13507

Илияна Марчева

Политиката за стопанска модернизация в България по време на Студената война

Политиката за **стопанска модернизация** в **България** по време на Студената война

ДАРЕНИЕ

13507

1-0000292884

© Илияна Илиева Атанасова (Марчева) – автор, 2016 г.
© Издателство „Летера", 2016 г.

ISBN 978-619-179-064-7

Илияна Марчева

Политиката за **стопанска модернизация** в **България** по време на Студената война

ЕТА

СЪДЪРЖАНИЕ

Увод. Политиката за стопанска модернизация в България по време на Студената война като теоретичен и историографски проблем 7

Глава I. От *изостанала аграрна* към *индустриално-аграрна страна* в разгара на Студената война – 40-те и 50-те години 31

1. Наследството в индустрията и селското стопанство в средата на 40-те години 31
2. Идеите за социално-икономическо развитие и военновременната конюнктура (1944–1945 г.) 40
3. Радикални структурни промени в началото на Студената война (1946–1948 г.) 56
4. По сталински път (1949–1953 г.) 75
   - 4.1. Сталинският/съветският модел на индустриализация и модернизация 77
   - 4.2. Дисциплиниране на стопанските кадри 78
   - 4.3. Основни насоки на стопанската модернизация 86
     - 4.3.1. Начална фаза на форсираната индустриализация 97
     - 4.3.2. Натискът за кооперииране на земята 101
5. Зигзагите в стопанската и социалната политика (1953–1960 г.) 106
   - 5.1. *Новият продоволствен курс* (1953–1955 г.): смяна на приоритетите 106
   - 5.2. Стопанското развитие в условията на *десталинизацията* и интеграцията в Източния блок 121
   - 5.3. *Големият скок* (1958–1960 г.) и неговите резултати 137
6. Създаване на *собствена* инженерно-техническа интелигенция 158

Глава II. Проблеми и успехи на модернизацията в противоречивото време на *мирното съвместно съществуване* през 60-те години 177

1. *Мирното съвместно съществуване* и интеграционните процеси в СИВ 177
2. *20-годишната програма за изграждане на комунизма* и реалностите през 1961–1962 г. 182
3. Пътят към *16-та република* 199
4. *Новата икономическа реформа* 216
   - 4.1. Идеите за икономическа реформа и тяхното приложение в промишлеността 216

4.2. Реформата в селското стопанство и услугите: разрешаване на частната инициатива 247
4.3. Реформата във външната търговия: случаят „ТЕКСИМ" 254
4.4. Социалният ефект от реформите: формиране на *социалистическото консуматорство* 278
5. *Научно-техническият прогрес* и/или *научно-техническата революция* 286
5.1. Идеите за *научно-техническата революция* и тяхната реализация в България 286
5.2. Подготовка на висшите стопански и инженерно-технически кадри 300
6. Основни социално-икономически резултати на модернизацията през 60-те години 314

Глава III. Под знака на разведряването: *изграждане на развито социалистическо общество* през 70-те години 324
1. Духът на Хелзинки и проектът *изграждане на развито социалистическо общество* 324
2. Комплексната интеграция в СИВ през 70-те години и по-нататъшното *българо-съветско сближаване* 333
3. Новите технократи, японската връзка и новите моменти в научно-техническата политика 345
4. Подготовката на инженерно-технически и стопански кадри 368
5. Постижения и проблеми на модернизацията в промишлеността 376
6. Индустриализация и модернизация на селското стопанство – АПК 382
7. Социално-икономически резултати: урбанизацията 396
7.1. Демографски и социални проблеми на ускорената урбанизация 396
7.2. *Личното стопанство* и проблемите на урбанизацията 410
8. Кризата от края на 70-те години и нейните решения 416
8.1. *Съветското решение* 416
8.2. *Българските решения* 423
8.2.1. Малките и средни предприятия 423
8.2.2. *Новият икономически механизъм* 428

Глава IV. Агонията на модернизацията в условията на конфронтацията през 80-те години 436
1. Опитът за справяне с кризата през първата половина на 80-те години 436
1.1. Предизвикателствата на новите информационни технологии и *Втората Студена война* 436
1.2. Дългосрочната комплексна социалистическа интеграция и българо-съветските отношения 451

2. Интензификацията и нейните социално-икономически резултати 460
2.1. Политиката за научно-технически прогрес 461
2.2. Постановката *държавата – собственик, трудовият колектив – стопанин* и нейният социален резонанс 471
3. *Перестройката* в българо-съветските отношения 487
4. Живковото преустройство (1985–1986 г.) 505
4.1. Идеите за *перестройката* в България 506
4.2. *Да яхнем научно-техническата революция* 510
5. Затваряне на *съветския чадър* над българската модернизация 517
6. В търсене на нов модел на развитие в условията на *новото политическо мислене* (1987–1989 г.) 535
6.1. Юлската концепция – 1987 г. 535
6.2. Ускоряване на реформите и преориентиране към Запад (1988–1989 г.) 544
7. Нови моменти в политиката за подготовка на инженерно-техническите кадри 567
8. Общи резултати от модернизацията по време на *преустройството* 576

Заключение 583

Резюме на английски език 597

Библиография 612

Именен показалец 632

УВОД

Политиката за стопанска модернизация в България по време на Студената война като теоретичен и историографски проблем

Темата за модернизацията в България, разбирана като догонване на водещите в света стандарти в икономиката, политиката, културата и идеологията, може да се стори на някои банална, на други – спорна, на трети – предизвикателна. Това се дължи както на различното съдържание, което различни учени, а и просветени читатели, влагат в понятието *„модернизация"*, така и на различните критерии, които могат да определят това понятие. Говори се за стопанска модернизация, за модернизъм в изкуството и т.н. В социологическата и историческата наука този термин се използва за характеристика на прехода от традиционно, аграрно към индустриално общество и свързаните с това промени в социалните структури и норми, който преход се осъществява от средата на XVIII век насетне. Модернизацията се развива не само в ядрото водещи страни – Западна Европа и Северна Америка, където най-рано настъпва този преход, но се разпространява и по света. Класиците на социологията като Огюст Конт, Карл Маркс, Макс Вебер, Емил Дюркхайм, Георг Зимел описват модернизационните промени както в характера на водене на стопанските процеси и технологическите особености на производството, така и в промяната на манталитета и индивидуализацията на хората, главно въз основа на историческия опит на страните, осъществили първична модернизация.

Съвременната концепция за модернизацията е свързана с разпадането на европейските колониални империи и появата на независими държави от Втория и Третия свят. Тяхната модернизация се разглежда като вторична, защото следва един универсалистки проект за преход от традиционно към индустриално общество. Именно от 60-те години на XX век терминът *„модернизация"* навлиза в социалните науки, за да обозначи същностен процес в човешката история – реализирането на социалните промени в по-слаборазвитите общества с характеристики, типични за развитите общества. Но така всяка промяна още от епохата на варварството, когато се изтласква традицията, може да се нарече модернизация. Затова в „Международната енциклопедия за социални науки", която въвежда този термин през 1968 г., се уточняват следните ориентири, които свързват модернизацията с характеристиките на Новото време, а именно – иновациите в икономиката (под формата на технически и технологически промени), демографския ръст, урбанизацията, социали-

зацията на младежта, разширяване на образованието, масмедиите[1]. „Новото време" в англоезичната литература е известно като *Modern Period*, а Западна Европа тогава е центърът, който излъчва за останалия свят икономически, социални, културни, политически структури, ценности, институции, които произлизат от развитието на капитализма там. Това налага и ново осмисляне на процесите, които определят и/или съпътстват модернизацията в различните категории страни. Така се раждат теориите за различните видове модернизации: догонваща, зависима, консервативна, имитативна – за страните от полупериферните и периферните зони[2].

Правомерно ли е за България да се говори в термините на модернизацията, която като социална теория възниква с оглед деколонизирана Африка и изостанала Южна Америка? Модернизацията – това само вестернизация ли е? Или е по-правилно да се говори за американизация, поне от втората половина на XX век? Тези и много други въпроси се поставят от различни хуманитаристи, главно социолози и философи, когато се заговори за модернизацията на България[3]. Историците, които се занимават с проблемите на модернизацията, задават други въпроси – самостоен ли е този процес, или е част от модернизационните усилия на Балканския регион? Закъснялата модернизацията само недостатък ли е, или има и това предимство, че използва готови идеи, модели, техники? Съществуват ли и други агенти на модернизацията, освен държавата, и кои са основните сфери на модернизация през различните исторически периоди?[4] Модернизацията може ли да се замени с друг термин – модерност – пък се питат етнолози, културолози, антрополози, чийто обект на изследване, за разлика от този на историците, обикновено е ситуиран в настоящето. Затова те предпочитат да боравят с понятието *„модерност"*, разбирана като състояние, доброволен избор на начин на мислене, чувства и поведение на хората в едно модерно или ставащо модерно общество[5]. Тези учени отдавна са извели, че и в българския случай именно в градската среда съществува социална и икономическа основа за развитие на модерността. Затова техните усилия са насочени към изследване на съотношението между традиция и модерност в селската и градската култура като места на тази опозиция през XIX и XX век[6].

---

[1] *International Encyclopedia of the Social Sciences.* V. 10. The Macmillan Company, USA, 1986, p. 386–387.

[2] Митрович, Л. *Стратегия зависимой модернизации и формирование общества полупериферийного капитализма на Балканах.* – Восточноевропейские исследования, Международный журнал по социальным и гуманитарным наукам – РАН, II, 2005, с. 59.

[3] Димитров, Г. *Модернизацията – основание за съществуването на социологията.* – В: *Социологически проблеми*, 1995, № 2; Същият. *България в орбитите на модернизацията.* С., 1995.; Панайотов, Румен. *Технически прогрес и индустриална революция.* – В: Трудове по история и теория на науката и техниката. Том VII. Съюз на учените в България. С., 1991, с. 53–68.

[4] Мишкова, Д. *„Предимствата на изостаналия" – началото на Балканската модернизация.* – В: *Социологически проблеми*, 1995, № 2, с. 44–49; Даскалов, Р. *Българското общество 1878–1939*, т. I и II. С., 2005.

[5] Фуко, М. *Що е Просвещение?* – В: *Критика и хуманизъм (Пост)модерността*, 1991, № 3, с. 42–44.

[6] Георгиев, Г. *Българската градска култура при капитализма. Основна характеристика.* – Във: Втори международен конгрес по българистика. Т. 10. 1987, с. 8–9 и 10–13.

Каквито и да са споровете за модернизацията, като историографско понятие то включва индустриализацията, урбанизацията, развитието на светското образование и култура в ширина и дълбочина, формиране на масово общество, на масова култура и масови комуникации, както и създаването на нови индивидуалистични ценности и нагласи, т.е. осъществяване на преход от предмодерно, аграрно общество към индустриално общество, от колективизъм към индивидуализъм, от религиозност към рационализъм.

Модернизацията е тясно свързана с индустриализацията, със замяната на човешкия труд с машинен с всички произтичащи от това промени в живота и в манталитета на човека и обществото. Описвайки прехода от аграрно към урбанизирано общество, американският мислител Алвин Тофлър говори за смяна на първата аграрна цивилизация с втора индустриална вълна на промени. Още през 1980 г., когато излиза неговата книга „Третата вълна", той предрича появата на третата вълна, която определя като информационна[7]. Историците търсят истинския тласък на модернизацията в първата промишлена революция – тази на пàрата и текстилния стан от средата на XVIII век. Включването на машината в помощ на производството прави труда на човек много по-производителен, повишава качеството и понижава разходите за производството на стоки във все по-масови количества. Замяната на човешкия труд с машинен се осъществява през целия XIX век в развитите западноевропейски страни. Тогава манифактурното производство се заменя с фабрично. През XIX век организацията на производството във фабрики върви едновременно с концентрацията на населението в градовете, където в процеса на производство и развитие на пазара човекът веднъж е в ролята на производител на дадена стока, а след това на потребител на произведени от други стоки[8]. През XIX век са направени крупни открития, дали особен тласък в модернизацията на производството и бита на хората. Те са свързани с изучаването на природата и начините за съхранение и приложение на изкуствените източници на енергия. Тяхното развитие и използване в икономиката и индустрията се пада на XX век. Всъщност изследователите отдавна са установили, че макар да се нарича индустриална революция, става дума по-скоро за еволюционен процес[9]. Те също така са отбелязали, че през XX век и особено през втората му половина сроковете на индустриално приложение на дадено научно откритие се скъсяват[10].

---

[7] Тофлър, А. *Третата вълна*, Изд. къща *П. Яворов*. С., 1991.

https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D1%80%D0%BE%D0%BC%D1%8B%D1%88%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%B0%D1%8F_%D1%80%D0%B5%D0%B2%D0%BE%D0%BB%D1%8E%D1%86%D0%B8%D1%8F (последен достъп на 23 април 2015).

[9] Панайотов, Румен. *Технически прогрес и индустриална революция.* – В: *Трудове по история и теория на науката и техниката*. Т. VII, Съюз на учените в България. С., 1991, с. 66.

[10] Така Жан-Жак Серна-Шрайбер показва в книгата си „Американското предизвикателство", че докато срокът от откриване на фотографията до нейното използването е 112 години (1727–1839), на телефона е 56 години (1820–1876), на радиото – 35 (1867–1902), на радара – 15 години (1925–1940), на телевизията – 12 години (1922–1934), то срокът при атомната бомба е 6 години (1939–1945), на транзистора е 5 години (1948–1953), на интегралните схеми – 3 години (1958–1961). – В: Сириели, Ж-Ф, Ванденбуш, Р., Депер, Е., Дюбрей, Ф., Сьор, Ж. *История на съвременна Франция. От Първата световна война до управлението на Франсоа Митеран.* С., 2006, с. 359.

LIBRIS ВИСШЕТО СВЕТОВНО БИБЛИОТЕКА

Използването на електрическата енергия е вторият голям пробив в промишлената революция, чието значение и досега е в основата на модерното развитие. Електричеството, двигателите с вътрешно горене, радиото, телеграфът – тези постижения на техниката на границата на XIX и началото на XX век ускоряват и усъвършенстват производствения процес, търговските, икономическите и културните стандарти[11]. Едновременно с техническите нововъведения се стига до промяна на организацията на труда. Още в началото на XX век във връзка с новите възможности за прилагане на машините в производството американският инженер Фредерик Тейлър разработва теорията за научната организация на труда. Тя цели повишаване на производителността на труда чрез интензифициране на производствените процеси[12]. Така се очертава т.нар. втора индустриална революция, изведена от американския стопански историк Дейвид Ландис. Тя се свързва с електрификацията, с организирането на конвейерно-поточното производство първоначално на автомобила, а впоследствие и на други стоки. Всичко това повишава рязко производителността на труда и променя начина на управление[13]. Тази революция е последвана от трета, която започва от началото на 40-те години и продължава до края на 70-те години, когато се натрупват откритията за четвъртата революция, наричана *„научна, информационна, технологична и комуникационна революция"*. Третата революция осигурява преход от фабрично към комплексно автоматизирано и по-късно роботизирано производство. В нея водеща е ролята на държавата, на националните корпорации – не само за регулация и подпомагане на производството, но и за развитие на науката, за научни и технически открития, а и за тяхното внедряване в производството[14].

Дейвид Рейнолдс споделя виждането, че от 80-те години трябва да се говори за информационна революция, която вдъхва живот на класическия *„лесефер"* (свободен от регулации) капитализъм, защото намалява ролята на държавата за сметка на наднационалните корпорации. Тогава се ражда икономическата доктрина *„малкото е хубаво"*, отразяваща намаляването на ролята на държавата в реалната икономика за сметка на освобождаване на инициативата на индивида[15]. Според генералния директор на руския фонд за развитие на промишлеността Алексей

---

[11] Тласък получават металургията, машиностроенето, автомобилостроенето. Преработката на нефта поставя начало на новите отрасли на химическата промишленост – производството на бои, лакове, експлозиви, лекарства. Появяват се нови материали – неръждаемата стомана, пластмаса, найлонът, химическите торове, хладилниците, електрическите прахосмукачки, шевните машини – все нововъведения, които ще намерят широко приложение през втората половина на XX век.

[12] Мирчева, Хр. *Съвременна история. Светът в историята на XX век.* С., 1999, с. 19–20.

[13] Комиссаров, А. *Четвертая промышленная революция.* – В: Коммерсант, 13.10.2015. http://www.vedomosti.ru/opinion/articles/2015/10/14/612719-promishlennaya-revolyutsiya (последен достъп на 23 май 2015).

[14] Мирчева, Хр. *Съвременна история. Светът в историята на XX век*, с. 427, 527.

[15] Reynolds, D. *Science, technology and the Cold war.* – In: The Cambridge History of the Cold War, Edited by Melvyn P. Leffler, Odd Arne Westa, Cambridge University Press, 2013, p. 380; *Новейшая история стран Европы и Америки XX век. 1945–2000*, часть 2, под ред. А. М. Родригеса и М. В. Пономарева, Москва, 2001, с. 14.

Комисаров, който възприема хронологията и определенията на първата и втората промишлена революция, третата индустриална революция е свързана с отказа от използване на полезни изкопаеми, с прилагане на възобновяеми източници на енергия, с преход към адитивно производство. Тя започва от началото на XXI век[16] и въпреки че не се е разпространила по света, вече е задмината от т.нар. немска концепция *„Индустрия 4.0"* като прелюдия на поредната индустриална революция. На фона на пренасянето на много фабрични производства в Азия, но и във връзка с идеите за ре-индустриализация, появили се поради финансовата криза през 2008 г., немската промишленост предлага нова революционна схема. Да се използват киберфизически системи или GPS в заводските процеси, като производствените мощности се адаптират чрез тези системи към новите потребности на потребителите, без участието на човека[17].

Друга класификация и хронология на индустриалните революции дава унгарският стопански историк, професор в Калифорнийския университет, Лос Анджелис, Иван Беренд. Той пише за *„комплект от технологични промени"*, наричани *„индустриални революции"*, последвали Британската индустриална революция от средата и края на XVIII век. Така след времето на парния двигател и текстилната манифактура следва революцията на желязото и стоманата и инженеринговите индустрии, свързани с жп транспорта. Следващата революция произлиза от бурното развитие на химическата промишленост, която свързва науката и изследванията с индустрията и която създава нови индустрии, основаващи се на новия източник на енергия – електричеството. През XX век двете световни войни и техните последици пораждат два допълнителни комплекса технологични промени, или четвърта и пета индустриална революция. Четвъртата обхваща междувоенния период и се характеризира с комплексно използване на двигатели с вътрешно горене, с автомобилно и самолетостроене. Тя налага нови начини на масово производство, а също и т.нар. менажерска революция. В нея голяма роля играе електропромишлеността, тясно свързана с новите технологии, както и с новите инфраструктури – като магистралите, електростанциите и ретраслационните мрежи. Появяват се новите икономически актьори – едновременно организатори на производството и на търговската реализация на продукцията, боравещи с финансите и рекламата.

Петата технологическа революция според Беренд е следствие на Втората световна война и се характеризира с появата на първите компютри и с енергията на ядрения синтез. По своето значение тя е сравнима с първата индустриална революция, защото води от 70-те години на XX век насетне до нова фаза на цивилизацията – постиндустриална, информационна. Компютъризираният свят променя производството, услугите, инфраструктурата и позволява да се използват в производството роботи и космически технологии, нови материали и нови източници

---

[16] http://www.vedomosti.ru/opinion/articles/2015/10/14/612719-promishlennaya-revolyutsiya (последен достъп на 23 май 2015).

[17] Германия борется за лидерство в мировой промышленности. – В: http://www.vedomosti.ru/technology/articles/2014/10/28/germaniya-boretsya-za-liderstvo-v-mirovoj-promyshlennosti-s (последен достъп на 23 май 2015).

на енергия. Както текстилът преди повече от 200 години, така и електрониката от 70-те години насетне става вестител на новата ера[18].

От посочените различни хронологии и квалификации на индустриалните революционни промени, които са в основата и характеризират модернизацията, т.е. превръщането на дадено общество от аграрно в промишлено, могат да се направят следните изводи. Във водещите страни на индустриалната цивилизация от Западна Европа и Северна Америка подмяната на човешкия физически труд с машинен преживява няколко фази. По отношение на първата и втората индустриална революция има съвпадение на вижданията на учените – те се характеризират с преходите от манифактурен към промишлено-фабричен и от фабричен към поточно-конвейернов тип производство. Тези преходи стават на основата на промяна на източниците на енергия – от парата към електричеството. За развитите страни тези две фази се осъществяват от средата на XVIII, през XIX век и първата половина на XX век. Повечето автори признават, че от 70-те години на XX век започва нова фаза на развитие – информационна. Неяснотите в определенията са за времето от 40-те до началото на 70-те години. Това се дължи на факта, че новите открития на информационната революция започват още по време и след края на Втората световна война във водещия иновационен център – САЩ. Неслучайно започват да наричат целия XX век „векът на Америка"[19]. Там на основата на развитие на науката и технологиите се върви към комплексна автоматизацията на производството, разработват се персоналните компютри и електронно-изчислителните методи за събиране и обработка на информация. След Втората световна война решаващ фактор за икономическия растеж на развитите страни са широките възможности за имитиране на американските технологии, поощрени и от преките американски инвестиции в Западна Европа, заедно с въвеждането на високопродуктивно земеделие и ползването на евтина енергия. Високите темпове на производството позволяват непрекъснато прехвърляне на нискоквалифицираната работна ръка от селското стопанство към промишлеността и услугите, както и повишаване на доходите[20]. Първият (1973–1974 г.) и вторият (1979–1980 г.) енергиен шок удрят върху дотогавашното индустриално развитие и ускоряват преминаването към новата информационна революция[21]. Всичко това ми дава основание, за по-голяма прегледност на анализа, да приема определението *„трета индустриална революция"* за промените във водещото ядро държави от Западна Европа и САЩ от 40-те до началото на 70-те години. От 70-те години настъпва следващата информационна революция, при която машините започват да заместват труда не толкова на физическите работници, колкото на умствените, на инженерно-техническите специалисти.

Спирам се специално на теоретичните спорове за индустриализацията и технологичните революции във водещите страни, защото те очертават както слож-

---

[18] Berend, I. *Central and Eastren Euroep 1944–1993. Detour from the periphery to the periphery.* Cambidge Univerity Press, 1996, p. 226.

[19] Barjot, D., Lescent-Giles, I. Ferriere le Vayer, M. *Europe au XX-e siècle: Economie, culture, politique.* Volume 1, 2001. Centre de Recherche sur l'Histoire de l'Europe du Nord-Ouest. Universite Charles de Gaulle – Lile-3.

[20] *Оксфордска история на XX век.* С., 2000, с. 73.

[21] Пак там, с. 76.

ността на изследването на индустриализацията, така и дават отправни точки за сравнение с българския случай. Това важи особено за времето 1944–1989 г., когато индустриализацията е в основата на политиката на модернизация в България. Това налага да се вгледам в историографските спорове за модернизацията в България.

Модернизацията е възприета като теоретична рамка за историческото развитие на българския народ през XIX век и първата половина на XX век. За времето 1878–1944 г. процесите на модернизиране по европейски модел на икономическия, политическия и културен живот не будят особени възражения нито в обществото, нито в историческата наука и в хуманитаристиката. Усилията на всички институции на младата държава, както и на нейния политически, културен и стопански елит са насочени към внедряване на европейскостта, т.е. натрупване на капитали и мобилизиране на ресурси, което води до повишаване на производителността на труда, утвърждаване на централизираната политическа власт и формиране на национална идентичност и в този контекст – разширяване на образоваността и политическите права – все характеристики на модерното общество[22]. Големият въпрос, който от време на време възниква в науката, е за оценката на държавата като основен агент на модернизацията, защото тя поема до голяма степен функциите на частния капитал, подпомагайки го, но и същевременно развращавайки го, правейки го стопански и политически неотговорен[23]. Протекционистичната политика на държавата се оказва щадяща не само буржоазията, чиито печалби гарантира изцяло, но и селяните, защото не ги разорява достатъчно бързо, за да стават наемни работници[24].

Другият голям въпрос, от гледна точка на етнолози, антрополози и културолози, е за степента на влияние и възприемане от българите на модерните европейски естетически и интелектуални художествени методи, течения, форми, идеи. Тяхното възпроизвеждане на българска почва и възприемане от обществото дават основание на изследователите да говорят за *„незавършена модерност"*[25].

Третият голям въпрос е за оценката на постигнатото в България към края на буржоазната епоха в процеса на модернизация на страната. Въпреки обещаващото начало, наричано *„българското чудо"* от края на XIX век и първото десетилетие на XX век[26], фактът, че 80% от населението през 1946 г. продължава да живее в селата, кара една част от учените да говорят за *„островна модернизация"* сред морето на патриархалния, предмодерен свят, който доминира и реалността, и съзнанието на

---

[22] Хабермас, Юр. *Философски дискурс на модерното* (първа глава от едноименния труд, 1986). – В: *Философски алтернативи*, 1993, № 5, с. 9–16.

[23] Беров, Л. (Ред.) *Протекционизъм и конкуренция на Балканите*. С., 1989; Колев, Й. *Развитие на българското предприемачество*. – В: *Икономическа мисъл*, 2003, № 4, с. 70–69; Аврамов, Р. *Стопанският XX век на България*. Център за либерални стратегии. С., 2001.

[24] Марчева, Ил. *Изследванията по социална история на България през XX век в историографската перспектива на периода 1990–2005 г.* – В: Историческата наука в България – състояние и перспективи. С., 2006, с. 175–176.

[25] Христова, Н. *Нови подходи в осмислянето на модерната българска култура*. – В: Историческата наука в България – състояние и перспективи. С., 2006, с. 177–185.

[26] Тодорова, Цв. *Икономическата модернизация – случаят Габрово след 1878 до 1918*. – В: *Модернизацията на България и Габрово 1878–2006*. В. Търново, 2007, с. 35–38.

българското общество към средата на 40-те години на XX век[27]. В началото на прехода през 90-те години като че имаше залитане да се идеализират постиженията на модернизацията в страната до Втората световна война, да се представя развитието ѝ като някакъв златен век, който е прекъснат от идването на комунистите на власт[28]. Подобен ревизионизъм бе характерен и за историографията в другите бивши социалистически страни, той отговаряше и на внушените по времето на прехода нагласи, включително и сред част от просветената публика[29].

Сега, след края на прехода, вече по-ясно се дефинира процесът на модернизация от Освобождението от 1878 г. до средата на 40-те години на XX век като *„развитие на капитализма – разширяване обхвата на стоково-паричните отношения, индустриализация и урбанизация, както и изграждане на институциите и инфраструктурата на модерната държава"*[30]. Разбира се, не са подминати и формите на държавно управление, които благоприятстват или възпрепятстват догонващия характер на модерното развитие[31]. Но каквито и да са нюансите в оценката на постиженията на модернизацията до края на Втората световна война, учените потвърждават характеристиките ѝ на *„островна модернизация"* в големите градове, със значим напредък в градското стопанство и в селското стопанство, въпреки който *„към средата на 40-те години България все още е в доиндустриалната фаза на развитие, аграрна страна, с преобладаващо дребностоково, селско и градско население с дребнособственически манталитет"*[32]. Както установява специалистът по балканска история Мария Георгиева, в междувоенния период не само България, но и всички държави от Югоизточна Европа изостават в социално-икономическото си развитие спрямо ядрото водещи западноевропейски страни. Няма догонване, а има изоставане в условията на втората индустриална революция. Слаби се оказват силите на държавите, на икономическите и политическите елити, неблагоприят-

---

[27] Луджев, Д. *Дребната буржоазия в България 1944–1958.* С., 1985, с. 9; същият, *Опит за преход към социализма в страните от Източна Европа.* – В: *Исторически преглед*, 1990, № 1, 67–81; Аврамов, Р. *Стопанският XX век на България.* С., 2001; Аврамов, Р. *Комуналният капитализъм.* Т. 1–3. С., 2007.

[28] Луджев, Д. *Град на две епохи, История на обществените групи в българските градове в средата на XX век.* С., 2005, с. 33, 217, 676; Никова, Г. *Съветското икономическо проникване в България след Втората световна война.* – В: *Исторически преглед*, 1996, № 2, 105–123.

[29] Brunnbauer, U. (ed) *(Re) Writing History in Southeast Europe* – In: (Re) Writing History – Historigraphy in Southeast Europe after Socialism. Studies on South East Europe. Vol. 4 Munster: Lit, 2004, p. 94–127.

[30] Луджев, Д. *Българската държава между демокрацията и диктатурата.* – В: *Исторически преглед*, 2013, № 5–6, с. 10; Луджев, Д. *Двойната модерниазция на България през XIX–XX век.* – В: *Историята – професия и съдба. В чест на член-кор. дист. н. Георги Марков.* С., 2008, с. 112.

[31] Пак там, с. 111; Проданов, В. *Догонваща модернизация и насилие (Опит за обяснение на покушенията, насилието и политиката в България 1878–1947).* – В: *Историята – професия и съдба. В чест на член-кор. дист. н. Георги Марков*, С. 2008, с. 35–60.

[32] Луджев, Д. *Българската държава между демокрацията и диктатурата.* – В: *Исторически преглед*, 2013, № 5–6, с. 20.

на в това отношение е международната икономическа конюнктура[33]. Обяснение за българския случай дава навремето още Александър Гершенкрон. То се възприема и доразвива от Майкъл Паларе, Мария Георгиева и Васил Проданов. Според тях България има потенциала за успешна догонваща модернизация в началото на XX век, но особеностите на политическата система, действията на българските правителства, пораженията във всички войни (двете балкански, Първата и Втората световна война) водят до развитие без растеж, а българският опит илюстрира *„пропуснатите възможности"* на *„развитие без растеж"*, на *„еволюция без развитие"*. Всичко това ще предопредели и насилието в модернизацията след Втората световна война[34].

От този общ поглед върху модернизацията на страната по време на буржоазната епоха вече се набиват на очи нишките, които трябва да се следват при проучване на този процес при социализма – връзката между политика и икономика, между вътрешна политика и международна конюнктура[35]. Те ще определят особености на процеса, който продължава да се развива и през втората половина на XX в., но в много променени вътрешни и външнополитически условия. Най-общо те зависят от Студената война като време на разделение на Европа и света на две сфери на влияние, на военното, технологично, идеологическо, политическо, културно и икономическо противоборство на два модела на развитие – капиталистическия, пазарния и социалистическия, *„непазарния"*, олицетворени от двете суперсили САЩ и СССР. Само в контекста на това противопоставяне могат да се разберат много от процесите в социално-икономическото развитие на България през втората половина на XX век.

След Втората световна война България попада в съветската сфера на влияние и става вече част от едно по-широко от Балканския регион геополитическо пространство – Източна Европа. Но то, също като Балканите, е по-изостанало в сравнение с развитото ядро западни страни. Разоренията на войната в по-голямата част на Европа като че временно ликвидират предимството на развития Запад. България, заедно с другите страни от Източна Европа, следва съветския модел на модернизация. Той е осъществен през 30-те години на XX век в условията на изолацио-

---

[33] Георгиева-Тодорова, М. *Към въпроса за неуспешното „догонващо" развитие на „периферните" държави в Югоизточна Европа на примера на България.* – В: Проблеми на стопанската история, УНСС. С., 2000, с. 171–183; Георгиева, М. *От модернизация към глобализъм. Икономическото развитие на балканските държави през XX век на примера на България.* – В: *Двадесетият век. Опит за равносметка.* С., 2003, с. 264–270.

[34] Gerschenkron, Al. *Some Aspects of Industrialization in Bulgaria.* – In: Economic Backwardness in Hisrorical Perspective. Cambridge, Massachusetts: The Belknap press of Harvard University, 1962, p. 216, 232–234, 362; Паларе, Майкъл. *Балканските икономики 1800–1914: еволюция без развитие* (англ. издание 1997). С., 2005; Проданов, В. *Догонваща модернизация и насилие (Опит за обяснение на покушенията, насилието и политиката в България 1878–1947).* – В: *Историята – професия и съдба. В чест на член-кор. д-р ист. н. Георги Марков.* С., 2008, с. 59–60.

[35] По-подробен анализ на състоянието на историографията по въпросите виж: Марчева, И. *Изследванията по социална история в България през XX век в историографската перспектива на периода 1990–2005.* – В: Историческата наука в България – състояние и перспективи, Институт по история, БАН. С., 2006, с. 163–176; Тютюнджиев, Ив. и др. *Стопанска история на България.* В. Търново, 2011.

низъм, при диктатура на Комунистическата партия и тясно свързан с отбраната на съветската държава. Негово ядро е ускорената индустриализация. Тя включва развитието на отраслите на тежката промишленост – енергетиката, металургията, машиностроенето, за сметка на селското стопанство и потребителските отрасли. В резултат от победата на СССР във войната този модел на модернизация получава историческо признание и привлекателност като модел за бързо догонване на развитите страни от изостаналите такива. След Втората световна война СССР създава зона от държави в Източна Европа, в които комунистическите партии управляват като агенти на съветско влияние. Изолационизмът се разпространява върху тези държави, които са включени в Източния блок. Така стигаме до големия въпрос за това каква модернизация се извършва в СССР и неговата източноевропейска сфера на влияние. В това отношение оценките и характеристиките на процесите се оказват силно повлияни от времето на изследването.

Преди 1989 г. използването на теорията на модернизацията трябва да замести и изтласка марксистката методология на историческите изследвания, която господства в България и в социалистическите страни. Западните изследователи използват модернизацията, когато описват социалистическата индустриализация, за да докажат, че последната е известен път за достигане на западната индустриална цивилизация от слаборазвитите страни. Такива възгледи развиват Алвин Тофлър, Раймон Арон, Уолт Уитмън Ростоу през 60-те и 70-те години на XX век[36].

Съветските учени се противопоставят на такава трактовка, представяйки процесите като уникални, опирайки се на марксистко-ленинската идеология и възприетата теория за възможностите на партията-държава да създава модерните производителни сили чрез съответствените *„прогресивни производствени отношения"* – общодържавната собственост, централизацията, плановото ръководство на икономиката и обществото. През *„перестройката"* от средата на 80-те години и съветските учени заговорят за по същество западническия, просвещенски проект, който реализира съветска Русия по време на първите петилетки[37].

В началото на прехода към неолиберална икономическа система позициите на различните изследователи като че ли се сменят. Западните учени от неолиберални позиции започват да лансират представата за погрешността на избрания път на социално-икономическо развитие по време на социализма, докато руските учени представят нещата като път, който осигурява характеристиките на индустриалното урбанизирано общество, но без тежките социални катаклизми, познати от западноевропейската история на XIX и началото на XX век. Вече открито се признава, че съществува западноевропейски праобраз, към който се стремят Съветският съюз и неговите сателити. Основна насока на модернизацията става индустриализацията, формира се мобилизационен тип икономика, характеризиращ се с непазарни

---

[36] Техните произведения бяха преведени на български език в началото на 90-те: А. Тофлър, *Третата вълна*, 1991; Ростоу, У. У. *Стадии на икономическия растеж. Некомунистически манифест*, Бургас, 1993; Арон. Р. *18 лекции за индустриалното общество*. С., 1995.

[37] Марчева, Ил. *Съветският модел в българската икономика. Основни идеи, проблеми и перспективи за изследване*. – В: *Исторически преглед*, 1996, № 3, 64–82.

методи на управление, с установяване на държавен монополизъм, при който производителят и потребителят се сливат в едно лице – държавата. Всичко това напомня *„пруския път"* на развитие на капитализма[38], затова този тип модернизация започва да се нарича *„социалистическа консервативна модернизация"*. Тя се отнася и за СССР, и за Източна Европа, защото, поради вторичния характер на модернизацията, там се запазват много структури на традиционната култура и общество[39].

Други социолози наричат такава модернизация *„деформирана"*, в която се правят реформи заради самите реформи, като социалистическата модернизация има успехи основно в осигуряване на равния достъп до образованието[40]. Трети – като унгарския стопански историк Иван Беренд – характеризират постигнатата модернизация в икономиката и социалната сфера в бившите социалистически страни като *„полумодернизация"*[41]. Плановото ръководство води до ограничаване на *„анархията на потреблението"*, но не и на производството. Приоритетното, догонващо развитие на промишленото производство и най-вече на тежката промишленост го прави зависимо от *„западния съперник"*, от вноса на машини и технологии от него. Масовият потребител се оказва отстранен от определяне на макроикономическите пропорции, но в момента, в който този потребител вече преобладава като градски жител в структурата на обществото, нуждата от внос за потреблението нараства и това води до криза на системата[42].

Своя опит в изследванията на проблема за модернизацията на Източна Европа и СССР обобщи и предостави за публикуване в сп. „Исторически преглед" германският изследовател Дитер Зегерт. Той се аргументира, че *„Един общ поглед назад в историята показва, че социално-политическите промени, започнали като социалистически революции* [в съветска Русия и останалите социалистически страни], *всъщност са предприети в търсене на пътя към модернизацията (отчасти успешна) на източноевропейските общества"*. Нещо повече, той нарича установилата се силно централизирана политическа и икономическа власт *„ефективен управленски лост в опитите за модернизация"* на изостаналите в развитието си общества. Самата държава може да се смята за *„диктатура на модернизацията"* за достигане

Това определение е на Ленин и той има предвид развитието на капитализма при запазване на властта на пруската аристокрация за разлика от „американския път" на свободно, неограничено от феодални структури развитие на капиталистическите отношения. – Вишневский, А. С. *Серп и рубль. Консервативная модернизация в СССР.* Москва, 1998, http://ecsocman.hse.ru/text/19190166/(последен достъп на 25 септември 2015).

[9] Вишневский, А. С. *Серп и рубль. Консервативная модернизация в СССР.* Москва, 1998, http://ecsocman.hse.ru/text/19190166/ (последен достъп на 25 септември 2015); Коровицина, Н. С *Россией и без нее. Восточноевропейский путь развития.* Москва, 2003, с. 178.

[40] Митрович, Л. *Стратегия зависимой модернизации и формировании общества полупериферийного капитализма на Балканах.* – В: сп. Восточноевропейские исследования, Международный журнал по социальным и гуманитарным наукам – РАН, II, 2005, с. 59.

[41] Berend, I. *From the Soviet Block to the European Union. The Economic and Social Transformation of Central and Eastern Europe since 1973.* Cambridge University Press, 2009, p. 232.

[42] Вишневский, А. С. *Серп и рубль. Консервативная модернизация в СССР,* Москва 1998, http://ecsocman.hse.ru/text/19190166/ (последен достъп на 25 септември 2015).

на *„преуспелия Запад"*[43]. Зегерт не спестява проблема с цената на модернизацията, постигната в Източна Европа, нито разминаването между заявените проекти за *„ново общество"* и тяхното по същество свеждане до настигане на Запада, което ги прави да изглеждат гротескно. Подобни възгледи защитава и българският философ Васил Проданов, който посочва, че противоречието между икономика и политика взривява в крайна сметка този модел на развитие на страната през 80-те години на XX век[44].

В българската историческа наука след 1989 г. прилагането на теорията за модернизацията за социалистическата епоха също претърпя известни метаморфози. Тук се наблюдава оформянето на два погледа за модернизацията при социализма – по-позитивен, по-оптимистичен с оглед на постигнатото, и по-отрицателен, по-песимистичен – с оглед на цената, която плаща обществото, с оглед на нетрайните резултати и изоставането спрямо водещите западноевропейски страни, което се получава в края на 80-те години. Изоставане, което налага болезнените реформи през 90-те години. За подобно разпадане на единния исторически разказ за историята на България при социализма и по-конкретно за нейното социално-икономическо развитие съдейства плурализмът в историческата наука, новите западни методи на изследване – като психоанализа, антропологичните и социологическите подходи[45]. Разпадането е свързано с края на Студената война, ознаменувал победата на неолиберализма като идеология на пазарния капитализъм над марксизма-ленинизма като идеология на централно-плановата икономика, въпреки че тогава се заговори за смъртта на големите идеологии[46]. Най-ярко тази победа бе отбелязана в книгата на Франсис Фукуяма „Краят на историята и последният човек", излязла през 1992 г. и преведена и издадена на български през 1993 г. Сега същото издателство „Обсидиан" преиздаде с нов предговор от Фукуяма тази книга, обосноваваща правотата на неолиберализма като решение за световната икономическа криза от 2008 г.[47]

Могат да се посочат различни конкретни проявления на колебанието между *„оптимистичния"* и *„песимистичния"* възглед (по „Оптимистична теория за българския народ" на Иван Хаджийски) или *„левия"* и *„десния"* прочит (по Мартин Иванов[48]) към модернизацията при социализма не само на различни автори, но и в работите на един и същ автор. На това състояние на историческата наука обърна внимание Румен Даскалов в труда си, посветен на големите историографски спорове за новата българска

---

[43] Зегерт, Дитер, *Политологични възгледи върху държавния социализъм в Източна Европа.* – В: *Исторически преглед* (под печат).

[44] Проданов, В. *Теория на българския преход.* С., 2012 с. 96–97.

[45] Запрянова А., Нягулов, Б., Марчева Ил. *Историографията между приемственост и промяна.* – В: *Исторически преглед*, 2005, № 1–2, с. 7–45.

[46] Марков, Г. *За философското осмисляне на историята.* – В: *Историческата наука в България – състояние и перспективи.* С., 2006, с. 43–49.

[47] Фукуяма, Ф. *Краят на историята и последният човек.* С. 1993, второ издание 2015 г.

[48] Иванов, М. *Реформаторство без реформи, Политическата икономия на българския комунизъм 1963–1989 г.* Институт за изследване на близкото минало. С., 2008, с. 15–18.

история[49]. Даниела Колева и Иван Еленков в един и същ текст, но публикуван през интервал от няколко години, оценяха различно усилията в историографията да се прилага парадигмата на модернизацията за описване на социалистическата епоха. Докато в англоезичната версия на текста от 2002 г. тези автори посочиха използването на тази парадигма като постижение на българската историография след 1989 г., защото чрез нея историята на социализма се *„нормализира"* и се вписва в големия разказ за европейския XX век, то в българския вариант на текста, публикуван през 2006 г., този опит е определен най-малко като подозрителен[50]. Друг пример по наблюденията на Румен Даскалов дава Димитър Луджев[51]. Ако в по-ранните си работи Д. Луджев описва и настоява за *„догонващия ефект"* на социалистическата модернизация, без да скрива високата социална цена, то впоследствие той я определя като *„уродлив опит да се ускори историческото развитие по начин, различен от капитализма, и без могъщия мотор и предприемчивост на частната собственост"*[52].

В тази връзка ми се иска да припомня, че Д. Луджев е едни от първите историци, които още през 1985 г. въведоха модернизационната парадигма в описанието на социализма. Съвсем естествено, че тогава, а и в публикацията му от 1990 г., която цитира Даскалов[53], надделяват позитивите в усилията на страната да се впише адекватно в историята на XX век, въпреки комунистическото управление и Желязната завеса. С развитието на историческата наука Луджев заостри критиките си към резултатите на социалистическата модернизация. За това допринесе не само личната му съдба на политик, който трябва да се справя с наследството на социализма[54], но и заниманията му с обществените групи в българските градове в средата на XX век[55]. Именно там той установява *„островната модернизация"*, която комунистическата власт унищожава през втората половина на 40-те и през 50-те години. Заслугата на Луджев е, че той въведе

---

[49] Даскалов, Р. От Стамболов до Живков. *Големите историографски спорове за новата българска история*. С., 2009, с. 410–414.

[5] Koleva D., I. Elenkov, *Did the „Change" Happen? Post-socilaist Historiography in Bulgaria*. – In: Brunnbauer, U. (ed) (Re) Writing History. – Historigraphy in Southeast Europe after Socialism. Studies on South East Europe. Vol. 4 Munster: Lit, 2004, p. 94–127, 104; Колева, Д., Еленков, Ив. *Промените в българската историческа наука след 1989 г.: очертания и граници*. – В: *Балканският XIX век. Други прочити*. Състав. Д. Мишкова. С., 2006, с. 52.

[51] Даскалов, Р. *От Стамболов до Живков*, с. 410–412.

[52] Луджев, Д. *Град на две епохи. История на обществените групи в българските градове в средата на XX век*. С., 2005, с. 217.

[53] Тази статията беше толкова революционна за времето си, че редакцията я публикува под рубриката „дискусионни". Луджев, Д. *Опитът за преход към социализма в страните от Източна Европа*. – В: *Исторически преглед*, 1990, кн. 1, с. 67–91; Статията беше доразвита в: Луджев, Д. *Опит за преход към социализъм в България и Източна Европа*. – В: Луджев, Д., Василева, Б., Баева, И. *Утопия и реалност*. С., 1991, с. 9–51.

[54] Доклад на Димитър Луджев – министър на отбраната, до Филип Димитров – министър-председател на Ребулика България, 2 ноември 1992.

[55] Луджев, Д. *Град на две епохи. История на обществените групи в българските градове в средата на XX век*. С., 2005.

тази парадигма в историческата наука, приложи я и я изведе за буржоазната и за социалистическата епоха през следващите години, настоявайки, че *„Новата история на България, от Освобождението до наши дни, е история на нейната модернизация"*[56].

Свидетелство за това е фактът, че макар да се обявява срещу *„нормализирането"* на историята на България с теорията на модернизацията, Румен Даскалов през 2009 г. съвсем открито възприема термина *социалистическа модернизация* (без кавички), като се опира на публикациите на Луджев, както и на моите публикации по темата. Друг е въпросът, че Даскалов изразява несъгласие с положителната оценка, която аз давам, на социалистическата държава в тях. Той освен това отрича да има приемственост между държавата при капитализма и при социализма, защото според него различни са статутът, целите и приоритетите, средствата и силата на държавната намеса през двете исторически епохи[57].

Въпреки наличието на различни прочити на модернизацията при социализма, българските историци показват висок професионализъм в своите конкретни изследвания, защото посочват и плюсовете, и минусите ѝ. Един основен недостатък е видян в сферата на социалното инженерство: ликвидирането на частната собственост и инициативността, унищожаването на старите предприемачески среди, при това не само едрите, но и дребните занаятчии и търговци, свободните професии, създаването на лоялна интелигенция[58]. Критиките към съветския тип индустриална модернизация включват и обвинения, че по този начин България е била лишена от естествените ѝ предимства на аграрна страна, че индустриализацията се извършва за сметка на селското стопанство, което е насилствено кооперирано; че урбанизацията довежда до обезлюдяване на селата; че създаденото общество е с потребителски нагласи, но е общество на дефицита[59], който се преодолява с т.нар. втори мрежи (неформалните връзки)[60]. Изтъкнати са и травмите от натиска за модернизация, едновременно с признаване на модернизационните ефекти на примера с по-изостаналите мюсюлмански общности, а и сред българските селяни от по-изостанали краища, като Северозападна България. Учените, основно етнолози, посочват, че амбива-

---

[56] Луджев, Д. *Двойната модернизация на България през XIX–XX век.* – В: *Историята – професия и съдба. Сб. в чест на член. кор. д. ист. н. Георги Марков.* С., 2008, с. 105–119. Луджев, Д. *Българската държава между демокрацията и диктатурата.* – В: *Исторически преглед*, 2013, № 5–6, с. 10–31.

[57] Даскалов, Р. *От Стамболов до Живков. Големите спорове за новата българска история*, с. 414.

[58] Луджев, Д. *Град на две епохи.* С., 2005, с. 33, 667–676; Даскалов, Р. *От Стамболов до Живков*, с. 410–416.

[59] Корнай, Я. *Възпроизводство на дефицита.* – В: *Социологически проблеми*, 2003, № 1–2, с. 37–57.

[60] Райчев, А. *Генезис, мутация и дегенерация на вторите мрежи.* – В: Социологически проблеми, 2003, кн. 1–2, с. 5–13; Баева, И. *Социалистическая модернизация в Болгарии: плюсы и минусы.* – В: сп. *Восточноевропейские исследования*, VI, 2007, с. 5–18.

лентността на оценката често е в зависимост от местни, конкретни или други личностни обстоятелства[61].

Даниел Вачков и Мартин Иванов обръщат внимание на друг негатив на социалистическата модернизация. Те събират в едно историите на външния дълг на България през 1944–1989 г., които илюстрират цената на тази модернизация. Като „The Cost of the Communist Modernization: Bulgarian Foreign Debt 1944 –1990" те превеждат заглавието на своята книга „Външният дълг на България 1944–1989 г. Банкрутът на комунистическата икономика", издание на Института за изследване на близкото минало от 2008 г.[62].

Моите дългогодишни занимания със социално-икономическата история на България през XX век[63] ми дават основание да продължавам да смятам, че теорията за модернизацията като една инструментална теория позволява най-адекватно да се опише историческият процес на преход към индустриално и градско общество в България, който се извършва през втората половина на XX век. Познавайки изследванията на колегите, ми направи впечатление, че липсва цялостно монографично изследване на модернизацията по време на комунистическия режим, в което да се държи сметка за едно важно обстоятелство – че тя се извършва в условията на Студената война. Както посочих, историческият опит на българите до средата на 40-те години на XX век показва, че международната конюнктура обяснява много от успехите и проблемите на модернизацията дотогава. А как влияе тя върху сто-

---

[61] Груев, М. *Между петолъчката и полумесеца: Българските мюсюлмани и политическият режим 1944–1959*. С., 2003; Груев, М., Кальонски, А. *Възродителният процес. Мюсюлманските общности и политическият режим*, Институт за изследване на близкото минало, 2008; Груев, М. *Преорани слогове. Колективизацията и социалната пормяна в Българския северозапад (40-те – 50-те години на XX век)*. Институт за изследване на близкото минало, 2009; Янчева, Я. *Колективизацията в българското село (1948–1970). Колективна памет и всекидневна култура*. С., 2015.

[2] Вачков, Д., М. Иванов. *Българският външен дълг 1944–1989. Банкрутът на комунистическата икономика*. С., Сиела, 2008, с. 253–254; Иванов, М., Вачков, Д. *История на външния дълг на България 1878–1990*, в три тома, изд. БНБ, 2009.

Ще посоча само заглавия, в които съм акцентирала на модернизацията: Марчева, И. *Предизвикателствата на модернизацията в България след Втората световна война*. – В: *Ново време*, 1995, № 1, с. 47–60; *Периферия на периферията или периферия на центъра. / Размисли върху особеностите на процеса на индустриализация-модернизация в България след Втората световна война*. – Сб. *Периферията в историята*, София, 1996, с. 96–103.; *Щрихи от политиката за индустриализация – модернизация на България през втората половина на 20 век*. – В: Collegium Germania, Probleme der Entwicklung Bulgariens in den 20er bis 90er Jahren des 20 Jahrhimderts, Sofia, 1997, с. 229–240; *Българският път към Европа. Социално-икономически щрихи*. – В: *Исторически преглед*, 2000, № 5–6, 148–168.; *Парадокси на модернизацията в България след Втората световна война*. – Във: *В търсене на истината. Юбилейно издание по случай 70-годишнината от рождението на професор Николай Генчев*. София: Университетско издателство, 2002, с. 238–247; *Перестройката в България в светлината на модернизацията*. – В: *Историческо бъдеще*, 2003, № 1–2, 79–98.; *Проблемите на модернизацията при социализма: индустриализацията в България*. – В: История на социализма. Т. 2. Издание на ЦИПИ и Фондация „Фридрих Еберт", 2010, с. 178–224.

панската политика за догонване на развития Запад, с който България, като част от по-слаборазвития Изток, се намира във война, макар и *„Студена"*? За да отговоря на този въпрос, реших да напиша тази книга, в която за пръв път поставям политиката на модернизация на фона на Студената война. В тази връзка се запитах има ли особености в модернизацията на страната в условията на различните фази на Студената война при различните възможности за пряко (директно от развития Запада) или опосредствено (през Съветския съюз) възприемане на водещите модернизационни тенденции. До каква степен международните фактори – като взаимоотношенията между двата блока, интеграцията вътре в Източния блок, отношенията между България и СССР – влияят върху модернизацията на страната с оглед на втората и третата индустриална революция и прехода към четвъртата, постиндустриална?

За да отговоря на тези въпроси, съм се концентрирала върху няколко процеса, които изразяват същността на модернизацията – политиката за индустриализацията и нейните социални измерения – урбанизацията и създаването на новите икономически актьори, наричани *„инженерно-техническа интелигенция"*, които са в основата на индустриалните промени. Тези процеси проследявам в цялостен хронологически разказ, с оглед на международния контекст и като търся сравнения с подобните процеси от двете страни на Желязната завеса. За целта използвам като основни методи на изследването историческия метод – т.е. оценката на процесите е направена с оглед тогавашните исторически условия, а не с оглед сегашните критерии и очаквания; описателния метод – т.е. на основата на анализ на изворите и литературата възстановявам факти, лични истории, биографични разкази, отделни *case studies*, които илюстрират най-плътно дадени процеси; сравнителния метод – там, където е възможно, правя съпоставка със съветския или западния архетип, а също и с другите източноевропейски страни.

Тези методи и подходи отговарят на разбиранията ми за необходимостта от исторически, а не политоложки, социологичен или икономически разказ за това какво преживява България във времето след Втората световна война до края на Студената война. Такива разкази се натрупаха в научното пространство твърде много, дори се появи и нова специалност – историческа социология на социализма[64]. Струва ми се, че 25 години след края на тази война и падането на комунистическото управление е дошло времето на спокойния исторически разказ. *„Без гняв и пристрастие"*, както са ни завещали древните. Този разказ ми изглежда навременен и защото ще даде познание за историческия опит на българите да се модернизират чрез индустриализация в момент, когато високоразвитите страни като САЩ отново заговориха за *„ре-индустриализация"*.

---

[64] Сп. *Социологически проблеми*, 2003, № 1–2 е изцяло посветено на това направление в социологията.

Предлаганата монография идва да обобщи моите многогодишни изследвания по стопанска и социална история на България след Втората световна война, когато на власт идва Комунистическата партия. От 1944 до 1989 г. тя има възможност да реализира политика за стопанско развитие, която трябва да доведе и до социални промени, бетониращи нейното господство. Тази възможност комунистите получават благодарение на Студената война между САЩ и СССР. Между тях тече надпревара във въоръжаването, политическо и икономическо напрежение, идеологическа и пропагандна война. Горещите бойни действия обаче са извън Европа. На стария континент двата противника създават два враждуващи лагера, които са в състояние на икономическо, политическо, военно и идеологическо противопоставяне. Затова вътре в блока си всяка суперсила се стреми да толерира центростремителните сили и да неутрализира центробежните, поддържайки определени тип социално-икономически политики. Поради тези особености на Студената война оставям извън изследователското полезрение чисто военните аспекти на противопоставянето – развитието на военната промишленост и военно-политическите конфликти. Още повече че последните са достатъчно изследвани в историческата литература за България[65]. Смятам, че на фона на икономическото и политическото съперничество между двата блока и в контекста на отношенията вътре в Източния блок мога достатъчно ясно да открои особеностите на процеса на модернизация в малка и изостанала страна като България.

Монографията се обляга и на постигнатото от многобройните специалисти по икономическа, политическа и външнополитическа история на България по време на Студената война. Правила съм и много допълнителни проучвания на редица въпроси и това ще проличи в текста, където се спирам по-подробно на тях.

Широкият достъп до архивите на управляващата комунистическа партия, на държавните и стопански органи, включително и архивите на тайната полиция – Държавна сигурност и дигитализацията им – всички тези компоненти на т.нар. архивна революция след 1989 г., изключително улеснява историка на съвременната епоха. Многобройни са вече и публикуваните спомени на важни фигури, определяли стопанската политика на страна, които уплътняват историческия анализ с личните мотиви, с личностните взаимоотношения и така *„очовечават"* историята на модернизацията. На няколко пъти съм анализирала важното значение и особеностите на този вид извори за съвременната история, така че тук само отбелязвам тях-

[65] Всички автори, работещи политическа история на България 1944–1989 г., в една или друга степен обръщат внимание на влиянието на външнополитическия фактор. Най-ярко обаче военно-политическите аспекти на Студената война и България са разгледани от Йордан Баев. Виж книгите му *Военно-политическите конфликти след Втората световна война и България*. С., 1995 и *Системата за европейска сигурност и Балканите в годините на Студената война*. С., 2010.

ното наличие[66]. Много полезни са и журналистическите разследвания на различни процеси от социално-икономическото ни развитие[67]. Изключително интересен и важен е и сборникът „От Девети до Десети", в който са събрани гледните точки на редица бивши министри, учени и експерти и стопански дейци за развитието на страната по време на социализма. В него те се позовават на данни, статистически материали и личен опит за времето, когато са отговаряли за отделните сектори на икономиката, на социалната и духовната сфера[68]. Трябва да посоча, че всеки изследовател по стопанска история през епохата на социализма се сблъсква с проблема за достоверността на статистическите данни. В архивните материали годишните отчети се дават обикновено до края на третото тримесечие и никога до края на годината, така че трудно може да се отговори на въпроса изпълнен ли е всъщност планът. Затова съм се позовала на статистиката в официалните конгресни отчети, съзнавайки все пак, че тя трябва да бъде възприемана повече като отразяваща тенденциите. Трябва да се има предвид, че статистически годишници на Народна република България започват официално да се публикуват от 1956 г. в съкратен вариант, а от 1959 г. в пълен вариант[69].

По-долу ще посоча някои от най-важните монографии, които разглеждат интересуващите ме аспекти от социално-икономическото и политическото битие на България през втората половина на XX век. В хода на изложението ще посочвам и многобройните студии и статии.

От най-голямо значение за изучаване на особеностите на модернизацията на страната по време на комунистическия режим е безспорно проучеността на икономическата политика и икономическите ѝ резултати. В това отношение не са загубили своята актуалност с ценните си данни и обобщения „Стопанска история 681–1981" (С., 1981), под редакцията на Николай Тодоров, и „Икономика на България през преходния период от капитализма към социализма", под редакцията на Никола Попов (С., 1972). Специално за индустрията незаменимо е изследването под редакцията на

---

[66] Марчева, И. *Спомените като другата история. Мемоарите на комунистическата номенклатура след промените в България през 80-те години на XX век.* – В: *Историческо бъдеще*, № 1–2, 2005, с. 111–135; Марчева, Ил. *Публикуваните спомени като извор за паметта на българите за социализма.* – В: *Българският XX век. Колективна памет и национална идентичност*, състав. Ана Лулева. С., 2013, с. 70–80.

[67] Христов, Хр. *Империята на задграничните фирми. Създаване, дейност и източване на дружествата с българско участие зад граница 1961–2007.* Институт за изследване на близкото минало. С., 2009; Същият. *Тайните фалити на комунизма. Истината за краха на българския социализъм в секретните архиви на дело № 4/1990 за икономическата катастрофа.* С., 2007; Манолова, Л. *Външният дълг и 10 ноември 1989 в документи и тайни.* С., *Факел*, 2002; Лалов, К., Велева, В. *Власт, пари, комунизъм.* С.: *Труд*, 2007; Николов, В. *Дело № 4. Икономическата катастрофа на социализма.* С., 2011.

[68] *От Девети до Десети.* Съставител Димитър Иванов, Фондация „Арете". С., 2004.

[69] Първото съкратено издание на Статистически годишник на Народна република България е за периода 1947–1948 г.

Любен Беров и на Димитър Димитров „Развитие на индустрията в България 1835–1947–1989", (С., 1990). Иван Илиев облекчава много историческите проучвания по стопанската история на социализма, защото е уеднаквил статистическия материал – една почти непреодолима задача за историка поради отчитане на несравними стойности през годините на социализма[70]. Подобно нещо, но като държи сметки и анализира различните критерии, с които международни екипи и тези в СИВ и България са отчитали икономическия растеж през XX век, е направила Росица Рангелова. Така тя прави възможни синхронни и диахронни съпоставки на един от най-важните показатели за развитост през XX век – икономическия ръст и спрямо развития Запад, и спрямо източноевропейските страни[71].

Специално внимание заслужават и обобщаващите истории на социализма[72]. Те дават различни гледни точки (по-оптимистични и по-песимистични, леви и десни) върху цялостния исторически процес и това обогатява изследователя на социално-икономическите процеси.

Важни хронологически и тематични проблеми на стопанската история – като кооперирането, аграрното развитие, социалните промени, също са добре разработени и са основа за обобщения на постигнатото и пропуснатото в стопанската модернизация[73]. Същото мога да констатирам за проучването на стопанските реформи по времето на социализма, паричните и банковите процеси тогава, историята на външния дълг, направени на базата на архивен материал и особено на дълго време недостъпния фонд на БНБ[74]. Важно значение за анализа на ин-

---

[70] Илиев, Ив. *Икономиката на България през периода 1949–2001*. С., 2004.

[71] Рангелова, Р. *България в Европа. Икономически растеж през XX век*. С., 2006.

[72] Баева, И., Калинова, Евг. *Българските преходи 1939–2002*. С., 2002, 2005, 2010; *История на НРБ. Режимът и обществото*, Институт за изследване на близкото минало, под общата редакция на Ив. Знеполски, 2009; *История на българите*. Т. 3. *От Освобождението (1878) до края на Студената война (1989)*. Под ред. на акад. Г. Марков, 2009; *НРБ от началото до края*. Под общата редакция на Ив. Знеполски, Институт за изследване на близкото минало. С., 2011.

[73] Мигев, В. *Проблеми на аграрното развитие на България 1944–1960*. С., 1998; Мигев, В. *Колективизация на българското село 1948–1958*. С., 1995; Груев, М. *Преорани слогове. Колективизацията и социалната пормяна в Българския северозапад (40-те – 50-те години на XX век)*. Институт за изследване на близкото минало. С., 2009; Янчева, Я. *Колективизацията в българското село (1948–1970). Колективна памет и всекидневна култура*. С., 2015; Златев, Зл. *Стопанската политика на българските правителства 1944–1949*. С., 2007; Луджев, Д. *Град на две епохи. История на обществените групи в българските градове в средата на XX век*. С., 2005; Никова, Г. *СИВ и България 1949–1960*. С., 1989, както и многобройни студии, които са цитирани в текста.

[74] Тодорова, М. *Външният дълг на България*. ИНФОРМА, С. 1990; Аврамов, Р. *Пари и де/стабилизация в България 1948–1989*. С., 2008; Иванов, М. *Реформаторство без реформи. Политическа икономия на българския комунизъм 1963–1989*. Институт за изследване на близкото минало, С., 2008; Вачков, Д., Иванов, М. *Българският външен дълг 1944–1989. Банкрутът на комунистическата икономика*. Институт за изследване на близкото минало. С., 2008.

дустриализацията имат изследванията на политиката за *„научно-техническия прогрес"* в България и Източния блок[75], както и особеностите на подбора и подготовка на специалистите с висше образование, от чиито среди се рекрутират висши технически и стопански кадри, подобни на западноевропейските мениджери[76].

Без съмнение за описването, анализа и синтеза на процесите на модернизация при управлението на комунистическата партия изключително много помагат разработките върху функционирането на партията-държава, които са направени от водещи български изследователи[77].

В опита да разположа социално-икономическите процеси на фона на Студената война съм използвала изследвания за външна и най-вече външноикономическата

---

[75] Чалъков, И. *История на технологичните иновации в Източна Европа – теоретически и методологични предпоставки на анализа.* – В: *Социалогически проблеми*, 2000, № 2–3; Кандиларов, Е. *Държавният комитет за наука и технически прогрес–иновационни стратегии и политика в годините на държавния социализъм.* – В: Известия на БИД. Т. 41. С., 2009; Стефанов, Н., Кандиларов, Е. *Иновации и иновационна политика в България през годините на държавния социализъм.* – В: *Изследвания по история на социализма в България 1944–1989.* Т. 2. С., 2010; Кандиларов, Е. *Създаване и развитие на българската национална иновационна система през втората половина на XX век.* – В: *Известия на РИМ – Габрово.* Т. 1. Изд. *Фабер*, 2013, с. 56–80; Reynolds, D. *Science, technology and the Cold War.* – In: The Cambridge History of the Cold War, Edited by Melvyn P. Leffler, Odd Arne Westa, Cambridge University Press, 2013; Кандиларов, Е. *Аспекти на научната политика в България (50-те – 80-те години на XX век)* – В: *Исторически преглед*, 2013, № 5–6, с. 161–170; Бокарев, Ю. П. *СССР и становление постиндустриального общества на Западе, 1970–1980-е годы.* Москва, 2007; Артемов, Е. Т. *Научно-техническая политика в советской модели позднеиндустриальной модернизации.* Москва, 2006.

[76] Танев, Ст. *Социалистическият възход на българското висше образование (9.IX.1944 – 1984).* С., 1987; Чичовска, В. *Политиката срещу просветната традиция.* С., 1995; Бояджиева, П. *Социалното инженерство. Политики за прием във висшите училища през комунистическия режим в България.* Институт за изследване на близкото минало, С., 2010; Христиди-Маринова, Р. *Висшето образование в България от съветските до болонските реформи.* С., 2013; Kostov, Alr. *Die neue technische Intelligenz: zur Ausbildung bulgarischer Ingenieure zwischen 1945 und 1989.* – In: Transformationsprobleme Bulgariens im 19. und 20. Jahrhundert. Historische und ethnologische Perspektiven. Südosteuropa-Studien Band 75, Verlag Otto Sagner, 2007, München, S. 191–201; Велева, Л., Пенчев, П., Димитров, М. *90 години университет за национално и световно стопанство 1920–2010.* С., 2010.

[77] Исусов, М. *Сталин и България.* С., 1991; Огнянов, Л. *Държавно-политическата система на България 1944–1948.* С., 1993; Същият. *Политическата система в България 1949–1956.* с. 2008; Везенков, Ал. *Властовите структури на БКП 1944–1989.* Институт за изследване на близкото минало, С., 2008; Баева, И. *Тодор Живков.* С., 2006; Марчева, И. *Тодор Живков – пътят към властта. Политика и икономика в България 1953–1964.* С., 2000; *История на Отечествения фронт/съюз в България.* Т. 1–2. Под ред. на И. Баева. С., 2012.

политика на България, връзките с основните партньори: СССР и западните страни – ФРГ, Япония, Франция, Белгия[78].

Много полезни за съпоставката на процесите в България и в СССР и другите страни са историите на СССР, на Източна Европа в Съветския блок[79].

Направеният преглед на натрупаното в изследванията показва колко облекчен, но и затруднен е всеки изследовател, опитващ се да реконструира в цялостен разказ толкова богато изследвано минало. Оставам настрана факта, че и аз, и една част от колегите сме непосредствени свидетели на това минало. Но това са неудобствата на писането на съвременната история – при нея изследователят е и свидетел със собствени лични спомени и лична история. Това не може да не влияе и върху най-добросъвестния изследовател. Свидетелят историк обаче има друго предимство – той може да приведе доказателства от неочаквани източници, дори от личния си опит. Така аз съм си позволила да илюстрирам някои социални явления със станали емблематични филми. Изхождала съм от факта, че при липсата на политическа опозиция киноизкуството играе успешно вменената му роля на социален отдушник.

---

[78] Калинова, Е. *Победителите и България 1939–1945*. С., 2004; Баева, И., Калинова, Е. *Следвоенното десетилетие на българската външна политика 1944–1955. Лекционен курс*. С., 2003; Огнянов, Л. *Дипломация на съвременна България*. Шумен, 2006; Григорова, И. *Българо-френски отношения по време на президентството на генерал дьо Гол (1958–1969)*. С., 2009; Кандиларов, Евг. *България и Япония. От Студената война към XXI век*. С., 2009; Филипова, Н. *Българската дипломация в Египет, Сирия и Ирак във времето на Студената война (средата на 50-те – средата на 70-те години на XX век)*. С., 2008; Тошкова, В., Александров, Е. *Дипломация на ограничения суверенитет*. – В: *История на българите*. Т. IV. С., 2003; Тошкова, В. *САЩ и България 1919–1989, Политически отношения*. С., 2007; Тасев, Ал. *Външнотърговският стокообмен и външните пазари на България. История, политика и икономика 1986–2008*, с. 2012; Костов, Ал. *От противници в Студената война до партньор в Европейския съюз. Българо-белгийски отношения от Втората световна война до наши дни*, С., 2007.

[79] Ратьковский И. С., Ходяков, М. В. *История Советской России*. С.-Петербург, 1999; Терещенко, Ю. Я. *История России XX – начала XXI в.* Москва, 2004; Барсенков, А. С., Вдовин, А. И, *История России 1917–2004*. Москва, 2006; Пихоя Р. Г., Соколов, А. К. *История современной России. Кризис коммунистической власти в СССР и рождение новой России конец 1970-х – 1991 г.*, Москва, 2008; *Центрально-восточная Европа во второй половине XX века*. Т. 1. *Становление „реального социализма" 1945–1965* и т. 2. *От стабилизации к кризису 1966–1989*. Москва, 2000–2002; Berend, I. *Central and Eastern Europe, 1944–1993. Detour from the periphery to the periphery*. Cambridge University Press, 1996; Berend, I. *From the Soviet Block to the European Union. The Economic and Social Transformation of Central and Eastern Europe since 1973*. Cambridge University Press, 2009; Коровыцина, Н. *С Россией и без неё. Восточноевропейский путь развития*, Москва, 2003; Мигев, В. *Полската криза, „Солидарност" и България (1980–1983)*. С., 2008; Мигев, В. *Пражката пролет и България*. С., 2005; Баева, И. *Източна Европа след Сталин 1953–1956. Полша, Унгария, Чехословакия и България*. С., 1995; Баева, И. *България и Източна Европа*. С., 2001, 2010, Баева, И. *Европа през XX век, Идеи, конфликти, митове, парадигма*. С., 2010; Баев, Й. *Другата Студена война. Съветско-китайският конфликт и Източна Европа*. С., 2012.

В своето изследване съм се стремяла да бъда безпристрастна, *„консултирайки се“* с проучванията, направени преди мен, за да мога да предложа своята версия на особеностите на модернизацията на България в рамките на едно по-голямо икономическо и политическо пространство по време на Студената война като война между идеологията на свободния пазар и идеологията на централно-планираната икономика.

Студената война е определяна като един от най-острите идеологически и геополитически конфликти в историята, с много военни, политически, икономически, търговски и технологически измерения. Тя започва почти веднага след края на Втората световна война между двете суперсили победителки – САЩ и СССР, по повод на техните интереси в Източна Европа, но впоследствие обхваща целия свят. Официално Студената война е обявена на 5 март 1946 г. и завършва с падането на Берлинската стена на 9 ноември 1989 г. и договореностите в Малта през декември същата година – за страните от Източна Европа, а с разпадането на СССР на 25 декември 1991 г. – и за Русия и постсъветските републики. Студената война има различни фази на конфликти, конфронтация и контакти между двете суперсили и водените от тях два блока. Във всяка фаза има периоди на изостряне на отношенията между двата основни противника, както и периоди на диалог. Най-общо казано, през 40-те – 50-те години е фазата на ожесточено противопоставяне, чиято кулминацията е Карибската криза от 1962 г. Следва периодът на противоречив диалог – 1962–1979 г., който завършва с навлизането на съветските войски в Афганистан. В тази фаза може да се открояят 60-те години, преминаващи под знака на разоръжаването и диалога за нормализиране на отношенията между Изтока и Запада, определяни като *мирно съвместно съществуване*, и 70-те години, характеризиращи се най-ярко с военно и политическо *разведряване*, културно и научно сътрудничество, кулминацията на което дават решенията в Хелзинки през 1975 г. Докато през 80-те години отново се стига до рязка конфронтация, наричана от някои автори *„Втора студена война“*[80].

Тези фази на Студената война предопределиха и организацията на материала в четири глави. Те съвпадат приблизително с модернизационните проекти на комунистическата партия, която идва на власт на 9 септември 1944 г. и управлява първоначално в ОФ коалиция, а след 1947 г. фактическо монополно, без политическа алтернатива до края на 1989 г., т.е. до края на Студената война. Тогава на 7 декември 1989 г. се появява антикомунистическата опозиция в лицето на Съюза на демократичните сили. Скоро СДС организира първия политически митинг на 14

[80] Амброуз, Ст. *Стремеж към глобализъм. Американската външна политика от 1938 до началото на 90-те.* С., 1995; Кисинджър Х. *Дипломацията.* С., 1997; Мирчева, Хр. *Съвременна история, Светът в историята на XX век.* С., 1999; Мирчева, Хр. *История на международните отношения в най-ново време,* кн. 1–2, 2002, 2004; Дубинин, Ю. Ар., Мартынов, Б. Ф., Юрьев, Т. В. *История международных отношений (1975–1991г.).* Москва, 2006; Гадис, Дж. *Студената война. Нова история.* С., 2007; Джуд, Т. *След войната. История на Европа след 1945.* С., 2010; Богатуров, А. Д., Аверков, В. В. *История международных отношений 1945–2008.* Москва, 2010.

декември 1989 г., в резултат на който БКП се съгласява да отпадне конституционно закрепеното ѝ право да управлява страната. Започва нов етап, когато и БКП, и СДС в хода на политическата борба предлагат свои проекти за стопанско развитие с оглед края на Студената война и победата на неолиберализма. Тези исторически обстоятелства наложиха горната граница на изследването да е 1989 г.

Наред с фазите на отношения между Източния и Западния блок, във всяка глава съм разгледала и интеграцията в Съветския блок, както и състоянието на българо-съветските отношения като водещи за икономическата и социалната политика. Основният анализ е посветен както на политиките за индустриализация, за научно-технически прогрес и усъвършенстване на управлението на непазарната икономика, за формиране на инженерно-техническа интелигенция, така и на социалния им резонанс. Въпреки че управлението на комунистическата партия предполага авторитарна власт на партийния лидер, който в България е особено активният и дълговечен Тодор Живков, ясно е, че не той очертава насоките на икономическата политика. Това правят неговите съветници и министрите, които той лансира през годините. Понеже те и досега в научната литература остават в неговата сянка, във всяка глава съм се старала да търся произхода на идеите за икономическо развитие, както и личностите, които ги формулират. Така, доколкото съм намирала сведения, съм се опитала да запълня една отдавна усетена от мен липса на персонажи в историческия разказ за социализма[81].

В първа глава са представени усилията и насилията, които през втората половина на 40-те и през 50-те години БКП предприема, за да приложи сталинския изолационистки модел на догонващо развитие. Това става на фона на жестоката конфронтация и изолация между двата блока, което намира израз и в грубия натиск на Кремъл за провеждане на този модел на развитие. Във втора и трета глава са разгледани особеностите на стопанската политика съответно през 60-те и 70-те години, когато се размразяват отношенията между двата блока и БКП формулира проекти за модернизация, идеологически повлияни от Кремъл, но вече разчитащи на засилени икономически контакти с развития Запад. Във втора глава е анализиран както проектът, наречен *„20-годишната програма за строителство на комунизма"*, така и неговата реализация с оглед постигането на изравняването на икономическия потенциал на България със страните от Източния блок, основно чрез привилегировани отношения със СССР. В трета глава политиката за модернизация през 70-те години е разгледана на фона на ориентирането към високоразвития технологически Запад и най-вече към високотехнологична Япония. Проследени са взаимовръзките между проекта за изграждане на *„развито социалистическо общество"* чрез прилагане на научно-техническата революция и благоприятната международна конюнктура на 70-те години за снабдяване със западни технологии, едновременно с поддържане на привилегированите отношения със СССР, за да се осигуряват пазари и евтини суровини за новите индустрии. В четвърта глава е

[81] Марчева, Ил. *Съветският модел в българската икономика. Основни проблеми, идеи и перспективи на изследване.* – В: *Исторически преглед*, 1996, № 3, с. 64–82.

разгледана кризата на модела на модернизация през 80-те години, когато страната се подготвя за информационната епоха и връзките и контактите със западните страни стават все по-належащи, но поредното изостряне на отношенията между двата лагера ги затруднява и така дискредитира управлението на комунистическата партия. Тя се оказва в невъзможност не толкова да формулира модерни идеи, колкото да ги реализира. Очертани са опитите за стопанските реформи, чрез които управляващият комунистически елит се стреми да преживее загубата на Студената война като победен, но запазващ своя привилегирован статут.

Надявам се, че предлаганата монография за особеностите на българския преход от аграрна, изостанала икономически страна към урбанизирана и индустриализирана като част от единия лагер на Студената война ще служи за сравнение при исторически анализ на следващия преход, който преживява страната към деиндустриализация в условията на информационната революция, вече като част от нов блок – Европейския съюз.

ГЛАВА I

ОТ *ИЗОСТАНАЛА АГРАРНА* КЪМ *ИНДУСТРИАЛНО-АГРАРНА СТРАНА* В РАЗГАРА НА СТУДЕНАТА ВОЙНА – 40-те И 50-те ГОДИНИ

1. Наследството в индустрията и селското стопанство в средата на 40-те години

България осъществява своята модернизация по западноевропейски модел, според който индустрията е гръбнакът на икономиката. Възприемат се принципите на Фридрих Даниел Лист (1789–1846) *„за автоцентрирано вътрешнохармонично развитие на националното стопанство в рамките на протекционистична държавна политика"*, залегнали в съчинението му „Националната система на политическата икономия" (1841)[1]. Индустриализацията като път за развитие на икономиката ни след Освобождението не е чужда като идея, политика и практика нито на научната общност, нито на политическите и стопанските среди. Спорът от началото на XX век за бъдещия характер на стопанството – аграрен или индустриален – се решава от самия живот чрез бурното развитие на промишлеността през първото т.нар. златно десетилетие. Повечето икономисти подкрепят тази ориентация на икономиката, имайки предвид световния опит за преодоляване на изостаналостта, свързана с доминирането на селското стопанство и дребно-стоковите структури.

След Първата световна война и особено след кризата от началото на 30-те години България е принудена поради международната изолация и откъснатостта от пазарите да продължи да развива местната промишленост. Новообразувани държави като Чехословакия и Полша също предприемат разгърнати програми за развитие на промишлеността в по-изостаналите си територии (съответно Словакия, Западна Украйна и Западна Белорусия) с оглед изравняването им с останалите земи. Други, като Унгария и Германия, се насочват към милитаризация на икономиките си, което е в тясна връзка с развитието на тежката индустрия. По такъв начин в редица изостанали райони и страни в Източна и Централна Европа се създават много местни индустрии, за които невинаги съществуват необходимите условия, но които задоволяват известни стопански нужди, създават поминък и заетост.

---

[1] Тодорова Цв. *Индустриализация и структурни промени в България преди Първата световна война.* – В: *Исторически преглед*, 1991, № 5, с. 25.

Скъпото производство при липса на капитали налага засилено участие на държавата в ръководството на индустрията. Ето защо въпреки опитите за либерализацията на икономическия живот в България на границата на XIX и XX век, протекционизмът по отношение на индустрията взема връх в междувоенния период с всички произтичащи от това икономически и социално-психологически последици. Протекционизмът през 30-те години става водеща световна тенденция за справяне с кризата и в най-развитите страни като САЩ с възприемането на *„новия курс"* на Рузвелт[2]. През 30-те години намесата на държавата в икономиката добива формите на етатизъм и дори през втората половина на 30-те години - на дирижирано стопанство[3]. Гарантирането на местния пазар като изход от кризата след Първата световна война дава като резултат ниско качество и висока себестойност на българските индустриални стоки, поради което те трудно намират пласмент в чужбина. Индустриалците извличат големи печалби на гърба на местните консуматори, което предизвиква недоволство на широки слоеве от населението. Често това недоволство и неодобрение се пренасочва от политиката за насърчаване на местната индустрия към самата индустрия[4].

През 1939 г. индустрията наброява 3355 толерирани от държавата едри частни предприятия с повече от 10 заети работници или над 10 к.с. инсталирана мощност на двигателите. От тези наблюдавани от статистиката предприятия 2792 са частни, от които собственост на еднолични фирми или дружества с ограничена отговорност са 2277, а собственост на акционерни дружества са 515 предприятия[5]. Това говори за слабите инвестиционни възможности на българската буржоазия за развитие на индустрията. Неслучайно тя разчита на протекционистичната политика на българската държавата още от зората на своето развитие, а като следствие от слабата си конкурентоспособност – се развива, като усвоява вътрешния пазар с всички произтичащи от това последици. Стига се до абсурда България да се нареди сред водещите европейски страни по относителен размер на вносните мита и другите допълнителни такси за облагане на вносните стоки, включително като се облага и амбалажът[6]. Затова делът на местното производство в общата консумация на 165 промишлени произведения за масово потребление през 1934 г. достига 86,3%[7].

---

[2] Тази тенденция намира теоретичен израз в кейнсианството по името на английския икономист Джон Мейнард Кейнс (1883–1946). В основния си труд *Обща теория за заетостта, лихвите и парите* (1936) Кейнс пледира за активна държавна намеса в икономическия живот.

[3] Тютюнджиев И. и др. *Стопанска история на България*. В. Търново: *Ровита*, 2011, с. 152.

[4] Бурилков, Ж. *Българската индустрия и нейните следвоенни проблеми*. – В: Списание на Българското икономическо дружество, 1946, № 1–2, с. 62.

[5] Беров, Л. и др. *Развитие на индустрията в България 1834–1947–1989*. С., 1990 (по-нататък *Развитие на индустрията*), с. 139, 140.

[6] Пак там, с. 139.

[7] Пак там, с. 140.

Заедно с това, през 30-те години се изчерпват резервите за увеличаване на пласмента на вътрешния пазар, което слага спирачки за по-значително нарастване на индустриалното производство и за увеличаване на съществуващия капацитет на традиционните клонове на леката промишленост[8]. Оказва се, че индустриализацията недостатъчно е модернизирала селското стопанство и недостатъчно е интензифицирала неговото производство и връзки с пазара. Наред с това съотношението на получените от обществото ползи от покровителстването на индустрията през 1932–1939 г. спрямо понесените от него загуби е 1:1,81, или в цифри 7,46 млрд. лв. срещу 13,5 млрд. лв.[9] Протекционизмът също така изключва стимулиращата роля на международната търговия като фактор за развитие и осъвременяване на индустриалните заведения в България. Фактът, че държавата оставя на индустриалците почти цялата печалба, създава обществено недоволство, изразяващо се често в обвинения, че индустрията в България е *„паразитна"*. Ето защо държавата реагира на посочените неблагоприятни тенденции в развитието на промишлеността, като обявява режим на *„преситеност"* за редица производства, отменя през 1936 г. протекциите за индустрията в Закона за индустрията[10], но без да се отказва от държавен надзор. По такъв начин се правят опити, наред със запазване на монополното положение на едрите индустриални производители, да се пренасочат инвестициите към нови промишлени производства, които обаче отново трябва да задоволяват вътрешния пазар[11].

От 1936 докъм 1941/1943 г. настъпва период на временно оживление в индустриалното производство, демонстрирано най-добре от нарасналите инвестиции в основния капитал в индустрията[12], от индекса на индустриалното производство[13], както и от постигнато през 1934–1941 г. повишаване на средногодишния темп на нарастването му – 6,9% срещу 2,2% през 1930–34 г., но като цяло се прогнозира умерен темп на индустриализацията[14]. Той е свързан според един от привържениците на индустриализацията – Константин Бобчев – с изчерпване на възможности-

---

Стопанска история 681–1981, под. ред. на акад. Н. Тодоров, С.: *Наука и изкуство*, 1981 (по-нататък *Стопанска история*), с. 383.

[9] Беров, Л. *Резултатност на политиката за индустриален протекционизъм в балканските страни между двете световни войни.* – В: *Протекционизъм и конкуренция на Балканите през XX век.* С., 1989, с. 93.

[10] През 1883 г. е приет първият Закон за развитие на народната промишленост, който няма стопанско значение, но лансира идеята за съдействие на държавата в развитие на промишлеността. През 1895 г. е приет първият Закон за насърчение на местната индустрия, отменен през 1905 г. от Закона за насърчаване на местната промишленост и търговията. През 1909 г. е приет друг Закон за насърчение на местната индустрия, който е в сила до 1928 г., когато е приет нов такъв закон.

[11] *Стопанска история*, с. 380.

[12] Изчислено по цени 1939 г. през 1929 г. инвестициите в основния капитал са били 757 млн. лв., а през 1940 – 1246 млн. лв.

[13] Той през 1940 г. е 169 при база 100 през 1929 г.

[14] Средногодишният темп на нарастване на българското индустриално производство е следният: през 1904–1911 г. – 13,3%, през 1923–1929 г. – 10%, през 1930–1934 г. – 2,2%, през 1934–1941 г. – 6,9%. – В: *Развитие на индустрията*, с. 146.

те за по-нататъшно индустриално развитие на страната, което разчита основно на вътрешния пазар и развива главно лека индустрия за него, като държи този пазар с помощта на държавата[15]. Чрез режима на *„преситеност"* държавата по косвен начин се опитва не само да намали конкуренцията в индустрията, но и да ѝ даде нов тласък като се пренасочват капитали в нови отрасли като химическа, каучукова, металообработваща. Но този процес е твърде бавен.

Заедно с едрите частни индустриални предприятия в страната съществува значителен държавен сектор, представен през 1939 г. от общо 169 предприятия в енергийно-суровинния, железопътния сектор и съобщенията, осигуряващ 8–9% от общата промишлена продукция[16]. Налице е и кооперативен сектор, който дава 6% от общата промишлена продукция, преди всичко в предприятия на кооперативните съюзи, тютюневи кооперации, популярните банки, мелница „Червен бряг", 3 захарни фабрики и др. Вследствие на изтеглянето на чуждия капитал през 30-те години, неговото присъствие в индустрията е слабо, главно в захарната промишленост, памукотекстилната, кожарската и тютюневата индустрия, енергетиката[17].

Наред с едрата за условията на страната промишленост съществува голям слой дребни занаятчии, дребни промишленици, с по-малко от 10 наемници, на които се пада около 15% от общата сума на инвестирания в промишленост основен капитал и които дават през 1939 г. 75% от официално отчитаната промишлена продукция, като 28% се падат на чисто занаятчийските предприятия и 47% – на ненаблюдавани малки капиталистически предприятия[18]. Тяхното продължително съществуване се дължи не само на слабите възможности за уедряване, но и по-слабата вътрешна конкуренция[19]. Индустриалните мощности се концентрират в столицата и основните големи административни центрове (София, Варна, Русе, Пловдив, Стара Загора) и някои оформили се исторически промишлени центрове като Габрово, Сливен, Перник. През 30-те години някои индустриални отрасли – като тютюневи манипулации – се изграждат в по-затънтени райони заради по-евтина работна ръка, но те не променят общата картина на сравнително малко индустриални центрове, отговарящи на слабото ниво на индустриално развитие[20]. То се демонстрира и от показателя за международно сравняване на степента на индустриализация – преизчисляване в стабилна съпоставима валута на падащата се средно на човек от населението обща промишлена продукция. Така през 1938/39 г. тази сума в щатски долари по официален курс е била: България – 14,1, Италия – 41,1, Германия – 68,8,

---

[15] Бобчев, К. *Индустриализирането на България и неговите предели.* – В: *Списание на Българското икономическо дружество*, год. XXXVII, 1938, кн. V, с. 279–280.

[16] *Стопанска история*, с. 385.

[17] Пак там, с. 386.

[18] Беров, Л. *Относно темповете за развитие на промишлеността в НР България в края на 40-те и през 50-те години.* – В: *Исторически преглед*, 1987, № 12, 3–17.

[19] *Стопанска история*, с. 388.

[20] Пак там, с. 386.

Франция – 76, Великобритания – 132, САЩ – 435[21]. Налага се изводът, че България е изостанала от 10 до 30 пъти спрямо развитите капиталистически страни в края на 30-те години. По-оптимистично е сравнението между България и нейните балкански съседи. Изчислената годишна сума на общата промишлена продукция в статистически наблюдаваната промишленост средно на глава от населението (при приравняване на балканските валути в левове по курса на БНБ) през 1938 г. показва, че България с нейните 2740 лв. се доближава до данните за Румъния (2825 лв.), изпреварва малко Югославия (2625 лв.) и е доста по-напред от Гърция (1712 лв.), Турция (1082 лв.) и Албания (264 лв.)[22]. България компенсира слабото развитие на индустрията с внос главно на промишлено оборудване от Германия и Австрия, чийто дял в края на 30-те достига до 87%, за сметка на намаляване делът на Чехословакия и Англия[23].

Индустрията е предимно дребна, слабо електрифицирана (от произведената през 1939 г. 266 млн. квтч. електроенергия само 17,8% се използват в промишлеността) и технически съоръжена, недостатъчно обвързана с местната суровинна база, която не е достатъчно проучена и разработена поради липса на капитали и техника. Това се отнася за богатите на лигнитни въглища Източномаришки басейн, големите солни залежи край Провадия и рудните находища в Родопите и Панагюрско. Суровините от минерален произход са предимно вносни. Структурата ѝ е едностранчива и неравномерно развита, с преобладаване на добивните отрасли и тези, преработващи селскостопански произведения. През 40-те години индустрията дава около 8% от националния доход срещу 52–60% на селското стопанство, като водеща през 1939–1941 г. е хранително-вкусовата, вкл. и тютюневата, с дял от 58% от общата промишлена продукция, следвана от текстилната – с 19%, кожарската, каучуковата, дървопреработвателната – 4%, стъкларо-керамичната и строителни материали –2%, металообработващата – 3%, химическата – 4%, електропроизводство – 2%[24].

Това състояние на развитие на индустрията намира отражение и в социалната структура на населението, и в степента на урбанизацията. През периода 1924–1946 г. активното селско население е 81–84% от общото активно население срещу 8–9% заети в промишлеността, като едва 2,3% са заети в едрата промишленост. Спрямо цялото население в страната индустриалните работници са още по-малко – през 1939 г. те са 1,6%, докато в напредналите страни този процент достига 9–16%. През 1938 г. 64% от работещите в промишлеността са общи работници, а половината от индустриалните работници са сезонно заети. Едрата и средна капиталистическа буржоазия също е слабо застъпена в социалната структура на българското общество,

---

[21] Тези показатели са по официален курс, но се предполага, че числата са по-големи, ако се преизчислят по реален курс. – В: *Развитие на индустрията*, с. 149, бел. 47.

[22] Пак там, с. 149.

[23] Пак там, с. 172.

[24] Пак там, с. 144; *Стопанска история*, с. 384; Златев, Зл. *Стопанската политика на българските правителства (1944–1949)*. С., 2007, с. 25.

защото през 1940 г. тя е 8,4% от градското население. 75% от населението на страната са дребни стопани и техните помощници, които са главно членове на техните семейства. Страната е все още в доиндустриална фаза на развитие, аграрна, с преобладаващо дребностоково стопанство. Можем напълно да се съгласим с твърдението, че модерните форми на стопански живот и дейност, намерили отражение в степента на урбанизация и в състоянието на социалната структура представляват острови в селското море, в дребнособственическия свят с неговата патриархалност, традиционализъм и мизерия[25].

Този капитализъм е наречен комунален от Румен Аврамов. С това определение той акцентира върху слабото развитие на частния пазарно-ориентиран сектор, зависимостта на икономиката от държавата и разбира се, преобладаването на дребния стокопроизводител като основна фигура в индустрията. В контекста на тази оценка са и изследванията на Мартин Иванов, който смята, че алтернативата на индустриализацията е била модернизацията на селското стопанство. Тази политика през 30-те години според него е осигурила т.нар. от него второ златно десетилетие на българския капитализъм[26].

Тези съвременни интерпретации на стопанското развитие се родеят с лансираните възгледи например на Виенския германски институт от 1939 г. за модернизация на селското стопанство като единствено средство да се вдигне жизненият стандарт на населението. Тогавашните немски учени смятат, че създадените в България и в другите страни от Югоизточна Европа индустрии са *„нежизнеспособни"* и *„нездрави"*. Затова те дават препоръки у нас да се развива само модерно селско стопанство, като се спре раздробяването на земята, отвоюват се пустеещите земи и се прилагат агротехнически мероприятия за по-рационално обработване на земята[27].

Част от водещите икономисти в България в навечерието на Втората световна война са склонни да признаят също, че индустрията не заслужава повече грижите на държавата, които трябва да се пренасочат към земеделието и занаятите. Засилват се гласовете в подкрепа на аграрния протекционизъм, смекчени с искания за по-тясна връзка между индустрията и земеделието, с цел хармонизиране на стопанството. Без съмнение за това допринася политическото и икономическото обвързване на страната с нацистка Германия, която осигурява пазар преди всичко на българските земеделски продукти. А българо-германските клирингови спогодби позволяват внос на индустриални стоки. Така 2/3 от целия външнотърговски обмен на България се осъществява с Германия. За това състояние допринася и позицията на Англия и Франция, които настояват в търговията да се използват конвертируе-

---

[25] Луджев, Д. *Дребната буржоазия в България 1944–1959*, С.: *Наука и изкуство*, 1985, с. 9; Луджев, Д. *Българската държава между демокрацията и диктатурата*. – В: *Исторически преглед*, 2013, № 5–6, с. 20.

[26] Аврамов, Р. *Комуналният капитализъм*, том I–III, 2007; Иванов М, *Българското стопанство през второто „златно десетилетие" 1935–1939*. – В: *Исторически преглед*, 2004, № 1–2, с. 118–120.

[27] Сп. *Икономист*, 1940, № 1, с. 112–113

ма валута, което ограничава външноикономическите контакти на България с тези страни. Затова въпреки съзнанието на управляващите, че е опасно получилото се твърде голямото обвързване на страната с Германия, нещата не се променят[28].

От своя страна, постигнатите към средата на 40-те години резултати в селскостопанското производство не са добри. То си остава предимно екстензивно. Засяват се главно зърнени и фуражни култури. Площта на техническите култури (с изключение на тютюна, лозята и овошките) е недостатъчна, независимо от благоприятните за тях климатични условия и излишъка от работа ръка. Сушавите години са често явление, но страната почти не разполага с напоителни съоръжения. Въпреки проектите за строеж на язовири и иригационни съоръжения покрай р. Дунав, те не са реализирани до края на войната. До 1944 г. са построени само 2 язовира и е започнат строежът на трети – това е язовир „Росица"[29].

Ниската производителност на труда и незадоволителното качество на немалка част от произведената продукция (с изключение на розовото масло, ориенталския тютюн, етеричните масла, бекона) правят българското стопанство неконкурентноспособно. Това се дължи и на високите цени на вносните стоки и на ниските добиви и слабата продуктивност на селскостопанските произведения в България. Така през периода 1934–39 г. средният добив пшеница в България е 125 кг, докато в Дания е 305 кг, в Германия – 246 кг, в Швеция – 240 кг, в Англия – 231 кг. В България млеконадоят от 1 крава е средно 450 л годишно, в Дания – 2500 л, в Германия – 1900 л, в Чехословакия – 1800 л.[30]

Развитието на селското стопанство не решава и основния проблем – къде да се насочат евентуално освобождаващите се работни ръце. Особено показателно в това отношение е състоянието на земевладението и земеползването към средата на 40-те години. През целия период най-голям процент селски стопанства остават тези до 50 дка обработваема земя – през 1926 г. те са 77%, през 1934 г. – 83,1%, а през 1946 г. – 88,6% от всички стопанства. Раздробяването на земята се вижда от увеличения брой и дял на стопанствата до 30 дка – те през 1946 г. те са 30% от всички в страната. Намалява и делът на едрите стопанства до 200 и над 200 дка – през 1926 г. са били 2,4% от всички стопанства, през 1934 г. – 1,5, а през 1946 г. – 0,7%. Освен това се съкращава средният размер на земеделските стопанства от 57,2 дка през 1926 г. – на 49,3 дка през 1934 г. и на 42,7 дка през 1946 г. Само 10% от земята е комасирана. Въпреки че доходите на селяните са 2–3 пъти по-ниски от доходите на наемните работници и занаятчиите[31], поради липса на ясна перспектива в града, всички категории селяни през 30-те години купуват или наемат земя, за да осигурят прехраната си в земеде-

---

[28] *НРБ от началото до края*, под общата ред. на проф. Ив. Знеполски. С., 2011, с. 37.

[29] Златев, Зл. *Стопанската политика на българските правителства (1944–1949)*. с. 24, 26.

[30] Пак там, с. 26.

[31] Средният годишен доход на глава от населението за периода 1926–1945 г. (по цени 1934/1935 г.) за земеделците е 7059 лв., за наемните работници 14 039 лв., за занаятчиите – 27 076 лв. – *Икономика на България през преходния период от капитализъм към социализъм*, т. 2, С.: *Наука и изкуство*, 1972 (по-натътък *Икономика на България*, т. 2,), с. 243.

лието. В резултат селското стопанство се характеризира със скрита аграрна безработица, многокултурен характер на водене на стопанство и ниска продуктивност – само 30–40% от произведената продукция отива за пазара[32].

Ето защо част от тогавашните икономисти отхвърлят като неприложими за България предложенията на техните немски колеги. Българските икономисти около редакцията на сп. „Икономист" доказват, че само индустриализирането на страната дава възможност да се реши основният стопански и социален проблем там – скритата аграрна безработица и свръхнаселението на село. Защото въпреки всички усилия да се подобрят методите за обработване на земята, особено в индивидуалните стопанства по долината на р. Марица, не се достига до значително подобряване на жизнения стандарт на хората там. Причината според българските икономисти е раздробеността на земята в България, тъй като земята се наследява от всички, а не само от първородния син, както е в Западна Европа[33].

Търговско-икономическото обвързване на страната с Германия по време на Втората световна война първоначално показва позитиви, тъй като селскостопанското производство намира пазари. Стига се до оживление и в някои производства от хранително-вкусовата промишленост. Но с наближаване на края на войната българските индустриалци намират поводи за възмущение от следваната неизгодна за България ценова и митническа политика. Според тях тя щяла да доведе страната до положение на колония на Германия, а българската промишленост – до пълно подчинение на интересите на германската. Тези настроения не са безпочвени, ако се има предвид полученото по-късно голямото активно салдо по германо-българския клиринг в размер на 25,4 млрд. лв., което така и остава неизплатено. В него влиза не само по-големият износ в сравнение с вноса в размер на 7112,7 млн. лв.[34] Върху неравностойното положение влияят и двойно по-високите цени на вноса в сравнение с износа, изчислени на стойност 31,9 млрд. лв. по текущи цени или на 15, 7 млрд. лв. по покупателната сила на лева през 1939 г. По силата на специални спогодби са намалени вносните мита и такси на редица германски стоки, както и на изнасяните руди и концентрати, соя и др. от дружествата с немски капитали. Тук не влизат безплатните превози по БДЖ на германските войски и използването от тях безплатно на телеграфни и телефонни линии и пощенски услуги, както и тройно по-високите цени, по които се заплаща строителството, извършено от германски строителни организации[35].

---

[32] Пак там, с. 238, 242, 243.

[33] Сп. Икономист, 1940, № 1, с. 112–113.

[34] Калинова Евг. *Победителите винаги имат право (Съдбата на германските имущества в България и на българските претенции спрямо Германия след Втората световна война).* – В: Collegium Germanika 3, Sofia, 2000, с. 215–216; Вачков, Д., Иванов, М. *Българският външен дълг 1944–1989. Банкрутът на комунистическата икономика.* С., 2008, с. 47; *История на България 1919–1944*, Институт за исторически изследвания, БАН. С., 2012, том 9, с. 117.

[35] *Стопанска история*, с. 430; Петров, Л. *Военната икономика на България 1919–1945.* С., 1999, 91–95. Никова, Г. *Ликвидиране на германската собственост в България след Втората световна война.* – В: *Проблеми на стопанската история*, УНСС, 2000, с. 232.

От своя страна българските индустриалци усещат натиска на Германия срещу развитието на собствена индустрия, изразяващ се както в пречки за внос на индустриални суровини и за организирането на български предприятия за тяхното производство, така и в насърчаване на производството на полуфабрикати в леката промишленост, които да се дообработват в германски фабрики[36]. В знак на протест срещу този натиск през 1942 г. председателят на Управителния съвет на Съюза на българските индустриалци (създаден през 1903 г. с цел да защитава интересите на българските индустриалци и в подкрепа на националната индустрия) подава оставка, подкрепена от всички членове на съвета[37].

Проблемите с вноса по време на войната карат българските власти да вземат мерки. На първо място, като въвеждат Закон за гражданска мобилизация през 1940 г., с който лишават работниците от мобилизираните предприятията от правото на стачки. Създава се и проправителствен Български професионален съюз. Съставят се и два държавни общомобилизационни плана за 1942/43 и за 1943/44 г. В тях се предвижда проучване на възможностите за организиране и производство на редица промишлени суровини – като сярна и солна киселина, калцирана сода, син камък. Правят се усилия за доставка на инсталации за производства на синтетичен каучук, както и за разширяване на мощностите за добив на чугун и желязо[38].

В своето самостоятелно развитие от края на XIX и през първата половина на XX век българската модернизация се люшка между индустриализацията и аграризма. Късното навлизане на капитализма, липсата на свободни капитали и промишлени суровини, както и периодичната загуба на външни пазари правят българският индустриален капитализъм като агент на модернизацията твърде зависим от държавата. Индустриалният капитал е определян като слаб без държавната подкрепа, с всички произтичащи от това последици за насоките на модернизация. Държавата се изявява като съществен агент на модернизацията и директно – чрез значителния държавен сектор, и индиректно – чрез икономическата си политика: протекционизъм, етатизъм, дирижиране на стопанството. Това е пътят на всички новообразувани държави в Европа през XIX и началото на XX век и България не е изключение. Всички те следват по-успешните европейски страни и най-вече Германия, която става лидер на индустриалната епоха през XX век.

Но този характер на модернизацията има двояко отражение. От една страна, тя зависи от вътрешната и също така от външната политика на държавата. В това отношение загубите на всички войни водят до загуба на пазари и възможности за инвестиции, затваряне на стопанското развитие в тесните рамки на националното стопанство. Ето защо постигнатите резултати в областта на индустрията и социалния прогрес не са окуражаващи и не без помощта на външнополитическата и външноикономическата преориентация през 30-те години водят до опит за развитие на модерна аграрна специализация. Тя разчита на големия германски пазар, тъй като

---

[36] Коен, Д. *Военновременната икономика на България: 1939–1944*. С., 2002, 8–24.

[37] Пак там, с. 96.

[38] Пак там, с. 15; *История на България 1981–1944*, том 9, с. 350–351.

Германия става политически, идеологически и икономически основен партньор на България в навечерието и по време на Втората световна война.

Постигнатите резултати в средата на 40-те години на XX век определят България като изостанала аграрна страна от европейската периферия. Основно развитие получава хранително-вкусовата промишленост и някои клонове на текстилната и леката химия. Опитите за модернизация в областта на селското стопанство през 30-те години не дават съществен резултат. По време на Втората световна война отношението и на обществото, и на държавната власт се променя към подкрепата най-вече на нови отрасли, свързани с тежката промишленост.

В края на войната обаче върху бъдещето на индустрията като важен инструмент на модернизацията ще тежи участието на страната на Тристранния пакт и нареждането ѝ сред победените с всички произтичащи от това негативи за перспективите за политическото и икономическо развитие.

2. Идеите за социално-икономическо развитие и военновременната конюнктура (1944–1945 г.)

Идеите за социално-икономическото бъдеще на България през втората половина на 40-те години засягат, от една страна, насоките на модернизацията: автархично (затворено, самозадоволяващо) или с оглед международния пазар да се развива икономиката; водещи приоритети да са тежката индустрия и енергетика или пазарно ориентираните лека промишленост и селско стопанство. Но истинските дебати са за субекта на модернизацията, а оттам и за средствата и механизмите за осъществяването ѝ. Главните спорове са за това частният капитал или държавата трябва да е водещ във възстановяването и развитието на икономиката и как и докъде да се простира сътрудничеството между тях. От отговорите зависи дали стопанството от военновременно дирижирано ще стане пазарно, либерално или ще се превърне в централно планирано. Изходът от дебатите зависи не толкова от икономическите аргументи, колкото от съотношението на силите между новите господари на света – САЩ и СССР.

След като на 5 септември 1944 г. СССР обявява война на България, развитието на страната попада в зависимост от новата геополитическа ситуация и съотношението на силите сред бъдещите победители в Антихитлеристката коалиция. Най-вече между СССР и западните съюзници, защото между тях още от 1917 г. тече идеологически, икономически и политически конфликт, временно потушен от Втората световна война. Скоро след нападението срещу СССР на 21 юни 1941 г. от Хитлер започва да се формира съветско-английско-американско военно-икономическо сътрудничество, което с подписване на Атлантическата харта от СССР на 24 септември 1941 г. става политическо. В хартата се прокламират принципите на ненарушимост на границите, както и правото на народите на свободен избор. Изработват се и механизмите на взаимодействие между съюзниците на най-различно ниво, включително и като

срещи на лидерите[39]. Още тогава британската и съветската страна търсят в България обществени сили, които да изразяват техните интереси след войната. И ако Кремъл стои плътно зад комунистите и партизанското движение, то Лондон подкрепя БЗНС на д-р Георги М. Димитров (Гемето) и праща помощи на българските партизани. Съперничеството между тях ще се засилва с приближаване на края на войната и това ще рефлектира върху политическите и обществените среди в България, излагащи своите идеи за бъдещото развитие на страната. Но до голяма степен съдбата на дебатите е предрешена от предварителното включване на България в съветската зона на влияние още през есента на 1944 г. с процентното съглашение между Сталин и Чърчил в Москва на 9 октомври 1944 г. Двамата се договарят по предложение на британския министър-председател и без знанието на Рузвелт да си разпределят зоните на влияние в Източна Европа. Според тази схема в България 75% ще бъде съветското влияние, а 25% английското. В Румъния – 90% съветско и 10% британско срещу 90% британско влияние в Гърция и 10% съветско. За Югославия и Унгария Чърчил предлага съветското и британското влияние да е по 50%. Независимо че САЩ не са уведомени за това деление, Рузвелт не е против *„особените права"* на СССР върху граничните му европейски райони, нито оспорва правото му на стратегически интереси. Тази позиция американският президент излага на конференцията в Ялта на тримата съюзници от 4 до 11 февруари 1945 г.[40]

Взелата на 9 септември 1944 г. властта чрез преврат в столицата и въоръжени действия в провинцията комунистическа партия – БРП – трябва да се съобразява с предстоящото сключване на примирие и с международния контрол върху българския политически живот до подписване на мирния договор. Ето защо тя подготвя ОФ-правителство от представители на демократични и антифашистки партии като БЗНС „Пладне", БРСДП, политическия кръг „Звено", *„независими интелектуалци"*. Начело на първото правителство (9 септември 1944 г. – 31 март 1946 г.) е представителят на *„най-буржоазната"* партия „Звено" – Кимон Георгиев. Възникнало под егидата на комунистите, с възстановяване на партийния живот управлението все повече се оформя като партийна коалиция. Тя трябва да убеди обществото, а и международните фактори, че страната е скъсала с фашисткото си минало, но няма да се *„съветизира"*. Със съставянето и дейността на ОФ-правителства 1944–1946 г.[41] в българските условия се прилага тактиката на Сталин за *„народна демокрация"* в Източна Европа като гарант, че СССР се отказват да налагат съветски режими в хода на войната и след нея. Тази тактика е особено необходима на Сталин, за да поддържа добри отношения със своите съюзници в Антихитлеристката коалиция не само по време на войната, но и при уреждане на следвоенния мир[42].

---

[39] Мирчева Хр. *Съвременна история. Светът в историята на XX век*. С., 1999, с. 379–381.

[4] Калинова, Евг. *Победителите и България 1939–1945*. С., 2004, с. 150–151.

[41] Второто ОФ-правителство, отново оглавено от Кимон Георгиев действа от 31 март 1946 г. до 22 ноември 1946 г.

[42] По-подробно за конструирането и развитието на ОФ-коалицията след 9 септември 1944 г. – В: Калинова, Евг. *Мястото и ролята на ОФ в годините на „народната демокрация" (1944–1947)*. – В: *История на Отечествения фронт/съюз в България*, т. 1, под ред. на проф. И. Баева. С., 2012, с. 47–101.

Характерна особеност на тази коалиция е участието в нея на комунистическата партия, която има свои структури и членове, което допринася за бързото ѝ нарастване след преврата. Тя има важни позиции в кабинета – вътрешното министерство, министерството на правосъдието, заместник-министър председател. Комунист е и един от регентите. А съвсем доскоро БРП е била извън закона, действала е като нелегална партия, чиито членове са преследвани, защото след 21 юни 1941 г. организират въоръжена съпротива, реално насочена срещу властта. Тази съпротива се ръководи от Задграничното бюро на БРП, базирано в Москва. Така в България се появява важен политически фактор, тясно обвързан със СССР и разчитащ на неговата победа във войната, за да се укрепи като легален политически субект и да отстоява своите идеи за развитие на страната. Комунистите трябва да държат сметка обаче и за останалите международни фактори, а и за преобладаващите нагласи на българите, за да могат да се утвърдят като управляваща партия в новите условия. Доминирането на дребните и средните съществувания в града и селото с техния вечен страх да не загубят средствата си за препитание и да не се пролетаризират е равен на омразата им към едрия капитал, който ги подлага на неравностойна конкуренция, заплашваща техния статут. Поради всичко това и комунистите, и ОФ-коалицията афишират своята подкрепа за държавната и кооперативната собственост като основни двигатели на индустриалната модернизация, ала признават правото и на частната собственост да участва в този процес. Това се вижда, ако се анализира първият програмен документ – Програмата на първото ОФ правителство от 17 септември 1944 г. Нейната социално-икономическа и финансова част е писана основно от представителя на „Звено"– проф. Станчо Чолаков – ректор на Висшето училище за статистка и стопански науки във Варна, интерниран по време на войната като привърженик на ОФ[43]. Затова не е странно, че ОФ-коалиция показва, че в политическото пространство се налагат предвоенните социалреформистски идеи за необходимостта от еволюционна трансформация на капитализма, за преодоляване на *„недъзите на капитализма"* при запазване на съществуващата икономическа основа, за държавни гаранции на *„трудовата частна собственост"*. *„Трудова"* – в смисъл неизползваща наемен труд. Наемането на 10 и повече работници е признак за капиталистическа собственост в България, която се покровителства от държавата и се наблюдава от националната статистика още преди войната[44]. Заедно с това изпъква ярката насоченост срещу едрия капитал в индустрията, търговията и финансите. Тя проличава в обещанията за *„премахване на стопански и социално вредното посредничество"*, както и за ликвидиране на *„частните стопански монополи и привилегии"*. Подобни обещания се явяват ярки и преки реминисценции от борбата срещу покровителстваната промишленост и срещу едрата търговия. Всички данъци, които ОФ-власт декларира, че ще въведе – като прогресивно-подоходния данък, данък върху богатствата, големите имущества, върху печалбата, включително и чрез конфискация на незаконно припечеленото, определено са насочени към огра-

[43] Чичовска, В. *Политиката срещу просветната традиция*. С., 1995, с. 27.

[44] Тютюнджиев, И. и др. *Стопанска история на България*, с. 123, 124, 151.

ничаване и намаляване на финансовите и имуществените възможности на едрата буржоазия. Ограничителна по отношение на едрия капитал е и кредитната политика с обявяването, че ще се премахне *„всесилието на големите акционери"* в банково-кредитните институции и че ще се въведе контрол на кредитирането. Вместо частни монополи се прокламира създаването или заместването им с държавни такива за износ на редица стоки (тютюн, зърнени храни и други земеделски произведения), за внос на петрол, желязо и химикали и други стоки, в застрахователното дело. ОФ обещава *„премахване на паразитната индустрия"* и създаване на такава, *„която ще се основава на най-ниски цени и производствени разходи"*. Използването на термина *„паразитна индустрия"* е много показателно за опита на новата власт да отговори на очакванията на голямото мнозинство от хора в България, настроени негативно към едрия капитал и подкрепата за него от страна на държавата. Този термин е сред най-често използваните от критиците на бързото, стимулирано от държавата развитие на индустрията между двете световни войни[45].

В разглежданата декларация ОФ-коалиция планира организирането на индустрии за производство на предмети за широко потребление: *„типов хляб, типови обувки, типово облекло"*, т.е. за поддържане на линията за развитие на традиционните за България отрасли на леката промишленост. В същото време властта успокоява, че попълването на общинските и държавния бюджети няма да е разорително за населението и при тяхното съставяне ще се има предвид *„закрепване на народните поминъци и специално този на кооперациите."* Самостоятелен раздел е посветен на земеделската и кооперативната политика, което говори за предпочитанията на ОФ партиите в областта на селското стопанство. От една страна, се обещава *„Всестранно и действително насърчение на кооперативното дело"* чрез кодификация на кооперативното законодателство, чрез толериране на *„кооперативното обработване на земята, планови и специализирани засевки за повдигане на земеделския добив. Отпускане на кредити и снабдяване на кооперативните стопанства с тежък земеделски инвентар от държавата"*. Но от друга, се дават и редица постановки в защита на индивидуалния земеделец. Такива са например – премахване на режима на принудително ниските цени на селскостопанските стоки, евтин и достъпен кредит, снабдяване на безземленото и малоземелното население с нужната за неговото съществуване земя, като се въвежда ограничителен размер на притежаваната земя – 300 дка, контрол върху печалбите и премахване на монополните положения, създаване на нови пазари. В отделна точка е изведена философията на селскостопанската политика, пряко заета от идеите на БНЗС и Ал. Стамболийски: *„Земята за земеделеца, т.е. за този, който пряко е обработва"*[46].

---

[45] Тодорова, М. *Икономическата мисъл в балканските страни през периода между двете световни войни по въпросите на протекционизма.* – В: *Протекционизъм и конкуренция на Балканите през XX в.* С., 1989, с. 192.

[46] *Установяване и укрепване на народнодемократичната власт (септ. 1944 – май 1945),* С., 1969, с. 134–135.

Тези идеи определят като водеща в стопанската политиката линията на силен контрол, регулиране и ограничаване на частната инициатива, прехвърляне на стопанските, бюджетните и суровинни тежести върху едрия капитал в производството и търговията. В програмата се обещава закрила на трудовата частна собственост, кооперациите и развитие на държавната собственост – което очертава другата водеща насока в стопанската политика. Може да се обобщи, че с платформата си от 17 септември 1944 г. ОФ се афишира в стопанската сфера като противник на промишления протекционизъм и едрия капитал и като привърженик на запазване на отрасловата структура и дребната собственост. Подобни идеи за индустриално развитие пряко кореспондират с желанията на преобладаващите в българското общество дребнобуржоазни слоеве в града и селото. Тези слоеве са против политиката за насърчение на едрия промишлен капитал като основа на модернизацията, заплашваща да наруши техния статут[47].

Изпълнението на тази програма се усложнява от необходимостта от изпълнение на условията на Съглашението за примирие от 28 октомври 1944 г., което България сключва в Москва със съюзниците от Антихитлеристката коалиция. В страната е установена Съюзна контролна комисия, начело със съветския представител генерал-полковник Сергей Бирюзов. Тя следи за изпълнение на Примието, което засяга политическия, обществения и стопанския живот[48]. Особено тежки са стопанските клаузи по чл. 15 за издръжка на Съюзното (съветско) главно командване. От навлизането на съветските войски до края на военните действия българското правителство организира безпрекословно предаването на огромни количества пари, стоки, въоръжение и ремонти на стойност 35 млрд. лв. Изследователите са изчислили, че общо при изпълнението на всички точки на Съглашението на примирието (репарациите за щетите и реституцията на имущество на Обединените нации и особено на Гърция и Югославия, грижите за собствеността на победените държави Унгария, Австрия, Германия, за да бъде предадена по-късно на СССР) страната плаща 39 млрд лв. за периода от октомври 1945 до май 1947 г. Те обръщат внимание, че тази сума, въпреки обезценката на лева, е сравнима с германския дълг към България от 38 млрд лв. от клиринговата търговия 1941–1944 г., който е оформен като официален дълг, докато изплащането на почти толкова в стоки, пари и услуги на съветското командване е осъществено безвъзмездно[49]. Но такава е участта на победена България, която не само че е участник в Тристранния пакт, съюзник на Германия, но е обявила на 14 декември 1941 г. *„символична война"* на САЩ и Великобритания, която приключва на 28 октомври 1944 г. Наистина, страната не изпраща войски на Източния фронт, но докато се бави с обявяване на скъсването си с Германия, на 5 септември 1944 г. СССР ѝ обявява официално война. Победена Бъл-

---

[47] Луджев, Д. *Дребната буржоазия*, с. 68–70.

[48] Пълно издание на документи от българските, руските, американските и британските архиви за Примирието излезе през 2015 г. Виж. Ревякина, Л., Тошкова, В., Волокитина, Т. *Великите сили и България. Примирието между СССР, Великобритания, САЩ и България (януари–октомври 1944)*. Документи. Том I, с. 2015.

[49] Вачков, Д., Иванов, М. *Българският външен дълг 1944–1989*, с. 24.

гария не само безвъзмездно плаща репарациите, но не е в състояние да си върне германския дълг. Страната се включва във Втората световна война и прави големи разходи за това си участие, изчислени на приблизително 43 млрд. лв., с надеждата да бъде призната за *„съвоюваща страна"* и така да сключи по-благоприятен мирен договор[50]. Нещо, което не успява да постигне, за разлика от Италия например, заради започналото противопоставяне между СССР и САЩ при новия президент Хари Труман.

Тези тежки разходи се отразяват крайно негативно върху икономическите възможности на страната за излизане от кризата, както и върху способностите на новия режим да се справи с нея. Посоченото известно стопанско оживление и ръст на някои производства (от хранително-вкусовата промишленост и добивната) в края на 30-те и началото на 40-те години спира с приближаване края на войната. Стопанското и финансовото положение на страната се влошава с бързи темпове. От 1943 г. започва спад в промишленото производство, който достига през 1944 г. 90,4 (при база 1939 = 100). Националният доход през 1944 г. се оказва едва 69% от равнището на предвоенната 1939 г.[51] Инфлацията се развива с главоломна бързина: банкнотното обращение нараства 11 пъти, а цените на стоките средно 5 пъти през 1944 спрямо 1939 г. Спекулата и черната борса, реквизициите и държавните наряди определят тежкото ежедневие на обикновените хора. Именно поради това на 9 септември 1944 г. пред новата власт на преден план излизат задачите за възстановяване и нормализиране на производството и снабдяването. През 1944 г. не работят 591 промишлени предприятия поради липса на суровини или причинени сериозни щети и разрушения от бомбардировките[52].

Изход се търси в търговско-икономическото сътрудничество със СССР, който диктува условията като победител и окупатор, чиято икономика също е доста пострадала по време на войната. По време на преговорите за подписване на Примирието на срещата на нашата официална делегация със съветския външен министър Вячеслав Молотов на 17 октомври 1944 г., българите представят икономическото положение на страната като катастрофално. Но Молотов възразява с резонния аргумент, че фактически България не е воювала, за да е толкова разрушено стопанството ѝ. Българите по време на преговорите с комисаря по външна търговия Анастас Микоян на 27 декември 1944 г., когато искат внос на съветски памук и вълна за спрялата ни текстилна промишленост, пробват с идеологически и със социални мотиви: *„за да не попадне страната ни в лапите на англо-саксонския империализъм"*, но също и за да се потуши социалното недоволство. Опитват се да бавят преговорите и да лобират с помощта на Георги Димитров до висшите съветски ръководители по време на трудните

---

[50] Вачков, Д. *Икономиката на комунистическа България (1944–1962)*. – В: *История на Народна република България, режимът и обществото*, под ред. на проф. И. Знеполски. С., 2009, с. 264.

[51] Златев, Зл. *Стопанската политика на българските правителства (1944–1949)*, с. 27; *Икономика на България*, т. 2, с. 164.

[52] Златев, Зл. *Стопанската политика на българските правителства (1944–1949)*, бел. 28 на стр. 27.

преговори за сключване на първата българо-съветска търговска спогодба от 14 март 1945 г. Но всичките усилия на българските преговарящи не се увенчават с голям успех. Нито комунистите сред преговарящите, нито техните аргументи предотвратят тежките съветски условия: българските стоки да се продават по международни цени, а да купуваме съветските стоки до 35% по-скъпо. Страната е победена и войната още не е приключила, така че съветската позиция е разбираема. Все пак въпреки крайно тежките условия на тази спогодба, чрез нея България пласира, макар и на много по-ниска цена, стоки, които са били предназначени за Германия и които руснаците не искат, смятайки ги за предмет на лукс, като например полуфабрикат за производство на мармалад, или е трябвало да бъдат предадени като компенсация на Югославия и Гърция. На последното много държат англичаните и то е залегнало в споразумението за Примирие. Срещу този износ страната получава суровини и горива и постига известно оживление в икономиката на страната, макар и на много висока цена. Доставените суровини осигуряват работа и стабилизират положението на новата власт и особено на комунистическата партия като основен съветски контрагент[53].

По това време България няма друга алтернатива. До 1947 г. страната прави официални предложения за сключване на търговски спогодби с Великобритания, Франция, Швейцария и др. западноевропейски страни, но както доказва Господинка Никова, неизменно поставяно от тях условие е уреждане на предвоенните задължения. От 1940 г. България преустановява плащанията по външните си задължения и лихвите към тях. А това служи за основание на западноевропейските държави да откажат възобновяване на нормални икономически отношения и дори да предявят искания за изплащане на отоманския дълг, който България е престанала да плаща още от 1923 г. и по който са се натрупали огромни лихви. Стойността на неизплатените държавни кредити надминава 683 млн. лв., а търговските и други задължения към основните западноевропейски страни са на обща стойност 486 млн. лв. Заедно с това България търпи до края на 1945 г. военновременното ембарго, наложено от западните съюзници в антихитлеристката коалиция. Неслучайно съгласно Мирния договор от 10 февруари 1947 г. българските авоари (ценни книжа, акции, търговски и други вземания, златни запаси) и имущества в чужбина се блокират като залог за изплащане на външните дългове. Поради отсъствие на търговски спогодби стокообменът с тези страни е предимно чрез компенсационни сделки. В резултат се стига до едностранчиво обвързване на външноикономическите отношения на страната със СССР, а съзнателното въздържане на западноевропейските страни от редовни търговски връзки дава възможност на по-слаборазвитите източноевропейските страни да заемат тяхното място. До 1947 г. със съдействието на съветската страна България подписва търговски спогодби с всички източноевропейски страни. Още от 1946 г. делът на тези страни и на СССР в общия търговски обмен на България е над 80%[54].

---

[53] Марчева, Ил. *Търговските преговори между България и СССР (1944–1948).* – В: *България в сферата на съветските интереси.* (Българо-руски научни дискусии). С., 1998, с. 32–35.

[54] Никова, Г. *Външноикономическите отношения на България след Втората световна война (1945–1960).* – В: *Страници от българската история.* Т. 2. *Събития, размисли, личности.* С., 1993, с. 131–133; Вачков, Д., Иванов, М. *Българският външен дълг 1944–1989*, с. 43–49.

Ограничените възможности и военновременните затруднения не оставят на властите много алтернативи за действие. ОФ власт продължава да използва наследените от предишния режим структури и механизми за държавно регулиране на военновременната икономика – като системата за гражданска мобилизация, нарядната и купонната система. Продължава държавното регламентиране на цените, производството, пласмента, работната сила. Запазват се и всички заварени държавни и обществени органи за ръководство на икономиката, като министерствата на финансите; на търговията, промишлеността и труда; на земеделието и държавните имоти; на обществените сгради, пътищата и благоустройството; на железниците, пощите и телеграфите, както и Дирекцията за гражданска мобилизация; браншовите организации на индустриалците и търговците.

Наред с това ОФ власт формира и нови органи като стопанската милиция – инструмент за настик срещу спекуланти, но и срещу всички частни производители и търговци[55]. Собствениците на предприятия и работилници се задължават да декларират и използват икономично съобразно съществуващите разпоредби и нормативи наличните количества метал, химикали, текстилни влакна. В тази връзка още през октомври 1944 г. започва да се организира работнически контрол по предприятия. Този контрол се осъществява от стопанските комисии към местните ОФ комитети, от фабричните ОФ комитети и профсъюзните организации. Чрез тези органи работниците следят спазването на стопанските, социални и финансови разпореждания на правителството от страна на фабрикантите. Непосредствените производители поемат грижа за икономично използване на суровините, контролират правилната калкулация на цените, техни представители бдят готовата продукция да не отиде на черния пазар, дават мнения по производствените въпроси. Често обаче се стига до превишаване на правата на контролиращите, до изместване на собствениците от производството, до груба намеса не само в производствено-технологичния цикъл, но и в администрирането. Въпреки опитите да се регламентира, строго фиксира и ограничи сферата на дейност на работническия контрол, които опити се правят с Окръжно № 6 от 8 декември 1944 г. на НК на ОФ, със споразумението от 12 юни 1945 г. и правилника за уреждане отношенията между работниците и индустриалците от 19 февруари 1946 г., функциите и правомощията му остават големи[56]. В тях влизат наред с чисто профсъюзни права и задължения и правото да се следи за изпълнение на държавните наряди и да се дават препоръки за нормалния ход на производството. Тази форма на обществен контрол през първите години след 9 септември 1944 г. допълва и усилва ограничителните мероприятия на държавното военновременно и следвоенновременно регулиране на капиталистическото производство и разпореждането с частната собственост.

Наред с това през декември 1944 г. комунистите и ОФ дейците агитират за безплатни и доброволни трудови дни, обикновено в неделя, по време на които напри-

---

[55] Марчева, Ил. *Индустриалната политика в България 1944–1958.* – В: *Страници от българската история*, т. 2. Събития, размисли, личности. С., 1993, с. 114;

[56] Исусов, М. *Работническата класа в България 1944–1947.* С., 1971, с. 240–241, 243, 249.

мер са добити няколко десетки хиляди тона въглища в мини „Перник". Сформират се ударни групи за рязко увеличаване на производството в мини „Перник", Главната железопътна работилница – София, Държавната корабостроителница – Варна, мина „Черно море". Започват да се организират съревнования между предприятия за пестеливо изразходване на суровините, по-добра организация на производството, повече продукция. Своеобразен рекорд в това отношение поставят миньорите от мини „Перник". На 25 февруари 1945 г. 250 миньори в мини „Перник" се отказват от неделна почивка и от възнаграждение за своя труд и за една смяна изкопават 807 вагонетки въглища[57].

Понеже инфлацията не може да бъде овладяна, новото правителство е принудено да пуска нови книжни пари, така че книжното обращение за периода септември – декември 1944г. нараства с повече от 10 млрд. лв. Бюджетните трудности са породени от нарасналите военни разходи, намалените реални приходи на частните фирми, държавните предприятия и гражданите, и оттам на данъчните постъпления и вземания. Външният държавен дълг става 11 млрд. 894 млн. лв., а вътрешният – 71 млрд. 077 млн. лв. Въпреки съмненията на някои икономисти, не без основание считащи, че населението е твърде обедняло, изход се търси отново във вътрешен заем (след емитираните през 1941–1943 г. държавни заеми), който да набере средства за покриване на бюджетния дефицит, да спре ръста на цените и на паричното обращение. Подписката за този *„Заем за победата"* (по-късно наречен *„Заем на свободата"*) се обявява в края на януари 1945 г. В нея се включват всички слоеве на населението, включително търговци и индустриалци, свещеници, студенти, учащи се[58].

Тази масовост в стопанските мероприятия на новата власт не трябва да изненадва. Тя не е само плод на доброволно приемане на промяната. Към това време българското общество вече е станало свидетел на репресивния характер на установилото се управление. Освен продължилото през септември – октомври 1944 г. избиване без съд и присъда на хора от местната власт, полицията и жандармерията от комунистите, които контролират МВР, през следващите месеци репресиите добиват *„законна форма"*, зад която са принудени да застанат и останалите участници в ОФ коалицията. Подхванатата е политика за *„прочистване"* на държавния апарат и армията от *„фашистки елементи"*, която е обявена още в програмата на първото ОФ правителство и е потвърдена от Окръжно на Националния комитет на ОФ от 20 септември 1944 г. Прочистването засяга всички министерства и ведомства, но най-последователно и с най-голям размах се извършва там, където управляват комунистическите представители – вътрешните работи, правосъдието и здравеопазването. При чистките лозунгът е да се изкорени фашизмът, но при липсата на ясни критерии са засегнати и хора, които са политически противници или не споделят възгледите на комунистите за развитието на страната. Част от тези хора – около 3300 души, в края на 1944 г. са изпратени в лагери *„за поли-*

[57] Терзийски, П. *Социалистическа България в дати и събития 1944–1984.* С., 1984, с. 13.

[58] Златев, Зл. *Стопанската политика на българските правителства (1944–1949)*, с. 33.

тически опасни лица", открити по силата на Наредба-закон, подписана от правителството на 20 декември 1944 г. Така се създават т.нар. Трудово-възпитателни общежития (ТВО) за въдворявания на хора без съд и присъда, често политически противници на новата власт и на комунистическата партия, които се пълнят периодично с нови *„врагове"*[59]. А действалият от декември до април 1945 г. „Народен съд" за *„виновниците за въвличане на България в световната война срещу съюзените народи и за злодеянията, свързани с нея"* произнася 91 155 присъди, от които 2730 смъртни и 1305 за доживотен затвор. При определянето на присъдите пряко и доста грубо в работата на обвинителите се намесва Политбюро на БРП(к), като им налага да пледират за максмални наказания за най-важните подсъдими (министрите, регентите, депутатите). Всички присъди са придружени с конфискация на имуществото и високи глоби. Близките на осъдените са подложени на тормоз и ограничаване на гражданските им права, вменявано им е чувство на вина и на неблагонадеждност като хора с петно в биографията, наблюдавани от Държавна сигурност. Макар че съдът над виновниците за участието на България на страната на Тристранния пакт да е изискване на Московското примирие от 28 октомври 1944 г. и че той успява да канализира репресиите срещу политическите противници на новата власт, провеждането му укрепва мощта преди всичко на комунистическата партия. Тя започва да притиска своите коалиционни партньори да отстранят неудобни за нея лидери като д-р Георги М. Димитров от ставащия все по-влиятелен БЗНС[60].

Атмосферата на страх за живота и съдбата обяснява защо българските предприемачи не се съпротивляват срещу провежданата политика на ограничаване на техните права. Те се опитват да заобикалят, когато е възможно, изискванията на законите и разпоредбите, но това рядко им се отдава. За намерението на българската буржоазия като цяло да се съобразява с фактическото положение на нещата след 9 септември 1944 г. говорят и промените, които настъпват в нейните организации и по-специално в Съюза на българските индустриалци и Съюза на българските търговци. Непосредствено след 9 септември към Съюза на индустриалците е изграден ОФ комитет. На 25 септември 1944 г. на съвместно заседание на УС на Съюза и ОФ комитета се решава управлението на браншовата организация да се поеме от временния ОФ комитет. Съюзът на индустриалците се преименува в Общ съюз на българската индустрия (ОСБИ), а Съюзът на търговците – в Общ съюз на българската търговия. В управителните им съвети влизат членове на управляващите ОФ партии, като главният секретар на ОСБИ е член на БРП(к). В резолюцията на първата национална конференция на Общия съюз на българската индустрия на 15 януари 1945 г. българските индустриалци заявяват, че те *„единодушно застават зад пра-*

---

[59] Това са *Наредба-закон за трудово-възпитателните общежития,* одобрена с регентски Указ № 8 от 11 януари 1945 г. за настаняване на лица, осъждани за престъпления от общ характер, и *Наредба-закон за трудово-възпитателни общежития за политически опасни лица,* утвърден с регентски Указ № 9 от 11януари 1945 г.

[60] Калинова, Евг. *Мястото и ролята на ОФ в годините на „народната демокрация" (1944–1947)*, с. 68–87.

вителството на ОФ и тържествено декларират, че ще положат всички старания, познания, воля и творческа работа за провеждане на дело и изцяло стопанската платформа на правителството на ОФ"[61]. Тази подкрепа е официалният отговор на посочените по-горе обещания на властта да запази частната инициатива, да мобилизира и частния капитал за възстановяване на стопанството[62]. Българските индустриалци са потиснали своите страхове от репресии с надеждата, че висшето комунистическо ръководство ще сдържа революционния устрем на членовете си, намерил израз в разпространяването убеждение, че: „*капиталистите саботират*"[63]. Надежда им дава приетата на VIII разширен пленум (27 и 28 февруари и 1 март 1945 г.) резолюция, в която се декларира готовността на правителството и на комунистическата партия да оказват „*пълна подкрепа и съдействие на всички патриотични индустриалци и търговци, които желаят честно и добросъвестно да работят за засилване на производството и за правилното снабдяване на населението. В същото време партията ще води безпощадна борба против спекулантите, черноборсаджиите, саботьорите*"[64].

Тази политика има реално присъствие в първите следвоенни години. Така през периода септември – декември 1944 г. Министерството на търговията и промишлеността издава разрешения за откриване на 46 нови индустриални предприятия. Капиталистическият и дребнособственическият сектор дават основна част от промишлената и селскостопанска продукция и от националния доход. До 1947 г. включително, в отделни отрасли и сфери на стопанска дейност се наблюдава нарастване на числеността на дребнобуржоазните слоеве и откриване на значителен брой нови индустриални, занаятчийски и търговски предприятия[65].

Нарастването обаче е съпроводено с постоянен натиск, който има различна интензивност през годините. Той продължава и след края на войната, когато се запазват чрез закони регламентацията на печалбите, нормирането на цените, определянето на трудови норми от страна на централните държавни органи. Предприема се реорганизация на данъчната система. Въвежда се прогресивно-подоходно облагане, според което данъкът върху общия доход от 12 февруари 1946 г. за търговските и промишлените предприятия варира между 15% и 68%. Според Закона за изменение и допълнение на Закона за данъка върху военновременните печалби, публикуван на 17 юни 1946 г., е намален минимумът на необлагаемите суми, а данъчното облагане достига до 35% от печалбата, при това за 1943, 1944, 1945 г. Процентът на данъка върху оборота, обнародван на 31 декември 1946 г. варира от 0,4 до 12% от оборота.

---

[61] Исусов, М. *Работническата класа в България 1944–1947 г.*, с. 293.

[62] Луджев, Д. *Град на две епохи. История на обществените групи в българските градове в средата на XX век.* С., 2005, с. 192–198.

[63] ЦДА, ф. 1б, оп. 6, а. е. 77, л. 8.

[64] *БКП в резолюции и решения на конгресите, конференциите, пленумите и Политбюро на ЦК.* т. IV (1944–1955 г.), С., 1955, с. 8.

[65] Златев, Зл. *Социално-икономически преобразования в България 1944–1948.* – В: *Исторически преглед*, 1981, № 1, с. 3–7.

Тези данъци ограничават без съмнение възможностите на едрите собственици да развиват дейността си в сферата на промишлеността и търговията[66].

На мястото на Дирекцията за гражданска мобилизация, пряко подчинена на Министерски съвет, се създава Върховният стопански съвет (5 май 1945г.), оглавен от популярния по това време член на Политбюро на БРП(к), но невеж в стопанските дела Добри Терпешев. Съветът е натоварен с координационни функции, включително и за изработване на цялостен народностопански план[67]. Работата по експериментиране на планирането на този начален стадий поема секторът „Стопанска политика и планиране", който подготвя през първата половина на 1946 г. план за същата година, приет от второто правителство на Кимон Георгиев на 4 юли 1946 г. Основното внимание в него е върху строителството на пътища, главно в Родопите и Добруджа, и на язовири, както и на железници и на мините, което е обяснимо с оглед необходимостта от възстановяване на стопанския живот. Подготвят се и отраслови планове[68].

Всичко това показва, че държавният контрол върху икономиката продължава и се усилва, но без да са налице вече военновременните условия за него. За сметка на това комунистическата партия все повече укрепва във властта и наред с политическите репресии използва всички механизми за сдържане на частния сектор и толериране на държавния. В това отношение комунистите умело използват редица органи на политическата система и принципа на обществено-държавното управление, който се налага по това време. Така, въпреки че до есента на 1946 г. БРП (к) не ръководи нито едно стопанско министерство, тя има ключови позиции в най-важните органи, определящи стопанската политика. Такова е секретарското място в Националния комитет на ОФ (НК на ОФ), поверено на властната Цола Драгойчева, член на Политбюро на комунистическата партия, с голям авторитет и антифашистки актив. Тя с вещина, натиск, с процедурни механизми прокарва в НК на ОФ решенията на своята партия. Този орган се занимава с кадрите, дава политическа насока на дейността на правителството и осъществява политически контрол върху неговите решения.

Орган на НК на ОФ, директно отговарящ за стопанството, е формираната през ноември 1944 г. Стопанска комисия. Тя има задача *„да обследва целокупни стопански проблеми, като се опира на широк кръг специалисти, и да дава препоръки на министерства и ведомства"*. Тази важна комисия се оглавява от дългогодишния политически емигрант Петко Кунин, натрупал стопански и ръководен опит в СССР, който по същото време завежда и Стопанския отдел при ЦК на БРП(к) и е член на нейното Политбюро. В комисията към НК на ОФ влизат завеждащи стопанските отдели на останалите ОФ партии и изявени стопански дейци и обществени като Кънчо Кожухаров от БЗНС, Иван Харизанов от НС „Звено" и др. Комунистите преобладават в местните и учрежденските комитети на ОФ, проникват и в ръководства-

[66] *Икономика на България*, т. 2, с. 80–81.

[67] Златев Зл. *Стопанската политика на българските правителства (1944–1949)*, с. 41.

[68] Пак там, с. 87–92.

та на различни професионални сдружения и организации. Те запазват Върховната стопанска камара като стопански съвещателен орган, който обединява всички професионални организации и изразява интересите на стопанските съсловия. Но те вече са контролирани от новите си отечественофронтовски ръководства. По такъв начин се постига по-лесно възприемане от тези среди на стопанска политика, която невинаги е в техен интерес[69].

Вследствие на различни мероприятия на властта за сметка на частната собственост нараства и без това значителният довоенен държавен сектор в икономиката. Тук могат да се посочат конфискациите в полза на държавата на осъдените от Народния съд (1945 г.), както и по закона за конфискуване на имуществата, придобити чрез спекула и по незаконен път, придобити след 1 януари 1935 г. (от 5 април 1946 г.). Тези закони засягат онази част от политическия и стопанския елит (едри тютюнотърговци, държавни и военни доставчици, едри вносители и представители на чужди, предимно германски търговски фирми, крупни предприемачи – строители на немски обекти), която е свързана главно с немски фирми и капитали. Властта предприема и принудително изкупуване на частните дялове на големи акционерни дружества като „Гранитоид", „Лев", „Съединени тютюневи фабрики", Франко-българска банка, мините „Бъдеще", „Кардиф", фабриката за добив на олово „Макс Дамбориц" и др. Със закона за държавния застрахователен институт (27 юни 1946 г.) в ръцете на държавата преминават всички частни и кооперативни дружества и професионални застрахователни каси, включително и най-големите акционерни дружества „България" и „Балкан". Силно ограничава частната собственост и установяването на държавни монополи върху изкупуването, производството и продажба на тютюн и тютюневите изделия (28 април 1947 г.); на спирта, подсладените напитки и търговията с плодови ракии и вина (4 август 1947 г.). В резултат на тези действия в навечерието на национализацията от декември 1947 г. държавният сектор обхваща 6,1% от промишлените предприятия, 28,9% от заетите в промишлеността лица и дава 33,5% от стойността на цялата произведена тогава продукция (53,6% от тази в тежката и 22,5% – в леката)[70].

Наред с държавното регулиране и контрол, едрото частно производство се ограничава и с фаворизиране на кооперативните сдружения. Увлеченията и надценяването на възможностите на кооперациите са не само за сметка на частната, но дори и на държавната инициатива. Ярък израз на тази политика откриваме в решението на Политбюро на БРП(к) от 12 декември 1944 г., в което

---

[69] Марчева, Ил. *Политиката за индустриализация в България 1944–1958*, с. 117.

[70] Петков, П. *Ликвидиране на капиталистическата собственост в промишлеността в България*. С., 1965, с. 62–65, 96–97; Симов Б., Б. Благоев и О. Асланян, *Възстановяване и развитие на промишлеността в НРБ 1944–1948*. С.,1968, с. 173–176; Миланова, С. *Законът за конфискуване на имущества придобити чрез спекула и по незаконен път от 1946 г.* – В: *Исторически преглед*, 1994–1995, № 4, с. 53–68; Миланова, С. *Социални функции на застрахователния монопол от 1946.* – В: *Епохи*, 1995, № 1, с. 41–45.

кооперацията се определя като *„основен орган на народополезната, творческа и планово стопанска и социална политика на държавата"*. Това е тактически ход на комунистическата партия, с който тя търси идейно сближаване със своите коалиционни партньори, сред които са силни кооперативните настроения и нагласи. В унисон с това разбиране е и усилената пропаганда за кооперииране. Тя заедно с опита и традициите на българските производители да се сдружават за стопански цели и пласмент на готовата продукция води в края на 1944 г. до появата на 92 нови занаятчийски производителни кооперации, до разширяване на дейността на тютюневите и горските кооперации, на потребителната кооперация „Труд", на популярните банки, както и на 82 нови кооперативни земеделски стопанства[71].

Земеделските кооперации възникват като резултат от ентусиазиран експеримент на бедни привърженици на комунистическата партия за колективна обработка на земята. Трябва да се има предвид, че кооперативните сдружения до 1944 г. са основно в селата: през 1910 г. от 931 кооперативни организации 811 са в селата, през 1944 г. от общия брой 4114 кооперативни сдружения 3156 са в селата. Така че те са достатъчно популярни и в обществото, и на село – през 1944 г. 23% от общия брой на населението се оказват лични членове в кооперациите. Тези кооперации са най-различни по характер и в селата най-разпространени са кредитните – през 1944 г. те са 76% от всичките селски кооперации. От тях 87% са т.нар. всестранни кооперации, т.е. занимаващи се с изкупуване на земеделските продукти и снабдяване с промишлени стоки[72]. Производствените кооперации за общо обработване на земята са доста по-малко и не са трайни, но присъстват в стопанския живот на българското село. През 1941 г., когато движението за кооперативно обработване на земята е в най-голям пик, функционират 44 земеделски производителни кооперации, които до 1944 г. остават 29[73]. Въпреки че са малобройни, въпреки че се чуват гласове (като този на Петко Кунин) да се поддържат и други форми на кооперативно сдружаване, българските комунисти още от самото начало на управлението си подкрепят преди всичко производствените земеделски кооперации. Това се вижда и от указанията на Г. Димитров, дадени на стопанската делегация в Москва през януари 1945 г.[74], и в решението на VIII разширен пленум на ЦК на БРП(к) от февруари 1945 г., както и в Наредбата-закон за трудово-кооперативните земеделски стопанства (ТКЗС) от април 1945 г. Законът

---

[71] Манолова, Н. *Обединение и реорганизация на българското кооперативно движение в средата на 40-те години.* – В: *Исторически преглед*, 1990, № 9, с. 18–21.

[72] *Икономика на България.* Т. 2, с. 254.

[73] Пак там, с. 257.

[74] Г. Димитров препоръчва *„...да се организира кооперативно обработване на земята, като се създадат всички условия за развитие на този вид кооперации Така ще се увеличи производителността на българската земя и следователно ще се подобри благосъстоянието на самите селяни и на народа въобще."* – Димитров, Г., *Съчинения.* Т. 11, с. 65.

изразява разбиранията за доста напреднал стадий на обобществяване на земята и оръдията на производство и налага една форма на производствено кооперирane, за разлика от повечето страни от бъдещия Източен блок. В Чехословакия се разпространяват 4 типа кооперации, в Унгария, Полша и ГДР – 3 типа, в Румъния и Албания – 2 типа са земеделските кооперации в този период[75]. В България ТКЗС възникват като отдели на всестранните кооперации, но постепенно се налагат като основна форма в селското стопанство. Това става през 1950 г. с Примерния устав, приет на Втората конференция на ТКЗС.

Законът за ТКЗС задължава кооператорите да внасят цялата земя в кооперативните блокове, върху която те запазват право на собственост, като получават нотариални актове. Обобществяват се и годният работен добитък и оръдията на труда. Законът дава право на кооператорите да продават своята идеална част от кооперативната земя изцяло или на части или да я ипотекират. По решение на Общото събрание на кооперативното стопанство всеки член може да запази земя за лично ползване от 1 до 5 дка. Заплащането на труда става на база на трудовия ден, а не на надницата. Доходите се разпределят съобразно количеството на внесената от селяните земя (за което те получават рента) и положения труд. Максимално допустимият размер на рентата е 40% от дохода на кооператорите, но действително получаваната рента за внесената земя е малко над 30%[76].

Особеностите на кооперативните стопанства през 40-те години предизвикват дебат за техния характер. Опозиционните земеделци, както и радикални комунисти разглеждат ТКЗС като *„сдружение на частни поземлени собственици"*, форма на аграрнокооперативен строй, основан на трудова частна собственост. И докато опозицията настоява да се увеличи процентът на рентата, противопоставя се на приема на бедни и безимотни селяни, както и на обсебването на кооперирането от комунистическата партия[77], то част от крайно левите имат противоположни идеи за бъдещето на ТКЗС. Понеже се запазва частната собственост върху земята, то и в кооперативите – смятат те – ще се наблюдават същите социални проблеми, както и извън тях: материално и социално разслоение, експлоатация на наемен труд. Затова те предлагат земята да се национализира и организира по типа на съветските колхози. През 40-те години преобладават обаче вижданията, че ТКЗС е предприятие от преходен тип, в което са налице както капиталистически, така и социалистически елементи[78]. Тепърва предстои да се утвърди предста-

---

[75] *Икономика на България.* Т. 2, с. 270–271 и бел. 4. на с. 271.

[76] Пак там, с. 277.

[77] Намирам доста сходства в идеите на опозиционните земеделци в България и представителите на руската аграрна школа на т.нар. *„кооперативна колективизация"* около Ан. Чаянов, Н. П. Макаров, А. Н. Минин, А. А. Рыбников и др. Виж. Щагин, Э. М. *Противоборство власти и оппозиции по вопросам социалистической реконструкции деревни.* – В: Российское государство и общество XX век, Москва, 1999, с. 170–172.

[78] *Икономика на България.* Т. 2, с. 304–306.

вата за ТКЗС като социалистическа форма на стопанисване на земята. Това става през март 1950 г. сред научните среди – на конференция в БАН за природата на ТЗКС, и на VII конгрес на комунистическата партия (1958 г.), където е подчертано, че в тази *„форма на социалистическо преустройство на селското стопанство"* най-успешно за българските условия *„се съчетават обществените и личните интереси на селяните"*[79].

Заедно с ТКЗС през 1945 г. властта организира първите държавно-кооперативни машинотракторни станции (МТС), които трябва да осигурят механизирането на земеделския труд в ТКЗС и ремонта на техните земеделски машини. Делът на държавата в МТС възлиза на 91,5% от всички капиталовложения. През 1946 г. има 22 МТС, а през 1947 г. – 30. Първите ТКЗС и МТС се крепят на ентусиазма на хора, запленени от пропагандата, че така ще се облекчи техният живот, ще се повиши производството и ще заживеят по-добре. Но обстоятелството, че това са бедни селяни, без достатъчно селскостопански сечива, работен добитък, машини и опит в организиране на обществения труд в големи производствени стопанства, пречи да се изявят предимствата на колективното обработване на земята[80]. На разрастването на селскостопанските кооперации пречи и провежданата след войната политика за изкупуване на селскостопански стоки. Тя цели стимулиране на селскостопанското производство. Затова от есента на 1945 г. са премахнати реквизициите за селскостопанска продукция, като до есента на 1947 г. се запазват само за зърнените храни. Неголям наряд се изисква и за млякото и вълната. Останалите селскостопански продукти се продават свободно и техните цени растат непрекъснато поради повишеното търсене: купонната система не може да удовлетвори нуждите на градското население. Така в този период селяните успяват да натрупат значителни средства. Забогатяват особено онези немногобройни имотни и пазарно ориентирани стопани, които могат системно да изнасят продукция на свободния пазар.

Краят на войната поставя нови изисквания пред ОФ власт – да доказва възможностите за излизане от кризата в новите следвоенни условия, както и да предлага на обществото нови алтернативи за стопанска модернизация. Това обаче властта трябва да прави в условията на започналата Студена война между бившите съюзници.

---

[79] *Икономика на България.* Т. 2, с. 306; Живков, Т. *Отчетен доклад на ЦК на БКП пред VII конгрес на партията, 2 юни 1958.* С., 1958, с. 61–62.

[80] *Икономика на България.* Т. 2, с. 326.

3. Радикални структурни промени в началото на Студената война (1946–1948 г.)

Още преди подписване на мирните договори конфронтацията взема връх в отношенията между победителите от Антихитлеристката коалиция. САЩ в лицето на новия президент Хари Труман искат да се включат в живота на източноевропейските държави, да установят там демократични режими и така да ги извадят от съветската сфера на влияние. Още с встъпването си в длъжност на 3 април 1945 г. Труман формулира своята политика за твърд курс към СССР, разчитайки на американската ядрена програма, както и на факта, че Съветският съюз е крайно изтощен от войната. Този курс варира от сдържане към открита конфронтация с цел ликвидиране на съветското влияние в Източна Европа, прекратяване на сътрудничеството между СССР и САЩ, ограничаване и сдържане на комунистическите партии в Западна Европа. Идеологът на Студената война, дипломатът Джордж Кенан, обяснява този курс с необходимостта по този начин да се парира всяка възможност на Сталин да инфилтрира, разделя и отслабва Запада. Сдържането се възприема като *„търкаляне назад"* на руската сила и освобождаване на източноевропейските нации от влиянието на Москва. За целта се налага обединение на атлантическите сили под формата на съюз между САЩ и западноевропейските страни. Гласност на тази идея дава бившият вече британски министър-председател Уинстън Чърчил. На 5 март 1946 г. в университета във Фултън той произнася реч, в която призовава за идейно и морално единство на Стария и на Новия свят и за необходимостта от *„братска асоциация на народите, говорещи английски език"*. Той защитава визията за англо-саксонски железен военен съюз, който трябва да промени реалностите в Източна Европа, да разруши съветската политическа система и да подчини света на своята воля и сила. Защото в резултат на спускане на Желязната завеса старите източноевропейски столици са под силен съветски контрол. Комунистическите партии в тези страни са получили несъразмерна на влиянието си власт и са установили *„тоталитарен контрол"* и *„полицейски режими"*[81].

Това се вижда от примера с България. Краят на войната дава надежда на част от участниците в ОФ колацията, че страната може да бъде преразпределена и извадена от съветската зона на влияние. Това са влиятелните политици от БЗНС – д-р Г. М. Димитров и Никола Петков. Те се стремят към подкрепата на Великобритания и САЩ. Особено активен е американският дипломатически представител в СКК Мейнард Барнс, който окуражава Никола Петков да скъса с комунистите и ОФ коалицията. За активизиране на змериканското внимание към България допринася и бягството на 23 май 1945 г. на д-р Г. М. Димитров от жилището му, където е поставен под домашен арест, при американските дипломати. Всичко това води

[81] Мирчева, Хр. *Съвременна история. Светът в историята на XX век*, с. 517–518; Таунсън, Д. *Речник на съвременната история от 1945 г. до наши дни*. С., 2001, с. 514–517; Гадис, Д. *Студената война. Нова история*. С., 2007, с. 9–48.

до обособяване на най-силната опозиционна партия „БЗНС-Никола Петков" чрез отстраняване на Петков от ръководството на Земеделския съюз. Скоро последва и появата на опозиционната БРСДП (о), начело с Коста Лулчев. За подобен развой допринасят и комунистите, които се намесват във вътрешнопартийния живот на своите съюзни коалиционни партньори, принуждавайки ги да се разцепят.

След отказа на опозицията да участва в изборите на 18 ноември 1945 г. за 26-о ОНС, а след това – като поставя неприемливи за комунистите и техния покровител Сталин искания[82], за да участва със свои представители във второто следвоенно правителство, последва силен натиск върху нея. Аргументирайки се с думите, че *„Вашата опозиция може да върви по дяволите"*, защото за нея САЩ и СССР нямали да воюват, Сталин препоръчва на българската правителствена делегация, посетила Москва на 7 януари 1946 г., *„обмислени и добре организирани мерки, за да задушите опоцицията"*[83]. И те не закъсняват: по указания на ЦК на БРП(к) дейци на опозицията са задържани, нейни вестници са спрени, а през втората половина на годината са организирани няколко политически процеса срещу лидери и активисти на двете най-силни опозиционни партии: БЗНС-Н. Петков и БРСДП(о). Имат се предвид процесите срещу д-р Г. М. Димитров, срещу Кръстьо Пастухов, срещу журналиста Цвети Иванов, а също и срещу „Тайната военна организация „Цар Крум" и Вътрешната македонска революционна организация. Подхваща се разследване на съществуващи или измислени конспирации срещу властта, като стремежът е неизменно да се докажат връзките им с опозицията. През август 1946 г. започва чистка сред армията и офицерския състав, за да бъде подчинен и контролиран от комунистите. Прочистват се и съдебните органи, Министреството на външните работи и другите държавни учреждения.

Под силен натиск се провеждат и изборите за VI Велико народно събрание (7 ноември 1946 – 21 октомври 1949 г.), чиято основна цел е изработване на нова конституция, след като на 15 септември 1946 г. страната е провъзгласена за *„народна република"*. Работата по изработването на конституцията и споровете на основните политически сили за бъдещото развитие на страната стават в условия на растящо международно и вътрешно напрежение.

Опозиционните партии по време на предизборната борба за VI ВНС в своята обединена платформа повтарят дословно положенията от Първата ОФ програма от 17 септември 1944 г. – за запазване на народните поминъци и за данъчни мерки срещу големите богатства. И БЗНС-НП и БРСДП(о) са против развитието на тежката индустрия, защото в България няма условия за нейното развитие[84] Те настояват властта да се насочи към конкретните неотложни нужди на икономиката и на на-

---

[2] Опозицията иска министерствата на правосъдието и вътрешните работи да се отнемат от БРП(к), да се разпусне парламента и да се проведат нови избори и да се направи ревизия на вътрешната политика. – В: Огнянов, Л. *Държавно-политическата система на България 1944–1948.* С., 1993, с. 93–94.

[83] Калинова, Евг., Баева, И. *Българските преходи 1939–2002.* С., 2005, с. 67, бел. 92.26

[84] В. *Свободен народ*, бр. 201 от 20 октомври 1946 г.

селението: изхранването на добитъка, недостига на въглища, жилищната криза. „*Планосъчинителство*" е наречен проектът след няколко години столицата да се отоплява от големи топлоцентрали, защото той не отговаря на насъщните потребности на София – възстановяване на жилищния фонд. „*Най-напред възстановете жилищата, по-после мислете за отоплението им*"– настоява редакцията на в. „Народно земеделско знаме"[85].

Отявлените привърженици на аграрния протекционизъм като БЗНС и БЗНС-Н. Петков, а също и „Звено", БРСДП и БРСДП (о), се надяват, че световната търговия ще се възстанови, и затова препоръчват индустрията да се развива с оглед външните пазари и да оползотворява продукцията на селското стопанство, т.е. да се развива предимно леката и хранително-вкусовата промишленост[86].

БРП(к) е партията, която предлага в различни документи[87] най-радикално развитие на индустрията със „ *значително по-бърз темп и мащаб*". Има се предвид постигане на автархично развитие: „*железодобив, производство на машини за земеделието и занаятите, електрификация*". Следва да се отбележи, обаче, че това са общоцивилизационните резултати на индустриализацията. Именно с тях Васил Коларов на 9 октомври 1945 г. убеждава своите коалиционни партньори в необходимостта от ускорена индустриализация: „[...] *Ами всички страни в Европа* (и без наличие на необходимите суровини – б.а. Ил. М.) *станаха индустриални. Защо България трябва съзнателно да бъде държана в положението на една изостанала селска страна? Ние можем да създадем машинна индустрия у нас. Такава съществува във всички европейски страни. Тя съществува в Швейцария, Швеция, Норвегия, Белгия и пр. Защо ние да бъдем неспособни?*"[88].

Тези отрасли трябва да се развиват „*с повече ред и плановост*", с използване на вътрешни и външни капитали. Без да се отрича използването на частния капитал, се предвижда укрепване на държавния и кооперативния сектор в промишлеността, защото държавата има много повече възможности[89]. Комунистите изхождат от марксисткото разбиране за необходимостта от едра промишленост като средство за качествено издигане на нивото на производителните сили и като най-важно условие за социалистическата революция. С оглед опита на болшевишките в Съветска Русия българските комунисти смятат, че трябва с помощта на държавата да подведат под политическата власт „*силна и мощна икономическа база*". Това би гарантирало не само новата власт, но и е посочено като главно условие за икономически

---

[85] В. *Народно земеделско знаме*, бр. 179 от 6 ноември 1946.

[86] Марчева, Ил. *Идеите за индустриализацията на България 1944-1948.* – В: *Исторически преглед*, 1992, № 8–9, с. 83–95.

[87] Решението на ПБ за основните направления на стопанската политика на ОФ от 10 ноември 1944 г., пред Първия конгрес на ОФ, по време на предизборната реч на Трайчо Костов на 29 юли 1945 г. и в Стопанската декларация от 28 септември 1945 г. – Марчева, Ил. *Идеите за индустриализация на България 1944–1948*, с. 80.

[88] Централен държавен архив (ЦДА), ф. 1Б, оп. 17, а. е. 19, л. 16–17.

[89] Марчева, Ил. *Идеите за индустриализация на България 1944–1948*, с. 82–83.

напредък и политическа самостоятелност на страната. А подобен аргумент е добре познат от предвоенните привърженици на индустриализацията на България[90].

Затова не е странно, че в тези виждания комунистите са подкрепени от експерти и икономисти като Борис Кремаков – председател на Бургаската областна камара, кооперативния деец д-р Илия Палазов, инж. химик д-р Георги Ангелов, държавен експерт, Желю Бурилков от Българското икономическо дружество и др. Те смятат, че автархичността ще е трайна тенденция в международните икономически отношения, и затова също препоръчват ускорено да се развива тежката индустрия и производството на индустриални суровини. Трябва да се отбележи, че една част от тях са били ангажирани преди 9 септември 1944 г. в икономическо и стопанско проучване на редица предприятия на тежката промишленост, вероятно и във връзка с изготвянето на двата мобилизационни плана[91]. Тази влиятелна група експерти, които пишат и до новите власти различни стопански предложения, категорично се обявява в защита на едрия частен капитал. Те бият тревога, че психологията на масите в България, тяхната дребнобуржоазна революционност и нихилизъм към поедрите собственици не трябва да влияят върху държавната политика по отношение на едрия частен промишлен капитал. Те се опасяват, че ОФ властта може да залитне към икономически необоснован етатизъм и кооперативизъм в борбата срещу спекулата, черната борса и ценовата политика и така да се увековечи дребностоковия характер на стопанството ни[92]. Предлагат се балансирано развитие на дребни и едри предприятия, *„разумно децентрализиране на индустрията из цялата страна не само по градовете, но по възможност и по-близо до селата"*, прогнозиране с оглед пазара, суровините, работната ръка и икономическата ефективност. Тези възгледи у нас се подхранват от развитието на следвоенна олевяла Европа и особено от примера на лейбъристка Великобритания. Отричането на либерализма, триумфът на кейнсианството, икономическите реформи, включващи национализация на редица клонове на промишлеността и планиране, осъществени от спечелилата през 1945 г. изборите Лейбъристка партия, се възприемат като доказателство за осъществимостта и на програмата на ОФ у нас[93].

Поради външно и вътрешно политически обстоятелства лявата ОФ партия – БРП(к), в началото не отрича възможностите за сътрудничество между държавния и частния сектор за развитие на индустрията, макар че открито декларира предпочитанията си към държавния сектор. Ръководството на комунистическата партия в лицето на Георги Димитров дори говори за *„патриотични индустриалци"*, противопоставяйки ги на едрия спекулативен капитал, *„на саботажниците и паразитните елементи"*[94]. Но дори и тогава, когато се обещава, че индустриалците, които искрено

---

[90] Пак там, с. 82.

[91] Пак там, с. 86.

[92] Пак там, с. 86.

[3] Христофоров, Ас. *Еволюция на либерализма.*– В: *Бразда*, 1945, № 1, с. 14.

[94] Богданова, Р. *Политика и стопанство. (Някои аспекти от стопанската политика на ОФ – септ. 1944 – септември 1945).* – В: *Исторически преглед*, 1991, № 12, с. 21.

желаят да сътрудничат, ще намерят пълно насърчение, както е посочено в Декларацията по стопанската политика на БРП(к) от септември 1945 г., не е пропуснат държавният контрол върху тях[95]. В декларацията от 28 ноември 1946 г. на третото ОФ правителство, оглавявано от ръководителя на БРП (к) Георги Димитров (22 ноември 1946 г. – 11 декември 1947 г.), все още се набляга на съчетаването на обществения и частния сектор, за да се осъществи бърза индустриализация[96]. Но с преминаване към мирновременна икономика и ускоряване на структурните преобразувания през 1946 г. комунистите все по-открито заговорват за ограничаване на едрия капитал, отричат възможностите му за ускоряване на индустриалното развитие и възлагат надежди на държавата да реши проблемите на модернизацията[97].

Не само комунистите са предпазливи по отношение на едрия за условията на страната промишлен капитал. Няма нито една ОФ партия, която открито да се идентифицира с него и да го подкрепя, включително и „най-буржоазната" от ОФ партии – НС „Звено". С политически причини, целящи злепоставянето на „Звено" пред обществеността и намаляване на неговото участие в управлението (*„за да ни бие по-лесно"*) Иван Харизанов от стопанската комисия на „Звено" обвинява Михаил Геновски от БЗНС и Добри Терпешев и Васил Коларов от БРП(к), когато представят едрите патриотични индустриалци и търговци, като основна социална база на неговата партия[98]. От друга страна, именно тази партия настоява за равнопоставеност между всички отрасли и сектори, така че да се реализира идеята за *„стопанска демокрация"*, а държавата да може да ограничава частния сектор и частната инициатива само с оглед на обществените интереси[99].

Опозицията също не иска ясно и открито да се идентифицира с едрия частен капитал. Търсейки привърженици и симпатизанти сред многобройните среди на дребните стокопроизводители от града и селото, опозицията се обявява за запазване на техния социално-икономически статут. Както може да се очаква, и двете опозиционни партии остро се противопоставят на всички мерки на правителството и на всички проектозакони, ограничаващи възможностите на частния сектор да участва в икономическия живот. Те защитават частната собственост в промишлеността с аргумента, че държавата не е добър стопанин. Но в своите изявления и статии опозицията, също както и ОФ партиите, прави известни уговорки по отношение на частния сектор. Така Никола Петков пледира в новата конституция да има гаранции за демократични свободи и частна собственост, *„придобита с труд и спестявания"*[100]. Социалдемократите в опозиция, признавайки предимствата на обществената собственост, призовават постепенно да се създава такава

---

[95] *БКП в резолюции и решения на конгресите, конференциите, пленумите и Политбюро на ЦК.* Т. IV. (1944–1955 г.), с. 31.

[96] *Стенографски дневници на ВНС*, 8 заседание, 28 ноември 1946 г., с. 71.

[97] Марчева Ил. *Идеите за индустриализация 1944–1948...*, с. 85.

[98] ЦДА, ф. 28, оп. 1, а. е. 27, л. 118.

[99] Марчева Ил. *Идеите за индустриализация 1944–1948...*, с. 86.

[100] В. *Народно земеделско знаме*, бр. 203, 4 декември 1946 г.

собственост чрез социализиране на средствата за производство в зависимост от условията и развитието на страната[101].

Спорове предизвиква и решаването на аграния въпрос с приетия на 12 март 1946 г. Закон за трудовата поземлена собственост (ЗТПС). Властта разглежда аграрната реформа като основно средство за стопиране на социалната диференциация и за тласък на кооперативното обработване на земята. Законът определя максималното количество земя, което може да притежава селски стопанин в България. То е 200 дка за цялата страна, а за Добруджа – 300 дка. Относителният дял на едрите земевладения в България е малък, тези с над 500 дка представляват 0,1% от всички стопанства и обхващат 1,6% от цялата земя (за сравнение същите показатели за Полша са 0,9–47,3%, за Румъния – 0,3–17,1%, Унгария – 1% – 43,4, Чехословакия – 0,4–42,8%). Тези, които не обработват своите поземлени участъци с личен труд, имат право да притежават съответно 30 и 50 дка. Земята над този максимум се отчуждава срещу заплащане, но на цена, по-ниска от пазарната, в брой само за 10 дка, а за останалите площи – в облигации, носещи 3% лихва, платими в срок от 15 години чрез ежегодни тиражи. В действителност след 1949 г. тяхното изплащане е преустановено. Така че се осъществява почти безвъзмездно изземване на земята. Всички частни отчуждени земи заедно с полски имоти извън чертите на населените места, пустеещи манастирски, училищни и други земи се предават в Държавния поземлен фонд (ДПФ), от който се раздава земя срещу заплащане на нуждаещи се бедни селяни, на ТКЗС и на държавни земеделски стопанства. Право на земя от ДПФ имат онези селяни, които не притежават или имат по-малко от средния тип земеделски стопанства в дадения район. За среден тип законът възприема стопанства около 80 дка в Добруджа и 50 дка в останалите райони на страната. С предимство се ползват стопани, които са членове на ТКЗС или са заявили желание да станат такива в най-близко бъдеще, а също и пострадалите от войните и старата власт, определяна като фашистка. Получената земя се изплаща в срок от 20 години, като в началото се внасят само 5% от определената ѝ цена. Пострадалите от войните и фашизма оземлени стопани заплащат земята с 50% намаление, а членовете на ТКЗС – с 40% намаление[102].

Очевиден е стремежът на законодателя да обвърже оземляването с перспективата за влизане в ТКЗС. Предвидени са редица ограничения, които трябва да съблюдават получилите земя от ДПФ. Те нямат право да използват наемен труд, да продават земята си – нито получената от фонда, нито собствената си, не могат да я дават под наем за срок от 20 години. Земята трябва да служи само за селскостопански цели. Ограничения се въвеждат и по отношение на стопанисването на земята: всеки собственик е длъжен да я засява с такива култури, които му се дават от държавния план.

---

[101] В. *Свободен народ*, бр. 26 от 5 февр. 1946 г.; бр. 201 от 20 октомври 1946 г.

[102] *Икономика на България*. Т. 2, с. 24–250; Златев, Зл. *Аграрната реформа в България (1946–1948)*. – В: *Исторически преглед*, 1993, № 1, с. 62–82; Миланова, С. *Законът за трудово-поземлената собственост през 1946 г. – позиции и алтернативи*. – В: *Исторически преглед*, 1992, № 6, 26–46.

В резултат от приложението на аграрната реформа от 1946 до 1956 г. са отнети и причислени към ДПФ към 3 млн. дка земя, което съставлява 6,8% от цялата земя. От 3600 едри земевладелци са отнети 564 хил. дка земя, което говори, че във фонда основните участъци са за сметка на земи, отнети от държавни и обществени учреждения. Земята от фонда е раздадена: на ДЗС – 1741 хил. дка, на ТКЗС– 1355 хил. дка, на държавни учреждения, организации – 179 хил. дка, и за оземляване на частни земеделски стопани – 1276 хил. дка. Земя са получили 128 825 семейства. Така че аграрната реформа има частични социално-икономически резултати: увеличава броя на дребните стопани, раздробява едрото стопанство и затруднява стоковото селскостопанско производство, усилва натурализацията на селската икономика. В сравнение с аграрните реформи през 1945 и 1946 г. в другите източноевропейски страни, нашата е с най-малка максимална граница и с най-слаб социален ефект. И по абсолютен размер иззета от едрите земевладелци земя, и по нейния относителен дял в общата обработваема земя, и по броя на оземлените и обема на оземляването България е с най-ниски показатели в сравнение с останалите страни. Това е така, защото аграрният въпрос у нас е решен още от Освобождението. Провеждането на аграрната реформа след Втората световна война има преди всичко пропагандно-политическо значение и по-скоро съдейства за запазване на предмодерното развитие на селското стопанство[103].

Опозицията не се обявява против аграрната реформа, която следва традициите на осъществяваните дотогава оземлявания в България през 1920–21 г., 1934 г., 1941 г. Тя критикува по същество нейния антипазарен характер, защитавайки интересите на по-заможните селски стопани, ориентирани към производство за пазара. Несъгласия се изказват както по отношение на ниския размер на допустимата поземлена собственост, така и във връзка с откровеното обвързване на оземляването с влизането в кооператив. Поставя се въпросът за справедливо изплащане на отчужденатa земя, за диференциран подход към отделните едри стопанства, за да се запазят *„примерните"*, т.е. пазарно ориентираните частни земеделски стопанства[104].

От противоположни позиции подхождат управляващите и най-вече комунистите и казионните, т.е. поддържащите ОФ земеделци. Модерното, едро, механизирано продуктивно земеделие те свързват не с частната инициатива, а с обществената инициатива в лицето на кооперативните стопанства. Според представите им само там и земята, и възможностите за нейното механизирано обработване могат да се използват най-ефективно. Ето защо те не крият своите виждания, че ЗТПС и колективното стопанисване са свързани, че аграрната реформа трябва да обслужва по същество лявата, социалистическа алтернатива пред българското общество. Тя е повлияна от съветския опит за колективно обработване на земята като условие за индустриализацията на икономиката[105].

---

[103] Златев, Зл. *Аграрната реформа в България (1946–1948)*, с. 62–82.

[104] *Икономика на България*. Т. 2, с. 243–247; Миланова, С. *Законът за трудово-поземлената собственост*, с. 26–46.

[105] *Икономика на България*. Т. 2, с. 290, бел. 73 на с. 291; Миланова, С. *Законът за трудово-поземлената собственост*, с. 26–46.

В започналата Студена война тази перспектива става бързо реалност. Разгромът на опозицията разширява възможностите да се реализират идеите на съветския контрагент в българския политически живот – БРП(к), за въвеждането на съветския тип индустриализация и модернизация на обществото.

След подписване на мирните договори в Пражи през февруари 1947 г. противоречията между СССР и САЩ ескалират. Във връзка с отпускане на 400 млн. долара преки помощи за Гърция и Турция Труман обявява на 27 мрат 1947 г. пред Конгреса стратегията за *„сдържане на комунизма"*. Тя е определяна като политически глобализъм, защото обосновава доминирането на силната американска нация в световната икономика и политика, моралното ѝ правото да *„сдържа"* СССР и левите сили и да установява пълен контрол над стратегически важните райони в света. Това е политика, при която се предотвратяват действията на противника чрез психологическо въздействие върху него със силата на оръжието. Тя изключва каквито и да било договорености със Сталин по международните въпроси и възприема определението на *„свободни народи"* като синоним на *„антикомунистически"*. От своя страна СССР не приема някаква специална доктрина, но полага грижи за своята военна мощ, стремейки се да отговори на военностратегическите предизвикателства на САЩ. Съветският съюз се стреми да обвърже към себе си източноевропейските страни, като се отказва от заиграването с демокрацията и от лансирането на различен от съветския път към социализма[106].

С подписването на мирния договор на 10 февруари 1947 г. България е вече суверенна държава. Съветските войски трябва да се изтеглят, след като влиза в сила договорът, но прекратява и дейността си СКК. Така опозицията е лишена от подкрепата на западните представители и особено на американския дипломат М. Барнс. Политическото противопоставяне между опозицията и комунистите се засилва. БРП(к) минава в настъпление и започва режисирани съдебни процеси срещу военни конспиративни организации, обвинени в опити за сваляне на властта, за които се изфабрикуват *„доказателства"*, че са идейно вдъхновени от опозицията. Така на 5 юни 1947 г., веднага след като САЩ ратифицира мирния договор с България, започва истинският разгром на опозицията – арестуване и съдене на нейния най-изявен водач – Никола Петков.

Тези действия съвпадат с отказа на страната да участва в плана „Маршал". Става дума за програмата за отпускане на американската икономическа помощ през 1947–1950 г. на стойност 13,2 млрд. щатски долара, 90% от които се предоставят безвъзмездно на страните, най-вече под формата на храни и суровини. Тя е обявена на 5 юни 1947 г. в реч на държавния секретар на САЩ Джордж Маршал в Харвардския университет. Предоставя се от правителството на САЩ срещу определени икономически и политически условия, като всяко правителство от пострадала Европа с бюджетен дефицит се поканва да подготви програма за възстановяване, която да е одобрена от американското правителство. Такава помощ е предложена и на СССР, и на страните от неговата зона на влияние, включително и България. Тя е поканена на срещата на 12 юли 1947 г. Париж, организирана по този повод от британския и

[1 6] Мирчева, Хр. *Съвременна история*, с. 517–518; Таунсън, Д. *Речник на съвременната история*, с. 119, 324.

френския външен министър – Ърнест Бевин и Жорж Бидо. Научил за условията на отпусканата помощ, съветският външен министър Вячеслав Молотов преценява, че те биха направили твърде открита съветската икономика, както и че биха влезли в противоречие с държавното планиране в СССР. По нареждане на Москва България и повечето източноевропейски страни (без Чехословакия) се отказват от участие в Парижката среща[107]. За да компенсира това положение, през юли 1947 г. се подписва нова търговска спогодба между СССР и България за 1947–1948 г. за стокообмен на стойност 87 млн. долара. А през август 1947 г. СССР отпуска първия дългосрочен стоков инвестиционен кредит на България на стойност 25 млн. долара с 3% лихва[108].

Планът „Маршал" от своя страна затваря за икономически контакти западноевропейските му бенефициенти и така допринася за разделяне на европейското икономическо пространство и за изолацията на страните от двете страни на Желязната завеса[109]. Той става допълнителен повод България все повече политически и икономически да се обвързва със Съветския съюз и останалите източноевропейски страни.

Междувременно комунистите прокарват важни за тяхното политическо бъдеще структурни промени, най-общо характеризиращи се като настъпление срещу частния сектор и налагане на техните виждания за икономическото развитие. Това проличава в задачите на Двегодишния план (1947–1948 г.), внесен за обсъждане във ВНС от правителството, оглавявано от Георги Димитров. В плана вече се изключва частният сектор от процеса на индустриализация. Частните промишлени предприятия са длъжни само да изпълняват определените им производствени планове. Аргументът на комунистите за стесненото място на частния сектор е, че трудно се разграничават *„вредителите"* от *„патриотите"* сред индустриалците[110].

В плана залягат преди всичко идеите на БРП(к) за развитие на материално-техническата база на отрасли като минната индустрия, електрификацията (предвижда се строителството на 14 топло- и 17 хидроцентрали) и транспортната инфраструктура, за ускоряване темпа на производство на тежката и леката индустрия. Замисля се изграждането на 53 нови индустриални обекта, от които 17 са от областта на тежката промишленост. Това развитие на индустриализацията е насочено към задоволяване на икономиката с промишлени изделия. Планът предвижда доста високи темпове на развитие на промишленото производство: през 1947 г. то трябва да се повиши с 34%, а през 1948 г. – с 67%, в сравнение с довоенното производство[111].

---

[107] Никова Г. *Планът Маршал, европейските сили и България.* – В: *Исторически преглед*, 1993, № 4–5, с. 67–70.

[108] Никова, Г. *Външноикономическите отношения на България след Втората световна война (1945–1960)*, с. 133; Златев, З. *Стопанската политика на българските правителства (1944–1949)*, с. 119.

[109] Калинова, Евг. *Преориентация на българската външна търговия (септември 1944–1949г).* – В: *Двадесетият век. Опит за равносметка.* С., 2003, с. 287–288.

[110] Златев Зл. *Двегодишният народностопански план (1947–1948).* – В: *Векове*, 1980, № 5, с. 22–23.

[111] Пак там, с. 178.

По време на дебатите около приемането на плана във ВНС се разгаря дискусия. Въпреки че гласуват Закона за двегодишния план, съюзниците на БРП(к) имат своите нюансирани виждания за бъдещото развитие на икономиката в посока на познатото, но пак автархично *„хармонично развитие"* на тежката и леката индустрия, тясно обвързани със селското стопанство. Звенарите в лицето на Христо Лилков се опитват да включат в изпълнението на плана и индустриалците, защото *„с много малки изключения са патриотични индустриалци"*[112]. Социалдемократите в опозиция също подкрепят това виждане. Но заедно с това те критикуват не без основание плана като твърде напрегнат, несъобразен с реалните условия на икономическо развитие – такива като спад на производството, недостиг на енергия, продължаващ спад на износа ни (през 1946 г. той е 81% от нивото през 1939 г.). Изхождайки от това състояние и отричайки опита за бързо индустриализиране, д-р Георги Петков от БРСДП(о) нарича плана *„водевилни упражнения на разни канцеларисти"*.

Другата опозиционна партия – БЗНС-НП, особено в лицето на депутата Христо Стоянов, също се противопоставя на спекулативното според него наблягане от страна на комунистите на необходимостта от индустриализация на страната. Защото, от една страна, то се правело за сметка на селското стопанство, а и щяло да доведе до разхищение на материали при толкова много строителни обекти, от друга страна – в плана се мерело с *„руски аршин"*, а не е потърсено мнението на български инженери и специалисти. От трета страна, земеделската опозиция смята, че развитието на индустрията трябва да не е автаркично ориентирано, а с оглед нуждите и изискванията на външния пазар, който обаче, както се показа, е затворен за България поради финансово-валутни и политически причини. Особено големи са опасенията на земеделската опозиция, че изпълнението на плана ще засегне основното приходоносно население – селското, и то работещото за пазара. За да не се стигне до изсмукване на средства от него, опозицията предлага повишаване на цените на селскостопанските стоки съвсем в духа на аграрния протекционизъм.

Комунистите от своя страна не приемат този подход, защото той би облагодетелствал 30–35% от селяните, социална база на опозицията, и би създал затруднения в продоволствията на градовете и най-вече работничеството, обявено за тяхна социална база. Ето защо те предлагат в двегодишния план средствата вместо за увеличаване на цените, парите да отиват директно за заплащане на труда на бедните селяни, които ще участват в голямото капитално строителство. По такъв начин ще се преодолее скритата безработица на село и ще се постигне подобряване на положението на онази част от селячеството, която е припозната за социална база на новата ОФ власт. Вижда се, че икономическите и политическите аргументи по повод на двегодишния план засягат не само конкретните стъпки за развитие, но издават и елементи на социално инженерство, което е заложено в идеята за индустриализация. Те имат и политически прицел – комунистите се опитват да разширят и закрепят своята социална база – работничеството и бедните селяни, и обратно – опозицията защитава своите избиратели – заможните селяни, които новата власт се стреми да *„пролетаризира"*[113].

---

[112] Марчева, Ил. *Идеите за индустриализация на България 1944–1948*, с. 92–93.

[113] Марчева, Ил. *Идеите за индустриализация на България 1944–1948*, с. 93–94.

Въпреки обещанията на комунистите за заплащане на труда на бедните селяни, основно при изпълнение на плана се използват строителните войски от „Трудова повинност"[114]. Емблема на епохата става обаче безплатният труд, характерен при възстановяването на цяла следвоенна Европа. Такъв труд полагат младежките бригади, включително и международни[115], в които младежите изграждат важни инфраструктурни обекти като „Проходът на Републиката", жп линиите Перник – Волуяк и Самуил – Силистра, язовири и др. Първата национална младежка бригада от 2500 младежи и девойки „Георги Димитров" е формирана на 5 август 1946 г. по предложение на Комитета на Демократичната младеж, съставен от съюзните ОФ младежки организации. За целта излиза и специално Постановление на МС №26 от 16 януари 1947 г. На 5 ноември 1947 г. нейният първи обект – Хаимбоазкия проход, наречен „Проходът на Републиката", е открит. Младежката организация на НС „Звено" не подкрепя призивите за участие в тази бригада. Опозиционните партии също се обявяват против с предупрежденията: *„Пазете се от новата ангария за комунистите!", „Не отивайте доброволно в бригадирските концентрационни лагери!"*. Те смятат, че селските стопани ще се окажат без помощници през лятото, а пък комунистите чрез РМС ще могат да въздействат върху младежите идеологически. Опасенията на опозицията не са безпочвени, защото в бригадите цари военна дисциплина, недопускане на по-свободни отношения между младежите и девойките, но именно там те могат да пробват себе си, да бъдат самостоятелни и да се откъснат от селския бит, морал и труд. И нещо много важно за модернизацията – участвалите в бригадите получават по-лесен достъп до висшите училища – най-сигурния социален асансьор в българските условия. След разгрома на опозицията през 1948 г. е постигнат рекорд в броя на бригадирите – те вече са над 250 хиляди и поемат още по-значим обект – изграждането на цял нов индустриален град – Димитровград[116].

Настъплението на комунистите срещу политическата опозиция, срещу всички несъгласни с установяване на комунистически монопол върху властта, води до това, че изпълнението на двегодишния план се извършва и с използването на принудителен труд. Той се прилага в различни обекти (национални и местни) и под различна форма – като Трудови групи или Трудово-възпитателни общежития. В тези форми на обособяване без съд и присъда на хора, поставянето им в особени условия, за да бъдат *„превъзпитани чрез просвета и труд"*, икономическата принуда е съчетана с политическа. От 1944 до 1948 г., вкл. с различен период на съществуване има 8 такива ТВО с различен брой филиали: Св. Врач (сега Сандански) 1944–1945 г.,

---

[114] Златев, Зл. *Стопанската политика на българските правителства (1944–1949)*, с. 89.

[115] През 1947 г. в строителството на „Прохода на републиката" участват бригадири от 12 страни – 5 от Източна Европа и 7 от Западна Европа. През 1948 г. броят на чуждестранните бригадири надхвърля 1000 души. – В: Мигев, Вл. *Някои моменти от историята на бригадирското движение в България (1946–1989г.)*. – В: *Бригадирското движение в България 1946–1989*, Сб. от национална научна конференция, Димитровград, 2006, с. 13.

[116] Боев, Б., Славов, Г., Петров, Н. *Младежкото бригадирско движение (1946–1985)*. С., 1986, с. 3–8; Мигев, Вл. *Някои моменти от историята на бригадирското движение в България (1946–1989 г.)*, с. 11–14.

Станке Димитров (Кюстендилско, сега Дупница) 1945–1947 г., Перник 1945–1949 г., яз. Росица 1946 г., с. Бошуля, Пазарджишко, 1946 г., Петропавловския манастир, Горнооряховско, 1946 г., с. Ножарево, Силистренско, 1947–1949 г., с. Николаево, Старозагорско, 1948 г. Трудът в тези общежития е тежък, унизителен, както са тежки и условията на живот. Освен тях, по *Закона за трудово мобилизирани и празноскитащи* от 8 август 1946 г. посочените категории лица са принудително обхванати в т.нар. Трудови групи. В тях е можело да попадне и човек заради политически убеждения, а не само заради начина си на живот. Трудово мобилизираните работят подобно на доброволците бригадири, с трудови норми и срещу заплащане, на язовирите „В. Коларов", „Росица", „Г. Димитров", на различни инфраструктурни обекти, ж.п. линии, канали, за залесяване и др. От 1946 г. до отмяната на закона на 21 септември 1950 г. има 33 селища с такива трудови групи[117].

Използването на принудителен труд на *„враговете на народа"* е характерен инструмент в осъществяване на съветския модел на индустриализация и модернизация. Важна стъпка в окончателното възприемане на този модел в България и в Източна Европа се прави на съвещанието на комунистическите партии в Шкларска Поремба (Долна Силезия, Полша) от 22–28 септември 1947 г. Тогава на източноевропейските страни се вменява необходимостта да ускорят трансформациите в цялостния живот, окончателно да възприемат съветския модел на социализъм, като югославският път към него се смята за най-подходящ. Неслучайно на този форум на девет работнически и комунистически партии е решено да се създаде информационно бюро, което да пребивава в Белград[118]. В България радикализацията в икономическата политика не среща вътрешна съпротива, тъй като опозицията е окончателно отстранена като фактор в политическия живот[119]. Тя не среща съпротивата и на комунистическата партия, която на 14 октомври 1947 г. на своя XIII разширен пленум възприема курса *„наляво"*, обявен от Вълко Червенков (по това време секретар на ЦК на БКП и член на Политбюро, присъствал на съвещанието). И останалите ОФ партии (без звенарите) на съвместно заседание на НК на ОФ на 22 октомври 1947 г. се обявяват също за привърженици на социализма[120].

Най-крупното социално-икономическо мероприятие вследствие на съвещанието в Шкларска Поремба е провеждането на национализация на индустриалните и минни предприятия от зимата на 1947 г. Тя се извършва след продължителна

---

[117] Стоянова, П., Илиев, Е. *Политически опасни лица. Въдворявания, трудова мобилизация, изселвания след 1944 г.* С., 1991, с. 9, 52, 100.

[11] Исусов, М. *Сталин и България*. С., 1991, с. 144.

[119] Със закона за забраняване и разтуряне на БЗНС-Н. Петков и всичките му поделения и секции от 26 август 1947 г. и с изпълнението на смъртната присъда на Н. Петков на 23 септември с. г. На 1 август 1948 г. ВНС дава разрешение да бъдат арестувани опозиционните социалдемократи начело с Коста Лулчев, които са осъдени на различни срокове затвор през ноември 1948 г. С това се слага край и на съществуването на БРСДП(о).

[120] Исусов, М. *Сталин и България*, с. 143–144; Кандиларов, Евг. *ОФ – от коалиция към единна обществено-политическа организация*. – В: *История на Отечествения фронт/съюз в България*. Т. 1, С., 2012, с. 172–175.

подготовка, със запазване в тайна на мащабите и датата на одържавяването. Подготовката започва със създаване на специална комисия към Политбюро на ЦК на БРП(к) от 17 май 1947 г., на която се възлага да обмисли предложения за предприятията, подлежащи на национализация. Но ускоряването на реализирането ѝ се прави вследствие решенията на XIII пленум на комунистическата партия на 14 октомври 1947 г. именно във връзка с постановките от международното комунистическо съвещание в Полша за ускоряване на темповете на развитие *„по пътя на социализма"*. На 26 октомври 1947 г. е публикувана и специална декларация на НК на ОФ, в която се изразява подкрепата на съюзническите партии за курса за разширяване на държавния сектор в икономиката. Едновременно с това комунистическата партия дава указания на своите звена в областите, околиите, градовете и районите да подготвят технически и организационно бъдещата национализация. Това включва проучване на имуществата и стопанската дейност на предприятията, уточняване списъците на подлежащите на национализиране предприятия, подбор на бъдещия ръководен кадър. На 18 декември 1947 г. Политбюро на БРП(к) разглежда подготвения законопроект и предлага той да бъде внесен в Народното събрание на 23 декември, като едновременно с приемането му да стане и *„изземването на предприятията"*. Ангажират се членове на ЦК и депутати от БРП(к), които *„в навечерието на национализацията във всички важни и решаващи индустриални центрове да ръководят на място акцията"*[121]. Индустриалците и предприемачите не се съпротивляват на акцията, за което според Д. Терпешев значение има опитът с провеждане на закона за конфискациите. Те знаят или се досещат за нея и сведения за това постъпват в органите на комунистическата партия още от февруари 1947 г. Във всички сведения се отчита, че собствениците са примирени с бъдещата си съдба. Общата атмосфера на репресии, особено срещу имотните слоеве, не им е оставила големи илюзии. Органите на държавата не позволяват преоценка на предстоящите за национализиране инвентар и машини. Те забраняват и контролират използването на суровините и капиталите за непроизводствени разходи. Това, което изненадва индустриалците, е само времето и начинът на провеждането на *„почти оповестената"* национализация[122].

Национализацията засяга 6094 предприятия. На набелязаните за национализиране фабрики предварително са назначени държавни представители – коменданти и директори, които в 11 часа на 23 декември 1947 г. влизат във фабриките, съставят необходимите описи и протоколи за приемане на предприятията и поемат ръководствата им. Работниците са свикани на профсъюзни събрания, които изразяват подкрепа за национализацията, и производствената дейност продължава без прекъсване. Индустриалците в голямата си част проявяват желание да сътрудничат на новите директори и молят да бъдат оставени на работа в предприятията. За разлика от тях,

---

[121] *БКП в резолюции и решения...*, т. IV, с. 83; Кандиларов, Евг. *ОФ – от коалиция към единна обществено-политическа организация*, с. 175–179.

[122] Фичоров, И. *Съдбата на българските индустриалци 1947–1951.* – В: *Минало*, 1995, № 2, с. 80–81.

много по-резервирано се държат служителите и администрацията, защото очакват да бъдат уволнени. В по-големите предприятия работниците като цяло посрещат ентусиазирано национализацията, докато в по-дребните фабрики, където собственикът е полагал грижи за своите работници и те са били в добри отношения с него, там работниците се отнасят въздържано към национализацията[123].

В резултат на този революционен акт държавната собственост в общото промишлено производство достига 91,7%. Национализацията е почти тотална, защото обхваща не само едрите (за условията на България) капиталистически индустриални предприятия, но и стотици дребнособственически заведения с машинно производство, в които не се използва наемен труд. Според доклад на група министри до председателя на МС от 16 юни 1951 г. национализацията е засегнала 3377 средни и дребни собственици. Освен това са одържавени и около 2000 занаятчийски работилници, от които 346 текстилни и 286 дървообработващи, почти всички машиннотехнически, леярски, шлосерски и електротехнически заведения. Национализацията в промишлеността много напомня на експроприация, защото почти не се изплащат предвидените в закона обезщетения[124].

Одържавяването на индустрията поставя началото на разгърнато настъпление срещу частната собственост в цялото народно стопанство. Със закона за банките от 27 декември 1947 г. се установява държавен монопол в банковото дело. С него се цели централизация и концентрация на банковото дело и създаване на единна банкова система в страната[125]. В страната остават да функционират две банки – БНБ и Българска инвестиционна банка. Одържавяването на банките позволява бързо и своевременно и по-евтино кредитиране на държавните промишлени предприятия, кооперативните стопанства и големите строителни национални обекти. Създадените ограничения обаче премахват конкуренцията между банките и кредитните институти, както и ограничават действието на кооперативния сектор съвсем в духа на дирижираната икономика.

На 28 февруари 1948 г. принудително е изкупен останалият още в частни ръце едър селскостопански инвентар, който е предаден в ТКЗС и МТС. А със Закона за стопанисване и ползване на горите (27 март 1948 г.) всички гори (включително и на дребните собственици, които наброяват около 480 000), горските пасища и имоти, сгради и съоръжения за стопанисване на горите преминават в собственост на държавата. Тя предоставя обаче правото на дребните собственици (с горска площ

---

[123] Пак там, с. 81–82.

[124] Петков, П. *Ликвидиране на капиталистическата собственост в промишлеността в България*, с. 106, 147, 157; Луджев, Д. *Град на две епохи*, с. 211–217; 278.

[125] До приемането на закона в страната съществуват 2 държавни банки: БНБ със 107 клона и БЗКБ със 119 клона, и две акционерни банки – Банка Български кредит (с преобладаващ държавен капитал) и Българска ипотекарна банка. Също и Българска търговска банка, 33 частни местни банки (в които се намират едва 5,6% от всички влогове), 5 чуждестранни банки и 255 популярни банки. – В: Златев, З. *Стопанската политика на българските правителства 1944–1949*, с. 7 и бел. 163; За функционирането на създадената фактически монобанка – Аврамов, Р. *Пари и де/стабилизация в България 1948–1989*. С., 2008.

до 50 дка) да ползват своите горски участъци и да получават доходите си от тях. С национализацията на всички гори се поставя началото на централизирано управление на горското стопанство, на ускоряване на залесяването на свободните горски терени, ерозирани почви и др.[126].

Външната и вътрешната търговия и транспортът се одържавяват не с един акт, а постепенно. В тези стопански сфери изземването е приложено частично, в съчетание с политика на откровено толериране на държавните и кооперативни предприятия. Те се снабдяват по-добре със стоки, разполагат с повече средства и по-добра материална база за сметка на частните. Последните се затрудняват чрез лишаване от необходимите им търговски помещения, създават им се проблеми с разрешителните за търгуване. В резултат много частни търговци сами ликвидират своите предприятия и преминават на работа в обществения търговски сектор или сменят професията си. Все пак през 1948 г. 1/3 от целия стокооборот принадлежи на частните търговци, в ръцете на които се намират 32 000 търговски заведения и 1566 ресторанта. Държавата обаче непрекъснато разширява своите позиции, като преимуществото ѝ е във възможността да поддържа по-ниски цени в магазините си[127].

Участието на частния капитал в сферата на външната търговия също непрекъснато намалява и до края на 1948 г. почти напълно е ликвидиран. Това не става с един-единствен акт за въвеждане на държавен монопол. Изтласкването на частния бизнес от тази област е постепенно през 1947 и 1948 г. Едрите частници биват лишавани от разрешителни за сключване на сделки за внос и износ, ограничава се сферата им на дейност с въвеждане на държавни монополи за износ на някои важни експортни стоки като розово масло, тютюн, руди и концентрати, както и за внос на петрола и петролните продукти (март 1948 г.) Така огромна част от външнотърговския оборот се предоставя на държавните и кооперативни предприятия като „Металимпорт", „Химимпорт", „Булгаррудекспорт", и „Булгаррозекспорт". Частни външнотърговски фирми се включват в смесени държавно-частни акционерни дружества с преобладаващо държавно участие – „Булгарплодекспорт", „Индустриалимпорт", „Булгариндусриалекспорт". И до края на 1948 г. техните дялове са иззети или принудително изкупени[128].

В областта на транспорта, където съществува неголям частен сектор, ликвидирането на частната инициатива също е постепенно. В края на 1948 г. са национализирани всички плавателни съдове с товароподемност над 30 тона. В автомобилния транспорт държавата запазва частната собственост, която е предимно дребна, до пълно износване на автомобилите, като частниците нямат право да купуват нови коли и задължително трябва да членуват в Съюза за обществен автомобилен транспорт. Чрез този съюз се осъществява държавен контрол върху стопанската им дейност и се подготвят психологически за преминаването им в държавните или кооперативните стопански предприятия и организации. Само малка част от част-

[126] *Икономика на България.* Т. 2, с. 124–128.

[127] *Икономика на България.* Т. 2, с. 129–130.

[128] Пак там, с. 130; Калинова, Евг. *Преориентацията на българската външна търговия (септ. 1944–1949)*, с. 282–292.

ните автомобили (леки коли за личен превоз, автобуси и камиони, собственост на фирми) са иззети. Окончателното национализиране на автомобилния транспорт приключва през 1952 г.[129]

През април 1948 г. се национализира едрата градска покрита недвижима собственост, което засяга едрите собственици на различни сгради и заведения като вили, складове, магазини, хотели, къщи. Изкупуват се акциите на частните строителни акционерни дружества. По същото време – пролетта на 1948 г. – в ръцете на държавата преминават предприятията за производство на филми и киносалоните.

Така до края на 1948 г. решаваща част от средствата за производство става държавна. Увлеченията по държавния сектор и неговите възможности за осъществяване на стопанската политика на все по-хомогенизиращата се власт в лицето на комунистическата партия се виждат не само от бързото и всеобхватно одържавяване на почти всички материални и производствени ресурси. То се наблюдава и в сектора на услугите. Създава се държавен сектор в занаятчийското производство, който през 1948 г. произвежда 10% от цялата занаятчийска продукция. Същевременно силно намалява делът на частния сектор в този отрасъл. Ако през 1947 г. той осигурява 63% от цялото занаятчийско производство, през 1948 г. той дава 33%. Значително нараства и кооперативният сектор: неговият дял става от 35 на 75%. Броят на занаятчийските производствени кооперации нараства от 738 на 1037, а на кооперираните занаятчии – от 24 000 на 44 000. Именно на кооперирането (влизане в ТПЗК) властта разчита за преодоляване на частния сектор в занаятчийското производство и услуги, който остава значителен и в края на 40-те години[130].

Подобна тенденция към усилване на кооперирането от края на 1947 г. и през 1948 г. се наблюдава и в селското стопанство. Броят на земеделските кооперации нараства почти двойно от 579 през 1947 г. на 1100 през 1948 г., а кооперираната земя – от 1 466 000 дка на 2 924 000 дка през 1948 г.[131]

Но най-значими промени стават в промишлеността. Там още от 1946 г. започва окрупняване на мощностите, което продължава и през 1948 г. Това води до известна промяна и на структурата на промишлеността по посока на увеличаване на дела на добивните отрасли (рудодобив, каменовъглено производство, производство на електроенергия) – отрасли необходими за индустриализацията, замислена от комунистите. Така в изпълнение на плана за реорганизация на национализираните предприятия, одобрена с Постановление на МС от 20 април 1948 г., на уедряване подлежат 601, от които най-много са в текстилния бранш – 414. От 125 металообработващи предприятия остават 60, от 174 кожаро-кожухарски – 85, от 142 консервни – 104. Една част от тези предприятия се закриват, други се групират към по-големи мощности. Това води до възможната за този момент концентрация на мощностите, за да се рационализира производството, до известно съкращаване на административен и производствен персонал (само в текстилната промишленост са съкратени 2160 души),

---

[129] *Икономика на България*. Т. 2, с. 131–132.

[130] Луджев, Д. *Град на две епохи*, с. 266–267.

[131] Златев, Зл. *Социално-икономически преобразувания в България (1944–1948)*, с. 15–21.

на транспортните и други разходи. Наред с позитивите, тази реорганизация носи и негативи като съкращаване на работници (около 5000 общо – предимно промишлени работници, които недоволстват), закриване на предприятия в по-малки население места и създаване на безработица там, временен спад на някои производства, не особено голямо нарастване на производителността на труда. Но така или иначе, като цяло през 1948 г. не е отчетен спад на промишленото производство в сравнение с 1947 г.[132] През 1948 г. остават да функционират 1279 нови едри предприятия, в които по-безпрепятствено се внедряват принципите на планиране, управление и организация на труда, характерни за социалистическата икономика. За това съдействат създадените от януари 1948 г. 20 държавни браншови индустриални обединения (ДИО) като средни звена между предприятията и министерствата[133].

В резултат от изпълнението на амбициозния двегодишен план е възстановен икономическият потенциал на страната, като по-осезаеми са резултатите в промишлеността. В края на 1948 г. индустрията удвоява своето производство в сравнение с 1939 г., докато селското стопанство едва достига довоенното равнище. Разбира се, този план е не само амбициозен, но и трудно реализуем с прекалено многото индустриални обекти (което води до разпиляване на ресурси и материали), и то в отрасли, които са в основата на тежката промишленост. Техният дял не е голям и това прави плана малко или повече изпълнен за различните клонове на индустрията. Така делът на преработващата тежка индустрия през 1939 г. е бил 4% от производството в група А, а през 1948 г. той е 15%, което обаче съставлява 5,6% от общото промишлено производство. Но като цяло отраслите от група А се развиват с по-висок темп от тези в група Б и нараства от 22,6 на 36,7% през този период[134]. Успешно се развиват добивните отрасли като цветната металургия, въгледобива, нараства производството на електроенергия (двойно се увеличава добивът на електроенергия спрямо 1939 г.). Понеже потребностите от енергийни мощности също нарастват, енергийните проблеми не се решават на този етап.

Посочените най-общи данни ясно показват, че страната поема по съветския модел на модернизация – чрез развитие на отраслите на тежката индустрия, предимно автархично, с целенасочени инвестиции в електроенергетиката и развитието на суровинната база. Това става за сметка на по-неравномерното развитие на отраслите на леката и хранително-вкусовата промишленост. Някои от тях, като производството на растителни масла, млечни продукти, сапуни и др., не достигат довоенното равнище. Селското стопанство поради сушавите години 1945–1947 г. също не успява да надхвърли нивото от 1939 г.[135]

---

[132] Златев Зл. *Стопанската политика на българските правителства*, с. 83–85.

[133] *Икономика на България*. Т. 2, с. 441.

[134] Група „А" е название на отраслите, произвеждащи средства за производство. Това са отраслите на тежката промишленост като енергетиката, добивната индустрия, металургията, машиностроенето, химическата. Група „Б" означава отраслите на леката и хранително-вкусовата индустрия, произвеждащи предмети за масово потребление.

[135] *Икономика на България*. Т. 2, с. 177–186; Златев, Зл. *Стопанската политика на българските правителства 1944–1949*, с. 102–112.

С национализацията на промишлеността и банковото дело още повече се осъзнава необходимостта от собствен грамотен технически елит. Първоначално става въпрос за 6000 души, които да могат да управляват всяка национализирана производствена единица. Назначените директори са различни от първоначално назначените при национализацията комендanti. Във връзка с реорганизацията на индустрията в средата на 1948 г. техният брой е намален на 2400, а в началото на 1949 г. – на 1350. Новите директори са основно от средите на майсторите и добрите работници, както и от партийни или профсъюзни активисти. През 1949 г. според обследване на Министерство на индустрията от 820 директори в 14 клона на промишлеността – повече от половината са с основно образование, само 10% са висшистите, които основно са поставени да ръководят ДИО. 90% са комунисти, 80% са с работническо-селски произход[136]. Само 6 бивши едри индустриалци са оставени на ръководни длъжности в бившите си предприятия. Други видни индустриалци – основно от Управителния съвет на Общия съюз на Българската индустрия, стават съветници, инструктори или директори в министерството или в ДИО. Много от другите собственици от по-дребен калибър са стопански мобилизирани като технически ръководители и специалисти. Но БРП(к) не изработва цялостна стратегия по отношение на бившите собственици и старите специалисти, а всеки случай се гледа отделно[137]. Според донесение на съветския посланик Михаил Ф. Бодров, който през 1948 г. преценява доколко се е *„преустроил"* държавният и стопанският апарат според новата конституция, т.е. доколко се е обновил и прочистил, *„в отделните министерства и ведомства ръководните, инженерно-техническите и служебен персонал е обновен до 80%, като новите кадри са подбрани основно от средите на трудещите се."*[138].

Новите директори на националзираните предприятия са под натиск отгоре и отдолу. Те са под непрекъснат контрол на партийните и профсъюзни структури, включително и от ОФ-комитетите, както и на висшестоящата администрация. В областните комитети на БРП(к) и в ЦК на ОРПС през 1947– 1948 г. постъпват много сигнали за некомпетентността на новите директори, за техния стремеж към лично облагодетелстване. От друга страна, те често трябва да понасят и недоволството на доскорошните си колеги работници, защото последните не усещат реално подобрение на положението си, след като предприятието им става *„тяхно"*. А през 1949 г. много от назначените след национализацията директори на промишлени предприятия, уплашени от вихрещата се подозрителност в саботаж при несправяне с работата, искат и подават оставки[139].

---

[136] Бинева, В. *Стопанските кадри на национализацията.* – В: *Исторически преглед*, 2005, № 3-4, с. 97-108; Фичоров, Ив. *Съдбата на българските индустриалци 1947-1951 г.*, с. 82-86; Луджев, Д. *Град на две епохи*, с. 216-217; Атанасов, А. *Работническата класа в България 1948-1958.* С., 1987, с. 102.

[137] Бинева, В. *Стопанските кадри на национализацията*, с. 97-108; Фичоров, Ив. *Съдбата на българските индустриалци 1947-1951 г.*, с. 82-86; Луджев, Д. *Град на две епохи*, с. 216-217.

[138] Бинева, В. *Стопанските кадри на национализацията*, с. 108.

[139] Пак там, с. 108.

Обновлението на ръководния състав на всякакво ниво изисква грижи както за преподготовка, така и действия за бърза подготовка на техническа интелигенция, от която да се рекрутират ръководни нови кадри. Косвено свидетелство, че БКП тепърва трябва да създава свои политически верни кадри сред интелигенцията като потенциален управленчески кадър, е ниският процент – 2,51% от 464 хил. партийни членове, които са с висше образование през декември 1948 г.[140] Липсата на административни умения и технически познания кара управляващите да организират още през 1948 г. едномесечни курсове към областните комитети на БРП(к) за обучение по проблемите на финансите и счетоводството в предприятията.

Радикалните и мащабни промени в собствеността към края на 40-те години водят до съществени социални трансформации в българското общество. Конфискациите, въвеждането на държавни монополи и национализацията на различни отрасли и подотрасли на народното стопанство фактически ликвидират едрата и по-голяма част от средната градска буржоазия и силно ограничават икономическите възможности на селската буржоазия. Преминаването на индустриалните предприятия в ръцете на държавата довежда до експроприация на около 10 880 едри и средни индустриалци. Стотици други представители на частния капитал са лишени от средства и възможности да участват в стопанския живот и търговията с превръщането на частните банки, едрите търговски и строителни фирми, едрите земеделски стопанства в държавна собственост. Както се посочи, поради стопанската и техническата им квалификация малка част от индустриалците остават на първо време като специалисти и технически директори в бившите си фабрики. Други за кратко стават директори и помощник-министри във външнотърговските централи и стопанските министерства. По-голяма част от бившите собственици претърпяват сериозна социална трансформация, декласират се, превръщайки се за известно време в работници, занаятчии и дребни търговци, или влизат в групата на служителите. По-възрастните от тях се оттеглят от активен живот. При масовото изселване за Израел заминават повечето евреи, бивши индустриалци, едри търговци и финансисти. След януарския пленум на ЦК на БКП през 1950 г. бившите собственици изпадат в положението на пожизнени врагове на държавата и народа, както сполучливо отбелязва Димитър Луджев[141].

Социалната трансформация на занаятчиите и другите дребни градски съществувания продължава до началото на 50-те години и има за резултат възникването на значителна група на занаятчии кооператори. Промяната на социалния статус е съпроводена с мъчителна и бавна промяна на нагласите, трудовите навици, ценностните критерии, манталитета на хората. Те са принудени да възприемат лансираната в пропагандата висша социална ценност на лишения от собственост – и затова неексплоатиращ чужд труд – съзнателен работник.

---

[140] *Пети конгрес на БКП 18–25 декември 1948*, Стенографски протокол ч. 1. С., 1949, с. 210–211.

[141] Луджев, Д. *Град на две епохи*, с. 216–217; Луджев, Д. *Дребната буржоазия в България*, с. 248–268.

Той е опората на комунистическия режим в България. Неговата класа е призвана да е водеща в осъществяването на социалистическата алтернатива. Но присъствието му в структурата на заетостта е малко. Цялостната стопанска политика през втората половина на 40-те години и особено през 1947–1948 г. съдейства да се увлечи делът на работниците. През 1948 г. нейните първи резултати са следните: индустриалните работници от 122 494 през 1945 г. са нараснали на 210 000. В българското общество обаче и през втората половина на 40-те години продължават да доминират дребните и средни селски стопани. През 1944 г. заетите в селското стопанство са 89,5%, а тези в промишлеността и строителството – 7,2%. През 1947 г. относителният дял на заетите в селското и горското стопанство е 86,1%, докато в промишлеността, вкл. и в строителството, са заети само 10,7%[142].

Затова БРП(к) търси да разшири своята социална база като толерира кооперирането на земите на дребните и средни частни селски стопани. Тя се стреми да разшири своето влияние и сред младото поколение. Това става чрез неговото мобилизиране в младежкото бригадирско движение, което цели да използва ентусиазма на младите от очакваните промени след войната.

4. По сталински път (1949–1953 г.)

В резултат на настъпателната политика спрямо частния сектор през 1944 – 1948 г. той е премахнат в основните отрасли на икономиката. Предприемаческата класа е експроприирана и е лишена от ръководните ѝ функции в стопанския живот, които се поемат от държавните органи. Начело на държавата през 1948 г. вече е БРП(к), която в резултат на промените в политическата система получава възможността монополно да упражнява властта. Това е така, въпреки наличието на министри от другите партии в четвърто ОФ правителство, оглавявано от Георги Димитров (от 11 декември 1947 г. до 2 юли 1949 г.) и от Васил Коларов (20 юли 1949 г. до 20 януари 1950 г.). В него има няколко представители на БЗНС. Георги Трайков е министър на земеделието и горите, Стефан Тончев – министър на железниците, автомобилните и водни съобщения (10 декември 1947 г. – 6 октомври 1949 г.), Васил Павурджиев (от 11 декември 1947 г. до смъртта си на 5 януари 1950 г.) и Кирил Клисурски (от 26 януари 1948 г. до 5 януари 1950 г.) са министри на мините и подземните богатства. Това министерство е създадено, за да има БЗНС достатъчен брой министри. В правителството министър на електрификацията и мелиорациите е звенарят Кимон Георгиев, а на труда и социалните грижи – социалдемократът Здравко Митовски. Участието на ОФ партии, лоялни на комунистическата, не трябва да учудва. Това правителство е съставено, преди да се вземе решение на II конгрес (2 и 3 февруари 1948 г.) на ОФ междупартийната коалиция *„да се преобразува в една единна народна обществено-политическа организация, с нова обща програма,*

[142] *Икономика на България.* Т. 2, с. 481.

със задължителна дисциплина и с изборни ръководни органи". Тази програма е обявена като „*програма за изграждане на социалистическото общество*", като в нея за пръв път буквално се заявява, че целта на ОФ е да положи „*основите на социалистическото общество*". Така се постига окончателното програмно обезличаване на ОФ партиите[143].

Скоро повечето от тях се самозакриват, вливайки се в новата обществено-политическа организация. Единствено БЗНС остава да съществува, но след като на заседание на Върховния съвет на БЗНС от 1 ноември 1948 г. се приема резолюция, в която Земеделският съюз се отказва от съсловния си принцип, признава ръководната роля на БКП в държавата и нещо повече – подкрепя и възприема като своя програмата на БРП(к) за построяване на социализма в България. От своя страна, на V конгрес (18 до 25 декември 1948 г.) БРП(к) обявява Земеделския съюз за главен съюзник в осъществяването на предстоящите задачи по превръщане на страната в социалистическа[144]. На този конгрес БРП(к) не само се преименува в БКП, но възприема съветската матрица. Георги Димитров е принуден в своя доклад да застане зад тезата на Сталин, че режимът на „*народната демокрация*" и съветският режим са две форми на една и съща власт – „*диктатура на пролетариата*". Тази форма на политическо устройство превръща „*БКП в ръководно ядро на всички обществени и държавни организации на трудещите се в страната*", както е записано в новия Устав на партията на конгреса. Освен това тя е призната за задължителна ръководна сила на прехода от капитализъм към социализъм. Съветската матрица включва и друг важен момент, превърнал комунистическата партия в де факто монополно управляваща партия. На V конгрес БКП (18–25 декември 1948 г.) формулира задачата да изгради „*социалистическо общество*" по пътя на „*социалистическата индустриализация*" на страната, преустройство на селското стопанство на „*социалистически основи*" и извършване на „*социалистическа културна революция*"[145]. Така тя плътно повтаря опита на ВКП(б) в изграждане на индустриално общество от съветски тип. За целта тя разполага не само с държавната машина, но и с всички материални, природни и финансови ресурси, за да осъществи на практика своите възгледи за модернизация на страната. Схващанията на комунистическата партия се основават на съветския опит за ускорено индустриално развитие, учудил света през 30-те години на XX век.

---

[143] Кандиларов, Евг. *ОФ – от коалиция към единна обществено-политическа организация*, с. 188.; Огнянов, Л. *Държавно-политическата система на България 1944–1948*, с. 232.

[144] Кандиларов, Евг. *ОФ – от коалиция към единна обществено-политическа организация*, с. 189–190; Огнянов, Л. *Държавно-политическата система на България 1944–1948*, с. 233.

[145] Исусов, М. *Сталин и България*, с. 168; Огнянов, Л. *Сталинизацията на Българската комунистическа партия през 1948–1949 г.* – В: *Сталинизмът в Източна Европа след края на Втората световна война*, Парадигма, С., 2005, с. 169–177; Кандиларов, Евг. *ОФ – от коалиция към единна обществено-политическа организация*, с. 189–190.

4.1. Сталинският/съветският модел на индустриализация и модернизация

Съветската рецепта за стопански прогрес включва цялостно одържавяване на икономиката, пълна мобилизация на всички материални, финансови и човешки ресурси в условията на диктатура, централизирано планово перспективно насочване на тези ресурси, в резултат на което с бързи темпове се изграждат основите на цялостен стопански комплекс на индустриалното общество. Съветският модел предполага засилени стопанско организаторски функции на държавата, основаващи се на доминираща държавна собственост като условие и гаранция за ускорена модернизация. Икономическият смисъл е създаване на собствена тежка индустрия, която да механизира труда и производството в останалите сектори – лека промишленост и селско стопанство, а не както е класическият западноевропейски път – с развитие на леката и преработвателната промишленост. Социалният смисъл е създаване на лишени от собственост маси, тяхното своеобразно *„пролетаризиране"*, превръщането им в държавни наемници. Този процес, представян като социално изравняване, като път към създаване на безкласово общество, трябва да осигури широка опора на комунистическия режим – трайна гаранция за монополизиране на властта.

Успехите на съветския път на бърза индустриализация и социална трансформация са свързани с управлението на Йосиф Сталин през 30-те години. Тогава е отречен НЕП като политика, съчетаваща различни икономически системи: държавната икономика в тежката индустрия и частната икономика – в търговията, услугите и аграрния сектор. След 1929 г. в СССР се провежда политика на одържавяване на икономиката, правят се големи инвестиции в индустрията за сметка на селското стопанство, подложено на насилствена колективизация и на експлоатация. Този път е съпроводен и с политически репресии, целящи да сломят социалното недоволство вследствие ликвидирането на частния сектор и произтичащите от това социални и икономически колизии: глад, лишения, принудителен труд на лагерниците, идеологически контрол. Създадената чрез ускорената индустриализация военна индустрия ще допринесе изключително много за победата на съветската армия по време на Втората световна война. Това ще реабилитира този мобилизационен модел на пълно одържавяване на икономиката и установяване на планово-централизирана икономика, управлявана от комунистическата партия. Той е по-правомерно исторически да се нарича *„сталински"* модел, а не съветски, тъй като впоследствие ще търпи промени в стопанските приоритети, в децентрализацията на управлението, в съчетаване на пазарни механизми с централното планиране. Неизменни в съветския модел ще остават обаче две положения – одържавената икономика и ръководната роля в нея, както и в цялостния социален, идеологически и политически живот на монополно управляващата комунистическа партия.

Водещата роля на комунистическата партия, наричана в документите на епохата *„ръководна сила"*, се изразява в сращането на комунистическата партия с държавата, подчиняването на всички обществени и икономически структури на партийните. Формира се феноменът *„партия-държава"*. Изграждането на модерно

индустриално общество е представено в пропагандата като изграждане на основите на социалистическо общество като преходно общество от капитализма към комунизма. Тук значение има както постановката на К. Маркс в „Към критика към Готската програма", така и практиката на болшевишката партия в Русия.

Доминирането на партийното над държавното стопанско ръководство, на партийната над обществената инициатива са характерни принципи на управлението в условията на социализъм. Те се налагат и абсолютизират в процеса на установяване на диктатурата на комунистическата партия в политическия, обществен и социален живот в източноевропейските страни, когато се разгаря Студената война. Откритото налагане на диктатурата на комунистическата партия се извършва със съдействието и грубата намеса на водещия център на Източния блок – Съветският съюз. Тя идеологически се обяснява със Сталиновите теории *„за изостряне на класовата борба"* при строителството на социализма и особено на тази за *„врага с партиен билет"*. По време на острата международна конфронтация в края на 40-те и началото на 50-те години бруталното прилагане на тези теории довеждат до съветизация на управляващите комунистически елити и до пълно подчинение на страните от Източна Европа на Кремъл. В сравнение с другите страни от блока като Полша (със съпротивата срещу кооперирането, включително и в лицето на генералния секретар на ЦК на Полската работническа партия Владислав Гомулка и русофобията), Унгария (също със предложението на Имре Над за сдържане на кооперирането) и Чехословакия (с февруарските събития 1948 г.), България и особено БКП е много по-готова да възприеме съветския модел, подобно на останалите балкански страни като Албания, Румъния и Югославия[146]. Но тази готовност не спестява колизиите в БКП, които съпровождат съветизацията на страната. Те засягат преди всичко стопанските кадри и тяхната подмяна ще доведе до пълно и догматично следване на съветския опит в стопанската политика за модернизация.

4.2. Дисциплиниране на стопанските кадри

Съветските специалисти и отношението към тях в Югославия става един от поводите за съветско-югославския разрив през лятото на 1948 г., който има големи последици и в България. В разменените между Й. Б. Тито и съветското ръководство през март–май 1948 г. писма от съветска страна се посочва лошото отношение към военните и гражданските съветски съветници; прозвучават обвинения в антисъветизъм, защото по силата на закона за държавната тайна югославските дейци предоставят директна информация от едно място, а не разрешават отделни държавни и стопански ведомства и организации да дават такава на съветските съветници и дипломати. Сталин преценява поведението на югославяните като изпадане под влияние на *„левия опортюнист"* Троцки, който навремето обвинява

[146] *Центрально-восточная Европа во второй половине XX века, т. 1, Становление реального социализма 1945–1965.* Москва, 2000, с. 112–114.

Кремъл, че СССР провежда политика на *„великодържавен шовинизъм"*. Съветският лидер така изтълкува отказа за даване на информация на съветските съветници. Той смята, че в Югославското външно министерство работят шпиони, и настоява за правото на съветския посланик да събира всякаква информация. Обвиненията ескалират и се стига до твърдения, че ЮКП е възприела идеите на обявения за *„десен опортюнист"* Николай Бухарин за врастване на капиталистическите елементи в социализма през преходния период, вместо да поддържа виждането на Сталин за непрекъснатото изостряне тогава на класовата борба[147].

След изключването на Югославия от Коминформбюро на съвещанието в Букурещ от 28 юни 1948 г. последва повсеместна съветизацията на Източна Европа в обстановка на политически борби, които Сталин използва, за да консолидира източноевропейските страни и елитите им около съветското ръководство. Признак на тази консолидация е безрезервно възприемане от страна на източноевропейските страни на *„съветския път към социализма"* като единствена алтернатива. България не прави изключение в това отношение.

1948 г. бележи началото на борбата срещу *„врага с партиен билет"*, организирана от съветските тайни служби, чиито основни жертви в България са стопанските кадри[148]. Пръв попада под ударите членът на Политбюро на ЦК, зам.-председател на МС, председател на Комитета по стопанските и финансовите въпроси – Трайчо Костов, смятан за наследник на болния Георги Димитров. Парадоксално е, че той е един от пратениците на съвещанието в Букурещ, който информира ЦК на БРП(к) за посочените спорни въпроси в югославско-съветските отношения. А в доклада си на заседанието в Букурещ Тр. Костов показва пълно възприемане на съветската позиция за забавения темп на революционните промени в България, за допуснати компромиси, съвсем в стила на очакваната от Сталин критика към всички източноевропейски комунистически партии, които трябва по този начин да осъдят всякакъв намек за прилика с югославския път[149]. Всички ръководни дейци на БРП(к) се присъединяват към неговите оценки в резолюцията, приета на пленума от 12 и 13 юли 1948 г. поради страха, че сходствата в дотогавашните позиции между БРП(к) и ЮКП може да предизвика гнева на Сталин[150].

Въпреки това, повод за разправата с него става забраната му да се дават на съветските служители (съветския посланик) безразборно сведения за цените, по които България търгува със западните партньори. Според закона за държавната

---

[147] Исусов, М. *Сталин и България*, с. 150–153.

[14] Тези процеси са разгледани от различни ъгли от Исусов, М. *Сталин и България*. С., 1991; Баева, И. *Източна Европа след Сталин*. С., 1995; Никова Г. *„Големият заговор" срещу България (1949–1953)*. – В: Лица на времето. С., 1997, т. 2; Марчева, Ил. *Проблеми на стопанската политика в България в края на 40-те и началото на 50-те години*.– В: Модерна България, Сборник в чест на 65-годишнините на проф. д-р В. Георгиев и акад. Ил. Димитров. С., 1999; Огнянов Л, *Сталинизацията на Българската комунистическа партия през 1948–1949 г.* – В: Сталинизмът в Източна Европа след края на Втората световна война, с. 2005.

[149] Исусов, М. *Сталин и България*, с. 154.

[150] Огнянов, Л. *Сталинизацията на Българската комунистическа партия през 1948–1949 г.*, с. 172–173.

тайна, приет на 1 септември 1948 г., тези данни са приоритет на председателя на Комитета по стопанските и финансови въпроси към МС и само той има право да ги предоставя. Спазването от Трайчо Костов на закона, който е подобен на югославския, е определено като „*антисъветизъм*". В контекста на проблемите с непокорните югославски ръководители и сведенията на ген. Иван Кинов от май 1948 г. за това, че Костов не дооценява ролята на СССР в „*освобождението на България*"[151], поведението на Костов кара Сталин да си изпусне нервите. И на среща с българска делегация на най-високо равнище (Г. Димитров, Трайчо Костов и Вълко Червенков) в Кремъл на 6 декември 1948 г. Сталин наругава Костов, нарича го „*жулик*"[дребен крадец - пр. а.] и го унижава. Господарят в Кремъл изтълкува поведението на Костов като български опит да се следва по-независимата политика на заклеймения Йосип Тито. „*Не искате да издавате своите тайни? Искате да бъдете независими? Не искате ние да знаем по какви цени продавате?* [...]. *Точно така, както Тито? Те също така говореха, че трябва да бъде организирано осведомяването на съветските хора чрез Кардел* [...] *Не искате за знаем вашите тайни, вървете по дяловите, и без вас ще минем. Какво, вие ни смятате за простаци, за наивни, а вие сте европейци, вие имате връзки с Европа. Идете по дяволите.* [...]"[152]. Гневът на Сталин е основан вероятно и на сведенията, получени по различни канали за антисъветски настроения или за охлаждане на доброто отношение към СССР, каквито настроения се забелязват в повечето източноевропейски страни – в Румъния, Полша, Чехословакия още през 1947 г.

Така че основателно или неоснователно и в България Сталин и тайните служби намират необходимия грешник за своя специалитет – монтирани процеси, които да направят послушно и безкритично българското партийно ръководство във възприемане на съветския модел и в обвързването на икономическото развитие със СССР. Над Костов се сипят различни обвинения в национализъм, неизживян интелигентски индивидуализъм, политически кариеризъм, капитулация пред врага, агентпровокаторство и заговор против Георги Димитров и подготовка за разцепление сред партията. Но зад всички тези обвинения и над тях надвисва най-страшното: обвинението в антисъветски настроения, което дълго време ще се поддържа дори и след частичната реабилитация на Костов през 1962 г. И въпреки лъжливите успокоявания на Сталин на 7 декември 1948 г., че няма претенции към Костов, след като се е извинил, през януари 1949 г., по време на учредяването на СИВ, той дава да се разбере, че не е забравил обвиненията си срещу българския политик в национализъм и антисъветизъм. През март 1949 г. Костов е изваден от състава на Политбюро и е снет като председател на Комитета за стопански и финансови въпроси в МС. На 21 юни 1949 г. той е арестуван и предаден на следствените органи[153].

---

[151] Мурашко, Г. П. Носковоа, А. Ф. *Сталин и национальные политические элиты стран Восточной Европы в контексте внутрипартийных репрессий 1949–1943 г.* – В: Сталинизмът в Източна Европа след Втората световна война. С., 2005, с. 119.

[152] ЦДА, ф 1Б, оп. 5, а. е. 34, л. 68. Подробно за съветско-югославските недоразумения през първата половина на 1948 г. Виж Мито Исусов, *Сталин и България*, с. 150–153.

[153] Исусов, М. *Сталин и България*, с. 205–206; Огнянов, Л. *Сталинизацията на Българската комунистическа партия през 1948–1949*, с. 194–208.

След смъртта на Георги Димитров (2 юли 1949 г.) Сталин е още по-откровен. На посетилата го българска партийна делегация (Георги Дамянов, Вълко Червенков и Антон Югов) в края на юли 1949 г. той директно заявява: *„Трябва да бъдат заменени старите и компрометирани специалисти и висши ръководни лица, в т.ч. и министри, с нови хора отдолу. Не търпете и не дръжте старите специалисти в търговията. Те не искат да търгуват със съветските хора. Те са привикнали на комисионни и подаръци"*[154].

Указанията на Сталин за подмяна на кадрите бързо се изпълняват. През октомври 1949 г. (след решение на пленум на ЦК от 20 октомври и гласуване от ВНС на 21 октомври с.г. на закона за съдене на министри) са арестувани и предадени на следствените органи, а по-късно и осъдени, висши държавни и партийни стопански дейци, министри и директори на основните стопански министерства и промишлени ведомства: министърът на финансите проф. Иван Стефанов, министърът на строежите инж. Манол Сакеларов и неговият помощник Никола Павлов, министърът на индустрията проф. Петко Кунин, управителят на БНБ, помощник-министри на вътрешната търговия и на електрификацията, търговският ни представител в Москва, директори на централите: Тютюнев монопол, Плодекспорт, Външна търговия, Дирекция на индустрията, Химическа индустрия. Повечето от тях имат аграрно и икономическо образование. Най-изявени, с доказани стопански умения и научни публикации преди войната, включително и в СССР, са професор Иван Стефанов, финансистът Цоньо Цончев, инж. Манол Сакеларов, които имат обаче западноевропейско образование и са утвърдени специалисти преди 9 септември 1944 г., включително и в СССР[155].

До средата на 50-те години[156] търсенето на *„врага с партиен билет"* като причина за стопанските неблагополучия неотменно оправдава министерските смени. По тази причина на януарския пленум през 1950 г. на ЦК на БКП биват свалени от заеманите постове председателят на Държавна планова комисия Добри Терпешев, министрите на индустрията инж. Вълко Гочев и на вътрешната търговия проф. Кръстьо Добрев. След първата вълна осъдени стопански ръководители, начело с Трайчо Костов, на 3 април 1950 г. приключва процесът срещу индустриалците. Това са 12 души, в по-голямата си част бивши индустриалци и търговци, които заради политическата си лоялност и безспорните си делови качества заемат отговорни постове в управлението на икономиката. Сред тях са Димитър Стойнов (подпредседател на ДИО „Дървообработваща индустрия"), Любомир Спасов (директор на „Булгариндустриалимпорт"), Атанас Неболиев (бивш главен секретар на Съюза на българската индустрия), Васил Славов (главен директор на „Индустриалимпорт"), и др. През август същата година са осъдени още 12 души помощник-министри и

---

[154] ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а. е. 42, л. 45.

[155] ЦДА, ф.1Б, оп. 5, а. е. 42, л. 2–3.; Никова, Г. *„Големият заговор" срещу България (1949–1953)*, с. 82–83.

[156] Чак на 12 декември 1955 г. министърът на вътрешните работи Георги Цанев издава специална заповед за спиране на разследванията по линия на Трайчо Костов.

началници на стопански и външнотърговски обединения, между които Лулчо Червенков (на транспорта), Борис Симов (на индустрията), Боню Петровски (на електрификацията, пътищата и строежите) и др. Някои от тези хора са немски, други са френски възпитаници, голяма част от тях са членове на комунистическата партия. След екзекуцията на Трайчо Костов бившите министри Петко Кунин и Манол Сакеларов са обявени за главни организатори на *„стопанските саботажи"*. Мрежата от разследвания обхваща почти всички членове на Политбюро и ЦК на БКП. През юли 1951 г. е арестуван и министърът на земеделието Титко Черноколев[157].

Въпреки, че скоро след това една от най-мрачните фигури в разправата с част от българския политически елит – ген. Филатов – напуска страната заедно с още трима съветници по настояване на В. Червенков и със съгласието на Сталин, репресивната вълна продължава. Тя застига техническата интелигенция в лицето на ръководни инженерни кадри. През 1951–1952 г. започват масови уволнения и арести на ръководни инженерни кадри, първоначално сред работещите в железопътното строителство, с обвинения че са вредителско-шпионска група около комунистите – като бившия министър на строителството инж. Манол Сакеларов и помощник-министъра инж. Васил Марков. През 1952 и 1953 г. са репресирани и минните инженери в системата на „Горубсо", обвинявани в шпионска дейност около двама представители на видни банкерски и индустриални фамилии – Димитър Буров и Тодор Губиделников[158].

Монтираните обвинения дават повод да се прекъсне всяка професионална приемственост в управлението на народното стопанство. Обвиненията срещу бившите финансисти и индустриалци, че след национализацията са организирали широка шпионска мрежа, която имала за цел да вреди на народното стопанство, оправдава изпращането на голяма част от тях в затворите и трудовите лагери. Бившият стопански елит окончателно и по най-безцеремонен начин е изолиран от обществото. С делото срещу Тр. Костов и последвалите 250 процеса партийно-държавното ръководство е лишено и от малкото стопански специалисти, както и от хората, натрупали вече някакъв опит в управлението на икономиката. Разпуснати са специализираните комитети към МС и на първо място Комитетът по стопанските и финансови въпроси. На най-високо ниво въпросите на икономиката се решават вече от Политбюро на ЦК на БКП.

Инсцениранията от съветските тайни служби *„голям заговор"* в България и последвалите репресии насаждат страх и чувство за несигурност сред обществото и най-вече сред управляващите. За да се предпазят от участта на Трайчо Костов, те изискват и Сталин с готовност изпраща съветски съветници към българското правителство по въпросите на вътрешната търговия, ценовата политика, планирането на селското стопанство и финансите[159]. Подобно поведение през 1949 г. показ-

---

[157] Никова, Г. *„Големият заговор" срещу България (1949–1953)*, с. 86–87.

[158] Пак там, с. 88.; Попова, И. *Съдебните процеси срещу инженерите в България 1949–1953.* – В: *Известия на държавните архиви*, бр. 100, 2010, с. 48-76; Попова, И. *Съдебните процеси срещу инженерите в България. Спомени на участници в процесите и техни близки.* – В: *Исторически преглед*, 2011, № 3–4, с. 214–253.

[159] ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а. е. 42, л. 6.

ват и останалите комунистически партии в Източния блок – именно тогава рязко нарастват исканията за изпращане на съветски съветници. Тези съветници бързо изземват функциите на титулярните български министри и се явяват проводници на съветските икономически интереси.

Всъщност истинската *„вина"* на съдените и репресирани стопански дейци от висшия и среден ешелон е в това, че не осъзнават, че икономическите отношения между България и СССР не са равноправни. И че победителят след югославския опит от лятото на 1948 г. за *„бунт"* в Източния блок става безкомпромисен в прибирането на дивидентите от победата си, което трябва да дисциплинира останалите сателити. Затова съветските представители в България, както и Сталин, изведнъж стават прекалено чувствителни. И подхващат обвинения, че българите не се доверявали на съветските контрагенти, а са се основавали на чужди бюлетини за международните пазари (както постъпва търговският ни представител в Москва Борис Христов), че са предпочитали английски пред съветски трактори и са критикували съветския съветник Ступов (както си позволил министърът на земеделието Титко Черноколев, активно поддържал обвиненията срещу Трайчо Костов); че са сключвали спогодби (инж. Манол Сакеларов, работил 20 години като главен инженер в Московска и Киевска област) не със СССР, а с Чехословакия за изграждане на 13 язовира или че са търгували с руди на цветни метали не само със СССР, но и с Румъния[160].

Според Господинка Никова, която изследва задълбочено процесите срещу българския политически елит, причините за това основни жертви да са стопански дейци, стопански министри, техническа интелигенция на ръководни позиции трябва да се търсят в трудностите, които съпътстват пренастройването на икономиката към съветския модел на развитие[161]. А то налага и драстично обвързване и изпадане в едностранна зависимост от един-единствен партньор – СССР. Това способства от своя страна да се извърши и своеобразен технологически преврат от немски/западни патенти и лицензи към съветски такива. За подобни икономически последици от политическите процеси значение има и отстраняването на старите специалисти, по-голяма част от които са получили своето образование в Западна Европа и по-специално Германия[162]. Тези наблюдения не бива да се абсолютизират, защото една част от пострадалите стопански дейци всъщност са бивши политемигранти от СССР – като Манол Сакеларов и Петко Кунин. Но това не прави обяснението на Никова лишено от основания и това се вижда от мерките, които вземат управляващите, за да се доближат максимално до съветската матрица.

---

[160] Никова, Г. *„Големият заговор" срещу България (1949–1953)*, с. 92–93; Исусов, М. *Сталин и България*, с. 30.

[161] Подобни причини се наблюдават и в другите източноевропейски страни по това време. – Волокитина, Т. *Смена стратегического курса Москвы в Восточной Европе в конце 40-х годов в контексте международной ситуации.* – В: *Сталинизмът в Източна Европа след Втората световна война.* С., 2005, с. 106–107.

[162] Никова, Г. *„Големият заговор" срещу България (1949–1953)* с. 94–95; Никова, Г. *Българското стопанство между Германия и Съветския съюз. Ликвидиране на германското технологично влияния в България.* – В: *Исторически преглед*, 2000, № 3–4, с. 70–112.

Българските власти се презастраховат, като се съгласяват съветските съветници и специалисти да имат големи правомощия[163]. Освен това комунистическият елит усилва партийното ръководство и контрол върху държавните органи на високи нива на йерархията. По тоя повод Раденко Видински предлага на Януарския пленум 1950 г.: *„В нашето Политбюро трябва да се намери начин да има двама или трима другари, които от време на време да повикват министрите, помощник-министрите, директорите на някои по-важни предприятия и пр. и да ги питат как работят, всичко добре ли е при тях, какви трудности срещат* [...] *Партията трябва като майка да те извика, да те попита, да ти даде указания, упътвания, за да не се идва до провал и след това ЦК да хвърли една лопата пръст отгоре и да каже: „Бог да го прости"*[164].

Израз на този подход е учредяването на института на партийните пълномощници, които са пряко отговорни пред ЦК на БКП за партийната работа във важните промишлени и строителни обекти. Водещи в икономиката стават стопанските отдели към ЦК, те се профилират на отраслов принцип, за да обхванат по-тясно всички сектори на икономиката. В апарата на ЦК на БКП на мястото на отдел „Стопански", съществувал през 1944–1946 г. и 1949 г., през 1950 г. се създават два нови – „Промишлено-транспортен", „Планово-финансово-търговски". Обръщането на партията към непосредствените стопански проблеми личи от преименуването и новите функции на съществувалия почти до края на 1949 г. „Селски отдел". От ноември 1949 г. той е вече „Селскостопански". Подобно преустройство се извършва и в организацията на местните партийни комитети. Изгражда се и непрекъснато се специализира и системата от държавни органи, пряко организиращи и ръководещи държавната собственост и държавното производство. Често едни и същи лица седят в министерските кресла и заседават в кабинетите на ЦК на БКП[165].

Но в тях се настаняват нови лица. Така в правителството на В. Коларов и В. Червенков (20 януари 1950 – 20 януари 1954 г.) се осъществяват няколко смени именно на министрите на земеделието, на строежите и пътищата, както и се разделят министерствата на промишлеността – на министерство на тежката промишленост и на леката промишленост. Новите стопански фигури в това правителство се оказват сравнително младите ремсови дейци, родени в началото на XX век и получили образованието си преди 9 септември 1944 г. Това са Станко Тодоров (министър на земеделието), Живко Живков (на външната търговия) и Тано Цолов (на тежката промишленост). От тях само Тодоров (1920–1996) е без висше образование, което компенсира по спомените му със самоподготовка. Тано Цолов (1918–1990) учи във Финансово-икономическия институт в Свищов и Висшето училище за финансови и административни науки в София. Жив-

[163] Волокитина, Т. *О некоторых дискуссионных аспектах изучения проблемы сталинизма в Восточной Европе в 40–50-е годы XX в.* – В: *Русия, Европа и светът*, състав. И. Баева. С., 2012, с. 228–241.

[164] ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а. е. 55, л. 144.

[165] Марчева, Ил. *Индустриалната политика в България (1944–1958)*, с. 118–119.

ко Живков (1915–2000) е завършил право в Софийския университет през 1937 г. Но по-характерно за тях е, че и трите са били преди това в апарата на ЦК – Живков като зам.-завеждащ отдел „Пропаганда и агитация" (1949 г.), Тодоров – завеждащ отдел „Селскостопански" (1952), Тано Цолов – завеждащ отдел „Промишлено-транспортен" (1950–52). Нещо повече – и трите са били секретари на околийски и градски комитети на партията, преди да дойдат в ЦК или след това, но преди да станат министри. Цолов е бил първи секретар на Градския комитет, на Окръжния комитет на БКП и председател на ОФ в Бяла Слатина (1944–1950), Ст. Тодоров – секретар на Софийския окръжен комитет на БКП и първи секретар на Окръжния комитет на БКП в Бургас (1950–1952 г.), а Живков е първи секретар на Окръжния комитет на БКП в Хасково (1951–1952 г.)[166].

Така че в резултат от чистките на кадрите се появява ново поколение, което ще е в основата на политическия и стопански елит и през следващите две десетилетия. Представителите на това поколение отиват в държавния апарат, след като по партийна линия са отговаряли за отраслите и след като са придобили управленска практика на местно партийно ниво.

Партийният контрол се реализира и на по-ниско ниво. Това става чрез формирането на първични партийни организации (ППО) по месторабота и по местоживеене, така че БКП има достатъчно канали за въздействие върху непосредствените производители. По устава на партията нейните организации получават правото да контролират административните ръководства по предприятия и ведомства. Най-често това става чрез участие на ръководството на ППО в заседания на административните органи, както и чрез задължението ръководните стопански и технически дейци да се отчитат пред съответните партийни комитети. Подобно право се реализира и чрез обсъждане в партийните групи и организации на проблемите на стопанската дейност на предприятието или стила и поведението на отделен ръководител. Не са редки случаите, когато това право на контрол прераства в опекунство и в опит за подмяна на административно-техническото ръководство от партийните комитети. През целия период 1949–1953 г. в отрасловите министерства постъпват оплаквания, че градските комитети на БКП, без да питат и предупреждават отрасловите обединения (ДИО) и министерствата, изтеглят на партийна работа проявили се директори, с което се оголва промишлеността и се пречи на изпълнението на плана. Стига се дотам партийните комитети дори да подменят директори на индустриални предприятия и мини без санкцията и знанието на съответните държавни органи.

Друг израз на партийното обсебване на държавата е приемането на петгодишните планове за социално-икономическо развитие на партийни конгреси. Първият такъв за периода 1949–1953 г. е утвърден на V конгрес на БКП през декември 1948 г. и става основа на стопанската и социалната политика. Чрез системата на централизираното, директивно и детайлно планиране, осъществено вече на балансов принцип, партийно-държавният апарат мобилизира основните национални

[166] Ташев, Т. *Министрите на България 1879–1999*, С., 1999, с. 162, 467, 510.

финансови и материални средства, външни кредити, вътрешни държавни заеми, вноса и техническите кадри за изпълнение на поставените по този начин икономически цели. В условията на създадената система, при отричане значението на пазарните регулатори[167], плановото начало се утвърждава като водещ и основен лост на управлението на одържавената в значителна степен икономика.

В условията на партиен диктат върху политическия и обществения живот БКП организира и насочва останалите общественополитически, професионални, масови организации, чрез които мобилизира социалните групи за изпълнение на стопанските задачи. Основно задължение на профсъюзите става не защита на непосредствените интереси на трудещите се, а изпълнението на плана и провеждане на партийната политика в предприятията.

4.3. Основни насоки на стопанската модернизация

След разрива с югославския лидер Йосип Броз Тито Сталин окончателно се отказва от концепцията за *„национален път към социализма"*, различен от съветския, и налага внедряването на съветския/сталински политически и социално-икономически модел на развитие в източноевропейските страни[168]. Преустройството е свързано с изтласкване на западните капитали, много често с поредица законодателни актове и най-вече с национализацията на основните средства за производство и мощности. А за да затвърди своето влияние, СССР подписва мрежа от двустранни договори за дружба, сътрудничество и взаимопомощ между източноевропейските страни, в които договори има клаузи за разширяване на стопанското сътрудничество, политическите и икономическите връзки. През 1946–1949 г. подобни съюзни договори се подписват между всички източноевропейски страни. Благодарение на тях съветската страна доставя продоволствие, промишлени суровини, машини и съоръжения, необходими за възстановяване на икономиката на тези страни. Още през този период СССР отпуска кредити с минимална лихва от 2–3%, за разлика от кредитите, отпускани от западните банки и достигащи до 6–7%. Друго благоприятно условие е, че връщането на тези кредити е под формата на стоки, а не в недостигащата свободно конвертируема валута. СССР отпуска и дългосрочни инвестиционни кредити за внос на комплектни доставки,

---

[167] Според разбиранията на Сталин средствата за производство не са стока и не се подчиняват на пазарната логика. През 1952 г. в книгата си *„Икономически проблеми на социализма в СССР"* той ще застъпи и идеята, че при социализма трябва да се изживява стоковия характер. А трудовете на Сталин са много добре познати на българския политически елит и на българската общественост по това време. Едно от доказателствата за това е издадената през 1951г. книга „Сталин на български". – В: Исусов, М. *Сталин и България*, с. 170.

[168] Адибеков, Грант. *Коминформ и Болгария*. – В: *България в сферата на съветските интереси* (Българо-руски научни дискусии). С., 1998, с. 349–359; Баева, И. *БРП/к/ и другите в Коминформбюро*. – В: България в сферата на съветските интереси (Българо-руски научни дискусии). С., 1998, с. 349–359, 360–368.

на най-необходимите машини и съоръжения. Особено важно е предвижданото в тези доставки на техническа помощ за проектирането, монтажа и пускането в експлоатация на новостроящите се обекти[169]. Но зад привидно благоприятните условия – ниска годишна лихва, начален гратисен период, обслужване чрез износ на български стоки, изследователите отбелязват редица негативи, които снижават стопанския и политическия ефект от *„съветската помощ"*. Посочват се голямата техническа и технологична изостаналост на част от съветските машини, както и отказа на съветските контрагенти да обсъждат българските рекламации, но най-вече се обръща внимание на силно завишения курс на рублата, по който Кремъл търгува с България[170]. В резултат българската страна, за да получи равностойността на единици продукция, която би изнесла на световните пазари, изнася в Съветския съюз в 5–6 пъти по-голям обем. Такива са данните за тютюна, розовото масло, оловно-цинковия концентрат и др. стоки от конкурентната експортна листа на България. Освен това българските търговски представители информират, че съветската страна изнася за България суровини на много по-високи цени, отколкото на други, западни пазари. Така България плаща за 1 тон съветски амониев сулфат 134 долара, докато Италия – 88 долара. Високо заплатени за българските стандарти са и съветските специалисти, дошли да подпомагат индустиралното развитие. Тези данни безспорно доказват тезата, че СССР и след подписване на мирния договор продължава да третира България като победена страна, грубо да ѝ налага спорни и икономически необосновани ангажименти. Не случайно се сочи, че повишеният износ на стоки за СССР намалява българските възможности за износ на Запад и води до съкращаване на търговията между България и западните страни от 17,9% от външната търговия през 1949 г. – на 12,6% през 1950 г. и до 6,9% през 1951 г. Нещо повече, връзките със западни фирма са обект на стриктен съветски контрол[171].

Разбира се, трябва да се има предвид, че в условията на стагнация между Изтока и Запада възможностите за свободен износ на България не са неограничени. Разделянето на европейското икономическо пространство по икономически и геополитически причини е дело на двете суперсили в ущърб на интересите на страните от континента. Неблагоприятните финансови и стопански ефекти от българо-съветските икономически отношения през 1947–1949 г. са цената на обвързването на България със СССР като част от Източния блок. Водещ и доминиращ в него е СССР и той затова може да си позволи да налага цени на сателитна България, как-

---

[169] Първият такъв кредит на стойност 25 млн. долара е отпуснат на 23 август 1947 г., вторият – на стойност 40 млн. долара, е отпуснат през август 1948 г., а през 1949 г. България получава няколко стокови кредита на стойност 60 млн. рубли. – Вачков, Д. *Икономика на комунистическа България* – В: *История на Народна република България*, с. 280–281.

[170] Според изчисления на Министерството на външната търговия от 1949 г., цитирани от Даниел Вачков, България изнася тютюн за СССР при курс 1 рубла = 5 долара, при който около 6 пъти е завишена стойността на рублата. – Вачков, Д. *Икономика на комунистическа България*. – В: *История на Народна република България*, с. 282.

[171] Пак там, с. 282.

вито не може да получи и договори на западните пазари. Това е всъщност една от най-неблагоприятните последици от Студената война за България – тя често няма икономическа или финансова алтернатива, за да се развива по различен от налагания и обезпечаван от Кремъл модел.

Приключването на Берлинската криза[172] през май 1949 г. има за резултат окончателното превръщане на СССР във враг номер едно за западноевропейските страни на мястото на фашистка Германия. Тази криза е поредно свидетелство за нарастващата конфронтация между бившите членове на Антихитлеристката коалиция, съпроводена с консолидация около двете суперсили на двата противопоставящи се блока. Наред с икономическото възстановяване на Западна Европа с помощта на САЩ се създават предпоставки за военно-политическо сътрудничество и обособяване на тези страни в различни икономически и военни организации като НАТО (4 април 1949 г.). А американската програма от март 1949 г. за насърчаване на стоманодобива в шест от най-развитите европейски страни (Франция, Западна Германия, Италия, Белгия, Люксембург, Холандия) води до образуването по-късно през април 1951 г. на Европейската общност за въглища и стомана и др.[173] Икономическото обособяване става едновременно с противопоставяне на Съветския блок. Важен инструмент в това отношение е създаденият през 1949 г. Координационен комитет за многостранен експортен контрол (Coordinating Committee on Export Controls COCOM) КОКОМ[174]. Това е влиятелна международна организация под контрола на САЩ, която управлява търговията на Западния блок с технологии, така че те да не попадат в СССР и неговите подопечни страни в Източна Европа. Създавайки КОКОМ, американските стратези разчитат, че именно строгият контрол върху оборудване и технологии с военно и гражданско предназначение (т.нар. двойно предназначение) ще е най-ефективен в сдържането на комунизма и на СССР. Той ще възпрепятства възстановяването на съветския военен потенциал и неговата модернизация. Списъците със забранени технологии и решенията на КОКОМ нямат задължителен характер за членовете на организацията, но санкциите срещу нарушителите са много жестоки. Дейността на КОКОМ се аргументира като необходима за осигуряване на западната сигурност, за предотвратяване на съветската заплаха, след като се оказва, че

---

[172] Става дума за проведената от западните съюзници парична реформа в Западна Германия през 1948 г., която предизвиква съветската реакция: въвеждане на нови парични знаци в Източната част на Германия и съветска блокада на западните сектори на Берлин. Тя е прекратена на 12 май 1949 г., но разделението на двете части на Германия става неизбежно.

[173] Никова, Г. *Външноикономическите отношения на България след Втората световна война (1945–1960)*, с 132.

[174] През януари 1950 г. членове на комитета са Белгия, Канада, Дания, Франция, Италия, Холандия, Норвегия, Великобритания, САЩ. ФРГ и Португалия се присъединяват през 1951 г., Япония – през 1952 г., Гърция и Турция – през 1953 г., Австралия – през 1989 г. – В: Кандиларов, Евг. *СИВ vs ЕИО. Политически и икономически отношения между социалистическата общност и „Общия пазар"*. – В: *Интеграционните процеси през 60-те години на XX век*. С., 2013, с. 126, бел. 8.

и СССР разполага с ядрена бомба[175]. Забраната и продажбата на западни технологии трябва да изолират страните от Източния блок от световната търговия, те да бъдат лишени от постиженията на научно-техническия прогрес и да понесат икономически загуби от това. Недопускане от страна на САЩ социалистическите страни да развиват нови и високотехнологични отрасли се превръща в едно от основните направления на Студената война и по-точно – т.нар. технологическа война. КОКОМ е основен инструмент за нейното провеждане. С оглед на отношенията на затопляне и смразяване между двата блока и двете суперсили забранителните списъци на КОКОМ се свиват или разширяват. Но комитетът до края на Студената война налага ембарго върху индустриалните отрасли и производство, от които в най-голяма степен зависят социално-икономическото развитие на социалистическите страни и успехът на догонващото им развитие[176].

Друг инструмент на технологичната война е законът „Бетъл", който през октомври 1951 г. САЩ приемат по повод на Корейската война (1950–1953). Той забранява износа на стратегически стоки от Западна Европа в Източна, като обширният му забранителен списък включва основните суровини, материали и машини, от които източноевропейските страни изпитват най-голяма нужда с оглед своето възстановяване и развитие. Този закон продължава линията на плана „Маршал" за разделяне и на европейското икономическо пространство. По време на действието му (1951–1953 г.) търговските отношения между двете части на континента от двете страни на Желязната завеса почти се прекратяват. Охраната на източните граници и митническият контрол на ФРГ, Австрия и Швейцария се поемат от американски военни части. За нарушение на ембарговия закон само за първите две години от действието му 89 граждани на ФРГ и 383 на Западен Берлин са санкционирани. Някои от ефективните присъди достигат до 16 години затвор, а наложените по съдебен ред глоби възлизат на стотици хиляди западногермански марки[177].

Оформянето на двата блока и прекъсването на контактите между тях обясняват мобилизационния характер на предприетата стопанска политика. За нея допринася и партийното подчиняване на целия държавен и обществен живот. Същността на тази политика може да се види в трудните стопански задачи, определени в първия петилетен план за 1949–1953 г., приет на V конгрес на БКП. А те са превръщане на страната от изостанала аграрна в *индустриално-аграрна страна* чрез ускорена индустриализация и кооперирване на селското стопанство. Ускореният ритъм, за-

---

[175] Първата съветска ядрена бомба, направена по американска схема, е изпитана на 29 август 1949 г. Изцяло по съветска схема на заряда е втората бомба, която е по-лека и помощна от американската и е изпитана през 1951 г. – *Аркадий Бриш: Если мы опоздали США могли применить ядерное оружие*. http://ria.ru/atomtec/20140829/1021772049.html (последен достъп на 5 март 2016).

[176] Бокарев, Ю. *СССР и становление постиндустриального общества на Западе 1970–1980-е годы*. Москва, 2007, с. 368-370.

[177] Никова, Г. *Разделянето на европейското пространство и България*. – В: *Исторически преглед*, 2000, № 5–6, с. 139; Кандиларов, Евг. *СИВ vs ЕИО. Политически и икономически отношения*, с. 127.

ложен в плана, се основава на идеята *„за 10–15 години да постигнем това, което другите народи са направили за столетие“*[178]. Тя е заимствана от подобния призив на Сталин през 30-те години СССР да направи за 10 години това, което другите народи са направили за 120 години – в противен случай страната ще бъде смазана. Основният акцент се поставя върху индустриализацията и най-вече върху тежката промишленост като средство за изграждане на модерна материално-техническа база на обществото на основата на едрото машинно производство, което е немислимо без мощна енергетика. Индустриализацията и електрификацията трябва да подпомогнат ускоряването на модернизацията на селското стопанство посредством осигуряването му с изкуствени торове и машини. Модернизирано по такъв начин, селското стопанство ще способства от своя страна за по-бързото развитие на промишлеността, задоволявайки я все повече със суровини и храни[179]. Прокламирането на такова взаимодействие между основните отрасли на икономиката ѝ придава автархичен характер, който е показал вече отрицателните си резултати. Но с оглед международната конюнктура и стагнацията в международните икономически отношения, а и предвид необходимостта да се демонстрира привързаност към съветския път към социализма, е обяснимо защо в първия петгодишен план е дадена такава постановка за развитие на модернизацията.

Една от важните последици от това е заложеното ускорение на промишленото развитие. Планирано е съотношението между промишлеността и селското стопанство от 30:60 през 1948 г. да стане в края на петилетката 45:55. А между тежката и леката промишленост съотношението трябва да се промени от 26:74 на 45:55[180]. За да се постигнат тези изменения, трябва да се развият отраслите от група „А“. Това са електропроизводството, добивната промишленост, металургията, машиностроенето и тежката химия. За целта се предвижда да се разшири минното производство, да се разгърне широка геологопроучвателна дейност за осигуряването на енергетиката с горива и за създаване на собствена металургия. Специално внимание се обръща на добива на въглища, и то лигнитни, които са в големи размери, но изискват допълнително обогатяване. Очертават се и бъдещите насоки на развитие на тежката химия, сред които са производството на химически торове и препарати за земеделието, сярна, солна и азотна киселина, калцирана сода, целулоза. Поставя се задачата да се положат основите на максимално широка номенклатура на машиностроенето. Предвижда се 83% от всички капиталовложения в промишлеността да се вложат в отраслите, произвеждащи средства за производство, т.е. предвижда се голямо капитално строителство. В резултат се планира повече от 3 пъти да нараснат основните фондове там срещу 1,3 пъти – на тези от група „Б“. Затова задачите на леката промишленост са по-скромни. Тя трябва да осигури *„пълно задоволяване на потребностите на населението“*, като се използва изцяло капацитетът на съществуващите мощности чрез интензификация на труда – работа на две смени,

[178] Димитров, Г. *Съчинения.* Т. 14. С., 1955, с. 314.

[179] Пак там, с. 324–325; *БКП в резолюции и решения*, т. IV, с. 146.

[180] Пак там.

рационализации, реконструкции, и ликвидиране на диспропорциите между свързаните помежду си нейни клонове[181].

Задачите в селското стопанство предвиждат масовизиране на кооперирането като форма за окрупняване на земята и модернизиране на производството, без да се прибягва до национализация на земята, както е в съветския модел. През периода 1949–1953 г. се планира да се кооперират 60% от селските стопани в страната, МТС да станат 150, а броят на тракторите – 10 000. Обработваемата площ в ТКЗС и ДЗС от 3 млн.дка през 1948 г. трябва да стане 30 млн. дка през 1953 г. А всичко това трябва да осигури производство на селскостопанска продукция от тези две форми на колективно обработване на земята 62,5% от общата селскостопанска продукция, докато за частния сектор се планира да дава 37,5% от нея[182].

Петият конгрес на БКП предвижда решаването на тези големи задачи в икономическото развитие на страната да стават преди всичко за сметка на вътрешни ресурси. Г. Димитров ясно посочва, че *„трябва да* [се] *разчита преди всичко на своите собствени сили и на ресурсите на своята страна – на своя труд, спестовност и на икономичното и целесъобразно използване на своите средства и възможности"*[183].

Но учредяването на икономическата организация на Източния блок – Съвета за икономическа взаимопомощ (СИВ), през януари 1949 г. разкрива нови възможности пред стопанското развитие на страната. По замисъл СИВ трябва да съдейства за създаването на единно социалистическо стопанство с висок икономически потенциал, в което на централно ниво се регулират икономическите отношения между отделните страни членки, разпределят се пазарите и инвестициите за взаимно задоволяване на потребностите[184]. Съображенията на българската делегация за участие в учредяването на СИВ от 8 януари 1949 г. свидетелства за желание да се нагоди нашето стопанство според изискванията на новата организация и системата за международно разделение на труда. А това неминуемо води до промяна на известни приоритети и до опит да се преодолее заложеният в първия петилетен план автархизъм. Ръководителят на българската делегация Васил Коларов засвидетелства готовността на страната ни да се съобразява с *„потребностите на нашите приятели"* и да разгледа всички техни обосновани съображения за насоките на развитие на българската икономика и търговия. България няма друга алтернатива - още през 1948 г. тя осъществява почти целия си търговски обмен в рамките на Източния блок. Така че подобен подход на българската делегация е съвсем обоснован. От друга страна, В. Коларов защитава линията на БКП за социалистическа модернизация и с икономически, и с идеологически, и политически аргументи. Тя ще подпомогне премахването на аграрната безработица, ще увеличи относителния дял на работническата класа, ще укрепи отбранителната способност на страната,

---

[181] Димитров, Г. *Съчинения.* т. 14, с. 322.

[182] *БКП в резолюции и решения.* т. IV, с. 151–152.

[183] Димитров, Г. *Съчинения.* т. 14, с. 315.

[184] Никова, Г. *България и СИВ 1949–1960.* С., 1989, с. 60–61.

което ще е в интерес на целия Източен блок[185]. Същевременно Коларов бърза да успокои своите партньори, че няма да се допусне ненужен за перспективите на СИВ паралелизъм в развитието на отделните отрасли. В съображенията изрично се посочва, че поради отсъствие на желязна руда ние няма да развиваме черната металургия (въпреки пожеланията в тази насоки на представителя на чехословашката делегация Рудолф Слански, за да бъде задоволен гладът на общността от ценната суровина) и едрото машиностроене. Пояснява се, че няма да произвеждаме локомотиви, нито автомобили, мотори, трактори, комбайни и други сложни машини, но ще поддържаме ремонтни (вагонни и автомобилни) заводи[186]. Подобно заявление демонстрира желание за редуциране на всеобхватното развитие на машиностроенето, залегнало в петилетния план[187].

България е готова да поеме ангажимента да обвърже продукцията на отделните отрасли с нуждите на страните от СИВ, което свидетелства за опит да се преодолее автархизма. Предвижда се производството на строителни материали, рудодобивът и преработката на цветни метали, хранително-вкусовата промишленост и някои отрасли на химическата промишленост да задоволяват нуждите на страните от СИВ, докато развитието на други клонове на индустрията ще се ограничат само за нуждите на вътрешния пазар[188].

В областта на селското стопанство се планира производството на зърнени храни, на технически култури и това на животновъдството да обслужва външната търговия, и по-конкретно основните търговски партньори. Но В. Коларов поставя въпроса те да изкупуват и нашия тютюн – някогашния основен износен продукт, който в този момент членовете от СИВ разглеждат като малоценен с оглед задачите за индустриалното развитие и осигуряване прехраната на населението. Аргументът му е много характерен за епохата: *„ще помогнат ли (народно)демократичните страни на американските тръстове, които наводняват Европа със своята отвратителна Вирджиния – сорт, който убива ориенталския?"*, като го купуват вместо нашия тютюн[189].

Коларов приема страната ни да е основен аграрен снабдител, обаче се стреми да издейства приемливи цени за нашите селскостопански стоки, като пояснява, че себестойността на някои от тях е по-висока отколкото международните цени, по

---

[185] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 5, а. е. 30, л. 1–2, 19.

[186] Пак там, л. 20.

[187] Според плана производството на машиностроителната промишленост през 1953 г. трябва да се увеличи 5,8 пъти спрямо 1949 г. като широко развитие получат почти всички клонове на машиностроенето: за селското стопанство, за енергетиката, леката промишленост, производство на инструментални и минни машини, транспортни средства, вкл. вагони и кораби, строителни машини и хладилни инсталации. Предвижда се и усилено развитие на електропромишлеността, като само производството на мотори трябва да нарасне за петгодишния период 10,6 пъти. – *Закон за петгодишния държавен народностопански план на НРБ (1949–1953)*. – В: *Планово стопанство*, 1948, № 10, с. 669.

[188] ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а. е. 30, л. 19–20.

[189] Пак там, л. 23.

които България ги продава в СИВ, и затова страната търпи загуби. И тук аргументацията му е в стила на времето. В. Коларов обяснява, че някои наши селскостопански продукти са по-скъпи например от турските, *„защото европейските капиталисти жестоко ограбват и разоряват турските селяни"*. И отново риторично задава въпрос: *„Трябва ли и ние да доведем нашите селяни до положението на турските селяни, или цените трябва да са справедливи, установени на основата на изучаване на определящите ги фактори"*. В заключение на своята защита той изтъква разбирането на българското ръководство за характера на взаимоотношенията в СИВ, което ще остане неизменно през годините: *„Отношенията между нашите страни не са просто пазарни отношения. Те обхващат всички страни на техния стопански и не само стопански живот"*[190].

Готовността за отказ от автархия в стопанското развитие на страната се подкрепя и от основния външнополитически фактор – Сталин. И това се отчита на Юнския пленум на ЦК на БКП през 1949 г., когато В. Червенков обявява благословения от кремълския ръководител и гарантиран от него с доставка на зърно курс към „НЕП". Грешките на дотогавашната политика се хвърлят удобно върху набедения Тр. Костов. Обсъжда се необходимостта от известно успокояване на кооперирането на земята и от омекотяване на мерките за събиране на селскостопанските наряди[191]. А в доклада на Червенков *„За крепка икономическа основа на съюза между работническата класа и трудещите се селяни"* и в решенията на Юнския пленум през 1949 г. се апелира за използване на икономически механизми – повишаване на цените на зърнените храни като стимул за повишаване заинтересоваността на селяните от увеличаване на производството, което да отива за задоволяване на градското население и промишлеността[192].

Тази промяна в стопанската политика дава смелост на някои представители на комунистическата партия да поставят на пленума под съмнение насоките на развитие на индустрията. Така Ламбо Теолов, член на ЦК на БКП, пръв се осмелява да предложи да се прецизира стопанският план *„с оглед да се види няма ли там много изсилвания по някои работи, макар че конгресът вече го е приел, и да се ликвидира с тези несъответствия"*[193]. Други участници посочват разминаванията между някои от насоките на развитие на машиностроенето, които не отговарят на интересите на селското стопанство и на нашите възможности. Така Пеко Таков се противопоставя на прибързаното според него електрифициране на жп транспорта, залегнало в петгодишния план, в момент, когато сушата, особено в Северна България, изисквала електроенергията да отиде за помпените станции. Таков преценява като недалновидно това, че се планира производство на валяци и автомобили, железни стълбове за жп транспорта в момент, когато основната маса от селяните – частни земеделци – страда от недостиг на мотики, сърпове, коси, лемежи и друг дребен

[190] Пак там, л. 23–24; Никова Г. *СИВ и България*, с. 56–57.

[191] ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а. е. 37, л. 16, 27, 40, 62–63, 64–68, 82.

[192] Пак там, л. 81–83, 85, 86.

[193] Пак там, л. 163.

инвентар. *„Вместо да залагаме на такива скъпи и сложни машини, да си служим с лъжица, която не е за нашата уста, ние трябва да се заловим с това, което е необходимо, което е по силите и в нашите възможности"*. А това според него са дребни сечива и ремонтни дейности. Останалите машини могат да се набавят от по-развитите в промишлено отношение страни от Източния блок, които са забелязали автархичните уклони в българската преработвателна промишленост и предлагали услугите на своите индустрии, споделя Пеко Таков[194].

Опит да се коригира форсираната индустриализация прави и Тодор Живков. Той обръща внимание, че заради слабите темпове на развитие на леката промишленост от липса на стоки страдат не само селяните, но и градското население. Затова предлага да се разреши на индустриалните предприятия след изпълнение на производствения си план да произвеждат стоки за потребление[195]. Финансовият министър проф. Иван Стефанов също се обявява за коригиране на ускорения темп на индустриализация, така че освободените капиталовложения да отидат за повишаване не само на цените на селскостопанските стоки, но и на производството на леката промишленост, защото много предприятия в резултат на ниските цени на своята продукция работели на загуба и вместо да дават средства за бюджета, поглъщали такива[196].

Прави впечатление, че на този пленум никой от присъстващите не защитава философията на приетия петгодишен план, направен по ортодоксалния съветски модел. Вероятно защото управляващият елит е окуражен за тази промяна от внушенията на Сталин и от възможностите за обмен в СИВ, а може би за да се отграничи от изпадналия в немилост покрай Костов председател на ВСС Добри Терпешев, отговорен за изработване на първия петгодишен план.

Но с развитието на политическите процеси през лятото на 1949 г., когато се оформят обвиненията срещу Трайчо Костов, се налага друга насока на стопанската политика. Указанията на Сталин по време на визитата на българска делегация в Москва в края на юли отново насочват развитие на страната към автархична, форсирана индустриализация. Те са подплатени с обещание за съветски внос на около 200 000 тона пшеница и подкрепа при изграждането на моста на р. Дунав[197]. В стремежа да парира представата[198], че разправата с Костов е опит на Кремъл да накърни националната независимост, Сталин свързва индустриализацията с идеята, че само тя осигурява националната независимост: *„Всички основни произведения вие трябва да имате сами. Само тогава вие действително ще бъдете независими. Вие трябва да правите локомотиви, да имате свой бензин. Него можете да получите*

---

[194] Пак там, л. 150–151, л. 184.

[195] Пак там, л. 184–185.

[196] Пак там, л. 222–223.

[197] *Решения на януарския пленум 1950.* – В: *Известия на ВС на БСП*, 1990, № 8, с. 88.

[198] Тези обвинения, представени на октомврийския пленум 1949 г. като форма на борба на *„трайчокостовистите"*, се свеждат до две: Тр. Костов и неговите съпроцесници са наказани, защото отстоявали икономическата независимост от СССР, и че новите властници са подставени агенти на Кремъл. – ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а. е. 46, л. 7.

от въглища. Имате ли въглища? (Ние му казахме, че имаме.) Можете да получавате бензин. У вас непременно трябва да има нефт. Лошо я (го) търсите. Ние ще ви изпратим наши разузнавачи. Електричество вие трябва да имате не по-малко, отколкото има Италия. Вие имате много реки. Изпратете тук вашите хора да се научат да строят електроцентрали. Вие трябва да имате собствена металургия – всичко това е национална независимост, всичко друго е фраза. Само така можете да стоите на краката си."[199].

Ето защо българските управляващи бързо преосмислят своеобразния си опит да се откажат от автархията и от *„експлоатацията на селското стопанство"*. Това те правят на пленума на 20 октомври 1949 г. в доклада на Червенков за предизборната платформа на БКП. Не повишаване на цените, а на производството се предлага на избирателите като път за повишаване на стандарта на живот и осигуряване на производството и в селското стопанство, и в промишлеността. А това трябва да стане в стила на указанията на Сталин: *„да разширим и подобрим електрификацията въз основа на огромните ни водни ресурси, каменни въглища и неизчерпаеми залежи от лигнит"; „да изследваме недрата на нашата земя, тъй като тя е извънредно богата на руди, на въглища... Ние трябва да имаме своя металургия, както казва др. Сталин"*[200].

Всъщност още на 4 октомври 1949 г. Държавна планова комисия изготвя и изпраща на МС и на Политбюро на ЦК на БКП доклад за изпълнението на плана за 1949 г. в основни линии и за предстоящите задачи през 1950 г. В него се подсказват някои негативни резултати от увлечението по тежката индустрия. На първо място, констатира се задълбочаване на неравновесието между промишлеността и селското стопанство, между добивната и преработващата промишленост, между енергетиката и нуждите на народното стопанство. На второ място, очертава се силно напрежение между огромното за мащабите на страната капитално строителство и намалелите финансови възможности на бюджета. Защото водещият отрасъл, осигуряващ националния доход и външната търговия – селското стопанство с двата си основни клона – растениевъдство и животновъдство, вследствие на сушата и политиката на кооперране силно е намалил производствените си възможности.

Изходът се търси в икономии, в степенуване на нуждите от вносни суровини и електроенергия, в увеличаване на темповете за развитие на селското стопанство - 136,4%, намаляване на темповете на промишлеността - 113,9% в сравнение с очакваното изпълнение през 1949 г.[201] С оглед прогнозираното съкращаване на износно-вносните ни ресурси и задачата да се подпомогне селското стопанство, ДПК препоръчва максимално да се увеличи продукцията на преработващата промишленост, като тя се ориентира към усвояване на редица сечива, машини, изделия, доскоро внасяни от чужбина[202]. Така кръгът се затваря. Решаването на проблемите на ускорената индустриализация, довело до силно изтощаване на финансите на

[199] Пак там, оп. 5, а. е. 42, л. 46-47.

[200] Пак там, оп. 5, а. е. 46, л. 17–18.

[201] ЦДА, ф. 47, оп. 1, а. е. 385, л. 9-11; ф. 1Б, оп. 6, а. е. 713, л. 44–70.

[202] Пак там, ф. 47, оп. 1, а. е. 385, л. 24.

страната и до пренебрегване на главния източник на средства и износ – селското стопанство, се вижда в известно ограничаване и същевременно по-нататъшно задълбочаване на индустриализацията по съветски модел, с автархична насоченост.

Това смущава партийните агитатори. Техните въпроси и впечатления от срещите им с обикновените членове на партията при разясняване на партийната политика са отправени в стопанския отдел на ЦК на БКП. Те са в руслото на решенията на Юнския пленум 1949 г., които официално не са отменени, но са в противоречие с обявения курс през есента на същата година[203]. Отговорите на В. Червенков не оставят съмнение, че стриктно трябва да се следват указанията на Сталин, които подкрепят автархичния характер на развитие на икономиката, усилената индустриализация, която ще осигурява независимост и машини за селското стопанство. Тя трябва да отвлече вниманието от проблемите в селското стопанство и леката промишленост. Те като основни износни отрасли не могат да осигурят износните ни контингенти, нито да задоволят вътрешното потребление. Затова и политиката се придържа към другата страна от съветската рецепта: бързото кооперииране на селското стопанство[204]. За закрепване на тази линия на икономическо развитие в началото на 50-те години влияние оказват два фактора – изселването през 1950 г. в Турция на голяма част от основното тютюнопроизводително население (тютюнът е основен експортен артикул на България) и проблемите със стокообмена във връзка с Корейската война (1950–1953 г.) [205].

Ето защо от началото на 1950 г. до края на първата петилетка водеща в стопанската политика е максимата, формулирана от Червенков пред националното съвещание за плана на 11 февруари 1950 г.: *„Всичко, което можем да произведем в нашата страна, да го произведем, да не внасяме материали отвън, каквито ние можем, макар и в отделни случаи при по-голямо напрежение, сами да произведем* [...] *С всички сили да използваме всички възможности, за да натрупаме за себе си необходимия стоков фонд"*[206]. Подобна постановка предполага не само усилено и с предимство изграждане и развитие на тежката индустрия (добивна, металургическа, преработвателна), но и нарастване на производството в селското стопанство и леката промишленост, за да се постигне по възможност самозадоволяване на потребностите от суровини и предмети за потребление.

Разбира се, участието на България в СИВ налага още през 1950 г. да се поставят акценти в стопанската политика, а някои производства да се обвържат с нуждите на организацията. Така поради силния недостиг на индустриални суровини бюро-

---

[203] Агитаторите недоумяват и се опасяват дали *„задачата за създаване на собствена металургия в близко време не крие в себе си опасността да се залитне по тежката индустрия, без да сме осигурили най-елементарни селскостопански съоръжения и сечива за нашия народ?"*. – ЦДА, ф. 1Б, оп. 17, а. е. 128, л. 1.

[204] Официално политиката за форсиране на кооперирането на земята е обявена с плана на Министерството на земеделието от януари 1950 г.

[205] ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а. е. 59, л. 120, 10–11.

[206] Пак там, л. 17.

то на СИВ препоръчва на България в периода 1950–1953 г. да увеличи над предвиденото производство на руди и концентрати от олово, цинк, мед. Заедно с това на страната ни се предлага известна специализация в производството на някои машини (определен тип стругове) и селскостопански суровини (лен, коноп, памук). Но останалите препоръки визират производство за задоволяване на вътрешни нужди в областта на машиностроенето, производство на автомобилни гуми, сярна киселина, сода каустик, вискозна целулоза[207].

Българските политици възприемат тези указания и те залягат в редица документи на МС и ЦК на БКП за стопанското развитие на страната до 1953 г. Но техните икономически съветници, в лицето на Евгени Матеев например, констатират още тогава, че истинско модерно развитие на икономиката България може да реализира само при интеграция в рамките на СИВ. В противен случай българското производство е обречено да бъде некачествено, занаятчийско и дребно[208].

Въпреки тези справедливи бележки, българската икономика до края на 50-те години не успява да излезе от автархичния модел на развитие, силно напомнящ съветския път с изграждане на промишлени мощности в ширина и предимно структурни промени в селското стопанство, с доминиране на административни регулатори. Причините са както в условията на сътрудничество в СИВ, така и в неразвитата българска икономика, която БКП се опитва да модернизира ускорено в двете ѝ хипостази: индустриализация и кооперирane.

4.3.1. Начална фаза на форсираната индустриализация

В първите години, както е и планирано, индустриализацията разчита главно на вътрешни ресурси и отразява тенденциите за самозадоволяване на българското стопанство. През този период е характерен изпреварващ ръст на цените на стоките за потребление спрямо заплатите. Докато през 1949–1952 г. националният доход нараства с 40,8%, работната заплата намалява с 10,6%[209]. За това допринася премахването на купонната система и установяване на единни държавни цени, близки до съществувалите дотогава на свободния пазар. Населението участва и пряко във финансирането на голямата индустриална програма чрез вътрешните заеми: от януари 1951 г. на стойност 10 млрд. лв. (400 млн. лв. по курса от 1952 г.) и от октомври 1952 г. на стойност 400 млн. лв. По тези заеми са набрани повече средства – подписката за заема от 1951 г. се покрива с 632 млн. лв. (по други данни – с 560 млн. лв.), а заемът от 1952 г. за развитие на народното стопанство – с 529 млн.лв. Заем за развитие на народното стопанство се обявява и през 1954 г. Част от средствата постъпват и при обмяната на парите през 1952 г. при съотношение 100 към 4.[210]

---

[207] Никова Г. *СИВ и България 1949–1960*, с. 82–86; ЦДА, ф. 166, оп. 1, а. е. 264, л. 59–67.

[208] Пак там, ф. 1Б, оп. 17, а. е. 169, л. 33–35.

[209] Петров, Г. *По въпроса за икономическата същност на данъка върху оборота в НРБ.* – В: *Икономическа мисъл*, 1956, № 4, с. 29.

[210] *Стопанска история*, с. 480–482.

В резултат капиталните вложения в промишлеността представляват 47,7% от лимитните капиталовложения, а в селското стопанство те варират около 10–11%. Ако през 1948 г. съотношението между леката и тежката индустрия е 63,3:36,7, то през 1953 г. това съотношение е 57,5:42,5[211].

Първите значителни успехи в индустриализацията на страната през 50-те години са в изграждане на редица обекти на енергийната промишленост, с твърде висока мощност в сравнение със съществувалите преди войната. В рамките на първата петилетка са изградени 26 централи (7 парни, 17 водни и 2 дизелови), които увеличават с 132 531 квт, или със 71% мощността на енергосистемата. Максималната тогава мощност от 50 хил. квт, достигната от ТЕЦ „Република" в Перник е 3,3 пъти по-мощна от най-голямата ТЕЦ преди войната – „Курило" с мощност 15 хил. квт. Отделно са разширени 14 централи (5 парни, 7 водни и 2 дизелови с обща мощност 53 900 квт). Повечето централи са предвидени и за топлофикация. В същото време значителни средства се насочват за строителството на големите язовири „В. Коларов"(„Камен проход"), „Росица" („Александър Стамболийски"), „Тополница", и „Георги Димитров" („Копринка"), които трябва да бъдат база за увеличаване на електропроизводството от водните централи, чиято енергия е по-евтина. На второ място по величина на направените капиталовложения и въведени основни фондове стои добивът на въглища, руди за черни и цветни метали, черната и цветната металургия. Особено голямо развитие получава цветната металургия с построения Оловно-цинков завод в Кърджали, разширенията на заводите в Елисейна, Перник и др. Планират се и новите металургични заводи – в Пловдив за цветни метали и в Кремиковци за черни. Сравнително по-бавно и в по-ограничен мащаби се разширява производствената база на химическата промишленост и машиностроенето. Тогава са построени Азотноторовият завод в Димитровград и Содовият завод в Девня. Машиностроенето запазва своя полузанаятчийски характер, проведена е реконструкция на материалната му база. В отрасъла продължава да се чувства недостиг на метали, опит и спазване на технологичната дисциплина. Така че основният акцент в индустриализацията е поставен върху създаването на производствената база на енергетиката и добивната промишленост[212].

Много по-скромни са усилията и резултатите в обновяването на леката промишленост. Там не се изграждат нови мощности, а се разчита на окрупняване и модернизация на съществуващите. Леката промишленост, както и селското стопанство, са предвидени да осигуряват експорта и развитието на тежката промишленост[213].

Изграждането на основите на водещите отрасли е свързано с редица проблеми: голям е броят на недовършените обекти, често се получава преразход при строителството, то е некачествено и налага построените обекти да бъдат ремонтирани и реконструирани почти веднага след пускането им в експлоатация. Проблем се оказва и енергийно-суровинната база, която разполага основно с толкова ниско-

[211] *Статистически годишник на НРБ.* С., 1961, с. 102.

[212] *Икономика на България.* Т. 2, с. 214.

[213] *Икономика на България.* Т. 2, с. 220.

калорични лигнитни въглища, че затруднява чехословашките проектанти при разработване на електрическите генератори. Отбелязва се постоянно намаляване на металното съдържание в рудите. А нефтът, който се открива, е на такава дълбочина, че неговото експлоатиране се оказва крайно неефективно. Въпреки огромното за мащабите на страната енергостроителство, енергийната криза не е преодоляна. Увеличават се и консуматорите на електроенергия. Ето защо се налага поддържане на икономии в електрозахранването. Приоритет се дава на производството и транспорта за сметка на домакинствата[214]. Огромните за мащабите на страната инвестиции в промишлеността обаче не се оказват особено ефективни. За периода на първата петилетка 1 лв. капитални вложения дава прираст на националния доход 1 лв и 33 ст.[215]

От своя страна, инвестиционното пренебрегване на леката промишленост и селското стопанство обрича пазара и всекидневието на българите на оскъдица. Неслучайно въведените по време на войната дажби в снабдяването с различни видове храни и промишлени стоки се премахват постепенно чак към 1953 г., като се прилага за тях класов и диференциран подход според обществената значимост на труда, възрастта, здравословното състояние и др. През 1951 г. се премахват купоните за всички промишлени стоки, а от 10 май 1952 г. – и купоните за хранителните стоки. Освен това и при работниците, и при служещите, и при селяните най-голям дял от паричните доходи през 1953 г. отиват за храна и облекло. Това са съответно 50,8% и 14,5% – при работниците, 49% и 14,8% – при служещите, и 23,9% и 25,6% – при селяните кооператори[216]. Най-синтетичен показател в това отношение е относителният дял на фонд „Потребление" през 1953 г. – той е 72%, докато през 1939 г. той е бил 95,1%[217].

Затова важен фактор за високите темпове на индустриализацията играе мобилизацията на трудовите ресурси не само чрез административно-принудителни мерки и пряка експлоатация, но и чрез насаждане на аскетичен морал. Той не е чужд на българското общество и на нагласата му за непрекъснати жертви - народът е свикнал да живее в недоимък. Значението на аскетичния социалистически морал за ускоряване на модернизацията е сравнявано с това на протестантската етика и ролята ѝ по М. Вебер за развитието на *„лесеферския"*(т.е. свободен от държавна регулация) капитализъм. Пропагандата изтъква моралните стимули за интензифициране на трудовия процес, което е напълно обяснимо при малкото инвестиции в производството на стоки за потребление. Използват се най-вече мобилизационните фактори за успешното провеждане на строителните и производствените програми. Обявен е призивът първата петилетка да се из-

---

[214] Марчева, Ил. *Електрификацията на България (1949–1953).* – В: *Векове*, 1991, №1–2, с. 5–17.

[215] Марчева, Ил. *Политиката на българското правителство за финансиране на индустриализацията 1949–1953.* – В: *Исторически преглед*, 1990, № 4, с. 15.

[216] *Икономика на България.* Т. 2, с. 627–628; 630–631.

[217] *Икономика на България.* Т. 2, с. 598.

пълни вместо за 5, за 4 години, точно както е изпълнението на първата съветска петилетка. Като награда за извънредния труд се въвеждат почетни звания. Званието от 1948 г. „Герой на труда" е преименувано през 1950 г. на „Герой на социалистическия труд". С Постановление на МС от 27 октомври 1950 г. се учредяват преходни червени знамена и парични премии за предприятия, ТКЗС, ДЗС и МТС, за работници и служители, постигнали най-добри резултати в социалистическото съревнование[218].

Продължава да се използва принудителният труд и като *„превъзпитателно средство"*, и като начин да се осигури работна ръка за непривлекателни обекти. От 1950 г. ТВО-Белене остава единственото място, в което без съд и присъда се въдворяват и политически неудобни за режима, и криминално проявени хора, които са използвани за безплатен тежък физически труд. Към 25 юли 1953 г., когато във висшите ръководни среди на БКП се обсъжда съдбата и закриването на ТВО-Белене, там има 1913 души, от които само 181 са криминално проявени комарджии, проститутки и др. под. Останалите са задържани по политически съображения[219]. В науката няма изследване на ефективността от използването в България на такъв тип принудителен и евтин труд. Една от причините е липсата на подходящи данни, особено за реалната цена на труда. Отбелязването на съществуването му е доказателство за съветизацията на икономиката, която използва различни форми на мобилизацията на трудовите ресурси, вкл. и чрез принудителен труд. България ратифицира Конвенция № 105 относно премахване на принудителния труд, гласувана на 40-ата сесия на Международната организация на труда през юни 1957 г., едва на 24 юни 1998 г.[220]

Мобилизацията на трудещите се през първата половина на 50-те години налага представата за голямото значение на субективния фактор в изпълнение на стопанските задачи. В тази връзка е и задачата на управляващата партия: като обхване организационно обществото, да го превъзпитава, като внушава социалистическо съзнание, т.е. съзнание за доминиращото значение на общественото, държавното, колективното над частното, личното, интимното, и така да активизира трудещите се за работа, въпреки недоимъка и мизерията на бита, който им се предлага. Все пак, за да тушира социалното недоволство, партията-държава разширява сферата на социалните придобивки: през 1951 г. се въвежда безплатна медицинска помощ, от 1952 г. започва неколкократно намаляване на държавните цени на дребно.

---

[218] Терзийски, П. *Социалистическа България в дати и събития 1944–1984*, с. 46–47.

[219] Стоянова, П., Илиев, Е. *Политически опасни лица: въдворявания, трудова мобилизация, изселвания в България след 1944 г.*, с. 22–23. По-късно – от края на 1956 г. ТВО – Белене отново ще бъде открито и ще съществува до 27 август 1959 г. От общия брой въдворени без съд и присъда между 1944–1962 г. 23 531 души, най-много – 9933 – са минали през ТВО – Белене за периода 1949–1953 и 1956–1959 г. От тях 14 647 са по политически причини, 6190 – криминално проявени, и за 2694 няма сведение. – В: Стоянова, П., Илиев, Е. *Политически опасни лица...*, с. 29.

[220] Огнянов, Л. *Политическата система в България, 1949–1956*. С., 2008, с. 293–310.

4.3.2. Натискът за кооперране на земята

Друга насока на стопанската политика е кооперирането на земята. Петият конгрес на БКП (1948 г.) определя влизането на основната част от селячеството в ТКЗС като път за преодоляване на изостаналостта на селското стопанство и като средство за утвърждаване на социализма в селото. С оглед на натиска на Кремъл за стриктно следване на сталинския път към социализма, на конгреса се възприема екстремистки план за кооперране на 60% (вместо предвидените в първия вариант 30%) на селските маси – точно както е било по време на първата съветска петилетка 1929–1932 г.[221] Но не се възприема колхозната форма, а ТКЗС се обявява за *„своеобразна форма на създаващо се социалистическо селско стопанство"*[222].

Селскостопанските кооперации се разглеждат като най-подходящи за икономическа и социална трансформация на дребните селски собственици, за съчетаване на техните интереси с интересите на изграждащото се социалистическо общество. Смята се, че с разнообразни мерки за подпомагане на ТКЗС и ограничаване на частното земеползване чрез забрана на арендата и покупко-продажбата на земя, с постепенно отмиране на рентата ще се реши съдбата на собствеността върху земята. Отделните имоти, без да са национализирани, ще бъдат *„доброволно"* обединени в кооперативни блокове, които вече ще се обработват от всички стопани. И кооперативът ще разпределя реколтата най-вече според вложения труд от всеки кооператор. Така ще се постигне фактическо ликвидиране на частната собственост и в социално отношение селяните ще се изравнят и те ще разширят и заздравят социалната база на управляващата комунистическа партия. Икономическата цел на кооперирането е създаване на крупни масиви, които по-лесно се обработват с машини и торове и дават по-голямо производство. При използване на директното планиране тези кооперативи ще осигуряват нуждите на индустриализацията. Не случайно Г. Димитров на V конгрес на БКП обвързва кооперирането с растящите нужди на индустрията, градското население и армията. Те, според него, *„не могат да бъдат успешно задоволени от индивидуалното, дребностоково и малкопроизводително селско стопанство. Това поставя ребром въпроса за социалистическата реконструкция на селското стопанство едновременно със социалистическата реконструкция и развитие на индустрията"*[223].

Кооперирането поставя на изпитание дълбоката привързаност на българския селянин към собственото парче земя – основно средство за препитание и оцеляване във враждебния свят на настъпващата още от Освобождението градска цивилизация. Затова се използват и икономически, и административни механизми за изпълнение на партийната повеля – през първата петилетка да се постигне прелом в кооперирането на земята.

Още през 40-те години има множество сигнали за натиск от страна на ТКЗС към некооперирани селяни. През 1949 г. по решение на Юнския пленум се създа-

---

[221] Мигев, Вл. *Колективизацията на българското село 1948–1958.* С., 1995, с. 38.

[222] *БКП в резолюции и решения.* Т. 4, с. 152.

[223] *Пети конгрес на БКП.* Ч. 1. С., 1949, с. 198.

ват 88 правителствени комисии, които обследват 74 околии и 83% от всичките ТКЗС и разглеждат 61 854 жалби. Удовлетворени са около половината от тях – 35 311, или 54,2%[224].

Предвижданото бързо нарастване на ТКЗС налага промяна на техния статут. Ако до 1949 г. те обикновено са част от всестранните кооперации, с Постановление №138 на МС от 20 януари 1950 г. те се отделят като самостоятелни организации и минават изцяло и напълно под ръководството на Министерството на земеделието, по места – към околийските народни съвети, и към околийските комитети на БКП. Дотогава те са на двойно подчинение – на Министерството и на Централния кооперативен съюз. Важността на планираната структурна промяна в селското стопанство кара БКП да поеме от БЗНС управлението на Министерството на земеделието. През 1950 г. Министерството на земеделието е оглавено от члена на ЦК на БКП Титко Черноколев. Главно звено в министерството става Дирекция „ТКЗС"[225].

Същевременно в духа на времето и според постулата на Сталин, че при строителството на новото общество се усилва класовата борба, в ТКЗС не се допускат богатите селяни, наречени по съветски маниер „*кулаци*", както и обявените за врагове на народа, свързани с бившия режим. При известното успокояване на процеса властта обявява, че смята за свой съюзник в селото не само бедните, но и средните селяни (Юнския пленум от 1949 г.). Но така и не разграничава в социално отношение средните селяни от „*кулаците*". Последната категория всъщност е заимствана от съветската партийно-пропагандна лексика и започва да добива гражданственост в България от лятото на 1948 г. Тя се използва като плашило, което да обедини селяните, поддаващи се на партийно-политическия и административен натиск и агитация срещу онези, които се съпротивляват[226].

Много по-отчетлив натиск към кулаците е фиксиран в Примерния устав на ТКЗС от 7 април 1950 г., а сигнала за този натиск дава Януарският пленум с.г. на ЦК на БКП. На обществото се внушава „*кулашка*" заплаха и опасност, която налага „*бдителност*" и репресивно отношение към богатите селяни. Това развихря стаяваната социална омраза и неприязън, дори завист на бедните към по-богатите[227].

През 1949–1951 г. се осъществява първият пик в кооперирането: тогава в ТКЗС е включена 56,4% от подлежащата на кооперране земя. За сравнение – до 1948 г. включително процентът на кооперираната земя е под 10%. Важна особеност на масовизирането на кооперирането в началото на 50-те години е, че обхваща главно полските и особено зърнопроизводителните райони и че към ТКЗС се насочват широки слоеве средни селяни, със значителна земя и доходи. Това обаче не става лесно, нито безпрепятствено. Насилието е обилно документирано в монография на Вл. Мигев, който показва зигзагите в процеса на кооперране, правен и от висшето ръководство, и от местните дейци. Целта според този най-добър познавач на про-

[224] *Икономика на България*. Т. 2, с. 340–341.

[225] Мигев, Вл. *Колективизация на българското село*, с. 64.

[226] Пак там, с. 28–30, 65.

[227] Пак там, с. 70–71.

цесите е съветизация на кооперирането, което затова той нарича *„колективизация"*[228]. Този процес отразява в най-чист вид репресивния характер на установилата се власт на комунистическата партия, но и нейната ефективност в преструктуриране на икономиката и обществото с оглед поставените задачи за модернизация по съветски модел. Тези изводи са потвърдени от Михаил Груев в изследването му за процесите на кооперирането и модернизация в един от най-изостаналите райони на страната – Северозападна България[229].

Решаваща роля за ускореното кооперирane в основните зърнодобивни райони на страната изиграва Постановление № 902 на МС и ЦК на БКП от 12 април 1950 г., което утвърждава нова наредба за зърнодоставките. Най-голямо е облагането в основните зърнодобивни райони, където прогресията според размера на притежаваната земя най-бързо нараства. При това се изхожда не от размера на площите, засети със съответната култура, а от общото притежание на земя. Мерките, които властта предприема за изпълнение на тази наредба през лятото и есента на 1950 г., създават впечатлението, че се обявява истинска война на селяните, особено с притежание на земя в зърнодобивните райони.

Стимулираното отгоре насилие спрямо частния сектор придобива уродливи прояви по места: глоби, пряко разграбване имотите на набедените за *„кулаци"* селяни, забрана на тези селяни да влизат в селската кръчма и магазин, дори публични процеси срещу неиздължили се *„кулаци"*, които завършват с произнасяне на 10-годишни присъди. И всеки, който се обяви срещу тези своеволия, бива обявен за *„враг на народа"* и подложен на подобни репресии. В опит да се отърват от непосилните наряди и преследвания едрите стопани започват да изоставят земите си.

Натискът обхваща всички селяни, които не могат да се издължат. Стига се до масови нахлувания и претърсвания на жилища, изгребване на цялото жито, така че не остава нищо нито за зимата, нито за посев. Без изход, в страх от надвисналия глад, селяните прежалват земята си и масово подават заявления за влизане в ТКЗС. За един месец през лятото на 1950 г. в ТКЗС влизат повече селяни, отколкото са влезли за шест години. Често в ТКЗС се приемат и обявените преди това за кулаци. Тях започват да ги гонят от есента на 1950 г. по категоричното решение на Октомврийския пленум на ЦК на БКП от същата година. Общо до края на годината са изключени 7290 кооператори с всички произтичащи от това за тях морално-психологически последици. Този процес е съпроводен с възходяща спирала от репресии при всеки удобен повод[230].

Насилието и натискът се разпространяват и върху останалите селяни. Недоволството и напрежението в селото ескалират. Неочаквано намесата на Сталин спира ексцесиите в българското село. На среща-разговор през януари 1951 г. с В. Червенков той най-авторитетно възклицава, според информацията пред ПБ на ЦК на БКП:

---

[228] Пак там, с. 62-119.

[229] Груев М. *Преорани слогове. Колективизация и социална промяна в Българския северозапад (40-те – 50-те години на XX век)*. С., 2009.

[230] Мигев, Вл. *Колективизацията на българското село*, с. 76–95.

„Защо вие бързате? Кой ви гони? [...] *У вас не е така, не е необходимо у вас да се води политика на разкулачване. В близките години трябва да се води политика за укрепване на ТКЗС. Снабдете ги с техника. Нека създадем образцови стопанства, които да се видят от всички. Част от влезлите сега в ТКЗС са влезли, без да са убедени*"[231].

Тези указания са знак за успокояване на процеса на кооперране. Преосмислянето на настъпателната линия срещу частните стопани позволява на селяните да изразят своя протест срещу кооперирането. Стават известни през март 1951 г. опитите на селяните – предимно жени – от Кулска околия да разтурят ТКЗС и да си върнат имуществото и добитъка. Подобни стихийни бунтове стават в Пазарджишко, в села край Асеновград, в Плевенско. Тези надигания на селяните карат управляващите да изпратят комисии, които по места обследват нарушенията на законността. Висшето партийно ръководство се опитва така да прехвърли вината за извращенията върху местните ръководители. В постановлението на ЦК на БКП от 19 март 1951 г. по повод обследването на *„извращенията на партийната и правителствена политика в Кулска околия и в с. Ябланица, Тетевенско"*, се задължават всички окръжни, околийски, градски и районни комитети на партията да вземат мерки за отстраняване на допуснатите по места *„недостатъци и нарушения на демократичната законност"* и *„принципа на доброволността при кооперирането"*, за подобряване на методите на ръководство на ТКЗС и укрепване по този начин връзките на партията с масите. Потърсена е и съдебна и партийна отговорност от съответните ръководители за нарушенията и извращенията, както и от уличените за подстрекатели на бунтовете[232].

А тяхната роля не бива да се пренебрегва, както разкрива младата етноложка Яна Янчева. Анализирайки интервюта, биографични разкази и местните архиви, Янчева показва, че съпротивата на селяните срещу влизане в ТКЗС не е в пряка връзка с имотното им състояние. Тя изследва две села, в които по различен начин протича кооперирането. Съпротива оказва по-бедното с. Мездря, Берковско, поради страха от неизвестното, докато богатото пловдивско село Брестовица, Пловдивско, леко понася кооперирането. И нещо друго влияе върху селяните – наличието (както е случаят с. Брестовица) на стари кооперативни традиции или тяхното отсъствие (както е при с. Мездря)[233].

Следва период на укрепване на създадените до края на 1951 г. 2739 ТКЗС със среден размер на земята на едно стопанство 9384 дка, на известно успокояване на напрежението в селото. Дори една малка част селяни излизат от кооперациите. Въпреки мерките за подобряване организацията на труда, материално-техническата база на ТКЗС и МТС, както и партийната работа чрез изпращане в селата на комунисти от града, селскостопанското производство изостава от високите икономически темпове на страната тогава. При база 1939 = 100 обемът на селскосто-

[231] ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а. е. 1217, л. 5.

[232] Мигев, Вл. *Колективизацията на българското село*, с. 119–148.

[233] Янчева, Я. *Колективизацията в българското село (1948–1970). Колективна памет и всекидневна култура*. С., 2015.

панското производство през 1952 г. е 99[234]. Но дава икономически показатели, които са окуражаващи за предприетата насока на модернизация – окрупняване на земята като основа за механизирането и повишаване на продуктивността ѝ. Така при среден за страната 64,2 кг от дка, в ТКЗС се получава 70,1 кг още през 1949 г. По-високи са данните в областта на животновъдството – средният млеконадой на фуражна крава за страната тогава е 401 л, а средно в ТКЗС – 550 л.[235] Добивите на пшеница в ТКЗС през 1951 г. са със 7,4% по-високи от средните добиви в страната. По-ефективно се използва и човешкият труд – така за 100 кг пшеница през 1951 г. ТКЗС е изразходвало 1,6 човекодни, а едноличните стопани – 3,6 човекодни[236]. Но като цяло периодът 1949–1952 г. показва намаление на общата продукция на селското стопанство и на двата му основни отрасъла поотделно, като по-силно е намалението в растениевъдството. Така средногодишните темпове на прираст на общата продукция в селското стопанство са отрицателни – минус 1, като в животновъдството темпът на намаляване е минус 0,70, докато в растениевъдството – минус 1[237].

Същевременно твърде ниско е и паричното, и натуралното заплащане на труда в ТКЗС под формата на трудоден. От една страна, до 1954 г. то не се обвързва с крайните резултати от дейността на отделните бригади и звена, което не стимулира качественото събиране на реколтата и извършване на дадена дейност[238]. От друга страна, запазването на ниски държавни изкупни цени[239] на селскостопанската продукция (под себестойността на продукцията) и твърде високите норми на задължителните доставки водят до твърде ниски стойности на трудодена. Така от 4,50 лв. през 1951 г. той става 3,80 лв. през 1952 г., за да падне на 2,87 лв. през 1953 г.[240] Възникват проблеми и с изплащането на рентата. Нейният процент намалява на 16% през 1953 г. при допуснат максимум от 30%. В резултат, ако средната работна заплата на работниците и служещите в държавния сектор през 1952 г. е била 646 лв., то доходът на селянин кооператор тогава е 193,9 лв.[241] Да се живее и работи на село е все така по-трудно и безперспективно, отколкото в града, както е било и преди 9 септември 1944 г., при това не само за частния стопанин, но и за кооперирания.

---

[234] *Стопанска история*, с. 469.

[235] *Икономика на България*. Т. 2, с. 337.

[236] Пак там, бел. 167, с. 354.

[237] Илиев, И. *Икономиката на България 1949–2001*. С., 2004, с. 16, таблица 4.

[238] *Икономика на България*. Т. 2, с. 574–575.

[239] За периода 1951–1953 г. изкупните цени на основните селскостопански произведения намалява наполовина, без да има партийни решения за такава политика. И още нещо – намаляването на цените на промишлените стоки е по-малко от това на изкупните цени, така че оправдаването на подобна политика към селското стопанство не е състоятелна. – В: *Икономика на България*. Т. 2, с. 252.

[240] ЦДА, ф. 89, оп. 57, а. е. 50, л.10.

[241] *Икономика на България*. Т. 2, с. 577.

Синхронното протичане на голямото индустриално строителство и кооперирането на земята поставя началото на трайна социална и пространствена мобилност в българското общество. Още в началото на 50-те години се забелязва намаляване на селското население[242] за сметка на заетите в промишлеността и строителството, макар че до края на 50-те години съществува категория селяни работници, които през зимния сезон са на работа в промишлеността – най-вече в мините и строителството, а през лятото – на полето. Властта използва преди всичко партийно административен натиск, за да откъсне тези хора от селското стопанство и да ги насочи към промишлените и строителните обекти поради подчертано екстензивния характер на развитието[243]. Все пак и през 1952 г. делът на заетите в промишлеността и строителството е 15,2% а в селското стопанство – 80,1%, спрямо всички заети в материалното производство[244].

Големите икономически и социални промени по пътя на превръщането на България в индустриална и урбанизирана страна предстоят. Те биват забавени към средата на 50-те години във връзка с годетата *десталинизация* в икономиката и в политиката на Източния блок.

5. Завоят в икономическата и социалната политика (1953–1960 г.)

5.1. *Новият продоволствен курс* (1953–1955 г.): смяна на приоритетите

Краят на първата петилетка през 1953 г. съвпада с важни промени в общата икономическа линия на страните от Източния блок. След смъртта на Сталин (5 март 1953) съветското ръководство в лицето на борещите се за надмощие наследници Лаврентий Берия, Георгий Маленков и Никита Хрушчов прокарва политика за преодоляване на политическото и социалното напрежение. Тя става известна като „*новия продоволствен курс*", обявен на 8 август 1953 от съветския министър-председател Георгий Маленков на сесия на Върховния съвет на СССР. В своите съображения „*за неотложни тези задачи в областта на промишлеността и селското стопанство и за повишаване на материалното благосъстояние на народа*" той предлага да се стимулира тяхното производство като рязко се увеличат инвестициите в леката и хранителната промишленост, включително като се повиши изкупните цените на някои селскостопански стоки[245].

Тази политика започва още през лятото на 1953 г. във връзка с вижданията по германския въпрос на Лаврентий Берия. Преди извикана е от Берлинските събития

---

[242] Средногодишният темп на намаляване на заетите в селското стопанство през 1949–1952 г. е минус 1,50. Илиев И. *Икономиката на България 1949–2001*. с. 6, таблица 4.

[243] Василева Б. *Икономически процеси в България след Втората световна война*. С., 1991. с. 83–84.

[244] *Икономика на България*. Т. 2. с. 481, таблица 87.

[245] Барсенков А. С., Вдовин А. И. *История России 1917–2004*. с. 430.

през 1953 г., когато на 16–17 юни недоволното работничество се вдига на въстание срещу завишените трудови норми, които водят до 10% по-намаление на работническите заплати. Въстанието в Берлин е потушено, но в него Москва вижда недоволството от снижаването на жизненото равнище, почувствало се във всички източноевропейски страни вследствие провежданата политика за ускорена индустриализация по съветска рецепта[246]. Ето защо Кремъл поддържа въпреки отстраняването на 26 юни 1953 г. на Л. Берия от властта, смяната на стопанските приоритети чрез увеличаване на капиталовложенията в селското стопанство и леката промишленост. Кремъл се съгласява и на временно спиране на структурните трансформации по съветски модел. На 7 юли на среща между делегациите на комунистическите партии на Унгария, Румъния и България, посланиците на СССР в тези страни и съветското ръководство Георгий Маленков не само запознава колегите си с намеренията Съветският съюз да следва нови приоритети, но и изисква подобна промяна в стопанската политика в източноевропейските страни[247]. Предлаганите от *„новия курс"* мерки не вкарват в макрорамката на съветския път към индустриално общество. Те по-скоро се оценяват като привлекателни и по-поносими. Прикачвайки своите сабли и към смяната на акцентите Г. Маленков и увещава промените *„да станат без шум"* [*без да се говори за смяната на курса*"][248].

През първата половина на 1953 г. български партийни и държавни органи отвяват за втората петилетка познатите схеми за ускорено изграждане на тежката промишленост. Това се вижда от приетия на 23 февруари 1953 г. от МС на НРБ проект за дългосрочно търговско икономическо споразумение със СССР[249] и от разработения през май 1953 г. вариант на втория петилетен план от Държавната планова комисия. Разпределението на капиталовите средства по отрасли говори за надделяване на икономическия над социалния аспект: 57,6% от тях са за промишлеността, 7,4% – за селското стопанство, 10,1% – за културно-битовото строителство, 15,5% за транспорт и съобщения, 3,1% – за търговия. Капиталовложенията вътре в промишлеността също потвърждават приоритета на индустриалното развитие за сметка на потреблението. Инвестициите за отраслите от група „А" се планират да бъдат 88,8% от всички промишлени инвестиции, докато тези за отраслите от група „Б" остават едва 11,2%. Висока остава нормата за фонд „*натрупване*" – 25,8%[250]. Той е в

Рихтер, Д. *Советская политика в период Берлинского международного кризиса: новая оценка* – В: Холодная война. Новые подходы, новые документы. Москва, 1995, с. 192–193.

[247] ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а. е. 122, л. 6–7, 16, 25, 27.

[248] Пак там, оп. 5, а. е. 130, л. 24.

[249] Особено красноречиво за предвижданата икономическа политика през втората петилетка говорят отразените в него искания за съветска техническа помощ и за доставка на комплектни предприятия, съоръжения и машини за основни обекти на тежката индустрия: за черни, цветни метали и въглища, разширението на Държавния металургичен завод (ДМЗ) „Ленин", втори металургически завод за черни метали, нефтогазово смесено предприятие, нов завод за целулоза, завод за тежко машиностроене и др. – Златев, З. *Българо-съветски икономически отношения 1944–1958 г.* С., 1986, с. 122–124.

[250] ЦДА, ф. 130, оп. 6, а. е. 6, л. 190, 208, 209.

Синхронното протичане на голямото индустриално строителство и кооперирането на земята поставя началото на трайна социална и пространствена мобилност в българското общество. Още в началото на 50-те години се забелязва намаляване на селското население[242] за сметка на заетите в промишлеността и строителството, макар че до края на 50-те години съществува категория селяни работници, които през зимния сезон са на работа в промишлеността – най-вече в мините и строителството, а през лятото – на полето. Властта използва преди всичко партийно-административен натиск, за да откъсне тези хора от селското стопанство и да ги насочи към промишлените и строителните обекти поради подчертано екстензивния характер на развитието[243]. Все пак и през 1952 г. делът на заетите в промишлеността и строителството е 15,2%, а в селското стопанство – 80,1%, спрямо всички заети в материалното производство[244].

Големите икономически и социални промени по пътя на превръщането на България в индустриална и урбанизирана страна предстоят. Те биват забавени към средата на 50-те години във връзка с подетата *„десталинизация"* в икономиката и в политиката на Източния блок.

5. Зигзагите в стопанската и социалната политика (1953–1960 г.)

5.1. *Новият продоволствен курс* (1953–1955 г.): смяна на приоритетите

Краят на първата петилетка през 1953 г. съвпада с важни промени в общата икономическа линия на страните от Източния блок. След смъртта на Сталин (5 март 1953 г.) съветското ръководство в лицето на борещите се за надмощие наследници Лаврентий Берия, Георгий Маленков и Никита Хрушчов провежда политика за успокояване на политическото и социалното напрежение. Тя става известна като *„нов продоволствен курс"*, огласен на 8 август 1953 г. от съветския министър-председател Георгий Маленков на сесия на Върховния съвет на СССР. В своите съображения *„за неотложните задачи в областта на промишлеността и селското стопанство и за повишаване на материалното благосъстояние на народа"* той предлага да се стимулира тяхното производство, като рязко се увеличат инвестициите в леката и хранителната промишленост, включително и като се повишат изкупните цените на някои селскостопански стоки[245].

Тази политика започва още през лятото на 1953 г. във връзка с вижданията по германския въпрос на Лаврентий Берия. Предизвикана е от Берлинските събития

---

[242] Средногодишният темп на намаляване на заетите в селското стопанство през 1949–1952 г. е минус 3, 50. – Илиев, И. *Икономиката на България 1949–2001*, с. 16, таблица 4.

[243] Василева, Б. *Миграционни процеси в България след Втората световна война*. С., 1991, с. 83–84.

[244] *Икономика на България*. Т. 2, с. 481, таблица 37.

[245] Барсенков, А. С., Вдовин, А. И. *История России 1917–2004*, с. 430.

през 1953 г., когато на 16–17 юни недоволното работничество се вдига на въстание срещу завишените трудови норми, които водят до 10%-но намаление на работническите заплати. Въстанието в Берлин е потушено, но в него Москва вижда недоволството от снижаването на жизненото равнище, почувствало се във всички източноевропейски страни вследствие провежданата политика за ускорена индустриализация по съветска рецепта[246]. Ето защо Кремъл поддържа, въпреки отстраняването на 26 юни 1953 г. на Л. Берия от властта, смяната на стопанските приоритети чрез увеличаване на капиталовложенията в селското стопанство и леката промишленост. Кремъл се съгласява и на временно спиране на структурните трансформации по съветски модел. На 7 юли на среща между делегациите на комунистическите партии на Унгария, Румъния и България, посланиците на СССР в тези страни и съветското ръководство Георгий Маленков не само запознава колегите си с намеренията Съветският съюз да следва нови приоритети, но и изисква подобна промяна в стопанската политика в източноевропейските страни[247]. Предлаганите от *„новия курс"* мерки не нарушават макрорамката на съветския път към индустриално общество. Те по-скоро се опитват да го направят по-привлекателен и по-поносим. Приканвайки своите сателити към смяна на акцентите, Г. Маленков ги увещава промените *„да станат без шум* [...] *без да се говори за смяна на курса"*[248].

През първата половина на 1953 г. българските партийни и държавни органи готвят за втората петилетка познатите темпове на ускорено изграждане на тежката промишленост. Това се вижда от приетия на 23 февруари 1953 г. от МС на НРБ проект за дългосрочно търговско-икономическо споразумение със СССР[249] и от разработения през май 1953 г. вариант на втория петилетен план от Държавна планова комисия. Разпределението на капиталните средства по отрасли говори за надделяване на икономическия над социалния аспект: 57,6% от тях са за промишлеността, 7,4% – за селското стопанство, 10,1% – за културно-битовото строителство, 15,5% – за транспорт и съобщения, 3,1% – за търговия. Капиталовложенията вътре в промишлеността също потвърждават приоритета на индустриалното развитие за сметка на потреблението. Инвестициите за отраслите от група „А" се планират да бъдат 88,8% от всички промишлени инвестиции, докато тези за отраслите от група „Б" остават едва 11,2%. Висока остава нормата за фонд *„натрупване"* – 25,8%[250]. Той е в

---

[246] Рихтер, Д. *Советская политика в период Бериевского междуцарствия: новая оценка.* – В: Холодная война, Новые подходы, новые документы. Москва, 1995 с. 192–193.

[247] ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а. е. 122, л. 6–7, 16, 25, 27.

[248] Пак там, оп. 5, а. е. 130, л. 24.

[249] Особено красноречиво за предвижданата икономическа политика през втората петилетка говорят отразените в него искания за съветска техническа помощ и за доставка на комплектни предприятия, съоръжения и машини за основни обекти на тежката индустрия: за черни, цветни метали и въглища, разширението на Държавния металургичен завод (ДМЗ) „Ленин", втори металургически завод за черни метали, нефтогазово смесено предприятие, нов завод за целулоза, завод за тежко машиностроене и др. – Златев, З. *Българо-съветски икономически отношения 1944–1958 г.* С., 1986, с. 122–124.

[250] ЦДА ф. 130, оп. 6, а. е. 6, л. 190, 208, 209.

духа на дотогавашната икономическа линия: залага на приоритетното развитие на тежката промишленост: енергетиката, геологопроучвателните дейности, добивната и преработвателната индстурия. Но на московската среща България не е критикувана за икономическото ѝ развитие. Нещо повече, единствено поканеният от българска страна В. Червенков информира съветското ръководство за измененията в стопанската политика, направени с Решение № 111 на Политбюро на ЦК на БКП от 4 юли 1953 г.,[251] които се оказват в духа на *„новия курс"*. Поразителното сходство между наставленията на Маленков към източноевропейските му колеги от 7 юли и програмата на Политбюро на ЦК на БКП от 4 юли говори, че българските управляващи или са знаели за духа на промяната в Москва, или са реагирали светкавично[252].

Смяната на приоритетите в стопанската политика е плод не само на политическа пресметливост, но и на външноикономически натиск от страна на главния контрагент на България – СССР. За българските ръководители дългосрочната спогодба със СССР и споразумението за стокооборот, плащания и техническа помощ, които гарантират новия петилетен план, са от особена важност. Затова чрез Червенков те молят Г. Маленков, В. Молотов, Н. Хрушчов и А. Микоян да приемат българска делегация, която да обсъди окончателния проект на петилетката и да подготви сключването на дългосрочно споразумение между България и СССР. Още тогава, през юли 1953 г., е ясно едно от условията за това споразумение, както информира ЦК Червенков – да не се искат нови кредити, а индустриализацията да се извършва *„доколкото ни позволяват собствените средства"*. Московското ръководство не само отказва нови кредити на България, а препоръчва да започне съкращаване на обекти, за да може още същата година да се почувства подобрение в положението на трудещите се[253].

След като става ясно, че Москва няма да подкрепи финансово строителната програма за форсирана индустриализация, българското ръководство се принуждава, макар и с открито изразено съжаление, да съкрати планираното индустриално строителство. Отпадат няколко важни завода за нефтодобива и нефтопреработката, за черни метали, както и няколко инфраструктурни обекта (реконструкцията на пристанището на Варна, железопътната линия покрай морето и др.)[254]. Но трябва да се заделят вътрешни средства за недовършените основни индустриални обекти от първата петилетка, за да бъдат пуснати в експлоатация и така да се оправдаят дотогавашните усилия за модернизация. Освен това – да се стимулира потреблението, както изисква Кремъл. Още повече че в края на 1953 г. новият съветски първи секретар на ЦК на КПСС – Никита Хрушчов, вече критикува В. Червенков за небалансираната политика по отношение на селското стопанство през първата петилетка[255].

---

[251] Това решение е известно в по-късна редакция от 11 юли 1953 г.

[252] Мигев, Вл. *Колективизацията на българското село 1948–1958*, с. 161.

[253] ЦДА, ф. 130, оп. 6, а. е. 6, л. 32, 46.

[254] ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а. е. 122, л. 31.

[255] Марчева, Ил. *Тодор Живков – пътят към властта. Политика и икономика в България 1953–1964*, с. 68.

В такава трудна за Червенков ситуация започва подготовката на VI конгрес на БКП и окончателното изработване на директивата за 1953–1957 г. Той и неговото обкръжение трябва да съчетаят *„новия курс"* с належащите стопански задачи, произтичащи от модела на изграждане на индустриално общество от съветски тип. Начинът, по който тази цел е постигната, може да се проследи при по-внимателен прочит на публикувания стенографски протокол на VI конгрес, на протокола от подготвителния пленум от 24–25 януари 1954 г. и на проекто-плана от май 1953 г. Анализът на тези документи сочи, че проекто-директивата от началото на 1954 г. отговаря на търсената промяна – социална преориентация на стопанското развитие, разрешаване на продоволствените затруднения, усилване на материалната заинтересованост и повишаване на равнището на живот чрез отделяне на *„по-голяма част от народния доход за пряко потребление от населението, отколкото през първата петилетка"*[256].

На VI конгрес на БКП пред българската икономика са поставени следните задачи: да се постигне *„сериозен подем на селското стопанство, като се ликвидира с изоставането на животновъдството"* и да се премахнат съществуващите диспропорции в развитието на основните отрасли на промишлеността. Това трябва да стане, като приоритетно се развиват електрификацията, каменовъгленото производство, цветната металургия и постоянно се увеличава производството на стоки за широко потребление[257]. Тези задачи отговарят на състоянието и нуждите на икономиката ни, а и на възприетия курс, и трябва да се осъществят с много по-малко капиталовложения в сравнение с разчетите на ДПК от май 1953 г. Тогава капиталовложенията в държавния сектор са планирани първоначално в размер на около 28 630 млн. лв., после са намалени на 27 280 млн. Но в директивата за втората петилетка от януари 1954 г. сумата е вече 22 600 млн. лв.[258] Разпределението на капиталовложенията по отрасли в проекто-плана от 1953 г., в докладите на Г. Чанков на Януарския пленум и на самия VI конгрес показва тенденция към увеличаване на средствата за селското стопанство, културно-битовото строителство и намаляването им за промишлеността, транспорта и съобщенията. Така кредитите в селското стопанство (без тези за ТКЗС) нарастват от 7,4% в проекта от май 1953 г. на 13% в документите на пленума и на VI конгрес, а в културно-битовото строителство – съответно от 10,1% до 14,%. Корекцията в инвестициите за промишлеността е в обратната посока – от 57,6% (1953 г.) през 53,3% на пленума до 52% на VI конгрес. Силно намаляват и вложенията в транспорта и съобщенията – от 15,5% през май 1953 г. през 12,1% на пленума до 12% на конгреса. Но 84,8% от всички индустриални капиталовложения се предвижда да отидат за тежката промишленост, за да се ликвидира сериозното изоставане в енергетиката и каменовъгленото производство и да се довършат започнатите през първата петилетка индустриални обекти, които трябва да влязат в експлоатация през втората[259].

---

[256] *Шести конгрес на БКП, стенографски протокол.* С., 1954, с. 361.

[257] Пак там, с. 360; ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а. е. 130, л. 23–24.

[258] Пак там, ф. 130, оп. 6, а. е. 6, л. 188; ф. 1Б, оп. 5, а. е. 130, л. 24.

[259] Пак там, л. 27, 41, 37; *Шести конгрес на БКП, стенографски протокол*, с. 371, 368.

В духа на *„новия курс"* към потребление за пръв път за леката промишленост се планира не само реконструкция и разширяване на съществуващите мощности, но и изграждане на нови заводи – за текстил (нов памукотекстилен завод, предприятия за първична обработка на памук), а и нов кожарски завод, завод за куха стъкларий, завод за сечива. В хранително-вкусовата промишленост се проектират нов завод за захар с годишен капацитет 28 хил. тона, маслено-екстракционен завод, фабрика за зеленчукови и плодови консерви, фабрика за маргарин, винарски изби и хладилници[260].

Социалната преориентация на икономиката води до загриженост за развитието на местната държавна и кооперативната сфера за услуги[261]. Важна брънка от идеята за разширяване на потреблението с помощта на търговията е планираното в директивата неимоверно нарастване на стокооборота – със 70% в сравнение с 1952 г. (през май 1953 г. то е 29%), разширяването на търговската мрежа, броя на заведенията за обществено хранене и подвижната търговия в градовете и селата[262]. Конгресът приема през 1957 г. средната работна заплата в народното стопанство да нарасне вместо с 12–13% – с 14%, а реалните доходи на трудещите – с не по-малко от 40%[263]. Намеренията са това да стане не чрез увеличаване на заплатите, а с намаляване на цените като резултат от снижаване на себестойността[264]. Предвижда се натрупванията в националния доход да бъдат 22–25%[265], което при достигнати през 1953 г. около 28% изглежда намаление, но всъщност не излиза извън натрупването, характерно за първата петилетка.

Стриктното съобразяване с реформите на Хрушчов в селското стопанство личи от политиката към българското село. Ограничените материални стимули за селскостопанските производители вече се сочат като основна причина за сериозното изоставане в селското стопанство, особено в животновъдството. Съвсем в духа на *„новия курс"* се предвижда засилване на стоковостта в селското стопанство[266] с помощта на по-гъвкава ценова политика, зареждане на селата с евтини промишлени стоки, умело внедряване на подекарната система за облагане с държавни доставки, така че търговията да се използва за модернизиране на селското стопанство[267].

Селяните трябва да бъдат стимулирани да пласират на пазара излишъците си, вместо да ги употребяват в домашната индустрия. От своя страна по-големите възможности за реализиране на продукцията на пазара ще ги насочи към грижата за

---

[260] ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а. е. 130, л. 28; *Шести конгрес на БКП; Стенографски протокол*, с. 373.

[261] Пак там, с. 375.

[262] Пак там, с. 385–386.

[263] ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а. е. 130, л. 57; *Шести конгрес на БКП; Стенографски протокол*, с. 390.

[264] ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а. е. 130, л. 57–58; *Шести конгрес на БКП; Стенографски протокол*, с. 386.

[265] ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а. е. 130, л. 130.

[266] Пак там, л. 37.

[267] Па там, л. 48–49.

по-високи добиви и по-голяма продуктивност, защото *„не е нормално"* при социализма в селото да се развива натурално стопанство[268]. С други думи, материалната заинтересованост цели преодоляване изостаналостта на селското стопанство и неговата модернизация. Разбира се, на пленума се изказват опасения и симптоматични предупреждения, че не бива да се изпускат от контрола на държавата прокламираните пазарни механизми[269]. Още по-голяма сила добива това предупреждение, като се има предвид, че без да е заявено открито на конгреса, ръководството на партията и държавата тихомълком се готви да приключи кооперирането на земята до края на петилетката[270]. То е възпитано в сталинската матрица за изграждане на социализма, според която кооперирането е път за модернизиране на икономиката и обществото и за закрепване на властта на комунистическата партия в изостаналите аграрни страни.

Прилагането на *„новия курс"* недвусмислено сочи, че усилията се концентрират върху селското стопанство, цветната металургия, хранително-вкусовата и леката промишленост. Темповете на индустриално строителство изглеждат укротени. Амбициите за форсирана индустриализация – също, защото няма подкрепа за нея от СССР. Стимулират се традиционните български отрасли и това може да се види не само от едногодишната търговска спогодба от 11 февруари 1954 г.[271], но и от първата дългосрочна спогодба за стокообмен от 7 юни 1954 г. за 3 години (1955–1957) и за промишлено сътрудничеството за 5 години (1954–1958). Вносът за България вече не е на кредит, а срещу традиционни български стоки – предимно селскостопански: тютюн, пулпове, месо, олио, яйца, вино, розово и ментово масло, сурови агнешки кожи. Заедно с тези стоки от България се очаква износ и на също традиционните медни концентрати, цимент, мебели, както – и за пръв път – на чисто олово и плавателни съдове (62 шлепа). СССР в замяна внася в България промишлени суровини, селскостопански машини, сонди, кабели и др. за машиностроенето, като за пръв път се предвиждат комплектни доставки, т.е. цели предприятия от тежката индустрия. Това са доставките, необходими за разширението на ДМЗ „Ленин" в Перник, на Химическия комбинат „Сталин" в Димитровград, на ТЕЦ „София", на завода за селскостопанско машиностроене в Русе и съоръжения за новата ВЕЦ „Дебращица" от едноименния водносилов път[272].

---

[268] Пак там, л. 49–50.

[269] Пак там, л. 99.

[270] Пак там, л. 50.

[271] На 11 февруари 1954 г. след подписването на традиционния едногодишен търговски протокол между България и СССР се приема споразумение за допълнителна размяна на стоки, според което нараства износът на български сапун, замразени консерви, платове, лицева кожа за обувки, консервирани готови ястия и др., както и на земеделски произведения в прясно и преработено състояние (конфитюри и мармалади, спирт, грозде, ябълки, различни консерви. – В: Златев, З. *Българо-съветски икономически отношения 1944–1958*, с. 127, бел. 76.

[272] Пак там, с. 197–201.

Индустриалната политика е поставена на изпитание и от международната икономическа организация на Източния блок. Така на четвъртата сесия на СИВ (26–27 март 1954 г.) съветският представител Анастас Микоян призовава страните членки да избягват паралелизма в развитието си, продиктуван от политиката им за индустриализация и автрахизма по съветски модел. За периода 1949–1953 г. той констатира, че *„всички желаят да произвеждат всичко"*, без да имат нужните суровини, и затова отделят голямо количество капиталовложения: *„Страните разполагат с бедни железни руди и в недостатъчни количества, а искат да произвеждат чугун. Ние ги снабдяваме и ще ги снабдяваме, но доколко"*[273]. Ето защо на петата сесия на СИВ (24–25 юни с.г.), когато се поставя въпросът за съгласуване на народностопанските планове на страните членки до 1960 г., е взето решение да се отчита необходимостта от развитие на производителните сили в по-неразвитите държави членки, но съобразно природните и икономическите им ресурси[274].

Наред с двустранната координация, още същата година започват международни срещи за съгласуване и координиране на производството на отделни видове продукция. На тях са попарени българските усилия страната да получи подкрепа за разширяване на промишления си потенциал. На България се предоставя специализация в традиционни производства на селското стопанство, леката и хранително-вкусовата промишленост. Но това не отговаря на стремежа към индустриален напредък, който българските управляващи поддържат независимо от *„новия курс"*. Изразените несъгласия на българската делегация се основават най-вече на съветския икономически модел, който обещава по-кратък път към изграждане на индустриално общество, но се посочват и чисто прагматични аргументи. Българските стопански дейци се опасяват, че ниската производителност на труда в предлаганите за специализация отрасли поддържа висока себестойност на произвежданите стоки, често по-висока от международните цени, което ще направи износа им губещ за народното стопанство[275].

Първите резултати от прилагането на *„новия курс"* не са добри. Българското селско стопанство има слаба реколта за 1954 г. Тежките зимни условия, късното засяване и слабите грижи довеждат до ниски средни добиви от есенниците. За да се изхрани населението, се посяга върху държавния резерв, не се изпълнява посевният план и не се достигат плановите добиви за важни експортни култури като тютюн, памук, ягоди. Продължава изоставането на животновъдството от нуждите на икономиката, както и намаляването на броя на кравите и на овцете.

Неуспехите в селското стопанство се отразяват негативно върху леката промишленост и износа, както и върху програмата за задоволяване на потреблението. Вместо очакваното повишаване на благосъстоянието на населението, през 1954 г. селяните кооператори получават по-ниско заплащане на трудоденя, отколкото през

[273] ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а. е. 2083, л. 23, 24.

[274] Никова, Г. *СИВ и България 1949–1960*, с. 69.

[275] Пак там, с. 102.

1953 г. Една от основните причини за подобно състояние на селското стопанство е недобре работещата политика за материално стимулиране на производството и в ТКЗС, и в частното стопанство. Друга, не по-малко съществена причина, която е следствие и на форсираната индустриализация, е липсата на достатъчно работна ръка на село. Само за първите шест месеца на 1954 г. трудоспособните членове в ТКЗС намаляват в сравнение със същия период на 1953 г. със 7%. Затова не е събрана реколтата от памук, тютюн и др. култури[276].

Леката и хранителната промишленост по качество, разнообразие и асортимент също са твърде далеч от изискванията на вътрешния и външния пазар. За много стоки те са дори под довоенното равнище. Старите производствени структури са в процес на преобразуване, трудно се реализира регламентацията между държавните предприятия и местните кооперации и промкомбинати в отрасъла, за да има рационалност и ритмичност в снабдяването на пазара[277].

Лоши са показателите и за развитието на промишлеността. Отново е допуснато замразяването на средства в недовършени обекти. Енергийната криза продължава, добивът на каменните въглища изостава от нуждите на страната. Не са произведени планираните количества цимент, прокат, строителен дървен материал. Забелязва се и тревожната тенденция за по-бързо нарастване на фонд работна заплата (ФРЗ) в промишлеността от темпа на нарастване на общата продукция. Така средната работна заплата в промишлеността се увеличава с 5% в сравнение с 1953 г., а средната изработка – само с 0,8%, или ако общата промишлена продукция е нараснала през 1954 г. със 7,6%, то нарастването на ФРЗ за същия период е с 11%. А това е сигнал, че увеличената покупателна способност на населението, и то най-вече на градското, няма достатъчно стоково покритие нито в стойностно изражение, нито в натура. Полученият през годината национален доход е с 4 680 млн. лв. по-малък от предварителния разчет (по текущи цени)[278].

Оказва се, че през 1954 г. новата стопанска политика не дава желаните резултати: нито се осигурява потреблението, нито се постига подем в селското стопанство. А индустриалното изграждане изостава, намаляват и възможностите на страната да го осигури чрез външната търговия. Крайните резултати от стопанското развитие през 1954 г. парадоксално, но силно засягат точно онези отрасли, които според *„новия курс"* трябва да увеличат производството си, за да задоволят потреблението. Поради липса на суровини през 1955 г. намалява обемът на продукцията на хранително-вкусовата, текстилната, кожарската и обувната промишленост. От общо 28 отрасъла на леката промишленост за 16 се предвижда такова намаление. Сред тях е и местната промишленост поради силното свиване на ишлемеджийското производство с материали на клиента[279].

---

[276] ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а. е. 159, л. 20–28.

[277] Пак там, а. е. 145, л. 30.

[278] Пак там, л. 31, 33.

[279] Пак там оп. 5, а. е. 159, л. 34–36, 349.

Мерките за продължаване на *„новия курс"* включват нов вътрешен заем в размер на 300 млн. лв. за развитие на селското стопанство[280]. Увеличават се и капиталовложенията в него, като се прехвърлят средства от индустриалното строителство. Те отиват за засилване на материалната заинтересованост на селяните чрез корекция на пределните и изкупните цени, преразглеждане на натуралното заплащане на машинотракторните станции (МТС), които поддържат селскостопанската техника по места, както и нови кредити за животновъдството[281]. За да се преодолее енергийната криза, се предвижда насочването на основни капиталовложения към два отрасъла, традиционно изоставащи от потребностите на страната – енергетиката и въгледобива. За фонд натрупване са отделени 21% от националния доход, повишени са средствата за отраслите от група „А" (от 55,9% на 57,9%), а във всички останали отрасли (без селското стопанство) те са намалени[282].

До края на 1955 г. се осъществяват пет поредни намаления на цените на дребно на потребителските стоки[283], които обаче не следват първоначално оповестения принцип, че ще бъдат следствие от снижаване на себестойността. Напротив, те са осъществени чрез държавни дотации, покриващи разликата между производствената и търговската цена. Така се поддържат ниски цени които обаче не стимулират производителите. Дефицитът на търсените предмети за потребление продължава, а у населението се натрупват свободни парични средства, които нямат нужното стоково покритие. Нараства и бюджетният дефицит а това вече говори за пореден кръг в спиралата от проблеми пред икономиката и властта.

По същото време настъпват усложнения от външнополитически и външноикономически характер. След приемането на Федерална република Германия и Италия на 23 октомври 1954 г. в *„Пакта на петте държави'* (Франция, Холандия, Великобритания, Белгия, Люксембург) известен като Западен съюз, се открива пътят за ремилитаризацията на Германия. Същият ден на XIV сесия на Съвета на НАТО се дава зелена светлина за това, като се подписват в Париж съглашения разрешаващи на Федерална Германия определен контингент армейски части и въоръжения. На 9 май 1955 г. ФРГ става официално 15–ия член на НАТО. Това ознаменува края на окупационния статут на Западна Германия и предизвиква реакцията на Москва. СССР още през януари 1955 г. изразява с остри ноти и заявления неудоволствието си от такова развитие на нещата, обвинявайки бившите си съюзници в нарушаване на Потсдамските договорености[284]. Опасявайки се от нарасналата военна мощ на своя противник, съветското ръководство предприема стъпки за промяна на икономическата политика в Източния блок. Георгий

---

[280] Пак там, ф. 136, оп. 19 а. е. 14, л. 1.

[281] Такова решение се приема на 16 декември 1954 г.

[82] ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а. е. 159, л. 13–20, 74.

[283] Пак там, ф. 136, оп. 19, а. е. 115, л. 1–2.

[2 4] http: /нато.рф ru germany.html (последен достъп на 14 март 2015).

Маленков е свален след критика за *„неговия потребителски социализъм"*, а Никита Хрушчов поставя отново ударението върху тежката и военната промишленост, както и върху добивните отрасли[285]. Милитаризацията на съветската икономика се отразява и върху търговските контакти на СССР с България. През 1955 г. за пръв път от средата на 40-те години делът на СССР във външната ни търговия пада под 50%[286], тъй като съветските обединения отказват редица запланувани български стоки от леката и хранително-вкусовата промишленост на стойност 304 млн. валутни лв. Съответно СССР отказва износ на стоки за 191 млн., което допълнително засилва кризата в леката и хранителната промишленост и увеличава безработицата[287]. През април и май 1955 г. Държавният планов комитет на СССР прави предварителни препоръки по българския проект за развитие през 1956–1960 г. Основният съвет е да се избягва строителство на нови промишлени мощности, а да се потърсят възможности за по-ефективно използване на вече съществуващите и на промишлените запаси[288].

Търсенето в СИВ се насочва към индустриални суровини и зърнени храни, а стоките от леката промишленост, които българската страна предлага, пренебрежително се смятат за *„ширпотреба"* и не се контрактуват[289]. Смяната на курса кара партньорите от СИВ при съгласуването на дългосрочните планове до 1960 г. да виждат в България аграрен и индустриално-суровинен снабдител, за да намалят конкуренцията за съветските суровини и машини и да си осигурят пазара за индустриалните си произведения[29] . От друга страна обаче, състоянието на селското стопанство и себестойността в този отрасъл прави подобна специализация неизгодна за нашата страна.

Междувременно нещата се задълбочават. В края на 1955 г. Н. Хрушчов развива идеите си за българската икономика в писмо от 27 октомври с.г. до ЦК на КПСС, който го препраща на ЦК на БКП. В него Хрушчов изразява съмнения в целесъобразността България да изгражда тежка промишленост (особено черна металургия и машиностроене) и препоръчва нашата страна да продължи да развива традиционните си отрасли – селското стопанство и хранителната промишленост[291].

Новият съветски лидер отрича нуждата да се изгражда у нас тежка промишленост, металургия и машиностроене, като смята промишлеността ни за слаба и без условия за съществуване. Хрушчов обещава помощ най-вече за механизиране на земеделието, за развитие на леката промишленост и за някои неметалоемки производства на машиностроенето. Той уведомява българското ръководство че иска

---

[285] Терещенко, Ю. Я. *История России, XX – начала XXI в.* с. 276–279.

[286] Златев, З. *Българо-съветски икономически отношения 1944–1958* с. 205

[287] Пак там, с. 127, забележка 76.

[288] Никова, Г. *СИВ и България 1949–1960*, с. 102.

[289] ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а. е. 184, л. 427.

[290] Никова, Г. *СИВ и България 1949–1960*, с. 104–106; ЦДА, ф. 136, оп. 19, а. е. 241 л. 29–35.

[291] Пак там, ф. 1Б, оп. 5, а. е. 188, л. 356–359.

Мерките за продължаване на *„новия курс"* включват нов вътрешен заем в размер на 300 млн. лв. за развитие на селското стопанство[280]. Увеличават се и капиталовложенията в него, като се прехвърлят средства от индустриалното строителство. Те отиват за засилване на материалната заинтересованост на селяните чрез корекция на пределните и изкупните цени, преразглеждане на натуралното заплащане на машинотракторните станции (МТС), които поддържат селскостопанската техника по места, както и нови кредити за животновъдството[281]. За да се преодолее енергийната криза, се предвижда насочването на основни капиталовложения към два отрасъла, традиционно изоставащи от потребностите на страната – енергетиката и въгледобива. За фонд натрупване са отделени 21% от националния доход, повишени са средствата за отраслите от група „А" (от 55,9% на 57,9%), а във всички останали отрасли (без селското стопанство) те са намалени[282].

До края на 1955 г. се осъществяват пет поредни намаления на цените на дребно на потребителските стоки[283], които обаче не следват първоначално оповестения принцип, че ще бъдат следствие от снижаване на себестойността. Напротив, те са осъществени чрез държавни дотации, покриващи разликата между производствената и търговската цена. Така се поддържат ниски цени, които обаче не стимулират производителите. Дефицитът на търсените предмети за потребление продължава, а у населението се натрупват свободни парични средства, които нямат нужното стоково покритие. Нараства и бюджетният дефицит, а това вече говори за пореден кръг в спиралата от проблеми пред икономиката и властта.

По същото време настъпват усложнения от външнополитически и външноикономически характер. След приемането на Федерална република Германия и Италия на 23 октомври 1954 г. в *„Пакта на петте държави"* (Франция, Холандия, Великобритания, Белгия, Люксембург), известен като Западен съюз, се открива пътят за ремилитаризацията на Германия. Същият ден на XIV сесия на Съвета на НАТО се дава зелена светлина за това, като се подписват в Париж съглашения, разрешаващи на Федерална Германия определен контингент армейски части и въоръжения. На 9 май 1955 г. ФРГ става официално 15-ия член на НАТО. Това ознаменува края на окупационния статут на Западна Германия и предизвиква реакцията на Москва. СССР още през януари 1955 г. изразява с остри ноти и заявления неудоволствието си от такова развитие на нещата, обвинявайки бившите си съюзници в нарушаване на Потсдамските договорености[284]. Опасявайки се от нарасналата военна мощ на своя противник, съветското ръководство предприема стъпки за промяна на икономическата политика в Източния блок. Георгий

[280] Пак там, ф. 136, оп. 19, а. е. 14, л. 1.

[281] Такова решение се приема на 16 декември 1954 г.

[282] ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а. е. 159, л. 13–20, 74.

[283] Пак там, ф. 136, оп. 19, а. е. 115, л. 1–2.

[284] http://нато.рф/ru/germany.html (последен достъп на 14 март 2015).

Маленков е свален след критика за *„неговия потребителски социализъм"*, а Никита Хрушчов поставя отново ударението върху тежката и военната промишленост, както и върху добивните отрасли[285]. Милитаризацията на съветската икономика се отразява и върху търговските контакти на СССР с България. През 1955 г. за пръв път от средата на 40-те години делът на СССР във външната ни търговия пада под 50%[286], тъй като съветските обединения отказват редица запланувани български стоки от леката и хранително-вкусовата промишленост на стойност 304 млн. валутни лв. Съответно СССР отказва износ на стоки за 191 млн., което допълнително засилва кризата в леката и хранителната промишленост и увеличава безработицата[287]. През април и май 1955 г. Държавният планов комитет на СССР прави предварителни препоръки по българския проект за развитие през 1956–1960 г. Основният съвет е да се избягва строителство на нови промишлени мощности, а да се потърсят възможности за по-ефективно използване на вече съществуващите и на промишлените запаси[288].

Търсенето в СИВ се насочва към индустриални суровини и зърнени храни, а стоките от леката промишленост, които българската страна предлага, пренебрежително се смятат за *„ширпотреба"* и не се контрактуват[289]. Смяната на курса кара партньорите от СИВ при съгласуването на дългосрочните планове до 1960 г. да виждат в България аграрен и индустриално-суровинен снабдител, за да намалят конкуренцията за съветските суровини и машини и да си осигурят пазара за индустриалните си произведения[290]. От друга страна обаче, състоянието на селското стопанство и себестойността в този отрасъл прави подобна специализация неизгодна за нашата страна.

Междувременно нещата се задълбочават. В края на 1955 г. Н. Хрушчов развива идеите си за българската икономика в писмо от 27 октомври с.г. до ЦК на КПСС, който го препраща на ЦК на БКП. В него Хрушчов изразява съмнения в целесъобразността България да изгражда тежка промишленост (особено черна металургия и машиностроене) и препоръчва нашата страна да продължи да развива традиционните си отрасли – селското стопанство и хранителната промишленост[291].

Новият съветски лидер отрича нуждата да се изгражда у нас тежка промишленост, металургия и машиностроене, като смята промишлеността ни за слаба и без условия за съществуване. Хрушчов обещава помощ най-вече за механизиране на земеделието, за развитие на леката промишленост и за някои неметалоемки производства на машиностроенето. Той уведомява българското ръководство, че иска

---

[285] Терещенко, Ю. Я. *История России, XX – начала XXI в.*, с. 276–279.

[286] Златев, З. *Българо-съветски икономически отношения 1944–1958*, с. 205.

[287] Пак там, с. 127, забележка 76.

[288] Никова, Г. *СИВ и България 1949–1960*, с. 102.

[289] ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а. е. 184, л. 427.

[290] Никова, Г. *СИВ и България 1949–1960*, с. 104–106; ЦДА, ф. 136, оп. 19, а. е. 241, л. 29–35.

[291] Пак там, ф. 1Б, оп. 5, а. е. 188, л. 356–359.

да види България кооперирана изцяло в близките 2–3 години, за да стане рекламна витрина на новия строй (особено за двете съседни натовски държави Гърция и Турция) и така да се потвърди кооперирането като закономерност на социалистическото строителство. Хрушчов обещава целеви кредит от 300 млн. рубли за развитие на селското ни стопанство[292].

На двата пленума в края на 1955 г. (първият от 6 и 7 декември и вторият от 29 декември), последвали писмото на Хрушчов, част от членовете на ЦК се изказват против характеристиката и насоките, които съветският лидер определя за българската икономика. Това противопоставяне не може да се обясни само с факта, че българските дейци са закостенели сталинисти, тъй като те излагат резонни икономически аргументи: ако не се изгражда тежка металургия, къде ще отиде освобождаващата се от селското стопанство работна ръка; производството на предлаганите артикули – часовници, велосипеди и мотори, много бързо ще насити местния пазар, но няма да пробие на външния, защото ще бъде неконкурентно спрямо производители с вековни традиции; самото селско стопанство е в криза и не може да осигурява стабилен ръст нито на националния доход, нито на износа и вноса ни[293]. Освен това българските управляващи държат на промишленото ни развитие и особено на тежката промишленост, защото съзнават, че високата себестойност на нашите селскостопански произведения не може бързо да бъде намалена, а тя препятства нашия стокообмен дори в рамките на Източния блок. Въпреки заявеното несъгласие с тезите на съветския ръководител обаче, решенията, приети от ЦК на БКП през декември 1955 г., са в техния дух[294].

Наложеното ни от Хрушчов в края на 1955 г. ускоряване на кооперирането (за разлика от Полша и Унгария, където процесът спира или се забавя) започва в първите месеци на 1956 г. и засяга вече и планинските, и полупланинските райони. То е съпроводено със силен партийно-административен натиск и с данъчни и финансови облекчения за ТКЗС, за да се стабилизират вече като основна форма за стопанисване на земята[295].

Възприемането на указанията на съветския лидер е твърде показателно за политическата целесъобразност при вземане на икономически решения сред тясното партийно ръководство, в което влиза не само Червенков, но и бъдещите негови съперници. Набягването върху селското стопанство и ускореното му кооперане, както и върху отраслите на леката промишленост, изправят властта пред нови проблеми. Един от тях е голямата безработица, предизвикана от свиването на производството и от новия поток от селото към града. Към 1956 г. безработните вече са 117 165 души при общо заети през 1955 г. в промишлеността, строителството и транспорта 638 940 души[296].

---

[292] Пак там.

[293] Пак там, л. 65–66, 45–46, 53–54; а. е. 191, л. 20–21, 24, 42–45, 45–46.

[294] Пак там, оп. 5 а. е. 191, л. 49–56.

[295] Мигев, Вл. *Колективизацията на българското село*, с. 235.

[296] ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а. е. 208, л. 105.

Друг сериозен проблем е този с външната търговия. Сходната икономическа структура на страните от СИВ не предполага голямо търсене на стоки за потребление от България. През втората половина на 1955 г. партньорите ни се отказват от редица запланувани вече артикули на българската лека промишленост, което довежда не само до съкращаване на производството и намаляване на работните места, но и до стесняване на възможностите да се закупуват машини в СИВ[297].

Някои от икономическите контрагенти на България, като Чехословакия и ГДР, проявяват изключителна заинтересованост и предпочитание да изкупуват не готови изделия на хранително-вкусовата промишленост, а полуфабрикати (кюспе, пулпове, слънчоглед, манипулиран тютюн, прясно месо и др. селскостопански суровини), които да се преработват в техните заводи[298]. Това е в ущърб на хранително-вкусовата промишленост и на приходите от износа и усилва недоволството от аграрната специализация на българската икономика в СИВ. Още повече че стопанството на страната е тласкано към производство на зърнени храни, което не само е в криза, но не е и сред толерираните отрасли на земеделието ни, засенчено от идеята за превес на техническите и интензивните култури. Затова въпреки увеличението на пределните цени на зърнените култури (осъществено едва през 1955 г.), кризата не е превъзмогната[299].

От една страна, България е принудена да търгува с непреработени промишлени и най-вече селскостопански суровини. От друга страна, и в перспектива СИВ не предвижда разрастване на българската преработвателна индустрия. След преориентиране на страните от СИВ към тежката индустрия намалява търсенето на изделия на леката промишленост в общността. В тая връзка намаляват и приходите от българския износ. Всичко това води до невъзможност да се изградят нови мощности в промишлените отрасли. Посъветвани сме да се откажем от строителството на проектирания текстилен комбинат в Стара Загора, както и от разширенията на някои други текстилни заводи и да се задоволим само с обновяване на машинния парк.

Изискванията на външния пазар и очертаващата се специализация в СИВ влизат в противоречие със следваното от България стопанско развитие, произтичащо от марксистко-ленинско-сталинските представи на управляващите за напредък. Българският елит е усвоил, че преработвателната промишленост е показател за развитост, затова иска в износните листи за СИВ да бъдат включени повече стоки от нея[300]. След като това се оказва невъзможно, българската страна е принудена да търси пласмент за стоките си и да купува отказаните от СССР изделия на международния пазар. А това води до нови проблеми на икономиката. Освен липсата на свободна валута, пагубно се отразява високата себестойност и съответно ниската възвръщаемост на предлаганите за износ стоки. Загубите от продажба на износните ни стоки възлизат средно на 50–60% от стойността им. Характерно е, че промиш-

[297] Никова, Г. *СИВ и България 1949–1960*, с. 71, 103.

[298] ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а. е. 188, л. 55–57.

[299] Мигев, Вл. *Колективизацията на българското село*, с. 204–205.

[300] ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а. е. 184, л. 424.

лените стоки се изнасят със средна загуба 65–70%, докато при селскостопанските произведения загубите са много по-малки (около 30%)[301].

Затрудненията на българския пласмент в СИВ, свободните производствени мощности, идеята за увеличаване на износа като изход от кризата стимулират разширяването на българските търговски контакти. За това способства и започналата бавна и противоречива нормализация на отношенията Изток-Запад. През 1955 г. България е приета за член на ООН, тогава тя подновява стопанските си спогодби с Франция, ФРГ, Турция и сключва първите следвоенни споразумения за стокообмен и плащания с Англия и Кралство Норвегия[302]. Търсят се и нови партньори. Увеличават се нашите търговски представителства и връзки най-вече в страните извън Европа и средиземноморския басейн. България се опитва да вземе участие в изграждането на заводи и язовири там[303].

Независимо от субективното желание за повишаване на производството и за постигане на материална задоволеност на населението в началото на 1956 г. икономическото и социалното положение е тежко. Политиката на намаляване цените на стоките и на увеличаване на заплатите на някои категории работници продължава и допълнително натоварва слабия бюджет. Мерките за материално стимулиране на селското стопанство и допълнителните кредити за повишаване на изкупните цени не довеждат до увеличаване на добивите. През 1955 г. отново се посяга на държавния резерв. Чувствително намалява националният доход, тъй като изоставането на селското стопанство не позволява да се постигне планираният обем. Запазването на ниските трудови норми (за задържане на работна ръка в промишлеността) – една от причините за слабата производителност на труда и за ниското качество – довежда и до това, че фондът работна заплата надвишава изработената продукция.

Наред с явната безработица се наблюдава и скрита незаетост в градското стопанство, която допълнително оскъпява продукцията и поддържа ниска производителността на труда[304]. През 1955 г. продължава да расте безработицата. В стремежа да се намерят вътрешни средства през лятото на 1955 г. се провеждат две съкращения на административния персонал (по подобие на СССР), а през есента са уволнени 18 хил. войници и офицери. Безработицата обхваща и работниците от отраслите с намалена производствена програма – като обувния, текстилния, електропромишления, индустриалното строителство. По това време за

---

[301] Пак там, л. 580–581.

[302] Златев, З. *Българо-съветски икономически отношения 1944–1958*, с. 193.

[303] ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а. е. 184, л. 420-423; За българските амбиции по отношение на средиземноморския район. – В: Филипова, Н. *Проблемите на стопанските връзки на Народна република България с арабския свят до 1967 г. в анализите на Министерство на външните работи и Министерство на външната търговия.* – В: *Известия на Българското историческото дружество*, т. 41. С., 2011, с. 464.

[304] Marceva, Il, *Les problemes de l`emploi et du chomage en Bulgarie dans les annees 50 du XX-e siecle.* – *Etudes balkanique*, 1998, № 1–2, p. 35.

пръв път поради ниските семейни доходи усилено започват да търсят работа и жените домакини. Растящата безработица е особено тежък проблем за управляващите, които са дошли на власт в името на общата заетост. Безработицата в градовете обезсмисля до известна степен социалните мерки и пречи за подобряване на производството. Прави се опит производството да се разшири, за да се осигури работа. Той обаче се сблъсква с невъзможността вътрешният пазар да осигури пласмента на производството на градската икономика. Външният пазар също е проблематичен (българските стоки не се търсят, а тези, които се купуват, не достигат и на вътрешния пазар). Идеята безработните да се върнат на село не е изход, поради безперспективността на частното земеделие при тенденцията за принудително кооперране на земята[305].

Сериозните социални проблеми в средата на 50-те години се усложняват от събитията в Полша и Унгария през лятото и есента на 1956 г. Те отприщват различни форми на протест сред работниците в България. По събрания и с мълчаливи стачки нископлатените (с надници между 250 и 300 лв.) работници от текстилния, тютюневия, хранително-вкусовия отрасъл вече протестират срещу лошото си материално положение. Работещите в машиностроенето пък са недоволни от корекцията на нормите, понижила доходите им с 20–30%. Източник на напрежение продължава да бъде и ниското заплащане на трудодена в ТКЗС, особено в новообразуваните кооперативи.

Социалното недоволство съвпада и с разрешената критичност на обществото по повод свалянето на стария партиен лидер Вълко Червенков на Априлския пленум 1956 г. (2–6 април). Върху Червенков и неговия култ се стоварват както социалните и икономическите проблеми на спряната индустриализация и появилата се в резултат на това безработица, така и репресиите над обществото и партийните членове. Решенията на пленума са обсъждани, макар и в тесния кръг на определени групи партийни членове като военните, милицията, комсомола, дипломатите, интелигенцията, учените, местните териториални активи. Но дори и сред тези проверени кръгове от обществото е силна критиката срещу управлението на комунистическата партия, допуснала тежките социални и икономически проблеми[306]. На Априлския пленум 1956 г. на вълните на разобличаването на Вълко Червенков, набеден за българския Сталин, Тодор Живков поема реално властта в БКП[307].

Вследствие на политическите борби и сталинизацията в България се установява трайна симбиоза между управляващата комунистическа партия и държавата. Нейното функциониране като авторитарна машина, подчинена на абсолютната власт на партийния лидер, превръща политическия фактор в негово лице в основен за реализиране на всички проекти по модернизиране на икономиката и общест-

---

[305] Пак там, р. 35–36.

[306] Огнянов, Л. *Митът за „историческия прелом" в България през 1956г.* – В: *История и митове.* С., 1999, с. 117–128.

[307] По-подробно: Марчева, Ил. *Тодор Живков – пътят към властта,* с. 118–162.

вото. По време на борбата за власт 1956–1962 г., провеждаща се под знака на „*десталинизация*", постовете на министър-председателя и на първия секретар на комунистическата партия са разделени. Тогава Антон Югов е министър-председател, а Тодор Живков – първи секретар на ЦК на БКП. И двамата са политически дейци, без висше образование, издигнали се в нелегалния период на комунистическата партия, но на 9 септември 1944 г. са на различни нива на партийно-политическата йерархия. Югов е член на Политбюро през 1937 г. до 1962 г. и има непрекъснат стаж от 1944 до 1962 г. като министър на различни силови и стопански министерства, а също и като подпредседател на Министерския съвет в двете правителства на В. Коларов (1949–1950) и в двете правителства на В. Червенков (1950–1956). Докато Живков е главно политическо лице, но с важни позиции в партийната йерархия като първи секретар на Софийския градски комитет на БКП (1948–1950), секретар на ЦК на БКП от 1950 г., кандидат-член (1950–1951) и член на Политбюро от 1951 г., завеждащ Секретариата на ЦК от 1953 г., първи секретар на ЦК от 1954 г. и ръководител на Политбюро (1956–1962)[308]. Въпреки разграничаването на функциите между партийния ръководител и министър-председателя, стопанската политика е белязана от силното присъствие на новия партиен лидер. Интересът на Живков към стопанското развитие е породен от факта, че в борбата за власт той напипва верния път за политическата си стабилност – да търси адекватни на изискванията на икономическото развитие политически решения. След втората вълна на „*десталинизация*", довела до свалянето на Югов, за да се укрепи окончателно във властта през 1962–1971 г. Живков поема и съвмещава двете най-важни позиции – на първи секретар на ЦК на БКП и на министър-председател на две последователни правителства (1962–1966) и (1966–1971). От 1971 г. става председател на Държавния съвет на НРБ със статут на президент и такъв остава до 10 ноември 1989 г., продължавайки да оглавява БКП вече като генерален секретар. Тодор Живков повече от 30 години стои начело на партийната и политическата пирамида, което е своеобразен феномен в Източния блок, и така направлява стопанската политика[309]. Той много харесва себе си в ролята на бизнесмен на цялата българска икономика. На ласкателствата на английския издател, журналист и бизнесмен Робърт Максуел в интервю в средата на 80-те години, че е „*роден общественик, роден държавник, роден партиен ръководител, роден революционер*", Живков отвръща: „*Моля, моля, моите претенции са само за бизнесмен*"[310].

Големите сътресения в политическия и обществения живот през 1956 г. както в СССР, така и в Източния блок намаляват възможностите за ускоряване на развитието според съветския/сталинския модел – чрез развитие на ускорената индустриализация. Новият партиен лидер, дошъл под знака на десталинизацията, подобно на останалите лидери в Източния блок по време на критичната 1956 г., предприема мащабна социална политика. Тя изтощава допълнително финансо-

[308] Ташев, Т. *Министрите на България, 1879–1999*, с. 184; 530–531.

[309] Баева, И. *Тодор Живков*. С., 2006. с. 9–60.

[310] ЦДА, ф 1Б, оп. 60, а. е. 351, л. 18.

вите възможности на страната и за инвестиции са отделени рекордно ниските 16% от националния доход. (За сравнение дотогава този процент се е движил около 25–28%.) Намалява се работният ден на различни категории трудещи се в предпразнични и съботни дни, увеличава се минималният размер на пенсиите и заплатите на нископлатените работници и служители, както и месечните надбавки за деца; премахват се таксите за ВУЗ; издръжката на работническите столове се поема от държавата. Приет е закон за държавни пенсии за селяните кооператори.

Замисля се заем за кооперативите и успокояване на партийно-административния натиск за кооперирane. То върви по-плавно – от 1956 до 1958 г. кооперираната земя нараства средногодишно с по 10%, за да достигне 93,2% през 1958 г. (при 62,5% през 1955 г.).

Политиката на първия секретар на ЦК на БКП означава нови съкращения в строителството, реконструкцията и оборудването не само на промишлените отрасли, но и в механизацията в селското стопанство. В резултат само от строителните организации са освободени 12 600 души[311]. През 1956 г. селското стопанство дава ниски добиви и постъпленията в държавата от продукция като тютюн, слънчоглед, памук, коноп, пашкули и слънчоглед чувствително намаляват. Не нараства достатъчно и производството на месо, кожи и вълна и затова през 1957 г. не се очаква увеличаване на промишлената продукция в отраслите, работещи с тези суровини. Намаляването на производството означава нова вълна безработни, която не може да бъде поета и през 1957 г., защото тогава не се предвижда въвеждане на нови големи производствени мощности[312]. Непрекъснато расте пасивното салдо на българската външна търговия, особено със западните партньори. Пасивното салдо към тях е 37 млн. лв. при общо пасивно салдо за годината 38 млн. лв.[313]

5.2. Стопанското развитие в условията на *десталинизацията* и интеграцията в Източния блок

Живков и ръководният екип са принудени да възприемат умерен курс на индустриално развитие, съобразен с препоръките на Хрушчов и с отношението на партньорите от СИВ. Така на Декемврийския пленум (19 декември 1956 г.) на ЦК на БКП в доклада на министър-председателя Антон Югов е обявена задачата за *„по-правилно и плавно съчетаване на индустриализацията на нашата страна, развитието на отделните отрасли* (а не на всички форсирано) *с непрестанното подобряване на материалното и културно положение на трудещите се“*. Основание за подобен отказ от изграждане на цялостен народостопански комплекс, т.е.

[311] Пак там, ф. 1Б, оп. 5, а. е. 246, л. 25–27.

[312] Пак там, л. 8–9, 10, 11.

[313] Пак там, л. 30.

да се развива стопанството автархично, ръководните стопански дейци намират в *„обстоятелството, че България не се развива откъснато, изолирано от другите братски социалистически страни"*. Затова *„Ние трябва решително да отхвърлим всяка тенденция, откъдето и да идва тя, да форсираме развитието на всички отрасли на народното стопанство, без да държим сметка за нашите икономически възможности, да осъдим всяка тенденция за самозадоволяване и автархия"*[314]. Българските управляващи вече изтъкват занаятчийския характер на производството като аргумент да се откажат да развиват преработвателната промишленост и най-вече машиностроенето и да променят в негова полза структурата на износа. Възприема се постепенността в развитието на машиностроенето, неговото насочване към онези местни нужди и производства, които то най-ефективно би задоволило и които са съгласувани със СИВ[315].

А това съгласуване върви трудно. През май 1956 г. на седмата сесия на СИВ се поставят въпросите за перспективно координиране на плановете на страните членки за периода 1956–1960 г. Българските представители използват безработицата като аргумент за исканата от страната ни специализация при дългосрочното договориране в СИВ. Посочвайки колко е опасно младежи да стоят без работа, те се надяват да убедят страните от СИВ да подпомогнат преработвателната ни промишленост, като се съгласят да изкупят произведенията на нашата лека и хранително-вкусова промишленост и да включат износ на оборудване от България в трети страни. Социалните аргументи на българската делегация трудно срещат разбиране, защото подобни и дори по-големи трудности изпитват през кризисната 1956 г. и останалите източноевропейски страни. В хода на преговорите на българските представители често се правят бележки, че са прекалено неотстъпчиви и непрекъснато се оплакват от собствените си проблеми, без да държат сметка и да се съобразяват с останалите страни членки на общността[316].

Българската икономика се стреми да излезе от традиционната рамка на производител и износител на промишлени суровини и зърнени храни, които в момента не достигат и вътре в страната. Затова българските стопански дейци настояват износът на зърно да намалее за сметка на увеличаване на зеленчуците, плодовете и гроздето[317]. Срещу подобна специализация в селското стопанство страната изисква повишени доставки на торове, но успява да договори такива само от ГДР[318].

Същевременно България се включва в няколко програми за изграждане на мощности в тежката промишленост. Тя се задължава да увеличи добива на метали и да облекчи общността, като си осигури сама коксуващи въглища за металургич-

---

[314] Пак там, л. 180.

[315] Пак там, л. 180.

[316] Пак там, а. е. 208, л. 77–78.

[317] Пак там, л. 75–85.

[318] Пак там, л. 72.

ната промишленост. Предвидено е да се разшири ДМЗ „Ленин" и да се построи нов оловно-цинков завод, да се изгради коксохимически завод и да започне строителството на нов металургичен комбинат при Кремиковското желязно находище[319]. България трябва да получи комплектни доставки за 5 електростанции, 2 завода за химически торове, за разширението на ХК „Сталин" и Содовия завод, да изгради 2 целулозни завода, 2 циментови, медодобивен, да разшири съществуващия оловно-цинков завод успоредно с изграждането на нов, да оборудва 2 захарни завода, 1 стъкларски и да осигури други съоръжения за текстилната, дървопреработвателната и хранително-вкусовата промишленост[320].

Българската страна полага усилия да се специализира в производството на редица машиностроителни изделия (слаботокови съоръжения, електротелфери и електрокари). Смята се, че те в по-голяма степен определят степента на модернизация и изграждането на индустриално общество. Координирането на производството в СИВ е наложено от липсата на пласмент за изделията на машиностроителната промишленост, която всички страни искат да развиват, но го правят на ниско техническо и технологично ниво. Те не могат да я пласират помежду си и на външния пазар, затова трудно дават съгласие на аграрни страни като България да развиват машиностроене. С дълбок скептицизъм партньорите от СИВ дълго време отказват на страната ни подобна специализация с аргумента, че българското машиностроене е на много ниско техническо равнище, и предупреждават, че ще искат от България последен модел швейцарски електрокари[321]. Рефлексите на българския елит и от новото, и от старото поколение при подобни изисквания са еднакви. Цола Драгойчева се възмущава, че нашите партньори са толкова придирчиви към българското машиностроене, а Станко Тодоров смята, че като се внесе швейцарския модел и той по стара традиция бъде разглобен и копиран, лесно ще бъде възпроизведен. Прекаленият оптимизъм на младия партиен деец, който тепърва навлиза в стопанската политика, е охладен от уместната забележка на ветерана Г. Чанков, който предупреждава, че по този *„лесен"* начин българското машиностроене не се е справило с далеч по-проста машина като плуга[322]. Всъщност при подготовката за съгласуване на перспективните планове на страните от СИВ до 1960 г. (за някои отрасли и до 1965 г.) проличава техническата изостаналост на българската икономика дори в сравнение със страните от Източния блок. А изостаналостта се оказва проблем и заради новите тенденции в СИВ, повлияни от стихването на силната конфронтация между Източния и Западния блок по това време.

Започналото колебливо разведряване между Изтока и Запада с идеята за мирното съвместно съществуване, обявена от Хрушчов на XX конгрес на КПСС през февруари 1956 г., предшествано от Женевските споразумения през 1955 г. между СССР, Великобритания и Франция за разоръжаване и за забрана на атомното оръ-

[319] ЦДА, ф. 136, оп. 22, а. е. 325, л. 24–25.

[320] Пак там, ф. 1Б, оп. 5, а. е. 209, л. 22.

[321] Пак там, оп. 5, а. е. 208, л. 100.

[322] Пак там, л. 100.

жие, поставя на преден план не конфронтацията, а икономическото съревнование между двете системи. Ето защо в СИВ се разисква и въпросът за техническия прогрес и необходимостта научните постижения да обслужват производството. В още по-голяма степен това важи за България. Българските стопански дейци са притеснени от укорите и заплахите на партньорите, че от България ще се внасят машини само ако отговарят на световните технически стандарти и са качествени. Ето защо председателят на ДПК Г. Чанков информира ЦК, че *„задачите, които се поставят за техническия прогрес* (в СИВ– б. а.), *се имат предвид Чехия, ГДР, Унгария, които са далеч от нас. Ние трябва сериозно да догоним тези страни. Тези предстоящи 4 години ще бъдат голям скок в развитието на нашата промишленост. Ако ги изтървем, след това трудно ние ще догоним това изоставане – между нашия лагер и капиталистическите страни се води най-сериозна борба"*[323] за пазари.

Прагматичният Живков разбира, че освен програма за смекчаване на народното недоволство, трябва да се търсят по-трайни решения на въпросите за заетостта и за модернизирането на икономиката ни. Българската страна не получава утвърдителен отговор от СИВ и затова решава да потърси такъв директно от СССР. Това става по време на посещението на българската партийно-правителствена делегация, начело с Т. Живков, в Москва от 15 до 20 февруари 1957 г. Солидаризирайки се изцяло с външнополитическите позиции на Москва, новият български лидер и придружаващите го висши партийни и правителствени дейци искат в замяна от Кремъл одобрение за перспективното развитие на българското стопанство. Българската делегация уверява, че страната няма да създава напрежение и ще спазва договореностите в СИВ, като се съобразява с реалните си възможности, темпове и насоки на промишлено развитие. Декларира, че усилията ще бъдат насочени към отрасли, за които страната разполага с необходимата суровинна база. Това са рудодобивната, цветната металургия, химическата и каменовъгленатa промишленост, електроенергетиката[324].

Двете страни подписват протокол за съветска техническа и финансова помощ в изграждането и разширяването на редица промишлени обекти, одобрени и от СИВ. Поради недостига на черни метали в общността нашата страна още веднъж изразява готовност, ползвайки помощта на СССР, да изясни в близките няколко години възможностите за развитие на черната металургия. Получено е съгласието на СССР да се проведат проучвания за определяне методите за обогатяване на железните руди от Кремиковското месторождение. Предвижда се и построяването на коксохимически завод с капацитет 300 хил. т кокс и въглеобогатителната фабрика към

---

[323] Пак там, оп. 5, а. е. 209, л. 27.

[324] Договаря се разширяването на съществуващия оловно-цинков завод и строителството на нов (с капацитет 40 хил. т олово и 30 хил. т цинк), за да може България да изнася оловен концентрат за СССР и след 1960 г. Разширение се предвижда и за химкомбината за производство на азотни торове в Димитровград, като там започне производство и на течен амоняк. Същевременно се замисля и изграждането на нов азотноторов завод с капацитет 200–220 хил. т. амониева селитра на първия етап и още 220 хил. т годишно на втория. Към този завод се проектира и въглеобогатителна фабрика. – ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а. е. 256, л. 17.

завода с мощност 1 млн. тона въглища годишно. Така всъщност българската страна се опитва да си осигури сама дефицитния кокс, а в перспектива да разшири съществуващия металургически завод в Перник и да построи нов за добив на прокат[325].

За изграждането на тези големи и важни за промишленото ни развитие обекти СССР обещава пореден заем от 200 млн. рубли, който трябва да бъде погасен за 10 години. В обстановката на остър недостиг на промишлени суровини и особено на черни метали Хрушчов явно коригира виждането си от 1955 г., че нашата страна трябва да развива само селското си стопанство и да не се опитва да изгражда индустрии, за които няма суровини. Така е даден началният тласък за предприетата по-късно ускорена българска индустриализация, без да се нарушават препоръките на СИВ.

Подобна политика за отпускане на кредити на източноевропейските страни СССР провежда в унисон с *„Декларацията на правителството на СССР за основите на развитие и по-нататъшно укрепване на дружбата и сътрудничеството между СССР и другите социалистически страни"* от 31 октомври 1956 г. Тя трябва да убеди съветските сателити, че в Източния блок отношенията няма да са вече на безпрекословно подчинение на Кремъл, а ще бъдат основани на демократични норми. За да укрепи връзките по-убедително, между 1957–1960 г., след двустранни и многостранни срещи на най-високо равнище, СССР предоставя кредити на всички социалистически страни. Вижда се, че кредитите за България не са най-големи, но не са и най-малки: Полша получава 700 млн. р, Румъния – 270 млн. р, ГДР – 340 млн. р., Унгария – 1010 млн. р., от които 200 млн. в конвертируема валута, Албания – 378 млн. р. България до края на 1960 г. получава общо 560 млн. р.[326]

Амбициите на българските стопански и партийни дейци не се свеждат само до развитието на металургията и добивните отрасли, подхранващи предимно собствената преработвателна промишленост. Машиностроенето е ключов елемент от Лениновата теория за индустриализация, затова българският политически елит, подобно на останалите източноевропейски ръководители, възприема този отрасъл като основа за постигане на стопански напредък. Увеличаващата се градска безработица също налага развитие на машиностроенето, за да може то да поеме излишната работна ръка. Претенциите на партньорите от СИВ за качеството на българската машиностроителна продукция обаче трудно могат да бъдат изпълнени както през 1957 г., така и в следващите години. Затова българската страна декларира, че машиностроенето ще бъде насочено преди всичко към модернизацията на съществуващите вече предприятия. Но същевременно е поискано увеличаване на съветските поръчки за пълно натоварване на българските мощности, което би дало работа на част от безработните в градовете.

След като получават съветското съгласие за поръчки за Варненската корабостроителница, българите поставят въпроса да се увеличат поръчките и за изграждащия се край Шумен завод за автотракторни резервни части и за мебелната ни промишленост. Договорени са доставки на промишлени стоки за бита от СССР, които

---

[325] Пак там, л. 18–20.

[326] *Центрально-восточная Европа во второй половине XX века*, т. 1, с. 371–372.

не се произвеждат у нас. Конкретната реализация на постигнатите договорености е оставена на съответните планиращи органи на двете страни. Предвижда се също така съветски специалисти да подпомогнат работата на ДПК, различните ведомства и министерства в това отношение[327].

Особено важни са разговорите по перспективите за развитие на селското стопанство. Българската страна съзнава, че за да осъществи замислената трайна специализация в интензивното земеделие, трябва да гарантира пласмента му. Затова се преценява като нежелателно реализацията на селскостопанската продукция да зависи от колебанията на международния *„капиталистически"* пазар: липсата на свободна валута принуждава българската външна търговия да продава не когато международните цени са най-изгодни, а когато трябва да се покрие някаква стопанска нужда. Това е причината българските управници да търсят одобрението на Москва за замислената (всъщност отдавна осъществяваща се, но не възприемана от всички страни в общността) специализация в областта на техническите и интензивните култури за сметка на производството на зърнени храни. В подкрепа на това желание са изтъкнати редица икономически аргументи – като голямата аграрна пренаселеност и необходимостта от интензивно производство за осигуряване заетостта на свободната работна ръка на село. Защото въпреки кооперирането и свързаното с него изтласкване на работната сила от селото, аграрната пренаселеност не е преодоляна – на глава от населението се пада по 6 дка и 2 ара и по 150 трудодни в годината на трудоспособен селянин. Това обяснява както ниското заплащане в селското стопанство, така и импулса на селяните да напускат селата и да търсят препитание в градовете в момент, когато там цари безработица. Освен за по-плътно ангажиране на селяните, специализацията в лозарството, овощарството и градинарството се налага, според българската делегация, и поради особености на релефа – големи са полупланинските площи, неподходящи за отглеждане на пшеница, царевица, слънчоглед и др. При съществуващите климатични условия тези култури дават в повечето случаи ниски и нестабилни добиви. Но така аргументираната специализация налага съкращаване на площите за зърнени култури, а зърненият проблем в страната не е решен. Всъщност от СССР се иска не само да изкупува предлаганото увеличение на интензивните култури, но и да компенсира намаляването на площите за зърнени храни и памук с увеличени доставки на такива продукти за България[328].

Съветската делегация дава съгласието си за това и е предвидено тези договорености да залегнат в дългосрочната спогодба за доставки между двете страни за периода 1958–1960 г., която предстои да се сключи в средата на 1957 г.[329] Но българската страна настоява за нещо повече – иска гаранции за изкупуване на нашите плодове и зеленчуци за по-дълъг срок. Предложението за осигуряване на пазар на българските селскостопански произведения в СССР и в другите страни от общността за периода 1960–1970 г. обаче е отклонено. Съветската делегация държи тези

[327] ЦДА, ф. 130, оп. 11, а. е. 7, л. 18.

[328] Пак там, ф. 1Б, оп. 5, а. е. 259, л. 22–25.

[329] Пак там, л. 25.

въпроси да се решат на многостранна основа, затова препоръчва през пролетта на 1957 г. в София да се проведе стопанска и транспортна конференция между СССР, Чехословакия, ГДР и България. Там българската страна получава правото да увеличи доставките от зеленчуци и плодове за СИВ и по-точно за посочените по-горе страни, а те от своя страна се съгласяват да бъдат увеличени зърнените доставки от СССР за България. На базата на тези договорености се сключват дългосрочните спогодби между нашата страна и промишлено по-развитите държави от общността, където България разчита да пласира увеличеното си производство от зеленчуци и плодове[330]. Дългосрочното планиране на производството и пласмента е от изключителна важност за страната, защото в средата на 50-те години например тя има проблеми с пласмента на 20 хил. т домати[331].

Хрушчов се съгласява да подкрепи българското искане за специализация в селското стопанство не без политически мотив. Извършеното кооперииране на селското стопанство налага такава подкрепа, за да може българският случай да стане образец за другите страни от социалистическата общност и на първо място за поляците[332]. В този момент съветският ръководител търси въздействие на българския пример в рамките на общността, а не толкова върху съседните натовски страни, както е през 1955 г. Но той дипломатично предупреждава, че съветското съгласие е само принципна уговорка, а не договор, условията и детайлите на който тепърва трябва да се изяснят. Разбира се, Хрушчов не пропуска възможността чрез подкрепа на българските искания да затвърди съветското влияние в страната. Той възклицава: *„Дайте да строим такава икономика на България, която ще повишава жизненото равнище на българския народ"*[333].

С поемането на партийното ръководство Т. Живков продължава да следва *„новия курс"* заради крещящите социално-икономически проблеми. Това му гарантира вътрешна, а и външна подкрепа. Голямата задача за политическото оцеляване на Т. Живков вътре в страната и пред Кремъл е да не допусне в България събития от рода на полските и унгарските. Затова той продължава политиката за намаляване на потребителските цени и за развитие на леката промишленост. При първа възможност обаче Живков се връща към изграждането на индустриалното общество и икономика от съветски тип. Подобна позиция укрепва неговия авторитет пред доминиращия в България сталинистки елит, възпитан във вярата, че тежката промишленост е ключът към развита икономика. Повод му дава подготовката на плана за третата петилетка.

Живков получава доклада за социално-икономическото развитие на България за периода 1953–1958 г. от председателя на ДПК Руси Христозов през пролетта на 1958 г. Докладът съдържа и проекто-директивите за основните отрасли за третата петилетка. Лайтмотив в него е констатацията, направена още през 1957 г. от пред-

---

[330] Тодоров, Ст. *До върховете на властта. Политически мемоари.* С., 1995, с. 97.

[331] ЦДА, ф.1Б, оп. 5, а. е. 259, л. 2, 26.

[332] Пак там, л. 38.

[333] Пак там, л. 38.

шественика на Христозов на този пост – свалениe Г. Чанков, за голямата изостаналост на България спрямо останалите страни от Източния блок[334]. Централният планиращ орган не иска да прави сравнения между стопанското развитие на България от довоенния период с този до 1956 г. – тогава страната отбелязва високи темпове на растеж, които се дължат предимно на ниския начален старт. Ето защо ДПК прави своите изводи за периода 1950–1956 г., когато започва намаляване на темповете.

Сравнението между данните за обема на промишлено производство, броя на заетите в промишлеността и относителното тегло на отраслите, произвеждащи средства за производство, в общия дял на промишлената продукция на страните от СИВ през посочения период показват, че България изостава и от втория ешелон не толкова развити в сравнение с Чехословакия или ГДР страни като Полша, Унгария, Румъния[335]. Особено ниско е производството на различни промишлени продукти и суровини (електрическа енергия, въглища, тъкани, торове, растителни масла) на глава от населението в сравнение с най-развитите страни като Чехословакия, ГДР, СССР. Българските данни се доближават до тези на Румъния, надвишават всички показатели на Албания и параметрите на някои промишлени изделия в Югославия[336]. Но тази регионална близост не радва и не успокоява централния планов орган. ДПК търси съпоставка с по-напредналите страни. Ниските темповете на развитие на нашата промишленост през първата половина на 50-те години показват според доклада, че *„България не само не догонва, но за посочения период изостава от промишленото развитие на европейските страни с народна демокрация, с изключение на Албания"*[337]. ДПК преценява, че през 1953–1957 г. лошо са използвани средствата за натрупване и инвестиране в икономиката – в нови мощности се внедряват стари технологии и технически средства.

По-благоприятно е сравнението между България и останалите страни членки на СИВ в областта на селското стопанство. Темповете на нарастване на селскостопанското производство и общата продукция на този отрасъл от българската икономика за периода 1950–1956 г. са близки до тези на останалите страни от СИВ. Производството на зърнени храни на глава на населението и броят на продуктивния добитък на 1000 души от населението обаче налагат неприятни изводи за оскъдността на българската трапеза. Употребата на хляб и хлебни изделия е твърде висока в сравнение с другите храни. Страната се нарежда на последно и предпоследно място по брой на кравите и свинете, а консумацията на месо е 2 пъти по-ниска от научните норми на хранене. Потреблението на мляко и млечни произведения също е 2 пъти по-малко от научните норми. Ето защо ДПК обобщава, че в селското стопанство трябва приоритетно да се развива животновъдството, което да осигури нарастване на консумацията на животински продукти и намаляване на хлебните изделия[338].

---

[334] ЦДА, ф. 130, оп. 11, а. е. 7, л. 60–64.

[335] Пак там, л. 60.

[336] Пак там, л. 61.

[337] Пак там, л. 62.

[338] ЦДА, ф. 130, оп. 11, а. е. 7, л. 63

В същото време България се оказва на челно място по механизация на селскостопанското производство. Но форсираното и донякъде самоцелно въвеждане на техника на село създава и затруднения: непълноценно се използва както работната ръка, така и животинската теглителна сила[339].

Като отчита резултатите от социално-икономическото развитие на страната за периода 1953–1958 г. и промените в стопанското ръководство, насочени към децентрализация и увеличаване правомощията на местните кадри в управлението на икономиката[340], ДПК не пропуска и проблемите на перспективното планиране по отрасли и икономически звена, което да стане основа за по-успешно кооперирането на страната ни в СИВ[341].

ДПК прави равносметка на втората петилетка и завършва с обобщения и препоръки за основните насоки, по които трябва да се развива българската икономика през третата петилетка. Както е присъщо на всички стопански отчети от тази епоха, в началото ДПК обявява, че през отчетния период производствено-техническата база на народното стопанство се е разширила, общественият продукт и националният доход са нараснали, а материалното положение на трудещите се е подобрило. След тези дежурни фрази обаче ДПК отново бие тревога, че темповете на развитието ни през втората петилетка, сравнени с по-напредналите народнодемократични страни, са недостатъчни, *„поради което не само не ги догонихме, но досегашното изоставане се увеличи"*[342]. Ето защо основната икономическа задача през следващите години трябва да бъде да *„се осъществяват по-високи темпове на нарастване на производството във всички отрасли на народното стопанство, което да осигури по-бързо догонване развитието на другите народнодемократични страни"*. Основен резерв за постигане на тази задача е по-пълното използване на производствените мощности и наличната работна ръка[343].

Догонването на по-развитите страни предполага да се заложи на индустриализацията, *„като се засили преди всичко развитието на отраслите на тежката промишленост – суровините, енергетичните отрасли, металургията, машиностроенето, химията. Наред с това трябва да се засили развитието на отраслите на леката и хранителната промишленост"*[344]. Приоритети в промишлеността стават трудоемките преработващи отрасли, които ще облекчат баланса на трудовите ресурси и ще съдействат за оползотворяване на свободната работна сила както в града, така и в селото. От друга страна, в селското стопанство е предвидено постоянно

---

[339] Пак там, л. 63, 64.

[340] Става дума за ПМС 55 от 31 март 1958 г. (Държавен вестник, бр. 91, от 1 април 1958 г.). С него се дава известна свобода на директора на предприятието да борави с планирането и изразходването на извънлимитните средства до определен размер, без изричното съгласие на висшестоящите органи, както и да се включат по-активно в управлението на предприятията профсъюзните организации за изпълнение на плана.

[341] ЦДА, ф. 130, оп. 11, а. е. 7, л. 66.

[342] Пак там, л. 67.

[343] Пак там, л. 67.

[344] Пак там, л. 68.

увеличаване на дела на интензивните и трудоемки култури, по-бързо развитие на животновъдството и на нови, по-доходни отрасли. През третата петилетка трябва да се потърси подходящ баланс между разумната механизация, животинската тяга и използването на работната сила, за да се задържат на село потенциалните мигранти и по-пълноценно да се използва наличната техника.

Реализацията на запланувания ръст през третата петилетка, който трябва да ни изравни с останалите страни от социалистическа общност, се търси в политиката на икономии и преразпределение на ограничените финансови ресурси и в координацията, специализацията и кооперирането в СИВ. Българската ДПК отбелязва, че досегашният принцип на съгласуване в СИВ носи повече *„технически характер, като се изхожда от суровинната база и наличните мощности. За българската икономика е по-важно това съгласуване да се съобразява с цялостното икономическо състояние и специфичните задачи, които стоят за разрешение пред всяка страна"*[345]. С други думи, координацията трябва да подкрепи индустриализирането, което според българския политически елит ще осигури напредъка на страната, ще реши социалните проблеми и ще преодолее изоставането спрямо страните от СИВ.

Финансирането и правилното разпределение на държавните средства са много важни елементи в проекто-плана за третата петилетка, като се има предвид наследството от втората. Силно намалените капитални вложения и фондът натрупване в съчетание с нарастването на потреблението показват, че финансирането на икономиката през тези години става благодарение на кредитите от страните от общността. Така относителното тегло на външния ни дълг в общия обем приходи по бюджета расте от 8,2% през 1953 г. до 10,8% през 1957 г., като външните държавни дългове нарастват от 1 780 млн. лв. през първата петилетка на 2050 млн. валутни лева. Условията, при които получаваме кредити, се преценяват като изгодни за страната ни, а заради предвижданите по-бързи темпове на нашето развитие се смята за целесъобразно и в бъдеще да се издействат такива кредити[346].

В проектодирективата се планират външни кредити главно от СССР в размер на 2455 млн. валутни лв. Разчита се, че с тях ще се финансира голямото промишлено строителство – на металургичния комбинат в Кремиковци, на втория азотноторов в Стара Загора и на втория оловно-цинков завод в Пловдив, разширението на содовия завод в Девня и др. Освен това чрез тях държавата се готви да погаси стари плащания по кредити на стойност 2 млрд. валутни лева. Проблемът в тази добре подредена схема е, че два месеца преди приемането на директивите на конгрес на БКП са договорени само 1585 млн. валутни лв.[347] Ето защо е решено да се увеличи износът на наши стоки за западните пазари и той да надвишава вноса, за да се осигури свободна валута[348], с която да се закупуват промишлени суровини и съоръжения за индустриалното строителство.

---

[345] Пак там, л. 69–70.

[346] Пак там, л. 75, 76.

[347] Пак там, ф. 1Б, оп. 5, а. е. 331, л. 36.

[348] Пак там, л. 37.

Предвижда се и друг, вътрешен източник за държавни инвестиции в планирания за петилетката обем – по-голямото натрупване от националния доход. Стремежът е да се намери благоприятното съотношение между по-голямото натрупване (за да не се повтори грешката от втората петилетка, при която по-голяма част от националния доход отива за потребление, което от своя страна съкращава възможностите за инвестиции и води до безработица) и поддържане и дори увеличаване нивото на потребление, особено при работници, служещи и селяни от райони с ниски доходи (за да не се допуска грешката от първата петилетка да се отделят средства изключително за индустриалното строителство за сметка на жизнения стандарт). Механизмите за това се търсят в намаляване на запасите и резервите, в съкращаване на дублиращите звена в управлението при делегиране на по-широки права и отговорности на местните стопански органи, в затягане на държавната дисциплина и др. под.[349]

Ограничените финансови ресурси налагат прецизно да се подберат обектите за изграждане. Независимо от хронологическите различия във вариантите на третата петилетка, във всички тях залягат обектите, съгласувани в СИВ през 1956 г. и договорени със СССР. Те съответстват на насоките на VIII сесия на СИВ от септември 1957 г. през следващите 10–15 години отделните социалистически страни да задминат развитите западни страни по производство на глава от населението на основни промишлени суровини. Най-големи надежди в това отношение се възлагат на черната металургия[350]. Около тези нови индустриални мощности се въртят споровете между министерствата, ДПК, стопанските отдели при ЦК на БКП и органите на местната власт в окръзите. Най-големи дискусии предизвиква разпределението на капиталните вложения. Ето защо на 9 януари 1958 г. Политбюро на ЦК на БКП натоварва комисия в състав Райко Дамянов, Боян Българанов, Данчо Димитров, Станко Тодоров и Руси Христозов да прегледа спорните въпроси и да прецени към кои отрасли да се насочат повече инвестиции. Комисията подкрепя изграждането на основните обекти в черната металургия[351] и разширяването на мощностите за съхраняване и преработка на селскостопанската продукция за износ, както и за подобряване на винопроизводството и захарното производство[352]. Тя смята, че икономически по-целе-

---

[49] Пак там, ф. 130, оп. 11, а. е. 7, л. 68–69.

[5] Никова Г, *„Реформите" в СИВ през 60-те години на XX век и България*. – В: *България и Русия между признателността и прагматизма*. С., 2009, с. 647.

[351] Тази комисия коригира първоначалното становище на ДПК да не се изгражда коксохимически завод, защото оценява, че влагането на средства в черната металургия е по-ефективно, отколкото в редица други отрасли. Например на един зает в черната металургия се пада чиста продукция за около 64 400 лв., а на 1000 лв. капитални вложения – 300 лв. чиста продукция. В цветната металургия съответните стойности са – 59 900 лв. и 153 лв. чиста продукция на 1000 лв. капитални вложения. Комисията предлага в този отрасъл да се вложат допълнително 505 млн. лв., за да може да се въведе в действие в края на 1962 г. първата батерия на коксохимическия завод, а в 1964 г. – първият етап на металургическия завод Кремиковци. – ЦДА, ф. 1Б, оп. 19, а. е. 309, л. 2.

[352] Ето защо тази комисия препоръчва нови инвестиции в размер на 330 000 000 лв. в консервната и хранително-вкусовата промишленост, работещи за износ. ЦДА, ф. 1Б, оп. 19, а. е. 309, л. 3.

съобразно е да се вложат големите средства в построяването на нов оловно-цинков завод в по-далечна перспектива, а през предстоящата петилетка да се изгради само една секция към съществуващия завод в Кърджали[353].

Подобен проблем се очертава и в инвестиционното строителство в химическия отрасъл. Дилемата и тук е дали да се разширява съществуващият азотно-торов завод в Димитровград, след като ще се строи нов[354]. Но се поражда и друг спор – къде да се построи новият завод. Експертната оценка е, че най-изгодно е разширението на завода в Димитровград, но независимо от това с решение на Политбюро от 27 март 1958 г. новият торов завод се ситуира в Стара Загора[355]. Натискът идва от старозагорската общественост, която вижда в промишлеността гаранция за поминъка на хората в големия град. Стара Загора е възприемана като крепост на свалените Г. Чанков, а с изпадането му в немилост старозагорци свързват слуховете, че заводът, разработван за техния град, след лятото на 1957 г. се проектира за Пловдив или Димитровград[356]. Практика е местата на големите промишлени обекти да се определят не толкова по икономически показатели, а защото даден град или район е родно място на някой силен на деня. С решението заводът да бъде построен в Стара Загора, въпреки съмненията в стопанската изгода и несъгласието на отговарящия за промишлеността в Политбюро Младен Стоянов, Живков явно желае да спечели популярност сред старозагорци.

Споровете за инвестициите показват колко е важно за българската икономика да се впише в световното социалистическо пространство. Стъпка в това отношение е активната позиция на България в съвещанието на страните от СИВ в Москва през 20–23 май 1958 г., когато се обсъждат новите моменти във взаимоотношенията между страните-членки[357]. Тук ръководителите на партиите и правителствата на държавите от СИВ изразяват съгласието си да се изготвят дългосрочни програми за ускорено развитие на тежката промишленост. Съгласуват се и плановете по производство и взаимни доставки на военна техника[358]. Българската страна подкрепя предложената от СССР специализация във военното производство в общността: източноевропейските страни да произвеждат обикновеното въоръжение, а СССР – специалното. Но България обещава да спазва определения ѝ обем военни доставки от източноевропейските страни само ако са по клиринг и ако страните доставчици вземат от нас допълнително, над заплануваните количества селскостопанска и промишлена продукция[359].

---

[353] Пак там, оп. 6, а. е. 3585, л. 9–10.

[354] Пак там, л. 11.

[355] Пак там, а. е. 3372, л. 59–80; оп. 6, а. е. 3591, л. 2, 81.

[356] Пак там, а. е. 3372, л. 91.

[357] За тези важни срещи по-късно българският политически елит е информиран от министър-председателя Антон Югов, от председателя на ДПК Руси Христозов и от първия секретар Т. Живков. – Пак там, оп. 5, а. е. 339.

[358] Никова Г, *„Реформите" в СИВ през 60-те години на XX век и България*, с. 647

[359] ЦДА, ф.1Б, оп. 5, а. е. 339, л. 90.

Българската стратегия да се подкрепят съветските предложения, когато има спор в СИВ, с цел да се получи реципрочна подкрепа за българските, се очертава като успешна. Така става през май 1958 г., когато се обсъжда въпросът за ценообразуването. Постоянната комисия на СИВ по външна търговия през декември 1957 г. предлага при определяне на цените в общността да се използват средните международни цени, които ежегодно да се променят. Тази методика е неблагоприятна за България, затова нашата страна търси разбиране и подкрепа от Президиума на ЦК на КПСС. По-развитите страни като Чехословакия, Полша и ГДР държат международните цени да станат база за ценообразуването в СИВ. Но по-изостаналите като Албания и Румъния подкрепят стопанските и политическите аргументи на българската делегация, изложени от Т. Живков: приравняването на стокообмена в СИВ към международните цени ще обвърже социалистическата общност към бързопроменящата се *„капиталистическа"* конюнктура, това ще породи стремеж всяка страна да развива производства, за които в даден период има по-благоприятна цена на международния пазар, и ще постави под въпрос разделението и специализацията в СИВ. България е против подобно развитие, тъй като разчита на сигурния пласмент в СИВ за своята селскостопанска и най-вече за неконкурентната си на международния пазар промишлена продукция. Тя не е привлекателна и за социалистическите контрагенти, но точно затова българските управляващи искат да я пласират чрез предварително договаряне. Такова е разбирането и на останалите по-слабо развити страни от общността, които се опитват да се индустриализират[360]. Съветската делегация се присъединява към това мнение. Но поради трудно примиримите позиции на двете групи страни в СИВ въпросът за собствена база на цените в търговията между социалистическите страни остава нерешен.

Противоречията между страните от СИВ карат управляващите в България отново да заложат на сигурното – да се обърнат директно към СССР и с него да уредят стопанските проблеми. Паралелно с преговорите в СИВ българската делегация начело с Райко Дамянов води разговори от 12 до 23 май 1957 г. с председателя на съветския Госплан (съветския централен планов орган) Йосиф Й. Кузмин за внос на допълнителни количества промишлени суровини като чугун, кокс, бяло тенеке, каучук, машини и съоръжения, за помощ в проучването и проектирането на някои основни заводи през периода 1961–1965 г., съгласувани на най-високо равнище през 1957 г. Нашата делегация издейства погасяването на новите кредити за закупуване на специални съветски военни съоръжения да става под формата на стоки, и то за количества, надвишаващи вече договорените. Така е гарантиран пазар и пласмент за продукцията на българската лека промишленост и машиностроенето – машини, вино, винен дестилат, доматено пюре, пулпове, плодови и зеленчукови консерви. Нещо повече, според Р. Дамянов, тази договореност разрешава и проблема с перспективите за тези производства[361].

---

[360] Пак там, л. 93.

[361] Пак там, л. 102–103.

При разговорите българите са принудени да се съгласят с позицията на Госплан, че са необходими допълнителни проучвания преди изграждането на нов завод за черни метали. Съветският планов орган обещава писмено да уведоми българското правителство за становището на ЦК на КПСС по завода в Кремиковци[362]. Прякото съветско одобрение за изграждането на промишлени обекти в България не е нещо ново и необичайно, особено като се има предвид, че СССР е основният кредитор на мащабното ни индустриално строителство. Определянето от съветската страна на техническите показатели на българските заводи обаче изразява и директната зависимост на икономическата политика от Москва.

Договарянето с главния икономически и политически партньор по въпросите за дългогодишния пласмент на стоки и осигуряването на машини, съоръжения, суровини, техническа помощ при по-нататъшното индустриално строителство е важно условие за планиране на стопанското развитие през следващите години. След като това е сторено, на поредния VII конгрес на БКП, състоял се между 2 и 7 юни 1958 г., се приема отчетът за 1953–1957 г. и директивите за развитието през 1958–1962 г. Конгресът трябва да даде отпор на югославските обвинения срещу КПСС в хегемонизъм, в налагане на съветския модел на развитие, в непризнаване на национални пътища към социализъм. Тази политическа задача предопределя характера както на отчета, така и на насоките в проектодирективите.

В отчетния доклад е декларирана пълна подкрепа на съветската позиция с твърдението, че *„развитието на НР България към социализма става не по някакъв „особен", „национален" път, принципно различен от пътя на съветския народ и другите социалистически страни, а по същия път, по който се развиват и те"*. Същевременно Живков подчертава, че България не следва механично опита на СССР, не пренебрегва националните особености на развитие[363].

След национализацията на промишлеността и банките през 1947 г. и започналото индустриално строителство все по-голям става делът на държавната промишленост в образуването на националния доход. С приключване на кооперирането през 1958 г., в резултат на което в ТКЗС влизат 92% от обработваемите площи в страната, вече е постигнато пълното господство на обществената, т.е. държавната и кооперативната форма на собственост. Ето защо през 1958 г. е обявена *„пълната победа на социалистическите производствени отношения"*, както изисква съветският път към социализма.

Но Живков изтъква, че в кооперирането, както и в индустриализацията, България е показала особености, които не накърняват следвания модел, а отразяват националните особености. На първо място, българската индустриализация не е обхванала всички отрасли на промишлеността и преди всичко тежката, а само онези, за които са налице условия за развитие. Подобно твърдение е съвсем в духа на указанията на СИВ и на Хрушчов, а и съответства на идеологическата необходимост да се изтъкват национални специфики, които не променят съществено следвания съветски път. Но то не отразява в действителност характера на българското разви-

---

[362] Пак там, л. 103.

[363] Живков, Т. *Отчетен доклад на VII-ия конгрес на БКП*. С., 1958, с. 130.

тие от края на 40-те и началото на 50-те години. Едва в края на 1956 г. българските политици открито се отказват от автаркично изграждане на цялостен народностопански комплекс и приемат да развиват само онези отрасли, за които България има или се предполага, че има суровини.

На второ място, запазването, макар и само формално, на собствеността на кооперираните селяни върху земята, предадена в ТКЗС, за която им се плаща рента, е посочено като *„творческо"* прилагане от страна на БКП на съветския модел. Рентата обаче играе все по-малка роля в образуване на доходите на селяните. На VII конгрес главно по външнополитически съображения Т. Живков предупреждава да не се бърза с премахване на рентата, защото тя не изразява отношения на експлоатация и представя известна неголяма част от дохода на ТКЗС[364]. Това българско решение на въпроса за собствеността върху земята изтъква в приветственото си слово и Хрушчов. За да опонира на критиките на Съюза на югославските комунисти (СЮК), че в контролираното от Москва международно комунистическо движение теоретичната мисъл не се развива, той посочва наред с приноса на китайския скок за *„15 години да настигне и надмине Англия по производство на стомана и други важни видове промишлена продукция"* и българския опит в кооперирането: *„Много ценно за развитието на марксистко-ленинската теория е също така творческото разработване на проблемите на преходния период от комунистическите и работническите страни в Европа и Азия, по-специално опитът на БКП в преустройството на селското стопанство на социалистически начала"*[365].

Външнополитическият акцент на българския партиен форум – противопоставяне на *„югославския ревизионизъм"*, определя неговия параден характер. Не се чува нито дума за изоставането на България от останалите страни – това би прозвучало в дисонанс с общия тон на конгреса. Ето защо в отчета и във всички изказвания се набляга на успехите. Те трябва да покажат предимствата на съветския път в сравнение с югославския.

Притъпяването на десталинизаторския патос, за да не се дразни верния съюзник на Москва от това време – Китай, също дава своето отражение. Този път – върху отчитаните грешки в стопанската политика, които се свързват с *„култа към личността"*. Те са видени преди всичко в селското стопанство и в прекалената централизация в управлението на икономиката. На втората петилетка се приписва линията за продължаване на индустриализацията и завършване на кооперирането, която е преценена като успешно реализирана[366]. Разбира се, не е пропуснат Априлският пленум като *„възпитателен"*, допринесъл за подобряване на партийната работа в икономиката, възстановил колективните методи на ръководство[367].

---

[364] Пак там, с. 137.

[365] *Седми конгрес на БКП, Стенографски протокол.* С., 1958, с. 140.

[366] Живков, Т. *Отчетен доклад на VII-ия конгрес на БКП.* с. 40–44.

[367] Пак там, с. 45.

Новите задачи пред икономиката не излизат извън предвиденото по проекта на ДПК. Прокламира се *„по-нататъшно изграждане на социалистическото общество в нашата страна чрез още по-голямо развитие на материално-производствената база и издигане на социалистическото съзнание на трудещите се, което ще създаде условия за по-пълно задоволяване на техните растящи материални и културни потребности"*[368].

По-нататъшната индустриализация на страната трябва да постави *„нашата промишленост върху съвременна техническа база"*[369]. С оглед на тази обща задача се очертават основните аспекти на индустриализацията: разширяване на националната суровинна база; изпреварващо развитие на енергетиката; развитие и специализация на машиностроенето; внедряване на техническия прогрес; най-пълно и ефективно използване на материалните и трудови ресурси в промишлеността; подготовка на кадри; повишаване на обществената производителност на труда и върху тази основа – осигуряване на материалното и културното потребление на населението[370]. Според каноните на социалистическата индустриализация се планира приоритетно развитие на отраслите в тежката промишленост (група „А"), които трябва да нараснат със 77%, докато тези от леката промишленост (група „Б") – с 50%[371].

За селското стопанство е предвидено да се използват предимствата на *„победилия кооперативен строй"*, да се прилагат интензивни методи като напояване, наторяване, механизация, повишаване културата на земеделието и с тяхна помощ през 1962 г. да се увеличи с около 35% в сравнение с 1957 г. общият обем на селскостопанската продукция[372]. Подражавайки на съветските колхози, в директивата е определено селското стопанство *„да достигне по продукция на единица площ и на глава от населението европейските страни с интензивно селскостопанско производство."*[373].

С този планиран възход се очаква националният доход да нарасне с 50%, което ще гарантира както по-висока норма на натрупване, така и потребление[374]. Намек за предстоящото ускорение се прокрадва в заглавието на последния раздел на директивите за третата петилетка: *„На борба за изпълнение и преизпълнение на задачите по третия план"*[375]. Той е подкрепен и от планирания изключително висок средногодишен темп на нарастване – 12,3% спрямо планираните от другите социалистически страни между 7,9–9,5% за периода 1958–1965 г.[376]

---

[368] Пак там, с. 43.

[369] Пак там, с. 39.

[370] Пак там, с. 39.

[371] *VII конгрес на БКП, Стенографски протокол*, с. 627.

[372] Пак там, с. 634.

[373] Пак там, с. 606.

[374] Пак там, с. 643.

[375] Пак там, с. 429.

[376] Никова Г, *„Реформите" в СИВ през 60-те години на XX век и България*, с. 647.

5.3. *Големият скок* (1958–1960 г.) и неговите резултати

След конгреса преодоляването на изоставането застава във фокуса на вниманието на ръководните партийни и държавни органи. Необходимостта за ускоряване на икономическото развитие става водещ мотив в стопанската политика в края на 50-те и началото на 60-те години. Той е повлиян както от догонващия характер на предприетото по съветски образец обществено-икономическо развитие към индустриално общество, така и от дейността на съветския ръководител – Никита Хрушчов. По това време в СССР е подета кампания за достигане и надминаване на високоразвитите капиталистически страни. Н. Хрушчов запознава конгреса на БКП с почина на избрани колхози и совхози от 1957 г. да достигнат и надминат САЩ по производство на месо, мляко, масло на глава от населението. Този лозунг дава началото на волунтаристичната политика на *„големия скок напред"*, в която стремежът да се постигнат максимално бързо и с най-малки загуби впечатляващи резултати става с методи, произлизащи от сталинската практика. Новото начинание издава желанието на Хрушчов да свърже името си с обновление не само в политиката, но и в икономиката и така да се утвърди като безспорен лидер.

В опита на Хрушчов да осъществи *„голям скок"* е съчетана десталинизаторската линия за дозирана либерализация и демократизация със сталинската практика да се използват възможностите на системата за мобилизация на хората при осъществяване на позитивна обществена задача – нарастване на потреблението и консумацията, което да отвори пътя към обществото на изобилието[377].

Подходът да се решават големите социално-икономически проблеми екстензивно, с мобилизация на населението, с административна принуда не е нещо ново в условията на господство на партията-държава и държавната собственост. Природата на партийната диктатура, нейните стопански основи съдействат за появата на волунтаризъм и субективизъм в икономическата политика за сметка на вярата на хората, че след едно поредно напрежение и ограничение на потреблението ще достигнат до обществото на благоденствието. Самият социалистически проект е замислен като управляващата партия канализира енергията на хората. Въпреки претенциите за планово и планомерно развитие, идеята за скока в икономическата практика на социализма е използвана често и при това тя е тясно свързана с политически и социални задачи, които очертават магистрални перспективи като например: изграждане на социализма в една отделно взета страна или в страните с *„народна демокрация"*, или построяването на *„подстъпите към комунизма"* в Източния блок.

Интензификацията на социално-икономическите процеси е характерна черта на съветския/сталинския път на модернизация, който следват България и Източна Европа от края на 40-те години. Китайската интерпретация на ускорението през 1957 г. гласи: *„Да напрегнем всички сили, да се устремим напред, да строим социализма под лозунга: „Повече, по-бързо, по-добре, по-икономично!* [...] *За 15 години или*

[377] Верт, Н. *История Советского государства 1900-1991*. Москва, 1998, с. 401.

за по-кратък срок да достигнем Англия [...] *Упорито да работим за 3 години да изменим в основни линии облика на повечето райони в страната*"[378]. Тази идея е обявена на VII конгрес на БКП като доказателство за необходимостта да се следва линията на интензификация на икономическото развитие, без да се разгласи, че този скок в металургията се изразява в строителство на доменните пещи във всеки селски двор. Още повече, че такава идея развива по това време и Н. Хрушчов. А Хрушчовият лозунг от май 1957 г. е пряка заемка от популярния през 30-те години лозунг *„Догнать и перегнать Америку"* (Да достигнем и надминем Америка) и е в унисон с общия оптимизъм в социалистическия свят по това време[379]. През април 1959 г. този лозунг е обогатен с теза, която се лансира като принос на Хрушчов в теорията на марксизма. Новата закономерност, *„открита"* от Хрушчов е, че всички социалистически страни ще влязат в комунизма почти едновременно, затова с бързи темпове трябва да уеднаквят икономическата си база на световно ниво. Икономическият им потенциал растял непрекъснато и можел да понесе скокове и високи темпове благодарение предимствата на социалистическия строй[380].

Увлечението по ускорението скоро ражда нови и още по-авантюристични инициативи, необмислени административни и управленски реформи, които предизвикват в СССР сериозна икономическа и социална криза в началото на 60-те години. През 1957–1959 г. в СССР се подема серия кампании: модата по царевицата, месната афера в Рязанска област, млечните рекорди. Усилват се хоризонталните връзки между предприятията за сметка на традиционните вертикални – със закон от 10 май 1957 г. са закрити съюзните промишлени министерства и на тяхно място на регионално ниво възникват совнархози (съвети за народно стопанство), които трябва да установят преки връзки помежду си.

Друга реформа, целяща бърз ефект, е принудителната разпродажба на машинотракторните станции (МТС) на колхозите, с което се изсмукват средствата, получени от повишаването на изкупните цени на селскостопанските стоки през периода 1954–1955 г. В съветското село тече процес на уедряване на колхозите, което има идейно-политически контекст – новите *„колхозни съюзи"* трябва да станат основа за истинска индустриализация на селското стопанство, да ускорят социалните преобразования на селото и изравняването му със социалистическия град. Подета е и кампания срещу личните стопанства на колхозниците, обявени за частнособственически остатък от миналото, който пречи на мобилизацията и на опитите за социалистическа хомогенизация на обществото. Част от колхозите се одържавяват. Следваща реформа в духа на *„големия скок"* е усвояването на целините като средство за бърз подем на зърнопроизводството чрез въвеждане на нови индустриални, т.е. по-съвършени в икономически и социално-политически план методи[381].

---

[378] *Седми конгрес на БКП. Стенографски протокол*, с. 186.

[379] Гелер, М. и А. Некрич. *Утопията на власт*. Ч. 2. С., 1994, с. 297.

[380] ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а. е. 375, л. 33.

[381] Верт, Н. *История советского государства 1900–1991*, с. 401–402, 405.

Поредното авантюристично начинание на Хрушчов формулирано пред XXI конгрес на КПСС (27 януари – 5 март 1959 г.) е предвиденото през 1970 г. достигане и изпреварване на САЩ по промишлено и селскостопанско производство на глава от населението. Според съветския лидер това ще означава, че СССР тогава ще има най-висок жизнен стандарт и ще стане страна с най-високо благосъстояние. Постигането на тази цел първоначално се възлага на седемгодишния план, разчетен за периода 1959–1965 г. В този план вече се предвижда не реализирането на две-три планови цели на всяка цена, а използването на наличните ограничени ресурси по най-ефективен начин, за да се съчетаят противоречивите потребности и нужди на различните отрасли и сфери на социалното битие[382].

В контекста на съветското и китайското ускорение българският елит няма колебания по кой път да търси възможностите и насоките за достигане на развитите страни от социалистическата общност, а следователно и да постигне своето индустриализиране и модернизиране. Живков с ентусиазъм се обръща към идеята за скок, тъй като се нуждае от по-ярко легитимиране, отколкото му дават разчетите на VII конгрес и обявената *„победа"* на социалистическите производствени отношения. Параметрите на *„големия скок"* са неговият шанс да излезе от руслото на познатото, да свърже името си с динамична стопанска политика. Затова той следва почти буквално съветския пример.

През есента на 1958 г., четири месеца след като VII конгрес е гласувал поредната петилетна програма за развитие, Живков обявява ускоряването и на българската икономика. Първоначално на пленума на ЦК от 2 октомври 1958 г. се поставя по-безболезнената задача да се изпълни третата петилетка в съкратени срокове – в селското стопанство за 3 години, а в промишлеността – за 4 г. и 3 месеца: *"Селското стопанство да даде през 1959 г. продукция приблизително 2 пъти по-голяма от тази през 1958 г., а през 1960 г. – 3 пъти по-голяма; промишлеността, транспортът, строителството, търговията да произведат до 1961 г. национален доход с 15 млрд. повече от предвиденото по петилетката за този период"*[383].

На 11 октомври 1958 г. Живков открито налага сред партийния елит скока като форма на ускорение: *„Назрелите условия изискват вече да водим борба не за какво да е преизпълнение на стопанските задачи, а да работим така, че да осигурим цели скокове в развитието на нашата икономика.* [...] *Ние като марксисти сме длъжни не да се боим и да задържаме скокообразното движение на обществото напред, а да подготвим материалните и субективните условия за скоковете и да осигуряваме вярно и последователно ръководство за тяхното развитие.* [...] *Сега ние като Партия и държава сме изправени пред необходимостта да прекъснем хода на постепенното, бавно с оглед на възможностите развитие и да извършим голям скок. Скок, в който всяка година по своите резултати ще се равнявана на няколко години спокойно постепенно развитие"*[384]. Задачите по ускорението се обогатяват и конкре-

[382] Барсенков, А. С., Вдовин, А. И. *История России 1917–2004*, с. 443–444.

[383] Яхиел, Н. *Тодор Живков и личната власт*, с. 113; ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а. е. 357, л. 8.

[384] Пак там, л. 4, 5.

тизират на още няколко партийни пленума: през ноември 1958 г., януари 1959 г. и март 1959 г. Окончателно „*скокът*" в стопанското ни развитие се обявява с приетия от Народното събрание на 12 март 1959 г. „*Закон за ускоряване на развитието на народното стопанство, подобряване на материалното и културното положение на народа и преустройство на държавното и стопанско ръководство*".

Повечето наши и чужди учени са категорични, че съветското влияние е решаващо при предприемането на политиката на „*големия скок*". Някои обаче са склонни да търсят в стопанската политика от края на 50-те години опит да се следва китайският пример[385]. Основание за това им дава посещението на партийно-правителствена делегация в края на 1958 г. в Китай, която докладва в края на с.г. и началото на 1959 г. своите положителни впечатления за развитието на тази азиатска страна, защото силовите, мобилизационните методи, използвани там, импонират на българските комунисти сталинисти[386]. Особено възторжена е реакцията на Вълко Червенков. С възхищение и суперлативи той говори за опита на Китай в социалистическото строителство – индивидуалните пещи за чугун, селскостопанските комуни, идеята за „*големия скок*"[387]. Но едва ли възторгът на Червенков е повлиял толкова силно на неговия наследник, който по всякакъв начин се стреми да се утвърди у дома и на международната арена и за когото провъзгласяването на една бойка, мобилизираща идея за стопанско развитие е чудесно средство в това отношение. Гледището за изоставане на българската икономика и необходимостта от скок, за да догоним поне нашите партньори в СИВ, витае сред управляващия елит още от 1957–1958 г. То, макар и повлияно от чуждите почини, има и своите сериозни вътрешни основания – стопанските резултати, безработицата и изоставането спрямо страните от СИВ на фона на перспективата цялата социалистическа общност почти едновременно да влезе в комунизма.

Съветският пример в политиката на „*големия скок*" е водещ и това се вижда от действията на Живков. Българският лидер повтаря една след друга почти всички реформени акции на Н. Хрушчов. Влиянието на Китай се дължи на близките отношения между тази азиатска страна и Москва, на подкрепата, която Хрушчов оказва и очаква да получи от Пекин в конфликта с Тито. Затова китайският пример в България е въздействащ по-скоро в психологически план. Там комунистите преоткриват изначалните си ценности: доминиране на колектива над личността, силна централна власт, директна мобилизация на хората, потискане на стремежа към материално благополучие в името на идеала си за комунистическо бъдеще.

В тоя ред на мисли Живковата реторика по „*големия скок*" изглежда подражателна и се вписва изцяло в духа на епохата. Всички страни от Източния блок възприемат ускорението според своите възможности и задачи. В сравнение с останалите източноевропейски ръководители обаче Живков е най-ентусиазиран и запален

---

[385] Мигев, Вл. *Отражението в България на политиката на Китайската комунистическа партия за „Големия скок" (1958–1960)*. – В: *Минало*, 2012, № 1, с. 75–79.

[386] ЦДА, ф. 1Б, оп. 18, а. е. 217, л. 73-91.

[387] Яхиел, Н. *Тодор Живков и личната власт*, с. 112.

по идеята за *„големия скок"*. Неговият индивидуален стил личи при подготовката на тази идея, в предвидените темпове и мащаби за реализацията ѝ, в начина на поднасянето ѝ с цел да получи единодушна подкрепа, в извършената с голям размах дейност по изпълнение на набелязаните задачи. Прозират неговите политически и организаторски качества, богато въображение, енергичност, слабост към нестандартното (към *„налудничавите идеи"*, както сам той определя това свое качество пред своите помощници) и, разбира се, целеустременост, политическа воля и стремеж към бърз политически успех[388].

Със своята убеденост той така заразява чехословашкия министър-председател Антонин Новотни при посещението му у нас през октомври 1958 г., че Новотни страстно защитава пред Владислав Гомулка в кулоарите на XXI конгрес на КПСС (27 януари – 5 февруари 1959 г.) възможностите на българската икономика да се развива така ускорено, както е заложено в българските партийни документи от края на 1958 г. Живков дори подхвърля на скептичния Гомулка на шега, че ако той в България се усъмни в икономическата политика на ускорение, би бил обявен за враг № 1[389].

Воден от сложни мотиви, примесени с желание за утвърждаване пред Москва и пред останалите партньори от социалистическата общност, Живков може би несъзнателно превръща България в най-сигурния терен за изпробване на теоретическото новаторство на Хрушчов. По ентусиазъм той надминава дори своя вдъхновител и предизвиква неговата ирония. В коментар на *„големия скок"* Хрушчов констатира: *„Българите поискаха да надплюнат всички"*[390].

А за грандиозните мащаби на това авантюристично начинание в България говори фактът, че в ЦК на БКП и в ДПК се разработват не само икономическите разчети за пренапрежението в икономиката, но по желание на Живков се обосновава теоретично скокообразното развитие като закономерност по пътя към комунизма. Т. Живков очертава виждането си за развитието на обществото, запътило се към комунизма: *„Ето как виждаме въпроса за нашето развитие в близките години – развитие чрез скокове, което максимално да ни доближава до прага на комунистическото развитие"*[391]. В доклада си *„За ускоряване развитието на народното стопанство, за подобряване на материалното и културно положение на народа и за преустройство на държавното и стопанско ръководство"*, изнесен пред Народното събрание, Живков набелязва основните насоки на ускорението, при това не за три, а за седем години (1959–1965 г.). С други думи той възприема ускорението като основен метод на стопанско развитие. Прозрачно ясен е стремежът му българското ускорение да се извърши не в рамките на трилетка или петилетка, а както е седемгодишния план в СССР (1959–1965).

Грандиозните задачи обаче трябва да се реализират с наличните средства и мощности на основата на интензификация на труда. Предвижда се да се повиши

---

[388] Яхиел, Н. *Тодор Живков и личната власт* с. 119.

[389] ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а. е. 375, л. 37.

[390] Тодоров, Ст. *До върховете на властта,* с. 107.

[391] Яхиел, Н. *Тодор Живков и личната власт,* с. 116; ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а. е. 357, л. 6.

производителността на труда чрез подобряване на съществуващото оборудване, кърпежът му чрез различни приспособления към морално износените мощности; внедряване на поточната система; повишаване на сменността. А в селското стопанство панацеята се търси в уедряването на ТКЗС, защото то щяло да осигури многоотраслови стопанства; усвояването на неизползваеми земи; построяването на малки местни язовири за напояване на нови площи; по-пълноценното използване на техниката и торенето; подобрената организация на труда в земеделието; въвеждането на нови почини в селското стопанство като предварителни ямки за царевица, торови саксии за ранни домати и памук[392].

Важно решение като ускоряването при силната стопанска и политическа обвързаност със СССР не е взето от Т. Живков еднолично. Както сам признава, той е имал намерение да обсъди с Хрушчов идеите си, но последният му е отказал, тъй като бил зает с доклада си за извънредния конгрес на КПСС. Ето защо нетърпеливият Живков задвижва пропагандната машина, а едва след XXI конгрес на КПСС получава одобрението на Кремъл за своята авантюра. Не че се е съмнявал в съветската подкрепа – българската програма за ускорение е в духа на Хрушчовата. Но Живков използва авторитета на Хрушчов, за да убеди българския политически елит, че предприетото главоломно ускорение е подкрепено от Москва и ще бъде материално осигурено. Хрушчов от своя страна също използва българския скок, за да преодолее съпротивата в КПСС и в останалите източноевропейски страни. Той се блазни и от възможността българското повторение на шеметните реформи да докаже неговия принос в теорията и практиката на социалистическото строителство.

На срещата след конгреса присъстват Н. Хрушчов, А. Микоян, Ал. Кириченко и М. Суслов от съветска страна, а от българска – Т. Живков, А. Югов, Г. Цанков и Б. Българанов. Българите предварително са изпратили на ЦК на КПСС материалите по мероприятията и тезисите, които са публикувани за всенародно обсъждане в страната. По думите на Т. Живков, Хрушчов е одобрил подетото ускорение в България, няколко пъти е повторил, че *„по принцип"* задачите в тезисите са *„правилни"*, че линията е правилна, но че по отделните показатели не може да се произнесе[393].

Първият секретар се опитва да убеди ЦК на БКП, че политиката на *„скока"* се основава на ентусиазма на масите за предсрочно изпълнение на петилетката и затова на VII конгрес на БКП въпросът за ускорението не е бил поставен. Като се позовава демагогски на всъщност насилствено предизвикания ентусиазъм на трудещите се, Живков настоява *„това, което се е зародило, да го възглавим правилно и максимално да го използваме, за да направим този скок и да отидем 10 години напред. Аз говоря в исторически аспект. Този скок, който ние сега ще направим, се равнява на скок от 10 години напред"*[394]. Той изрично уточнява, че политиката за *„скок"* има предвид не нарастване на темповете, а предсрочно изпълнение на обща-

[392] Илиев, И. *Икономическият скок в развитието на нашата страна и повишаване на материалното благосъстояние на трудещите се.* – В: *Планово стопанство*, 1959, № 2, 31–40.

[393] ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а. е. 373, л. 2.

[394] Яхиел, Н. *Тодор Живков и личната власт*, с. 116; ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а. е. 357, л. 140.

та („*валова*") продукция в натура и в стойностно изражение, което ще увеличи чистия национален доход скокообразно и ще доведе до общо нарастване на доходите на трудещите се. Това обяснение вече подсказва лавината от проблеми, които скоро ще залеят българската икономика.

Провъзгласяването на „*големия скок*" се съчетава с трескава работа по убеждаване на хората по места, че е възможно да се изпълни петилетният план в селското стопанство за 3 години, а в промишлеността – за 4 години, а където не може – за 4 години и три месеца. Групи от ЦК заедно със специалисти от министерства и ДПК обикалят заводи и предприятия, за да доказват на работниците и на техните началници, че могат да се съкратят сроковете за изпълнение на предвиденото по директивата за петилетката. По места специалистите търсят „*скрити резерви*" за преизпълнение на плана.

Докладите на ръководителите на групите пред Секретариата на ЦК разкриват маниера им за убеждаване, както и мисленето на управляващия елит и най-вече на първия секретар. Предвид непазарния характер на икономиката се разчита на заблудата, че идейната ангажираност е достатъчна, за да се мотивират хората да работят по-добре, по-бързо, по-качествено в замяна на обещанието, че животът им ще се подобри в далечното бъдеще. Именно така Т. Живков обяснява ползата от предприетото ускорение – то ще доведе до нарастване на националния доход, а това ще осигури скок и в качеството на живот на трудещите се. Живков повтаря логиката на Хрушчов със заявлението, че след като изтърпи лишенията България ще увеличи стопанския си потенциал и ще излезе на едно първите места по производство на потребителски стоки[395].

С тази благородна цел Живков оправдава основния метод на действие: „*Всичко зависи от нашите кадри по места, от нашите работници в ЦК как ще проведат и решат задачата, да насочим хората надолу и дето се казва, грубо казано, душата да им извадим, но задачата трябва да бъде изпълнена*"[396]. Вадането на душата в селското стопанство той си представя с вдигане на кооператорите на работа и през зимата: „*Казват студ! Огън ще палим. Работниците работят ли сезонно? Не работят. Селяните работят ли сезонно? Работят. Как ще вървим към комунизъм, как ще преодоляваме различията между града и селото, как ще отидем към единния принцип на заплащане на труда...*"[397]. В това отношение му приглася и председателят на Държавния планов комитет Станко Тодоров, който смята, че преди още да е паднал снегът трябва да се увеличат земеделските площи, като мъжете се включат в мелиоративното строителство, а жените – в копаенето на ямки за царевица. Той предлага да се увеличат обработваемите земи, защото се опасява, че ако селскостопанската продукция нарасне само за сметка на напояването и наторяването, ще се влоши качеството ѝ[398]. Мотивът за увеличаване на обработваемите площи изглеж-

[395] Пак там, оп. 5, а. е. 365, л. 8.

[396] Пак там, оп.5, а. е. 359, л. 12.

[397] Пак там, л. 10.

[398] Пак там, л. 33.

да резонен, особено ако го оценяваме според категориите на днешното мислене. Но в епохата, когато е предложен – края на 50-те години, се набива на очи подобието между този екстензивен подход и разораването на целините в СССР. В нашия случай обаче за усвояване се предлагат неудобни и ограничени площи: планински, полупланински, изоставени при държавните доставки, заблатени.

В промишлеността съкращаването на сроковете трябва да се реализира без да се увеличават капиталовложенията. Поставена е задачата интензификацията на труда да се постигне с въвеждане на *„малка"*, т.е. в рамките на наличните мощности механизация, а само когато се очаква голям икономически ефект да се прибягва до допълнително влагане на средства[399].

Отговорниците на групите, тръгнали да убеждават и да подпомагат работниците и селяните-кооператори да *„откриват резерви"* за изпълнение на плана в съкратени срокове, уведомяват Секретариата и ЦК на БКП, че съществува неверие, дори скрита съпротива срещу тази акция, най-често у директорите и техническите специалисти, а понякога и у партийните секретари, какъвто е случаят в „Горубсо"[400]. Част от възраженията са свързани със срока за изпълнение на петилетката в промишлеността; с опасенията, че това преизпълнение изисква непосилни темпове на нарастване на индустрията; че подходът на ЦК при определяне на срока е бюрократичен[401]. Наред с това работниците не искат да интензифицират производствения процес, защото се опасяват, че бързо ще изразходват суровините и ще останат без работа. Те не са наясно дали съкращението на сроковете ще стане чрез увеличаване на механизацията или чрез повишаване на производителността на труда, затова се страхуват, че нормите ще нараснат, а доходите им автоматично ще намалеят. При това работниците не знаят дали надниците им ще се увеличат, ако работят по-интензивно[402].

Тревогите на селяните са свързани с уедряването на ТКЗС, което създава много нови проблеми. Особено остра става нуждата от фураж на фона на задачата за развитие на животновъдството. Резултатът е, че селяните масово продават личния си добитък. Поставена е задачата ТКЗС да изкупи поне част от този добитък, за да не бъде той изколен[403]. Съществува и съпротива срещу уедряването, както и срещу правенето на ямки в зимни условия, заради опасението, че те ще се загубят до пролетта[404].

Има и друг тип реакции у трудещите се, който плаши управляващите. Това е стремежът да се изпълни петилетката за още по-кратък срок, което може да предизвика нестопанско, хищническо използване на суровините[405]. Ето защо в края на 1958 г. са дадени указания за по-успешна агитация. Членът на Политбюро и секретар на ЦК на БКП Боян Българанов заявява, че пресата трябва да се включи по-ак-

---

[399] Пак там, л. 2.

[400] Пак там, л. 31, 26.

[401] Пак там, л. 39-40, 26.

[402] Пак там, л. 3.

[403] Пак там, л. 5.

[404] Пак там, л. 4, 34.

[405] Пак там, л. 3.

тивно в обработването на общественото мнение, като отразява не само изказванията на управляващите, но и на обикновените хора. Така ще се постигне по-голяма убедителност на внушението. Освен това Българанов призовава за мобилизация на партийния кадър и за експедитивност на групите по убеждаването, които да не правят дълги събрания и съвещания, а направо на работните места да агитират трудовите колективи да приемат завишените показатели. Препоръчано е на групите от центъра да посетят същите райони и предприятия и през следващата година и така да контролират трудовите колективи, приели да съкратят петилетката[406].

Политиката на *„големия скок"* е съпътствана и от промени в управлението на икономиката с въвеждането на ново административно деление и с последвалото го преустройство на партийния и местния апарат. Страната е разделена на 30 нови административно-икономически окръга. В административната реформа заляга отраслово-териториалният подход на управление, който цели да се прехвърли по-голяма отговорност върху местните органи. Тя силно напомня и по същество повтаря принципите на съветските икономически райони и *„совнархозите"*, които поемат функциите на отрасловите министерства. Така експериментирането в малка България е пълно копие на правеното в СССР. В духа на Хрушчовския либерализъм се замисля преотстъпване на част от държавните функции на обществените организации – например общественото осигуряване е прехвърлено към профсъюзите[407].

Въпреки проведената агитация, през пролетта на 1959 г. у населението започва да се усеща умора. През есента и зимата селяните са по-склонни да повярват в чудесата на ускорението и структурните промени, но с наближаването на активния земеделски сезон идва отрезвяването им. За да пресече колебанията и да съживи ентусиазма на пленум на ЦК на БКП от 10 март 1959 г. Т. Живков подчертава съветската поддръжка за експеримента. Но цитираните въпроси, които Хрушчов му е задал, показват, че съветският ръководител се интересува най-вече от реорганизацията на управленческите структури и от проведеното окрупняване на ТКЗС. Именно интересът на съветския лидер ще определи и резултатите от големия скок – окрупняване на селскостопанските кооперативи и административно-стопанската реформа.

Хрушчов съветва българските си колеги да не се увличат по уедряването, защото големите единици са трудни за управление[408]. Критиката към Т. Живков за прекомерното окрупняване в селото Хрушчов отправя в присъствието на неговия съперник Югов. Българският министър-председател обещава на съветския ръководител: *„бъдете спокойни, другарю Хрушчов, ние ще помогнем на др. Живков да се изправят* (*„поправят"* от руски – б. а.) *увлеченията"*, с което вбесява честолюбивият Живков. Той не скрива своето озлобление пред своите подчинени и преки помощници[409]. Веднага след завръщането си в България Т. Живков иска справка за уедряването и установява, че вместо замислените по неговите думи 10–12 стопанства

[406] Пак там, л. 40–44.

[407] Пак там, а. е. 373, л. 35.

[408] Пак там, л. 3.

[409] Яхиел, Н. *Тодор Живков и личната власт*, с. 120.

с по 100 и над 100 хил. дка са образувани 125 такива стопанства, които обхващат цели околии. Затова на заседание на Политбюро той нарежда да се разделят тези механично обединени стопанства[410]. С премахването на най-фрапантните случаи, Живков смята, че на този етап реформата в селското стопанство е приключила и евентуални промени трябва да се правят на есен[411]. Според Н. Яхиел Живков не иска да осъществи *„разкрупняването"* в такива мащаби, каквито препоръчва Хрушчов, защото е погълнат от идеята да докаже правотата си и така да обезоръжи Югов[412].

Окрупняването на ТКЗС – за максимален размер се приема 80 хил. дка земя – е един от най-важните резултати от политиката на ускорение от края на 50-те години. Останалите резултати са свързани с широкото мелиоративно строителство, със съмнителни агротехнически методи, които водят до пренапрежение и нетрайни резултати[413].

Живков повтаря и друга реформа на Хрушчов в селското стопанство, която на пръв поглед изглежда в унисон с приоритетното развитие на отрасъла по подобие на Хрушчовите реформи в края на 50-те години, както и със стремежа да се засили материалната заинтересованост като фактор за увеличаване на производството. С Постановление на МС и ЦК на БКП от 29 април 1959 г. задължителните държавни доставки и натуралното заплащане на работата на МТС и мелниците са отменени от 1 май с. г. Това облекчава кооперативите, но разпускането на МТС, чиито селскостопанските машини уедрените и едва оформили се ТКЗС са принудени да изкупят, без да имат достатъчно подготвени кадри за тяхната поддръжка, създава нови проблеми.

Селското стопанство е подложено на нов стрес – в уедрените стопанства се съсредоточават земя, машини, работна ръка. Въвеждат се нови правила в отношенията с държавата и другите стопански субекти при продажбата на произведената продукция и изкупуването на инвентара. Нови са и отговорностите във връзка със стопанисването и правилното използване на техниката. Отпушват се поредните канали за източване на средства от селското стопанство, така необходими за скокообразното ускоряване на икономическото развитие. Държавата определя фиксирани цени за инвентара на МТС, който кооперативните стопанства задължително трябва да откупят, и така поглъща натрупванията им от повишените изкупни цени на селскостопанските продукти. Същевременно се преминава към единна система за договорно изкупуване на селскостопански произведения. Държавата вече не изземва, а изкупува излишъците, но не по пазарни цени, а по определените от централните държавни органи. Поела към ускорена индустриализация, тя не може да се лиши от евтини храни и суровини.

Селскостопанската политика, призвана да съчетае по-добре по-нататъшната индустриализация с повишаване на материалното задоволяване на трудещите се и с грижи за селското стопанство, по същество възпроизвежда стари проблеми.

---

[410] ЦДА, ф.1Б, оп. 5, а. е. 373, л. 3.

[411] Пак там, л. 4.

[412] Яхиел, Н. *Тодор Живков и личната власт*, с. 120.

[413] Мигев, Вл. *Проблеми на аграрното развитие на България (1944–1960).* К&М, 1998, с. 89, 243.

Селското стопанство се връща към производство при непълно заплащане на труда. Доходите на селяните-кооператори падат и те реагират като бягат в градовете, или като се насочват към земята за лично ползване. Ето защо властта по места, повлияна от практиката в СССР, се опитва да намали и дори да отнеме участъците за лично ползване, които, според нея, отклоняват селяните от работата в общите стопанства. Нуждата да се подобри снабдяването на градовете и на големите строителни обекти кара през септември 1959 г. ЦК на БКП да осъди тези тенденции, които застрашават развитието на животновъдството и производството на месо, мляко и яйца[414].

При изпълнението на завишените показатели за социално-икономическо развитие и при мащабните акции се появяват и първите проблеми, свързани с финансирането и с осигуряването на работна ръка, суровини и пазари за очакваното нарастване на производството. На първо време въпросът с работната ръка се решава чрез поредното съкращаване на администрацията. Освободените се пренасочват с икономически и административни средства към промишлените предприятия и уедрените ТКЗС. Но това ражда проблеми с преквалификацията, заплащането на начинаещите в новите професии и компенсирането на влошения им жизнен стандарт, тъй като те не могат да изпълняват и да преизпълняват трудовите норми и да получават добри заплати и премии. Прехвърлянето на трудови ресурси от администрацията в материалното производство налага да се уредят и въпросите с жителството и жилищата, както и със статута на тези кадри при пенсиониране. Стига се и до повишаване на заплатите, за да се стимулират работещите в производството. На 28 декември 1959 г. е прието Постановление на МС, ЦК на БКП и ЦС на БПС за подобряване системата за заплащане на труда и увеличаване заплатите на работници, инженерно-технически кадри и служители в материалното производство[415].

Много по-големи трудности стопанството ни среща при изграждането на икономическата база. Допълнителните мощности в тежката и леката промишленост изискват внос на машини и технологии. Хрушчов подкрепя финансово, материално и суровинно българските усилия за бърза индустриализация, но не може да отговори на всички нараснали нужди в сгъстените срокове на *„скока"*. Източноевропейските страни също не могат да удовлетворят повишеното търсене на кредити, машини, съоръжения и промишлени суровини за стопанското ускорение. Търговските договори за 1959 г. са подписани преди приемането на българския план за ускорение, тъй като източноевропейските страни бързат предварително да подготвят плановете си за годината[416].

Ето защо Живков не се колебае да се обърне към високоразвитите западни страни. Той получава съгласие от съветския лидер за разширяване на търговските връзки с Запада по време на разговорите в Крим през август 1958 г. и при срещата от февруари 1959 г. след XXI конгрес на КПСС, когато се обсъждат проблемите на

---

[414] *История на БКП*, Институт за история на БКП, с. 1981, с. 530–531.

[415] ЦДА, ф. 136, оп. 28, а. е. 1, л. 1–3, 12–16.

[416] Пак там, ф. 1Б, оп. 5, а. е. 375, л. 44.

стокообмена на България с останалите социалистически страни[417]. Тогава Антони Новотни признава, че чехословашката страна не може да закупи предложените ѝ количества тютюн от България, Румъния и Унгария. Източноевропейските партньори всъщност не настояват да закупят от България нито предлаганите количества селскостопански стоки, нито преработените храни, нито промишлените артикули[418].

Останал без друга алтернатива и получил одобрението на Хрушчов, Живков насърчава контактите със западните страни. Той разчита от тях България да получи машини, суровини, резервни части за 1959 и 1960 г., а пак там българските външнотърговски дейци да пласират тютюна и доматите, отказани от източноевропейските ни партньори[419]. Първа стъпка в това отношение е сключеният през 1959 г. със Западна Германия кредит в машини и съоръжения на стойност 50 млн. марки с лихва 6%. Връщането на този кредит, както и на подобните му, става със селскостопански стоки, но те са с ниска цена на световните пазари. Затова търговията с високоразвитите западни страни предполага поддържането на пасивно салдо. Така се натрупват големи задължения към западните страни и главно към ФРГ, които допълнително затрудняват икономическото развитие през 60-те години.

Изплащането на кредитните доставки от западните страни е голям проблем за нашата слаборазвита и откъсната от Европа икономика не само поради ниските цени на селскостопанските и промишлените суровини, които предлагаме, но и заради високите вносни 10-процентни мита за страните, които не членуват в създадения през март 1957 г. Европейски търговски съюз като пореден етап от формиращата се Европейска икономическа общност. Затова тенденцията от края на 50-те години двойно да нарасне вносът от развитите капиталистически страни силно тревожи министъра на външната търговия Борис Тасков – предлаганите за износ български стоки или имат ограничен пазар (като тютюна), или са с ниски цени (като храните в прясно и преработено състояние). Само за 1958 г. българската външна търговия губи 2 млн. долара от разликата в цените на вноса и износа[420].

Опитът на българската страна да сключва договори само по клиринг също не се оказва решение на проблема. Първо, защото България не може да обвърже всички западни партньори с клиринга, и второ – неустойките по разплащането са неизбежни, защото нашата износна листа от селскостопански суровини се реализира през втората половина на годината[421], а внасяме в началото на годината. За такава опасност предупреждават и съветският министър на търговията Николай Патоличев, и негови подчинени[422]. Това подтиква Б. Тасков да изрази несъгласие с

[417] Пак там, л. 45.

[418] Пак там, л. 44.

[419] Пак там, л. 39.

[420] Пак там, л. 41.

[421] Пак там, л. 10.

[422] Пак там, л. 2, 3.

прекомерно бързото увеличаване на продукцията, за която няма и не се предвижда да има пласмент. Своите тревоги и съветските предупреждения Тасков споделя не само в Министерството на търговията, но и в Политбюро на ЦК на БКП[423]. Това са първите сигнали за предстоящите трудности при реализиране на грандиозното ускорение. Съветското предупреждение създава и политически проблем – то е индиректно свидетелство за съветско оспорване на идеята на Живков за скокообразното форсирано развитие и това става достояние на българския политически елит. Ето защо Живков подготвя пленум, на който да порицае Тасков и да го свали от всички постове заради съмнението му в необходимостта от голям скок. Междувременно той поддържа добри отношения с Б. Тасков, дори в навечерието на пленума часове наред играе с него табла на вилата си[424].

Затрудненията по пласмента на увеличената продукция налагат да се търсят нови пазари. На среща с търговски представители в чужбина на 20 януари 1959 г. Т. Живков поставя задачата да се разширяват търговските връзки със страните от Близкия и Средния Изток, Латинска Америка (най-вече в Аржентина поради силното българско присъствие там) и Китай. Планирано е първоначално да се пласират традиционните селскостопански стоки, а в перспектива – и промишлени стоки от машиностроенето и химията[425]. Но понеже на тези пазари България трябва да си извоюва място в конкуренция с развитите капиталистически страни, Т. Живков поставя завишени изисквания към външнотърговските ведомства и търговските ни представители в чужбина. Той предлага специализация на част от уедрените стопанства, които да произвеждат само за износ, със собствена запазена марка и директни контакти с външнотърговската организация. Така те ще бъдат директно отговорни за качеството на произвежданата от тях продукция и съответно ще бъдат поощрявани или наказвани. Показните стопанства трябва да бъдат подпомагани всестранно, да се определи едно машиностроително предприятие, което да ги снабдява с машини[426]. Всъщност Живков повтаря хрушчовата практика на показни предприятия, работещи за износ, в които се внедрява най-нова техника, технология и заплащане, за да се стимулира качественото производство. Практиката на показни стопанства, предприятия, магазини, отрасли ще стане характерна черта на икономиката при социализма, която създава илюзията за напредък на цялото общество.

Друг проблем в селското стопанство е масовизацията на кооперирането и окончателното му завършване през 1958 г. То довежда до недостиг на машини и техника за уголемените стопанства, които трябва да демонстрират ползата от кооперирането и прилагането на индустриалните методи. България търси поредния заем от 300 млн. рубли от СССР за механизация в селското стопанство, защото предоставеният за целта кредит бързо е изчерпан[427].

---

[423] Пак там, л. 49.

[424] Яхиел, Н. *Тодор Живков и личната власт*, с. 143.

[425] ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а. е. 365, л. 10.

[426] Пак там, л. 12-13.

[427] Пак там, а. е. 392, л. 23–24.

Няколко месеца след свалянето на Б. Тасков и закриването на Министерството на външната търговия Живков признава, че проблемите в търговията със западните страни са наложили съкращаване на производствената програма и необходимостта да се моли СССР за допълнителни доставки[428]. Нарастването на стокообмена със западните страни довежда до предвижданото от Тасков увеличаване на пасивното ни салдо. Българските власти се опитват да получат дългосрочен банков кредит, за да закупят нужните метали, но западните партньори предпочитат да отпускат краткосрочни заеми и се стремят да купят предлагания тютюн на ниски цени[429]. Източноевропейските партньори на свой ред не са съгласни на корекции в българския износ, които да компенсират трудностите в търговията със Запада. Обемът на българските доставки е фиксиран в спогодбите и е влязъл в стопанските им планове. Очерталите се затруднения в доставката на метали карат първия секретар да се съгласи със съкращаването на производствената програма на част от заводите, за чиито производства няма достатъчно суровини или осигурени външни пазари[430].

Отново се стига до пренапрежение на цялата икономика и до поредно затягане на коланите, вместо обещаното от политиката на скока благоденствие. То се отдалечава във времето, а за периода 1959–1961 г. партийното ръководство планира трудности при изхранване на населението и задоволяване на потреблението, за да могат да се върнат западните заеми[431]. Външнотърговските трудности, както и слабата реколта принуждават Живков да се съгласи с корекции в плана за 1960 г. Той не е догматик, а прагматик и затова приема заложеният темп на промишлен прираст за 1960 г. да бъде намален от 23 на 15–16%. Предвидено е и съкращаване на капиталовложенията – нуждите на отделните окръзи като нови териториално-икономически единици по подадените в ДПК заявки възлизат на 17 млрд. лв., докато бюджетът може да им отдели само 7 млрд.[432]

Дефекти показва и реорганизацията на управлението. Оказва се неефективно партията-държава да прехвърли част от управленските си права върху местните органи. Системата за планиране отдолу, на ниво окръзи, не отчита проблемите във външната ни търговия с капиталистическите страни и не се съсредоточава върху производството на онези стоки, които се изнасят на Запад, за да бъде покрит дефицитът. В края на 1959 г. развихрилите се *„местнически"* настроения по окръзи и особено в по-големите и привлекателни градове като София, Перник, Пловдив, Габрово и Варна създават редица икономически и социални проблеми. Стремежът да се концентрират там инвестициите и стопанските и културните обекти предизвиква миграция към тях, и западането на средните и малките градчета от типа на Станке Димитров (дн. Дупница), Кюстендил, Ихтиман.

---

[428] Пак там, л. 24.

[429] Пак там, л. 25.

[430] Пак там, а. е. 401, л. 53.

[431] Пак там, а. е. 365, л. 5–6.

[432] Пак там, а. е. 401, л. 52.

Демографските проблеми налагат създаването на поредната комисия в състав: секретаря на ЦК Пенчо Кубадински, представители на Промишления отдел към ЦК на БКП, Тано Цолов от Комитета по строителството, Руси Христозов от ДПК. Тази комисия има за задача да съгласува изграждането на заводи и мощности, за да се разпределят по-равномерно промишлените предприятия, които ще се строят през годините на третата петилетка[433].

Опитът да се подцени централизмът в управлението за сметка на териториалния децентрализъм показва негативите си и във външната търговия, и в капиталното строителство. Това принуждава Живков да търси разрешение отново в централизацията на системата на управление. На пленума на ЦК на БКП на 26 ноември 1959 г. той обявява, че трябва да се търси изход от положението на *„пълна децентрализация"*, която се е получила особено по отношение на промишлеността. И понеже министерството е отречено като бюрократична структура, а практиката показва необходимостта от централизирано ръководство на икономиката и на индустриалното строителство, то Живков се чуди какво да направи, че да се решат проблемите и да не се накърнява децентрализаторският дух на Хрушчовите реформи. Съветските решения – обособяване на икономически райони – са неприложими в чист вид в малка България. Същевременно се налага разбирането, че местническите настроения трябва да се пресекат с някакъв държавен орган. Затова се засилват функциите на партийните органи по места като изразяващи общонационалните интереси[434].

Но административните практики не могат да решат проблемите, с които се сблъсква ускорението. Все по-отчетливо се налага необходимостта от стратегически икономически решения, за да се преодолее пасивното салдо със западните контрагенти и да се намали зависимостта от източните партньори. Осъзнал необходимостта да бъде набелязан структурно-определящ отрасъл, съобразен със световните тенденции на развитие и осигуряващ в перспектива изгоди за българския износ и за заетостта, Живков се насочва към машиностроенето. Той показва широта на мисленето си като политик, следящ не само указанията на Кремъл, но и трасиращ трайни пътища за икономическа и социално-политическа стабилност с модерни икономически решения. На Януарския пленум на ЦК на БКП от 1960 г. Живков определя машиностроенето като водещ отрасъл на българската икономика. Той настоява максимално да се използват възможностите на СИВ и предварителната дългосрочна договореност със страните членки до 1975 г.[435], за да се специализира българското машиностроене. В него трябва да се внедряват световните технически новости, но и да бъде съобразено с наличните суровини, така че отраслите, в които българската страна ще се специализира, да бъдат конкурентни по качество и себестойност. Разширеният стокообмен и нуждата от търговско-икономически контакти с високоразвитите страни налага производството да

[433] Пак там, а. е. 392, л. 22.

[434] Пак там, а. е. 401, л. 1–3.

[435] Никова, Г. *Сътрудничество между страните членки на СИВ в планирането и стопанското развитие на България (1949–1960).* – В: *Исторически преглед*, 1984, № 5, с. 15.

се съобразява с вкусовете на потребителите на външния пазар, а не да продължава по инерция да предлага само традиционното производство[436].

Живков трябва да прокара тази стратегическа цел в социалистическото икономическо пространство. Същевременно се налага и да защитава специализацията на българското селско стопанство. Тя е подложена на преоценка по време на съвещанието на представителите на страните от Източна Европа в Москва на 2–4 февруари 1960 г., посветено на модернизирането на този отрасъл. Почти навсякъде в тези страни земята е кооперирана (с изключение на Полша) и МТС е предало на стопанствата наличната техника, с което е създадена базата, според тогавашните партийно-икономически разбирания, за най-новите тенденции в селското стопанство: механизация, химизация, повишаване на добивите и интензифициране на производството. Хрушчов се опитва да убеди своите колеги от СИВ в полезността на американската царевица не само за зърно, но и за фураж, нейното повсеместно отглеждане му изглежда най-важното условие за повишаване на животновъдството в целия лагер[437]. Особено настойчиво той обяснява, че всички в общността трябва да повишат зърнопроизводството и да не разчитат на доставки от СССР, провеждайки за негова сметка специализация на земеделието си. Хрушчов парира увлечението на съветските сателити по лозарството и в производството на вино с надеждата да намерят за това пласмент на големия съветски пазар. Той предупреждава, че СИВ е доброволна организация и СССР не е длъжен да изкупува произведенията на интензивните подотрасли, като зеленчукопроизводство, овощарство, лозарство. Хрушчов настоява за по-тясна интеграция, за взаимно договаряне в областта на специализацията на селското стопанство[438].

Предупрежденията от страна на Кремъл пряко засягат българската икономика. Политиката за намаляване на площите със зърнени култури и увеличаване производството на интензивни култури се провежда в България отдавна и предизвиква съпротивата на останалите членки на общността. На тази среща особено недоволна е румънската страна, която оспорва правото на България да се специализира в производството на зеленчуци. Румънските представители настояват те да получат подобна специализация в СИВ[439]. А Чехословашката делегация е съгласна да се откаже от производството на плодове и зеленчуци, но изисква страните от СИВ, които ще се специализират в тези производства, да гарантират редовно и дългосрочно снабдяване[440]. Тези искания подсказват необходимостта българската страна да реагира адекватно на условията в СИВ, да модернизира селското си стопанство и да го направи високоефективен отрасъл с гарантирани пазари не само в СССР. Подобни предизвикателства карат българското ръководство да се обърне към специалисти в отделните отрасли на селското стопанство, които могат да се съобразят с модерните тенденции и изискванията на основните ни партньори[441].

---

[436] ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а. е. 414, л. 373-389.

[437] Пак там, а. е. 416, л. 19-22, 34-38.

[438] Пак там, л. 39.

[439] Пак там, л. 33.

[440] Пак там, л. 32.

[441] Пак там, л. 39.

Наред с икономическите мерки Живков предприема и политически стъпки в познатия стил – да се възползва от политическите проблеми на Москва, за да осигури българските икономически искания. През ноември 1960 г. той участва в работата на Московското съвещание на комунистическите и работническите партии, където проличават разногласията между СССР, от една страна, и Китай, Албания и Югославия, от друга. Москва иска да избегне открития сблъсък с тези страни и партии, за да демонстрира единство на световната социалистическа общност и възможността си да я контролира и оглавява. Задачата на българите е да следват Москва, което повишава цената им. Т. Живков се възползва от това и нарежда в съветската столица да пристигане българска правителствена делегация начело с Райко Дамянов, която да постави нашите икономически искания на Москва[442]. Прагматичният усет на Живков не го подвежда – Хрушчов се съгласява да бъде отпуснат кредит от 810 млн. рубли за най-големите обекти на четвъртата петилетка[443].

Междувременно, за да не се злепостави политиката на голямото ускорение и нейния инициатор, през декември 1960 г. новият председател на ДПК Станко Тодоров обявява пред НС, че третият петгодишен план е изпълнен по главни показатели две години предсрочно. Оказва се, че този успех се дължи на умелото жонглиране с цифри. Вместо няколкократно нарастване на общия обем на производството в края на 1960 г. е отчетено увеличаване на неговите темпове. По отчета е произведена индустриална продукция за 47 976 млн. лв., докато в петилетния план е предвидена обща продукция на стойност 49 311 млн. лв. (по цени 1956 г.). Тези числа са близки до отчетените и затова се твърди, че през 1960 г. е изпълнено заплануваното за 1962 г. Истинският неуспех на *„големия скок"* в индустрията се илюстрира, обаче, от обема на продукцията: за трите години 1958–1960 той е достигнал 125 680 млрд. лв., а в плана се предвижда общият за петте години да има стойност 209 576 млрд. лв. Неизпълнението е за 84 млрд.

Подобна е ситуацията и в селското стопанство, където производството е изчислено на основата на цени от 1955 г. Според директивите, през 1962 г. трябва да се произведат 90 070 млрд. лв. продукция, а през 1960 г. е достигната стойност от 52 876 млрд. лв. или се явява недостиг от 37 млрд. Що се отнася до националния доход, по признание на Станко Тодоров в края на 1960 г., той е нараснал с 37,2% спрямо постигнатото през 1957 г., докато в директивите е заложено 50% увеличение. Няма чувствително подобрение на потреблението и на стандарта на живот, въпреки първоначалните примамливи обещания[444].

Все по-трудно става да се осигурява екстензивно нарастване на производството. Очертават се няколко кръга проблеми. Единият е свързан с работната ръка. Ускореното производство води до увеличаване на броя на заетите. Но планът се изпълнява неритмично през годината и това се отразява върху състоянието на работната ръка. Така например през първите три тримесечия на 1960 г. в промишле-

---

[442] Яхиел, Н. *Тодор Живков и личната власт*, с. 131.

[443] ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а. е. 442, л. 57.

[444] В. Работническо дело, 17 декември 1960 г.; Марчева, Ил. Тодор *Живков – пътят към властта. Политика и икономика в България 1953–1964*, с. 212–213.

ните отрасли са били заети около 6235 работници в повече от планираното, докато през четвъртото тримесечие броят на работниците над предвиденото възлиза на 27 000 души. Този пример показва, че изпълнението на плана се форсира в края на годината за сметка на безразборно набиране на работници и в началото на следващата година фондът работна заплата става твърде голям, а производителността на труда твърде ниска. Докато през 1958–1959 г. тя нараства с около 6–8%, а средната работна заплата – с около 5%, то през 1960 г. производителността на труда нараства само с 3,1%, а средната работна заплата – с близо 7%[445].

Изпреварващото нарастване на средната работна заплата в сравнение с производителността на труда, отбелязано през 1960 г., се дължи и на увеличението от 1959 г. на ниските заплати – на служителите, инженерно-техническия персонал, учителите, лекарите и др., за което са отделени над 1 млрд. лв. За да се тушира увеличението, през 1961 г. е предвидено повишаване на трудовите норми, защото лесното им преизпълнение – средно между 150–180%, а в някои случаи и до 240%, в промишлеността и строителството довежда до преразход на фонд работна заплата през 1960 г. в размер на 144 436 хил. лв., което се равнява на стойността за изграждането на два средно големи завода[446].

Увеличаването на трудовите норми среща съпротивата не само на работниците, но и на профсъюзите. За да убеди ръководството на Централния съвет (ЦС) на Българските професионални съюзи (БПС) в необходимостта от тази корекция на нормите в промишлеността, строителството, транспорта и от въвеждането на нови тарифни ставки, което предполага намаляване заплатите на работниците, Т. Живков се среща със секретарите на профсъюзите. В спора с тях особено му помага политическото злепоставяне на профсъюзите – т.нар. разкриване на *„групата на Куфарджиев"*[447]. Нейният ръководител Никола Куфарджиев е секретар на Централния съвет на профсъюзите. Съпротивата на ръководните дейци на профсъюзите като Борис Благоев, Мария Кирилова и др. бързо е сломена. Те са обвинени, че защитават криворазбрани *„непосредствени"* интереси на трудещите се, при това на една незначителна част от тях[448]. Ето защо Б. Благоев е принуден да си направи самокритика на съвещание на ЦК, с окръжни секретари и председатели на окръжни народни съвети и министри от 24 март 1961 г.[449]

Фонд „Работна заплата", обаче нараства и защото се увеличава обслужващият персонал, чиято заплата е фиксирана, така че не може да бъде намалена с повишаване на нормите. От направените статистически наблюдения на 261 промишлени

---

[445] ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а. е. 450, л. 43.

[446] Пак там, л. 44.

[447] Става дума за седмината сравнително неизвестни дейци, главно от провинцията, които изпращат на 1 юни 1960 г. писмо до ЦК на БКП, в което доказват, че за създадената неефективна икономическа система на *„бюрократически държавен социализъм"* вина носят както старото ръководство в лицето на В. Червенков и Г. Цанков, така и новите лица Т. Живков, Борис Велчев, Митко Григоров. – В: Калинова, Евг., Баева, И. *Българските преходи 1939–2002*. С., 2002, с. 140–141.

[448] ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а. е. 450, л. 8–9, 10.

[449] Пак там, л. 40.

предприятия в 26 окръга се установява, че в тях на 4 работника са пада средно по 1 служител от администрацията. Затова се препоръчва поредното съкращаване на обслужващия персонал, като е дадена свобода на местните окръжни ръководства да съкращават не само предвидените 10%, но да достигат и до 50%, ако установят, че щатовете са много раздути. За целта е издадено и 55-о Постановление на МС за централизация на щатовете, така че директорите да не могат да изпълнят плановете на предприятията за сметка на промени в щатовете[450].

В началото на 1961 г. се очертава необходимостта от ефективност на производството и строителството. Поставя се въпросът за повишаване на производителността на труда, за икономии на суровините и материалите, за ефективното влагане на капитали. Тези икономически проблеми са обсъдени на съвещания от март 1961 г., на които Т. Живков посочва, че по ръст на производителността на труда България е на едно от последните места в социалистическата общност. Той признава, че ръстът на промишлено производство от края на 50-те години е постигнат благодарение на повечето наета работна ръка и допълнителните суровини[451]. А в Чехословакия, СССР и други страни 70% от увеличението на националния доход е за сметка на нарастването на производителността на труда. Наред с ниските норми, причина за слабия ръст на производителността на труда е недостатъчното използване на машините – средно 60%, а в строителството – до 30%[452].

Живков отбелязва и други социално-икономически противоречия и проблеми. На първо място е съпротивата на профсъюзите срещу повишаването на изкупните цени на селскостопанските произведения и на продажните цени на някои видове животинска продукция. Повишаването на цените на месните и млечните произведения намалява покупателната способност на работниците и градските жители, затова профсъюзите протестират[453]. Още повече, че с корекцията на нормите реалните заплати на част от работниците, неправилно получавали големи възнаграждения, намаляват[454]. Друга спънка за производствения напредък е липсата на суровини. Недостигът на важни суровини е проблем на целия лагер. Затова България през 1960 г. е принудена да отдели 90 млн. долара за закупуване на дефицитни суровини и машини от световните производители. В тази връзка е поставен и въпросът за разработване на местната суровинна база, така че да осигури производствената програма и да се намали напрежението във външнотърговския платежен баланс[455].

Третият въпрос засяга капиталовложенията и тяхната ефективност. Те никога не достигат, а през 1962 г. предстои финансиране на големи обекти, покриване на нуждите за жилищното строителство и увеличаване на средствата за леката промишленост, за да се гарантира нарастването на стоковия фонд[456]. Очевидно е, че

---

[450] Пак там, л. 44–45.

[451] Пак там, л. 5.

[452] Пак там, л. 7.

[453] Пак там, л. 10.

[454] Пак там, л. 11.

[455] Пак там, л. 13.

[456] Пак там, л. 15.

се налагат икономии. Т. Живков предлага да се намалят държавните субсидии за многобройните театри в провинциалните градове и за изплащането на високи хонорари на произведения на изкуството. След като показателите за националния доход не са достигнати, Живков обявява, че България не може да си позволи такива големи дотации за културата, когато се планират други, по-важни от гледна точка на индустриалното развитие насоки[457]. Не само образованието и науката, но и управлението трябва да се съобразява с нуждите на производството. За пореден път е обявена война на бюрокрацията в името на усъвършенстване на управлението. Съкратените служители до 40 години се предвижда да се насочат към материалното производство, включително и към селското стопанство.

Подобна политика влиза в противоречие с форсираното развитие на индустриалното общество, чиято основна последица е урбанизацията. При това тя залага мина под прокламираните принципи за ефективност на производството чрез повишаване на производителността на труда, защото предвижда екстензивно нарастване на броя на работниците[458].

Въпреки, че големите задачи на третия петгодишен план не са изпълнени в планирания обем, това не означава, че страната не постига прелом в своята индустриализация. На VIII конгрес 1962 г. БКП посочва следните доказателства на тезата, че след 1956 г. *„главните насоки"* и тяхното успешно реализиране са *„задачите на социалистическата индустриализация на страната"*: 60% от целия съвкупен обществен продукт вече се осигурява от промишлеността. През 1961 г. производството на средства за производство нараства спрямо 1957 г. с 92,5%, а спрямо 1939 г.– 30 пъти. Съотношението между отраслите, произвеждащи средства за производство и тези, поразвеждащи предмети за потребление се изменя от 44,8:55,2 през 1957 г. на 49,5:50,5 през 1961 г. Това става след като в промишлеността отиват 59,1% от всички лимитни капитални вложения през третата петилетка. Средногоднишната сума на капиталните вложения общо в промишлеността е 2,55 пъти по-голяма в сравнение с първата петилетка и 60% по-голяма отколкото е през втората петилетка[459].

Отчитат се следните основни насоки в ускорената индустриализация по съветски модел. Разширяването на суровинната база и максималното използване на местните суровини се илюстрират с увеличението на рудодобива и ускореното развитие на черната металургия – през 1961 г. спрямо 1957 г. – производството на чугун е нараснало 4 пъти, на стомана – над 2 пъти, на прокат – 2,5 пъти, а общият обем на производството на мед, олово, цинк и електролитна мед – близо 3 пъти. Заради все по-нарастващите нужди от метал във връзка с ускорената индустриализация започва изграждането на МК „Кремиковци" с мощност през първия етап на 1 млн. прокат, 1265 хил. тона стомана и 1120 хил. тона чугун. А с влизането на действие на всички мощности на Комбината за цветни метали – Пловдив през 1963 г. се очаква общото производство на цветни метали да нарасне с 79 хил. тона[460].

---

[457] Пак там, л. 19, 20.

[458] Пак там, л. 17.

[459] Живков, Т. *Отчет на ЦК на БКП на VIII конгрес.* – Живков, Т. Избрани съчинения. Т. 8, с. 381–384.

[460] Пак там, с. 381–384.

Усилва се производството в химическата индустрия за разширяване на суровинната база, както и за задоволяване на нуждите на страната от собствени химически продукти. Наред с традиционните производства на неорганичната химия като сярна киселина, калцирана сода, азотни торове и целулоза, през разглеждания период се развива и органичната химия. Тя трябва да замени скъпите и дефицитни естествени суровини като метали, дървесина, текстилни влакна, каучук, кожи с евтини синтетични суровини като пластмаси, бои лакове, лепила, синтетичен каучук, и др. При база 1957 равно на 100, през 1961 г. продукцията на химическата и каучуковата промишленост е нараснала на 241[461].

За нуждите на тежката промишленост с изпреварващи темпове се развива енергийната база на страната. Разгръща се голямо за мащабите на страната строителство на нови водно- и топлоцентрали, като през 1958–1961 г. в експлоатация влизат 434 хил. киловата нови електромощности и рудници за добив на 4031 х. каменни въглища. Особени надежди се възлагат на развитието на крупния енергиен комплекс „Марица-Изток", разработван на основата на нискокалоричните лигнитни въглища. Спрямо 1957 г. производството на електроенергия и топлоенергия е нараснало 2 пъти[462].

В съответствие със съветския модел на индустриализация машиностроенето е възприемано като *„водещо звено"*, заради възможностите, които дава за развитие на производителните сили, техническата ниво и разнообразяване на износа, както и *„по-пълното използване на труда на народа"*. Затова се разширява материално-техническата база на отрасъла със създаването на специализирани заводи за електрокари, елекротелфери, акумулатори, предприятия за приборостроене в София, Габрово, Варна и др. Два пъти нараства продукцията на машиностроителните предприятия през 1958–1961 г., а достигнатият средногодишен темп е 35% срещу 18% през 1953–1957г. Нараства и делът на машиностроенето в износа на страната – от 2,6% през 1955 г. на 15,65% през 1961 г.[463]

Не е пренебрегнато и бързото увеличение на производството на предмети за потребление: през 1961 г. спрямо 1957 г. то нараства с 61,4%, а спрямо 1939 г. – 9 пъти. Основно се разширява производството на следните отрасли – консервната, захарната и обувната индустрия. Това е свързано с наличната суровинна база и е предназначено да задоволява вътрешния пазар и износа[464].

Определени успехи властта отчита и в селското стопанство и преди всичко в областта на растениевъдството и неговата механизация. Така през 1956 г. на 1 трактор се падат 1970 дка обработваема площ, а през 1961 г. – 1000 дка. Общата продукция в отрасъла се увеличава при база 1957 г. равно на 100 през 1961 г. – на 136,2[465].

Властта си поставя задачата и през следващите пет години да продължи *„по-нататъшната индустриализация на страната"* в основите насоки на развитие на теж-

[461] Пак там, с. 379, 384.

[462] Пак там, с. 380, 384.

[463] Пак там, с. 380–381.

[464] Пак там, с. 383.

[465] Пак там, с. 399.

ката промишленост[466] и интензивно развитие на селскостопанското производство – в животновъдството, зърнопроизводството и фуражните култури, все с оглед на нуждите на промишлеността от суровини и за изхранване на градското население[467]. Тези задачи ще се реализират през 60-те години в условията на нов политически климат в страната, в Източния блок и в Европа, което ще им придаде нови измерения.

6. Създаване на *собствена* инженерно-техническа интелигенция

Една от основните задачи на политиката за стопанска модернизация, провеждана от комунистическата партия от края на 40-те и през 50-те години, е да осигури кадри за нея. Тук се включват не само и не толкова изпълнителски кадри, макар че и тяхното осигуряване е проблем: през 1944 г. 7,2% от трудоспособното население е заето в индустрията и строителството, а 89,5% – в селското и горското стопанство[468]. Така че предстои работа по тяхното привличане, задържане и професионално огрмотяване, при това в хода на самото производство, индустриално строителство и механизация на селското стопанство, които са в основата на стопанската модернизация по това време.

Не по-малко важни са обаче управленските кадри на най-различни нива в производството и управлението на икономиката, чиито знания и организационни умения са от решаваща важност за индустриалното строителство и производство. Заедно с това тези кадри трябва да възприемат ценностите на управляващата комунистическа партия, която е вплетена в държавата и това е една от основните особености на осъществената стопанска модернизация в България след Втората световна война. Защото тези ценности изразяват определени социални, политически и идеологически цели, които партията – държава преследва в различните периоди. През 40–50-те години тези цели са структурни промени в икономиката и обществото, за да се заздрави социалната база на режима. Както се посочи, тези промени са наречени *„изграждане на основите на социалистическото общество"*, което в икономиката предполага национализация на средствата за производство и стартиране на индустриално строителство, така че страната от изостанала аграрна да се превърне в развита промишлено-аграрна. За ръководството на тези процеси комунистическата партия не може да разчита на старите специалисти. По това време страната разполага с по-малко от 700 инженери, получили образованието си в чужбина, главно в Германия, Австрия, Чехословакия. По време на войната през 1942 г. в София е открито Висше техническо училище с 68 студенти, от които 4 студентки. През 1943/44 г. то обучава 160 студенти, докато през учебната 1944/45 г. в него вече се учат 4700 студенти. В това число влизат завърналите се от чужбина около

[466] Пак там, с. 385.

[467] Пак там, с. 404-405.

[468] *Икономика на България*. Т. 2, с. 481.

1500 души, следвали там във висши технически училища[469]. До 1921 г. висше аграрно образование българите също получават в чужбина. Тогава в СУ се открива агрономически факултет с 11 катедри, които подготвят общо над 1600 специалисти до 1945 г., колкото постъпват тогава в агрономическия и ветеринарно-медицинския факултет на СУ[470]. Заварените от новата власт технически специалисти се възприемат като представители на свалените от власт, лишени от собственост класи. Така че властта трябва да създаде управленски технически подготвени кадри, индоктринирани с нейната идеология. И тя успява. Тези кадри са известни с названията *„научно-техническа интелигенция"*, *„инженерно-технически кадри"*, *„специалисти"*, *„служещи"*. От тях се рекрутират и водещите стопански дейци, съчетали политически и министерски постове през 60–80-те години. Западните изследователи припознават създадената през 40-те и 50-те години инженерно-техническа интелигенция като основна фигура на социалистическата модернизация и един от стълбовете на комунистическия режим особено до 80-те години на XX век, откогато тя започва да излиза от активна трудова дейност[471].

Основно място за създаване на техническа интелигенция и управленски кадри са висшите инженерни, икономически и селскостопански учебни заведения (ВУЗ) както се наричат те по това време. Погледът върху политиката към висшето образование през 40–50-те години с оглед критериите за подбор на студенти, формите на обучение, дисциплините, които се преподават, връзката между обучението в средното и висшето звено, както и въобще на образованието с политическото и икономическото развитие, създадените учебни заведения, ще очертаят проблемите пред властта по отношение на техническата интелигенция като част от стопанската модернизация[472].

През 1944–1947 г., когато комунистическата партия не е единствената управляваща партия, а и трябва да се съобразява не само със съюзниците си, но и с международните фактори, въпросът с подготовката на кадри за стопанската модернизация е подчинен на политическите задачи. Те са осигуряване на политическа подкрепа на младите хора за ОФ-властта и същевременно прочистване на студентите и преподавателите от заклеймените като *„фашистки"* среди. Но не е пропуснат и стопанският аспект в подготовката на висукообразовани специалисти. Така в програмата на първото правителството на ОФ от 17 септември 1944 г. се обещава наред с *„преустройство на цялата образователна система на демократични и научни основи съобразно с нуждите на живота"* и *„преустройство на университета и университетското образование"*, *„изкореняване на авторитарната идеология"*, *„свободна*

---

[469] http://www.uacg.bg/UACEG_site/info/u5_b.html (последен достъп на 8 декември 2014); За инженерите в България след Освобождението до Първата световна война виж: Костов, Ал. *От занаят към професия. Инженерството на Балканите*. С., 2015.

[470] Вартаньян, Э. *Аграрная наука в Болгарии. История и современность 1878–2000*, Краснодар, 2002, с. 208.

[471] Лори, Б. *Балканска Европа от 1945 до наши дни* (на френски ез. 1996). С., 2005, с. 117.

[472] Специално държа да изкажа благодарностите си на проф. Евг. Калинова, която ми предостави своя ръкопис, посветен на историята на Софийския университет през 40–60-те год.

и общодостъпна университетска наука"[473]. До края на 1944 г. Министерският съвет реализира обещанията за демократизация в образователната сфера, и по-специално на висшето образование, главно като премахва политическите ограничения за лица, които дотогава са били възпрепятствани от стария режим като например евреите. Среди, близки до комунистическата партия, като Висшият училищен съвет, правят неуспешни опити да поставят нови такива ограничения с изискваните от кандидат-студентите *„свидетелства за политическа благонадеждност"*, издавани от местните комитети на ОФ по местоживеене, които са доминирани от комунистите. Това са т.нар. ОФ-бележки, въведени от есента на 1944 г., но те са отменени от министрите на просветата некомунисти[474].

В началото на ОФ-управлението се стига до силно увеличаване на студентите (от 10 169 през уч. 1939/1940 на 26 412 през уч. 1944/45) с всички произтичащи от това неудобства за учебния процеси не само в Софийския университет, но и в Държавната политехника (с това име от септември 1945 г., дотогава Висше техническо училище). Това драстично нарастване на студентите създава големи проблеми и влошава качеството на преподаване. Университетът е принуден да наема скъпо киносалони, за да се побират студентите от огромните курсове за лекции. Подобен проблем изпитва и Политехниката. Там ректорът проф. Асен Квартирников води лекции и изпитва курс от 1000 души. Но все пак през 1945–1947 г. важна за запазване на нивото на висшето образование е политиката за задържане на голяма част от старите професори. Назначават се и нови, така че през учебната 1944/1945 г. техният брой се удвоява[475].

Увеличаването на студентите се дължи и на откриването на нови висши училища в провинцията. Така се отговоря на очакванията на обществото за по-голям достъп до университета и се облекчава напливът на студенти в столицата, която среща трудности от всякакъв характер след опустошителните бомбардировки. Без да бъдат откъсвани факултети от СУ, каквато е била първоначалната идея, през втората половина на 1945 г. са създадени държавни университети в Пловдив и Варна, както и Висше техническо училище в Русе[476]. Това става и с активната намеса на обществеността в тези градове, а откритите университети и специалности говорят, че децентрализацията на висшето образование е съчетана с подготовката на дефицитни за възстановяването и развитието на икономиката инженерни кадри и специалисти за селското стопанство. Тази политика отговаря и на разбиранията на комунистите за значението на висшето училище в подготовката на нужните за

---

[473] *Съдът над историците, Българската историческа наука. Документи и дискусии 1944–1950.* Т. 1. Ред. В. Мутафчиева, В. Чичовска. С., 1995, с. 21.

[474] Чичовска, В. *Политиката срещу просветната традиция.* С., 1995, с. 88; с. 331; *Съдът над историците*, с. 124; *История на Софийския университет „Климент Охридски".* С., 1988, с. 236–237.

[475] Чичовска, В. *Политиката срещу просветната традиция*, с. 327–328, 338.

[476] Дойчинов, Б. *Промени в структурата на висшето образование в България 1944–1948.* – В: *Исторически преглед* 1991, № 1, с. 48.

развитието кадри. Така Г. Димитров на 24 януари 1946 пред ПБ на ЦК на БРП(к) прави следното важно разграничение: *„Има студенти и студенти. За нас са по-важни ония студенти, които от гледна точка на интересите на ОФ и бъдещото развитие на страната имат по-голямо значение"*. А като такива се посочват инженерите, агрономите и медиците[477].

Нечути остават възраженията на преподаватели от Политехниката, които смятат, че с ограничения кръг преподаватели в нея самата е недопустимо да се откриват дублиращи специалности в провинцията[478]. Скоро ще се осъзнае колко верни са били тези възражения и откритите през 40-те години висши технически училища в провинцията ще бъдат закрити. Това са Държавният университет „Свети Кирил Славянобългарски" във Варна, създаден на 18 август 1945 г., с технически и стопански факултет, който просъществува до 1958 г., Държавното висше техническо училище в Русе, което отваря врати през 1946 г., но не може да привлече достатъчно преподавателски кадри и по тази причина през 1948 г. е затворено[479].

По-различна е съдбата на Пловдивския университет. Под натиска на пловдивската общественост на 31 юли 1945 г. Министерският съвет приема постановление за създаване на Държавен университет в Пловдив с два факултета: агрономо-лесовъден и медицински, съвсем в духа на фаворизираните от новата власт специалности. В края на ноември същата година започват редовните учебни занятия. През 1950 г. университетът се разделя на две самостоятелни висши училища: Медицинска академия и Висш селскостопански институт (ВСИ). Три години по-късно, през 1953 г., от ВСИ се отделя като самостоятелен Висшият институт по хранителна и вкусова промишленост (ВИХВП). А университетът престава да съществува[480].

Вижда се, че разрастването на университетите следва стратегията да се преодолява постепенно класическия академичен характер на висшето образование с неговата хуманитарна насоченост. Откриват се звена за подготовка на висши технически и аграрни кадри, както и такива за нуждите на здравеопазването. Тази тенденция ще продължи да се развива не само количествено и по отношение на профилите на новите висши училища, но и с оглед на критериите за допускане на студентите.

В хода на политическата борба през 1945–1947 г. политиката по създаване на кадри включва периодични чистки на преподаватели и студенти с оглед на *„политическата им благонадеждност"*. Лишават се от студентски права онези студенти, които се смятат за привърженици на опозицията – това са студенти основно в столицата, учещи за юристи, медици, но и за инженери. Инструмент за доказване на такава благонадеждност стават отново т.нар. ОФ-бележки за политическа благонадеждност по местоживеене, които се заверяват от околийските комитети на ОФ за кандидат-студентската кампания за учебната 1946/47 г.[481]

---

[477] *Съдът над историците*, с. 105–106.

[478] Чичовска, В. *Политиката срещу просветната традиция*, с. 327.

[479] Дойчинов, Б. *Промени в структурата на висшето образование в България 1944–1948*, с. 49.

[480] http://uni-plovdiv.bg/pages/index/9/(последен достъп на 27 януари 2015)

[481] Чичовска, В. *Политиката срещу просветната традиция*, с. 339, 361.

Заедно с тези бележки се предприемат стъпки за индоктриниране у студентите на подкрепа за ОФ-властта и нейната стопанска политика. Защото, както твърди Живко Живков от Централната младежка комисия през 1946 г.: *„В университета се възпитават юристи, но какви юристи – които ще бъдат крепители на ОФ-ското дело или рушители? На нас са ни необходими такива инженери, които ще прегърнат строителното дело на ОФ, а студентите и хабер си нямат от тази работа"*[482].

За да имат студентите съзнание за важността на строителната политика на новата ОФ-власт според приетия на 20 юни 1947 г. Закон за висшето образование, на тях трябва да се въздейства в процеса на обучението. Така освен предвижданото освобождаване на висшите училища от *„активни реакционни елементи"*, законът си поставя за цел да обучи *„солидно подготвени бъдещи строители на нашите петилетки, граждани с научен мироглед и научен метод на мислене, с прогресивни обществени разбирания, предани до смърт на своята народна демократична република"*. Това трябва да стане като в университетите се въвежда задължителен предмет *„основни на марксизма-ленинизма – исторически и диалектически материализъм"*[483].

Задължителната идеологическа подготовка на бъдещите висшисти, от които ще се набират управленски и технически специалисти, предани на комунистическия режим, неслучайно среща съпротивата на ОФ-опозицията. По време на обсъждане на закона във Великото народно събрание Светла Даскалова от БЗНС-Н. Петков изказва опасенията на опозицията, че с този закон има опасност висшите училища да се превърнат в *„партийни клубове за политическо партийно възпитание"* в идеологията на комунистическата партия. Тя смята, че законът ще изгражда *„множество висшисти, които мислят и действат по един и същ начин"* и така няма да изпълни функциите си да съдейства за развитие на истински научен елит. Под натиска на опозицията лекциите по тези дисциплини все пак не се въвеждат във висшите училища с технически профил[484].

По този закон руският език също става задължителен в обучението във висшите училища. Той ще се окаже много необходим с оглед на навлизане в учебния процес на съветска научна и учебна литература и предстоящото възприемане на съветската матрица за организацията на висшето образование. Въвеждат се и научните степени *„кандидат на науките"* и *„доктор на науките"*, както и се утвърждава аспирантурата като форма на подготовка на научни кадри по съветски образец. Това също среща критиките на опозицията[485].

Ала ОФ-опозицията е неспособна да промени нещата. След нейния разгром и съвещанието на 9-те комунистически и работнически партии от Източния блок в Шкларска поремба от септември 1947 г. България и БРП (к) възприема необходимостта от ускорен път към съветизация като гаранция за изграждане на соци-

---

[482] *Съдът над историците*, с. 120.

[483] Пак там, с. 170.

[484] *Съдът над историците*, с. 178; Чичовска, В. *Политиката срещу просветната традиция*, с. 431.

[485] Пак там, с. 431.

алистическо общество. В тая връзка още по-важен става въпросът за кадрите. Те, по думите на Титко Черноколев на заседание на Политбюро на ЦК на БРП(к) по повод изводите от решенията от Шкларска поремба от 7 октомври 1947 г., трябва да са *„наши кадри"*. От една страна под *„наши кадри"* той разбира основните ръководни партийни кадри, които стояли извън държавния апарат. *„Една голям част от нашите ръководни кадри трябва да се прехвърля в държавния апарат и особено в стопанските служби"*. От друга страна, под *„наши кадри"* се имат предвид именно изпълнителите на средно ниво. А тук комунистическата партия се сблъсква със съществуващия критерий при назначаването – образователния ценз. *„А такъв ценз имат враговете"*. Ето защо Т. Черноколев смята, че *„в настоящия момент този критерий е вреден. Нужни са ни добри организатори, а не хора, които имат само образование"*. Затова той предлага *„Трябва действително да се даде път на младите кадри* [...] *да се даде възможност например на бригадирите да получат техническо или висше образование"*[486]. Така комунистическата партия вече се ориентира открито към съветския път за създаване на собствена интелигенция – от средите на работниците и на партийните дейци. Те формират т.нар. пролетарската интелигенция, на която може да се разчита.

С национализацията на промишлеността и банковото дело през декември 1947 г. още повече се осъзнава от управляващите нуждата от собствен грамотен технически управленски слой[487].

Опити да се подготвят партийните кадри за участие в ръководството на стопанския живот се правят с откриване на курсове – седмични към околийските комитети, едномесечни към областните комитети, тримесечни и едногодишни – към ЦК на БРП(к). През 1947 г. се създава Едногодишна партийна школа, в която се обучават ръководни дейци със сравнително високо за времето си образование – сътрудници на ЦК, зав.отдели на областните комитети на партията, секретари на околийските комитети на БРП (к), секретари на ЦК на Съюза на народната младеж, на профсъюзите и др. Впоследствие вместо Едногодишната школа за ръководни дейци в София се създават друг две партийни школи – в София и Пловдив. Те са с два профила – промишлен и селскостопански, с оглед нуждите на икономиката. Курсистите са главно от по-ниско ниво на социалното управление в тези основни отрасли на икономиката и са с по-ниско образование. Тези школи се закриват по решение на Политбюро на ЦК на БКП от 6 юли 1966 г.[488] Лектори в тези школи са политемигранти от СССР, което означава хора със сталински разбирания, дисциплинирани чрез репресиите сред емиграцията през 30-те години да прокарват такива. Това неминуемо ще се отрази и на техните курсисти. Но това е един от каналите за обучение на кадри, при който индиректно се черпи опитът на СССР.

Директното използване на съветската образователна (научна, техническа и идеологическа) система става чрез изпращане на български младежи да следват

---

[486] *Съдът над историците*, с. 184.

[487] Бинева, В. *Стопанските кадри на национализацията.*, с. 97–108.

[488] Колев, Ал. *Имаше ли смисъл.* С., 2005, с. 141; ЦДА, ф. 607, оп. 3, а. е. 779, л. 14

в СССР. На основата на подписаното „Съглашение между правителството на СССР и правителството на НРБ за обучаване на граждани на България във висшите съветски граждански учебни заведения и за тяхната издръжка" от 15 ноември 1947 г. заминават първите 150 българи при много благоприятни условия[489].

Във връзка с разгорялата се политическа борба след съветско-югославския конфликт в средите на управляващата компартия се приема, че съставът на студентите след 9 септември 1944 г. е *„много неподходящ в политическо и социално отношение"* и следва да се обнови. Следва поредна чистка и в края на летния семестър на уч. 1947/48 г. са изключени общо 3464 студенти, като най-много са тези от последна година на следването – 1366. Изключени са главно студенти от висшите училища в столицата. В СУ по факултети се вижда, че най-голямо прочистване се прави в Юридическия – 1029, следван от Стопанския – 447 и Медицинския факултет – 442. От Държавната политехника най-многобройна е групата изключени студенти от строителния факултет – 352, от които 157 – от последната година[490]. Заедно с чистката на студентите твърде скоро се стига и до нов закон за висшето образование, който е силно повлиян от съветската образователна практика. Той е приет на 4 септември 1948 г. В мотивите към него настоява за *„сериозно преустройство"* на тази степен, за да бъде тя в състояние да осигурява *„подготовката на висши кадри в социалистически дух"*. Открито се заявява, че висшето образование трябва да се гради единствено върху марксистко-ленинската идеология. Въвежда се също така системата на задочното обучение, задължителното посещение на лекции и упражнения, срочно полагане на изпитите от студентите по съветски образец. Висшите училища са обявени за държавни, автономията им е ликвидирана и са поставени *„под върховното ръководство на КНИК"*. Те са задължени *„да развиват българската наука, изкуство и култура в социалистически дух"*, както и да въведат плановост при приемането, обучението и разпределението на кадрите. Плановостта и единното държавно ръководство на системата на висшето образование трябва да са гаранциите, че тя ще готви нужни за държавния и обществен живот кадри. В. Червенков посочва като *„съществен недостатък"* на предишния закон от 1947 г. това, че позволявал в университетите *„да постъпват свободно, формално при равни условия с всички други, фактически като привилегировани, синовете и дъщерите на буржоазните и паразитни елементи"*. Липсвали членове, регулиращи социалния състав на студентите, а също и критерий за подбор на преподавателите. Затова в новия закон се предвижда за студенти да се приемат само завършили средно образование синове и дъщери на *трудещи се*, но не и лица *„с фашистки или други противодържавни прояви"*[491].

---

[489] Горанов, П. *Подготовката на български квалифицирани кадри в СССР.* – В: *Летопис на дружбата.* Т. 3. С., 1972, с. 396–397.

[490] Чичовска, В. *Политиката срещу просветната традиция*, с. 440.

[491] *Съдът над историците*, с. 424; Чичовска, В. *Политиката срещу просветната традиция*, с. 441.

След ликвидиране на опозицията и на коалиционната форма на управление се вижда, че социалният произход все повече започва да играе роля при определяне на приема във ВУЗ, наред с признака политическа благонадеждност. Обявената политиката за създаване на верни на комунистическата партия ръководни и изпълнителски кадри се сблъсква със споменатия факт, че едва – 2,51% от 464 хил. партийни членове са с висше образование през декември 1948 г.[492]

Един нов канал за промяна на това положение се отваря по решение на V конгрес на БКП: учредява се Висшата партийна школа, която дава на проверени партийни управленски кадри висше образование. Първоначално подготовката е главно по идеологически дисциплини, но от 1954 г. се въвеждат и нови – общообразователни, технологически, икономически и управленски, което показва осъзнаването на нуждата от повишаване на общокултурното и стопанско ниво на кадрите[493].

Но най-важен и най-голям канал за попълване на висши кадри си остават другите висши училища. На ВУЗ се гледа като място, което осигурява специалисти и ръководители за всички сфери на обществото. Така на VI конгрес на БКП през 1954 г. се отчита, че „[...] *нашите висши учебни заведения дават на народното стопанство, на нашата наука, култура и изкуство всяка година средно около 6000 специалисти и ръководители*"[494]. Процесите срещу стопанския елит от 1949–1953 г. карат ръководството на БКП да вземе мерки за гарантиране на политическата лоялност на подготвяните кадри. Използва се познатият инструмент – чистка сред студентите и подбор вече по социален произход. С поверително писмо от Политбюро на ЦК на БКП от 2 февруари 1949 г. до местните партийни околийски комитети и народни съвети, за да се „*подобри*" социалният състав на студентите, се нарежда да се отстранят „*фашистки и противонародни елементи*", т.е. на засегнати от Народния съд и от мероприятията на народната власт, които въобще да не се допускат да постъпват във ВУЗ, едновременно с осигуряване на подбор на нови студенти „*само трудещите се и деца на трудещите се*"[495]. Достъпът на студенти от трудов произход се улеснява като се въвежда през уч. 1948/1949 г. задочната форма на обучение, така че такива младежи по-бързо да получат висше образование с оглед упражняваната от тях професия. Интересът към тази нова форма, заимствана от СССР, е голям. Без да напускат работа студентите ползват допълнителен платен годишен отпуск за присъствие на „*очни занятия*" и подготовка на семестриални и държавни изпити, а дипломиралите се имат всички права на завършилите редовно обучение. За да е по-равномерно използвана квалифицираната работна ръка според производствени нужди, с промяната на закона за висшето образование от 1948 г. се въвежда и задължително 3-годишно разпределение на младите кадри[496].

---

[492] *Пети конгрес на БКП 18–25 декември 1948, Стенографски протокол*, ч. 1, с. 210–211.

[493] Колев, Ал. *Имаше ли смисъл*, с. 142.

[494] *Шести конгрес на БКП, Стенографски протоколи*. С., 1954, с. 56.

[495] *Съдът над историците*, с. 431–432.

[496] Калинова, Е. *Университетът в униформата на сталинизма (края на 40-те – средата на 50-те години)*, ръкопис, част 2, с. 2. Изказвам голямата си благодарност на проф. Калинова за предоставения ръкопис.

Но най-важно мероприятие в това отношение е организирането на работнически курсове с Постановление № 394 на МС от 20 февруари 1950 г.[497], взето въз основа на решение на Политбюро на ЦК на БКП през януари 1950 г. за издигане на кадри от средите на работническата класа. Януарският пленум поставя задачата вече откровено да се създаде *„вярна на Партията и народната власт социалистическа интелигенция из средите на работническата класа"*, като още през уч. 1950/51 г. 35–40% от състава на студентите бъдат работническа младеж и деца на средни и бедни селяни, изтъкнати ударници, бригадири, рационализатори, ръководители с най-малко 2 години трудов стаж. Тези кадри да бъдат насочвани към Политехниката и Селскостопанската академия. А тези две висши учебни заведения са основните звена за подготовка на кадри за индустрията и селското стопанство - двете приоритетни сфери на стопанската политика през 1949–1953 г. Така в България се въвежда системата на работнически факултети (*рабфак*), заимствани от съветската практика с оглед пролетаризиране на студентската младеж и създаване на бъдеща социалистическа интелигенция, основно инжерено-техническа. Кандидатите преминават през редица политически по същество комисии – на предприятия, в околията, в окръзите и в пет комисии към ЦК на БКП, за да постъпят на организирани курсове с различна продължителност (2-годишни, 6-месечни, 45-дневни) в София, Пловдив и Варна, за подготовка за ВУЗ без приемен изпит. Наред с висшите партийни органи и местните партийни комитети през 50-те години са заинтересовани да използват подобен път за влизане във ВУЗ. Често те са по-настойчиви в натиска си до висшите партийни органи за по-големи привилегии по класово-партиен признак и за по-голям достъп на младежи от техните райони в рабфаковете[498].

От средата на 50-те години се внасят някои по-съществени изменения в тази система – за всяка отделна година за всяко висше училище се определя ежегодно процента от новоприетите студенти, за който се състезават помежду си работници и за пръв път тук са допуснати и деца на членове на ТКЗС. Отпада привилегията за прием без изпит на завършилите подготвителните работнически курсове[499]. Стремежът е да има диференциран подход, въвежда се за целта и конкурсното начало, но така или иначе всичко е подчинено на задачата да се осигури за модернизиращата се икономика интелигенция с работническо-селски произход. Това се и реализира: годишно такива курсове завършват между 1500 през 1951 г. до 2410 през 1952 г., които през първата половина на 50-те години (до 1954 г. включително) се разпределят в инженерно-технически и селскостопански специалности[500].

---

[497] ДВ, бр. 50, 1 март 1950.

[498] Бояджиева, П. *Социалното инженерство. Политика за прием във висшите училища през комунистическия режим в България*. С., 2010, с. 67.

[499] ДВ, бр. 39, от 17 май 1955; ДВ, бр. 35, 4 май 1956.

[500] Калинова, Евг. *Привилегията „социална принадлежност" в българското висше образование* – В: *Учител на учителите. Юбилеен сборник в чест на проф. Й. Шопов*. Съставител М. Радева. С., 2006, с. 60–62; Бояджиева, П. *Социалното инженерство. Политики за прием във висшите училища...*, с. 148.

Сключват се и нови спогодби за подготовка на кадри в СССР през 1950 г. и през 1952 г., по силата на които се увеличават българските студенти, аспиранти и специалисти, които повишават квалификацията си там. Така се разширява каналът за увеличаване на техническа интелигенция, политически предана на властта, защото подбраните за обучение в чужбина се подлагат на допълнителен политически подбор. Същевременно през 1952 г. и през 1953 г. се завръщат първите по-големи групи завършили вече в СССР студенти, съответно – 300 и 299. През 1953 г. завършилите в СССР спрямо всички завършили в чужбина студенти се оказват 73,4%. Още по-голям става този процент през 1954 г. – вече 83%[501]. Те са в повече случаи адепти на съветската система, на съветската наука и технологии, защото основно са завършили инженерни специалности. Така през 1953 г. от завършилите 299 студенти само 25 са учили изкуства, 18 – в областта на просветата и 13 – икономика. Най-много в СССР са следвали през 1952 г. – 300 души, и през 1957 г. – 278[502]. Завършилите в СССР са незначителен брой на фона на завършващите в страната – така през 1954 г. 30 хил. студенти са завършили у нас срещу 211 – в СССР. Това прави приблизително 0,7% от получилите висше образование български студенти[503]. Макар и толкова малобройни, училите в СССР технически специалисти се котират най-високо в обществото, защото са обучени да прилагат съветски технологии и техника, което улеснява индустриалното строителство по съветски образец.

В СССР се специализират инженери и техници по линията на научно-техническото сътрудничество между СССР и НРБ на основа не само на Съглашението за подготовка на студенти в СССР от 1947 г., но и на Договора за търговия и мореплаване между двете страни от 1 април 1948 г., на Спогодбата за научно-техническо сътрудничество от 18 май 1950 г., както и клаузите по строителство на отделни заводи, в които влиза задължението на съветската страна да приема на обучение български кадри за строителство и усвояване на съответното производство. През 1951 г. това са едва 20 души, но с всеки обект техният брой нараства, като най-голям е през 1957 г. – 153 души. Това налага да се подпише на 8 април 1957 г. специално Българо-съветско съглашение за производствено-техническо обучение на специалисти и работници[504]. Това е друг канал за запознаване на българската техническа интелигенция със съветски технически и технологични решения. Наученото в СССР и от съветските учебници са важен момент за по-лесното възприемане и по-бързото изпълнение на съветските проекти, по които се изграждат заводите през 50-те години. По-лесна става и работата със съветските технологии и машини. А въведените идеологически дисциплини допълнително правят тези млади специалисти готови да възприемат положително стопанската политика на комунистическата партия, която им осигурява и поле за изява.

---

[501] Горанов, П. *Подготовката на български квалифицирани кадри в СССР*, с. 398.

[502] Пак там, с. 399, таблица 2.

[503] Изчислено по Горанов, П. *Подготовката на български квалифицирани кадри в СССР*, с. 399 и *Икономика на България*. Т. 2, с. 639.

[504] Горанов, П. *Подготовката на български квалифицирани кадри в СССР*, с. 408, 409 и др.

Съветизацията във висшето образование намира израз и в опита висшите училища през първата половина на 50-те години да се превърнат преди всичко в педагогически центрове за обучение, като се отрича необходимостта да развиват наука. Смята се, по съветски образец, че науката трябва да бъде в институтите на БАН според закона за БАН от 1949 г., а това неминуемо се отразява на преподаването и на възможността студентите да се запознават с последните постижения на науката. Често висшите училища се обезкръвяват като най-изявените учени се привличат на работа в институтите на БАН. Съпротивата, особено на професорите от СУ, дава своите плодове и през април 1955 г. В. Червенков на среща с академичния съвет на СУ казва, че Университетът *„не е място, където се подготвят единствено учители, а е място, където се твори наука, огнище на културата в нашата страна"* и затова не бива да се подценява и обезличава. Въпреки това заявление, през 50-те години върху вузовете ще тежи опитът да бъде ограничена научно-изследователската им дейност[505].

В СССР се подготвят и научни кадри, пак с оглед на нуждите на модернизацията. През 1950 г. там са защитени две кандидатски дисертации – по селскостопански науки и по икономика. И ако през 1951 г. тези дисертации са 4 по медицина и 1 по изкуствознание, през 1952 г. – от 12 дисертации – 1 е по медицина и 1 една по история – всички останали са по технически специалности и селскостопански науки[506]. Тези първи научно-технически кадри ще захранят новите висши технически институти, които се откриват през 1953 г. Те са вече надеждни като живели в СССР, а същевременно – те ще предават съветската наука и технически и технологични стандарти на своите студенти. Това е поредният канал за съветизация на българската инжерено-техническа интелигенция.

Основни звена за подготовка на техническа интелигенция остават българските учебни заведения. През първата половина на 50-те се наблюдава бум на създаване на нови висши технически и селскостопански училища, явно разчетени за започващата по това време ускорена индустриализация на страната. Докато през учебната 1948/49 г. в страната има 12 висши учебни заведения с 39 221 студенти, през 1953/1954 г. те са вече 19 с 32 621 студенти[507]. Откриват се нови висши профилирани училища за селскостопански специалисти. С Указ на Президиума на Народното събрание от 12 януари 1953 г. Селскостопанската академия се преструктурира и се обособяват три самостоятелни висши учебни заведения: Селскостопанският институт „Георги Димитров", Висшият ветеринарно-медицински институт в София и Висшият лесотехнически институт. През 1953 г. от ВСИ в Пловдив се отделя като самостоятелен Висшият институт по хранителна и вкусова промишленост (ВИХВП).

Пак през 1953 г. се създават четири самостоятелни инженерни ВУЗ-а в София. С указ на Президиума на Народното събрание от 10 юни 1953 г. Държавната политехника се разделя на четири самостоятелни висши технически института: Машинно-електротехническия, Инженерно-строителния, Минно-геоложкия и Химико-технологическия.

---

[505] Калинова, Е. *Университетът в униформата на сталинизма...*, ръкопис, част 2, с. 18.

[506] Горанов, П. *Подготовката на български квалифицирани кадри в СССР*, с. 404, табл. 4.

[507] *Икономика на България.* Т. 2, с. 639.

След съществуването на Висше техническо училище в Русе през 1945–1948 г. с Указ 270 на Президиума на НС от 25 септември 1954 г. се създава Институт по механизация и електрификация на селското стопанство (ИМЕСС). На 15 януари 1955 г. Министерският съвет решава в Русе да се открие 2-годишен курс за подготовка на инженерни кадри за селското стопанство. През 1956 г. се дипломира първият випуск, състоящ се от 26 инженери по механизация на селското стопанство. Номенклатурата от специалности се разширява, след като Министерският съвет със свое постановление № 208 от 18 септември 1959 г. разкрива две нови специалности „Двигатели с вътрешно горене" и „Технология на машиностроенето и металите". По такъв начин в четирите специалности вече се обучават 945 души, а броят на преподавателите достига 93, като се закриват другите специалности.

С указ № 26 от 1 февруари 1952 г. е възстановена самостоятелността на висшето икономическо училище под името Висш икономически институт (ВИИ). През 1953 г. с указ № 89 от 20 март 1953 г. той е наименуван „Карл Маркс".

През учебната 1953/54г. в институтите работят 2833 преподаватели срещу 453 през учебната 1939/40[508]. Въпреки очевидния прилив на нови преподаватели и политическите чистки, част от старите професори все още преподават, какъвто е например проф. Георги Стефанов, един от основателите на Строителния институт, член-кор. на БАН Ангел Балевски, член-кор. на БАН Георги Брадистилов, проф. Саздо Иванов, създател на българската телевизия, проф. Георги Ангелов, проф. Минчо Златев, проф. Васил Геров и др.[509] Старите професори впечатляват студентите със своята ерудиция и им предават част от академическата традиция, както споменава завършилият Икономическия институт Павел Писарев: *„Във ВИИ „К.Маркс" ми преподаваха крупни учени и известни обществени фигури. Например чл.-кор. Анастас Бешков, немски възпитаник, професор по икономическа география, проф. Георги Свраков – по финанси и проф. Петко Бахчеванов – по счетоводство, както и проф. Атанас Тотев– по статистика, завършил Харвард. Бяха стари специалисти, никой от тях не беше член на партията, но какви преподаватели и личности. Преподаваха си своите технократски правила и никакъв социализъм, никаква политика. Пробутваха примери от западната икономика* [...] *Преподавателите комунисти и марксисти също бяха на висота"*[510].

Разбира се, старите кадри се опитват да се нагодят към новите изисквания, като обилно използват съветските учебници и литература. А това често предизвиква не съвсем основателни обвинения в плагиатство, както е например случая с проф. Асен Квартирников, ректор на Политехниката през 1954 г., или че се преписва от *„неподходящ"* съветски учебник, каквито са обвиненията към проф. арх. Любен Тонев[511].

---

[508] Пак там, с. 639.

[509] Танев, Ст. *Социалистическият възход на българското висше образование 9 септ. 1944–1984.* С., 1987, с. 25

[510] Писарев, П. *Подир изгубеното време,* Спомени. С., 2011, с. 84–85.

[511] ЦДА, ф. 1Б. оп. 16, а. е. 4, л. 3–5; оп.16, а. е. 48, л. 2–6; в. *Литературен фронт* от 29.X.1953 г. и от 7.X.1954 г.

Комунистическите управляващи оценяват положително усилията на старите научни и преподавателски кадри *„да се преустроят и честно да работят"*, както посочва Т. Живков пред слушатели на Висшата партийна школа на 30 май 1954 г. Но заявява, че основна насока в политиката към висшето образование остава фаворизиране на младите кадри *„научни работници и специалисти, излезли от недрата на работническата класа и трудещите се. Ние трябва да създадем цяла армия от учени и специалисти, въоръжени с последните постижения на съветската – най-прогресивната в света – наука и техника, с всепобеждаващото оръжие на марксизма-ленинизма – учени и специалисти, на които не тежат стари, реакционни теории"*. Тази политика е гаранция, че младите кадри ще бъдат устойчиви на *„вредното влияние на буржоазната идеология"* и ще могат да свързват *„по-тясно науката с живота, да поставят изцяло науката в служба на социалистическото строителство"*[512].

Динамиката на процесите в сферата на висшето образование показва, че политиката за изтласкване на стари преподаватели чрез фаворизиране на младите се реализира успешно. Така броят на висшите учебни заведения нараства през периода 1939/40–1960 г. 4 пъти, броят на студентите 5,4 пъти, а броят на преподавателите – над 8,5 пъти. Това показва по-бързо разрастване на заетите в сферата отколкото на студентите, които се обучават в нея и разкрива процес на намаляване на броя на студентите, които се падат на един преподавател. От една страна това е признак за повишаване на качеството, но от друга се оказва, че увеличаването на преподавателите става за сметка на нехабилитираните лица (асистентите) и на доцентите – т.е. на новата смяна във висшето образование, които са проверявани за политическа благонадеждност още като студенти и които са минали всички идеологически дисциплини (още със закона от 1948 г.), оформили тяхното мислене. Така докато професорите от 140 през уч. 1939/40 г. са се увеличили на 389 през уч. 1960/61 г. (или 2,7 пъти), то доцентите от 60 са станали 402 за същия период, т.е. над 6,7 пъти, а нехабилитираните от 253 са станали 3091 или са се увеличили над 12 пъти[513]. Трябва да се каже, че често тези млади, нехабилитирани асистенти са партийни членове и се държат доста невъздържано към старите професори, както се оплаква например споменатият ректор на Политехниката от трима млади асистенти, членове на партията във връзка с обвиненията към него за плагиатстване[514].

Бумът във висшето образование е спрян през първата половина на 50-те години във връзка с намалените темпове на индустриализацията през втората петилетка. Тогава намалява приемът на студенти, включително и по техническите специалности. Така най-нисък е броят на студентите през уч. 1952/53 г. – 29977, както и този на завършилите – 5901. За сравнение през 1949/50 г. – студентите са били 37979, а са завършили 6145. Но и през 1952 г. и 1953 г. и 1954 г. е най-голям

---

[512] Живков, Т. *Без млади подготвени кадри не можем да вървим напред.* Тезиси на лекция, изнесена пред слушатели във висшата партийна школа „Станке Димитров-Марек", 30 май 1954. – В: Живков, Т. *Образователното дело – дело всенародно.* Т. 1. С., 1980, с. 196.

[513] Изчислено по Илиев, И. *Икономиката на България през периода 1949–2001*, с. 45, таблица 23.

[514] ЦДА, ф. 1Б, оп. 16, а. е. 48, л. 12.

делът на завършилите инженерно-технически специалности – приблизително 20–27% от всички абсолвенти, следвани от завършилите икономически специалности, селскостопански и медицински[515].

Приоритет се дава на средното професионално образование, подготвящо изпълнителни кадри, при това без да се откъсват от производството. Това става с общото разрастване на професионалното образование, с реорганизацията на вечерните допълнителни занаятчийски училища, както и с откриване на дневни промишлени и фабрично-заводски училища. Така от 144 практически професионални училища през уч. 1943/44 г. те стават 221 през уч. 1951/52 г. Именно през 1951/52 г. се осъществява преустройство по съветски модел на професионалното образование: средните специални училища започват да се наричат техникуми, особени грижи са полагат за подготовката и разпределението на трудовите ресурси, завършили там. Показателно е, че тогава са закрити половината от училищата по шевна промишленост и по обществено хранене, а се отварят 11 нови училища по машиностроене и металообработване[516].

Почти едновременно с развитието на професионалното образование, още през 1950 г. на проведеното национално съвещание по въпросите на образованието се поставя генералната задача то да е в по-тясна връзка с практиката, като се върви към политехнизирането му. Министерството на народната просвета от 1954 г. предприема мерки да се реализира планираното от VI конгрес на БКП въвеждане на задължително основно образование, както и да се внедряват елементи на политехническото обучение в общообразователните училища. Те включват откриване на вечерните училища: само през 1954 г. са открити 64 прогимназии и 50 вечерни гимназии, което предполага повишаване на общото образователно ниво на трудовите ресурси, едновременно с повишаване на професионалните им знания. Но въпреки че се прилагат подходящите от съветската практика форми за бързо огрмотяване, вкл. в професионално отношение, през този период върви и най-пряко копиране на съветския опит в българското образование, най-силен е догматизмът в това отношение. Политехническите елементи в средното образование се засилват, но се изразяват главно във включване на учениците в разнообразни видове селскостопански труд. Основна цел на средното образование остава продължаване на обучението във ВУЗ[517].

Десталинизацията на обществото, започнала след смъртта на Сталин и в СССР и в България, бележи ново увеличаване на студентите. За да отпуши клапата на недоволството, а също и във връзка с ускоряването на индустриалното развитие след 1956 г., новият партиен лидер Т. Живков се съгласява да се увеличи приемът на студентите през втората половина на 50-те години. Но не променя веднага основните насоки в подготовката на висши технически и стопански кадри. Значение в това отношение имат и събитията в Източа Европа – в надиганията в тези страни неизменно участ-

[515] *Икономика на България.* Т. 2. Таблица 36, с. 640.

[516] Енчев, Ст. *Някои въпроси на политиката на БКП за преустройството на образованието (1944–1958)* – В: *Известия на Института по история на БКП.* Т. 44. 1981, с. 57–58.

[517] Пак там, с. 61–65.; Христиди-Маринова, Р. *Висшето образование в България от съветските до болонските реформи.* С., 2013, с. 73–82.

ват и студентите. В България след Априлския пленум либерализацията, свързана с плаха журналистическа критичност, бързо е заклеймена през септември 1956 г. като *„дребнобуржоазна стихия"*. Всичко това води до поредното *„прочистване"* по признак *„социален произход"* и политическа благонадеждност на студентството в България. В резултат през есента на 1956 г. от висшите училища в страната са изключени близо 500 студенти, повечето съвсем неоснователно, чиито студентски права са възстановени за учебната 1957/58 г.[518] Из страната се правят проучвания за социалния произход и политическите пристрастия на специалистите с висше образование и се доказва, че голямата част от тях имали *„лош произход или са с антипартийни настроения"*. Отново критиката се отправя към начина, по който се приемат студентите и който позволявал да влязат не децата на трудещите се, а тези на *„бившите хора"*. Върху Министерството на културата, което след преобразуването на КНИК ръководи висшето образование, се засилва натискът да се направи радикална промяна в начина на прием, като местните партийни органи определят кой има право да кандидатства във висшите училища. Така, вместо да се вземат предвид исканията на университетските власти за спазване на законността при приема и за премахване на многото привилегии за различни категории кандидат-студенти, през лятото на 1957 г., след приключване на кандидат-студентската кампания, по изготвени от ЦК на БКП списъци са приети допълнително няколкостотин *„деца на наши другари"*, чийто брой достига 10–15% от общия прием[519].

За да тушира недоволството от привилегиите, Т. Живков увеличава приема на студенти, а в *„работническите факултети"* са включени и младежи със селски произход. Примерът на лидера е последван от местните политически ръководители, които настояват за увеличаване на младежите от техните райони в квотата на учещите по линия на *„рабфак"*[520].

В резултат през уч. 1956/57 г. вече има 36705 студенти, а през следващата учебна година те са вече 40737, които се учат в 20 висши учебни заведения при съответно 3026 и 3177 преподаватели. През 1960 г. броят на вузовете е 20 с 45 965 студенти и 3883 преподаватели. Спрямо нивото на висше образование през 1939/40 г. има нарастване на студенти, учебни звена и преподаватели около 4 пъти през 1958 г. А по показател – брой студенти на 10 хил. души страната с 48,2 студенти изпреварва съседна Гърция с нейните 26,1 студенти, но изостава от по-развитие социалистически страни като СССР, Чехословакия, ГДР и Полша[521].

Тясно свързано с предстоящата истинска индустриализация като най-важна характеристика на стопанската модернизация пред 60-те и 70-те години е факти-

---

[518] Мигев, Вл. *Несъстоялата се „Априлска пролет" на България.* – В: *Исторически преглед,* 1993, № 4–5, с. 90–91; Мигев, Вл. *Отражението на унгарските събития през 1956 година върху българския обществено политически живот.* –В: *Известия на държавните архиви.* 1995, т. 70, с. 26–27.

[519] Пак там, с. 28–29.

[520] Калинова, Евг. *Привилегията „социална принадлежност" в българското висше образование...,* с. 60–62; Бояджиева, П. *Социалното инженерство. Политики за прием във висшите училища...,* с. 148.

[521] *Икономика на България.* Т. 2, с. 639.

ческото изграждане на системата на висшето инженерно-техническо и селскостопанско образование. Така инженерно-техническите факултети от 1 през учебната 1944/45 г. нарастват на 7 през 1958/59 г., а броят на студентите в тези факултети от 4517 се увеличава на 12 201 души, които представляват 28,5% от общия брой студенти. Твърде значителен е и ръстът на висшето селскостопанско образование. За периода от 1944/45 г. до 1958/59 г. броят на селскостопанските факултети се увеличава 2 пъти, а на обучаваните в тях студенти – над 4 пъти. Нараства и броят на завършилите висше икономическо образование – от 578 абсолвенти през 1944 г. те се удвояват още през 1949 г., когато са 1107, за да стигнат 1647 през 1957 г.[522]

По социален състав студентството през 50-те години показва непрекъснато нарастване на представителите на работниците – от 5631 през 1952/53 г. – на 7982 през 1957/58 г., а също и на селяните – съответно от 2112 кооперирани селяни и 6089 некооперирани селяни – на 8908 и 1529 некооперирани. Въпреки засиленото присъствие на студенти от средите на работниците и селяните през фиксирания период се вижда, че най-голям е делът на студените от средите на *„служещите"* – т.е. от средите на самата интелигенция. Така през 1952/53 г. това са 10 233 студенти, към които е уместно да се прибавят и *„други"* – 607, а през 1957/58 г. те са 12 707 плюс *„другите"* 496[523]. Ето защо, за увеличаване на представителството на работническата класа сред студентската младеж като гаранция за създаване на инженерно-техническа интелигенция близка до тази класа, а следователно и политически лоялна към управляващата партия въвеждането на раб. фака е бил важен инструмент. Така през 1950–1958 г. 800 завършили тези факултети са учили в инженерни специалности, 500 – селскостопански, 400 – медицински и 500 – класически специалности в СУ[524].

Допуснал такова голямо нарастване на студентската младеж, при това основно от работническо-селските среди, погрижил се за нейното индоктриниране с идеологически дисциплини и чистки[525] и с помощта на млади, надеждни преподаватели, Тодор Живков в края на 50-те години се изправя пред проблема да я накара да се реализира в непосредственото производство. В отчетния доклад на ЦК на БКП, прочетен на VII конгрес на БКП от 1958 г., Живков признава, че научните постижения не могат да дадат икономически резултат, ако не се внедрят в практиката и ако няма подготвени специалисти, които да се ползват от тях в производството. Затова пред висшето образование се поставя задачата за свързване

---

[522] *Статистически годишник на НРБ.* С., 1960, с. 299; Танев, Ст. *Социалистическият възход на българското висше образование 9-ти септември 1944–1984*, с. 25.

[523] *Икономика на България.* Т. 2, с. 640, таблица 37.

[524] Пак там, с. 640.

[525] Дисциплиниращата чистка през 1957 г. е с краткотраен ефект, защото по-голямата част от изгонените студенти са възстановени през следващата година. По-подробно виж: Калинова, Евг. *Софийският университет във водовъртежа на политическите събития (1956–1958).* – В: *Образованието в социалистическа България. Между традицията и комунистическата идеология.* В. Търново, 2015, с. 51–66.

на обучението с *„нуждите на социалистическото строителство"*. Университетът и другите висши училища трябва да създават кадри, които да участват в материалното производство и *„с готовност да отиват на работа там, където налагат потребностите на народното стопанство и култура"*, а не такива, *„годни само за някаква лека служба"*[526]. Повод за тези думи дават обществените нагласи, възприемащи образованието като социален капитал, тясно свързан със социалния статус на човека. Тези нагласи са свързани с просвещенските представи за значението на умствения труд и за значението на хуманитарните знания. Но подобни представи са обявени за остатък от миналото. За строителя на новото общество се смята за важно да усвоява не само хуманитарни знания. *„Във века на атома и щурмуването на Космоса"* културен и образован е човек, когато познава не само древната история и литература, а и *„най-важните завоевания на съвременната техника,* [...] *научно-техническите основи на промишленото и селскостопанското производство"*[527]. Така се мотивира и необходимостта от по-решителна промяна в образователната политика.

Управляващите си дават сметка, че общообразователният характер на училището продължава да създава сред повишаващите своето образование младежи стремеж *„неправилно"*, т.е. отрицателно отношение към физическия труд, към материалното производство. Пред IX конгрес на ДКМС на 1 декември 1958 г. Т. Живков откровено споделя за такива настроения сред средношколците и техните родители, в смисъл, че *„У много средношколци и родители се е създало погрешното разбиране, че завършването на средно образование трябвало да избави младежа от непосредствен труд в промишлеността и селското стопанство. Затова съвсем не е случайно, че много младежи и девойки, след като завършат гимназия, виждат пред себе си само един единствен път – да продължат образованието си във висши училища или да постъпят на служба в учреждения"*. И че този стремеж към много по-достъпното в социално отношение висше образование е обхванал и селската младеж. Живков изрично посочва, че *„Освен това голяма част от селската младеж, завършила гимназия, напуска селото, без това да е предизвикано от интересите на разширяване на производството. В същото време промишлеността, строителството и селското стопанство се нуждаят от квалифицирани и образовани работници и труженици"*[528].

За да няма такива тенденции, след като през втората половина на 50-те години се експериментира с политехническото училище, в края на десетилетието вече се планира то да замести общообразователното. Така випускниците му ще имат не само определени знания, но и определена професия и ще бъдат подготвени за участие в материалното производство. По такъв начин според управляващите

---

[526] Живков, Т. *Отчетен доклад на ЦК на БКП пред VII конгрес*, с. 87–88.

[527] Живков, Т. *Да подготвим младото поколение за комунизма.* Из речта на Девети конгрес на ДКМС, 1 декември 1958 г. – В: Живков. Т. *Образователното дело – дело всенародно.* С., 1980, т. 1, с. 222–223.

[528] Пак там, с. 213.

ще се преодолее наследеното от буржоазния режим пренебрежително отношение към професионалното образование като по-ниско качествено, и средните училища ще отговарят на нуждите на промишлеността, строителството и ще се възпитат младите в готовност към труд. А това е важно, за да не се насочват всички към висшето образование, както и да са готови завършилите висше образование да отиват на работа в производството, като, още докато учат, бъдат готови за практиката[529].

В края на 50-те години това се смята да бъде постигнато с пряко включване на студентите и преподавателите в материалното производство. В приетите на 20 и 21 април 1959 г. на съвместно заседание на ЦК на БКП и Министерския съвет *„Основни положения за преустройство на образователната система, за по-тясно свързване на обучението и възпитанието на младежта с производствения труд"* в раздела за висшето образование се предвижда именно такава промяна: значително увеличаване на производствената практика на студентите, като поне една трета от учебното време те трябва да прекарат в материалното производство. На висшите училища се предоставя да определят конкретните форми на свързване на обучението с практиката. Изискват се и мерки за повишаване на теоретичната подготовка в съответствие със съвременните постижения на научно-техническия прогрес и откриване на нови специалности, на които *„принадлежи бъдещето"* – електроника, радиохимия и др. и да се увеличи броят на подготвяните инженерно-технически кадри за растящите нужди на народното стопанство. Същевременно не се забравят и обществените науки и идеологическата подготовка на студентите с препоръката марксизмът-ленинизмът да се преподава *„творчески"*, а не догматично, и във връзка с процесите в съвременния свят. На критика е подложено отношението към задочното образование, възприемано често като *„нещо второстепенно, неравностойно на редовното обучение"* и се настоява то да се подобри и разшири. Все във връзка със свързването на обучението с непосредствените нужди на икономиката, но представено като преодоляване на изоставането в научно-изследователската работа във висшите училища от предходните години, се предвижда да се освободят преподавателите, които *„не вървят в крак с бързото развитие на науката и техниката"*. А за онези, които ще останат, се замисля всеки според специалността си да бъде командирован за по-продължителен период на работа в производството, за да не губи връзка с практиката. Дори при приема на бъдещите студенти, макар че се акцентира най-вече върху високия успех от средното училище, трудолюбието и склонността към определена специалност и едва тогава върху критерия *„активна обществена дейност"*, е предвидено предимство за младежи, които имат производствен стаж за дадената специалност. Тези положения са въплътени в приетия на 3 юли 1959 г. *„Закон за по-тясна връзка на училището с живота и за по-нататъшното развитие на образованието в България."* Нов много важен момент в закона е възможността към висшите училища да се създават отдели за следдипломна специализация, в които специалистите от

[529] Пак там, с. 216–219.

производството да могат в продължение на един до четири семестъра да повишат квалификацията си, като се запознаят с най-новите постижения на науката и техниката[530].

Резултатите от провежданата политика към висшето образование като инструмент за създаване на *„собствена"* инженерно-техническа интелигенция, от която да се рекрутират ръководни и изпълнителски кадри за индустриализацията и модернизацията през следващите години са впечатляващи. Статистиката показва количественото нарастване на броя на висшите училища, както и рязко нарастване на броя на студентите. Тясно свързано с предстоящата индустриализация като най-важна характеристика на стопанската модернизация е фактическото изграждане на системата на висшето инженерно-техническо и селскостопанско образование.

[530] Калинова, Евг. *Софийският университет във водовъртежа на политическите събития (1956–1958)*, с. 65–66.

ГЛАВА II

ПРОБЛЕМИ И УСПЕХИ НА МОДЕРНИЗАЦИЯТА В ПРОТИВОРЕЧИВОТО ВРЕМЕ НА *МИРНОТО СЪВМЕСТНО СЪЩЕСТВУВАНЕ* ПРЕЗ 60-те ГОДИНИ

1. *Мирното съвместно съществуване* и интеграционните процеси в СИВ

От средата на 50-те години настъпва ерата на противоречивото разведряване в отношенията между двата блока. След като на XX конгрес (1956 г.) е обявена възможността за мирно съвместно съществуване между тях, от 15 до 27 септември 1959 г. последва посещение на съветския партиен лидер и министър-председател по това време Никита Хрушчов в САЩ по покана на американския президент Дуайт Айзенхауер. Това е първата официална визита на съветски държавен глава и ръководител на КПСС в САЩ. Съветската страна възприема и рекламира това посещение като посещение на мира и дружбата, което трябва да счупи леда на Студената война и да допринесе не само за двустранните отношения, но и да търси решения на въпросите за разоръжаването в света. Доброто начало на разведряването е прекъснато след инцидента на 1 май 1960 г., когато американски разузнавателен самолет Ю-2 навлиза в съветското въздушно пространство, бива свален и пилотът му е осъден.

Американският президент не връща планираната визитата, но САЩ преосмислят своята доктрина за изпреварващия ядрен удар над противника. Новият президент Джон Кенеди възприема доктрината за гъвкаво реагиране, т.е. доктрината за преки преговори със СССР и допустими договорености, съчетана с продължаващото усилване на военната мощ на САЩ – с ядрено оръжие за сдържане на основния противник и с конвенционално оръжие при бъдещи локални конфликти. Скоро втората Берлинска криза (12 август – 28 октомври 1961 г.), започнала поради изграждането на Берлинската стена на 12 срещу 13 август 1961 г., и последвалата Карибска криза (22 октомври – 20 ноември 1962 г.) заради установяване на съветски ядрени ракети в Куба, изправят двете суперсили отново на ръба на горещата война.

Преодоляването на тези остри конфликти в началото на десетилетието позволява да се реализира европейската визия за търсене на политически решения на конфронтацията със СССР и Източния блок, въпреки несъгласието на Вашингтон.

Така се стига до подписване на Договора за забрана на опитите с ядрено оръжие в атмосферата, космоса и под вода (1963), Договора за неразпространение на ядреното оръжия (1968) и Договора за забрана на складирането на ядреното оръжие на морското и океанското дъно и техните недра (1971). Намалява страхът от врага и в двата блока. Към средата на 60-те години в Европа се появява нов политически климат, който създава предпоставки за задълбочаване на контактите между правителствата и държавници от двете страни на Желязната завеса. Тон дава както СССР и неговата политика за дългосрочно икономическо сътрудничество със западноевропейските страна, така и Франция на ген. Шарл дьо Гол и неговата източна политика за сътрудничество на *„Европа на нациите от Атлантика до Урал"*. С договора с Италия от 1966 г. СССР декларира готовност за нов етап на дългосрочни икономически връзки със западните страни. Развива се силно обществено движение за стабилност и мир на европейския континент. Организацията на Варшавския договор (ОВД) предлага през 1966 г. на другата военна организация – НАТО, да се подготви и осъществи в Европа съвещание за сигурност и сътрудничество, което не е разгледано от северноатлантическия пакт, но става платформа за развитие на отношенията между двата блока. Разведряването е помрачено от разгрома на Пражката пролет през август 1968 г. от войските на ОВД, но не е спряно, защото е в интерес на страните от Източна и Западна Европа.

Същевременно на стария континент текат различни по интензивност интеграционни процеси и от двете страни на Желязната завеса. В Западна Европа от Римските договори от 1957 г. до 1962 г. е *„меденият месец"* на западноевропейската интеграция в рамките на Общия пазар, когато се полагат основите на бъдещия Европейски съюз, приема се договорът за Европейска икономическа общност (ЕИО) и се създават институциите му[1]. Шестте държави постигат съгласие на 14 януари 1962 г. за водене на обща селскостопанска политика. Привлекателността на ЕИО расте и през 1961 г. Ирландия, Дания и Великобритания подават заявления за присъединяване към ЕИО. През 1962 г. Норвегия прави същото. ЕИО се завява като конкурентно на САЩ икономическо пространство на най-развитите европейски страни и прави опит през 1963 г. да установи официални контакти със СИВ. Но поканата на Европейската комисия е отхвърлена от СССР и другите социалистически страни. Те всички предпочитат да водят двустранни преговори за митнически облекчения със западноевропейските страни, смятайки че Европейската общност ще бъде нетрайно образувание. Още повече, че през 1960 г. се създават и други обединения на западноевропейски държави като Европейска асоциация за свободна търговия (ЕАСТ)[2], както и Организацията за икономическо сътрудничество и развитие (ОИСР)[3].

---

[1] Там тогава влизат шестте най-развити западноевропейски страни: Франция, Федерална република Германия, Холандия, Люксембург, Белгия и Италия. – Стоянов, Б. *„Меденият месец" на Западна Европа: европейската интеграция в периода 1958–1962*. – В: *Интеграционни процеси през 60-тегодини на XX век*, с. 2013. с. 96–97.

[2] В нея влизат Дания, Норвегия, Португалия, Швеция, Швейцария и Великобритания.

[3] В тази организация освен повечето западноевропейски страни членуват САЩ и Канада.

Форсираната европейска интеграция, благодарение на политиката на първия председател на Европейската комисия Валтер Халщайн, дава видими резултати през 1960 г., когато шестте държави постигат средногодишен ръст от 5 % – двойно повече отколкото Англия и САЩ. Но тя среща съпротивата на Франция на ген. дьо Гол. Той държи на идеята за Европа на националните държави, отказва да участва в заседанията на Европейската комисия през 1965 г. и така предизвиква *„кризата на празния стол"*, противопоставяйки се на общата аграрната политика на общността. През 1967 г. Франция не е съгласна с приемането на Великобритания в ЕИО, както и въобще с разширяването на Общността, излиза от военните структури на НАТО и засилва политическите и икономически контакти със СССР и другите източноевропейски страни, включително и с България[4]. Вследствие на кризата от 1968 г. във Франция ген. дьо Гол е принуден да подаде оставка на 23 април 1969 г. В края на 60-те години интеграционните процеси в ядрото на Западния блок се ускоряват: по-рано от предвиденото в Римските договори – от 1 юли 1968 г., отпаднат митата между страните членки на ЕИО, а през 1969 г. се подновява договорът за членство в НАТО[5]. А това ще започне да затруднява контактите между страните от двата блока и ще доведе до засилване на интеграцията в СИВ в началото на 70-те години.

Подписването на Римските договори повлиява на интеграционните процеси в СИВ от края на 50-те и началото на 60-те години. За това допринася финансовата политика, която провежда СССР през 1957–1960 г. Тогава Москва отпуска огромно количество кредити на страните от Източния блок, за да могат те да продължат индустриализацията си. Но те се оказват тежко финансово бреме за Кремъл. Затова на поредното искане на Албания за нов кредит, за да си плати стария, СССР отговаря отрицателно и през 1961 г. се стига до скъсване на двустранните отношения[6]. Не само Албания, но и България към декември 1963 г. е натрупала дълг към СССР на стойност 880 млн. лв. Понеже част от него е към двете съветски банки в Париж и Лондон, които работят на пазарни принципи, българското правителство е принудено през 1962–1964 г. да продаде над 23,5 т. злато – т.е. почти целия си златен резерв[7]. И за останалите страни връщането на кредитите се оказва проблематично. Те често предлагат неравностойни стоки за размяна, което вбесява съветския лидер. Така срещу искането си за мед, който и СССР купува с валута, румънските преговарящи предлагат сандъци за амбалаж. Отказът на Хрушчов за такива неравностойни сделки създава допълнително напрежение сред Източния блок[8]. Ето защо Хрушчов се опитва чрез нови подходи вътре в блока да намали финансовите тежести на Кремъл и да обвърже съюзниците помежду им.

---

[4] Григорова, И. *Българо-френски отношения в годините на управление на ген. Дьо Гол. (1958–1969).* С., 2009, с. 90–167; Пиндър, Дж. *Европейският съюз.* С., 2006, с. 62, с. 331.

[5] Мирчева Хр. *Съвременна история. Светът в историята на XX век*, с. 637–641.; Терещенко, Ю. *История России. XX – начала XXI вв.*, с. 309–310.

[6] *Центрально-восточная Европа во второй половине XX века.* Т. 1, с. 373

[7] *НРБ от началото до края.* Под общата ред. на проф. И. Знеполски. С., 2011, с. 290–291.

[8] *Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века.* Т. 1, с. 384.

Още повече, че през 1960 г. на картата на света се появяват нови държави, освободили се от колониализма, на които СССР се стреми да предложи модел на взаимоотношения с цел да стане техен лидер. Борбата за влияние в тези страни, подпомагането на комунистически и националистически партии в тях е сред приоритетите на Кремъл по това време. С оглед на противоборството със Запада и с цел установяване на сходни или удобни на СССР режими чрез износ на революция Кремъл активизира сателитите си от Източна Европа. Така например в създадения в Москва през 1950 г. „Международен фонд за помощ на левите и работническите организаци" България започва да внася своята вноска от 1959 г.[9] През 60-те СССР, едновременно с тайното финансиране на международното комунистическо движение чрез този специален фонд, насърчава своите сателити да развиват търговско-икономически отношения с новите *„прогресивни"* режими. Така те получават възможност да търсят нови пазари за своите неконкурентни стоки и същевременно да подпомагат стратегията на СССР за разширяване на идеологическото и геополитическото му влияние в света.

КПСС теоретично обосновава такъв модел на взаимоотношения в Източния блок и в света в своята Програма от 1961 г. В нея е формулирана една нова общност – *„световната система на социализма"*, определена като *„социална, икономическа и политическа общност на свободни, суверенни народи, които вървят по пътя на социализма и комунизма, обединени от общи интереси и цели, от тесни връзки на международна социалистическа солидарност"*[10]. Това определение подсказва усилията на Кремъл за по-тясно единство между страните от Източна Европа и подчертава предимствата на обединението около СССР пред освобождаващите се от колониализма страни от Третия свят. Международната социалистическа солидарност може да се реализира благодарение на факта, че във всички социалистически страни са се установили еднотипни форми на държавна собственост, на управление на обществото, единна идеология, една цел – *„построяване на социализма и комунизма"*. Това са необходимите условия за интеграция между тях.

В политико-идеологическа перспектива интеграцията е обоснована с провъзгласената от Н. Хрушчов пред XXII конгрес на КПСС 20-годишна програма за *„завършване на строителството на социализма и изграждане на комунизма"*. Стратегията на тази програма се основава на идеята, че всички страни от общността ще влязат в новия комунистически строй в рамките на една епоха. Успешното при-

---

[9] България плаща вноски в този фонд от 1959 до 1987 г. – между 200 и 300 хил. долара в различните години – по личното разпореждане на Тодор Живков. Общо тези вноски представляват 11 620 000 щатски долара, давани директно на съветския посланик. Въпреки че вноската на България е била малка, след 1989 г. срещу Живков е заведено дело, но на него до смъртта на бившия лидер не е даден ход. Виж по-подобно: Ревякина, Л. *Фонд „Москва" (Международен фонд за помощ на левите и работническите организации) 1950–1991.* – В: *Исторически преглед*, 1998, № 5–6, с. 133–152; Христов Хр. *Тайните фалити на комунизма. Истината за краха на българския социализъм в секретните архиви на дело №4/1990 за икономическата катастрофа.* С., 2007, с. 207, 217, бел. 1.

[10] *Програма на Комунистическата партия на Съветския съюз.* С., 1961, с. 20.

стъпване на всички членове към строителство на „*комунизма*" зависи от това как те оползотворяват възможностите на затворената икономическа система. Затова процесът на по-тясно свързване и взаимопроникване на икономиките на социалистическите страни е главно условие и предпоставка, според Хрушчов и неговите идеолози, за да се реализира преходът към комунизма в целия социалистически лагер. Практически това трябва да стане чрез изработване и съгласуване на 20-годишни програми във всички страни от Източния блок[11].

Интеграцията предполага промяна на целите и насоките на икономическата организация на социалистическите страни – СИВ. При създаването на СИВ се цели обмяна на стопански опит, оказване на взаимна техническа помощ, развитие на външнотърговски обмен, подпомагане със суровини, машини, оборудване, оказване на помощ в случай на природни бедствия, за да се възстанови и развие икономическият потенциал на страните поради бойкота на западните страни в условията на Студената война. Но както показва примерът на България, този обмен предизвиква автархично развитие на всяка от страните и създаване на еднакви производствени мощности в едни и същи отрасли на тежката промишленост, особено в машиностроенето, смятано за най-важния отрасъл за ускорената индустриализация, заложена в сталинския модел на социализма. Развитието на едни и същи машиностроителни заводи създава проблеми в снабдяването със суровини, а и в пласмента на продукцията в ограничените рамки на СИВ, главно в СССР, който все повече недоволства от това. За да се избегне този паралелизъм и еднотипните производства в отделните страни, едва през 1956 г. на VII сесия на СИВ за пръв път се извършва съгласуване на петгодишните планове на страните за периода 1956–1960 г., което предполага и известна производствена специализация[12].

Съветското ръководство продължава да убеждава своите партньори в необходимостта от специализация и кооперране на страните от СИВ като практически стъпки към тяхната интеграция. Така през 1959 г. на XII сесия на СИВ се стига до формулиране на следните задачи на общността: тясно икономическо сътрудничеството и планомерно развитие на народното стопанство с оглед на индустриализацията на всяка от страните, но така, че те да могат да се специализират, особено в машиностроенето. Стъпка към интеграцията е решението на XIII сесия на СИВ през юли 1960 г., на която се взема решение страните членки да разработят перспективни 20-годишни програми до края на текущата година, при това акцентът да е поставен върху качествените показатели в машиностроителната специализация[13].

---

[11] ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а. е. 459, л. 92–93.

[12] Никова, Г. *СИВ и България 1949–1960*, с. 209–218.

[13] Никова, Г. *„Реформите" в СИВ през 60-те години и България.* – В: *България и Русия между признателността и прагматизма.* С., 2008, с. 648.

2. *20-годишната програма за изграждане на комунизма* и реалностите през 1961–1962 г.

В изработването и съгласуването на 20-годишната програма Живков съзира нова възможност да бъдат решени проблемите от началото на 60-те години – липсата на достатъчно суровини, капитали, пазари, проблемите с работната ръка, които препятстват ускореното индустриално развитие и превръщането на България във високоразвита промишлено-аграрна страна по класическата автархична сталинска схема.

Българските планови органи подемат разработването на 20-годишната програма. Съвместно със съветски работни групи те изясняват приоритетите, темповете на развитие и насоките на капиталовложенията за целия период и за отделните му подпериоди 1965–1975–1980 г. Работата по перспективните дългосрочни планове отнема доста време, работи се на няколко етапа, провеждат се консултации в Москва и София със съветски специалисти и съответните съветски органи. Проектът допълнително се одобрява и съгласува отново със съветските планиращи органи и със страните-участнички в СИВ. Настроенията и очакванията за грандиозни резултати от тези планове са повече от приповдигнати. Съсредоточаването на големи капиталовложения в черната металургия например се оправдава с надеждата, че те ще доведат до голямо производство – 3 млн. тона метал, защото се разкриват нови находища на руда, чието разработване предстои[14]. А ускоряването на темповете на преработвателната промишленост, особено през периода 1970–1980 г., според съветските специалисти трябва да доведе до продукция на машиностроенето за 90 млрд. лв., което в сравнение с произведените 7 млрд. през 1961 г. изглежда невероятно. Това трябва да промени промишления пейзаж. „*Това означава,* [според очакванията на Живков и екипа му – б. а.] *че няма да остане селище в страната, където да няма фабричен комин. Защото това е социализъм и комунизъм!*"[15].

Неслучайно в този период основен акцент в стопанското развитие е добивната промишленост и най-вече черната металургия. Свръхамбициозната програма за ускорена индустриализация е възпрепятствана именно от липсата на суровини и ограничените възможности на страната ни да си ги доставя. Основният снабдител на промишлени суровини е СССР, но и той е затруднен да захранва целия социалистически лагер, затова част от тия суровини България закупува на световните пазари, което създава напрежение за слабите валутни ресурси на страната[16]. Ето защо, въпреки че знае отрицателното отношение на обществото към комбината за черни метали край Кремиковци („*Аз получавам писма, а има и разговори: защо трябва да се строи металургичен завод в Кремиковци. Не може ли да не го строим.*"[17]) Живков

---

[14] ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а. е. 481, л. 114. Впоследствие ще се окаже, че това не е така и построеният комбинат Кремиковци трябва да се захранва с желязна руда от СССР.

[15] Пак там, л. 115–116.

[16] Пак там, л. 117.

[17] Пак там, л. 107.

подкрепя изграждането на гиганта на черната металургия в България. Той и неговият екип разчитат, че приоритетното инвестиране в добивната индустрия през 60-те години ще гарантира развитието на преработващата промишленост, а оттам – и трудовата заетост: *„Ако не развиваме тия наши природни ресурси, не можем да създадем условия за развитие на преработвателната промишленост. А без преработвателната промишленост не можем да решим въпроса за заетостта на работната ръка, да решим въпроса за повдигане жизненото равнище на нашия народ"*[18].

Амбицията на Живков да развива добивната и преработвателната промишленост не е породена само от робуване на схеми в автархичен стил: суровини–преработка–трудова заетост–благоденствие. Водещо е обстоятелството, че така ще се избегне повторението на голямата безработица от 50-те години. Именно тогава Т. Живков поема властта в партията и въпросът с осигуряването на максимална пълна трудова заетост добива за него първостепенна важност. Живков отлично разбира, че решаването на този въпрос е гаранция за политическото му дълголетие, че в противен случай *„ще трябва нов Априлски пленум след 3–4 години"*[19].

Оптимизмът на Живков да реши веднъж завинаги проблема със заетостта се корени в надеждите, които той възлага на налагащите се тенденции за развитие в СИВ – кооперирane и специализация на промишлеността и машиностроенето. Развитието на тежката индустрия и по-специално на металургията е аргументът на Живков да се включим в специализирането в СИВ като промишлена страна, способна сама да си осигури промишлени суровини. Живков е трябвало да убеждава Хрушчов и партньорите от СИВ за възможностите на България да се индустриализира, да осигури собствена суровинна база и оттам правото ѝ да развива промишлени отрасли. Той набляга, че *„ние сме принудени* [...] *да отидем към използване на нашите природни ресурси"*, които не са особено качествени. Но обръща внимание и върху факта, че: *„Приятелските страни не ни признават за промишлена страна. Те казват: „България е известна с много хубавите чушки, хубави домати и добри певци, но машиностроене няма"*[20]. Ето защо Живков убеждава партийния елит в необходимостта да се развие такава *„държавна амбиция* [...] *щото всички да ни признаят, че ние имаме не само хубави домати, хубави чушки и добри певци, но сме и промишленици"*[21]. Затова Живков посочва за приоритетни следните обекти от добивната индустрия: Металургичния завод в Кремиковци, Азотноторовия завод в Стара Загора, нефтопреработвателния в Бургас, втория оловноцинков завод в Пловдив, разширението на медодобивния завод „Медет" край Пирдоп, които трябва да влязат в експлоатация в средата на 60-те години.

Убедил своите съпартийци в нуждата да се изгражда добивна промишленост и да се развива тежката индустрия, в края на 1961 г. Живков си дава сметка за основните трудности и проблеми, които очакват икономиката на страната в началото на 60-те

[18] Пак там, л. 107.

[19] Пак там, оп. 5, а. е. 506, л. 10.

[20] Пак там, а. е. 481, л. 107.

[21] Пак там, л. 108.

години и които ще препятстват подхванатото развитие. Те произлизат от новото в стратегията на индустриализацията – това е подходът ускореното индустриално развитие да се осъществява не като единствена цел на обществото, а в съчетание с развитието на селското стопанство и с грижата за потреблението. Това е една от най-характерните особености на модернизацията на страната от 60-те години насетне. Така например още в началото на 60-те години и при петгодишното, и при 20-годишното планиране се търси баланс между производството, снабдяването и потреблението, които да бъдат равномерно финансово обезпечени. Тази задача се оказва много трудна и заради резултатите от края на 50-те години.

Ограничените капиталовложения, предимно за промишленото производството, не достигат за леката промишленост и селското стопанство, които осигуряват потреблението. Трудности идват и от липсата на баланс между покупателната способност и стоковия фонд. Структурата на стоковия фонд не отговаря на нарасналите покупателни възможности на населението и така се поддържа постоянен дефицит в потреблението[22]. Да се балансират растящите потребности с реалните възможности е толкова трудно начинание, че то предизвиква среднощни кошмари у новия председател на ДПК Станко Тодоров поради невъзможността реално да се обвържат в плана тези сфери[23].

По-нататъшната индустриализация, в съчетание с повдигането на жизненото равнище на населението в краткосрочна и дългосрочна перспектива, налагат търсене на решения за интензификация на икономиката. Този нов подход влиза в партийния, пропагандния и икономическия речник на властта особено след като е оповестен от най-меродавната трибуна – тази на XXII конгрес на КПСС (17–31 октомври 1961 г.). Ето защо, въпреки хвалбите на Живков, че пръв е формулирал тези идеи още на мартенското съвещание от 1961 г., окуражен от решенията в Кремъл той ги развива още по-настъпателно[24]. Тенденциите за интензификация, икономии, рационално използване на средства и ресурси трябва да осигурят успешния старт на 20-годишната програма.

Едновременно с тази дългосрочна програма се разработва и планът за четвъртата петилетка. Поради трудностите в подготовката на програмата, която трябва да се съгласува със СССР и останалите партньори от СИВ, не могат да се уточнят параметрите на поредната петилетка. Така 1961 и част от 1962 г. минават без да е утвърден окончателно петилетният план. Разбира се, основните насоки са известни – ускорени темпове на индустриализация, развитие на енергетиката, металургията, машиностроенето и химическата промишленост. За да се предпази селското стопанство от случайностите на климатичните условия, се предвижда създаване на *„солидна производствена база"* във всички кооперативни стопанства.

На поредния пленум, посветен на стопанското развитие на страната и проведен на 8 и 9 май 1962 г., се обсъжда икономическото развитие до 1961 г. и проекто-планът

---

[22] Пак там, л. 117.

[23] Тодоров, Ст. *До върховете на властта*, с. 110.

[24] ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а. е. 481, л. 119–120.

за периода 1961–1965 г. Т. Живков признава, че директивите за четвъртата петилетка се работят вече две години, като ДПК е направила пет проекта за тях[25]. Забавянето до голяма степен се дължи на трудността да се съчетае ускореното индустриализиране с повишаването на стандарта на живот. И в двете насоки българската икономика преживява в този момент криза. А корените ѝ Живков търси в грешките от неправилната стопанската политика преди 1956 г., които са довели до предозиране на социалните мероприятия[26]. Така се създава устойчив мит за тежките последици от култа към Червенков, който забавил икономическото развитие на страната, защото била пренебрегната индустриализацията[27]. Нито дума, че развитието на леката промишленост и задоволяването на потреблението тогава са указания за целия социалистически лагер, че те са ни наложени и икономически от Москва, че става въпрос не само за култа, а и за времето след него. Нещо повече, вече открито се подчертава, че *„от Априлския пленум насам във всички доклади и речи на др. Тодор Живков и в решенията на ЦК на нашата партия настойчиво и нашироко се разработваха проблемите* [...] *за премахване на задръжките, създадени през периода на култа"*[28]. Докладът на Станко Тодоров дава тон за новия култ – всички действия по решаването на стопанските проблеми са дело на партията и *„най-вече лично на др. Т. Живков"*[29].

Живков превъзходно се справя с предоставената му възможност да намеси бившия си съперник и да обясни с неговата стопанска политика необходимостта от ограничаване на потреблението.

Същевременно той насочва вниманието на обществото към наложителната промяна в структурата на българската икономика – машиностроенето да стане водещ отрасъл, което ще осигури изравняването на нашето стопанство с това на развитите социалистически страни по производителност на труда и национален доход. Развитието на машиностроенето се налага и от платежния баланс на страната – непрекъснато растящият внос може да се покрие много по-успешно с машиностроителна продукция. При износа на тази продукция се отчита 100 % възвращаемост на капиталовложенията, докато при селскостопанската продукция тя е 50–60 %. Високият процент на възвръщаемост важи дори и при слабо развито машиностроене. Друг мотив за превръщане на машиностроенето в приоритетно са възможностите, които то дава за осигуряване на заетост в урбанизиращото се общество[30].

Развитието на машиностроенето става водеща цел при планирането и на четвъртата петилетка, и на 20-годишния план. Около тази цел изкристализират насоките и на останалите отрасли. Тук Живков и неговият екип се сблъскват с господстващите нагласи на по-старото поколение политически дейци, чиито схематични представи за развитост изключват предложения за специализация на

---

[25] Пак там, оп. 5, а. е. 506, л. 1.

[26] Пак там, л. 8.

[27] Пак там, л. 6.

[28] Пак там, л. 6–7.

[29] Пак там, оп. 5, а. е. 481, л. 118–119.

[30] Пак там, а. е. 506, л. 186; а. е. 504, л. 11.

българското машиностроене в областта на дребни детайли, например на бурми. За тях е по-важно в българските заводи да се произвеждат цели машини, независимо дали това ще е рентабилно или не[31].

Опитът на новото поколение политици да се отърси от автархичното мислене се сблъсква на първо място със слабите финансови възможности, и на второ – с липсата на научни и технически кадри. Затова Живков преценява, че поради липса на средства не бива сляпо да копира СССР или Чехословакия в тяхната инвестиционна политика към науката. Най-лесният и най-икономичният път за наваксване на техническото и научното изоставане според Живков е *„да се свържем крепко със СССР и да вземаме оттам с две шепи"*[32]. Още от края на 1961 г. може да се проследи зараждането на идеята за максимално тясно икономическо и научно-техническо обвързване между България и СССР, която ще изкристализира през втората половина на 1963 г. с предложението да станем част от СССР.

В такава насока може да се оцени и проведената от 1 януари 1962 г. в България парична реформа, която трябва да съгласува валутните курсове между българския лев и съветската рубла и в известна степен да стесни покупателната способност, която не може да бъде задоволена[33]. Симптоматично за нарастващото участие на първия секретар на партията в държавните дела е, че той ръководи комисията, подготвила предложението до ЦК на БКП и Министерския съвет (МС) за провеждане на паричната реформа през лятото на 1961 г. Мащабът на цените и обмяната на парите при тази реформа е 10:1 и следва същата реформа в СССР, целяща да укрепи съветската валута в международния обмен. По-далечният мотив за синхронното провеждане на парична реформа в България и в СССР е очакваното перспективно обвързване на икономическото развитие на България със съветската икономика до 1980 г., което налага да се регулират цените на стоките в предстоящия обмен между двете страни[34].

С оглед на набелязаните приоритети – добивна и машиностроителна индустрия, в плана за четвъртата петилетка (1961–1965 г.) залягат високи темпове за развитие на тежката промишленост и намаляване дела на леката. Особено драстично е намалението при текстилната – от 13,3 % на 9,3 % и хранителната промишленост – от 28,9 % на 25,3 %[35]. Отново не се предвиждат достатъчно средства за тяхното техническо преустройство и модернизация[36]. Главните ресурси се насочват към обектите на тежката, добивната промишленост, химията и енергетиката. Селското стопанство през четвъртата петилетка също е оставено без достатъчни средства. Предвидено е развитие на автомобилизацията в транспорта, което е све-

---

[31] Пак там, а. е. 481, л. 110.

[32] Пак там, л. 111.

[33] За това говори бързият ръст на спестовните влогове на населението – от 3 411 млн. лв. през 1957 г. те скачат през 1960 г. на 7 424 млн. лв. – ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а. е. 463, л. 6.

[34] Пак там, л. 2–10.

[35] Пак там, а. е. 504, л. 13.

[36] Пак там, а. е. 506, л. 20.

товна тенденция, но средствата не достигат, за да се подобри и крайно важният за индустриализацията жп транспорт[37].

Насочването на основните средства към тежката промишленост се отразява върху жизнения стандарт, въпреки заявените желания за неговото повдигане. Изхранването на населението с животинска продукция продължава да бъде проблем за българската икономика и за управляващия елит. Картината се влошава още повече от липсата на перспектива тези показатели да се подобрят. Предвидено е да се изкупува почти 90% от произведеното и то е предназначено за износ, така че не остава достатъчно нито за селското население, нито за задоволяване на градските жители[38]. Т. Живков обаче е противник на повишаването на изкупните цени на селскостопанското производство като стимул за нарастването му. Освен това той смята, че в селското стопанство е вложено прекалено много в сравнение с другите социалистически страни, а ефектът е незначителен[39]. Ето защо през четвъртата петилетка се предвижда в селското стопанство да отидат едва 6,6% от лимитните капиталовложения (срещу 11,7% през третата петилетка и 11,7% през втората) и 30,5% от общите средства на ТКЗС (срещу 31,4% през третата петилетка и 20,2% през втората). Проблемът е, че поради неизпълнение на селскостопанското производство през третата петилетка не могат да се заделят толкова високи проценти от собствените фондове на кооперативните стопанства[40]. За решаване на въпросите в селото се предвиждат редица екстензивни и интензивни мерки[41]. Планирано е силно нарастване на добивите и увеличаване на обработваемите площи на фуражните култури за стимулиране на животновъдството, както и по-нататъшно развитие на отраслите, в които българската страна държи да се специализира в СИВ: плодове, зеленчуци, грозде, тютюн и др.[42]

Набелязват се икономии и в социалната политика. Задачата за ускорена индустриализация чрез изграждане на мощности в металургията, и най-вече в черната металургия, предполага нарастване на фонд „Натрупване" до 27%[43]. Затова се налага свиване на вътрешната търговията. Така средногодишният прираст на стокооборота на дребно се планира да достигне 7,6%, докато за първата петилетка той е бил 10,3%, за втората – 14,9%, за третата – 14%[44]. Целта е да се поддържа и занапред дефицит на стоки, за да може нарасналата парична маса в населението да

---

[37] В тая връзка дългогодишният министър на транспорта Данчо Димитров негодува, че се подценява традиционното развитие на жп транспорта и се отива през следващите години до „хабене на валута за внос на автомобили", които били ведомствени и не се използвали максимално. На което Т. Живков демагогски обяснява, че *„не можахме да удържим на ведомствения натиск"*. Пак там, л. 106–109.

[38] Пак там, л. 186.

[39] Пак там, л. 207, 154.

[40] Пак там, л. 146.

[41] Пак там, а. е. 495, л. 59–60, 66–67, 69.

[42] Пак там, а. е. 506, л. 22.

[43] Пак там, а. е. 495, л. 74.

[44] Пак там, а. е. 506, л. 72.

отиде във влогонабирателния институт – ДСК или в жилищно-спестовния фонд на Българска инвестиционна банка (БИБ), и държавата да разполага със средства за инвестиране[45]. В случая Т. Живков и неговият екип разчитат на спестовността като особеност на българския национален характер. Първият секретар, отличен познавач на преобладаващите нагласи към икономии на все още аграрния манталитет на българско общество, обявява с лукава усмивка осигуряването на капиталовложения чрез влоговете на населението за *„нашият принос в творческото развитие на марксизма-ленинизма"*[46]. От друга страна Т. Живков не смее да увеличи цените на дребно като премахне държавните дотации[47], за да не създава напрежение в обществото. Но по този начин ръстът на средната работна заплата продължава да изпреварва ръста на средната производителност на труда и това възпроизвежда дефицита на потребителските стоки[48]. Липсата на средства принуждава управляващите да прибягнат отново към бюджетни икономии – през 1961 г. са съкратени 60 хил. души от администрацията и армията, които са насочвани към материалното производство, но това създава социално напрежение[49]. Недостигащите капиталовложения и трудностите по задоволяване на потреблението през първата половина на 60-те години изискват насочване на инвестициите към решаващите участъци с максимални икономии на средства. Ето защо се планира новите заводи да се построят близо да суровинната база. Не се заделят средства за райони, градове и села със слаборазвита промишленост и поминък, макар че там има непълна заетост[50]. Създаваните по тези причини урбанистични и социални проблеми не убягват от вниманието на управляващия елит, но той не се отклонява от предначертанията си. Така министърът на финансите Димитър Попов, някогашен председател на Софийския градски народен съвет, съжалява, че железните находища са се оказали близо до София, а Живков допълва, че строящият се комбинат *„ще ни задуши тук, като мишки ще измрем"*, но, уви, трябва да се продължи започнатото[51].

Големите трудности в икономиката през 1962 г. обаче идват от селското стопанство. През тази година се разразява голяма суша, която започва твърде рано. Уедрените стопанства нямат достатъчно селскостопанска техника, те срещат трудности и в управлението – принципът земите на няколко села да се вкарват в едно ТКЗС затруднява стопанисването им. Структурните промени, в съчетание с природните бедствия и климата, довеждат до слабо производство в селското стопанство, което едва се компенсира от държавните резерви. Пораженията в селото засягат не само потреблението, но и българския износ. Затова още от юни 1962 г. се пред-

[45] Пак там, л. 73.

[46] Пак там, л. 260.

[47] За 1960 г. държавните дотации са 14,9 млн. лв., през 1961 г. – 6 млн. лв., а за 1962 г. са планирани 14,85 млн. лв. Пак там, л. 77.

[48] Пак там, л. 75.

[49] Пак там, а. е. 483, л. 14.

[50] Пак там, а. е. 506, л. 245.

[51] Пак там, л. 252.

приемат мерки за преодоляване на сушата, обявена за единствен причинител на кризата в селското стопанство. Във връзка със сушата все по-отчетливо зазвучава рефренът за *„заслугата на др. Т. Живков"*, който *„от името на ЦК даде ясна постановка"*, *„постави задачи"* за преодоляване на последиците ѝ.

Изисква се максимална мобилизация на трудовите ресурси и финансите. Пренасочват се средства към обекти, които се очаква още същата година да дадат продукция; затяга се изкупуването и търговията със селскостопански продукти, така че да се изпълнят първо задълженията към държавата; започва борба срещу отклоняването на стоки към кооперативния пазар. За да се прибере цялата, макар и некачествена реколта в селата са изпратени войници, пенсионери, учащи се, домакини, младежи и служащи от учреждения и предприятия. Предвижда се разширяване на площите с тютюн и свръхпроизводство в добивните промишлени отрасли, за да се осигури българският износ. Свиват се разходите в строителството, правят се икономии в транспорта, съобщенията, повишава се производството в промишлеността, премахват се част от дотациите за някои промишлени производства[52].

В обществото нараства социалното напрежение поради все по-трудното снабдяване с храни като ориз, захар, олио, месо, както и поради очаквано повишаване на цените[53]. Управляващите са разтревожени и започват да търсят отдушници. В селското стопанство насочват вниманието към личното стопанство на селяните-кооператори като възможност за решаване на продоволствените проблеми, особено за осигуряване на животинската продукция. Освен това МС издава постановление за освобождаване от държавни доставки на продукцията от личните стопанства[54], за да се спре коленето на добитък и да нарасне продукцията за пазара[55]. На тези явления, които се вписват в по-голямата тенденция за реформиране на управлението на икономиката в посока на повишаване на материалната заинтересованост, ще се отдели място по-нататък в текста.

Освен с месото, проблеми се очакват и със зърното – ниските добиви на пшеница очертават ново търсене на допълнително количество отвън. Недостигът на зърно налага създаване на обществени фурни по селата, които да правят хляб от полагащите се на отделните селяни контингенти зърно, вместо те да се раздават на кооператорите. Потърсена е помощ от СССР – слабата реколта от пшеница в България се компенсира от доставка на 100 хил. тона пшеница[56].

1962 г. е тежка за българската икономика не само поради вътрешноикономически и климатични проблеми, но и във връзка със събитията в социалистическия лагер. Подкрепата, която БКП оказва на СССР във вече открития му конфликт с

---

[52] Пак там, а. е. 525, л. 4–10.

[53] Пак там, л. 61.

[54] Личното стопанство на селяните кооператори съставлява 11% от обработваемата земя спрямо притежаваната от ТКЗС, но там се отглеждат 21% от общия брой говеда, 32% от кравите, 84,4% от козите, 50% от птиците, 23,2% от свинете. Пак там, л. 18.

[55] Пак там, л. 101.

[56] Пак там, а. е. 495, л. 75.

Китай, силно стеснява стокообмена с азиатския гигант. Тогава намаляват, макар и временно, стопанските и търговски връзки и с ГДР, поради проблемите със статута на Западен Берлин и издигането на Берлинската стена. Същевременно България се включва в кампанията за оказване на стопанска помощ на революционна Куба[57].

Всичко това създава допълнително напрежение и поставя прегради пред устрема на Живков да индустриализира българската икономика на модерна основа. Ето защо първият секретар на ЦК на БКП разчита изключително много на визитата на Н. Хрушчов от 14 до 20 май 1962 г. в България. При разговорите между двамата се откроява умението на Живков да поставя исканията на българската страна в нужната градация и на необходимия фон. Давайки информация за състоянието на българската икономика, Живков не пропуска да изтъкне грешките на „култа към личността" и така да подкрепи за пореден път десталинизацията на Хрушчов. Същевременно той дава сведения за трудностите, които хвърлят сянка върху „десталинизацията" на стопанската политика. Живков държи да представи българите като скромни стопани, които са затегнали коланите и изразходват средства само за най-необходимите неща[58].

Поведението на Живков не е случайно. Като излага трудностите, с които се сблъсква българската икономика и се интересува от мнението на Хрушчов по маловажни въпроси, той и неговият екип предразполагат съветския лидер към съществената част от исканията си. Молбите, както ги нарича Живков, към Хрушчов са няколко. Първата е за доставка на селскостопанска техника, понеже някои социалистически страни (вероятно ГДР и Чехословакия) са спрели снабдяването на българското село с трактори и други селскостопански машини. Обяснението е, че тези страни се кооперират и пренасочват износа помежду си, а собствените им стопански трудности ги карат да търсят пазари за своите машини другаде, а не в България. При тази ситуация през последните няколко години българското село е принудено да разчита само на СССР. Затова Живков се надява, че независимо от договореностите, СССР може по изключение да отпусне допълнителни 3200 трактора, макар българските нужди да са за поне 5000–6000[59].

Втората молба е за съветска помощ в проучването на нефта в Северна България, който е на твърде голяма дълбочина. Тези искания обаче са посрещнати с мълчание от Хрушчов и със закана към Живков да престане да *„го обработва"*. Третата молба също не е удовлетворена. Тя засяга отпускането на поредния кредит на България до 1970 г. Аргументите на Живков за кредита са следните: България е най-изостаналата икономически страна, затова ако не получи кредит, ще изостане още повече, както в изграждането на производителните сили, така и в задоволяването на нуждите на населението. Затова *„можем да стигнем до положение да легнем на ръцете на СССР"*[60]. Този лайтмотив ще бъде повторен отново през 1963 г., когато Живков обяснява концепцията си за икономическо обвързва-

[57] Пак там, л. 261.

[58] Пак там, л. 250.

[59] Пак там, л. 210.

[60] Пак там, л. 212.

не със СССР и за сливане в перспектива с него. На срещата в София Живков обещава, че ако сега СССР ни подкрепи финансово, след 1970 г. ще бъдем в състояние ние да даваме кредити. На тази самонадеяност Хрушчов отговаря иронично: *„Не може ли да се ускори, до 1965 г. да получим от вас кредити"*[61].

От всички важни за българската икономика искания Хрушчов се измъква с шеги, ирония или мълчание[62]. Макар Хрушчов да не дава отговор на българските искания, Живков не губи надежда, че те ще бъдат удовлетворени. Може би защото вече е натрупал достатъчно основания да формулира блазнещата имперските амбиции на Кремъл идея за всестранно сближение между двете страни. Затова на 14 септември 1962 г. Живков организира пленум за обсъждане на 20-годишния перспективен план, който да бъде приет на VIII конгрес на БКП. Като обигран политик, Живков предварително парира критиките към плана. Той ги формулира и после ги оборва: *„Някои ще рекат, не е ли по-добре да се заемете с ликвидирането на опашките. Вместо като попове да обещавате задгробен рай, вие го обещавате на земята, но след 20 години"*[63]. Той предвижда и друг род критика срещу необоснованото копиране на съветския опит: *„Не изпадаме ли в положение, дето се казва: Видяла жабата, че коват вола и тя вдигнала крак"*[64]. Така Живков предварително обезоръжава опонентите си, а изтъква, че България е сред първите страни, разработили проект за генерална перспектива до 1980 г., който се оценява дори като по-качествен от съветския[65]. Освен това Живков подчертава, че е постигнато съгласуване на предвижданото в този проект *„бурно развитие на България"*, което *„е скрепено с взаимно разбиране между СССР и НРБ. Това, което е заложено в директивата, е обвързано с кооперирането и специализирането със СССР"*[66]. Така е направена още една стъпка към максималното сближение между двете държави, което в перспектива трябва да доведе до политическото им сливане.

Осмият конгрес на БКП (5 – 14 ноември 1962 г.) приема плана за четвъртата петилетка и 20-годишната програма за развитие. 20-годишната програма за *„изграждане на основните на комунистическото общество"* продължава линията на амбициозно ускоряване на социално-икономическото развитие, линия, характерна още от първите години на управление на Тодор Живков. Целта е за двадесетгодишния период България да се *„превърне в силно развита индустриална държава със специализирано и високопродуктивно селско стопанство. Заедно с бързото развитие на техниката ще се повишават така бързо квалификацията и културата на трудещите се, ще се развива научноизследователската работа. НБР ще върви напред с нови още по-големи крачки, с високи темпове, немислими за нито една капиталистическа страна"*[67].

---

[61] Пак там, л. 213.

[62] Пак там, л. 218–220.

[63] Пак там, а. е. 538, л. 2.

[64] Пак там, л. 3.

[65] Пак там, л. 18.

[66] Пак там, л. 19.

[67] Живков, Т. *Отчет на ЦК на БКП пред Осмия конгрес на партията*, 5 ноември 1962 г. – В: Живков, Т. *Избрани съчинения*. Т. 8. С., 1975, с. 445.

За постигането на тази цел се очертават 9 програмни задачи докъм 1980 г. Да се изгради мощна енергийна база като продължат да се изграждат топлоцентрали, въпреки некачествените въглища, а водните централи да се използват там, където е икономически изгодно, като например на р. Дунав. Металургията да се развива така, че да задоволява нуждите на страната от черни метали, да се прилагат нови технологии по извличане на цветни и благородни метали. България да се превърне във високоразвита машиностроителна държава, с нарастнало производство на електромашиностроенето за сметка на общото машиностроене, както е постигнатата договореност в СИВ. По-конкретно е предвидено, според специализацията на страната в СИВ, да се произвеждат приоритетно някои видове подемно-транспротни машини, машини за хранително-вкусовата промишленост, трактори и някои селскостопански машини, металообработващи машини, кораби, изделия на силнотоковата и слаботоковото промишленост. За задоволяване на вътрешни нужди се очертават следните направления на машиностроенето – автомобилостроене, радио и телевизионна промишленост, полупроводници, лагери, оборудване за текстилната промишленост.

Химическата промишленост трябва не само да разшири суровинната база на икономиката, но и да осигури всестранната ѝ химизация, като специално се обръща внимание, че страната трябва да произвежда такива химически производства, които заемат по-голям дял от отрасъла в по-напредналите промишлени страни като пластмаси, синтетични влакна и каучук, селскостопански препарати.

За леката и хрантелно-вкусовата промишленост се предвижда основно реконструкция и постепенна подмяна на цялостното оборудване на двата отрасъла, като се върви към *„комплексна механизация и автоматизация на производствените процеси, поточни линии и инсталации с автоматизирано програмно управление"*. Предвижда се хранително-вкусовата промишленост да задоволява потребностите на населението и нуждите на износа, а селското стопанство да се превърне във високопродуктивен и високорентабилен отрасъл на националната икономика, като „[...] *достигне по продукция на единица площ и на глава от населението европейските страни с интензивно селско стопанство."* За целта се планира 3 пъти да се увеличи обемът на механизацията в отрасъла, като това включва не само зърнопроизводството, но и тютюнопроизводството и зеленчукопроизводството. Особено развитие се планира за отглеждане на едър рогат добитък, за да се реши въпросът със снабдяване на населението с месо, а леката промишленост – с кожи.

Предвижда се модернизация и електрификация на железопътния, както и развитие на всички видове модерен транспорт – автомобилен, самолетен, морски и речен[68].

Следваща задача, съвсем в духа на модернизацията, е *„осигуряване на достатъчно и добре подготвени изпълнителски кадри и специалисти за всички отрасли на материалното производство и култура"*. Образованието трябва да обхване огромни маси от населението, като през 1965 г. се планира да се въведе задължително осмокласно

[68] Пак там, с. 446–455.

образование, а до 1980 г. – задължително средно образование. Предвижда се броят на студентите да се повиши около 3 пъти – от 60 982 през 1960 г. на 150 000 през 1980, като 54% се учат във висши технически институти. Това увеличение трябва да стане за сметка на широко разгръщане на задочното и вечерното образование без откъсване от производството, за да не страдат образованието и материалното производство. Науката и техническият прогрес са определени като важни инструменти за изграждане на социалистическото общество, защото те *„са основните лостове за бързото развитие на производителните сили във всички страни"*. Те трябва да осигурят висока обществена производителност на труда, за да се постигне и увеличаване на общественото производство и задоволяване на нарастващите потребности на хората. В резултат на тази напрегната производствена програма се очаква *„благата да потекат като пълноводен поток"*[69].

В числено изражение тези задачи изглеждат по следния начин: в сравнение с 1960 г. се планира към 1980 г. 6–7 пъти да нарасне промишлената продукция и 2,5 пъти – селскостопанската, химическата – 25 пъти, а машиностроителната – 16 пъти. Националният доход трябва да се увеличи 4,5–5 пъти. Предвижда се това да стане като непрекъснато нарастват капиталните вложения, така че последната петилетка те да са над 3,5 повече от четвърта петилетка. За целта трябва да се заделя 27% от националния ход за фонд натрупване, но се разчита и на кредити, основно от СССР и някои от социалистическите страни[70].

Освен в чисто икономически план, програмата предвижда радикални промени в обществените отношения. В прехода към комунизъм се планира да се върви към постепенно сближаване на двете форми на социалистическата собственост върху средствата за производство – държавната и кооперативната, до тяхното пълно сливане в *„единна комунистическа собственост"*. Конгресът планира и развитието на държавното устройство през този 20-годишен период. Тогава трябва да се осъществи преход от диктатурата на пролетариата към *„общонародна социалистическа държава"*. Важно условие и следствие на този преход е ръководната роля на БКП, нейното превръщане от *„авангард на работническата класа"* във *„всепризнат ръководител на целия народ"*. Потвърдена е и ролята на политическия съюзник БЗНС: *„под ръководството на БКП"* да влага своите сили в общата борба *„за делото на мира и социализма"*[71].

През 20-годишният период се предвижда осъществяването на голямо социално инженерство – създаването на новия човек – строителя на комунизма. А това предполага според приетата програма изграждане на марксистко-ленински мироглед у всички членове на обществото; превръщането на комунистическата идеология от класова в идеология на целия народ; внедряване на *„комунистически морал"* на общественото над личното и възпитание чрез труд като гаранция за създаване на съзнателни и убедени строители комунизма. Зад тези послания се крият опасе-

[69] Пак там, с. 445–456.

[70] Пак там, с. 457–458.

[71] Пак там, с. 471–500.

ния, че предлаганото бъдещо благоденствие ще създаде очаквания за потребление у хората, за стремеж към лесни пари, изкарвани без труд. Затова Живков призовава да се обърне внимание на формирането у младото поколение на любов към труда чрез развитие на бригадите за комунистически труд. Значение за възпитание на обществото в дух на колективизъм, взаимопомощ и другарство имат и другарските съдилища, производствените бригади, обществените организации. Той призовава: *„Не бива да отслабват нашите грижи за укрепване на семейството като основна клетка на нашето общество, като много важен фактор за възпитание на подрастващото поколение. Системна възпитателна работа и борба са нужни спрямо ония, които безотговорно се отнасят към брака, които с лека ръка разрушават семейството"*. Така въпреки модернизационната по същество програма, комунистическата партия изповядва строги патриархални ценности. А същевременно властта се обявява за ново отношение към жената – *„другарка в живота, в работата и борбата, майка и възпитателка, неуморна труженица на социализма и комунизма"*[72]. В програмата се декларира стремежът новият човек да бъде идеологически опазен от вредните влияние на *„буржоазното минало"*, от мощните средства за въздействие на *„империалистическите държави"*- печат, радио, кино, музика, изкуство, които посяват, особено у младия човек, *„бацила на съмнението"* и могат да го отклонят *„от правия път"*[73].

Очертаната програма за следващите 20 години показва стремеж да се осъществи модернизация чрез окончателно изграждане на фабрично-индустриален модел и създаване на образователна и научно-техническа инфраструктура за неговото постигане. Тя показва и един парадокс – да се запази със силата на държавата и на идеологическото въздействие патриархалният манталитет като отношение към труда и брака. Но в ролята на строгия глава на семейството е вездесъщата партия-държава[74]. Всичко това говори,че имат основание учените, които определят модернизацията при социализма като *„консервативна"*.

След еуфорията около приемането на 20-годишната програма, свързана с поредното заклеймяване на сталинизма, което действа и като обещание за повече свобода сред обществото, Т. Живков и неговият екип се сблъскват с познатите трудности. Светлите перспективи не могат да скрият големите проблеми в стопанското развитие от началото на 60-те години. Най-важен е проблемът с хляба. Той предизвиква справедливо недоволство сред населението. Недоволството е твърде нежелателно в контекста на решенията на VIII конгрес на БКП, защото на фона на липсата на хляб народът се дразни от обещанията за бъдещ рай. До 1965 г. ниските добиви продължават – средно по 180-200 кг. от дка.

---

[72] Пак там, с. 553-558.

[73] Пак там, с. 556-557.

[74] По-подробно: Марчева, Ил. *Парадокси на модернизацията в България след Втората световна война.* – В: *В търсене на истината. Юбилейно издание по случай 70 години от рождението на проф. Николай Генчев.* С., 2002, с. 238-248.

Едва през 1965 г. те достигат 250 кг. и започват да растат[75]. Зърненият въпрос е пренебрегван в икономическата стратегия, но не е нов – той отдавна тежи върху специализацията на българското село. В предишните години изхранването е осигурявано с отпускани от СССР заеми. Така става и в началото на 60-те години. Както се посочи, през 1961 г. са издействани от съветското правителство 100 хил. тона пшеница. През 1962 г. българското правителство иска нови 300 хил. тона с надежда да му отпуснат поне 200 хил. тона, за да не купува зърно с валута[76]. Този проблем се преплита с нерешения въпрос за фуража, който тормози животновъдството и се отразява неблагоприятно върху производството на млечни и месни стоки. Затова решаването на зърнено-фуражния въпрос е обявено като най-важна задача за четвъртата петилетка. Още повече, че СССР има свои проблеми с добивите от целинните земи и вече трудно се съгласява да отпуска зърно за другите социалистически страни.

Живков вижда решението на зърнения проблем в увеличаване на площите с *„царицата"* на зърнено-хлебния баланс според съветския лидер – американската царевица. С постановление на МС и ЦК на БКП е планирано засяване с царевица на 3 млн. дка поливна площ през 1963 г. Отговорник за това постановление е Иван Тодоров (Горуня), който е известен като фанатичен деец на кооперирането. По повод избирането му за главен комисар по това трудно постановление Т. Живков дава следното разяснение: *„Смятаме, че той е подходящ, има опит в кооперирането на селското стопанство. Когато навремето комисия на ЦК ходи да проверява как върви кооперирането в едно село и пита кооператорите доброволно ли са влезли в ТКЗС, те отговарят: „Доброволно, като научихме, че Горуня е в съседното село, доброволно влязохме в ТКЗС"*[77].

Друг проблем на българската икономика е бавното въвеждане на новите производствени фондове, докато в същото време стремежът е да се постигне бърза възвращаемост на капиталовложенията чрез максимално натоварване на производствените мощности. Затова на Септемврийския пленум на ЦК на БКП от 1962 г. е поставена задачата *„всички машини в нашата страна и особено в машиностроенето постепенно трябва да минат на денонощна работа с използване на оптималната производствена мощност"*[78]. Със зле прикрита гордост Живков изтъква, че тази задача произтича от решенията на Мартенското (1961) и Юнското национално съвещание на партийния актив (1962), с което внушава, че БКП под негово ръководство търси решения, чието разглеждане в СССР тепърва престои на пленум на ЦК на КПСС по промишлеността. Очаква се там един от въпросите да бъде въвеждането на трисменна работа на машините в цялото производство, в това число и в машиностроенето[79]. Възниква въпро-

[75] Живков, Ж. *Кръглата маса на ПБ*, С., 1991, с. 77.

[76] ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а. е. 538, л. 22.

[77] Пак там, л. 25.

[78] Пак там, л. 26.

[79] Пак там, л. 26.

сът дали наистина българските икономисти по-рано от съветските са осъзнали проблемите или Живков има добро разузнаване в съветската столица и знае с няколко месеца или седмици по-рано намеренията на съветското ръководство. На това своеобразно изпреварване ще обърнат внимание след време и съветските политици, за което ще стане дума в главата за 80-те години. В тази връзка обаче не трябва да се изключва и възможността в България по-лесно да се открояват някои коригиращи матрицата особености.

Трети проблем Живков вижда в недостатъците на материалното стимулиране при заплащането на ръководния персонал и на работниците. Той поставя дежурния въпрос за ниските норми, които трябва да се повишат. Възмущава се от нарастването на бюрокрацията, въпреки многобройните съкращения. Обръща внимание на неправилното образуване на заплатите на ръководните кадри: те се повишават при управление на определен брой машини и работници, независимо дали са реално необходими в производството[80]. И по тези въпроси Живков дава да се разбере, че в СССР няма готови решения, инак българите щели да се обърнат към съветските си колеги. А това говори, че в обществото са назрели условия за промяна на управлението на изградената по социалистически тип икономика: предстои времето на реформи.

За необходимостта от реформи свидетелства и още един, при това изключително съществен проблем – постоянният бюджетен дефицит, който обрича предприетото грандиозно развитие на провал[81]. Живков признава, че финансово-бюджетните проблеми са породени не само от неправилната ценова политика от времето на Червенков, но и от социалната политика след 1956 г.[82]

В началото на 1963 г. Т. Живков възкликва: *„Нашата страна все още живее на кредити, а си позволява неща, които ги няма и в СССР"*[83]. Той има предвид, че държавата плаща 47 вместо 7 млн. лв. дотации в общественото осигуряване. Оказва се, че дори само в сравнение с останалите социалистически страни, българите са най-облекчени при ползване на годишната си почивка, защото държавата поема голяма част от разходите за спане и храна на летуващите и техните семейства. Друг голям разход в бюджета е ранното пенсиониране, характерно за България. Затова и като начин за осигуряване на средства в приходната част на бюджета Живков смята, че трябва да се увеличи пенсионната възраст за редица професии – лекари, учители, чиновници. Живков дори предвижда военните да получат пенсията си след като навършат 50–60 години, като дотогава работят нещо друго[84]. Той наивно си пред-

[80] Пак там, л. 28.

[81] Живков пророкува, че при такъв темп на дотации *„след две-три години ще стигнем до фалимент, както се казва"*. Пак там, а. е. 563, л. 3.

[82] Пак там, л. 4.

[83] Пак там, оп. 5, а. е. 563, л. 4.

[84] Пак там, л. 7–8.

ставя, че като увеличи възрастовата граница за пенсиониране, младите кандидати, които чакат за работно място в града, ще отидат да работят на село[85]. Още повече че в стремежа към бюджетни икономии отново се оформя ядро от безработни – 9 хил. души в края на 1962 г., които не отиват нито в материалното производство, нито в селското стопанство[86].

Живков напипва проблемите, породени от икономическото ускорение и невъзможността държавата да гарантира потреблението. То е свързано със социални трансформации и нагласи за благоденствие, гарантирани от партията-държава. С изграждането на индустриално общество естествено намаляват хората, заети в производството при общото нарастване на населението и увеличаване на заетите в услугите и управлението. А екстензивните средства, с които се осъществява индустриализацията, карат Живков да недоволства срещу преобладаващото желание на всички да учат и работят в администрацията, след като нуждите на икономиката са от работна ръка за материалното производство[87]. Отдавнашната амбиция на българина да изучи детето си възможно най-добре, за да не работи тежък физически труд, която в условията на безплатното образование се реализира напълно, обаче не може да бъде ограничена; тя дори се подсилва от тенденциите за изграждане на урбанизирано общество. Чиновническата прослойка се разраства под грижите на партията и, въпреки административните съкращения, се увеличава. Реформите в управлението на икономиката очевидно стават все по-належащи.

В началото на 60-те години изходът е потърсен в повишаване на заплащането в материалното производство, но това не е достатъчно ефективно при наличния дефицит на пазара. Хората не могат да се възползват от паричните си натрупвания поради затрудненията в снабдяването на пазара с потребителски стоки. Губи се смисълът от материалните стимули. Макар спестовността да се планира като източник за попълване на бюджета и през 1963 г., тя вече се смята за негативна тенденция. Измамната илюзия да се разполага със свободни средства без те да носят материални придобивки на хората правилно се преценява като генерираща напрежение и недоволство.

Заедно с това се предвижда драстично свиване на многобройните дотации при финансиране на вестниците, обществените организации, профсъюзите, дори Дружеството за българо-съветска дружба, театрите, особено в провинцията. Това става с решение П-92 на Секретариата на ЦК на БКП и Бюрото на МС от 15 март 1963 г. и приетото на 16 март с.г. постановление на МС № 32. Налагат се съкращения на държавните субсидии, включително и за БКП и БЗНС. Разбира се, техните субсидии

---

[85] Пак там, а. е. 560, л. 30–61.

[86] Пак там, л. 61–62.

[87] Пак там, л. 4.

са намалени най-малко: съответно с 13,3% и 7,7%, докато, за сравнение, субсидиите на ОФ са намалени с 52%, на Българския червен кръст – с 64,9%, на Българския туристически съюз – с 31,9%, на Съюза на тракийските организации – с 33,3%, а Националният комитет за защита на мира е лишен въобще от такава субсидия. От 1 януари 1964 г. за много от тези организации се предвижда да преминат на самоиздръжка[88].

За да се осигурят средства в бюджета специална комисия, начело с министъра на финансите Димитър Попов разработва програма за повишаване на стоковостта, съобразена с преобладаващия масов консуматор, но и с хората с по-високи доходи. Задачата е да се увеличат стоките – потребителски и луксозни, да се ускори и нарасне стокооборотът, а оттам – постъпленията в бюджета. И в този подход към икономиката Живков е прагматик. Той призовава да не се гледа доктринерски, схематично на смяната на приоритетите в средата на петилетката. Не отрича необходимостта да се развива промишлеността с бързи темпове, но обръща внимание, че съотношението между леката и тежката промишленост на всеки етап зависи от много фактори. Затова: *„Очевидно ние сериозно сега трябва да помислим за съотношението между „А" и „Б". Ако увеличим някои сектори на леката промишленост, това няма да бъде ревизионизъм, нито нещо друго, а ще бъде напълно потребно. Как иначе ще обезпечим натрупванията в бюджета, ако не пуснем по-широк асортимент стоки на пазара, за да приберем парите на потребителите"*[89].

Ускорената индустриализацията се сблъсква не само със слабите инвестиционни възможности, но и с ниското равнище на преработващата индустрия. Особено тревожно в началото на 60-те години е спадащото качество на произведената продукция. Бракът и рекламациите за българските изделия се увеличават, оказва се, че често произведеното е под средните международни стандарти. Във външнотърговските контакти се налага впечатление за ориенталщина и хитрувания[90]. Качеството на машиностроителната продукция за износ не е високо, тя е с ограничена номенклатура. Затова предлаганите български стоки и на западния, и на източния пазар трудно се реализират. На западния пазар почти не се осъществява пробив. Но ниското качество на българските изделия се отразява върху връзките и с източните партньори, и с трети страни, което още повече затруднява усилията за превръщане на България в развита промишлена страна.

Увеличеното машиностроително производство се сблъсква с нежеланието на социалистическите партньори да внасят повече машини от България, въпреки предварителните планове. Те настояват да се спазват договореностите по дългосрочните спогодби и при всеки опит българската страна да ги надвиши, налагат контрамерки. Българските планиращи органи разчитат да пласират значителни

[88] Пак там, ф. 1Б, оп. 6, а. е. 5073, л. 122–123; *История на ОФ/ОС в България*. Т. 1. С., 2012, с. 231.

[89] ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а. е. 536, л. 6.

[90] Пак там, а. е. 495, л. 66.

количества от промишлената продукция в страни със социалистическа ориентация от Третия свят в Африка, Азия и Латински Америка, откъдето обаче не могат да се очакват значителни количества стоки за внос. А тези слаборазвити страни не са склонни да търгуват с България при очертаващия се за тях голям пасивен баланс. Затова българската страна е принудена да им отпуска кредити за изкупуване на нашите стоки[91]. Така перспективното икономическо развитие се сблъсква с ограничените възможности за пласмент дори и на осигурения с политически средства пазар. При това бурното нарастване на промишленото производство, а и неговата реализация, предполагат кредити, чието осигуряване е основен проблем в нашата икономика. Съчетаването на индустриален растеж със задоволяване на нарастващото потребление само със средствата на бюджета става все по-трудно. Решенията и на тези краткосрочни задачи, а също и на дългосрочната 20-годишна програма се търсят в две посоки – в съветската икономическа помощ и в реформи на модела управлението на икономиката.

3. Пътят към *16-та република*

Още от началото на 60-те години у Т. Живков се оформя стремежът за привилегировани икономически отношения със СССР, които да гарантират усилията за модернизация на икономиката и обществото, в условията на засилване на интеграционните процеси в СИВ. Защото той става свидетел на буксуване на тези процеси във връзка с избухналия съветско-китайски конфликт в началото на 60-те години. Отношенията между Китай и СССР се вледеняват постепенно. Първо, поради неприемливите за Мао Дзедун постановки на XX конгрес на КПСС за Сталин и култа на личността, а второ, заради нежеланието на СССР да окаже помощ и технологии, за да стане Китай ядрена държава. Последват съветският отказ да се намеси военно в Тайван през 1958 г. и изтеглянето на всичките съветски специалисти от Китай през 1960 г. Диспутът преминава на идеологическо ниво след Московското съвещание на комунистическите и работнически партии през 1960 г. Решенията на XXII конгрес на КПСС дават нови импулси на съветско-китайските разногласия. Стига се до размяна на писма и обвинения на Китайската комунистическа партия (ККП) за това, че КПСС провежда политика на ревизионизъм с линията си за разобличение на сталинизма, с виждането си за възможно мирно съвместно съществуване между двете системи – капиталистическа и социалистическата. Китайските комунисти не приемат и предвидения в новата програма на КПСС мирен преход към комунизма[92].

---

[91] Пак там, а. е. 506, л. 12, л. 136. За трудното налагане на българската машиностроителна продукция виж по-подробно Филипова, Н. *Българската дипломация в Египет, Сирия и Ирак във времето на Студената война (средата на 50-те – средата на 70-те години на XX век).* С., 2008, с. 147–148, 167.

[92] Баев, Й. *Другата студена война. Съветско-китайският конфликт и Източна Европа*, с. 113.

Допълнително обвинение във *„великодържавен шовинизъм"* те отправят във връзка с опитите на Кремъл да засили икономическата интеграция вътре в социалистическия лагер, които напомнят и дори надхвърлят интеграционните процеси в западноевропейския лагер в началото на 60-те години, но се различават по механизмите на осъществяването им.

На 9 юни 1962 г. е приет т.нар. втори устав на СИВ с красноречивото название *„Основни положения на международното социалистическо разделение на труда"*. В него е записано, че СИВ трябва *„да съдейства чрез обединяване и координиране на усилията на страните-членки на Съвета за планомерно развитие на народното стопанство, за ускоряване на икономическия и техническия прогрес, за повишаване на равнището на индустриализация на страните с по-слабо развита промишленост, за непрекъснато нарастване на производителността на труда и постоянен подем на благосъстоянието на страните-членки на Съвета"*[93]. Това е широка платформа за по-тесни и многостранни икономически и научно-технически форми на сътрудничество в отделните отрасли на икономиката, за да се постигне ефективно използване на ресурсите, опита, пазарите, техническите възможности на цялата система, а не само на СССР[94]. Затова Хрушчов се съгласява срокът за съгласуване на 20-годишните програми да се удължи до края на 1963 г.[95]

През юли 1962 г. е свикана извънредна XIV сесия на СИВ, на която се поставя въпросът за липсата на уеднаквени статистически показатели, както и на критерии за стандартизация. Констатира се, че голяма част от произведената в страните машиностроителна продукция не е съобразена с възприетите в по-голямата си част като еталонни съветски стандарти. За да се преодолеят тези пречещи на интеграцията трудности, се взема решение да се създадат основните органи и методи на дейност на СИВ – Изпълнителният комитет, съставен от заместник-премиерите на страните членки, секретариат и постоянните комисии: по статистика, по стандартизация (заедно с институт по стандартизация), по координация на научните и техническите изследвания. Други решения по интеграционните процеси засягат продължаване на съгласуването на перспективните планове за 5, 10 и 20 години. Приема се решението преди всяка сесия да се провежда съвещание на партийните и държавни ръководители на страните-членки[96]. Но се запазва основният принцип на организацията – единодушието. Според него решенията на сесиите на СИВ влизат в сила след одобряването от всички национални правителства. Ако някое правителство не потвърди решението, то не подлежи на изпълнение – обратно на положението в Европейската икономическа общност, където решенията на Съвета на министрите са задължителни за страните-членки, дори когато техните представители не са били съгласни с тях. Другият основен принцип е за суверенното

---

[93] Пописаков, Гр. *СИВ и единството на националните с интернационални интереси на НРБ.* – В: *Летопис на дружбата*. Т. 5, С., 1975, с. 89.

[94] *Центрально-восточная Европа во второй половине XX века*. Т. 1, с. 286–287.

[95] Никова, Г. *„Реформите" в СИВ през 60-те години и България*, с. 649.

[96] Пак там, с. 649.

равенство (еднаквни права и задължения, независимо от броя на населението, големината на територията и заслугите). Това означава, че всяка страна има еднакво представителство в ръководния орган, т.е. 1 глас. Предвижда се и правото на страните членки да напускат СИВ, след като изпратят предизвестие 6 месеца по-рано. В Съвета на министрите на ЕИО това не е така: Германия, Италия и Франция имат по 4 гласа, Белгия и Холандия – по 2, а Люксемруг – 1. Не се предвижда право за напускане на ЕИО[97].

На тази сесия се поставя въпросът за изоставането на страните в областта на селското стопанство, качественото машиностроене и научната и развойната дейност в областта на технологиите. Но отново се отминава въпросът за цените и особено този за селскостопанските произведения, който най-силно засяга българската икономика[98].

През ноември 1962 г. на пленум на ЦК на КПСС Хрушчов предлага да се върви към създаване на общ за всички страни единен планов орган. Конкретизация на новите цели на СИВ Хрушчов прави на срещата на първите секретари на комунистическите и работническите партии от страните членки на СИВ в Москва (24–26 юли 1963 г.) с предложението си за създаване на *„наднационални икономически комплекси"* за по-пълноценно използване на ресурсите на всяка от страните. Той се опитва да убеди своите партньори да действат като *„кооператив с единен икономически план и единен планов орган"* и с тясна по-детайлна специализация и кооперира в областта на машиностроенето, химията, транспорта и на тази основа да създадат *„междудържавни отраслови производствени обединения и предприятия"*. За 70-те години е планирана единна енергийна система на европейските страни и европейската част на СССР, както и обща банка[99]. Всичко това е отговорът на Съветския блок на *„медения"* период на западната интеграция, когато федералистите около Валтер Халщайн се стремят да ускорят създаването на митническия съюз[100]. Но също както Франция на ген. дьо Гол, така и Румъния на Георги Георгиу-Деж се противопостави на този процес. Тя се възползва и от съветско-китайския конфликт.

На това съвещание се обсъжда писмото на ККП, което разваля отношенията между СССР и Китай. Става дума за писмото на ЦК на ККП от 14 юни 1963 г., в което ККП излага своите виждания за *„генералната линия в международното комунистическо движение"*. Това писмо е разпратено неофициално до източноевропейските страни – членки на СИВ и ОВД. То довежда до ожесточена дискусия в Москва от 5 до 20 юли 1963 г. между китайската делегация в състав Дън Сяо Пин и Кан Шън и московските висши партийни дейци и идеолози Михаил Суслов, Юрий Андропов и Борис Пономарьов. На тази среща отново прозвучават обвиненията в двулична-

---

[97] Пописаков, Гр. *СИВ и единството на националните с интернационални интереси на НРБ*, с. 91.

[98] Никова, Г. *„Реформите" в СИВ през 60-те години и България*, с. 649.

[99] ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а. е. 506, л. 187, 197.

[100] Пиндър, Дж. *Европейският съюз*, с. 58–62.

та политика на СССР, в неговия *„великодържавен шовинизъм"* заради политиката на разведряване със САЩ и отказ от подкрепа на редица развиващи се страни. По отношение на икономиката ККП настоява всяка страна от Източния блок да се развива, следвайки сталинския модел за индустриализация и се изказва против интеграцията, която предлага Хрушчов[101].

Съветският лидер подчертава, че перспективната специализация и кооперирането подпомагат преди всичко слаборазвитите и бедни на ресурси страни, а не големите страни като Китай и СССР, защото им осигуряват пазар за специализираното производство[102]. Хрушчов посочва идеологическите и икономическите аргументи на съветската позиция за задълбочаване на икономическата обвързаност в Източния блок, за да замъгли другата реалност – че по този начин СССР си осигурява трайно политическо присъствие, влияние и вярност сред сателитите.

Хрушчов признава, че големи страни като Китай или СССР с много природни ресурси могат да се справят сами с индустриализацията си и да се развиват изолирано, както призовават китайските ръководители. Той представя пред своите съюзници бляскавите възможности на СССР да използва големите си природни богатства, за да произвежда евтина енергия, химическо производство и особено торове и след няколко години да увеличи производството на зърно така, че да може спокойно да го изнася за нуждаещите се ГДР, ЧССР, Полша, както и да задоволява недостига на Унгария и България. Но финалът на Хрушчов е съвсем друг – той размахва пръст (след като демонстрира силата на СССР и възможностите му да се развива сам) срещу всеки опит за независима позиция на сателитите.

Прицелът му е не само Китай, но и Румъния. В края на 50-те и началото на 60-те години тази балканска, съседна на СССР страна заема особено положение. В първото следвоенно десетилетие тя, повече от която и да било друга държава, изпитва горчивината от поражението във войната. Затова след смъртта на Сталин исканията за демократическо развитие са много по-малко от тези за национално утвърждаване. Управляващата компартия става изразител на тези идеи и така намира връзка с народа. В рамките на Варшавския договор през 1958 г. тя постига извеждането на съветските войски от румънската територия. По-слабо развита в индустриално отношение, но с богати природни ресурси, Румъния остава вярна на идеята за ускорена индустриализация по сталински модел и се опасява от тясната интеграция в СИВ. Макар да не подкрепя официално позицията на Китай на съвещанието в Москва от лятото на 1963 г., тя демонстрира самостоятелност и стремеж да я отстоява.

Румънската страна е против създаването на наднационални производствени обединения по отделни производства между страните-членки, както е и против създаването на международен планов орган в СИВ, защото смята, че тези нови *„по-висши"* форми на специализация и координация *„предполагат създаване на наднационална собственост, което застрашава националния суверенитет на страните-*

[101] Терещенко, Ю., *История России*, с. 316–317; Баев, Й. *Другата студена война...*, с. 113–117.
[102] ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а. е. 584, л. 5.

членки". Румънците подкрепят двустранното координиране по отделни производства, отрасли и предприятия, но без общо ползване на румънските ресурси, нито пък са съгласни румънското стопанство да се третира като суровинен снабдител на общността[103]. Освен това румънците държат на свободата си да общуват икономически и с други страни, нечленки на общността, като Китай и прокитайски настроени режими. Румъния не само отказва да участва в международните обединения, но се противопоставя и на тяхното създаване между останалите заинтересовани страни[104]. През 1962–1963 г. в органите на СИВ румънците отстояват тези свои позиции. Румънският лидер Георге Георгиу-Деж е и против желанието на СССР и останалите социалистически страни да купуват от Румъния стоки, които дотогава тя е пласирала на капиталистическия пазар[105]. Нещо повече, според френския историк от румънски произход Траян Санду, ръководителят на румънската дипломация дискретно информира американския си колега през октомври 1963 г., че Румъния не подкрепя интеграционните инициативи на Хрушчов, затова Вашингтон не трябва да предприема репресивни мерки срещу Румъния в случай на конфликт[106]. Не случайно, румънците ще произведат през 1964 г. и скандала в Източния блок и СИВ с т.нар. „план Валев".

Автор на набедения „план Валев" е тогава доцентът от български произход, а по-късно академик, специалистът по икономическа география Емил Валев. Той представя на Ломоносовските научни четения в Московския държавен университет през април 1963 г. свой доклад, който е отпечатан във вид на статия под заглавие *„Проблеми на икономическото развитие на крайдунавските райони на Румъния, България и СССР"*. В нея Емил Валев, изхождайки от постановките в СИВ за по-тясна интеграция заключава, че анализът на тогавашното положение и перспективите за развитие на стопанствата на крайдунавските райони на Румъния, България и СССР свидетелства за наличие на обективни предпоставки за формиране на междудържавен производствен комплекс със специализация в рамките на социалистическата общност в областта на нефтохимията, машиностроенето, интензивното земеделие на зърнени продукти, зеленчуци, вино, както и на хранително-вкусова промишленост, транспорта и др. Валев борави с анализ на състоянието на икономиката на три гранични области в трите съседни държави, но най-голяма е румънската територия, която влиза в предлагания наднационален икономически комплекс. Там са Бесарабия и южна Украйна с площ 12 хил. кв. км, югоизточна Румъния с площ 100 хил. кв. км, и северна България с площ 38 хил. кв. км, с общо население 12 милиона[107].

---

[103] Пак там, л. 26.

[104] Пак там, л. 20.

[105] *Центрально-восточная Европа во второй половине XX века.* Т. 1, с. 385.

[106] Санду, Тр. *История на Румъния*, С., 2010, с. 314–315.

[107] Валев, Э. Б. *Проблемы экономического развития придунайских райнов Румынии, Болгарии и СССР.* – В: Вестник МГУ, серия География, 1964, выпуск 2, с. 56–64.

Тази научна статия дава основание на тогавашните румънски управляващи да я третират като „плана Валев". Те вземат повод от нея, за да заявят открито своето несъгласие с принципите на интеграцията, предлагани от Хрушчов. Статията е преведена на румънски език, с подробен, над 30 страници, анализ на изследването на Валев, в който се обвинява СССР, че иска да отнеме територии от Румъния. Внушенията са, че Валев е писал своя доклад по поръчка на Кремъл, което не отговоря на истината. Заради предизвикания скандал Валев е обследван от партийния комитет на Московския университет[108]. Брошурата се разпространява сред румънските комунисти и предизвиква силно обтягане на отношенията между СССР и Румъния[109].

Въпреки че се противопоставя на китайската и румънската автархия, Хрушчов се съгласява по време на заседанието на първите секретари на комунистическите и работническите партии от страните членки на СИВ в Москва (24–26 юли 1963 г.) акцентът в търговско-икономическите отношения да се постави върху подготовката на търговски съглашения за следващата петилетка. А перспективното планиране за 20-годишния период се отлага за по-нататъшно изясняване. Това не е в интерес на България, която иска дългосрочно обвързване и гарантиране на нашето развитие в системата на СИВ. Отлагането на дългосрочното съгласуване препятства българската 20-годишна програма, приета на VIII конгрес. Заедно с това противоречията между страните в СИВ по разпределение на машините, детайлите и отраслите за специализация допълнително затрудняват усилията да се индустриализира България. Затова Живков се вслушва в думите на Хрушчов, в неговите аргументи в спора с Китай и Румъния – те му импонират повече, отколкото алтернативата на азиатската страна, поддържана от румънците.

Живков преценява, че румънската позиция се дължи на факта, че тя разполага с нефт, газ, дървен материал: *„все стоки, които могат да се продават навсякъде по света и те имат възможност да продават на капиталистическия пазар тия стоки, да купуват заводи, да се индустриализират"*[110]. Нещо, което не може да се каже за България. Ето защо румънският бунт не е по вкуса на Живков. На съвещанието той, заедно с останалите страни, не само остро критикува китайската позиция, но изцяло застава зад доклада на Изпълнителния комитет на СИВ за наднационални обединения и по-нататъшно икономическо обвързване на страните. Т. Живков поставя отново въпроса за преминаването към собствена база на цените в СИВ, за по-широко прилагане на балансовия метод при координацията и за ускоряване на унификацията и стандартизацията в СИВ[111]. Българският лидер горещо подкрепя интеграционните тенденции в СИВ, защото те благоприятстват преодоляването на

---

[108] Племенницата на Е. Валев – историчката Елена Валева ми предостави документи от личния архив на академика от обследванията му по партийна линия, за което ѝ изказвам своята благодарност.

[109] Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Şerban Papacostea, Pompiliu Teodor. *Istoria României*. Bucureşti: Corint, 2002, c. 421

[110] ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а. е. 584, л. 27.

[111] Пак там, л. 22.

аграрната характеристика на българската икономика. Според Живков българската индустриализация и модернизация в СИВ има по-големи шансове, независимо че още не са изчерпани екстензивните възможности за развитие на страната.

Живков става свидетел на съветската реакция спрямо румънската позиция. Румънците не са критикувани, външно се отстъпва пред техния натиск, но Хрушчов обявява контрамерки. Това подсказва на Живков поведение, което избистря родилата се вече в главата му идея за максимално обвързване със СССР, добило очертанията на своеобразно *„осиновяване"*. Удобен повод за наказване на непослушните членове на Източния блок дава зърненият проблем, изпитван от всички страни заради амбициите им да се специализират в по-ефективни производства, като разчитат за хлебния си баланс на СССР. Ето защо Хрушчов ехидно подчертава, че Румъния, понеже сама изнасяла зърно, нямало да се нуждае от внос от СССР. Предупреждението си Хрушчов подкрепя с категоричен отказ да отпусне зърно на сателитите и с настояване те сами да вземат мерки да се изхранят[112]. Поведението на Хрушчов има не само политически подтекст, то е продиктувано и от проблемите на СССР в снабдяването със зърно, защото тогава се усещат последиците от усвояването на целините, довели по-късно до биологична катастрофа в този район на СССР. Зърненият въпрос се превръща в заплаха за Живков, който от 1957 г. се бори за специализация на селското ни стопанство в интензивни култури и винаги е разчитал на съветското жито.

Освен зърнения въпрос Хрушчов засяга и проблема с индустриалните суровини, който затормозява индустриалното развитие и на слаборазвитите, и на по-напредналите страни от общността. С оглед на индустриалното си развитие страните от СИВ гледат да оползотворят всичките си суровини, за да не бъдат зависими от световния пазар. Това означава, че всяка страна трябва да организира бързо производство на дефицитни промишлени суровини и най-вече на черни метали. Втора линия в осигуряването с дефицитни суровини е сключването на дългосрочни спогодби за доставка на мед, никел, каучук, памук и др. със слаборазвитите страни, което обаче налага предоставянето на кредити и техническа помощ на тези страни. Трета линия в решаването на суровинния проблем е замяната на едни суровини с други. Но тези решения са свързани с големи проблеми, особено за страни като България с недостатъчни природни запаси и слаби финансови възможности да следват очертаните насоки.

Какво предлага Хрушчов? От стратегическа гледна точка Съветският съюз е много по-заинтересован да осигури политическата вярност на своите сателити, като ги обвърже икономически. Затова е готов да приеме ролята на суровинен доставчик на общността. Хрушчов обявява, че в името на *„общото комунистическо дело"*, т. е. преминаването на всички социалистически страни в рамките на една епоха към комунизъм, СССР е готов да предостави на общността богатите си ресурси от нефт, газ, въглища. Но изисква по-голямо участие на съюзниците в разработването на находищата. На въпроса на полския лидер Владислав Гомулка на какви

[112] Пак там, л. 4–10.

цени ще се продават така добитите суровини – на световните или по себестойността им Хрушчов, в шеговита форма, но много сериозно отговаря, *„че щом ще държим за суверенитета, то ще държим докрай и изгодите, и ползите ще са на тая страна, на чиято територия се намират тия суровини"*. Той дори оприличава Съветския съюз на *„дойна крава, която непрекъснато доят, но ще дойде време и тя ще започне да рита"*[113]. СССР сам се поставя в такова положение, като включва партньорите си в доминираната от него общност и така ги обрича да купуват от него суровини.

Пряката връзка, която прави Хрушчов между суровините и суверенитета, прозвучава още по-ясно в отговора на привидно наивния въпрос на Живков, зададен на един от официалните обеди. Тогава той на шега пита *„не може ли НРБ да участва във всички тези органи* [предвижданите общи постоянно действащи органи в СИВ – б. а.] *без капиталовложения. Др. Хрушчов каза: др. Живков развива тезата на др. Гомулка по-нататък"*. Всъщност Живков се вълнува не толкова от вноските за тези нови органи, а от възможностите да получаваме съветски суровини без да влагаме средства в тяхното разработване. Това проличава в обяснението на Живков: *„Разбира се, това беше казано на обеда в шеговита форма, но това е истината, че ние сме поставили въпроса да не участваме с капиталовложения, а да получаваме суровина. Това е вярно, това е нашата постановка и затова се борим – да получим суровини"*[114], но по възможност да не плащаме за тяхното разработване.

Осигуряването на суровините е важно условие за претенциите на българското ръководство да развива преработвателната промишленост и машиностроенето. На срещата през лятото на 1963 г. в Москва Хрушчов дава ясно да се разбере, че за промишлените суровини трябва да се плаща, като се финансира техният добив в СССР. Подобна постановка затруднява не само изпълнението на 20-годишната програма, но и усилията за машиностроителна специализация в СИВ. На съвещанието в Москва Живков полага големи усилия да прокара българските виждания за специализация. България държи да се включи в машиностроителната специализация в СИВ не само защото като производител на селскостопанска продукция получава по-ниска възвръщаемост и това е неизгодно за страната. Живков има и друго предвид: българското участие в социалистическото разделение на труда *„с чушките и доматите стигна своите граници. Ние ще увеличим още с няколко десетки хиляди тона доматите и чушките и свърши се, изчерпа се този източник"*[115]. Още повече, че с големия износен контингент от селскостопански произведения българската икономика е силно уязвима от интеграционните тенденции в Западна Европа, заради общата аграрна политика и регулирането на пазара за селскостопански стоки.

Живков правилно разбира, че не бива да се залага на селскостопанска специализация, когато се извършва индустриализация не само на икономиката, но и се модернизира вследствие на това обществото. Защото селското стопанство не може нито да изхрани, нито да задържи на село младежите, за които изграждането на индустрията

[113] Пак там, л. 11.

[114] Пак там, л. 31.

[115] Пак там, л. 31.

дава много по-големи перспективи за работа и живот в града. Затова Живков настоява пред българския политически елит, а и пред представителите в СИВ, България да участва в специализацията в машиностроителния отрасъл. И тук се откроява ново противоречие – развитите в областта на машиностроенето страни като Чехословакия и ГДР, които са се стремили сами да задоволяват нуждите си от машини и да развиват отрасъла в ширина, трябва по силата на *„социалистическия интернационализъм"* да преструктурират този отрасъл, да осъществят вътрешна специализация, като се съобразяват с претенциите на такива новобранци в бранша като България. Предложението на Живков за българско участие в машиностроителната специализация среща съпротива при обсъжданията в органите на СИВ, включително и на най-високо равнище[116]. За да е ефективно машиностроенето, то трябва да е многосерийно, да се натоварват максимално мощностите. Живков си дава сметка: *„Нашите потребности обаче са малки... Затова ние трябва да произвеждаме за износ. А къде ще намерим пазар за нашите машини? Преди всичко в страните членки на СИВ"*[117].

Единственият начин да се склонят страните от СИВ за българска специализация в машиностроенето е да се използват възможностите за единодействие и коопериране със СССР, което да докаже нашите възможности. Обвързването на българското машиностроене със Съветския съюз улеснява постигането на съгласие от партньорите в СИВ.

Вижда се, че Живков има дълбоки икономически и стратегически основания да избере позицията на Хрушчов в СИВ. В неговото поведение през лятото на 1963 г. доминира не толкова политическия инстинкт, колкото стремежът да се гарантира дългогодишното развитие на страната в новите икономически реалности. Амбицията на Живков е да включи България в световното социалистическо разделение на труда – независимо че все още има трудови ресурси и възможности за екстензивно развитие, страната няма достатъчно суровини, пазари, а се нуждае от перспектива за развитие. Живков се страхува малка България да не остане изолирана и пренебрегната в СИВ[118]. Той е наясно, че вписването на България в програмите за интегриране в преработващата индустрия е гаранция за икономическа, а оттам и за социална и политическа стабилност. А дълготрайната стабилност е задължително условие за политическото му утвърждаване в дългосрочна перспектива.

Ето защо той, въпреки първоначалните резерви, успява да издейства претенциите ни да бъдат разгледани на срещата на високо равнище. Успехът се дължи най-вече на факта, че договореностите са постигнати на най-високо партийно-държавно, а не на експертно ниво. Защото след като българските представители в Изпълнителния комитет и постоянните комисии в СИВ не успяват да уговорят по-високо развитите страни да се съгласят на българска специализация в машиностроенето и производството на по-сложни съоръжения, българските власти се обръщат с писмо-предложение към първите ръководители на страните-членки на

[116] Пак там, л. 32.

[117] Пак там, л. 12.

[118] Пак там, а. е. 525, л. 190.

СИВ, за да търсят от тях помощ за ускорено развитие на този отрасъл. И благодарение на СССР страната получава желаната специализация, спомня си тогавашният представител на НРБ в Изпълнителния комитет на СИВ Станко Тодоров[119]. След съветската подкрепа останалите партийни ръководители се отнесли *„с разбиране"* към желанието на българите (по думите на Живков) и така се стигнало до приемане на съгласуван текст *„за оказване съдействие на НРБ от страните членки от СИВ за организиране специализирано производство на машиностроителна продукция на съвременно техническо равнище"*. Постигната е обща договореност за обмен в машиностроенето, който включва 33% от българското машиностроене[120].

Страните от СИВ приемат, че най-целесъобразни насоки на специализация на българското машиностроене са електротехническото оборудване, подемно-транспортно, комплектни помпени станции и отделни агрегати; отделни видове трактори, двигатели, включително и сглобяване на някои типове товарни и леки автомашини; някои видове текстилни машини, кораби и корабно оборудване; някои технологични линии и оборудване за хранителната промишленост, включително и хладилна; комплексно оборудване за обогатяване на рудите и някои химически производства. В решението на Изпълнителния комитет на СИВ, утвърдено на сесията от юли 1963 г., се препоръчва до края на 1963 г. страните-членки на СИВ да проведат двустранни консултации с НРБ по въпросите за взаимните доставки на машиностроителна продукция през периода до 1970 г. и по възможност до 1980 г. Номенклатурата и взаимните доставки трябва да се съгласуват, за да може България да организира производството на машиностроителна продукция, предложена за специализация. При консултациите, а и при координацията на плановете се има предвид необходимостта в България да се осигури производството на машиностроителна продукция в оптимални размери, както и да ѝ се окаже помощ в подготовката на кадри, при проектирането на машиностроителни заводи, при доставките на оборудване и предаването на техническа документация[121].

Безспорният политически успех на Живков и неговия екип налага грижи за ресурсно, техническо, научно, кадрово обезпечаване на българското машиностроене до 1970 г. Съставена е специална комисия към МС с председател Станко Тодоров, чиято задача е да проучи кои машини и съоръжения са дефицитни и същевременно перспективни, да се закупят лицензи на Запад и бързо да се пристъпи към тяхното усвояване. За да се спази изискването на СИВ България да произвежда висококачествена машиностроителна продукция, трябва да се изградят предприятия с най-модерна техника и да се организират неголеми специализирани предприятия за производство на дребни детайли, специални уникални машини и друго нестандартно оборудване[122].

---

[119] Тодоров, Ст. *До върховете на властта*, С., 1995, с. 111–112.

[120] *1963 – Отричането от България. Стенограма от Пленума на ЦК на БКП от 4.XI.1963 г.* [Така е в текста. Пленумът се провежда на 4 декември 1963 г. – б. а.] *за присъединяването на България към Съветския съюз.* Изд. къща *Огледало*, 1994, с. 51.

[121] ЦДА, ф. 1Б , оп. 5, а. е. 584, л. 13–14.

[122] Пак там, л. 16, 17, 18.

Като представител на България в Изпълнителния комитет на СИВ Станко Тодоров настоява да се ускори работата по двустранните договори, защото останалите страни вече се договаряли помежду си и България може да остане изолирана[123]. За предотвратяване на подобна опасност сработва познатият рефлекс – да се търси опора за българските икономически проблеми в СССР. Политбюро на ЦК на БКП решава първо да съгласува специализацията и кооперирането с машиностроенето на СССР, като предвижда при *„консултацията със съветските органи усилията да бъдат насочени към осигуряване на такава степен на специализация и кооперирание, която ще осигури около 50–60% от предвидения износ на машиностроителната продукция за период до 1970 г. да се реализира в Съветския съюз."* След договарянето на тези проценти с Москва, вече може да се проведат консултации и да се сключат договори и с другите страни[124].

Така се стига до идеята на Т. Живков за сближение със СССР и за сливането между двете страни в перспектива. На пленума за запознаване на ЦК с резултатите от съвещанието на високо равнище в СИВ, на който очертава противоречията между страните-членки и поведението на румънските партньори, Живков окончателно формулира своята концепция за икономическото и политическото бъдеще на България. Накратко тя може да бъде сведена до следното: щом суверенитетът е пречка – тогава да се откажем от него; да се облегнем изцяло и плътно на СССР, защото така издръжката ни ще му излезе по-евтино.

Целта на Живков е да докаже на съветските партньори, че *„ще бъде по-изгодно, ще се отърват с по-малко разноски, ако ни включат в техните баланси"*[125]. *„Защото и без това трябва да ни подпомага и сега ни подпомага. Ние вършим това коопериране с трудности и пречки. Така че в интерес на нашата страна ние сме принудени да отидем на специализиране и коопериране. В края на крайщата плащането на сметката ще бъде по-леко и за Съветския съюз от гледна точка на разноските. Аз засягам практически въпроса. Аз смятам, че Съветският съюз ще се убеди, че и за него е по-изгодно, вместо ние да се мъчим и да търсим по-изгоден режим, той да ни включи в своите сметки. Това ще бъде по-евтино, отколкото сега. Аз в разговор с др. Хрушчов се опитах да докажа тази работа, понеже той е човек деловит и практичен"*[126]. Тази идея Живков споделя не само със съветския лидер, но и с всички членове на Президиума на ЦК на КПСС преди съвещанието в СИВ[127]. На срещата от българска страна присъстват още Станко

---

[123] Пак там, л. 21–22.

[124] Пак там, л. 16.

[125] *1963 – Отричането от България...*, с. 67.

[126] ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а. е. 584, л. 37.

[127] В спомените си Живко Живков твърди, че идеята е разисквана между Живков и Хрушчов без знанието на външния министър Андрей Громико. Но от стенограмата на пленума се вижда, че Президиумът на ЦК на КПСС е бил уведомен за нея от самия Живков. Живков, Ж. *Кръглата маса на ПБ*, с. 42.

Тодоров и Борис Велчев. Отговорът на Хрушчов, макар и в шеговита форма, е по-скоро отказ, който Живков обаче преценява като съгласие. На предложението на Живков за сливане със СССР Хрушчов отвръща: *„вие искате България да дойде при нас, защото сега имате по 30 кг. месо на глава от населението, а ние имаме 45 кг. и ще дойдете при нас да ядете по 45 кг."* Което Живков интерпретира така: *„Така че този въпрос сме го поставяли, макар и под формата на шега и аз така разбрах, че съветските другари не са далеч от една такава идея за по-тясно сътрудничество"*[128].

Отговорът на Хрушчов издава, че съветският лидер е разпознал мотивите на Живков – извличане на стопански изгоди от по-тясното сближаване със СССР. Още повече, че Живков няма ясна представа за ползата на СССР от присъединяването. Той само декларира при това в справедлива градация, че: *„Това сближение и обвързване ще бъде от грамадна полза преди всичко за нашата страна, но то ще бъде полезно и за Съветския съюз и за цялата наша социалистическа общност"*[129].

Не може да се каже със сигурност дали Живков действително е имал намерение да се превръщаме в *„16-та съветска република"* и още по-малко дали Хрушчов наистина би склонил на такъв вариант. Трябва да се имат предвид обвиненията срещу него, довели до скъсване с Китай и до обтягане на отношенията с Румъния – все заради *„съветския икономически хегемонизъм"*, заплашващ националния им суверенитет. Съветският лидер вече е направил най-големите си външнополитически гафове с изграждането на Берлинската стена и разполагането на ракетите в Куба и е видял реакцията на САЩ, така че от международна гледна точка не изглежда разумно той да се съгласи с българското предложение, което би нарушило международното статукво. От друг вид неблагоприятен международен резонанс се опасяват комунистите от ЦК на БКП. Те повече се страхуват от реакцията на останалите страни от общността и най-вече на страните от Третия свят, които са със социалистическа ориентация. Защото си дават сметка, че *„американците не могат да кажат повече от това, което те сега казват: че сме сателити, че не сме самостоятелна държава, че сме подчинени във всяко отношение на СССР. Няма какво повече да кажат"*[130]. Заради всичко това, струва ми се по-вероятно становището, изказано за пръв път в историографията ни от Искра Баева, че Живков се е опитал да извлече икономически дивиденти от предложението си за сливане с ясното съзнание, че то е неизпълнимо от геополитическа гледна точка. Нещо повече, то не е било мислено сериозно, защото в противен случай Живков е имал достатъчно историческо време да го реализира[131]. Самата аз съм разгледала този проблем в книгата си „Тодор Живков – пътя към властта. Политика и икономика в България 1953–1964.", която

---

[128] ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а. е. 584, л. 37.

[129] *1963 – Отричането от България...*, с. 20.

[130] Пак там, с. 73.

[131] Баева, И. *„Сближението" между България и Съветския съюз (1963–1973)* – В: *Ново време*, 1993, № 1, с. 89–106. Статията е публикувана и в: Баева, И. *България и Източна Европа*. С., 2001, с. 106–123.

излезе през 2000 г. Там съм анализирала нещата като избор между предлаганата от Китай политика на *„опора на собствените сили"* и *„16 републики"*[132].

Неслучайно през 1973 г. тази идея отново се възражда, но вече като проверена стъпка към благосклонността на Кремъл. Именно така я интерпретира и Мартин Иванов. Той се опира на изследвания на западни учени от 80-те години на XX век като Майкъл Марезе и Ян Ваниъс, Пол Марер и др. за българо-съветските отношения в сравнение с останалите източноевропейски страни. От тях се вижда, че *„жертваният през 1963 (а в някакъв смисъл още през четиридесетте години) суверенитет не е „заплатен"* [кавички – М. Иванов] *от Москва с предоставяне на повече и по-евтини ресурси."* Иванов има предвид, че през 60-те години България е на трето място по размера на съветски помощи, и след 1973–1974 г. докъм 1984 г. България излиза на второ място след ГДР. А това показва според него, че едва при Л. Брежнев и К. Черненко българското политическо самопредлагане е оценено икономически и то най-вече заради по-скоро личните отношения между Живков и Брежнев[133]. Посочените аргументи ще влязат в известно противоречие с третата интерпретация на тази политика за всестранно сближение – за безсмислието на това самопредлагане, за съзнателното превръщане на българите в съветофили и русофили без реална икономическа изгода – която се среща в българската историческа литература, и която ще бъде по-подробно разгледана при следващия опит за *„сближение"* през 1973 г.

Сложността на оценката на кощунствената идея се дължи на факта, че аргументите, които Т. Живков формулира пред ЦК на БКП на пленума от 31 юли 1963 г. и на специалния пленум на 4 декември 1963 г. са както политико-идеологически, така и икономически. Но все пак надделяват икономическите мотиви. Живков внушава, че България е малка, изостанала страна, която намира подкрепа за стопанските и социалните си проблеми преди всичко в СССР; в която дружбата с руския и съветските народи е на почит, а връзките между двете управляващи партии – много тесни. Налагащата се в началото на 60-те години тенденция в социалистическата общност – да се строи комунизмът, предполага и по-бързо отмиране на националната държава, предвидено от комунистическата доктрина. Според Живков обаче най-много ще са икономическите ползи от още по-близкото обвързване със СССР. *„Сближението, а в перспектива – сливането със СССР"* ще реши проблемите на българската икономика, ще гарантира изграждането на индустриално общество, но не за сметка на стандарта на живот. Затова Живков е готов да пренебрегне формата, както той нарича националния суверенитет, доста цинично при това: *„Румънските другари, както и китайските другари говорят да се уважава суверенитетът. Суверенитета народът го разбира да има за ядене, да живее. Ето това е суверенитетът – щастие и благоденствие на народа. Ние работим за народа, не за формата. А щастие и благоденствие как ние ще го създадем. Другари, за нас това е огромно нещо"*[134].

---

[132] Марчева, Ил. *Тодор Живков – пътят към властта. Политика и икономика в България 1953–1964.* С., (2000), с. 243–273

[133] Иванов, М. *Реформаторство без реформи. Политическа икономия на българския комунизъм 1963–1989.* С., 2008, с. 285–290.

[134] ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а. е. 584, л. 36.

Живков не среща възражения в ЦК – и на двата пленума идеята е посрещната с ръкопляскания. За членовете на партийното ръководство, запътили се към подстъпите на комунизма и вярващи, че държавата ще отпадне, живели дълго време в първото *„пролетарско отечество"*, перспективата за сливане с него прозвучава съвсем естествено. След Първата световна война всички опити за повторение на Октомврийската революция в Европа приемат формата на борба за съветска социалистическа република (Унгарска, Баварска). Септемврийското въстание 1923 г. в България също има подобна цел. Изказването на стария партиен деец акад. Тодор Павлов обаче показва и силното раздвоение сред българския комунистически елит по повод на *„сближението със СССР"*. Т. Павлов отбелязва *„този ентусиазъм, [...] това пълно одобрение [...] за все по-пълно и тясно сближаване на България със СССР, за да се стигне в бъдеще до пълно интегриране на двете страни"*, но си задава риторичния въпрос: *„Значи ли това отказ от нашия национален суверенитет, от нашата национална независимост. Точно обратното значи, другари. Но ние трябва да докажем. Никакво подценяване на нашата национална независимост, традиции, идеали няма да бъде осъществено, а тъкмо обратно, напротив ние във всяко отношение ще бъдем по-силни, по-крепки"*[135].

Най-трезв към прекомерните очаквания за икономически ползи от сливането е министърът без портфейл, а доскоро заместник-председател на Държавния комитет за планиране (1960–1962) член-кор. от 1951 г. Евгени Матеев. От вниманието на учения и държавника не убягват няколко важни обстоятелства, които вероятно са внесли здрав разум и са съдействали да се отклони и замре идеята. Матеев предупреждава, че големите надежди за икономически просперитет не са гарантирани, защото в СССР съществува централно разпределяне и уравновесяване на националните доходи между отделните републики, при което едни републики подпомагат по-изостаналите. Той предупреждава още, че потреблението в СССР е доста по-ограничено от това в България[136].

Въпреки изказаните опасения, никой от участниците не се противопоставя открито на предложението на Живков, още повече че първият секретар настоява за запазването му в строга тайна. А реалната крачка, която се иска от пленума, е да приеме писмо до Хрушчов и ЦК на КПСС, в което да се изложат българските виждания за *„необходимостта от създаването на по-тясна връзка между съветската и нашата икономика – в перспектива с нейното сливане. И по-нататък политическо сливане.* (Ръкопляскания)"[137]. В писмото с дата 5 декември 1963 г. се развиват съкратено познатите аргументи за *„по-тясно сближение, а в перспектива и за обединение на Народна република България със Съветския съюз"*. Най-обстойно са изложени икономическите основания на Живков за идеята за *„бъдещето обединение"*, а именно: отличното и много ползотворно сътрудничество между България и

---

[135] Пак там, л. 114–115.

[136] Марчева, Ил. *Тодор Живков – пътят към властта. Политика и икономика в България 1953–1964*, с. 257.

[137] ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а. е. 584, л. 36.

СССР в областта на специализацията и кооперирането. Непосредствените искания са повече от скромни: към Държавния планов комитет на СССР да се създаде общ планов орган за двете страни; той да извършва планирането за всички отрасли, по които икономиката на България ще се кооперира с икономиката на СССР и да се предприемат практически мерки за приближаване на ценовите системи на двете страни с цел решаване на валутните въпроси[138].

Колкото и абсурдна и предателска към националния суверенитет да е идеята на Живков, той успява да извлече всякакви ползи от нея – в международен и във вътрешен план. Успехът на тактиката му може да се проследи по конкретните резултати от посещението през 16–21 февруари 1964 г. на българската партийно-правителствена делегация в Москва. Обсъждат се създаването на *„междуправителствена българо-съветска комисия за икономическо и научно-техническо сътрудничество"* в рамките на СИВ, както и непосредствените финансово-технически искания на българската страна. Те изглеждат прекомерни на съветските управляващи. Ст. Тодоров си спомня, че при преговорите Хрушчов го попитал дали *„дорогой Станко Тодоров е приключил с исканията. Тогава Микоян подхвърлил не дорогой, а золотой* (сиреч скъпо струващ – б. Ст. Т.) *Станко Тодоров"*[139]. Независимо от киселата забележка на първия зам.-министър-председател Анастас Микоян, Кремъл отпуска дългосрочен заем на България от 300 млн. рубли, по-рано отказан от Хрушчов. Съветският съюз обещава и техническо съдействие за изграждане на редица крупни промишлени предприятия, сред тях и три завода по електроника: във Варна – за радиолокационно оборудване, в Гоце Делчев – за производството на радиостанции и в Търново – за производство на телевизори[140].

Във вътрешнополитически план идеята за *„сближението със СССР"* дава възможност на Живков още по-здраво да укрепи позициите си пред Москва. След като запознава пленума на ЦК на БКП през лятото на 1963 г. с нея, тя е разисквана в Политбюро . Там възраженията са, че подобна стъпка ще навреди на международния престиж на СССР, ще попречи на неговата външна политика. Обстоятелството, че по такива съображения българското Политбюро не е във възторг от предложението на Т. Живков става известно на съветското ръководство. По спомените на Живко Живков, бъдещият съветски лидер Леонид Брежнев при посещенията си в България през 1964 г.[141] дава да се разбере, че в Кремъл са обсъждали реакцията на тясното българско партийно ръководство и са били обезпокоени да не би тя да прикрива някакъв антисъветизъм. Успокоен от Ж. Живков, че подобно подозрение е безпочвено и не отговаря на истината, Брежнев се прибира да докладва в Москва[142]. Ако приемем

---

[138] Марчева, Ил. *Тодор Живков – пътят към властта. Политика и икономика в България 1953–1964*, с. 258.

[139] Тодоров, Ст. *До върховете на властта*, с. 114.

[140] Пак там, с. 114; Баева, И. *„Сближението" между България и Съветския съюз (1963–1973)*, с. 98.

[141] За погребението на Д. Ганев – 20 април 1964 г. и през септември с. г. по повод тържественото честване на 20-годишнината на „социалистическата революция".

[142] Живков, Ж. *Кръглата маса на ПБ*, с. 42–44.

този разговор за достоверен, става ясно, че Т. Живков с безумната си идея е успял да докаже, че е най-сигурният съветски човек в българското Политбюро. Това е допълнителен аргумент за оставането му на върха на партийната и държавна пирамида и след свалянето на Хрушчов.

Българите нямат икономически и политически основания за друг избор в стремежа си да се индустриализират бързо, какъвто е стремежът и на другите поизостанали страни от Източния блок. Българският комунистически лидер и министър-председател Тодор Живков в статия от 29 август 1964 г. във в. „Работническо дело" обявява, че *„В условията на социализма, решението на всички въпроси, свързани със суверенитета, трябва да бъде подчинено и е подчинено на интересите на трудещите се, на интересите на подема, укрепването и развитието на всяка страна и цялата общност* [...] *Опитите да се отслаби сътрудничеството между социалистическите страни водят до отслабване и подкопаване на техния суверенитет."* Разбира се, Живков подчертава, че *„Конкретните условия на нашата страна, нейните собствени интереси, както и интересите на цялата социалистическа система изискват щото едновременно с нашето участие в международното социалистическо разделение на труда на многостранна основа икономиката на България все повече да се сближава с икономиката на Съветския съюз"* [143].

Тези думи на Живков съвсем не са израз само на идеологическа и политическа лоялност. Зад тях се крие икономически интерес. Защото интеграцията в СИВ, въпреки или по-точно може би заради прекомерните очаквания на Хрушчов, реално буксува. Това е видно от факта, че от 1963 до 1966 г. не се провеждат сесиите на СИВ поради възникналите проблеми в интеграцията. Същевременно в рамките на тази интеграция през първата половина на 60-те години България се оказва основен снабдител на социалистическата икономическа общност на плодове, зеленчуци, тютюн, вино и др. селскостопански продукти. През 1961–1965 г. тя показва най-висок средногодишен темп на нарастване на селскостопанската продукция в общността – 2,9% срещу 2,6% за Румъния, 2,1% за СССР, 1,9% за Полша, 1,7% за Унгария, 1,3% за ГДР, и 0% за Чехословакия. Този ръст на селскостопанското производство за СИВ кара българските власти да поставят непрекъснато въпроса за повишаване на цените на селскостопанските продукти, които се търсят в общността на фона на стремежа за ускорена индустриализация във всяка от тях. Но справедливите български искания остават без отглас и обричат страната да продължава да изостава в модернизирането на индустриална основа. Ярък пример в това отношение дава съвещанието на партийните и правителствени ръководители на страните членки на СИВ през юли 1966 г. в Букурещ, което остава без отговор писмото молба на Т. Живков до всички първи секретари на предстоящата XX сесия на СИВ да се разгледа въпроса за повишаване на цените на селскостопанските продукти[144].

---

[143] Живков, Т. *Социализмът и неговата роля в световния революционен процес.* – В: *Работническо дело*, бр. 242, 29 август 1964 г.

[144] Никова, Г. *„Реформите" в СИВ през 60-те години и България*, с. 652.

Този въпрос не се решава и на самата XX сесия, въпреки че тя се провежда в София заедно с 27 заседание на Изпълкома на СИВ от 8 до 13 декември 1966 г. Там напразно българският представител – зам.-министър-председателят и член на ПБ Тано Цолов ще убеждава своите колеги да повишат контрагентните цени на селскостопанските и хранителните стоки в духа на писмото на Т. Живков. В работен порядък Цолов изразява българската позиция на недоволство от факта, че въпреки признанието на най-високо равнище в СИВ от 1958 г. за необходимостта от преминаване към собствена база на цените в организацията, това не се е осъществило.

За българския износ това е проблем, проличал още от 1949 г. Но в средата на 60-те години той се задълбочава, тъй като, ако в довоенния период България изнася 20% от селскостопанската си продукция, то през 1965 г. този процент вече е 35. За да увеличи тази продукция страната инвестира в селското стопанство големи суми: 20% от общия обем капиталовложения ежегодно през последните 15 години във вид на торове и машини, при непрекъснато намаляване на работната ръка на село и при намаляване с 20% на площите, засявани с пшеница, царевица и др. зърнени култура за сметка на експортните зеленчуци и плодове. Коригираните от 1 януари 1965 г. цени в СИВ на база действащите средни цени на основните световни пазари за периода 1960–1964 г. не удовлетворяват българските искания. Защото и тогава продаваните в СИВ селскостопански и продоволствени български стоки са с 40% по-ниска рентабилност в сравнение с промишлените стоки[145]. Оказва се, че при обсъждане на въпроса първоначална готовност да подкрепят българската позиция показват представителите на СССР, Румъния и Монголия – по-изостанали и също селскостопански износители. Делегациите на Унгария, Чехословакия и ГДР като вносители на такава продукция се изказват против. Тяхното опасение е с по-други проекции – те се страхуват, че промяната на цените ще засегне не само българския износ, но и износа от СССР. По-развитите индустриални страни се страхуват, че въвеждането на вътрешни по-високи цени за селскостопанските стоки ще доведе и до повишаване на селскостопанските и промишлените суровини, които те купуват главно от СССР. Освен това тези страни имат и по-общ икономически аргумент – откъсването от възприетия критерий за стокообмен – равнището на цените на световните пазари – ще затормозява растежа на взаимната търговия и следователно търсената интеграция. Ето защо полската страна излиза с компромисно решение, подкрепено от ГДР и Чехословакия – поставеният въпрос за цените на селскостопанските продукти да се отнася само до износа от България. Това предложение веднага среща съпротивата на Монголия и Румъния, а и на СССР. Напразно българската делегация се среща на няколко пъти с делегациите на трите страни в опит да ги убеди да се обединят върху предложение за конкретни цени на конкретни продукти. XX сесия не приема българското предложение и оставя въпроса за проучване в Изпълнителния комитет през 1967 г.[146]

---

[145] Пак там, с. 654.

[146] Пак там, с. 654–656; ЦДА, ф. 1244, оп. 1, а. е. 67, л. 447–449.

Набелязват се и други противоречия. По-слабо развитите страни продължават да настояват да се спазва решението на II сесия на СИВ за безвъзмездно предаване на научно-техническа документация, а по-високоразвитите индустриални страна като ГДР и Чехословакия да искат неговото преразглеждане. Румъния също показва готовност тази обмяна да мине на търговска основа, защото тя вече е закупила от капиталистическите страни лицензи за производство на стоки и техника, които естествено не желае да дава даром на страните от СИВ. Повечето страни се стремят, където имат изгода, сътрудничеството в СИВ да премине на търговска основа. Дългосрочното планиране и координиране също среща съпротива у повечето страни членки, особено Румъния и Полша. Те показват готовност за съгласуване на плановете си само за периода до 1970 г. Немската и чехословашка страна възприемат друга тактика, за да запазят позициите си на водещи индустриални страни в общността, като настояват страните да провеждат непосредствено специализиране чрез преки договори, а не по решение на органите на СИВ. Към това предложение се присъединява и Унгария, която настоява в светлината на новите икономически реформи непосредствените производители да се кооперират по между си. Тези противоречия се отразяват дори върху ръста на търговията в общността. Ако през 1956–1960 г. взаимният им стокообмен е растял с 13%, то през 1961–1965 г. той спада на 7%, а през 1966 г. е само 1%[147]. Така интеграцията през първата половина на 60-те години в СИВ буксува и не обещава бързи решения и облекчителни условия за стремежа на България да се индустриализира на съвременна основа.

4. *Новата икономическа реформа*

4.1. Идеите за икономическа реформа и тяхното приложение в промишлеността

Заедно с политиката за все по-плътно сближаване на икономиката на България със съветската като път към модерно индустриално развитие, българските управляващи и най-вече Т. Живков не пренебрегват необходимостта от реформиране на установилата се система на стопанско управление. Тази необходимост се осъзнава в целия Източен блок. Тя е свързана с подетата на две вълни *„десталинизация"* - от средата на 50-те години (XX конгрес на КПСС) и в началото на 60-те (XXI конгрес на КПСС от октомври 1961 г.). Това е голямата идейна рамка, която подтиква търсенията на икономистите да преоткрият, че при социализма действа законът за стойността, макар и в деформиран вид. Задачата, която поставя Сталин през 1952 г. в книгата си „Икономически проблеми на социализма" е да се преодолее стоко-

[147] Никова, Г. *„Реформите" в СИВ през 60-те години и България*, с. 654–656; ЦДА, ф. 1244, оп. 1, а. е. 67, л. 452–454; *Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века*. Т. I, с. 385.

вият характер на производството при социализма. Ето защо *„десталинизацията"* намира в икономиката израз в политика, която използва *„действието на закона за стойността"*, *„печалбата"*, *„рентабилността"*, *„материалните стимули"*, *„стопанската сметка"*, *„самофинансирането"*, *„ефективността на производството"*. От нея се очаква да интензифицира производството с цел продължаване на поддържане на високи темпове на растеж, защото се осъзнава, че са изчерпани или са на изчерпване екстензивните и структурни фактори за това.

„Десталинизацията" възражда идеите на *Новата икономическа политика* (НЕП) от 20-те години на XX век в Съветска Русия, които си струва да се припомнят. *„Новата икономическа политика"* разкрива едната алтернатива за реформиране на икономиката при социализма. Другата е политиката на *„военния комунизъм"*, която се модифицира в сталинската индустриализация през 30-те години. Идейните основи на НЕП дават меншевиките – десните социалдемократи в Русия, които през 1918–1920 г. говорят за *„смесена държавно пазарна икономика, съчетана с идеи за политическа демокрация"*. Така през юли 1919 г. в манифеста на ЦК на меншевиките „Какво да се прави?" се прокламира, че при запазване в ръцете на държавата на промишлените предприятия, трябва да се допусне частният капитал навсякъде, *„където той може да обещае да подобри, разшири или поевтини производството"*. А това се оказва селското стопанство и дребната търговия, услугите и занаятите. Ярка подкрепа на НЕП дава Николай Бухарин от болшевишката партия, който става известен с лозунга си: *„На цялото селячество, на всички слоеве трябва да се каже: обогатявайте се, натрупвайте, развивайте своето стопанство"*[148].

Заедно с тази най-известна линия на НЕП-а се реализира и другата: от април 1921 г. в държавния сектор се създават затворени кръгове в производството, наречени тръстове. Те представляват най-едрите и най-добре оборудвани технически държавни предприятия, в които се въвежда стопанско самоуправление на основата на трите „С": стопанската сметка, самоиздръжка и самофинансиране, за да се постигне концентрация на държавния сектор в промишлеността и се докаже неговото предимство в конкурентна среда на частния капитал и пазара. Тогава частният чуждестранен капитал също е допуснат в Съветска Русия във вид на концесии. Но от 1926 г. започва подготовката за първия петилетен план, което бележи и настъплението срещу частния капитал. Групата на Николай Бухарин постепенно е изтласкана, а ВКП/б/ предприема през 1928–1929 г. курс към форсирана индустриализация за развитие на отбранителната промишленост, а не за пазарно обслужване на селото. Тя изисква и налага системата на централизирано държавно управление – на монополно управляващата комунистическа партия върху всички страни на икономическия и обществен живот, за да се мобилизират всички ресурси и да се убедят хората да се жертват в името на строителството на новото общество. Така се осъществява сталинизация на икономиката, а през 1929 г. тръстовете са ликвидирани[149].

---

[148] Цит. по Ратьковский, И. С., Ходяков, М. В. *История Советский России*. С.-Петербург, 1999, с. 123.

[149] Пак там, с. 122–126

Впечатляващите успехи в изграждане на индустрията през 30-те години обаче стават за сметка на потреблението и селското стопанство. Затова в края на 30-те години икономистите започват да си задават въпроса „Реформируема ли е тази т.нар. социалистическа икономика?" Такава полемика се води между видния представител на неолибералните икономисти Лудвиг фон Мизес, който вижда една от основните причини за отрицателния отговор на поставения въпрос в наличието на доминираща държавна собственост върху средствата за производство, и защитника на възможностите за нейното реформиране с пазарни механизми – полския икономист и дипломат Оскар Ланге (1904–1965). След Втората световна война и след 1956 г. той има особено влияние в Източния блок. Неговите идеи вдъхновяват в началото на 60-те и Влоджимеж Брус в Полша и икономистите Режьо Ниерш и Лайош Антал в Унгария и Ота Шик в Чехословакия[150].

Всички реформатори се стремят да усилят мотивацията на производителите и повишат ефективността на управление на социалистическата планова икономика, като внедряват различни елементи на стоково-паричните отношения в нея. Те се стремят да вкарат подобен подход дори в отношенията в СИВ. В целия Източен блок се забелязва интерес към състоянието на тогавашната западна икономическа мисъл. Проведени са три международни конференции – през 1960 г. в Берлин, през 1964 г. в София и през 1966 г. в Братислава, на които източноевропейските икономисти критикуват от марксистки позиции различните школи на западните икономисти, вкл. Лудвиг фон Мизес, Фридрих Хайек, Милтън Фридман, Джон Кейнс. А това говори, че са ги познавали и дори критикувайки ги са имали информация за тези направления на обяснения и развитие на пазарната икономика. За това свидетелства и фактът, че се превеждат и западни изследвания за посочените учени. Така през 1959 г. е преведена на руски език книгата на Е. Жамс „История на икономическата мисъл през XX век". А през 1968 г. съветското издателство „Прогресс", Москва, пуска само за „научните библиотеки" обзорната книга на американския икономист, професор от Масачузетския университет, Бен Селигмен, „Основни течения на съвременната икономическа мисъл", чието първо издание на английски е през 1963 г. Тази книга се продава и в България. Така че през 60-те години интересът в Източния блок и в СССР към теорията на пазарната икономика от неолибералните школи на Запад очевидно е голям и той допълнително подхранва търсенията на икономистите за ефективна социалистическа икономика чрез вкарване на пазарни механизми.

В СССР подобни идеи са свързани с името на харковския професор Евсей Либерман (1897–1981) и двете му знаменити статии, публикувани във в. „Правда", на 9 септември 1962 г. „План, печалба, премия" и „Още веднъж за плана, печалбата и премията" („Правда", 20 септември 1964 г.). Харковският професор не подлага на съмнение държавната собственост върху средствата за производство, а пред-

[150] Бокарев, Ю. П. *СССР и становление постиндустриального общества на Западе 1970–1980-е годы*, с. 216–217; Марчева, Ил. *Към историята на икономическата реформа в средата на 60-те години в България*. – В: *Исторически преглед*, 2012, № 1–2, с. 167.

лага промяна на основния метод на нейното управление, а именно – централното планиране. Либерман предлага да се планира и отчита обемът на реализираната продукция на всяко предприятие, т.е. печалбата му, като за свърхпланова печалба да се дават премии, но при задължително изпълнение на планираните договорени доставки и като се взема предвид качеството на продукцията и срока за изпълнението ѝ. Така Либерман пледира да се премахнат многото планови показатели за всяко предприятие (включително и тези за производителност на труда, себестойност и брой на заетите). Това може да стане като предприятията станат автономни, преминат на стопанска сметка и се самоиздържат. Т.е. като се оставя на предприятията след изплащане на суми в държавния бюджет част от изработените средства или с други думи част от печалбата. От нея да се създадат фондове за материално стимулиране на предприятието – фонд за развитие на производството, фонд за задоволяване на културно-битовите нужди на трудещите се в това предприятие (за строителство на ведомствени жилища, детски градини, почивни станции, детски лагери и др. п.), фонд за материално поощряване (премии). Така, смята Либерман, ще се увеличи материалната заинтересованост от по-добри резултати от труда на всеки член от колектива, ще се интензифицира труда и ще има стремеж да се повиши качеството на продукцията, защото тя трябва да бъде пласирана на пазара[151]. Вижда се защо двете статии са публикувани в съветския официоз в. „Правда": в тях елегантно, без да се нарушава монопола на държавната собственост, част от социалните разходи се прехвърлят върху конкретното предприятия и се облекчава бюджетът.

Либерман става изключително популярен не само в СССР, но и в другите източноевропейски страни, особено в ГДР, както и сред западните съветолози и наблюдатели. Те започват да наричат *„либерманизация"* опитите за либерализация на съветската икономика, а есенцията на съветската реформа според тях е: *„Комунистически флирт с печалбата"*[152]. Това е идейният контекст да се оформят две основни групи сред съветските икономисти – т.нар. привърженици на пазара (*„пазарници"*) и на противници му (т.нар. *„централисти"*). Това деление се прехвърля

---

[151] Марчева, Ил. *Към историята на икономическата реформа в средата на 60-те години в България,* с. 167

[152] Ето защо в своята книга „Икономически методи за повишаване на ефективността на общественото производство", излязла в Москва през 1970 г. (когато реформата вече умира, и по-скоро е време за равносметката ѝ), Либерман се чувства длъжен да обърне внимание на публиката, че западните критици на реформата утвърждавали, че едва ли не с негова благословия СССР възприема капиталистическия мотив за развитие на производството – печалбата. Професорът веднага се дистанцира от това с типичното за времето заклинание – че печалбата при социализма само по форма съвпада с печалбата при капитализма, но всъщност тя се различава коренно от този стимул за развитие при капитализма, защото собствеността е държавна, а не частна, и печалбата принадлежи на цялото общество. Затова и целта на народното стопанство при социализма е не максималната печалба, за все по-пълно задоволяване на растящите материални и духовни потребности на населението. http://m-antonov.chat.ru/capital/ant_glava_7.htm (последен достъп на 20 април 2013).

и в България сред българските икономисти, които са в основата на българския вариант на реформата[153].

Необходимостта от подобряване на икономическото управление на одържавената към началото на 60-те години собственост върху средствата за производство се осъзнава и от българските ръководни среди не само поради реформаторските импулси на Москва и на останалите източноевропейски страни. За това допринася и грандиозната задача да се интензифицира производството като предпоставка за изпълнение на Програмата за строителство на комунизма, по-добре да се съчетае то с нарасналото потребление. За да постигне интензификацията Живков, наред с икономии на бюджетни средства, се насочва, както това правят и ръководителите на другите източноевропейски страни, към *„усъвършенстването на партийното, държавно и стопанско ръководство"*[154].

„Усъвършенстването" започва с Майския пленум (8–9 май) 1963 г. на ЦК на БКП, когато се възстановява отрасловият принцип на управление. От една страна кураж за това дава централизацията в управлението на икономиката в СССР от март 1963 г. със създаване на Висшия съвет за народно стопанство (ВСНХ). Но от друга отрасловият принцип се налага с оглед задачите за икономии, механизация и ефективност на ресурсите и средствата, тъй като след създаването на окръзите през 1959 г. всеки окръг се стреми сам на първо място да задоволява собствените си нужди, всяко предприятие само да произвежда колкото се може повече от необходимите му детайли, възли и полуфабрикати. Така се стига да разхищения на ресурси, дублиране на производството и неефективни структури, които нямат къде да си пласират продукцията. За да се преодолеят тези недостатъци в териториалното управление, спасение се търси в отрасловата концентрация и централизация на ръководството на промишлеността.

Ето защо на Майския пленум на ЦК на БКП не само се възстановяват функциите на отрасловите министерства и комитети, но се решава да се създадат в отделните отрасли и подотрасли на промишлеността обединени промишлени предприятия, по-късно наречени Държавни стопански обединения (ДСО). Принципите на изграждането им са еднородност или сходство в производството, общност или последователност на технологичните процеси, комплексно използване на суровинните източници в един и същ район или комплексна обработка на суровините. Предвижда се да се предоставят по-широки права на централните ръководства на обединените предприятия, за да могат по-оперативно и много по-бързо да решават въпросите на произ-

---

[153] Тези разграничения не са официални. Използвам тези термини за удобство при анализа, съзнавайки напълно техния условен и неточен характер. За пръв път чух определението *„пазарник"* (което е калка на „рыночник") за проф. Г. Петров при среща разговор с последния социалистически директор на БНБ Васил Коларов. По-късно се натъкнах на този термин в съвременната руска история на реформените идеи през 60-те години. Впоследствие доц. Р. Аврамов в свой текст, посветен на акад. Евгени Матеев, потвърди съществуването на такова неофициално разделение сред икономистите в социалистическите страни или поне в България по подобие на СССР. – Аврамов, Р. *Ретроспекция за Академика*. – В: *Култура*, брой 13, 8 април 2010.

[154] ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а. е. 450, л. 27.

водството и да прилагат икономически средства за въздействие върху предприятията, влизащи в дадено обединение чрез самоиздръжката и стопанската сметка.

Заедно с тези промени в управлението на икономиката, Т. Живков и неговото правителство следят отблизо радикалните идеи на *„пазарниците"* в Москва. Това е видно от докладната записка от февруари 1963 г. на първия секретар на посолството на България в Москва Крум Босев до посланик Любен Герасимов за дискусията в съветския печат по икономически въпроси, провокирана от статията на Либерман. През март 1963 г. записката е препратена на министъра на външните работа Иван Башев. Така българското ръководство е подробно уведомено за статията на Либерман, както и за разгорещената дискусия в съветския печат, разгърнала се след XXII конгрес на КПСС първоначално в специализираната, а по-късно и сред централната и местна преса и обхванала учени икономисти и стопански дейци и най-широки читателски маси. То е информирано и за готвещия се по поръчение на КПСС в МС на СССР закон за социалистическото предприятие, в който да се предвидят широки права и по-активно участие на трудещите се в управлението на предприятието с оглед използване на материалната им заинтересованост[155]. За своята информираност за съветската икономическа дискусия, макар и между другото, Живков признава на Михаил Суслов през май 1965 г.[156] Потвърждава я и дългогодишният пръв помощник на Живков, началникът на канцеларията му – Нико Яхиел. Той посочва ясно, че *„Насърчен от тази дискусия* [съветската икономическа дискусия от 1962–1963 г. – б. а.] *Живков се зае с практическото осъществяване на икономическа реформа в България. Съставена бе специална група от икономисти (Гриша Филипов, Давид Давидов, Емил Христов, Георги Петров и др.), която да разработи виждания по този въпрос. Тя изработва проекта за докладна записка от името на Живков до членовете на ПБ, секретарите на ЦК и членовете на правителството за нова система на планиране и ръководство на народното стопанство"*[157].

Посочените от Н. Яхиел за бащи на българската реформа са сравнително млади, висукообразовани кадри – повечето с рангове на заместник-министри, доценти, кандидати на икономически науки, всички учили или защитили дисертации в СССР[158]. Неслучайно в световната литература се посочва, че най-

---

[155] Архив на Министерство на външните работи на Република България, оп. 19п, а. е. 971, л. 17–24.

[156] ЦДА, ф. 1Б, оп. 34, а. е. 8, л. 16.

[157] Яхиел, Н. *Тодор Живков и личната власт*, с. 158.

[158] Така Георги Петров (13 февруари 1929 г.) е завършил Финансово-икономическия институт в Ленинград; Гриша Филипов (1919–1994) е завършил икономика на промишлеността и търговията в Москва (1951), кандидат на икономическите науки (1954). Давид Давидов (1925–1993) също е завършил Финансово-икономическия институт в Ленинград (1950), к. ик. н. (1957), доц. (1959), издава през 1956 г. книгата „Стопанската сметка на промишлеността в НРБ". Емил Христов (1924–2009) защитава в Москва при пълно мнозинство през 1961 г. дисертация за материалното стимулиране в промишлеността. – Ташев, Т. *Министрите на България 1879–1999*, с. 482 ; Бонев, Ст. *Времето, в което живях и хората, с които работих*, с. 56–57; http://www.unwe.acad.bg/docs/ALMANAH-last.pdf/.

близко до идеите на Либерман е първоначалният българският вариант на реформи, което се интерпретира от западните автори като доказателство, че СССР ни използва за опитно поле[159]. В свое късно интервю най-радикалният от тях – Георги Петров твърди пък противоположното: *„Руснаците нямаха отношение към промените"*[160]. Това признание, че инициативата не е съзнателно наложена от Кремъл, за да се експериментира първо в България, не трябва да ни заблуждава, че идеите за реформи в България са абсолютно спонтанно българско дело. Както посочва и Милан Пиляк, позовавайки се на интервюто си с проф. Георги Петров през 2010 г., Гриша Филипов и Емил Давидов [вероятно става дума за Емил Христов – б. а.] през 1963 г. посещават Югославия, за да се запознаят и с югославския опит[161].

Докладната записка от 9 октомври 1963 г. до Политбюро, секретарите на ЦК на БКП и членовете на правителството е първият вариант на новата система на ръководство. Тя е обсъдена на 25 и 29 ноември 1963 г. с актива на ЦК на БКП, с министри, учени и стопански дейци[162]. В нея Тодор Живков дава висока оценка на структурата на партийните, държавните и стопанските органи при възстановяване на принципа на отрасловата централизация, обявен на Майския пленум 1963 г. Но предлага и възможности за усъвършенстване на системата на управление на икономиката съвсем в стила на статията на Е. Либерман. Остро критикува фетишизирането на плана, прекомерното и всеобхватно планиране по всички показатели от страна на централните органи. Предлага да се намалят утвърждаваните централно показатели като се сведат до няколко (4): за обема на производството в цени (само за някои основни производства – и в натура); за капиталовложенията; за някои основни суровини и машини и за вноските в бюджета[163]. На второ място Живков и групата, която изработва докладната записка, открито изразяват разбиранията на *„пазарниците"*, като заявяват следното: *„Въпреки че всички признават съществуването на стоковото производство при социализма, ние на практика подценяваме значението и ролята на стоково-паричните отношения, а нашето планиране в повечето случаи влиза в противоречие с изискванията на закона за стойността."*[164]. В резултат се получава производство заради самото производство, занижени планове, чието преизпълнение не е свързано с възможностите за пласмент на произведената продукция. Към 31 декември 1962 г. свръхнормативните запаси от готова продукция и незавършено производство надхвърлят 170 млн. лв., в това число и 150 млн. лв. нереализирана

---

[159] Иванов, М. *Реформаторство без реформи*, с. 58, бел. 50.

[160] Пак там, с. 61, бел. 58.

[161] Пиляк, М. *Од „великог скока" до јулске концепције": реформе бугарског привредног система 1958–1968.* – В: *Токови историје,* 2012, № 3, Београд, 2012, с. 113–133.

[162] Междувременно на ниво предприятие тази система започва да се експериментира още от юли 1963 г. – *Стопанска история*, с. 487.

[163] ЦДА, ф 1Б, оп. 5, а. е. 591, л. 93–94; Яхиел, Н. *Тодор Живков и личната власт*, с. 158–159.

[164] ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а. е. 591, л. 100.

готова продукция, надвишават 2,5 пъти утвърдените нормативи[165]. Държавата търпи огромни загуби, защото това е несъобразена с нуждите на потребителите продукция. Изход от положението се сочи пак в духа на идеите на Либерман и на *„пазарниците"* – укрепване на стопанската сметка и засилване на материалната заинтересованост на непосредствените производители, като се обявява, че печалбата т.е. *„постигната при осъществяване на основното изискване на стопанската сметка рентабилност"* е онзи критерий, по който трябва да се оценява предприятието[166]. Затова печалбата трябва да стане основен обобщаващ показател, който трябва да се планира в съответствие със закона за стойността при социализма. Тя ще показва обема на произведената и реализирана продукция, намаляването на себестойността на продукцията, повишаването на производителността на труда, икономиите на производствените ресурси, подобряването на организацията на производство[167].

На трето място фактът, че Живков се обгражда от млади икономисти с титли, завършили своето икономическо образование след 1944 г., говори, че настъпва времето на промени в управленския екип. Тези предпочитания на Живков могат да се обяснят и с естествената смяна на поколенията, и с виждането му, че чрез новите идеи за промяна може да се пребори със старите кадри, повечето смятани за сталинисти или догматици и така да се утвърди в политическия и обществен живот. Друг е въпросът,

---

[165] Пак там, л. 106.

[166] ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а. е. 591, л. 108; Стопанската сметка се въвежда през 1946 г. със Закона за самоиздръжката на държавните и държавно-автономните стопански предприятия. Този закон предвижда осигуряване от страна на предприятията на средства за разширяване на производството и на заплащане чрез захранване на различни фондове. Но в резултат заплащането в държавния сектор се оказва по-ниско отколкото в частния. Затова през 1948 г. нещата се променят. Със Закона за държавното предприятие от 1948 г. фактически се премахва реалната самоиздръжка. Новата организация на финансиране се утвърждава окончателно с Указа за държавните предприятия от 1951 г. На предприятията се оставя малка част от 10 до 30% от печалбата – за фонд на Директора, за попълване на плановия прираст на собствени оборотни средства, за извънлимитни капиталовложения. Държавата поема върху себе си отговорността за балансиране на приходите и разходите на всяко предприятие чрез планови отчисления от печалбата и чрез финансиране чрез бюджета на плановите загуби и на преобладаващата част от капиталовложенията (лимитните капиталовложения). Допуска се преразпределяне на оборотни средства между отделни предприятията от страна на висшестоящите организации – от отрасловите управления към министерствата, и от бюджета. Т.е. чрез бюджета държавата може в най-голяма степен да ползва наличните средства, да прехвърля от едно предприятие и отрасъл на друго според планираното и обявеното за приоритет, така че през 50-те години така се осигурява основното финансиране на индустриалното строителство. Същевременно тя ражда като защитна мярка на работниците и служителите стремежа към ниски планове и тяхното непрекъснато намаление. Тази система на финансиране на предприятия са запазва до реформата от 1964 г. Но от 1966 г. насетне самоиздръжката пак започва да се нарушава и фактически е отменена в новия икономически механизъм от 1971 г., когато предприятията губят своята самостоятелност и стават поделения на обединенията. – В: *Икономика на България*. Т. 2, с. 557–558, *Стопанска история*, с. 486–485, с. 521.

[167] ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а. е. 591, л. 109.

че новите кадри, възраждат стари идеи – от времето на НЕП на нереабилитираните от Хрушчов есери и меншевики. За да сложи някакъв ограничител в ревизията на икономическата мисъл (и не само), Живков провежда пленум по идеологическите въпроси през май 1964 г., на който обявява системна борба както срещу „догматизма" и „сектантството", така и срещу опасностите от „ревизионизма"[168].

Търсеното на баланса между отричането на догматизма и утвърждаването на либерализма, се проявява не само на пленума по идеологическите въпроси. То се вижда и по аудиторията, на която е предложена за обсъждане докладната записка, въвеждаща идеите на Либерман. Въпреки, че е разработена от младите кадри, Живков организира нейното широко обсъждане на 25 до 29 ноември 1963 т. в МС, където се събират по-стари членове и сътрудници на ЦК и на МС, видни икономисти и специалисти. Основен опонент на предлаганата нова система, поставяща печалбата като основен показател за дейността на предприятието, която трябва да се планира, се оказва известният учен, занимаващ се теоретично и практически с планиране на народното стопанство чл.-кор. Евгени Матеев, бивш съветник на В. Червенков[169]. Той е съгласен с критиката на на съществуващата система на планиране, но не се страхува да изрази гласно вижданията си за недостатъците на печалбата като показател дори с риск да мине за догматик и *„централист"*, следователно за сталинист, в момент, когато обществото е прегърнало вече безрезервно заклеймяването на сталинизма и догматизма. Е. Матеев се опасява, че гоненето на печалбата като показател за ефективността на дадено предприятие няма да може да гарантира единство на интересите на колектива на предприятието и на обществото, защото ще мотивира отделният колектив да произвежда, без да се съобразява с нуждите на обществото[170]. В стила на епохата на разобличаване на сталинизма, защитниците на реформата вземат изказването на Матеев на прицел. Опонират му и Емил Христов, и Давид Давидов, и Георги Петров, Кръстьо Добрев и др.[171]

Запалил се по новите идеи, Живков също ревностно защитава реформата. Той и неговият екип налагат да се вземе Решение на Бюрото на МС от 22–24 януари 1964 г. за приемане принципните положения на новата система и тяхното експериментиране в предприятия и отрасли. То започва на 1 април с. г. – по време, когато вече тече изпълнението на плановете по старата система, което дава отражение върху работата на първите 50 предприятия, минали на новата система. Това са предприятия от различни отрасли, вкл. и строителството, горско стопанство, промкомбинати, окръжно автомобилно предприятие, държавни и кооперативни търговски

---

[168] *История на БКП*, С., 1980, с. 557

[169] Акад. Евгени Матеев (1920–1997), завършва право в СУ, (1943), подпредседател на ДПК (1951–1952), председател на ЦСУ (1953–1959), доскорошен зам.-председател на Държавния комитет по планиране (1960–1962), член на ЦК на БКП (1962–1966), член на ДС (1974–1991), един от създателите на икономическата кибернетика в България. – Ташев, Т. *Министрите на България 1879–1999*, с. 285.

[170] ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а. е. 591, л. 5–11.

[171] Пак там, л. 12, 15, 57; Яхиел, Н., *Тодор Живков и личната власт*, с. 160.

предприятия, вкл. и такова за комунални услуги[172]. През 1963–1964 г. се създават и първите ДСО – това са „Родопа" и „Булгарплод"[173]. Изработва се и се приема специален правилник за функциониране на ДСО през 1964 г., допълнен и изменен през 1967 г. с ПМС № 20 от 1967 г. Управлението в едно ДСО включва генерален директор и неговите помощници от една страна и стопански съвет, в който участват представители на повечето предприятия, влизащи в обединението. Обикновено съветът се състои от 15–30 души. Стопанският съвет решава главните въпроси за развитие на обединението, а генералният директор следи за спазване на технологичната дисциплина и кадрите. Така се смята, че се съчетава единоначалието с общественото начало и се постига по-нататъшно демократизиране на ръководството на икономиката.

В отделните предприятия целият колектив избира производствени комитети, които утвърждават производствените планове, участват в разпределение на капиталовложенията и фондовете на предприятието. А директорът на предприятието движи организационните въпроси. Стопанската сметка и самоиздръжка се провеждат по фабрики и по цехове. Заплащането се обвързва с реализация на пазара на произведената продукция, но за всяка длъжност има тарифна ставка – минимално заплащане, независимо от реализацията, като се поддържа разлика между най-ниската и най-високата заплата 1:8.

Разпределението на средствата (за бюджета, за разпределение и възпроизводство) става от правителството (ДПК, отрасловите министерства) за отделните отрасли, а по предприятия – от ДСО и от самите предприятия. Министерството на финансите и банката като държавни органи работят преди всичко с ръководството на ДСО, докато отделното предприятие има самостоятелност преди всичко в рамките на ДСО[174].

Съставя се и *„оперативна група към Председателя на МС"*, в която влизат и авторите на докладната записка и други заместник-министри. Отговорник е Гриша Филипов, заместник председател на Държавния комитет за планиране, а за секретар е привлечен асистентът от Икономическия институт – в София Станиш Бонев[175]. Задачата на тази група е да разработи конкретните форми и средства за прилагане на новата система и да организира нейното по-нататъшно експериментиране.

---

[172] ЦДА, ф. 1Б, оп. 91, а. е. 1103, л. 3

[173] Бонев, Ст. *Времето, в което живях и хората, с които работих*, с. 50.

[174] ЦДА, ф. 1Б, оп. 34, а. е. 13, л. 9–12; ф. 1Б, оп. 6, а. е. 6578, л. 7–27; ДВ, бр. 26, 26 март 1967 г.

[175] Членовете ѝ са доц. к. ик. н. Давид Давидов, първи зам.-председател на КТРЗ, к. ик. н. Димитър Баждаров – първи зам.-министър на финансите, проф. к. ик. н. Иван Виденов – зам.-председател на Комитета на цените, доц. к. ик. н. Емил Христов – от Висшата партийна школа, доц. к. ик. н. Георги Петров от ВИИ „К. Маркс", Александър Манолов – секретар на ЦС на БПС, и Георги Димов, зам.-председател на БНБ. Тази група се формира от Атанас Белински – помощник на Тодор Живков по икономическите въпроси към ЦК. От спомена на Ст. Бонев за разговора си с Белински по повод привличането му в групата към МС се вижда, че в ЦК кандидатите се подбират – да са отлични студенти, с практически опит, занимаващи се с наука. – Ст. Бонев, *Времето, в което живях, и хората, с които работих*, с. 48; ЦДА, ф. 1Б, оп. 91, а. е. 1103, л. 1.

Правят се консултации и със съветски учени. За Москва заминават в средата на май 1964 г. Емил Христов и Ст. Бонев, които търсят съдействието на учени от съветската Академия за обществени науки и Висшия институт за народно стопанство „Георгий Плеханов"[176]. В своите срещи българите гледат да задават въпроси, а не да издават своите идеи и съображения. Едно от обясненията на Бонев за такова поведение е, че в международен мащаб българският експеримент на новата система бил новост и затова срещал обвинения в еретизъм и ревизионизъм, в отстъпление от централното планиране[177]. За да избегнат подобни обвинения, българите се готвят да обосноват идеите си теоретически и сверяват вижданията си със съветските учени. А това за сетен път доказва силното влияние на съветската икономическа наука и на идеологията върху експеримента, мисленето и обосновките на българските реформатори. Също така вероятно Е. Христов и Ст. Бонев отиват в Москва, за да не бъде обвиняван главният „реформатор" Т. Живков в ревизионизъм и в страната, и от Кремъл.

И ако групата на Христов и Бонев обслужва пряко Живков, захранвайки го с идеи, без да има официален статут, то се създава и официален орган за доразработване на системата и нейното прилагане. Това е формираната с постановление на МС от 16 февруари 1965 г. междуведомствена комисия в състав: ръководител е председателят на ДПК и членове – министърът на финансите, председателят на Комитета по труда и работната заплата (КТРЗ), председателят на Държавния комитет по научно-техническия прогрес (ДКНТП) и председателят на БНБ. Задачите на комисията са да подпомага ведомства и предприятия по приложението на новата система, да решава оперативно възникнали въпроси, да контролира и периодично отчита резултатите пред МС, да обобщава опита и съвместно с групата при председателя на МС да прави предложения. Така се слива работата на двете звена по реформата. Към работната група по настояване на Живков на основна работа преминава Емил Христов, който се очертава като силната фигура в разработката на системата. Именно негов е първия вариант на Тезисите на новата система, който допълнен и обогатен, е обсъден в края на 1965 г.[178] Нещо повече, по Указ на Народното събрание изработването на нормативни документи за прилагане на новите принципи се прехвърля на междуведомствената комисия. Тя заедно с работната групи и с помощта на КТРЗ, Министерство на финансите и ЦС на БПС и останалите заинтересовани ведомства разработва Временните наредби за взаимоотношенията между предприятията – бюджета, Временни правилници за устройството и дейността на производствените комитети, Временни указания по организацията и заплащането на труда.

Към организационния отдел на ЦК на БКП се създава оперативна група от 30 души, която трябва да води разяснителна работа в центъра и по места, както и да информира първия секретар и председател на МС и висшите партийни и държавни мъже (членовете и кандидат-членовете на Политбюро, секретарите на ЦК, члено-

[176] Ст. Бонев, *Времето, в което живях, и хората, с които работих*, с. 55.

[177] Пак там, с. 55.

[178] Пак там, с. 62–63.

вете на МС, включително и председатели на комитети без рангове на министри) за резултатите от пробното прилагане на новата система[179]. Още в първите информации от 1964 г. и до към юли 1965 г. се отчитат противоречивите резултати от реформата: от една страна, нараства съзнателността и заинтересоваността от работата на целия колектив, стопанската сметка се води и за най-малкото звено в дадено предприятие, преизпълнява се планът за стоковата продукция и следователно – за печалбата. Но от друга страна в резултат на това – в почти всички предприятия заплатата нараства по-бързо от производителността на труда , т.е. не се постига търсената интензификация[180].

Наред с това, прилагането на реформата разкрива и друг парадокс – заедно с либерализацията на стопанската дейност, с използване на пазарния принцип за оценка на работата – реализацията на продукция, нараства ролята на субективните, извънпазарни фактори като партийните и други обществени органи в предприятията, които трябва да способстват за прилагане на новата система. Тази двойственост допълнително ще минира усилията за прилагане на материалните (пазарните) стимули за интензифициране на труда. По партийните канали се отчита, че партийните организации в предприятията се ангажират все повече с производствени въпроси като качество на продукцията, пласмента на продукция, икономически наказания на работници, които работят некачествено – изпращане на по-ниско платена работа за деня на такива работници. Изключително нараства и се разширява партийният и народният контрол на различни участъци. Така в Захарния завод в Г. Оряховица действат през 1965 г. по време на експеримента 11 комисии за партиен контрол и 4 комисии за народен контрол[181]. Появяват се нови форми на взаимен контрол, тъй като грешките на един участък ощетяват пряко или косвено целия колектив и започва взаимно дебнене. В редица предприятия и научни учреждения се създават постове за контрол на качеството на различни производствени участъци; активизират се комисиите за партиен контрол по качеството, които без да чакат указания, правят проверки при сигнал. В случаите, когато се прилага групово заплащане на труда с цел подобряване на работа на конвейер, това води до стремеж работниците да си присвоят по-висок разред, за да получат повече, затова се излъчва по места комисия за проверка на знанията. Също така в името на по-високата печалба се нарушават нормите на безопасността на труда, затова профкомитетите създават контролни постове по охрана на труда, които проверяват машините за обезопасеност и при нарушения ги спират. Производствените комитети, които трябва да съдействат за планиране на работата на работническия колектив по предприятия, стават все по-активни в разпределянето на печалбата[182]. Но в тях се оказва, че влизат предимно специалисти, а не работници, в резултат на което във временните наредби, съставени по предприятия, се предвижда нама-

[179] ЦДА, ф. 1Б, оп. 91, а. е. 1103, л. 1.

[180] Пак там, л. 1–36.

[181] Пак там, оп. 38, а. е. 78, л. 62.

[182] Пак там, л. 63.

ляването на заплатата на работниците при неизпълнение на задачите да е много по-голямо от това на специалистите. А това подсказва как в тази система се усилва съществуващото по много психологически и исторически причини противоречие между работниците и специалистите и по-точно между работниците и научно-техническата интелигенция.

За да се преодолее този род „субективизъм" за помощ се търсят икономисти, които да определят със сложни изчисления стопанския принос на всеки един участник в производството. Появяват се обществени бюра за икономически анализ, които стават помощни органи и на партийните, и на стопанските ръководства[183]. Нараства ролята на средните и низови кадри – на ръководителите на цеховете, бригадирите, майсторите на смени, техниците – от тях зависи подобряването на работата на всеки участък, а оттам – заплащането на всеки работник. Затова на партийните организации се вменяват грижи за повишаване на икономическите знания и за обучението в такива знания на инженерно-техническите и низовите кадри. Констатира се, че трябва да са дават минимум икономически знания и на работниците, като се организират беседи от икономисти за разясняване на печалбата и принципите на нейното разпределение[184].

Усилването на субективния фактор при определяне на заплащането в лицето на низови ръководители и местни партийни активисти логично довежда до това, че работещите не посрещат безрезервно новата система. В експерименталните предприятия и част от работниците, и част от специалистите са настроени резервирано към прилагането на нови критерии като печалба, за оценка на работата на всеки един работник. Изказвани са опасения, че тази система облагодетелства предимно ръководните кадри, а за работника ще доведе до повишаване на нормите и намаляване на заплатите[185]. Пропагандата за ползите от интензификация на труда, за постигане на печалба за отделното предприятия има отрицателно въздействие върху работниците в по-общ ценностен план, както отчитат партийните информации: наблягайки на ползите от новата система, на това какво ще спечели отделният работник, тази пропаганда свежда интересите на работещите само до печалбарство, сребролюбие и индивидуализъм – определени като *„остатъци от капитализма"*[186]. Отчита се, че работниците се настройват срещу по-високите възнаграждения на ръководителите и специалистите и в същото време отричат правото на някои категории служители от администрацията да участват в разпределението на печалбата. Затова организационният отдел на ЦК призовава да се мобилизира субективният фактор да противодейства на тези нагласи. Предлага се това да се постигне, като се привличат работниците в управлението, повиши се значението на производствените комитети в предприятията и се подобрят партийните структури в ДСО[187].

---

[183] Пак там, л. 60.

[184] Пак там, л. 64.

[185] Пак там, л. 63.

[186] Пак там, л. 71.

[187] Пак там, л. 53–80.

Постъпващата информация за прилагане на системата показва, че реформата не само въвежда „пазарното мислене" сред трудещите се, а и усилва ролята на субективния фактор в лицето на партийното, профсъюзното и стопанското ръководство по места. Но тя ражда и безработица. При интензификацията на труда с внедряване на стопанската сметка по цехове и производствени участъци се стига и до уволнения на работници. Това става например в обувния завод „9 септември" в София. В резултат от експеримента се съкращават 48 души[188] и то в момент на безработица, за която МС издава Разпореждане от 6 май 1965 г. за безплатно оземляване на безработните и разселването им извън големите градове през 1966 г.[189]. Освен това Живков през лятото на 1965 г. си дава сметка, че главната насока на реформата – повишаване преди всичко на материалната заинтересованост на производителите лесно може да взриви самата реформа. В резултат от нейното прилагане нараства покупателната способност, а възможностите за нейното задоволяване не са големи, защото основните тенденции в българската икономика са да се развива не толкова леката, колкото тежката промишленост[190]. Неслучайно от 1 януари 1968 г. се повишават цените на дребно на много стоки и услуги, за да се намали търсенето.

Посочените проблеми през 1964 г. и през първата половина на 1965 г. според управляващите произтичат от старата система, от непълното прилагане на новата, както и от старото мислене на хората[191]. Но за отбелязване е, че не се отчита дейността на предприятия, които от 1 януари 1964 г. са по новата система – предприятия на „Българска Фотография" и най-вече ДСП „Родопа" и „Булгарцвет", което говори, че съществува стремеж желаното да се приема за действително. На такава оценка навежда решението на ПБ и ЦК на БКП и Бюрото на МС от 21 юни 1964 г. за по-нататъшното разпространяване на системата, за да може по-пълно да се изявят достойнствата ѝ[192].

От началото на 1965 г. новата система се прилага още по-широко, като обхваща и цели отрасли. Тогава се изграждат първите производствени обединения. Така с Разпореждане на МС №55 от 13 март 1965 г. Главно управление на тютюневата промишленост, дотогава на бюджетна издръжка, се преобразува в ДСО „Булгартабак", поставено изцяло на стопанска сметка[193]. Други 4 обединения възникват в хранително вкусовата и леката промишленост: „Захарна промишленост", „Винпром", „Пирин", „Фармахим" и др. Подобни 8 обединения се формират в областта на машиностроенето. Държавата им поставя план само за валутата, която следва да дава дадено ДСО, а планирането, изкупуването, преработката и реализацията на продукцията е негова грижа. Така се смята, че се премахват посредниците – различни държавни търговски и производствени звена – между централния планиращ орган и изпълнителите. Пре-

[188] Пак там, л. 1, л. 58.

[189] Мигев, Вл. *Частният сектор в българската икономика през 60-те години.* – В: *Сборник в чест на доц. Минчо Минчев.* В. Търново, 2006, с. 133.

[190] ЦДА, ф. 1Б, оп. 34, а. е. 8, л. 16.

[191] Пак там, оп. 34, а. е. 13, л. 12.

[192] Пак там, оп. 91, а. е. 1103, л. 1–36.

[193] Ядков, Д. *Булгартабак.* С., 2000, с. 97.

ценява се, че след като обединенията са държавни, така се запазва държавният монопол в търговията. Но същевременно им се разрешава да закупуват със собствена валута стоки за широко потребление в чужбина и да ги продават на вътрешния пазар[194].

Оптимизмът владее и Т. Живков, и неговите съветници въпреки посочените сигнали. Може би за тази самоувереност допринася раздвижването на Кремъл през 1965 г. за прилагане на реформата[195].

Новите импулси от Москва резонират при обсъждането на резултатите от прилагането на системата и приемане на „Тезисите" на новата система на заседания на комисията на 29 октомври, 4 ноември и 9 ноември 1965 г. Присъстват както младите доценти, така и редица отговарящи за икономиката министри и политически дейци, членовете на Политбюро, завеждащите стопанските отдели към ЦК на БКП, министърът на финансите, председателят на БНБ, председателят на Държавния комитет за наука и технически прогрес, както и видни учени икономисти от старата генерация като Петко Кунин, Кирил Лазаров, Евгени Матеев. Начело на комисията е генерал Мишо Мишев (заместник-председател на Комитета по труда и работната заплата и личен приятел на Живков[196].

На този своеобразен пленум се отчитат както сполуките, така и недостатъците от пробното прилагане на реформата. Наред с тях изплува много ясно въпросът за държавния монополизъм, който влиза в противоречие с пазарните механизми. Когато печалбата е основен измерител на производствената дейност, то очевидно е, че не производителят, а потребителят (независимо дали той е друго държавно предприятие - изкупващо или потребяващо продукция, или отделният гражданин) е водещият. Така в селското стопанство се оказва, че ТКЗС страдат от монополното право на районираните клонове на ДСО „Булгарплод". Тези последните определят цените, променят договорите, принуждават кооперативите да произвеждат само търсена продукция, карат ги сами да си осигуряват транспорта. Нещо повече, те използват партийните и административните органи за натиск върху ТКЗС за изпълнение на неизгодните договори. А ниските изкупни цени не позволяват на ТКЗС да купуват скъпи машини[197].

---

[194] ЦДА, ф. 1Б, оп. 34, а. е. 8, л. 11; оп. 34, а. е. 15, л. 12.

[195] То се изразява в решенията на Мартенския пленум на КПСС от 1965 г. за повишаване на материалната заинтересованост на колхозите и совхозите в увеличаване на производството, както и в стъпките за реформи в промишлеността. Те са провъзгласени в речта на министър-председателя Алексей Косигин на септемврийския пленум 1965 г. „За подобряване на управлението на промишлеността, усъвършенстване на планирането и засилване на икономическото стимулиране на промишлените предприятия". През следващия месец, на 4 октомври 1965 г. излизат два важни документа – постановление на ЦК на КПСС и МС на СССР от 4 октомври 1965 г. „За усъвършнстване на планирането и засилване на икономическото стимулиране на промишленото производство" и „Статутът на промишлените предприятия", регламентиращ въвеждането на стопанската сметка за всички предприятия на промишлеността – Барсенков, А. С., Вдовин, А. И. *История России 1917–2004*, с. 508–509; 510–512.

[196] ЦДА, ф. 1Б, оп. 34, а. е. 16, л. 1.

[197] Пак там, л. 25–45.

От друга страна министърът на външната търговия Иван Будинов обръща внимание, че новата система подкопава държавния монопол върху външната търговия, като разрешава външнотърговска дейност на конкуриращи се на външни пазари български предприятия. Така се стигнало до положението на италианския пазар да предлагат стоки за „ширпотреба" едновременно 3 български предприятия – ДСО „Булгаркооп", „Родопа" и „Булет", за които ще стане дума по-нататък. Съответно техните сделки са били много по-малки и отчисленията от тях за бюджета – много по-незначителни. В резултат всички понасят загуби, включително и държавата. А едновременно с това растат разходите на тези обединения за издръжка на техните представителства в чужбина. Децентрализацията на външнотърговската дейност, според министъра, не само носи загуби, но е и в противоречие със световните тенденции за концентрация. Затова министърът пледира за повече права на органите на Министерство на външната търговия, а не да се разпиляват ресурси по ДСО за външнотърговска дейност[198].

Най-теоретични възражения срещу системата прави отново Евгени Матеев. Той атакува новата система, че внася печалбата като показател, който е непостоянен за всяко предприятие, защото ще зависи от реализацията на продукцията му на пазара, а същевременно този показател ще бъде регулиран от страна на центъра – чрез определяне на всеки 5 години на дългосрочни нормативи във вид на цени, данъчни ставки, тарифни ставки. Това ще създава големи проблеми, защото от експеримента се видяло, че печалбата зависи не само и не толкова от количеството и качеството на вложения труд, а от асортимента – от производството на това, което се търси или е по-скъпо. Така че този принцип не може да се очаква, че ще стимулира към ефективен и интензивен труд отделните работници. Дора Белчева (председател на Комитета за лека промишленост) потвърждава тези наблюдения на Матеев. Тя посочва, че добрите финансови показатели на предприятията от леката индустрия идвали от производството на луксозни стоки, а не от понижаване на себестойността на изделията чрез интензификация на труда, т.е. не чрез увеличаване на трудовите норми или икономии на суровини[199].

Наред с това Е. Матеев твърди, че заплащането на труда от остатъка от печалбата (след изплащане на данъците и вноските във фондовете) няма нищо общо с приноса на всеки един в трудовия процес, а зависи главно от ръководителя. Новият принцип превръща държавната собственост в нещо като кооперативна, което е в противоречие с юридическия ѝ статут, а също и с принципите на заплащане на труда при социализма – според количеството и качеството на труда. Той усилва значението на административния или местния началник или този, който стои начело на обединението. Така реформата затвърждава вредни социални навици като подмазвачество към непосредствените ръководители, липса на инициативност и сервилност[200].

---

[198] Пак там, л. 60–80.

[199] Пак там, л. 81–90.

[200] Пак там, л. 147.

Като последователен „централист" Матеев призовава за засилване на централното планиране, да не се пренебрегва балансовият метод и междуотрасловите връзки, както и държавният монопол във външната търговия, който е премахнат според него с решението всяко ДСО да продава продукцията си навсякъде, където може. Явно не без основание противниците на реформата се опитват да внушат, че флиртът с печалбата лишава социалистическата икономика от предимствата на установилата се общодържавна собственост[201].

Ревностни защитници на реформата са Гриша Филипов, Давид Давидов, Мишо Мишев и др. Особено ревностен и язвителен е Гриша Филипов, който обаче не отговаря по същество на критиката на Матеев[202]. Т. Живков също е много ангажиран с прокарване на новата система. Той води и трите заседания, въпреки натоварената си програма и прекъсване на пленума, за да посети манифестацията за 7 ноември в Москва. Той е крайно недоволен, че повечето изказали се правят предложения за допълване на „Тезисите" с принципи за усилване ролята на централните органи. Затова обръща внимание, че не може да се предлагат неща по същество, а само подобрения в прилагането на системата, защото *„Другари, ние обсъждаме сега не системата, разработена вчера* [...]. *Принципите на тази система вече 2 години се експериментират. Следователно, ние обсъждаме система, на която основните принципи са утвърдени, експериментират се и вече имат резултати в практиката* [...] *и* [въпреки че] *новата система се експериментира в условията на ограниченост, тя блестящо потвърди принципите на системата."*[203]. В своята аргументация той привежда данни, че за 9 месеца чистата продукция от експерименталните предприятия е нараснала 14,4%; че производителността на труда на едно лице на база чиста продукция е 114,7%, а на база обща продукция – 108,3%. Отчисленията за бюджета само от ДСО „Българска захар" са 10%[204]. Затова Живков заключава: *„Пита се – ние от резултатите от експеримента ли ще изхождаме, за да обсъждаме системата или ще обсъждаме въобще! Мина този етап, когато обсъждахме въобще тази система"*[205].

Същевременно Живков дава да се разбере, че заедно със своя екип следи какво става в Москва и се съобразява с него. Той се съгласява с необходимостта от допълване и обогатяване на „Тезисите", като настоява това да стане след всенародно обсъждане, и същевременно се позовава на доклада на съветския премиер Алексей Косигин пред Септемврийския пленум от 1965 г. Там Косигин се показал доста предпазлив и твърдял, че значението на печалбата все повече ще намалява, а ще се увеличават значението на другите показатели за оценка на труда. *„Нашият опит също показва това"*, бърза да декларира Живков[206].

---

[201] Пак там, л. 46–59.

[202] Пак там, л. 149.

[203] Пак там, л. 149, л. 240.

[204] Пак там, л. 240.

[205] Пак там, л. 247.

[206] Пак там, л. 247.

В своето заключително слово, направено на 9 ноември 1965 г., Т. Живков твърди, че няма принципна разлика между българския вариант за реформи и чехословашкия, че в Полша, ГДР и Унгария се обръщат към него. Дори в България пристигнала делегация от ГДР да проучи българския опит[207]. Нещо повече, той твърди, че *„СССР е голяма страна. Те нямат никаква подготовка за това, нямат такъв 2-годишен опит, какъвто ние имаме"* с експериментирането на реформата[208]. Живков малко се изхвърля, демонстрира самочувствие, за да убеди пленума в правотата си, вероятно имайки предвид, че едва през септември 1965 г. Ал. Косигин провъзгласява официално икономическата реформа в СССР[209].

От друга страна Живков си дава ясна сметка за политическото напрежение сред елита, който трябва да приеме новата система, подозрително напомняща на критикуваната доскоро като „ревизионистична" югославска система. Нещо повече, той обвинява противниците на новата система в активна подмолна дейност: *„Сега в ЦК се викат хора, в МС, в НС. Не могат хората да си гледат работата. С др. Матеев разговаряхме по тези въпроси. Пита се защо трябва да не си види, че има нещо рационално в тяхната* [югославската – б. а.] *система?"*[210]. Живков се опитва да примири критиките на *„централистите"* с идеите на *„пазарниците"* като обещава, че няма да се допусне стихията на пазара да определя цените, както *„отляво"*(?! – б. а.) *предлагали"*[211]; че няма да се разреши на всички ДСО да търгуват на Запад; че за работниците ще трябва да се определи един гарантиран минимум, независимо че ще се възприема реализацията на продукцията като критерий за заплащането; че няма да се пренебрегва и моралния стимул към по-високи резултати от труда; че няма да се допуска *„капиталистическа конкуренция между социалистическите предприятия"* и др. И набляга на това, с което най-много се гордее: ДСО е производствен тръст, чрез който българската икономика ще може да се свърже с директни производствени връзки със подобни организации в СССР и другите източноевропейски страни[212].

В защитата на новата система Живков призовава да се дава свобода на дискусията в печата на всякакви мнения: *„Трябва да се дадат указания да не се спира никаква дискусионна статия, разбира се, от наши позиции. Може някой да обори основните положения. Това си е негова работа. Той ще излезе и ще се аргументира. Трибуна трябва да му се предостави"*, без обаче да се намесват идеологически и външнополитичес-

---

[207] Така на срещата между източногерманска делегация, водена от завеждащия „Организационния отдел" на ЦК на ГЕСП и завеждащи отдели към ЦК на БКП от 20 декември 1965 г. се дават сведения за подобни мероприятия от новата икономическа система в ГДР. – ЦДА, ф. 1Б, оп 34, а. е. 22, л. 1–11.

[208] Пак там, оп. 34, а. е. 16, л. 238.

[209] Малко преди да падне от власт през август 1964 г. Н. Хрушчов дава съгласието си да се изпробват идеите на Либерман в две текстилни фабрики: „Болшевичка" в Москва и „Маяк" в Горки. Два дни след падането на Хрушчов, вече като министър-председател на СССР, Ал. Косигин нарежда експериментът да се разпространи и в други предприятия.

[210] ЦДА, ф. 1Б, оп. 34, а. е.16, л. 244.

[211] Пак там, л. 249.

[212] Пак там, л. 254.

ки аргументи: *„Другари, няма защо да месим югославския опит, няма защо да месим Съветския съюз или ГДР. Дискусията трябва да се проведе по същество"*[213].

Така завършва поредният рунд в утвърждаване на новите принципи на управление на икономиката. По партийни и комсомолски канали се подема огромна работа за запознаване с „Тезисите" на обществеността по предприятия, окръзи, централни ведомства, институти и ВУЗ. В централния и местния печат, както и по телевизията и радиото се провеждат дискусионни предавания, печатат се разяснителни статии. Организират се научни конференции и съвещания по конкретни въпроси. Общо са проведени 28 хиляди събрания, с 1 млн. и 800 хиляди участници. Оформят се 11 работни групи към ЦК, които обобщават тематично въпросите, поставени при тези обсъждания[214].

В бюлетините по повод всенародното обсъждане се вижда, че хората продължават да долавят подводните камъни в предлаганата система: студенти се питат дали с нея не се въвеждат капиталистически методи на ръководство на народното стопанство; селяни поставят въпроса, че ДСО „Родопа" и всяка друга изкупвателна организация поддържат изкуствено ниски изкупни цени; работилници обръщат внимание, че вместо да се намали, се увеличава сложността на отчетността при определяне на приноса на всеки един; юристите от Правния институт към БАН смятат, че с новата система трябва да се подмени и съобрази цялото законодателство; витае усещането, че новата система ще премахне уравниловката и ще доведе до социално неравенство[215].

Обобщаващата група обаче преценява, че трудещите се единодушно одобряват духа на реформата и предложенията им засягат само конкретни елементи[216]. Тази оценка не трябва да изненадва – тя подсказва насоката на пропагандата. Но архивните документи разкриват и други нейни особености. Въпреки че от най-високо място (от самия Живков и от завеждащ отдел „Идеология" на ЦК на БКП Митко Григоров) се разрешава критичност към системата[217], редакторите се страхуват и чакат изричната намеса на Живков, за да публикуват например остро критичната статия на *„пазарника"* Г. Петров[218]. Но и противниците на системата – *„централис-*

---

[213] Пак там, л. 257.

[214] Пак там, оп. 91, а. е. 1109, л. 23–26.

[215] Пак там, оп. 91, а. е. 1111, л. 1–35.

[216] Пак там, л. 2.

[217] Живков убеждава М. Григоров да се разрешава да бъдат публикувани статии, които не споделят принципите на системата, *„но само при положение, че не клеветят нашия народ, нашите завоевания в борбата за изграждане на новото социалистическо общество. Може да се дава място в печата даже и на мнения, които разбиват на пух и прах новата система"*. И за тази му позиция редакторите били уведомени – ЦДА, ф. 1Б, оп. 34, а. е. 30, л. 416.

[218] В статията, публикувана в „Работническо дело" от 13 януари 1966 г. оттеглилият се от работа в комисията по „Тезисите" Петров подчерава, че стоковата форма на производство при социализма (която се признава от авторите на реформата) е несъвместима със задължителния характер на плана, а изисква и почти напълно свободно ценообразуване, което прави ДСО неприемливи в този им вид, защото ограничават свободата на предприятията. Петров е радетел за пълна автономия на отделните производствени предприятия.

тите" като Евг. Матеев, се опасяват да пускат статии, които критикуват системата от техни позиции. Демагогски Живков задава своя въпрос: *„Защо тези, които знаем, че не споделят принципите на системата, не излязоха в печата, не ми е известно"*[219] като знае отговора – вероятно, за да не ги обявят за догматици и сталинисти. Така че в печата доминира одобрителният и разяснителният тон.

Само по вътрешнопартийни канали при Сава Дълбоков, завеждащ отдел „Планово-финансов" при ЦК на БКП, се събират предложения, произлизащи от средите на *„централистите"* (за увеличаване на броя на плановите показатели, за това печалбата да не бъде задължителен показател, а да се използва премиалната система за стимулиране на труда) и становища на „пазарниците". Макар че някои от тях са определени, че са в разрез *„не само с принципите на новата система, но и с принципите на ръководство на социалистическата икономика като: премахване на всякакво директивно планиране и въвеждане на свободно ценообразуване, за създаване на акционерни дружества и стокови борси"*, тези предложения са всъщност логично продължение на реформата, но явно звучат неприемливо дори за разкрепостеното ухо на Сава Дълбоков[220].

Окончателно тезисите за новата система за ръководството на стопанство са приети на Априлския пленум 26, 27, 28 април 1966 г., на който присъстват не само членове и кандидат-членове на ЦК, секретари и членове на Ревизионната комисия, но и министри, първи секретари на окръжни партийни комитети, генерални директори на ДСО, нечленове на ЦК. Очевидно се цели широка представителност на обсъжданията и още по-убедителна легитимация на самата реформа.

Тогава за сетен път се очертават привърженици и критици на системата, с оглед теорията (Г. Петров и Е. Матеев) и с оглед практиката[221]. На този форум Живков защитава реформата, но в коригиран вид, със смекчени реформаторски виждания, явно повлиян от критиките, от постъпилите сигнали, от предпазливостта на Ал. Косигин. Затова той използва различни познати и отбелязани по-горе похвати. Подчертава, че новата система не е типично българско явление, а се експериментира в целия социалистически лагер, но добавя, че българският вариант е творчески, а не механически взет от СССР или от ГДР[222]. Аргументира най-отличителната страна на българската реформа в средата на 60-те години – ДСО – като форма на отрасловата концентрация, специализация, заимствана от *„напредналите икономически*

---

[219] ЦДА, ф. 1Б, оп. 34, а. е. 30, л. 417.

[220] Пак там, оп. 91, а. е. 1109, л. 18.

[221] Там се изказват както ученият Г. Петров, който иска повече либерализация на икономическата система, така и стопански дейци, които се сблъскват с ограниченията на системата, но и с недостатъците на отпусканите пазарни механизми – стремежът да се произвеждат скъпоструващи стоки, за да се повиши рентабилността, т.е. печалбата, и оттам – заплатите, се оказва удар върху пазарността. Така Пеко Таков обяснява, че се оформя дефицит на търсени евтини стоки, като например – детски басмени роклички за сметка на скъпите, пуснати на пазара, но ненамиращи купувачи. – ЦДА, ф. 1Б, оп. 34, а. е. 30, л. 252–260.

[222] Пак там, л. 2–3.

страни", но която би била одобрена и от Ленин. „*Какво представляват ДСО, от къде ги взехме? ДСО са съвременни тръстове, концерни в капиталистическите страни, аз съм дълбоко убеден, че ако Ленин бе жив, щеше да вземе тези тръстове и концерни като организационна форма на огромна концентрация в напредналите икономически страни*"[223]. Споменаването на Ленин не е случайно. Него Живков привлича като защитна идеологическа бариера срещу евентуални външни и вътрешни критики и обвинения в ревизионизъм. Ето защо и съвсем закономерно, в доклада се появяват определения на системата като „*Ленинските принципи на ръководство на социалистическата икономика*" [224]. Заедно с това за социалистическото разпределение и необходимостта от стопанска сметка Живков се позовава и на Карл Маркс и неговата статия „Към критика на Готската програма"[225].

Живков се опитва да балансира между идеите на „*пазарниците*" и на „*централистите*", като изтъква значението на демократическия централизъм в планирането, който най-добре съчетавал интересите на обществото и интересите на отделните стопански единици и техните колективи. В заключителното си слово на Априлския пленум от 1966 г. той посочва в стила на „*пазарниците*", че „*Нашите стопански обединения, предприятия, ТКЗС и ДЗС са обособени социалистически стокопроизводители. Те имат свои икономически интереси, от които се ръководят. С това трябва да се съобразяваме*"[226]. Затова те трябва да имат решаваща дума при планирането, но запазването на държавните органи като ДСО и отрасловите министерства са гаранцията, че няма да се пренебрегват и общодържавните интереси. Живков успокоява „*централистите*", че няма да се накърни междубалансовия метод на общо планиране, което ще остане прерогатив на отрасловите министерства и ДПК. Но те ще трябва да се научат не да опекунстват и контролират, а да планират перспективно с помощта на научно-технически методи на прогнозиране, да разработват дългосрочни концепции и програма за развитие на всички отрасли с оглед тяхното „*привеждане на съвременно равнище*". Същевременно обаче веднага добавя, че ще се планират повече показатели от обещаните в началото на реформите само няколко[227]. От друга страна Живков обяснява, че няма да се допусне в България „*като социалистическа държава*" да действа свободно и само законът за стойността, че ще се развива планиране на основата на нормативи (за цените), на лимити (за капиталовложения, валута за внос, за суровини) и държавни поръчки (за производство на определени необходими на обществото и пренебрегвани от предприятията изделия), така че ще се използват регулаторните механизми, които централното планиране предоставя при социалистическата държава и така ще се гарантира общодържавният интерес. Но обещава на „*пазарниците*", че тези нормативи ще са дългосрочни, няма да се определят „*бюрократически*" и ще играят ро-

[223] Пак там, л. 4.

[224] Пак там, л. 469.

[225] Пак там, л. 509.

[226] Пак там, л. 503.

[227] Пак там, л. 407.

лята на икономически категории. Живков успокоява опасенията за монополизъм с възможностите на държавата да регулира, администрира и контролира държавните обединения и предприятия да нямат такива прояви[228].

Защитавайки отрасловата концентрация във формата на ДСО, Живков защитава запазването на отрасловите министерства и комитети, като обръща внимание на различните функции, които в условията на новата система те ще изпълняват. ДСО ще се занимава с оперативното ръководство на предприятия от даден отрасъл или подотрасъл. Разбира се, държавата не се отказва от контрол върху дейността му, тъй като генералният директор на всяко ДСО ще се назначава от правителството, а директорите – от съответния министър, като се взема мнението на стопанския съвет. Същевременно се обръща внимание на новите функции и структура на правителството. То трябва да изработва перспективните планове за приоритетите, капиталовложенията, участието в международното разделение на труда, цените и финансите, както и да осъществява контрол за изпълнение на тези планове *„от гледна точка интересите на обществото“*[229]. Отделните отраслови министерства, които дотогава отговарят за изпълнение на плановете в даден отрасъл пред правителството, в резултат на което защитават тясноведомствените интереси на предприятията, лишавайки ги от стопанска инициатива и мотивация, сега се предвижда да извършват други дейности. Те трябва да отговарят за осъществяване на държавната стопанска и техническа политика, като координират дейността на ДСО: изработват перспективни и текущи планове за отрасли и по обединения и предприятия; насочват координирането и специализация вътре в страната и в международен план на дейността на предприятията; провеждат единна политика в подготовка на кадри в съответните отрасли и насочват дейността на ведомствените, отраслови научно-изследователски институти. Т. Живков успокоява, че запазването на подобна структура на управление няма да доведе до нарастване на администрацията и бюрокрацията, защото и ДСО, и министерства ще трябва да работят все повече в условията на самоиздръжка, от отчисленията на предприятията, а не както било дотогава да разчитат на държавния бюджет. Но в тая връзка Живков обръща внимание, че растежът на управленческия апарат е нормално явление във връзка с усложняване на производството. Неговият ръст обаче ще се сдържа именно с икономически средства и с усъвършенстване на организацията на труда, както и с *„автоматизиране на управленческия труд“*[230].

Посочи се, че обществото изпраща доста антиреформаторски сигнали. Затова Живков обяснява, че е необходим преходен период за окончателното прилагане на реформата, през който да се прилага най-вече самоиздръжката на предприятията на основата на стопанската сметка: *„Аз казвам на тази основа, тъй като ние поставяме допълнителни фактори, каквито са прогнозите, научно-техническото развитие, нормативната система в преходния период, повечето показатели, които в преходния период са дават централно* [....] *трябва да се обезпечат условия за дейст-*

[228] Пак там, л. 483, 409, 498.

[229] Пак там, л. 488.

[230] Пак там, л. 490–491.

вие на самоиздръжката [...]. *Защото в самоиздръжката е концентрирано главното, същественото, което има не само голямо икономическо, но и обществено отражение с оглед мобилизацията на трудещите се и формиране на тяхното съзнание, на комунистическото възпитание.*" Такава самостоятелност, ограничавана от допълнителни фактори на централно ръководената и планирана икономика „*а не въобще самостоятелност, която някои смятат като сляпо действие на закона за стойността* [...] *е предпоставка и за материална заинтересованост и за правилно възпитание на хората*", пояснява той[231].

Живков успокоява и двете крила в икономическото мислене – и практици, и теоретици с това, че реформата ще продължи да се експериментира, че няма да се робува на схеми, че внимателно, но последователно ще се прокарва тръстовата организация, ще се променя законодателството, по-специално Кодексът на труда, ще се прави реформа на цените, че за да се повиши техническата и икономическата култура на ръководните кадри, ще се разработи обмислена програма за тяхната квалификация [2].

Новата система не засяга само икономиката и нейната интензификация. Тя се предвижда и за нематериалната сфера и дори за политическата система във формулирания още в средата на 60-те години „*етап на изграждане на развито социалистическо общество*"[233], който сменя като непосредствен приоритет строителството на комунизма.

Априлският пленум на ЦК на БКП от 1966 г. взема решение да приеме „Тезисите" за новата система, като възлага на Политбюро да внесе необходимите уточнения в тях с оглед доклада на Живков и изказванията на участниците[234]. С Постановление на МС № 29 от 10 юни 1966 г. са утвърдени „*Основните положения на новата система на ръководство на народното стопанство*". Разработват се и нормативните документи за непосредствено ръководство на отделните звена. Живков изпраща през лятото на 1966 г. в Западна Европа Станиш Бонев и Емил Христов заедно със заместник-генералния директор на ДСО „Родопа" Никола Димитров и хора от КТРЗ на посещение на големи западни фирми в Лондон, Белгия, Франция, ГФР, за да проучат организацията и опита на работа на тамошните тръстове, които после се прилагат в Устройствения правилник на ДСО от 1967 г.[235]

Реформаторството на Живковия екип намира подкрепа и сред останалите страни от социалистическата общност. Самият факт, че през 1964 г. в СИВ като пълноправен асоциран член е приета Югославия, дотогава клеймена като ревизионистична страна, говори за общия реформаторски дух, обхванал социалистическите страни. Това се вижда и по време на XX сесия на СИВ през декември 1966 г.[236]

---

[231] Пак там, л. 410.

[232] Пак там, л. 413–415.

[233] Пак там, л. 472.

[234] Пак там, л. 418.

[235] Бонев, Ст. *Времето, в което живях, и хората, с които работих*, с. 65.

[236] Никова, Г. „*Реформите*" *в СИВ през 60-те години*, с. 651, 655–656; ЦДА, ф. 1244, оп. 1, а. е. 68, л. 4–6, 19, 92, 103–105.

На нея всички представители на страните членки декларират стремеж за реформиране на принципите на ръководство на икономиките си, както и за използване в отношенията помежду им на търговски принципи. Прави се предложение научно-техническата документация да се заплаща, а не да се предава безвъзмездно. Открито към това апелира чехословашкият представител О. Шимунек. Той призовава за по-плътно вписване на страните в международното разделение на труда, т.е. в световната търговия, както и *„да се развиват, стимулират и регулират развитието на икономическите отношения на правилна основа, т.е. на основата на развити стоково-парични отношения в социалистическите условия"*[237]. Най-предпазлив е съветският представител Михаил Лесечко. Той, за разлика от колегите си, които изтъкват значението на икономическата реформа като осигуряваща и подобряваща *„ролята на социалистическия световен пазар"* (по думите на унгарския представител А. Апро), гледа на реформата като откриваща *„нови перспективи за задълбочаване на икономическото и научно-техническото сътрудничество"*. Той вижда тази реформа като *„задълбочаваща връзките и контактите между съответстващите министерства, ведомства, обединения и научно-технически организации"*[238].

От началото на 1967 г. системата се въвежда в цялото народно стопанство[239]. Вместо междуведомствената комисия, от 1 януари 1967 г. се създава Комисия по новата система към МС с председател Гр. Филипов, първи зам.-председател Д. Давидов и секретар Ст. Бонев. Тя действа до 30 декември 1968 г. Задачата ѝ е да обновява нормативните актове по прилагане на системата и да предприема разяснителна работа по предприятия, ведомства и средствата за масова информация. Тази комисия организира в София от 17 до 20 октомври 1967 г. международна конференция, посветена на усъвършенстване на системата на народното стопанство. Представители на СССР, ГДР, Унгария, Чехословакия и Полша дават висока оценка на извършеното от българските икономисти[240].

На 14 октомври 1967 г. МС приема Постановление № 44, с което се планират конкретните мерки по приложение на новата реформа. Премахва се дотогавашното заплащане на труда по сделно-разрядната система и надничния блок и се въвежда многофакторно заплащане с оглед качествените критерии. Структурните звена в предприятията – цехове, отдели и отделения – преминават на самостоятелна стопанска сметка. Поставя се въпросът за изработване на научно-технически обосновани нормативи за енергийна и технологична ефективност. Заплащането на ръководителите трябва да е съобразно с постигнатите стопански резултати. Предвижда се диференцирано данъчно облагане съобразно с размера на печалбата, създават се условия за по-активно въздействие на търговията върху производството.

---

[237] Пак там, л. 104–105.

[238] Пак там, л 2–4, л. 92.

[239] Пиляк, М. *Од „великог скока" до јулске концепције": реформе бугарског привредног система 1958–1968*, с. 130.

[240] Бонев, Ст., *Бонев, Времето, в което живях, и хората, с които работих*, с. 69; Филипов, Гр. *Незавършено интервю*. С., 2009, с. 36.

Нараства и ролята на банковата система в икономическия живот с изискването да се използва кредитиране с банкови кредити или със самостоятелни средства на производствените предприятия и обединения. Вижда се, че тези мероприятия не ликвидират опасностите от субективизъм и погрешни преценки за работата на отделния човек или предприятие, както се посочи още при експериментирането. Реален резултат обаче от прилагането на Постановление № 44 на МС е повишаването на нормите в някои отрасли още през пролетта на 1968 г., при това доста чувствително. Например в машиностроенето те се увеличават с 9%. Не всички мерки се прилагат веднага или реално. Съпротива, макар и скрита, срещу повишаване на нормите и многофакторното заплащане оказват и ръководители, и най-вече работници. Стига се и до спонтанни стачки в известен брой предприятия[241].

Появяват се и нови, външнополитически и идеологически фактори, които усложняват прилагането на икономическата реформа. Представа за тях дава Гриша Филипов на заседание на Комисията за народностопанския план и държавния бюджет при Народното събрание на 14 юни 1967 г.[242] Той информира, че опитите на социалистическите страни да реформират своята икономика стават обект на международна конференция през април в Рим 1967 г., на която Италианската комунистическа партия високо оценява новата икономическа реформа и по-специално българските усилия. Там българските представители получават признание и от югославските си колеги, които имат ореола на реформатори на системата.

Същевременно Гриша Филипов споделя и за политическите и идеологическите атаки срещу реформите в източноевропейските страни, които няма как да не се отразят на управляващите. Той очертава няколко направления на критика. Ако дотогава критиката на западните съветолози е била по отношение на печалбата и стопанската сметка – за тяхната недостатъчност, то сега се открояват други насоки. Реформите се представят като *„скъсване на идеологически вериги, идеологическото роб*ство" към Москва, т.е. че те са насочени срещу Москва. На второ място реформите са видени като средство да се ликвидира СИВ, доказателства за което дава и разкритата по-горе картина на буксуване на интеграцията и стокообмена там през първата половина на 60-те години. На трето място в западните политически и икономически изследвания се търсят разликите в радикалността на провежданите реформени акции в отделните страни, за да се подчертае тяхното различие и по този начин да се противопоставят едни страни на други. Така се подчертавало, че Румъния, отчасти Чехословакия и Югославия стоят зад коренната ревизия на досегашната линия за строителство на комунизма, докато СССР и България били консервативни партии, които държали на старите прийоми на ръководство. Според западните съветолози съществували дълбоки принципни противоречия между източноевропейските партии, които сега намирали израз в отделни елементи на новата система[243]. По оценката на в. „Дойче Тагеспост" от 22

[241] Мигев, Вл. *Пражката пролет '68 и България*. С., 2005, с. 124–125, 126.

[242] ЦДА, ф. 117, оп. 30, а. е. 1240, л. 1–17.

[243] Пак там, л. 4–5.

ноември 1966 г. за българската реформа се вижда, че западните наблюдатели визират мястото и ролята на комунистическата партия в икономиката, а не толкова на държавата, когато оценяват реформата. *„Новата система на България не означава отстъпване от централното планирано стопанство, а само неговото подобряване. Има стремеж към по-голяма гъвкавост, обаче нито крачка назад от тоталното планиране. На мястото на досегашното командвано стопанство трябва да дойде едно контролирано стопанство* [...]. *С тези ограничени реформи България остава далеч зад реформите на всички останали източноевропейски страни. В София не мислят да ограничат монопола на ръководството и контрола на партията нито в политиката, нито в стопанството"*[244].

Ето откъде идва и оценката за консерватизма на българската реформа, която продължава и досега да се среща в научната литература. Напразно Гриша Филипов обяснява, че всички комунистически партии се ръководят от лениновите принципи на стопанисване, че Ленин в *„Левичарството – детската болест на комунизма"* е обосновал съществуването на различни методи и форми на ръководство, но общите закономерности са задължителни за всички страни, които минават по пътя на социализма[245]. Една такава закономерност е именно ръководната роля на комунистическата партия в преобразованията и модернизирането на обществата, която роля едва ли се пренебрегва от останалите управляващи комунистически партии в Източния блок, но явно се вменява като недостатък на БКП. Напразно той ще изтъква, че за еднопосочността на усилията за реформи говорел и интересът към българския експеримент от страна на Югославия, Румъния, Полша, Чехословакия и Унгария. Напразно ще се хвали с интереса на Югославия, тъй като досега тя е гледала с пренебрежение на българските инициативи[246].

Тази информация показва, че опитите за реформи в Източния блок са много деликатна сфера, защото са обект на сблъсък в Студената война. Трактовките на западните специалисти не могат да не разтревожат Москва. Вече се показва стагнацията в СИВ при опита да се премине на търговска основа, което отслабва интеграцията около СССР. Западните оценки за антисъветизма не са безпочвени дори за България: през 1966 г. след поредния конгрес на КПСС, на пленум на ЦК на БКП от 15 април, разтревожено се споделят ширещите се в обществото антисъветски настроения – за това, че СССР са много изостанали в електрониката и в производството на битова техника[247]. Живков ще ги определи на пленум от 17 март 1967 г. като *снобизъм* сред инженерно-техническата интелигенция[248]. А какво да говорим за идеята през 1968 г. на завеждащия международния отдел на ЦК на ЧКП Кадерко Чехословакия да напусне Организацията на Варшавския договор, точно както

---

[244] Цит. по Калинова Е. Баева, И., *Българските преходи 1939–2002*, С., 2002, с. 152, бел. 43.

[245] ЦДА, ф. 117, оп. 30, а. е. 1240, л. 5

[246] Пак там, л. 3.

[247] Пак там, ф. 1Б, оп 34, а. е. 28, л. 20.

[248] Живков, Т. *Проблеми на научно-техническия прогрес в НРБ, реч на съвместно заседание на ЦИ и МС, 17 март 1967.* – В: Живков, Т. Избрани съчинения. Т. 13. С., 1976, с. 432–433.

става по време на унгарската революция от 1956 г. Това споделя през август 1987 г. членът на Политбюро на ЦК на КПСС Георгий Шахназаров пред съветски журналисти, свързвайки тази идея с развитието на икономическата реформа през 60-те. За провала на реформата през 60-те години в Чехословакия, а и в целия Източен блок, обяснението трябва да се търси именно в думите на Шахназаров: *„в този разделен свят съществува ясна граница, която отделя социалистическата реформа от друг вид реформи"* – и това е отношението към/на Кремъл[249].

С късна дата отрицателната роля на СССР към реформата от 60-те години разкрива самият Гриша Филипов. Той твърди, че съветската страна остро възразявала срещу реформата, която тя окачествявала като връщане към капитализма и искала да се потърси отговорност от дейците и ръководителите, взели участие в разработването ѝ. Ето защо комисията по реформата била разпусната. Но Живков не позволил разправа с кадрите ѝ[250]. През ноември 1969 г. Давид Давидов е назначен за зам.-ректор на преобразуваната Висша партийна школа в Академията за подготовка на кадри за социалното управление, скоро след това – от ноември следващата година – Академия за социално управление и обществени науки, в рамките на която оглавява Института за социално управление. При него отиват на работа Владимир Ванков и Борис Михайлов. Гр. Филипов е назначен за първи зам.-председател на Държавния комитет по планиране с ранг на министър, какъвто остава до 1971 г. Емил Христов остава съветник на Тодор Живков в апарата на ЦК и на МС. Друг деец – Борис Първулов, отива на работа в ЦК на БКП[251]. Станиш Бонев е в МС на нова длъжност – секретар на Комитета за стопанска координация, създаден на 1 януари 1969 г. след разформироването на Комисията по новата система[252].

По замисъл Комитетът за стопанска координация трябвало да замени съществуващото Бюро на МС, като се откаже от правно-административните му методи на работа и внесе в координацията на дейността на отрасловите министерства и ведомства икономически средства и методи. Явно Живков се опитва да запази импулса на реформата с нова структура, чието название е по-близко до представата за централизъм, но със задача да използва някои пазарни методи. Станиш Бонев от своя страна назначава в апарата на Комитета останалите по-неизвестни членове на Комисията по новата система, като Исак Леви, Иван Гелев, Иван Михов, Васил Манахилов и Димитър Давидков[253]. Така привържениците на *„пазарните реформи"* остават на важни позиции в управлението. Но това няма да се окаже гаранция за продължаване на тенденциите за *„либерализация"* в управлението, за използване на икономическата заинтересованост от министерства и ведомства. Много скоро ще се види, че наличието на такъв координиращ орган на МС позволява на отделните

---

[249] Архив „Гобрачов Фонд", ф. 5, е. х. 17693, л. 29–30.

[250] Филипов, Гр. *Незавършено интервю*, с. 37.

[251] Колев, Ал. *Имаше ли смисъл*, с. 195–197; Ташев, Т. *Министрите на България 1879–1999*, с. 482; *ПБ и секретариата на ЦК на БКП 1944–1989*, Справочник, с. 2011, с. 199.

[252] Бонев, Ст. *Времето, в което живях и хората, с които работих*, с. 71.

[253] Пак там, с. 86.

министри да прехвърлят върху него всички проблеми на договарянето и съгласуването на дейността си. На него те като на арбитър прехвърлят и всички спорни въпроси, отказвайки се да използват икономически методи за въздействие върху стопанските организации. Затова през 1971 г. Комитетът е закрит и е възстановено традиционното Бюро на МС[254].

Българската реформа е част от общия процес за въвеждане на печалбата във вид на стопанска сметка в стопанското поведение на държавните предприятия в Източния блок и превръщането им в самостоятелни субекти като опит да се интензифицира производството. Но българските реформатори действат в една доста консервативна среда. Има противници на реформата не толкова сред учените и управляващите, колкото сред обществото, което е склонно да разчита на бюджета, а не на самоиздръжката си. Сигналите срещу тази реформа в опитите ѝ да интензифицира труда, като активизира преди всичко материалната мотивация, показват, че обществото е доста по-егалитарно настроено от управляващите и не иска социално разслоение.

Още с първоначалното експериментиране на реформата, при липса на безработица и общонародна собственост е видно, че няма по какъв друг начин да се накарат хората да работят по-ефективно, освен като се засилят прерогативите на партията и нейните органи, както и тези на администрацията. Това неминуемо изкривява смисъла на пазарните принципи. Като се вземат предвид и външните фактори, вече е ясно защо се стига до компромисния вариант, възприет на Юлския пленум на БКП от 1968 г. и доразвит на Септемврийския пленум от 1969 г.

Гриша Филипов, Давид Давидов и Емил Христов през 1968 г. разработват основните материали за Юлския пленум (11–13 юли с. г.), а именно *„Основни насоки за усъвършенстване на социалното управление на народното стопанство"*[255]. Техните идеи залягат в доклада на Т. Живков. В него се поставят няколко задачи. От една страна – да се прилагат принципите на новата система – самоиздръжка и самофинансиране – не само в производствената, но и в непроизводствената сфера. От друга страна, за да се тушират последиците от това прилагане, се набляга на принципа на *„демократическия централизъм"* за подобряване на организационната структура на управлението. В този принцип е кодирано значението на централизираното управление на стопанството и разширяването на участието на трудещите се в ръководството на стопанството и обществото като гаранция, че ще е справедливо. Подобряването на централното ръководство трябва да стане, като се прилага единна система за информация, на основата на която да се разработват перспективно планиране, програмиране и прогнозиране. Предвиждат се взаимосвързани комплексни програми за развитие на отделните отрасли на икономиката на базата на постиженията на науката и техниката. Така ще се избегне субективизмът и ще се гарантира финансовата самостоятелност, изразяващата се в строго въвеждане

[254] Пак там, с. 97–98.

[255] Мигев, Вл. *Пражката пролет '68 и България*, с. 124; Бонев, Ст. *Времето, в което живях и хората, с които работих* , с. 69.

на принципите на самоиздръжката, самофинансирането и стопанската сметка. Обществото ще е мотивирано към рентабилно производство, защото то е насочено към цялото общество, тъй като собствеността на средствата за производство е държавна. Затова от една страна на Юлския пленум са предвижда засилване на ролята на банките и банковия кредит като стъпка за прехвърляне на отговорностите от държавния бюджет към производителите. Основното кредитиране на предприятията вече е от банката, а се предвижда рязко намаляване на бюджетното кредитиране. Така се създават предпоставки за евентуални фалити на предприятията[256]. Но управляващите не прибягват до тази мярка: на такива предприятия се удължават сроковете за фалит, дават им се допълнителни кредити за изплащане на заплатите. Това става възможно не на последно място, защото държавата продължава да прибира по-голямата част от печалбата за централизираните фондове като израз на факта, че тези предприятия са държавна собственост. Така отпусканите пазарни лостове са ограничени от наличието на доминираща държавна собственост и затова тяхното действие е винаги под контрол и не могат да се изявят напълно предимствата им[257].

От друга страна на Юлския пленум се заявява открито, че прилагането на новата система за икономическо стимулиране има като социален резултат морална разпуснатост, кариеризъм, големи финансови злоупотреби и кражби, разхищаване на имущество, стремежа за печалба, който води до трудови злополуки и смъртни случаи, чиито бройки силно се увеличават. Спомена се, че изпълнението на 44-о постановление е довело до спонтанни стачки в известен брой предприятия[258]. Ето защо се търсят форми за ангажиране на трудещите се в управлението на предприятията. Затова се запазва ролята на производствените комитети като *„независими органи на работническо самоуправление"*, смятани от управляващите реформатори за гаранти на интересите на трудещите се, защото там се избират представители на целия трудов колектив. Но като се има предвид, че членуването в профсъюза е почти задължително, то резонно звучи предложението на председателката на ЦС на БПС Роза Коритарова тези комитети да се слеят с другите подобни гаранти - традиционните профкомитети. Но то не е прието, според Вл. Мигев – за да се демонстрира пред външния свят, че у нас съществуват *„независими органи на работническото самоуправление"*[259].

Приема се реформирането на стопанските съвети към ДСО. В тези органи влизат и представители на профсъюзите, на които се предоставят големи правомощия в контрола върху производствените дела и особено по отношение охраната на труда. Разбира се, не трябва да се забравя и ролята на партийните комитети и тяхното

---

[256] Живков, Т. *Избрани съчинения*. Т. 15, С., 1976, с. 96; *История на БКП*, С., 1981, с. 580–581.

[257] Мигев, Вл. *Пражката пролет '68 и България*, с. 130–132; Марчева, Ил., *Опити за икономически реформи в България през втората половина на XX век.* – В: *120 години изпълнителна власт в България*, с., 1999, с. 293.

[258] Мигев, Вл. *Пражката пролет '68 и България*, с. 124–126.

[259] Пак там, с. 129.

участие в управлението на предприятията и на ДСО. Но така или иначе, много по-големи правомощия имат административните ръководни органи на ДСО – стопанският съвет и директорите. Те получават в свое разпореждане собствен валутен фонд и възможност за самостоятелно излизане на международните пазари[260].

На Ноемврийския пленум от 1968 г. (26–27) се обявява постепенното въвеждане на конкурсното начало за назначаване на ръководни кадри като механизъм за по-обективен подбор на кадри. Целта е да се демонстрира отново по-голямото значение, което партията е склонна да придаде на колектива в избора на ръководител и така той да стане по-малко зависим от висшестоящото началство. Все в посока за демократизация на управлението е и решението за разширяване на правата на местните народни съвети в управлението на икономиката и културата. Така се цели да се подобри управлението, като се засили децентрализацията и постепенно се прехвърлят отговорностите от централните към местните или производствените органи. Тези промени трябва да демонстрират нагледно действието на извеждания все по-ясно на преден план принцип на реформирано управление, а именно *„демократическия централизъм"*[261].

Решенията на Юлския пленум от 1968 г. са опит да се приложат материалните стимули, но под контрола на обществени органи като профсъюзните комитети, народните съвети, производствените комитети. Целта е облекчаване на бюджета и свиване на бюджетните разходи, за да бъде по-ефективна стопанската модернизация. Но се наблюдава мълчалив отказ от по-нататъшно развитие на пазарността в икономическата теория и практика. Стопанската политика се насочва към другата област за подобряване на управлението на икономиката – автоматизацията му чрез концентрацията на мощностите и използване на икономическата кибернетика. Така побеждават *„централистите"* не само в България, но и в целия Източен блок[262].

Тези тенденции очевидно отразяват стремежа да се настигне концентрацията, специализацията и автоматизацията във високоразвитите западни страни, характерна за 50-те и 60-те години. Не случайно историците ще определят годините от 1950 до 1971 г. като западен *„Златен век"*, когато, по данни на Организацията за икономическо сътрудничество и развитие, растежът на реалния брутен вътрешен продукт на глава от населението в страните членки през 1960–1968 г. е 3,9%. За сравнение през 1973–1979 г. той е 1,9%. Безработицата спада до 2,9%[263]. А същевременно в края на 60-те години в САЩ и ФРГ съществуват 10 изключително големи корпорации, в Япония те са 8, във Франция – 9. В някои от тях участва с акции и държавата. Монополистическите обединения получават

---

[260] Пак там, с. 129.

[261] Пак там, с 131.

[262] Виж по-подробно: Марчева, Ил. *Идеите за икономически реформи в СССР в средата на 60-те години на XX век: „Либерман" vs. „Глушков"*. – В: *Исторически личности и идеи. Сб. В чест на 60-годишнината на проф. д-р Искра Баева*, с., 2011, с. 328–337.

[263] *Оксфордска история на XX век*. С.: *Труд*, 2000, с. 73, 76.

изгодни държавни заеми, евтина енергия и транспорт и други улеснения за прилагане на нови технологии и повишаване на конкурентноспособността си. Концентрация на производството, участие и подкрепа на държавата в полза на националните монополи – това е отговорът на развития Запад в очерталата се третата индустриална революция. Студената война съдейства в държавното управление на Запад да нарасне ролята на корпорациите, произвеждащи оръжия. Така се създават и мощни военно-промишлени комплекси. Следващ елемент на уедряване е появата на транснационалните корпорации, които контролират цели промишлени отрасли в собствените си страни и в света[264]. Разбира се, изследователите обръщат внимание, че основно значение за конкурентноспособността на развития западен свят има и политиката на САЩ. Изхождайки от противопоставянето със СССР, Америка се стреми да осигури предимства на страните от западната страна на Желязната завеса чрез предоставянето им на технологии и отварянето на вътрешния си пазар за техни стоки[265].

С оглед на тези тенденции, които не остават скрити за българските управляващи, не трябва да изненадва поредната победа на *„централистите"* на пленума от 23 и 24 септември 1969 г., посветен на концентрацията на производството, научно-техническия прогрес и новата система за управление. На преден план в стопанската политика отново излиза идеята, че икономическата ефективност зависи от специализацията, кооперирането и комбинирането на производството. Основна предпоставка за това е концентрацията на мощностите. На пленума се разглеждат въпросите за по-нататъшната концентрация на производството във всички отрасли на икономиката и се посочват основните принципи за нейното осъществяване с оглед оптималните за страната и специализацията ѝ размери и търсената серийност на продукцията. Тази линия на окрупняване и специализацията на държавната собственост изхожда от възможностите за участие на България в международното социалистическо разделение на труда и от все по-задълбочаващото се сближение с икономиката на СССР. Пленумът утвърждава значението на ДСО като крупни и перспективни стопански единици, в системата на които отделните предприятия губят своята самостоятелност, и набелязва пътища за по-нататъшната им концентрация. Тези решения са въплътени в Постановление № 26 на МС от 1970 г.[266]

Обяснението за ДСО като изкристализирала форма на българската реформа от 60-те години дава Т. Живков на среща с Густав Хусак от 12 януари 1971 г.: *„В началото отделни предприятия, заводи, които влизаха в системата на обединенията имаха известна икономическа и юридическа самостоятелност. Сега ние ликвидирахме напълно или почти тази самостоятелност. Основната икономическа единица, която има икономическа и юридическа самостоятелност е ДСО. Нашият*

---

[264] Мирчева, Хр. *Съвременна история*, с. 528–529.

[265] *Оксфордска история на XX век*, с. 75.

[266] *Развитие на индустрията в България*, с. 455.; Марчева. Ил. *Опитите за икономически реформи...*, с. 293

опит показа, че с даването на икономическа и юридическа самостоятелност на отделни заводи и предприятия, даже в условията на централизираното планиране, каквито е имало винаги у нас, се нанася вреда на държавата и обществената собственост, разпиляват се капитални вложения, фонд работна заплата, не може да се проведе последователно техническия прогрес. По-рано ние създадохме 120 ДСО. Извършихме обаче концентрация. Окрупнихме ги и сега нашата икономика е обхванатата от 66 ДСО"[267].

Такава е логиката на икономическата реформа и в селското стопанство, и сферата на услугите, и в сферата на външната търговия през втората половина на 60-те години: от отпускане на пазарните механизми към концентрация на държавната собственост.

4.2. Реформата в селското стопанство и услугите: разрешаване на частната инициатива

Обикновено в българската историография, посветена на икономическата реформа през 60-те години, се изпуска фактът, че в селското стопанство и в сферата на услугите и дребното производство тя също се реализира, но под формата на частна инициатива. Вече се спомена, че страната изпитва в началото на 60-те години трудности в снабдяването с месо, мляко и месни и млечни продукти, което налага дори внос на месо от чужбина. Посочи се, че се предприема курс за стимулиране на помощните стопанства през 1962 г. именно със засилване на личната заинтересованост и материални поощрения. Още в началото на 1963 г. (31 януари) Живков и неговото обкръжение излизат с постановление на МС *„За развитие на животновъдството в личните стопанства на кооператорите"*[268]. В това постановление се задължават партийните и държавни органи и ръководствата на ТКЗС да се грижат еднакво както за общественото стопанство, така и за личните помощни стопанства. Нещо повече, в оценката за тяхната работа вече влиза и показателят, доколко и как в техния район се развиват личните стопанства. Ръководителите на ТКЗС не само трябва да дават постоянни участъци земя за личното стопанство, но и да ги осигуряват с необходимите машини, работен добитък, инвентар, както и след прибиране на реколтата да дават свободен достъп на личния добитък до всички мери, пасища и ниви. Тези мерки засягат и държавните горски стопанства, и общинските съвети, които са натоварени да се грижат за фуража и женските животни за разплод за личните животни на селяните. ЦКС (Централният кооперативен съюз) и неговите поделения са оторизирани да сключват договори за изкупуване на животни и от личните стопани, срещу което да им предоставят фураж[269].

---

[267] Цит. по Калинова, Е., Баева, И. *Българските преходи 1939–2002*, С., 2005, с. 155, бел. 51.

[268] Мигев, Вл. *Частният сектор в българската икономика през 60-те години на XX век*, с. 131; ЦДА, ф. 136, оп. 46, а. е. 37, л. 22.

[269] Мигев, Вл. *Частният сектор в българската икономика през 60-те години на XX век*, с. 131–132.

Нещо повече, с това постановление се разрешава да се дава безплатно земя (която ТКЗС и ДЗС не могат да обработват) за вечно ползване не само на работещи в кооперативните стопанства, но и на работници, служители, пенсионери, занаятчии, лекари и учители, извън пряко заетите в селското стопанство. Размерите на отстъпената за „лично ползване" земя варират – до 2 дка в райони с интензивно земеделие, до 5 дка в зърнодобивни и до 10 дка – в планински и полупланиските райони. На неработещите пряко в селското стопанство се раздават участъци на половина на посочените по-горе, полагащи се на работещи в държавните кооперативи. До края на 1963 г. по това постановление е раздадена земя в размер на над 160 хил. дка. Макар и неголеми, с тези участъци партийното ръководство стимулира създаването на частен сектор в селското стопанство няколко години след като е обявило пълна победа на кооперативния сектор. В резултат от изпълнение на това постановление нараства делът на личното стопанство – средно то става 4 дка и обхваща 9,5% от общата обработваем площ в страната, увеличават се бройките на овцете, козите, прасетата и домашните птици, но продължава да намалява едрият рогат добитък[270].

В посока на разширяване на личната инициатива действа и постановление на МС от 6 май 1965 г. за безплатно оземляване на безработни с до 10 дка от пустеещи и необработваеми земи, които отново ТКЗС, ДЗС и МТС трябва да подпомагат, а ДСО „Родопа" да сключва с тях договори за отглеждане на приплоди от домашни животни. Оземлени са 195 000 души с над 47 хил. дка земя, а на 73 хил. души са раздадени животни за отглеждане[271].

Както може да се очаква, местните кооперативни ръководители не посрещат с възторг тези постановления, защото те ориентират селяните-кооператори да полагат повече грижи в личното стопанство за сметка на общественото. Ето защо се констатира глуха съпротива от страна на местните ръководители да осигуряват своите членове със земя и фураж, както и да полагат ветеринарни грижи за личния добитък.

Друга проява на реформата в селското стопанство е създаденото през 1963–1964 г. специално стопанско предприятие (по-късно обединение) „Родопа". То е образувано по инициатива на Коста Янков, търговски представител в Израел, деен търговец, и с подкрепата на Живко Живков – бивш министър на външната търговия (1952–1957 г.), а през 1962 г. – председател на ДПК и първи зам.- министър-председател (1962–1966 г.) и зам.-министър председател до 1971 г. Предметът на дейността му е на основата на договори с ТКЗС, ДЗС, лични стопанства да изкупува животни и месни продукти, особено от свине, които да продава срещу валути и да осигурява фуражи. „Родопа" трябва да работи на пълна самоиздръжка, без държавни дотации при износа. Защото се предполага, че след като 1 тон вносен ечемик тогава струва 50 долара, а 1 тон свинско месо в живо тегло – 100–150 долара, то ще е на печалба. Затова ДСО „Родопа" трябва да внася определени суми – вноски в левове и валута в държавния бюджет[272].

---

[270] Пак там, с. 132–133.

[271] Пак там, с. 134.

[272] Живков, Ж. *Разгромът на ТЕКСИМ* – В: *Кръглата маса на ПБ, 1993,* препечатано с малки съкращения в *Човекът, който изпревари своето време. Спомени за Георги Найденов-ГЕТО,* С., 2001, с. 54–55.

През 1964 г. обединението изкупува от личните стопанства 30 096 тона месо-кланично тегло, а през 1965 г. – 56 460 т. и предоставя на държавата от своята извънпланова дейност 63 625 000 долара, от които 1/3 – в свободно конвертируема валута, а 2/3 във вид на месо за вътрешния пазар. Така, според спомените на Ж. Живков, е ликвидиран недостигът на месо: потреблението през 1970 г. нараства до 70–75 кг годишно на глава от населението. Предприятието излиза на едно от първите места по ефективност в икономиката. С разрастване на дейността му ДСО „Родопа" създава заедно с някои ТКЗС и ДЗС собствени едри птицеферми и свинеферми. Заплащането в „Родопа" и в неговите организации става след реализация на продукцията на пазара[273].

Поощрителните мерки водят до подем в личния сектор в селското стопанство, изразил се в нарастване на площите, засети с фуражни култури, в увеличаване на производството на зеленчуци и плодове и в нарастване на броя на дребните породи птици, овце, свине. Този икономически подем отприщва и социалните очаквания на селяните за разрастване и закрепване на частния сектор. Така във връзка с поредния конгрес на ТКЗС, на който да се приеме нов примерен устав и да се утвърди идеята за Съюз на ТЗКС, в ЦК на БКП към 23 март 1967 г. постъпват 17 500 предложения на селяните до властта. Те са направени по повод социологическо проучване, осъществено от учени от БАН. Освен 4700 предложения за изравняване на социалното осигуряване и пенсиониране на кооператорите с това на работниците и служителите, 3700 са за личното стопанство на кооператорите. Сред тях са желанието земята за лично ползване да се дава според броя на членовете на домакинството и в зависимост от трудовото им участие в ТКЗС, да се увеличи размера на земята за лично ползване в полупланинските райони и на нея да имат право и пенсионери кооператори, които вече не живеят на територията на стопанството[274]. Влиянието на личното стопанство върху мисленето на селяните може да се види и в отношението на преобладаващата част от запитаните за статута на кооперираната земя. Около 60% от анкетираните кооператори се изказват против национализацията на земята и за запазване на постановката, че земята е собственост на кооператорите, около 18% са на мнение, че тя трябва да се обяви за кооперативна и приблизително 11% са декларирали, че след отпадане на рентата, въпросът за собствеността върху земята им е безразличен [275].

Властта отговаря на тези очаквания на селяните, защото те са в унисон с тенденциите на икономическата реформа. По силата на Разпореждане на МС от 28 октомври 1968 г. се разширява правото да се гледат животни (вкл. кози, мулета, пчели, зайци и т.н) в личните стопанства – това право се дава на всички работещи в ДЗС.

---

[273] ЦДА, ф. 1Б, оп. 34, а. е. 8, л. 5, 10. Живков, Ж., *Разгромът на ТЕКСИМ*, с. 55. *От Девети до Десети*, състав. Димитър Иванов, С., 2004, с. 450.

[274] ЦДА, ф. 1Б, оп. 34, а. е. 52, л. 11–12.

[275] Пак там, л. 13. По-подробно: Марчева, Ил. *Социалистическият експеримент в селското стопанство 1944–1989.* – В: *Изследвания по история на социализма в България*, ЦИПИ, т. 2, С., 2010, с. 405–406.

Оземляват се и пенсионерите, работили над 5 години в държавното стопанство. Местните партийни и държавни органи увеличават помощта за личното стопанство, длъжни са дават информация за състоянието им в отделните кооперативни и държавни стопанства, както и да оказват натиск върху изкупните организации за стриктно изпълнение на договорите с частните стопани[276].

През 1968 г. помощните стопанства обхващат 12% от обработваемата площ и дават 14,3% от общата растениевъдна продукция в стойностно изражение. През 1965 г. доходите от тези стопанства съставляват 17,5% от общия обем на доходите на населението в страната, през 1968 г. -16,6%, а през 1969 г. -16%. Само на членовете на ТКЗС доходите от личното стопанство са 28% през 1968 г. и 28,3% през 1969 г. Държавата допринася за това с повишаване на изкупните цени на селско стопанските продукти. Макар и не толкова чувствително, но воденето на лично стопанство се оказва доходоносно и за работниците и дори за твърде далече стоящите от материалното производство служещи[277]. През 1969–1970 г. държавата продължава да поощрява по всички възможни направления личното стопанство, за да получава от там качествена животинска продукция за износ на арабските пазари или за решаване на продоволствени проблеми.

В резултат на тези грижи не само се повишават доходите на селяните, но се обособява и малка група от хора със значителни доходи от личните стопанства. Те се сдобиват със значителен инвентар и използват предимствата, които имат – използват държавния фонд за паша на стадата си, а полученият по договор с ДСО „Родопа" фураж продават на високи цени. И не всички от тези предприемчиви селяни са обхванати от данъчните власти.

Заедно с тези негативи за бюджета, в края на 60-те години са забелязва намаляване на значението на личното стопанство, особено в животновъдството при решаване на общодържавни задачи. Така през 1965 г. оттам са изкупени 162 хил. т. месо, докато през 1970 – 132 хил. т. Причините трябва да се търсят както в стремежа на селяните да продават повече месо на кооперативния пазар, където са по-високи цените, така и в промените в отрасъла. Тогава започват да се внедряват промишлени методи в животновъдството – свинекомплекси и бройлерни фабрики. Наред с това, по-бързо започва да расте размерът на доходи от заплати, надници, пенсии отколкото на доходите от личното стопанство[278].

Либерализирането на режима за частна дейност в сферата на дребното производство и услугите започва по силата на 27-то постановление на МС от 6 юли 1964 г. То разрешава официално на държавните и кооперативните търговски организации да сключват договори за изкупувана ширпотреба от регламентирани частни занаятчии. А в селища, където не достигат и не се произвеждат стоки и услуги в държавния и кооперативния сектор, народните съвети могат да разрешават извър-

[276] Мигев, Вл. *Частният сектор в българската икономика през 60-те години на XX век*, с. 134.

[277] Димов, А., *Аграрният въпрос в източноевропейските страни*. С., 1992, с. 49; Вл. Мигев, *Частният сектор в българската икономика през 60-те години на XX век*, с. 136.

[278] Пак там, с. 135–137.

шването на такава дейност и на пенсионери, работници и служители от държавни и кооперативни предприятия в извънработно време – нещо, което дотогава е било забранено. Така се прави опит да се легализира частната дейност и да се подобри снабдяването на населението, както и да се преодолее посочената вече в средата на 60-те години безработица. Същинският прелом в либерализацията в сферата на дребното производство и услугите според Вл. Мигев, който най-обстойно и внимателно е разгледал процеса, прави 23-то постановление на МС от 15 април 1965 г. То узаконява не като изключение, а като правило занаятчии, пенсионери, служители и работници да произвеждат частно стоки и услуги; намалява данъка върху оборота от тази дейност; създава регламент за снабдяване със суровини, консумативи и материали; урежда въпроса с пласмента на частната продукция; разрешава на предприятия от местната и кооперативната промишленост да сключват договори с частни лица за производство на стоки. Стига се и до това положение, че в наредбата по приложение на 23-то постановление на МС лицата, работещи по договор по това постановление, не е необходимо да имат патент или разрешително[279].

Настъпва бум на частната инициатива: от 16 хил. регламентирани занаятчии през 1963 г. те са вече 54 хил. през 1967 г., като се увеличават и по селата, но основно са в градовете. Дори се стига до напускане на работа и преминаване в частния сектор, както и до оформяне на работилници по места с общ състав 70–150 наети работници. Зарегистриран е случай на наети 200 души, разпределени на 10–12 места, както и наличието на 169 частни колектива в София през 1967 г., които не са регистрирани, защото се водят фиктивно като ТПК (Трудовопроизводителна кооперация) или като работилници за *„странична дейност"* на ТКЗС. Размерите на частната дейност в сферата на услугите – шивачество, строителство, ремонт, амбулантна търговия и товарни превози, включително частна проектантска дейност, хотелиерство, частни уроци, частни медицински услуги, се разраства през втората половина на 60-те години. Те отговарят на нарасналите нужди на увеличаващото се градско население по това време, но и използват позволени и непозволени механизми, за да вършат своята дейност и да не плащат данъци, а същевременно да използват работното си място и държавни материали за частната си дейност[280].

Още от края на 1967 г. и през 1969 г. по време на финансови проверки се установяват злоупотреби с държавните материали, укриване на доходи и неплащане на данъци. През 1971 г. в цялата страна са възстановени над 3 млн. лв. укрити данъци и на 8323 лица са отнети разрешителните за частна дейност, на 4 282 са съставени актове и наказателни постановления за 121 хил. лв. Ето защо се изработват забранителни режими, които започват да се въвеждат с 35-то постановление на МС от 12 август 1968 г. и 34-то постановление на МС от 29 август 1971 г. Забранява се отдава-

[279] Пак там, с. 138; ЦДА, ф. 136, оп. 41, а. е. 20, л. 1–10.

[280] Мигев, Вл. *Частният сектор в българската...*, с. 39–140; Добрева, Д. *Да построиш собствен дом. За употреба на социалните мрежи в социалистическото село.* – В: *Социализмът: реалност и илюзия, Етнологични аспекти на всекидневната култура*, 2003, с. 71 и бел. 19 и 21, с. 72.

нето под наем на машини, наемане на частни лица за пълномощници на държавни и обществени организации за извършване на търговия, забранява се наемане на работници в частните работилници, забранява се надомното производство, не се разрешава на работници и служители да извършват частна дейност в извънработно време без разрешение на ръководството на предприятието или учреждението, където работят, произведената от частници стока трябва да се продава само на държавни или кооперативни предприятия, определя се максималният размер на печалбата на частния производител, регламентират се цените на произведените по частен път стоки[281].

Вижда се, че отпускането на частната инициатива на основата на материални стимули и с оглед печалбата в селското стопанство и услугите през 60-те години води до стремеж за обогатяване, използване на държавното имущество, укриване на доходи. Тези негативи обясняват защо през 60-те години се търсят и други пътища за подобряване на управлението на кооперираното селското стопанство. За целта се подготвя и провежда през 1967 г. III конгрес на ТКЗС, на който се приема нов устав, отразяващ промените в управлението на кооперативите. На него окончателно се премахва рентата за внесената земя (по това време тя е по-малко от 2% от доходите на кооператорите). Решава се да се създадат постоянни бригади с известна вътрешна автономност по подобие на автономността на промишлените предприятия, които да стопанисват определени участъци земя в ТКЗС. Обсъждат и въпросите на социалната политика спрямо селяните кооператори. Те са в духа на пазарната реформа и засилват материалното стимулиране на селскостопанското производство в кооперативните стопанства, както и изравняват статута на селяните с този на работниците, така, както са изявили и желание селяните-кооператори. Това се вижда в преминаване от натурално към парично заплащане на труда в ТКЗС, в определяне на гарантирано минимално възнаграждение и в доближаване на условията за пенсиониране на селяните-кооператори с тези на работниците[282].

Тези решения са обсъдени предварително на пленум на ЦК на БКП от 23 март 1967 г. Там се приема и да се разшири обсегът на социалното осигуряване на кооператорите. Началото на пенсионното законодателство за селяните се слага със закона за пенсиониране на земеделските стопани кооператори през 1957 г. След него пенсиите се увеличават през 1959 г. и през 1962 г., но техният размер се оценява като недостатъчен – през 1967 г. той е 12 лв. и 66 ст. Ето защо се предвижда същата година от 1 септември основният размер на пенсиите по старост да се увеличи с 10 лв. месечно, а на пенсиите по инвалидност – с по 5 лв., така че минималната да стане 20 лв., а максималната – 40 лв. По-големи трябва да бъдат и пенсиите на селяните основатели на кооперативното движение. Замисля се и от 1 септември 1967 г. да започне да се изплащат на селяните, подобно на работниците и служителите, парични обезщетения за временна нетрудоспособност поради болест, злополука, раждане,

---

[281] Мигев, Вл. *Частният сектор в българската...* с. 141–143.

[282] Крамптън, Р. *Кратка история на България*, Отворено общество, С., 1994, с. 283; *Стопанска история*, с. 505–506.

бременност и еднократни[283]. Създава се централизиран фонд за пенсиониране на кооператори, който да се пълни от вноските на ТКЗС и от бюджета, така че от 1975 г. напълно да се изравнят селяните-кооператори с работниците и служителите по социално осигуряване и пенсиониране. Съотношението на вноските е 12% – от ТКЗС, 2% – от самите кооператори и останалото – от държавния бюджет[284]. Друга промяна е времето за изплащане на пенсиите на кооператорите. Дотогава те получават своите пенсии в края на годината, а на пленума се поставят искания пенсиите да се дават всеки месец, както е практиката на другите категории работещи[285].

Наред с това в духа на реформата се предвижда да се разшири участието на ТКЗС в социално-битовите и културни мероприятия на село, като поема част от издръжката им. Проблем обаче става фактът, че ТКЗС са уедрени и включват няколко села. Въпреки, че според Т. Живков това уедряване има положителни страни за икономическото развитие на селското стопанство, той има сведения, че на редица места възникват противоречия между отделните села в състава на ТКЗС *„по отношение на отпускане на средствата за различни икономически или битови мероприятия"*. Той е наясно, че селяните-кооператори по-скоро виждат негативите в това уедряване и облагодетелстване на селото, където е седалището на уедрения кооператив. Нещо повече, от споменатото по-горе социологическо проучване се вижда, че една част от селяните смятат, че селото им трябва да се отдели в самостоятелно ТКЗС[286].

За подобряване на управлението, на пленума се предвижда създаване на нова организация по подобие на СССР – Съюз на ТКЗС. Тя е замислена от ръководството на БКП като *„орган за стопанско-организационно и методическо ръководство, на което е възложено да осъществява държавната и партийна политика за развитие на производството и кооперативния строй."* От описаните му задачи се вижда, че Съюзът ще има функции на средно звено в системата, които напомнят функциите на Министерството на земеделието. Неслучайно Вълка Горанова пита дали няма да се получи дублиране с това отраслово министерство. Живков е категоричен, че няма[287].

Съюзът е замислен да обединява *„свободните капитали в силни ТКЗС и правилно да се насочат* [те] *за изграждане на междукооперативни предприятия – птицеферми, свинеферми"*[288]. На такова обединение обаче се противопоставят част от стопанските дейци, ангажирани със селското стопанство, когато в комисия с членове на Политбюро, секретари на ЦК на БКП и кооперативни дейци – председатели, агрономи, са обсъждали възможността Съюзът на ТКЗС да обединява всички капиталовложения за общо кооперативно строителство и да осъществява тяхното преразпределение. Затова Живков успокоява пленума, че подобно разпределение трябва да стане на икономическа основа[289].

---

[283] ЦДА, ф. 1Б, оп. 34, а. е. 52, л. 19.

[284] Пак там, , л. 20, 24.

[285] Пак там, л. 24.

[286] Пак там, л. 21.

[287] Пак там, л. 17.

[288] Пак там, л. 26.

[289] Пак там, л. 26–28.

Същевременно той анонсира и готвещата се промяна в организацията на управление на селското стопанство в духа на експериментираната нова система, разчитаща на икономически стимули. Плановете ще се дават не на ТКЗС, а на държавните изкупвателни организации, като отношенията между тях ще се регулират на основата на договори. Тази идея се смята за реализуема, след като се осъществи концентрация и специализация на селскостопанското производство, които трябва да доведат до натрупване на достатъчно резерви в производството[290]. Още на този пленум през 1967 г. се вижда, че и в селското стопанство се очертава окрупняване на стопанствата. На Септемврийския пленум от 1969 г. окрупняването е определено като концентрация и специализация на селското стопанство в един или друг окръг на основата на научно-проучвателна работа за определяне на рентабилността на аграрно-промишления комплекс, който ще се образува по този начин[291]. По-нататъшна конкретизация на идеята за концентрация и специализация на селското стопанство се прави на специален пленум на ЦК на БКП от 27 и 28 април 1970 г., посветен на развитието на селското стопанство на промишлена основа. Пленумът предвижда през 1970 г. да се осъществи териториално обединение на ТКЗС и ДЗС под формата на Аграрно-промишлени комплекси (АПК), като земята в един комплекс може да достигне до 200–300 хиляди дка[292]. Тук е важно да се подчертае, че в началото на 70-те и при селското стопанство, както и в промишлеността, започва завой от пазарните механизми към използване на тези от арсенала на централизираното управление.

4.3. Реформата във външната търговия: случаят „ТЕКСИМ"

Историята на реформата от средата на 60-те години във външната търговия разкрива същата насока на развитие от децентрализация и стопанска самостоятелност към централизация. Новите субекти на реформата са външнотърговски дружества, които са оставени да функционират по законите на международната търговия наред с извършващите външнотърговска дейност централи, подвластни на държавния монопол и контрол. Според разследващия журналист Христо Христов, който събира сведения за създаването, дейността и политиката, прокарвана чрез външнотърговските дружества до 2007 г., през 60-те години се оформя първият период в тяхната история. Той го характеризира

---

[290] Пак там, л. 25.

[291] Живков, Т. *За повсеместно изпълнение на решенията на Септемврийския пленум.* Доклад пред Националното съвещание на партийния, държавния и стопански актив, Стенографски запис, 16 януари 1970 г. – В: Живков, Т. *Аграрната политика на БКП, доклади, речи, статии, лекции и изказвания*, Партиздат, С., 1985, т. 2, с.193.

[292] Живков, Т. *За концентрация и развитие на селското стопанство върху промишлена основа.* Доклад пред пленум на ЦК на БКП, 27 април 1970 г. – В: Живков, Т. *Аграрната политика*, т. 2, с. 238.

като време на *„хаотично, стихийно и безконтролно нарояване на такива фирми"*, но след аферата с ТЕКСИМ този процес е спрян и половината от тези дружества са закрити[293]. Подобна характеристика на процеса на създаване на такива дружества изглежда парадоксално в икономиката, която се подчинява на централизирано планиране и контрол. Тя може да бъде разбрана с оглед на обстоятелството, посочено от Христов, че тези дружества съдействат за тайни операции за снабдяване с оръжия т.е. служат на стратегията на СССР за износ на революция в Третия свят, осъществявайки и търговско-икономическа дейност за свое прикритие[294]. Дружествата са част от системата на няколко ДСО с особен статут като например ДСО „Родопа". Но символ на опита за прилагане на пазарни механизми във външната търговия като проява на пазарния експеримент от 60-те години става ТЕКСИМ.

Основаването на фирми в чужбина от страна на дадена държава е класическо средство за разширяване на търговията ѝ и за избягване на протекционизма на другата държава. Но използването на това класическо средство в социалистическа България през 60-те години показва редица деформации и на плановата, и на пазарната система, характерни и за другите сфери на икономиката. Затова, ако се абстрахираме от тайната страна във функционирането на тези дружества, съвсем разбираемо става защо оценката за тях се колебае между *„модернизация на външната търговия"* и *„тайно източване на държавата"*[295].

Всъщност идеята за подобен тип външнотърговски дружества, работещи на принципите на свободната търговия, зрее още през 50-те години. Едно от първите такива дружества е „Булет", създадено към Министерството на външната търговия, след като то е оглавено от Живко Живков, т. е. между 1952/53 г. и 1957 г. Това е търговска организация, работеща с Етиопия – Бул/ет. Създадена е по инициатива на посочения вече във връзка с ДСО „Родопа" Коста Янков, варненски деец, дотогавашен търговски представител в Израел. Идеята му е тя да бъде на пълна самоиздръжка, да развива взаимноизгодни операции между България и Етиопия, както и да се занимава с реекспорт. Усилията се насочват първоначално към животновъдството на Етиопия, което според Янков има ресурси за износ. Но се оказва, че липсва удобен транспорт, кожите на животните се увреждат и мероприятието пропада. До 1957 г. „Булет" осъществява някои реекспортни операции на принципа на свободната търговия и с това събира омразата на останалите външнотърговски централи, които работят по план за вноса и износа. След като Ж. Живков напуска поста министър на външната търговия, дружеството е силно ограничено и е на пряко подчинение на Министерството на външната търговия[296].

---

[293] Христов, Хр. *Империята на задграничните фирми Създаване и дейност и източване на дружествата с българско участие зад граница 1961-2007*, С., 2009, с. 10.

[294] Христов, Хр. *Тайните фалити на комунизма*, с. 206.

[295] Вачков, Д. *Задграничните български дружества – опит за модернизация на външната търговия или начало на тайното източване на държавните финанси.* – В: *Историята – професия и съдба, Сб. по случай 60-годишнината на чл. кор. проф. д.и.н. Г. Марков*, С., 2008, с. 599.

[296] Живков, Ж. *Разгромът на ТЕКСИМ*, с. 51.

Но името остава и към 1960 г. се появява ново „Булет-2" (така го нарича в спомените си Ж. Живков), начело на което застава Емил Разлогов, дотогавашен търговски представител в Москва и зам.-министър на външните работи. 70% е българският дял, а 30% – етиопският. До края на 60-те години то също развива реекспортна дейност, носеща валутни приходи за държавата, въвежда нови технологии и създава нови ресурси за износ. Типичен пример в това отношение е шивашкото предприятие „Вида", в което са доставени модерни машини, усвояват се най-нови технологии и първоначално се работи на ишлеме с материали за ризи на купувачите от Запад. След това започва да шие с български платове[297].

Друго, не толкова успешно начинание на „Булет" е договорът от 20 август 1966 г. с френската държавна автомобилостроителна фирма „Рено" за сглобяване на три модела от тази марка в България. Между 1966–1969 г. в страната са сглобени 5175 броя коли „Булгаррено-8", „Булгаррено-10" и „Рено-Алпин". За разлика от Полша и Румъния, България в лицето на ДСП „Булет" не купува лицензa за производство на колите, защото е много скъп, а организира съвместно с военните заводи под управление на ДСО „Металхим" край Пловдив предприятие за сглобяването им. Те са предназначени за продажба на вътрешния пазара, както и в Източна Европа, СССР, в страните със социалистическа ориентация в Близкия изток, Куба, Корея, Монголия. „Булет" спазва стриктно очертаните в договора експортни територии, въпреки ширещото се в обществото и досега мнение за обратното[298].

Сглобяването на леки коли съдейства за бързо въвеждане на поточната линия в организацията на производството, както и за изработване на редица машиностроителни детайли в българските заводи. Производството на собствени леки автомобили е важен белег на модернизацията на страната. Затова България през 60-те години, подобно и на останалите страни от Източния блок, е заинтересована от тази сделка. Още повече, че френската фирма има задължение да покрива компенсаторно 50% от стойността на сделката, като изкупува български детайли за колите. „Рено" първоначално иска да закупува метали, зърнени храни и др. под. стоки, които според София са дефицитни и у нас. А и България се стреми да пласира не такива суровини, а организирани за натоварване на свободните мощности на военните заводи производства на крикове, манивели, акумулатори и бобини. Френският контрагент одобряват качеството на тези детайли, но не купува от България такива количества, каквито желае българската страна. ДСП „Булет" е принуден да преобразува в заем равностойността на внесените през 1966 г. и 1967 г. комплекта. Липсата на валутни стоки слагат край на производството на леки коли „Булгаррено" в България, защото срещу доставените комплекти за над 5 млн. долара през 1966–1969 г. „Рено" купува стоки само за 400 хил. долара. Основно „Булгаррено" се предлага на вътрешния пазар и в магазините на „Кореком" на доста високи цени.

---

[297] Пак там, с. 52–53.

[298] Това бе изрично потвърдено от Морис Бадиш, френския представител в България през 60-те години в интервю в предаването на журналиста Николай Дойнов „Темата на „Нова" от 24 декември 2014 г. http://vbox7.com/play:0255f657df (последен достъп на 1 април 2016)

Друг проблем в плащането на комплектите е, че те се купуват във долари, а са договорени да се продават на източните пазари за преводни рубли. Няма установени доларови продажби на „Булгаррено" в Близкия Изток, което вероятно е било и очаквано, затова символично е договорено на всяка продадена там кола да се превеждат на френската фирма по 100 долара. Не помага допълнително постигнатото съгласие на „Рено" автомобилите „Булгаррено" да се продават срещу долари в Югославия и Австрия. Ето защо след ревизия, която установява драстичния преразход и след отказа на българската държава да пренасочи други стоки за компенсация на „Рено", тъй като и без това търговският баланс с Франция е пасивен, ДСП „Булет" е закрито на 23 януари 1970 г. Сделката с „Рено" е прекратена на 31 март 1970 г. по искане на българската страна, за което тя плаща неустойка. Кооперацията с френската фирма обаче продължава в други производства[299].

Изследователката на дейността на ДСП „Булет" и на успехите и провалите на производството на „Булгаррено" Ирина Григорова, въпреки посочените от нея самата факти, смята, че зад прекратяването на производството стои СССР. За съжаление тя не привежда никакви доказателства за това, освен съвпадението на времето на закриване на производството на „Булгаррено" и сключен договор за разширяване на завода, където се сглобяват автомобили „Москвич". Още повече, че Григорова посочва, че СССР предпочита да продава в България готови коли, които предлага на по-ниски цени от внасяните комплекти „Москвич". Така готова кола „Москвич" се продава на българската страна за 970 рубли, а в разглобен вид – за 1060 рубли[300]. Сглобяването на съветската марка коли започва още през 1966 г. в Ловеч[301], така че производството на двата вида автомобили е организирано почти едновременно.

Почти по същото време и на същия принцип, както с „Рено", е договорено с „Фиат" сглобяването на неофициално наричаната марка коли „Пирин-Фиат" . На 27 юни 1967 г. от конвейера в завода в Ловеч слиза първият сглобен в България „Фиат 350Седан". Общо 760 коли „Пирин-Фиат" са произведени. Последният излиза от завода през септември 1971 г., когато изтича договорът с италианския гигант и той не е подновен от италианска страна. Явно и за нея българските износни стоки не са били достатъчно атрактивни[302].

---

[299] Григорова, И. *Въвеждане на производството на автомобили „Рено" в България – успехи и провали.* – сп. *Исторически преглед*, 2013, № 1–2, с. 182–199.

[300] Пак там, с. 192, 193, 195, 199.

[301] Петър Чернев сочи, че първите комплекти от „Москвич" са доставени на 17 октомври 1966 г., а първият лек автомобил „Москвич" слиза от конвейера в 15,00 на 4 ноември 1966 г. на завода в Ловеч, за който през 1966 г. е предвидено разширение, а не ново строителство, както пише Григорова. – Чернев, П. *От „Булгаррено" до Great Wall*, 21.02.2012://econ.bg/%D0%9E%D1%82-%D0%91%D1%83%D0%BB%D0%B3%D0%B0%D1%80%D1%80%D0%B5%D0%BD%D0%BE-%D0%B4%D0%BE-Great-Wall_l.a_i.376774_at.18.html (последен достъп на 10 декември 2015). Статия от годишния алманах *Спектър* от 1968 г. също посочва, че през 1966 г. в България вече се сглобяват първите съветски автомобили. - Списание *Спектър* от 1968 г. http://automedia.investor.bg/a/0-nachalo/19605-istoriiata-na-bylgarskite-avtomobili-moskvich-408/ (последен достъп на 10 декември 2015).

[302] Чернев, П. *От „Булгаррено" до Great Wall.*

В светлината на всичко това очевидно проблемът не е в съветския натиск. При толкова фрапантна разлика между купеното от България и от Франция по тази сделка, производството на „Булгаррено" не случайно става нарицателно за крайно неуспешна и недобре премислена операция на ДСП „Булет", при която са надценени възможностите на България да произвежда промишлени стоки, продаваеми на западните пазари.

Дейността на българските външно-търговски дружества е свързана първоначално с деколонизацията и възможностите, които тя разкрива за пазари в Третия свят. Важно значение има и конструирането на Общия пазар чрез Римските договори от 1957 г. и предизвикателствата, които те поставят пред България. Не случайно МС и ЦК на БКП приема на 26 юли 1960 г. постановление за подобряване на външната търговия чрез грижи за качеството на стоките и заготовките и внимателно изучаване на конюнктурата на капиталистическите пазари. Предвижда се и повишаване на материалната заинтересованост от производството за износ на селскостопанска и промишлена продукция. На Ноемврийския пленум на ЦК на БКП от 1961 г. отново се поставя въпросът за външната търговия и големите бюджетни загуби от нея. Те се трупат с по-голям темп от този на увеличения търговски обмен. Така ако износът през 1961 г. в сравнение с 1958 г. е нараснал 3 пъти, то плановите загуби са скочили 5 пъти[303].

От справката на завеждащ отдел „Планово-финансов-търговски" към ЦК на БКП Станка Цекова от 10 април 1962 г. до първия секретар на ЦК на БКП Т. Живков се вижда, че проблемите с външната търговия продължават, защото българските производители и търговци подценяват външнотърговската дейност, разчитайки на това, че загубите им се покриват от бюджета. Затова с увеличаване на износа нарастват загубите от рекламации от лошокачествена или доставена с повреди стока, които се плащат от държавата. Отделно стоките за износ са с ниска възвращаемост, особено на западния пазар. Така гроздето се продава на социалистическия пазар със средна възвращаемост 106%, а на западния – с 47%, ябълките – съответно с 80,2% и 39,4% ; яйцата – 54,9% и 36,5%[304]. Тези данни показват, че търговията с Източния блок в сравнение със Западния блок е по-изгодна за България, въпреки че тя стеснява българските възможности за сдобиване с конвертируема валута. А производителите и търговците се отдалечават от изискванията на по-капризните пазари и разчитат на бюджета, вместо да се активизират. От друга страна, констатира се, че валутната възвращаемост на промишлените стоки за износ само привидно е по-висока от тази на селскостопанските произведения, защото за производството и износа на такива стоки се влага голяма процент валута за суровини или опаковки. Станка Цекова се оплаква, че българските търговци продължават да не следят световната конюнктура и да продават селскостопанските стоки по време, когато международните цени не са най-високи, докато техните социалистически конкуренти не допускат такива грешки[305].

---

[303] ЦДА, ф. 378Б, оп. 1, а. е. 1045, л. 4.

[304] Пак там, л. 6.

[305] Пак там, л. 6–7.

Предлагат се мерки, които разкриват начина на мислене на високопоставените стопански дейци по това време, а именно – да се дават поръчки за износ само на определени предприятия, които са модернизирани достатъчно, за да поддържат ниска себестойност. Такъв списък на предприятия да се одобрява от МС, заедно с онези *„трайно перспективни стоки"*, за които се установи, че е изгодно да се изнасят без големи планови загуби. Да се търсят и други методи за оценка на икономическата дейност, които веднага да показват валутната изгода от износа на дадена стока[306]. Вижда се, че идеите за материална оценка на дейността на производители и търговци, за създаване на особени, ориентирани към световните пазари с цел валутна възвращаемост, витаят сред дейците от висшите етажи на властта в началото на 60-те години. Те са изразени дори от една Станка Цекова, която може да мине за *„сталински"* кадър с нейното политемигрантско минало и участие в стопанското ръководство като министър на леката промишленост по време на В. Червенков.

Така че не е случайност, че през 1964 г. като отглас на усилието за повишаване на ефективността на износа и на логиката на икономическото мислене – да се създават *„показни предприятия за производство и търговия"*, действа споменатото вече ДСО „Родопа", което трябва да експериментира свободна стопанска и търговска дейност. „Родопа" се нарочва за агент на българското икономическо проникване в Африка откъм Етиопия. Чрез обединението страната изнася машини, техническа помощ и специалисти за изграждане на рибопреработвателен завод и месокомбинат в Еритрея (тогава най-развитата част на Етиопия) с надеждата да се утвърди в целия район на Червено море. Но това начинание се проваля[307]. Може би поради тези причини Т. Живков снема покровителството си над ДСО „Родопа". По думите на Живко Живков (тогава първи зам.-министър председател) през 1966 г. е насрочена *„едностранчива и дирижирана ревизия, която преувеличи някои кусури"*[308]. В издадените си през 1993 г. той не съобщава какви са конкретните резултати от финансовата ревизия. Споменава само за увлеченията на Коста Янков по много проекти и инициативи, които не довежда до край или не преценява добре риска[309].

Коста Янков е обследван по партийна линия и в резултат е снет от поста генерален директор на ДСО „Родопа". Обединение със същото име продължава да съществува, но вече включено в схемата на централно ръководените обединения, на които централният планиращ орган им спуска определено задание[310].

Историята на ДСО „Родопа" показва, че въпреки подкрепата на привържениците на икономическата реформа сред партийния елит, тя дава дефекти. Един много важен недостатък се оказва липсата на силен финансов контрол от страна на държавата върху държавните средства, инвестирани зад граница[311].

---

[306] Пак там, л. 10.

[307] Пак там, ф. 1Б, оп. 34, а. е. 21, л. 155–159.

[308] Живков, Ж. *Разгромът на ТЕКСИМ*, с. 56.

[309] Пак там, с. 55.

[310] Пак там, с. 56

[311] Вачков, Д. *Задграничните български дружества – опит за модернизация на външната търговия или...*, с. 603.

Този огромен дефект демонстрира историята на другото емблематично предприятие – ТЕКСИМ. Неговата дейност, разрастване и край през 1971 г. са добра илюстрация на опитите за реформиране на външната търговия в България според пазарните стандарти и проблемите, които поражда това в условията на одържавената икономика и на разделеното световно икономическо пространство. Оставам настрана участието на тайните служби и разузнаването в това и други подобни дружества, което допълнително прави експериментите с пазарните механизми не достатъчно икономически издържани.

ДСП „ТЕКСИМ" означава – Търговия – ЕКСпорт – ИМпорт. Създадено е със строго поверително разпореждане на МС № 2107 от 3 декември 1960 г. по инициатива на Георги Найденов (1927–1998), търговски представител на България в Египет (1950–1956) и Турция (1958–1960). Той е с биография на проверен човек: партизанин от отряд „Г. Бенковски" и участник във войната като доброволец. За кратко време учи, но не завършва Военно училище в Югославия. Прибира се в страната през 1947г. и започва работа като инспектор и контрольор срещу спекулантски машинации и измами на индустриалци и ресторантьори, по-късно заема длъжности в Комсомола по организиране на стопански дейности. Учи право, а междувременно става и разузнавач към Първо управление на Държавна сигурност[312].

Явно натрупаният търговски опит му помага да разработи външнотръговско предприятие ДСП „ТЕКСИМ", което първоначално е в системата на Министерството на външната търговия, към управлението за внос и износ с капиталистическите страни. Според предписанията на правителството то трябва да осъществява внос, износ, реекпорт, тристранни финансови и други операции[313]. Започва с начален капитал 10 хиляди валутни лева, т.е. 2314 долара, двама сътрудници и една стая в София. И с невидими пълномощия и гаранции в лицето на държавата с нейните авоари в чужбина. Според спомените на инж. Димитър Филипов Т. Живков лично казвал на Георги Найденов: *„Георги, аз съм зад тебе, разгръщай се!"*[314]. Това разгръщане става с натиск върху БНБ да кредитира дейността на дружеството на сляпо без банкови гаранции, акредитиви и предплащане, въпреки тежкото състояние в началото на 60-те години на българските финанси. Тогава България е принудена да заложи златния си резерв, за да получи кредит от Москва, както стана дума по-горе[315].

Първите самостоятелни външнотърговски сделки са малки – прекупува картофи от Испания, препродава ги в Германия и Унгария, превозва с чужди кораби мароканска руда за Япония и др. п. и със спечелените пари си купува първия собствен кораб[316].

---

[312] Христов, Хр. *Империята на задграничните дружества...*, с. 17.

[313] ЦДА, ф. 1Б, оп 35, а. е. 1003, л. 54.

[314] *Човекът, който изпревари своето време. Спомени за Георги Найденов-ГЕТО*, с. 136.

[315] Христов, Хр. *Империята на задграничните...*, с. 19.

[316] *Човекът, който изпревари своето време...*, с. 136

По-късно на Г. Найденов се възлага като физическо лице да участва в създаването на смесена българо-алжирска фирма, регистрирана в гр. Вадуц, Лихтенщайн, наречена ИМЕКСТРАКОМ. Това е и първото външнотърговско дружество на българската държава. То е регистрирано като частна фирма на името на Г. Найденов и д-р Хашми през 1961 г. Това става във връзка с молбата за доставка на оръжия за алжирската революция на министъра на въоръжените сили на Алжирското революционно правителство Босуф и неговия сътрудник Мабед Шареф по време на тяхното посещение в България през 1961 г. Именно Мабед Шареф се крие под името д-р Хашми. Чрез дружеството се внася българско и чуждо, вероятно съветско оръжие, така че българската страна привидно спазва нормите на международното право, не нарушава добрите си отношения с Франция и същевременно помага на алжирската революция.

След победата на революцията (5 юли 1962 г.) фирмата ИМЕКСТРАКОМ осъществява сделки за снабдяване на металургичния комбинат Кремиковци с алжирска желязна руда[317]. Според Разпореждане на МС П-709 от 25.IX.1963 г., направено по докладна записка на Г. Найденов от 12 август 1963 г., в която той уверява правителството, че България е фактически 100-процентов собственик на фирмата, тази фирма оперира като част от ДСП „ТЕКСИМ" в България[318]. Пак чрез ТЕКСИМ е открита банка „Литекс" в Бейрут, Ливан, и дружество за търговия, които започват да функционират през 1965 г.[319] Президентът на Ливан знае, че фактическият собственик е българската държава, макар тези организации да действат под друга форма. Според Т. Живков ливанският президент заявил: *„Много се радваме, че създадохте банка"*[320]. Докъм средата на 1965 г. със съдействието на ТЕКСИМ чрез ИМЕКСТРАКОМ са регистрирани и други българо-смесени фирми в чужбина[321]. ТЕКСИМ се разгръща и започва да купува търговски кораби, самолети и тирове, като се стреми да завоюва пазари за транспортни и посреднически услуги в Европа, Азия и Африка. Прави инвестиции в изграждането на огромни площи зеленчукопроизводство в Судан.

Генералният директор на ВТО „Булгарплодекспорт" Мориц Асса описва начина на функциониране и икономическите причини за просперитета на ТЕКСИМ.

---

[317] Но алжирската нишка в дейността му е прекъсната вероятно заради колебливата политика на Бен Бела към Източния блок, независимо че през 1964 г. той прави официално посещение в България. – Григорова, Ир. *Външнополитическите приоритети на Алжир в първите години на национална независимост.* – В: *Исторически преглед*, 2012, № 1–2, с. 143–144.

[318] ЦДА, ф. 1Б, оп. 35, а. е. 1003, л. 75, л. 6.

[319] Повече за основаването и развитието на банката – виж: Filipova, N. *Lebanon in the Bulgarian Foreign Economic Policy in the 1960s and the early 1970s.* – In: *Regions, borders, societies, identities in Central and Southeast Europe, 17th-21st centuries.* Bulgarian-Hungarian History Conference, Sofia, 16–17 May 2012. Papers, pp. 267–268.

[320] ЦДА, ф. 1Б, оп. 34, а. е. 2, л. 159.

[321] По-подробно за тях виж: Христов, Хр, *Империята на задграничните...*, с. 22.

Г. Найденов води преговори с някои ТКЗС в Сливенско, които произвеждат праскови. Предлага им да изкупува цялата продукцията, да организира износа и да ги подпомага с торове и други материали, като заплаща авансово по-голяма част от тази продукция и им дава по-високи от определените от държавата изкупни цени. Той иска от генералния директор на дотогавашния основен изкупвач – ВТО „Булгарплодекспорт", съвети за пазари и споделяне на опит за организиране на износа на посочената продукция. Двамата генерални директори били приятели и затова М. Асса с удоволствие го насочва към ГФР и Западен Берлин. Според М. Асса замисълът на Г. Найденов превръща ТЕКСИМ в конкурент на „Булгарплод" и кара последният да вземе мерки, за да подобри своята работа. Но механизмът на действие на ТЕКСИМ бил различен от съществуващия във външнотърговските изкупни централи и много *„близък до утвърдения вече нов механизъм, чиято същност се изразяваше в самоуправление на предприятието, пълна левова и валутна самоиздръжка и финансиране. ТЕКСИМ беше свободен да внася стоки за широко потребление с друг валутен курс и т.н. Всеки от външнотърговските ръководители виждаше, че се върши нещо ново, но на нито едно друго предприятия не беше позволено да се ползва свободно от горепосочените привилегии"*[322]. Така ТЕКСИМ се явява нещо като *„показен"* външнотърговски агент, който единствено работи по нови правила и няма вътрешна конкуренция. Освен това и Асса свидетелства, че, *„Г. Найденов имаше достъп до така наречения връх – помагаше му се да решава въпросите на ТЕКСИМ и той наистина успя да превърне ТЕКСИМ в мощна икономическа групировка"*[323].

От средата на 1965 г. започва вторият етап от дейността на ТЕКСИМ, когато в ДСП ТЕКСИМ се влива ДСП „Български минерални води" и се създава ДСО „ТЕКСИМ". В края на 1965 г. е пуснат първият завод за кока-кола в София, а през 1966 г. са открити и заводите в Пловдив и Варна[324]. Впоследствие бройката на такива заводи ще достигне 5. Така е осъществен първият пробив в търговията с потребителски стоки между България като страна от Източния блок и компанията „Кока-кола", символ на американския капитализъм. Куражът и експедитивността на инж. Тончо Михайлов и на Георги Найденов, както и подкрепата на Т. Живков са в основата на договора с американската фирма, която по това време провежда агресивна кампания за разширяване на пазарите си. Тя била в преговори с Югославия, смятаната за много по-западно ориентирана страна и затова ръководството на компанията не могло да повярва на бързината, с която българите, най-верните съюзници на

---

[322] *Човекът, който изпревари своето време...*, с. 136.

[323] Пак там, с. 106.

[324] http://socbg.com/2014/01/%D0%BA%D0%B0%D0%BA-%D0%B1%D1%8A%D0%BB%D0%B3%D0%B0%D1%80%D0%B8%D0%BD%D1%8A%D1%82-%D0%BF%D1%80%D1%8A%D0%B2-%D0%B2-%D1%81%D0%BE%D1%86%D0%BB%D0%B0%D0%B3%D0%B5%D1%80%D0%B0-%D0%BE%D0%BF%D0%B8%D1%82%D0%B0.html (последен достъп на 13 декември 2015).

Кремъл, уредили сделката. В резултат не само започва да се произвежда тази напитка, но и се появява етикет на кирилица[325].

Производството и търговията с „Кока-кола" е във връзка с идеята да се развива международният туризъм в България – наличието на такава „западна" напитка трябва да задоволява свикналите с нея западни туристи. Пак заради западните туристи и техните нужди се образува през 1964 г. и Външнотърговското предприятие „Кореком", което представлява верига безмитни магазини. Там стоките се продават срещу конвертируема валута, но на по-ниски от международните цени. По-късно и български граждани получават право да пазаруват в „Кореком", но трябва да имат легални валутни сметки. Такива откриват българските специалисти, работещи в Третия свят по линия на държавните външнотърговски централи, уреждащи техните договори. Специалистите биват задължени част от валутното си възнагражде-

---

- Ето целият разказ на инж. Тончо Михайлов, по това време технолог в поделението за безалкохолни напитки на „Тексим". Той е много показателен за ентусиазма на Г. Найденов, но също и на важната роля, която има подкрепата на Тодор Живков. Т. Михайлов заминава в командировка в Париж, за да се запознае с начина на работа на машини, внедрени в новия завод за безалкохолни напитки на „Тексим": *„Аз поначало бях решил да правя оранжада и исках да видя подобно питие във Франция, да посетя някои предприятия и да взема някаква рецептура. Втората вечер в едно бистро поисках оранжада, хареса ми. Погледнах етикета, там пише „Фанта" и казах на хората от фирмата, където бях на посещение, че искам да ме заведат в предприятието, което произвежда „Фанта"*, разказва Тончо Михайлов.

По това време той няма представа, че тази оранжада е част от компанията „Кока-Кола". Михайлов си спомня, че когато френските му колеги го завеждат на посещение в завода: *„Аз се изплаших много, страх ме беше да вляза, тъй като в България наистина на „Кока-Кола" се гледаше като на продукт на капитализма. Нямаше как, влязох в предприятието, а там вътре чакат седем души. И те изненадани, че българин проявява интерес..."*. Когато представителите на американската компания предлагат да дойдат на посещение у нас, Тончо Михайлов признава пред шефа на „Тексим" Георги Найденов за своята „парижка афера" и му предлага у нас да се произвежда оранжадата „Фанта".

След известен размисъл обаче Георги Найденов решава: *„Като е гарга – рошава да е!"* и вдига телефона за директна връзка с Тодор Живков, за да му иска разрешение у нас да се прави „Кока-Кола". След два часа двамата с Тончо Михайлов са при него. Той дава съгласието си и не след дълго тук пристигат представителите на „Кока-Кола". Започва работа по изготвянето на договора.

Тончо Михайлов разказва: *„Те искаха да ни дадат пари за реклама. И аз им казах: „Ние тази реклама, антирекламата всъщност, която сме ви я правили толкова години, вие не можете да я изплатите, докато сте живи. И затова те ни дадоха един милион бутилки без пари, за да може да започнем. За два дни подготвихме договора. Когато го приключихме, те не можеха да повярват, че имат сделка с най-близката страна на СССР. Бяха стъписани. Признаха, че няколко години са преговаряли с югославяните, които се смятат за най-прозападно настроени в лагера, без да стигнат до договор. Бяха много изненадани"*. – В: Георгиева, Ал. *Coca-cola пробила желязната завеса през България*. – В: *Монитор*, 20.08.2005, http://www.monitor.bg/article?id=51037 (последен достъп на 28 януари 2014).

ние да привеждат в тези сметки. Подобни безмитни валутни магазини възникват в почти всички социалистически страни, а праобразът им е съветският „ИНТУРИСТ" от 30-те години[326].

Към ТЕКСИМ се образува Къща „Мода и лукс", която търгува с вносни потребителски стоки на българския пазар в български лева. Въпреки високите цени тези стоки от маркова конфекция и козметика са високо ценени от българското и особено от столичното общество. Към обединението е създадено и предприятие „Автотранспорт и сервизи", което трябва да се грижи за автомобилния парк на обединението.

Тези поделения на ДСО „ТЕКСИМ" са замислени да стимулират българските производители и търговци. Не случайно скоро се създава Центърът за нови стоки и мода за авангардна и висококачествена българска конфекция, а по Постановление на МС № 18 от 7 април 1966 г. се формира ДСО „Корабостроене и корабоплаване", което работи по същите правила, както и ДСО „ТЕКСИМ". Разрастването на дейността на дублиращите се в някои отношения организации води до Постановление на МС № 13 от 5 март 1968 г. То нарежда обединенията да се слеят под името Икономическа групировка „Български търговски флот" (ИГ БТФ). В състава на групировката влизат четири държавни обединения, две стопански предприятия и две акционерни дружества: „Морстрад" и „Морска търговска банка"[327].

Дейността на Групировката включва корабоплаване, корабостроене, кораборемонт, пристанища, строителна, търговска и банкова дейност. Тя е на пълна левова и валутна самоиздръжка, като внася определено салдо в държавния бюджет – 20% от реализираната чиста печалба годишно и предоставя на Българска външно-търговска банка (БВТБ) валута за откупуване. На групировката се дава свободата да *„експериментира организация на производство и труда, начина на премиране, щат и структура, съобразно съвременните производствени и търговски способи с оглед постигане на най-добър обществено-стопански ефект за обединението и държавата"*[328].

Наред с тази свобода Групировката трябва да спазва и някои изисквания на централното управление на държавната собственост. Тя трябва да представя баланса и отчета си в БНБ, да осъществява единната външнотърговска политика и да извършва кредитиране и банкиране под контрола на БНБ и на БВТБ. Морското застрахователно и презастрахователно акционерно дружество „Тракия" действа само по отношение на обединението и предприятията на Групировката. Другите застраховки в страната и чужбина то трябва да съгласува с държавното застрахователно и презастрахователно дружество „Булстрад" при Министерството на финансите[329].

---

[326] През 60-те години тези магазини в СССР се наричат „Берьозка", в Полша – „Певекс", в ГДР – „Интершоп", в Чехословакия – „Тузеск".

[327] ЦДА, ф. 1Б, оп. 35, а. е. 1003, л. 6.

[328] Пак там, л. 6.

[329] Пак там, л. 7–8.

По предложение на завеждащия отдел „Транспорт и съобщения" Ангел Пенев от 28 февруари 1968 г. Политбюро на ЦК на БКП одобрява на 2 април 1968 г., а МС утвърждава за председател на Управителния съвет на групировката Георги Найденов с ранг на първи зам.-министър. Дотогава Георги Найденов е генерален директор на ДСО „Корабостроене и корабоплаване"[330]. Генерален директор на ДСО ТЕКСИМ е Иван Спасов, съпартизанин на Найденов.

Резултатите от експеримента не закъсняват. За периода 1 януари 1967 г. до 30 септември 1969 г. са построени 166 кораба, вкл. и голямотонажни от 10–23 хил. тона, като търговският флот от 748 000 тона в края на 1966 г. достига до 910 000 тона дедуейт[331] в края на 1969 г.; нарастват пристанищните покрити и непокрити складове, както и обработените товари, които само за 1968 г. са с 1 220 000 тона в повече от предишната година. Доставят се съвременните товарни камиони, така че до 30 септември 1969 г. ДСО „ТЕКСИМ" притежава 993. С 60 самолета се извършва авиохимически и селскостопански услуги в Судан, Сирия, Египет. Предоставя на ТКЗС в с. Карабунар, Пазарджишко, 120 дка оранжерии, които са освободени от данък върху оборота и от всякакви местни данъци в срок от 5 години. Продукцията се изнася от Групировката и от „Булгаплодекспорт" за сметка на ИМЕКСТРАКОМ. Петте завода за кока-кола и безалкохолни напитки разнообразяват асортимента и увеличават производството от 625 000 бутилки на 192 056 000 бутилки годишно. За периода 1967–1969 г. е осъществен внос на стоки за 60 798 хил. лв, а износ – за 56 381 000 лв и реекспорт за 11 656 000 лв. Групировката извършва строителство на различни производствени, административни и битови обекти[332].

Въпреки тези успехи Т. Живков нарежда проверка на дейността на Групировката в началото на 1969 г. В резултат на проверките по решение на Политбюро на ЦК на БКП ИГ БТФ е разпусната, а Г. Найденов и редица негови директори и управляващи са подведени под отговорност и съдени. Първоначално на 3 май 1971 г. Софийският градски съд под председателството на съдията Илия Байчев произнася оправдателна присъда за Г. Найденов, В. Вълчанов, Сл. Петров и Ив. Иванов, а за останалите – минимални наказания, единствено генералният директор на ТЕКСИМ Иван Спасов е осъден на 15 години затвор. По протест на Главна прокуратура, Върховният съд на НРБ постановява преразглеждане на делото. Второто дело завършва с осъдителна присъда. Г. Найденов е признат за виновен и осъден на 20 години, но излежава ефективно 5 години и 4 месеца в Старозагорския затвор[333].

---

[330] Пак там, а. е.134, л. 1, 2–3.

[331] „Дедуейт" (DWT) е разликата в метрични тонове между водоизместването на кораба по товарната водолиния при водолиния, съответстваща на определената лятна товарна марка във вода с относително тегло 1,025, и теглото на празния кораб (т.е. кораб без товар, гориво, смазочно масло, баластна вода, сладка и котелна вода в танкове, без запаси от консумативи, без пътници и без екипаж и техните лични вещи). http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2012:101:0005:01:BG:HTML (последен достъп на 28 януари 2014).

[332] ЦДА, ф. 1Б, оп. 35, а. е.1003, л. 9–10.

[333] *„Аферата" ТЕКСИМ в свидетелства и документи*. Състав. Л. Стоева, С.: *Тексимреклама* АД, 1994, с. 129–153.

Скоро след разпускането и съда над участниците в ТЕКСИМ са свалени от заеманите ръководни длъжности ген. полк. Ангел Солаков, министър на вътрешните работи, Лъчезар Аврамов – министър на външната търговия и Живко Живков – първи зам.-председател на МС и председател на Комитета за стопанска координация, член на ПБ. Тези политици след 10 ноември 1989 г. ще издадат книги със спомени, в които ще обвинят Т. Живков в преднамереност и натиск за разправа срещу тях и подкрепения от тях новатор – бизнесмен и разузнавач Георги Найденов[334]. Това, както и фактът, че Найденов е освободен през 1975 г. след като *„по решение на Тодор Живков"* и Политбюро присъдата му е *„частично опростена"*[335], но чак през 1993 г. е прекратено наказателното производство срещу него и голяма част от неговите съпроцесници, потвърждават мнението, че процесът срещу ТЕКСИМ не е бил само по чисто икономически причини.

Вътрешнополитическата линия в обяснението най-ясно изпъква при спомените на засегнатите участници. Живко Живков най-пространно се спира на преките участници в разгрома. Това са официалният реформатор в икономиката по това време Гриша Филипов, както и Тано Цолов и Пенчо Кубадински, които имат възможност да атакуват този експеримент и в МС, и в Политбюро. Кубадински е подозиран в неприязън към експеримента, защото наблюдава транспорта и бил засегнат от сливането на Български морски транспорт с ТЕКСИМ. Но най-активен в разгрома бил Тано Цолов, който е зам.-министър-председател през 1966–1971 г., а по-късно (от 9 юли 1971 г.) става първи зам.-министър-председател и председател на ДПК. С други думи – наследява Живко Живков на тези постове. Затова сведенията за неговото участие може и да са отглас от обидата на самия Живков[336]. А Живко Живков има от какво да е крайно огорчен и обиден – на X конгрес през 1971 г. той е принуден да прочете за гласуване имената за членовете на Политбюро, но сред тях липсва неговото собствено.

За поръчковия характер на ревизията, с която започва разгромът, Живко Живков сочи факта, че още през март 1969 г. чрез административния отдел на ЦК Т. Живков нарежда прокуратурата да се заеме с икономическата групировка. Това, че следствието започва преди да е завършила финансовата ревизия, говори според Ж. Живков за предрешения край на групировката. Така той описва и заседанието на Политбюро от есента на 1969 г., на което се разглежда докладът за финансовата ревизия на икономическата групировка. Ж. Живков твърди, че докладът бил едностранчив и неверен, а обвиненията вървели в изопачаваща насока. Най-вече, защото се изпускал особеният статут на ИГ БТФ и се сипели об-

---

[334] Живков, Ж. *Кръглата маса на Политбюро*, 1991, с. 99–119; Солаков, А. *Председателят на КДС разказва*, 1993, с. 31–45; Аврамов, Л. *Петдесет оспорвани години. Спомени.* С.: *Тексимреклама* АД, 1993, 212–213; *Човекът, който изпревари своето време. Спомени за Георги Найденов-ГЕТО*, с. 69–70.

[335] *„Аферата" ТЕКСИМ...*, с. 157.

[336] Пак там, с. 69.

винения, че не се спазват административните процедури, задължителни за останалите дружества и от които ТЕКСИМ[337] е бил освободен по силата на редица правителствени постановления. Несъгласен с този подход Ж. Живков настоява да се съди за ТЕКСИМ по крайния резултат. Т. Живков му предлага заедно с Тано Цолов да проверят данните. Ж. Живков кани за консултант председателя на БНБ Кирил Зарев. Но след няколко дни Т. Живков извиква членовете на Политбюро и според Ж. Живков извършва *„явна диверсия, състояща се от измислени от някого обвинения: „Вчера – каза той – при мен дойде Георги Найденов. Каза ми, че иска да направи поверително съобщение. Сигнализира ми, че в Политбюро и в ЦК се е оформила опасна мафия, която тайно и явно работи, за да компрометира сегашното ръководство и да поеме водачеството на партията и властта. Според него в тази мафия влизат Тано Цолов, Пенчо Кубадински и други членове на Политбюро". След кратка пауза заключи, че оценява това като провокация и наложи решение на Политбюро повече да не се занимава с материалите от финансовата ревизия, а всичко да се предаде на съответните органи."*[338]. Ж. Живков твърди, че скроената измислица целяла да се пресече всякакъв опит за съпротива и да се изнесе истината. *„Явно вече се размахваше мечът на едноличната власт. Властелинът Т. Живков повече от всичко ненавиждаше онзи, който дръзваше открито да се защитава срещу хвърлените му обвинения. Това го показа многократно в разправата си с членове на Политбюро и ЦК"* [339]. Така според Ж. Живков разгромът на ТЕКСИМ е имал политическа цел, а именно: по-лесно да бъдат отстранени тримата дейци, които покровителстват групировката[340].

Според спомените на тези висши политически дейци, както и на съратници на Г. Найденов съществуват и външнополитически причини за разгрома на ТЕКСИМ. Повечето от тях сочат съветския фактор и неговото негативно отношение към експеримента, който нарушавал догматичните изисквания за водене на *„социалистическа търговия"*[341]. Инж. Димитър Филипов, посочва много правдоподобно обяснение. Нарича *„байганьовска простотия"* [...] *неофициалната и неоснователна догматична забележка от съветското Министерство на външната търговия, че Найденовата организация уронва престижа на социалистическата външна търговия, служейки си с „капиталистически" методи, и всичко това се подема с чудовищната завист на байганьовците, и принуждава правителството да разпусне ИГ БТФ, да извърши фиктивна ревизия, да осъди Г. Найденов и неговите сътрудници затова,*

---

[337] Използвам ТЕКСИМ като еднозначно на ИГ БТФ, защото така се прави и в архивните материали, и в спомените. Основанието е може би защото ИГ БТФ действа повече извън страната, докато ТЕКСИМ – вътре в страната и затова е много по-популярно и наложило се като нарицателно.

[338] *Човекът, който изпревари своето време...*, с. 64–45.

[339] Пак там, с. 66.

[340] Тази версия защитава и следователят по делото ТЕКСИМ Николай Орешаров през 1990 г., цитиран от Аврамов, Л. *Петдесет оспорвани години*, с. 213.

[341] *Човекът, който изпревари своето време...*, с. 107; *„Аферата" ТЕКСИМ* с. 234; Аврамов, Л. *Петдесет оспорвани години*, с. 213.

че внедрили „капиталистически методи", уронващи авторитета на социализма"[342]. На Т. Живков също се приписват подобни признания за силната съветска връзка в разправата с ТЕКСИМ. На партийно съвещание във Варна, той бил споделил във връзка с Г. Найденов: *„направихме я както не трябва! Но вие знаете, че понякога не зависи от нас, и ние си имаме началници там по-нагоре, но ... нейсе! Скоро ще оправим този въпрос"*. Споменава се и страхът, обзел управляващите в България от реформите в Чехословакия във връзка с Пражката пролет[343]. На този аспект от обвиненията срещу ТЕКСИМ ще се спра по-нататък. Тук ще отбележа, че тези интерпретации са направени след 1989 г. след идеологическата и външнополитическата преориентация на страната.

Подобен опит да се изчисти името на Георги Найденов и неговото дело – ТЕКСИМ, в еуфорията на отрицанието на фалиралото комунистическо управление прави бившият юрисконсулт на ТЕКСИМ к.ю.н. Лилия Стоева, свидетел по делото. Тя съставя, а „Тексимреклама" АД издава през 1994 г. сборник със спомени, интервюта и документи[344]. В този много полезен сборник обаче, както признава съставителят *„Повечето материали са дадени като извадки, за да не отегчаваме читателя. В случай на проявен интерес към пълния текст обаче, издателят ще го предостави с удоволствие"*[345]. А пълнотата на публикацията на документите е много важна за историческия анализ. Друг още по-съществен пропуск е направил съставителят, като не е дал извършените три проверки по партийна и държавна линия, които предшестват съда над ТЕКСИМ.

Журналистът Христо Христов излага разгрома повече по спомените и по показанията на засегнатите *„реформатори"* от времето на техните разпити през 1991 г. по т.нар. дело №4 за *„икономическата катастрофа"*. Той също не използва запазените архивни материали: докладни записки и справки, направени от експерти и специалисти от Министерството на финансите, Комитета за държавен контрол, Министерство на транспорта, Българска Външнотърговска банка, предназначени за докладване в Политбюро с оглед вземане на решение за съдбата на ИГ БТФ.

---

[342] *Човекът, който изпревари своето време...*, с. 139–140.

[343] Пак там, с. 140.

[344] Тук са включени и докладът опровержение на Георги Найденов до Т. Живков от 22 октомври 1969 г., Постановлението на Министерски съвет № 40 от 10 ноември 1969 г., части от дневника на съдията Илия Байчев по време на процеса през 1971 г., стенографски запис на „Последната дума" на обвиняемите пред Върховния съд, докладът от резултатите от Тексимския процес през септември 1973 г. [така е дадено в заглавието, но в края на документа е посочен февруари 1973 – б. а.] до първия секретар на ЦК на БКП от министъра на вътрешните работи генерал-полковник А. Цанев, главния прокурор Ив. Вачков и председателя на Върховния съд А. Велев, както документи за правната реабилитация по случая ТЕКСИМ след 1989 г. Това са „Решение № 503 на Върховния съд за отмяна по реда на надзора на влязла в сила присъда от 04.11.1992 г. по тексимския процес (за Г. Найденов, В. Вълчанов, Ив. Раднев)" и „Постановление за прекратяване на наказателното производство от Прокуратурата на въоръжените сили от 25.06.1993 г., постановено от прокурора подп. Кръстю Кръстев". – В: *„Аферата" ТЕКСИМ в свидетелства и документи*. Състав. Л. Стоева, С., 1994.

[345] *„Аферата" ТЕКСИМ*, с. 7–8.

Архивните документи разкриват официалната версия за успехите и провалите на ТЕКСИМ и те показват, че съществуват солидни финансови основания за обвиненията. Извършени са три проверки, което говори, че съдбата на Групировката и на Г. Найденов не е била решена с лека ръка. И трите проверки са обобщени от Сава Дълбоков, зав. отдел „Планово-икономически" към ЦК.

Първата проверка от 25 септември 1969 г. се прави след заповед от 17 февруари 1969 г. на председателя на МС – Т. Живков, и от назначена от него комисия[346]. Втората проверка се прави след като на 22 октомври 1969 г. Георги Найденов изпраща до Т. Живков споменатия доклад – опровержение, наречен *„Двете правди" за резултатите от работата на ТЕКСИМ през 8-годишното му съществуване и на Икономическата групировка „Български търговски флот" за 2 години и 9 месеци и дали държавата е загубила или спечелила от това*"[347]. Тя представлява *„Справка за изясняване на някои въпроси, поставени в изложението на Г. Найденов от 22.X.1969 г. и в изложенията на други бивши ръководни и изпълнителски кадри от ИГ „Български търговски флот"*[348]. Третата проверка от 1–10 ноември 1969 г. е още по-обстоятелствена. Изрично се посочва, че *„в изпълнение на поставената от Политбюро задача за цялостно изясняване на икономическите, финансовите и валутните резултати от дейността на икономическата групировка „Български търговски флот" бяха привлечени специалисти и отговорни работници от ЦК на Партията и съответните министерства и ведомства, които наново внимателно прегледаха материалите от ревизията и направиха допълнителни проверки и анализи."* Тя потвърждава резултатите от предишните проверки и ги допълва[349].

А както се разбира от докладната записка на Сава Дълбоков от 25 септември 1969 г., Г. Найденов се опитва да възпрепятства проверката, като унищожава и укрива документите на фирмите зад граница. За да избегне разкрития за лошите стопански резултати, той прехвърля със задна дата от 3 януари 1969 г. собствеността на българската държава върху активите ѝ в чужбина върху ИМЕКСТРАКОМ срещу погасяване на задълженията на ДСО ТЕКСИМ, т.е. прави своя алжирски съдружник притежател на 50% от цесията на фирмата[350]. Проверяващите се сблъскват и с подкрепата, която оказват на Г. Найденов и другите ръководители на основни звена на Групировката – ДСО Корабоплаване и ДСО ТЕКСИМ, а също специалисти и ръководители на министерства на транспорта, на външната търговия, на вътрешните работи. А това са точно Лъчезар Аврамов, Ангел Солаков и Марин Вачков. Проверяващите се натъкват на нежелание да им съдействат партийният отговорник от ЦК на БКП, партийният секретар на партийната организация на Групировката и дори ръководството на отдел „Транспорт и съобщения" при ЦК на БКП[351]. Както ще се установи, подкрепата

[346] ЦДА, ф1Б, оп. 35, а. е. 881, л. 8–35.

[347] Пак там, а. е. 1003, л. 53–63

[348] Пак там, л. 64–82.

[349] Пак там, л. 5–52.

[350] Пак там, а. е. 881, л. 17.

[351] Пак там, а. е. 1003, л. 3, 5–82; а. е. 881 л. 1–2, л. 5–35.

се дължи на получени подаръци и услуги от Групировката. За това свидетелства и Ангел Солаков, който разсъждавайки за участието на хората от Държавна сигурност по неправомерно събиране на доказателства срещу Г. Найденов, споменава, че то не се ръководело от зам.-министър Мирчо Спасов, *„който имаше добро отношение към Георги Найденов (един от неговите синове работеше в системата на Георги Найденов)"* и който е разследван за това, че последният *„подарил на Мирчо Спасов лека кола „Мерцедес", че с негова помощ е построена вилата на Спасов и е обзаведена с вносни мебели"*[352]. През 1973 г. същото се констатира и за самия Солаков, и за другите поддръжници на реформатора-търговец Георги Найденов[353].

Всичко това, заедно с липсата на документи за редица сделки и дори невъзможността за проверка на такива сделки, затруднява комисията. Тя установява, че изпратените до различни инстанции 207 изложения – сигнали на обикновени граждани за безобразията на Групировката, не са били разгледани от компетентните органи. Различни нива на партийните структури – от ЦК и Окръжните комитети, както и от някои централни ведомства в МС и ЦК на БКП също не са обръщали внимание на сигналите[354]. Установява се, че и ръководството на Министерството на външната търговия, и председателят на координационния комитет на задграничните фирми също не са вземали мерки срещу многобройните нарушения на ТЕКСИМ[355]. По-късно през 1973 г. ще се констатира, че сигналите за допуснати закононарушения, постъпващи при бившите министри Лъчезар Аврамов и Ангел Солаков, са ставали чрез тях достояние лично на Найденов. По тях не само не се реагирало, но е давана възможност той да се саморазправя с отделни лица. И това е създавало атмосфера на търпимост към нередностите[356].

Натрупаните и обобщени материали се разглеждат в Политбюро два пъти – на 27 септември и на 24 ноември 1969 г. През септември Политбюро решава да се уволнят Г. Найденов и част от генералните директори на предприятията, влизащи в Групировката, заради *„нарушения, недобросъвестно изпълнение на служебните си задължения и стремеж да се заблуждава правителствената комисия и финансово-ревизионните органи"*[357]. Така се стига до заповедта № 371 от 29 септември 1969 г. на първия заместник-министър-председател – а това е Живко Живков – за *„освобождаване от длъжност"* на Г. Найденов – председател на ИГ БТФ, Васил Вълчанов – генерален директор на ДСО „Корабоплаване", Иван Спасов – генерален директор на ДСО „ТЕКСИМ", Тодор Тумбев – генерален директор на ДСО „Пристанища", Христо Иванов – генерален директор на дирекция „Автотранспорт и сервизи" към ДСО „ТЕКСИМ", на Радослав Роев – икономически директор на дирекция „Автотранспорт и сервизи" и Методи Антов – директор на фирмата „Имекстраком"/ДСО „Тексим".

---

[352] *„Аферата" ТЕКСИМ*, с. 237–238.

[353] Пак там, с. 153.

[354] ЦДА, ф. 1Б, оп. 35, а. е .1003, л. 48.

[355] Пак там, л. 49.

[356] *Аферата" ТЕКСИМ*, с. 153.

[357] ЦДА, ф. 1Б, оп. 35, а. е. 881, л. 1–2.

Мотивите са *„за неправилен стил и метод на ръководство, за лоша кадрова политика и за допуснати груби нарушения на социалистическата законност и морал в системата на ИГ БТФ."* С тази заповед се уволняват и по-дребните началници в системата на Групировката, които са обвинени, че са оформяли извършените нарушения, недобросъвестно са изпълнявали служебните си задължения и са се опитали да заблуждават правителствената комисия и финансово-ревизионните органи[358].

Едва след проверките и справките по опровержението на Найденов Политбюро взема решение на 24 ноември 1969 г. за разпускане на Групировката и за наказания на нейните ръководители, включително и като те бъдат предадени на прокурор. Това говори, че явно в началото е имало политически чадър над Георги Найденов. За Георги Найденов, Иван Спасов, Христо Миланов и Методи Антов се решава да се уволнят и да се изключат от БКП, което е вече сигнал, че могат да бъдат съдени. С други думи, Политбюро намира вината им за безспорна. За останалите директори В. Вълчанов, Т. Тумбев, към които се причисляват и Славчо Петров – директор на Морската търговска банка и партийният организатор на ЦК на БКП в Групировката – Борислав Наумов, се предлага да се *„снемат от длъжност"*. Политбюро решава да се предадат материалите на Прокуратурата *„за окончателно изясняване степента на извършените нарушения и в съгласие със законите да се потърси съдебна отговорност от виновните лица"*[359]. И на двете заседания присъства Живко Живков, който подписва тези решения, без да възрази. Това вече поставя под съмнение неговите късни спомени.

От архивните материали се виждат ясно финансовите и икономическите причини за разформироване на Групировката. Проверките не отричат положителните резултати от дейността на ИГ БТФ и неговите подразделения. Но констатират, че тези резултати са нетрайни и се влошават и за самата Групировка и за нейните три подразделения – ДСО „Корабоплаване", ДСО ТЕКСИМ и отделните фирми. Така за 9-те месеца на 1969 г. е отчетена печалба, която съставлява 60,3% от годишната печалба за 1968 г. Постигнатите валутни постъпления (49 176 хил. лв. в *„социалистическа"* и 13 800 хил. лв. в *„капиталистическа"* валута) през 1968 г. в по-голямата си част са използвани от Групировката да се разплати за своите задължения в чужбина. В бюджета влизат само 500 хил. вал. лева капиталистическа валута. Слаби са финансовите резултати и за 9 месеца на 1969 г.: Групировката предоставя едва 38,6% от предвидените постъпления в *„социалистическа"* валута и 59% от планираното в конвертируема валута. Същевременно към 30 септември 1969 г. Групировката е направила преразход в размер на 24 376 хил. лв. и е натрупала просрочени плащания в чужбина в размер на 69 431 хил. вал. лв. срещу доставени на кредит кораби, автотранспорт, оранжерии, складови помещения. Част от тези задължения са гарантирани от Морската банка и БВТБ, а част от тях са направени към ИМЕКСТРАКОМ, а не от реализирана печалба. Групировката е инвестирала средства от нови задължения, взети често при високи и неизгодни лихви. Така вместо да се самофинансира, Групировката

[358] Пак там, л. 5–6.

[359] Пак там, а. е. 1003, л. 3–4.

разчита на банкови кредити от чужбина, чието изплащане има опасност да падне върху държавния бюджет. Морската банка е одобрявала и не е спирала вземането на кредитите, и което е по-лошо, не е спирала изплащането на премии за отчетени нови основни фондове, направени с тези кредити. Заедно с това проверките установяват лоша документация, липси на баланси, което затруднява разкриването на мащабите на дейността на Групировката. Установява се и, че много от средствата, предвидени за комисиони за чуждестранни лица, са без необходимите документи, а само на основа на докладни записки на отговорните лица в Групировката[360].

Освен това не всички бизнесначинания на Групировката са били най-удачните - отчитат се загуби от зеленчукопроизводството в Судан, както и от закупуването на стари кораби за увеличаване на флота. Ако през 1966 г. средната възраст на корабите на Българския морски флот е била 9,6 години, то през 1968 г. – той е вече 13,5 години и затова вместо 15–17 възли скорост, както са били световните стандарти, развива 12,4 възли[361].

Наред с тези финансово неблагоприятни резултати, проверките и справките за дейността на ТЕКСИМ и Групировката показват и откровени нарушения и машинации. В тях основна роля играят ИМЕКСТРАКОМ и създадените към нея в чужбина фирми и дружества. Те, вместо да привличат допълнително чрез външнотърговска дейност повече валута, са влизали в комбинативни сделки, за да *„заобикалят българските закони и да се избягват външнотърговският режим и валутният контрол"*[362]. Така ръководството на ТЕКСИМ, а след това и на ИГ, са сключвали чрез фирмата ИМЕКСТРАКОМ фиктивни договори за износ на стоки в капиталистическите страни по следната схема: предприятията изнасят стоките си за СССР, като използват двустранното споразумение между НРБ и СССР за твърди стоп-цени (т.е. дълго време непроменяеми, независимо от международната конюнктура) на СИВ. Реализираните рубли от продажбите отнасят по сметката на ИМЕКСТРАКОМ, откъдето получават долари. Но при курс 2,5 и 3 рубли за 1 долар, при официален курс 0,9 рубли за 1 долар[363]. За 1965, 1966, и 1967 г. българските ДСО са обменили получените 14 329 391 рубли от продадени стоки в СССР за 5 571 881 долара[364]. Така се установява на практика нов курс на рублата спрямо долара. Този курс и изнасянето на такова голяма количество непредвидени рубли извън СИВ не може да не разтревожат съветските ръководни органи. Още повече, че *„спекулации с рублата са вършени и на международния валутен пазар, при които е подбивана цената на същата. Без да държи сметка за политическите отношения между социалистическите страни, Найденов предлага валутни спекулации и на банките в ГДР и Чехословакия, които не са осъществени поради своевременната намеса на съответните институти."* – се констатира в доклада до Т. Живков от февруари 1973 г. на главния

[360] Пак там, л. 24–28

[361] Пак там, а. е. 881, л. 10.

[362] Пак там, л. 15.

[363] Пак там, а. е. 1003, л. 29

[364] Пак там, а. е. 881, л. 16.

прокурор, министъра на вътрешните работи и председателя на Върховния съд. Там е посочена и съветската реакция: *„Тези действия на Найденов основателно предизвикват недоумение сред съветските другари. Неслучайно Министърът на външната търговия на СССР другарят Николай Патоличев запитва бившия Министър на външната търговия Иван Будинов „Докога в България ТЕКСИМ ще установява нов курс на рублата спрямо долара?"*[365].

Този момент ясно показва на какво се дължи негативизмът на съветските реакции спрямо ТЕКСИМ, за които си спомнят съратници и привърженици на експеримента. Ценовите и финансовите злоупотреби на групировката явно са надхвърлили мащабите на българската икономика и са застрашили и съветската. С оглед на това стават напълно обясними и идеологическите обвинения за подкрепа на *„капиталистическата търговия"*.

Подобни машинации ощетяват и българския бюджет. За изнесените в Съветския съюз стоки предприятията-износители – ДСО „Винпром", ДСО „Балканкар", „Индустриалимпорт", „Агромашина-импекс" получават фиктивни фактури, че същите стоки са продадени в капиталистическите страни. Така те отчитат изпълнение на плана за износ в капиталистическите пазари, без страната да е получила посочените от тях долари. А срещу получените от ИМЕКСТРАКОМ долари тези предприятия получават от държавата дотации: за 1965–1967 г. те са 10 715 626 лв.[366]

Спекулативни се оказват печалбите на ТЕКСИМ и заради използване на монополно положение и законови разпоредби на вътрешния пазар. Там той продава доста по-скъпо, установявайки твърде високи цени отново чрез посредничеството на ИМЕКСТРАКОМ. Така доставеният от нея концентрат за кока-кола, купен за 7,5 долара за кг, се продава на фабриките за газирани напитки по цена 82 лв. Тази цена те превръщат в 41 долара, с която се заверява сметката на фирмата, и тя отчита печалба 400%[367].

Същото мошеничество е извършено и при закупуване на захар. ИМЕКСТРАКОМ купува от ДСО „Българска захар" захар по цени за износ, една част от която не е изнесена, а е предадена на ТЕКСИМ за производство на безалкохолни и газирани напитки, на ТКЗС – Стрелча и на кооперативния пазар – Русе. За продадената захар на вътрешния пазар по цени на дребно фирмата не е внесла в бюджета ценови разлики, както и данък оборот в размер на 1 990 477 лв. А ДСО „Българска захар" за това, че уж е изнесла цялата захар в чужбина, получава дотации за 1 401 202 лв. като награда, че е донесла конвертируема валута[368]. Така се облагодетелстват и българските контрагенти на ТЕКСИМ, но за сметка на държавата и на всички останали предприятия.

В международния автомобилен транспорт ТЕКСИМ също се проявява като спекулантска фирма, която разчита на държавата. Така тя използва правата, дадени на ДАП „Международни превози", членуващ в международната организация по ав-

---

[365] *„Аферата"ТЕКСИМ*, с. 139.

[366] ЦДА, ф. 1Б, оп. 35, а. е. 1003, л. 29; а. е. 881, л. 16.

[367] Пак там, л. 15.

[368] Пак там, а. е. 1003, л. 32–33.

тотранспорт за влизане в чужди страни, т.е. правото да не плаща входни такси, без да има право на това. За целта се сменят номерата на тировете и се нарушават спогодби с Австрия, Италия и Унгария. Стига са дотам, че унгарските власти поставят въпроса да се въведат пътни такси между двете страни и да се ликвидират привилегиите на ДАП „Международни превози"[369]. А италианските власти заплашват, че ще забранят не само българските превози за Италия, но и транзита за Франция[370].

Заедно с това ДСО „ТЕКСИМ" прави нарушения при вътрешните превози, като не намалява превозните цени с 30%, както е по нормативите, и се оказва дори, че средната приходна ставка на 100 км пробег за международни превози на ТЕКСИМ за 1968 г. е по-висока от тази на „Автотранспред", с което Групировката реализира приходи за сметка на товародателите и себестойността на производството[371].

ИГ нарушава ПМС № 18 от 7 април 1958 г. и Разпореждане № 126 на МС от 3 май 1967 г., които гласят, че всички български вносни-износни товари трябва да се предлагат задължително на българските параходства, като навлата не трябва да са по-високи от международните. Групировката се възползва от монополното си положение, като събира от българските предприятия по-високи от международните навла. И така получава по-високи приходи във валута за сметка на валутните разходи на българските товародатели. Само от извършени превози на по-масови товари (захар от Куба, въглища, мазут и нефт от СССР), търговските предприятия са заплатили през 1968 г. на ИГ в повече 3 550 000 вал. лв., а през 1969 г. – 4 000 000 вал. лв. в сравнение със средните международни навла[372].

Наред с това проверките установяват, че са раздадени премии на стойност 2 241 129 млн. лв. на хора от ръководните среди на групировката; че е предприето строителство на обекти, нарочно разбити на подобекти, за да не минават за одобрение през МС (както изисква ПМС № 13 от 1968 г. и Правилникът за капиталното строителство). В резултат се стига до превишаване на стойността на строителството. Така „Автосервизна работилница" с открит гараж – Горубляне – София започва с ориентировъчна стойност 2400 хил. лв., а се очертава да стане 4000–5000 хил. лв., защото се строи без необходимите документи: проектосметна документация, генерална схема и работни чертежи. Без нужни документи се строят по това време и кейове край Балчик, езерото Варна, разширението на пристанище Свищов[373].

ТЕКСИМ започва през 1965 г. да изгражда почивни станции и домове, хижи и вили край морето и на Витоша, често в нарушение на генералния план на Народния парк „Витоша", без разрешение и без утвърдени проекти. Ръководителите на Групировката и на ТЕКСИМ се обвиняват, че за изграждането на тези почивни домове и вили са изразходвали средства за лукс и излишества, като са се отклонявали от държавните нормативи за такива случаи. А също, че много от вилите освен за дело-

---

[369] Пак там, л. 33.

[370] Пак там , л. 35.

[371] Пак там, л. 34.

[372] Пак там, а. е. 881, л. 11.

[373] Пак там, а.е .1003, л. 36–37.

ви срещи са използвани за банкети и гуляи на ръководството на Групировката и на техните гости. Само през 8-те месеца на 1969 г. в представителния почивен дом на Витоша са проведени 57 вечери и банкети, *„за някои от които са наемали оркестри и певци"* [374].

Подобни нарушения се правят и в родното място на Г. Найденов Стрелча, където срещу придадени земи от ТКЗС за оранжерии на ТЕКСИМ, обединението започва строеж на цял комплекс в центъра на града, включващ Градския съвет, административна сграда на ТКЗС, Младежки дом и хотел на предварителна стойност от 600 000 лв.[375].

Установява се, че ръководството на ТЕКСИМ корумпира и различни началници по веригата, за да върши своите дейности. Доказателства за такова корумпиране се виждат при вноса и продажбата на дефицитна и затова високо ценена стока – лекатa кола. Въпреки че има постановления, забраняващи вноса на леки коли по извънпланов път (ПМС № 22 от 7 февруари 1966; РМС № 212 от 27 май 1968 и РМС № 316 от 5 август 1968 г.) Групировката чрез ИМЕКСТРАКОМ внася 118 коли. Тя ги продава на български граждани, работещи в чужбина, на служители на Групировката и техни приближени, на държавни предприятия, ДЗС и ТКЗС. Но на някои от лицата леките коли са продадени на по-ниски от установените цени, вкл. и в левове, вместо във валута, което било забранено. Отделно проверките не успяват да установят наличността на 3 леки коли „Мерцедес-Бенц", водещи се на ИМЕКСТРАКОМ. А за някои от внесените коли от същата марка с много усилия се установява, че са подарени *„за временно ползване"* или предоставени на ведомствата (както пише в документите) за обслужване на необходимите хора: на директора на споменатото обединение „Винпром", за посочената спекулативна сделка, от която се облагодетелстват и двете страни; на генералния директор на ДСО „Българска захар" за далаверата с отклонената за вътрешния пазар захар; на първия зам.-министър на вътрешната търговия П. Вълчев[376]. А в личните задгранични сметки на основните директори в Групировката фигурират суми, които не могат да бъдат оправдани[377].

Проверяващите се натъкват на едноличния грандомански стил на ръководство на Г. Найденов, на парадирането от негова страна, че се ползва с покровителството на най-високо място, т.е. от Т. Живков[378].

В доклада им върху процеса срещу ТЕКСИМ до първия секретар на ЦК на БКП от февруари 1973 г . председателят на Върховния съд Ангел Велев, министърът на вътрешните работи Ангел Цанев и главният прокурор Иван Вачков потвърждават още веднъж обвиненията за използване на привилегированото положение като решаващо за резултатите на групировката, както и за корупцията и финансовите ѝ машинации[379].

---

[374] Пак там, л. 38–39.

[375] Пак там, л. 38.

[376] Пак там, л .40–41.

[377] Пак там, л. 42.

[378] Пак там, л. 43–46.

[379] *„Аферата" ТЕКСИМ*, с. 129–154.

Цитираните обвинения не подкрепят тезата за нагласеност на процеса, изказана в късните спомени. Правните документи за връщане на делото за ново преразглеждане от 1992 г. и за прекратяване на наказателното производство от 1993 г. от своя страна се основават повече върху процесуални нарушения, включително и това, че не са взети предвид *„други специфични задачи"*, които Найденов е изпълнявал, бидейки и разузнавач[380]. Тяхната логика най-ясно личи в откъслечно публикуваното постановление за прекратяване на наказателното производство от 25 юни 1993 г. Военният прокурор е написал справедливата констатация, че *„Извършвайки описаните по-горе действия, обв. Найденов не е имал съзнание, че нарушава законите. Тези му действия са били съгласувани и с представител на висшите ешелони на държавните и партийните органи и никога не са били извършвани тайно"*. От изложението се вижда, че голяма част от нарушенията са станали нарушения, когато властта е решила да вземе мерки и това е породило недоизпипването на обвиненията и грубата работа на Държавна сигурност с цел прекратяване на дейността на групировката. За този произвол говори фактът, че Г.Найденов-Гето е освободен по същия неиздържан юридически начин, по който е обвинен и вкаран в затвора. Но така или иначе основание за процеса са дали констатираните стопански злоупотреби. Дори в постановлението за прекратяване на наказателното производство от 25 юни 1993 г. се признава, че при случая с ТЕКСИМ се стига до тясноведомствени действия в ущърб на държавата: *Безспорно е обаче, че министърът на транспорта е защитавал интересите на БМФ, пренебрегвайки тези на държавата като цяло...* [изпуснато в публикацията – б. а.].[381]

Затова може да се обобщи, че от проверките личи, че постигнатите икономически резултати са резултат от особения статут на Групировката, от спекулации, машинации и корупция, а не се дължат на добра ефективност и далновидност. Държавата, както и вътрешните потребители, са ощетявани за сметка на ръководството на Групировката и на обединения, вкарани в схемата на измамите. Тя плаща и за недобре преценените рискови операции, за мошеничествата и финансовите злоупотреби. А те особено чувствително засягат тогавашния най-важен външнополитически фактор – СССР. Освен по линия на подбиване на курса на рублата, той е уязвен от интерпретацията на случая ТЕКСИМ от западните пропагандни централи. Така в доклада от февруари 1973 г. изрично се посочва: *„След започването на ревизията и процеса западните пропагандни централи и преди всички радио „Свободна Европа" насочиха отровните си стрели срещу партийното и държавно ръководство и дружбата между Съветския съюз и Народна република България. Те взеха под своя закрила Найденов и съучастниците му, които според тях били предадени на съд – не защото са извършили престъпление, а защото*

[380] Пак там, с. 292–293.

[381] Пак там, с. 303.

се обявили срещу линията на икономическо развитие на България, наложена от Съветския съюз"[382]. Тази констатация допълнително може да служи за обяснение на изглеждащите политически мотивирани присъди. Очевидно Студената война попречва отново, както в случая с икономическата реформа, за по-трезво отсяване на плюсовете от минусите в експериментирането на пазарните принципи във външната търговия. А обвързването на експеримента с отношенията със СССР подсказва защо през 1973 г. пак се повтарят пленуми със заклинания за по-нататъшно сближаване между двете страни.

В светлината на изложеното „случаят ТЕКСИМ" показва, че разполагането с държавната собственост като с частна по силата на привилегирован автономен статут, в името на постигане на ефективност, която трябва да се демонстрира от печалби и самоиздръжка, води до злоупотреби, корупция и финансови машинации. Както и в индустрията постигнатите резултати са за сметка на другите държавни предприятия и за сметка на вътрешния пазар. Отново се вижда, че в условията на Студената война всеки икономически експеримент може да стане идеологически опасен, ако бъде похвален от врага или бъде интерпретиран като „антисъветски".

Затова не е странно, че след ликвидиране на ТЕКСИМ, се предприема ревизия на всички задграничните фирми. Към края 30 декември 1969 г. съществуват 73 задгранични дружества и 11 филиала в 28 страни. От тях изцяло български са 23. Дяловият капитал е 7,1 млн. долара, от които 5,8 млн. долара са българското участие. Уплашен от злоупотребите, разкрити при ТЕКСИМ, Т. Живков нарежда проверки и закриване на половината от тях. Тогава се прави проверка на злополучната сделка с „Рено" и ДСП „Булет" е закрито, но по него няма процес и съдени. През следващите години тези дружества ще са вече под партиен и държавен контрол и ще бъдат впрегнати да изнасят основния продукт на стопанската модернизацията – изделия на българското машиностроене[383].

---

[382] Пак там, с. 150.

[383] Христов, Хр. *Империята на задграничните дружества...*, с. 11, 43–63, с. 161. ВТО продължават да функционират, но вече под контрола на Министерство на външната търговия, а по-късно – Министерството на външноикономическите връзки. През 1973 г. към Министерството на външната търговия е създаден специален Фонд за финансиране на българските задгранични дружества. Средствата от него са набирани от печалбата на дружествата, първоначално 20%, а по-късно и 30%. През 80-те години броят на външнотърговските дружества нараства: през 1986 г. те са били 141 с 543 млн. валутни лева оборот, към края на 1990 г. стават 247 в 47 страни. – Василева, Р., Христова, Н. *Разузнаването ще дава данни за фирмите зад граница.* – В: *Сега*, 11 септември 2004 г.

4.4. Социалният ефект от реформите: формиране на *социалистическото консуматорство*

Един ефект от опита да се модернизира икономиката като се фаворизират материалните стимули е формирането на социалистическото консуматорство. Още в началото на експеримента с икономическата реформа Т. Живков оценява като погрешна предницата, която се давала дотогава на обществените фондове, *„които народът не вижда и казва така: „това е нещо законно, даже повече трябва да ни дадете"*[384]. Той предлага 90% от фонд потребление да се дава за лично потребление т.е. да се повишават заплатите и да се намалят държавните дотации за образование, култура, здравеопазване. Стъпка в това отношение е направена с 53-то Постановление на МС от 13 декември 1965 г., с което се повишават заплатите на работници и служители. Но през 1967 г. подобна политика показва, че заплащането на труда превишава планираното по петилетката 112% в материалното производство и 121,4% в нематериалното производство. Чувствително нарастват и доходите на селяните-кооператори както от повишените изкупни цени, така и от доходите от личните стопанства. Ако през 1957 г. средногодишният доход на един кооператор е бил 404 лв., през 1965 г. става 792 лв., а през 1967 г. – 915лв.[385].

По-високите доходи повишават покупателната способност, за което свидетелства ръстът на стокооборота на дребно: от 1965 г. до 1967 г. той нараства с 20%, докато цените на стоките се запазват на същото равнище или леко поевтиняват[386]. Това става за сметка на бюджета, който поема нарасналата себестойност на редица стоки от леката промишленост вследствие увеличените изкупни цени на селскостопанските суровини. Скачат цените само на ведомствените жилища, които тогава масово се предлагат за изкупуване за срок от 20–30 години[387].

Какво обаче може да се купи с тези повишени доходи? Представа за това дава един документ, написан в края на 1966 г. от английски експерт от Международната организация на труда със заглавие *„Условията на живот в България"* и предназначен за другите западни експерти, които ще работят през 1967–1970 г. в Центъра за управление на ръководни кадри (ЦУРК) в София. Според английския експерт доходите са ниски, а стандартът на живот в страната представлява 1/5 от този на САЩ и 1/3 от този на Западна Европа. Ниските доходи се уравновесяват от *„субсидираните цени на наемите, храната, почивката и другите основни нужди"*. Зеленчуците и плодовете са много евтини: 1 кг лук струва 0,15 лв.,1 кг домати – 0,15 лв.,1 кг ябълки – 0,22 лв., 1 кг грозде – 0,50 лв. Храните са в умерено количество по магазините и са сезонни: *„През зимата храната е някак еднообразна поради липса на пресни плодове и зеленчуци, но много от тях се намират в консервирана форма"*. В сравнение с развитите западни страни, където целогодишно има вече предлагане на пресни

[384] ЦДА, ф. 1Б, оп. 34, а. е. 21, л. 107.

[385] *Стопанска история*, с. 541.

[386] ЦДА, ф. 1Б, оп. 34, а. е. 89, л. 11, 12.

[387] Пак там, оп. 34, а. е. 21, л. 112, 113.

зеленчуци и плодове, дори в столицата българите пазят хранителните навици на традиционното общество. За това допринася и магазинната мрежа. Липсват големите супермаркети[388], няма я още дори думата и затова преводачът на *„Условията"* използва полукалката *„суперпазар"*. Организацията на търговията е все още на ниво дребен магазин. Обикалянето на магазините, независимо че са държавни и продават на едни цени, изяжда времето на българските домакини.

Евтини, достъпни и с високо качество са вината. *„Вината от най-фино качество се продават за 1,5 лв. бутилката"*. Скъпи и дефицитни са луксозни стоки, като *„вносни ликьори, цигари, парфюми, някои автомобили и електрически уреди"*, нес кафе. Тези стоки не се намират лесно, трябва предварително да се поръчат и да се чакат в „Кореком" срещу валута в американски долари. Но слабото развитие на индустрията за бита води до това, че на западния експерт му липсват в София и пластмасови предмети като гумени ръкавици, тоалетна хартия, гъби за миене, дезинфекциращи средства, превръзки, инструменти, боя и четки за обувки и др. Трудно се намират и електрически уреди. Английският експерт констатира, че на пазара не се предлагат електрически чайници, тенджери под налягане, тостери – все предмети, символизиращи модернизацията на бита. Тя явно още не е обхванала столицата на България, а какво да говорим за страната.

Трябва да се има предвид, че по това време в Западна Европа качествата на жилището и модернизираните електродомакински уреди, известни в българската статистика като *„предмети с дълготрайна употреба"*, са емблематични за повишаващия се стандарт на живот там. Тон в това отношение задават САЩ. Постиженията на техниката за облекчаване труда на домакините са демонстрирани в Източния блок по време на американската изложба в Москва през 1959 г., предизвикала известния кухненски дебат от 24 юли между министър-председателя и партиен лидер Н. Хрушчов и Ричард Никсън, тогава вицепрезидент. На фона на постиженията на кухненските удобства, които демонстрират американците, за да докажат, че тяхната система осигурява истинско освобождаване на жената, Хрушчов може да противопостави само сарказма си, питайки дали имат машини, които слагат храната в устата и я бутат надолу. Той отсича, че това са *„просто предмети"*, които са интересни, но не са от насъщна необходимост[389]. Този *„кухненски спор"* демонстрира изостаналостта на СССР в стандарта на живот. България също не може да се похвали с постижения в модернизацията на бита. Така на 100 домакинства през 1965 г. се падат само 23 електрически перални машини, през 1970 г. – 50, докато например във Франция през 1975 г. 72% от домакинствата притежават

---

[388] Първият супермаркет на Балканите е открит през 1958 г. в Белград след изложението на американска хладилна техника в Загреб през 1957 г. В България дотогава има два големи магазина: през 1953 г. е открит специализиран магазин за детски дрехи „Детмаг", а през 1957 г. отваря врати първият търговски център – Централният универсален магазин (ЦУМ).

[389] https://en.wikipedia.org/wiki/Kitchen_Debate; http://astro.temple.edu/~rimmerma/Khrushchev_Nixon_debate.htm (последен достъп на 4 април 2015).

перални срещу 7,5% през 1954 г.[390] Подобни са числата за притежаваните домашни хладилници. В България през 1970 г. на 100 домакинства се падат 29, а през 1975 г. – 59, докато във Франция през 1975 г. 91% от домакинствата притежават хладилник срещу 7,5% през 1954 г.[391] Проблеми имат българите и със снабдяването с прахосмукачки. Поетът Любомир Левчев си спомня, че на връщане от една командировка от Москва се оказало, че и четиримата българи в спалното купе са купили по поръчка от семействата си по една прахосмукачка. *„Предпочитани"* от българите през 60-те години били *„търговски трофеи"* от СССР във вид на *„шевни машини, ловджийски пушки и ... прахосмукачки. За зла беда точно такава поръчка ми бе дадена и на мен от развълнуваната фамилия – пылесос! Тези две деца трябвало да растат на чисто, а не да гълтат праха на метлата."*- с известна ирония и неудобство разказва случката Левчев[392].

Този щрих за изостаналост на бита е в синхрон и с наблюденията на английския експерт за лошите услуги за химическо чистене и за дребни ремонти. Старият жилищен фонд също не отговаря на европейските изисквания с липсата на вани и наличието на стари мебели. Новото строителство е добро, особено похвално е централното отопление, но не достига за всички желаещи. Транспортът също търпи критиката на експерта – всички части на София са добре обхванати от трамваи, автобуси и тролейбуси, но в час пик обществеият транспорт е *„тежко препълнен"*. За сметка на това, отбелязва експертът, *„цените за пътуване са крайно ниски, обикновената цена е 2 ст. или 4 ст. на разстояние"*. На англичанина му прави впечатление, че условията за използване на автомобили в България са много добри. *„Бензинът е свободно достъпен и струва 25 ст. за литър (95-октанов). Маслото е достъпно"*. А *„България има добра пътна мрежа и всички отделни пътища са асфалтирани или настлани с каменни павета. Има много пътни знаци, в и вън от столицата, стандартът на пътуване е общо добър, автомобилистите са си полезни един на друг"* [393].

Описаната картина на пътната мрежа в България към края на 60-те години може да бъде обяснена с малкия брой първокласни пътища в страната и с ниската степен на автомобилизация в сравнение със Западна Европа, да не говорим за САЩ. Малко са личните автомобили. През 1965 г. на 100 домакинства се падат две коли,

---

[390] *НР България '89, Кратък статистически сборник*, Централно статистическо управление, С., 1990, с. 68; Сиринели, Ж.-Ф., Ванденбуш, Р., Деперие-Вавасьор, Ж. *История на съвременна Франция*, С., 2006, с. 281.

[391] *Статистически годишник на НРБ*, 1983 г. Комитет по единна система за социална информация при МС, София, с. 92; Сиринели, Ж.-Ф., Ванденбуш, Р., Деперие-Вавасьор, Ж. *История на съвременна Франция*, с. 281

[392] Левчев, Л. *Ти си следващият. Роман от спомени*, С., 1998, с. 151.

[393] Марчева, Ил. *Социо-културни аспекти от живота в България през погледа на един западен експерт в края на 60-те години на XX век.* – В: *България, Балканите и Русия XVIII-XXI век, Българо-руски научни дискусии*, С., 2011, с. 251–255.

а през 1970 г. – шест[394]. Така по разпространение на личния автомобил България през 60-те години напомня Франция през 50-те, когато личният автомобил, макар френско производство („Рено 4" започва да се произвежда през 1946 г., а „Ситроен" – през 1948 г.), е предмет на лукс. Само 21% от френските домакинства през 1954 г. разполагат със собствен автомобил. Но през 60-те години автомобилът вече е достъпен дори за работническата класа[395]. През 60-те години в България се организира сглобяване на лични автомобили, за да се навакса изоставането. Освен споменатото производство на 5175 броя от трите модела „Булгаррено" и 758 броя „Фиат", неофициално наричан „Пирин-Фиат", в страната до 1990 г. се сглобява съветският лек автомобил „Москвич-408". През 1967 г. са сглобени 564, през 1968 г. – 2500, а през 1972 г. – 8000[396]. Въпреки тези усилия, до края на социализма недостигът на лични автомобили ще се чувства (през 1989 г. на 100 домакинства се падат 42 лични автомобила) и това ще предизвиква недоволство сред замогващото се население.

То няма да оцени развитието на обществения транспорт[397] през годините, защото личният автомобил е символ на модернизацията и на настъпващата мобилност, както и на *„ерата на забавленията"* – другото име на повишаване на жизненото равнище, по-ясно видяно по това време на Запад. Негов показател са ваканциите, които стават там масова практика. Докато през 50-те години във Франция все още 5 от всеки 7 французи не излизат във ваканция, или не се отдалечават на повече от 250 км средно от дома, през 1981 г. повече от половината французи заминават във ваканция, от които 17% в чужбина[398]. В България също през 60-те години се наблюдава увеличаване на организираните и индивидуалните екскурзии зад граница, осъществявани и с лични автомобили. На 3 юли 1957 г. е основан „Българският автомобилен и туринг клуб", който освен обучение за каране на автомобил подпомага своите членове при частните им посещения в чужбина.

---

[394] *Статистически годишник на НРБ*, 1981, с. 97.

[395] Сиринели, Ж.-Ф., Ванденбуш, Р., Деперие-Вавасьор, Ж. *История на съвременна Франция*, с. 281.

[396] Чернев, П. *От „Булгаррено" до Great Wall.*

[397] През 1952 г. са били превозени 381 млн. души, през 1960 г. – 871 млн. д., през 1970 г. – 1928 млн. д, през 1980 г. – 2610 млн. д., а през 1989 г. – 2934 млн. д. Нараства през годините и броят на градовете с автобусен транспорт – от 31 през 1952 г. те стават 68 през 1960 г., 94 през 1970 г., 137 през 1980 г. и 158 през 1989 г. Дълго време – от 1960 до 1988 г. – само в два града има градски тролейбусен транспорт, докато през 1989 г. те стават 12. Нараства и ж.п., въздушният, речният и морският транспорт. – В: *НР България '89, Кратък статистически сборник*, с. 48, 52, 68.

[398] Сиринели, Ж.-Ф., Ванденбуш, Р., Деперие-Вавасьор, Ж. *История на съвременна Франция*, с. 282.

В таблицата е посочен броят на българите, които посещават по лични причини други страни. Вижда се, че той непрекъснато нараства през годините. Основни направления са СССР, Чехословакия и Югославия[399].

Таблица 1. Българи, посетили други страни по цел на посещението*

	1963 г.	1965 г.	1970 г.	1980 г.	1985 г.	1989 г.
Общо	**123 253**	**207 912**	**305 809**	**756 631**	**533 367**	**921 987**
Лични	87 661	157 257	207 201	537 807	334 788	712 322
Служебни	35 592	50 655	98 608	21 8824	19 8579	209 665

* *НР България '89. Кратък статистически справочник,* ЦСУ, С., 1990, с. 61

През 60-те години западният експерт посочва богатия и много достъпен културен живот в София. *„Цените на билетите за всички представления са крайно търпими. За първа класа за симфоничен концерт най-хубавите места струват 1,20 лв"*[400]. На англичанина му правят впечатление прояви на елитарната култура, защото той пише и за балетни спектакли, за опери и песенни фестивали, които наблюдава в българската столица.

Тук е мястото да спомена, че от началото на 60-те години в Западния свят започва да се развива т.нар. от някои изследователи *„масова култура"*. Неин символ е телевизията, налагаща културата на образа. Тя е в основата на процеса на уеднаквяване на социокултурните стереотипи. Така докато през 1957 г. във Франция, която изостава от другите големи западни страни в разпространение на телевизията, само 6,7% от домакинствата притежават телевизионен приемник, то през 1967 г. процентът е вече 57. През 1972 г. процентът е 77, а през 1982 г. – 91. От 1965 г. до 1972 г. във Франция телевизионни програми се излъчват по два държавни канала, които след това се увеличават. Телевизията става масова практика. Тя допринася много за превръщане на „лукса" на знанието в масова форма на информация, засилва възможностите за налагане на културата на развлеченията[401].

У нас се наблюдават същите процеси, но те ще се разгръщат по-бавно. През 50-те години в МЕИ български учени разработват предавателни системи и провеждат експериментални предавания, като за пръв предават пряко на 7 ноември 1954 г. Официалното откриване на Българската национална телевизия е на 23 декември 1959 г. До 24 май 1975 г. работи само една, първа програма, а в петък се излъчва съветска телевизия[402]. Едновременно с това се разработват и се пускат в производство и първите български приемници. Първият български телевизор „Опера" е произведен експериментално в слаботоковия завод „Ворошилов" в София през 1955–1958 г., но за масовото производство се налага българските инженери да се

[399] *НР България '89, Кратък статистически справочник,* с. 61.

[400] Марчева, Ил. *Социо-културни аспекти от живота...,* с. 264.

[401] Сиринели, Ж.-Ф., Ванденбуш, Р., Деперие-Вавасьор, Ж. *История на съвременна Франция,* с. 285, 361.

[402] http://www.predavatel.com/bg/tv/bnt. (последен достъп на 2 февруари 2015).

обучават в ГДР, Чехословакия и СССР. От СССР се внася апаратурата за настройка и масовото производство започва през 1960 г., когато са направени първите 400 броя с цена 450 лв. През следващата година телевизорите „Опера" са вече 4600, през 1970 г. достигат рекордните 192 900. В средата на 60-те те се продават в Куба и Пакистан. Втората марка се нарича „Кристал" и е пусната на пазара през 1963 г. Това е първият широкоекранен телевизор с кинескоп от ГДР. През 1965–1966 г. се произвежда и приемник „Пирин". Цените продължават да са високи: през 1971 г. телевизор „Плиска" струва на дребно 315 лв.[403]

Затова въпреки тези успехи, задоволеността с телевизори не е голяма. Така на 100 домакинства през 1965 г. се падат 8 телевизора, през 1970 г. – 42, а през 1980 – 75. Едва през 1989 г. е постигната пълна задоволеност с телевизори: на всеки 100 домакинства се падат 101 телевизора. Но търсенето е вече за цветни приемници. Те са дефицитни до края на 1989 г.[404]

По време, когато в България се усвоява черно-бялата телевизия, в САЩ през 1953 г. е пуснат в продажба първият цветен телевизор, а първото експериментално цветно излъчване е през 1954 г. Поради високата цена на компонентите на цветните телевизори, масово цветни предавания в САЩ започват от средата на 60-те години. В Европа цветна телевизия започва да се излъчва от 1967 г., а от 1979 г. тя е масова практика за всички европейски страни. Във Франция през 70-те години нараства разпространението и на цветните приемници: през 1976 г. 20% от домакинствата купуват такъв приемник, а през 1982 г. – те са вече 56%[405].

България се опитва да навакса в разпространение на този нов лукс, но не така успешно, както с усвояването на приемниците за черно-бяла телевизия. От 1972 г. в България започва да се излъчва и цветна телевизия. Но първият цветен телевизор от втората половина на 70-те е „Колорстарт", сглобяван основно от белгийски части, се продава в чужбина, а в страната от началото на 80-те започва производство и продажба на цветния „София-81". Особено качествени са приемниците „Велико Търново", които са с японски елементи: за тях през втората половина на 80-те години се правят списъци и хората се редят на среднощни опашки в ЦУМ[406].

От примера с телевизията се вижда, че България през 50-те и 60-те години разработва модерните технологии за забавление и за консуматорство. Но докато тя навакса в усвояване и производство на черно-бели телевизори, развитите страни

---

[403] Оруш, А. *Първите български телевизори зад граница*, 03. 03. 2015, http://nauka.offnews.bg/news/%D0%A2%D0%B5%D1%85%D0%BD%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D0%B8%D0%B8_7/%D0%9F%D1%8A%D1%80%D0%B2%D0%B8%D1%82%D0%B5-%D0%B1%D1%8A%D0%BB%D0%B3%D0%B0%D1%80%D1%81%D0%BA%D0%B8-%D1%82%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D0%B7%D0%BE%D1%80%D0%B8-%D0%B7%D0%B0%D0%B4-%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%86%D0%B0_4716.html. (последен достъп на 3 март 2015).

[404] *НР България '89*. Кратък статистически сборник, с. 68.

[405] Сиринели, Ж.-Ф., Ванденбуш, Р., Деперие-Вавасьор, Ж. *История на съвременна Франция*, с. 285, 361

[406] Оруш, А. *Първите български телевизори зад граница;* Костов, Ал. *От противници в Студената война до партньори в Европейския съюз. Българо-белгийски отношения от Втората световна война до наши дни*, С., 2007, с. 39.

вече масово преминават към цветни, които са много по-качествени в предаване на образи и в осигуряване на забавления. Поради догонващия характер на модернизацията обаче, в България се бави процесът на превръщане на предметите на лукса в стоки за масова употреба, който е в основата на *„потребителството"*, включително и социалистическото.

Управляващите си дават сметка за хроничния дефицит на нови, често луксозни стоки и на по-развити форми на пазаруване. На пленум на ЦК на БКП от декември 1967 г. се отчита, че се е променила структурата на търсенето в българското общество – предпочитат се по-качествени стоки и такива за по-дълготрайна употреба, които са дефицитни. Затова у населението се оказват натрупани повече средства, отколкото може да погълне стоковият фонд[407]. Ето защо властта възстановява равновесието между паричните доходи на трудещите се (вкл. и влоговете им) и фонда от стоки и услуги за населението като с Постановление № 63 от МС от 28 декември 1967 г. повишава от 1 януари 1968 г. цените на основни стоки и услуги, както и удължава с пет години възрастта за пенсиониране[408]. Целта е цените на дребно да покриват и надхвърлят себестойността на стоките, а не разликата да се поема от бюджета, както е било дотогава, както може да се види от примерите в таблица 2. Защото това вече властта преценява като абсурд: колкото повече селскостопански продукти се консумирали на вътрешния пазар, толкова повече дотации давала държавата[409].

Таблица 2. Ценова реформа 1968 г.*

Продукт	Себестойност	Цена на дребно преди реформата	Цена на дребно след реформата
Краве сирене, 1 кг	1,39 лв.	1,40 лв.	1,80 лв.
Кашкавал Витоша, 1 кг	2,40 лв.	2,10 лв.	2,80 лв.
Телешко месо, 1 кг	2,29 лв.	1,90 лв.	2,80 лв.
Свинско месо, 1 кг	2,01 лв.	1,70 лв.	2,40 лв.

* ЦДА, ф. 1Б, оп. 34, а. е. 89, л. 20

Увеличават се цените на млякото, сиренето, месото, маслото, олиото, както и на пресните плодове и зеленчуци, на есенните картофи, на зрелия фасул, на плодовите и зеленчуковите консерви. Намаляват се цените на ориза, захарта, рибата и рибните консерви, захарните изделия и южните плодове. Вдигат се цените на дребно на текстила и готовото облекло и на повечето изделия на леката промишленост: порцеланът, мебелите, твърдите горива, леките коли, издателската продукция. Намаляват се цените на грамофонните плочи, лекарствата, електромерите, часовниците, шевните

[407] ЦДА, ф 1Б, оп. 34, а. е. 89, л. 15.

[408] *Стопанска история*, с. 542; ЦДА, ф 1Б, оп. 34, а. е. 89, л. 16.

[409] Това споделя Т. Живков на пленума от 27 септември 1970 г., посветен на селското стопанство. – В: Живков, Т. – *Някои съображения по развитието на селското стопанство върху промишлена основа*, Встъпително слово пред пленум на ЦК на БКП, 27 април 1970. – В: Живков, Т. *Аграрната политика на БКП*, т. 2, с. 198.

машини, водомерите. Повишават се шивашките, фризьорските услуги, поправката на електроуреди. Вдигат се наемите в градовете, включително и ведомствените наеми, както и цените на транспортните услуги в София. Трамвайните билети скачат от 2 ст. на 4 ст., а на тролейбусните – от 3 ст. на 6 ст.[410].

За да посрещне населението това драстично и всеобхватно повишение на цените, което за повечето стоки не е правено от началото на 50-те години, се предвижда компенсационна добавка от средно по 5 лв. месечно. По-ниските заплати се компенсират с повече, а по-високите – с по-малко. Затова най-ниските заплати от 57 лв. се компенсират с 9%, докато за над 250 лв. заплата и над 200 лв. пенсии компенсации не се предвиждат[411].

Тези непопулярни мерки са взети едновременно с решението постепенно да започне да се въвежда 5-дневна работна седмица. Поощрява се и раждаемостта. Въвеждат се единни добавки за деца само според техния брой, а не както дотогава – според доходите на семействата. Драстично нараства от 5 на 10% ергенският данък. Предвиждат се и мерки за облекчаване на труда и заетостта на майките[412].

Започналото замогване в България през 60-те години повтаря макар и по-бавно и по-слабо тенденцията, наблюдавана тогава в развитите индустриализирани страни в Европа за повишаване на жизненото равнище и определяна като *„превръщане на лукса в масова консумация"*[413]. Проблемът е, че управляващите в България не могат да поддържат икономически, а и социално такава тенденция. Затова едновременно с производството на луксозните предмети и с повишаването на цените на ежедневните стоки, за да се справят с проблемите на потреблението, управляващите подемат идеологическа борба срещу нагласите за придобиване на материални предмети на лукса, които нагласи влизат в противоречие с официално пропагандирания аскетичен морал. Отрицателните явления в ежедневието, свързани със използване на връзки, влияние, служебно положение, *„ходатайства"*, за да се задоволят нарасналите потребности на хората, са наречени *„малка правда"*, която води до *„буржоазен либерализъм и радикализъм"*. Негативните подробности, според властта, не трябва да отвличат общественото внимание от *„голямата правда"* на комунистическия идеал. А на съпътстващата го в живота *„малка правда"* трябва да се дава отпор, *„защото не определя облика на нашето общество и постепенно изчезва заедно с неговото усъвършенстване"*[414]. Тези заклинания са колкото резултат от ангажиране на основните капиталовложения за същинската индустриализация, толкова и от неоднозначните резултати от икономическата реформа. Борбата с *„малката правда"* вече подсказва проблемите, с които тепърва ще се сблъсква управляващата комунистическа партия при набиращата скорост модернизация на обществото, а именно – неспособността ѝ да задоволява *„социалистическото консуматорство"*.

---

[410] ЦДА, ф 1Б, оп. 34, а. е. 89, л. 20–21.

[411] Пак там, л. 106–105.

[412] Пак там, л. 140–142.

[413] Сиринели, Ж-Ф., Ванденбуш, Р., Деперие-Вавасьор, Ж. *История на съвременна Франция*, с. 280.

[414] Живков, Т. *За литературата, изкуството и културата*, С., 1972, с. 286–391; Л. Зидарова, *Митът за голяма и малка правда.* – В: *История и митове*, С., 1999, с. 125–131.

5. *Научно-техническият прогрес* и/или *научно-техническата революция*

5.1. Идеите за *научно-техническата революция* и тяхната реализация в България

Друга насока на икономическата политика през 60-те години е политиката за използване на науката и техниката като производителна сила, най-пряко допринасяща за модернизацията на производството и обществото. Тя често е наричана в партийните и държавните документи политика за научно-технически прогрес, за научно-техническа революция в развитието на производителните сили. Дотогава, през 40-те и 50-те години, наред с доставката на машини и съоръжения, повишаването на техническото и технологично ниво на индустрията, се следва практиката отпреди войната да се създават технически и трудови норми и стандарти, съчетани с рационализаторска дейност. Така Бюрото за индустриална собственост (от 1921 г.) е преобразувано с Указ от 4 април 1948 г. в Институт за рационализации (ИНРА) към Правителствения комитет по финансови и стопански въпроси към МС[415]. Но за разлика отпреди войната, партията-държава провежда линия за активно включване на всички работници в рационализаторското движение. Създава се широка мрежа от рационализаторски бюра в министерства, ведомства и предприятия. Учредява се в техните бюджети специален фонд за поощряване на тази дейност, наречен фонд „Рационализации". Тези бюра работят съвместно с комисиите към профсъюзите, които също са призвани да стимулират масовото изобретателство и рационализации. От 1952 г. към различни министерства и ведомства започват да се изграждат научно-изследователски институти, които обслужват определени отрасли. През 1954 г. се въвежда Социалистическа обмяна на технически опит (СОТО), което означава картотекиране в ИНРА на всички внедрени рационализации, така че те могат да се ползват и в други предприятия. Създават се и експериментални бази и работилници към по-големите предприятия и заводи. Те се превръщат в центрове за разработване и експериментиране на иновационни предложения. Вижда се, че тази дейност от масова и елементарна, все повече се канализира и специализира и че тя е достъпна за всички предприятия, без те да плащат патентно право[416]. Този подход дава своите резултати: докато през 1958 г. броят на одобрените предложения (рационализации, изобретения, организационно-технически предложения) са 11 961, от които 9 502 се внедряват, то през 1965 г. одобрените предложения са 25 844, а внедрените – 20 674[417].

---

[415] С Указ за изобретения, технически усъвършенствания и рационализаторски предложения от 1950 г. трудовите норми отпадат от задълженията на ИНРА.

[416] Стефанов, Н., Кандиларов, Евг. *Иновации и иновационна политика в България през годините на държавния социализъм.* – В: *Изследвания по история на социализма в България 1944–1989*, С., 2010, т. 2, с. 264, бел. 70; *От Девети до Десети*, С., 2004, с. 504.

[417] *Развитие на индустрията...*, с. 333.

Към края на 50-те години все повече се осъзнава необходимостта от много по-целенасочено развитие на науката и нейното приложение в практиката. Това става в контекста на големите успехи на съветската наука в усвояването на космоса 1957–1962 г., които се възприемат като доказателства за възможностите на партията-държава да използва науката и техниката. Политиката за *„научно-технически прогрес"* и за *„научно-техническа революция"*, разбирани като внедряване на науката в производството за реализиране на задачите на индустриализацията при социализма, се обосновава и теоретично. Тя заляга в новата програма на КПСС от 1961 г. и това силно повлиява и на българското партийно ръководство. Политиката за *„научно-технически прогрес"* се превръща в негова цел не само по идеологически и политически, но и поради прагматични причини. Така БКП се надява да постигне изравняване на икономическия потенциал на страната с другите социалистически страни.

Концепцията за *научно-техническия прогрес* и *научно-техническата революция* е всъщност съветският/източен отговор на американските/западните виждания за *„постиндустриалното общество"*. Този термин е въведен през 1958 г. от Д. Рисман във връзка с изследването на перспективите в развитието на характера на труда в западните страни. Според него в бъдеще все повече не просто машините, а *„умните машини"* на изкуствения интелект ще заменят хората в работата, предоставяйки им все по-големи възможности да посветят свободното си време на отмора и развлечение. В *„постиндустриалното общество"* индустрията все повече ще губи водещото си значение в икономиката за сметка на новите технологии, а основна производителна сила ще станат науката, знанието и информацията. Особено значим теоретик на *„постиндустриалното общество"* по това време е професорът от Харвардския университет Даниел Бел, чийто доклад от 1962 г. *„Постиндустриалното общество: хипотетичен поглед върху САЩ в 1985 г. и по-нататък"* става много популярен в научните среди на Запад. През 1973 г. излиза и неговата знаменита книга *„Предстоящото постиндустриално общество"*[418]. Самият Бел е член на президентската Комисия за техника, автоматизация и научен прогрес, назначен е и за председател на Комисията на Американската академия на науките, какъвто остава до 2000 г. През 1979 г. Бел е посочен от президента Джими Картър за член на Комисията, разработваща националната програма на САЩ за следващото десетилетие. Така той не само теоретизира, но прилага на практика и моделира допълнително своите идеи за постиндустриалното общество като общество на информацията и кибернетизацията. Общество, в което не количеството на произведените материални блага, а качествените показатели като технологична модернизация на производството, неговата информационна осигуреност и възможността му да се съобразява с изискванията на световния пазар, ще бъдат критериите за икономическия напредък[419].

---

[418] Bell, D. *The Coming of Post-Industrial Society. A Venture in Social Farecasing*. N.Y., 1973.

[419] Бокарев, Ю. *СССР и становление постиндустриального общества на Западе 1970-80-е...*, с. 3.

В СССР тези идеи са забелязани, но дълго време са тълкувани като разширено използване на научно-техническите постижения в производството. Известно е че през 40-те години кибернетиката се отхвърля като лъженаука. След смъртта на Сталин това отношение е променено. Осъзнава се напредъкът на западната наука и техника. Нещо повече – на Юнския пленум на ЦК на КПСС от 1955 г. официално в доклада на съветския премиер Н. А. Булганин за пръв път прозвучава твърдението, че *„ние сме на прага на нова научно-техническа и промишлена революция, твърде много превъзхождаща по своето значение промишлените революции, свързани с появата на парата и електричеството"*[420]. Но през 50-те години съветските учени избягват да говорят за научно-техническа революция, когато става въпрос за прилагане на научни знания в практиката на социалистическата икономика, а предпочитат терминът *„научно-технически прогрес"* и *„научно-технически преврат"*. Това се дължи на господстващите тогава идеологически и философски представи за революцията като радикална промяна на една обществено-икономическа формация с друга, когато има противоречие между бурно развиващите се производителни сили и изоставащите от тях производствени отношения и когато се появи нова социална класа, заинтересована от преодоляването на това противоречие. Съветските учени и идеолози не могат през 50-те години да приложат този термин към социализма при господстващите марксистко-ленински възгледи за революцията. Това би означавало да признаят, че при социалистическото планиране може да има скокове и кризи, че при социализма могат да се създават антагонистични отношения въпреки общодържавната собственост. Нещо повече, това би означавало вместо работническата класа като водеща при социализма и неговата комунистическа партия като хегемон да се признае, че движеща сила в обществото е научно-техническата интелигенция. Скоро това противоречие е преодоляно. В началото на 60-те години в Програмата на КПСС за строителство на комунизма от 1961 г. се обосновава, че човечеството навлиза в нов период на научно-технически преврат. Но че *„производствените отношения* (на частна собственост - б. а.) *на капитализма са твърде тесни за научно-техническата революция. Само социализмът може да осъществи тази революция и да използва нейните плодове в интерес на обществото"*[421]. Новият период се характеризира с овладяването на атомната енергия, с развитието на химията, автоматизацията на производството и други най-големи постижения на науката и техниката. По тези насоки се ориентират в СССР да се състезават със западните страни. Именно така започва да се интерпретира в научната и популярната литература, както и в партийните документи теорията на научно-техническата революция – от гледна точка не на постиндустриалното, а на индустриалното общество, което се изгражда по това време в СССР и Източния блок и особено във все още аграрна България[422].

---

[420] Цит. По Бокарев, Ю. *СССР и становление постиндустриального общества на Западе*, с. 117.

[421] Цит. По Бокарев, Ю. *СССР и становление постиндустриального общества на Западе*, с. 119–120.

[422] Пак там, с. 127–128.

Едно от най-модерните направления на научно-техническия прогрес през 50-те години и с голяма сфера на приложение, е изчислителната техника. През 1945 г. в Университета в Пенсилвания Джон фон Нойман демонстрира машината EDVAC, а през 1951 г. на пазара се появява първата изчислителна машина UNIVAC, разработена от Ремингтън Ранд. Същата година в Института по математика към Украинската АН акад. С. А. Лебедев създава първата съветска електронно-изчислителна машина МЭСМ, а през 1953 г. – БЭСМ[423]. Така се демонстрират възможностите на социалистическата система да догони американската в областта на техниката и информатиката. Разбира се, тази техника се използва на първо време във военната сфера[424]. Но скоро тя намира приложение и в гражданската сфера и най-вече в управлението. Така едновременно с идеите за пазарна реформа и ожесточената дискусия в съветското общество се подготвя и нейната замяна. Развитието на електрониката в СССР в началото на 60-те години създава алтернативата на пазарната реформа – автоматизирани системи за производството и управлението, за да се използват предимствата на социалистическата икономика – общодържавната собственост и централното планиране[425]. През 1963 г. излиза постановление на ЦК на КПСС и на МС на СССР за създаване на единна система за планиране и управление и на държавна мрежа от изчислителни центрове, наречена „Единна държавна мрежа на изчислителни центрове" (ЕДМИЦ – на руски *ЕГСВЦ*), която по-късно – през 70-те години се трансформира като *ОГАС*, т.е. Общодържавна [Общегосударственная – на руски език] автоматизирана система за планиране и ръководство на народното стопанство. Това постановление се базира на разцвета на внедряването на математическите методи в икономиката, намерило израз в създаване през 1963 г. на Централния икономико-математически институт към АН СССР под ръководството на акад. В. С. Немчинов, на работите на акад. В. М. Глушков и напредъка на съветската информатика по това време.

С името и усилията на акад. Глушков се свързва идеята да се изгради единна държавна мрежа от центрове и те да се наситят с мощни електронноизчислителни машини, които да обработват цялата постъпваща информация за изпълнение на плана по най-различни показатели и същевременно да могат да дават нужните прогнози за развитието. Технически това се вижда на три нива – 20 хиляди изчислителни центро-

---

[423] Боянов, К. *Щрихи от развитието на изчислителната техника в България*, С., 2010, с. 167.

[424] През 1958 г. създадената от С. Лебедев М-20 на не отстъпва на американската ЕИМ „Йорк", но тя се използва в противоракетната отбрана на СССР по това време.

[425] Опити да се използват възможностите на автоматизацията на данните има още през 1955 г., когато Академията на науките на СССР предлага да се създадат изчислителни центрове за научни изследвания. През 1958 г. съществува идея чрез изчислителните центрове на Министерството на отбраната на СССР да се обвърже цивилната икономика и армията. През 1959 г. по специално нареждане на правителството в системата на ЦСУ на СССР е създадена мрежа от центрове, която трябва да събира информация и да я подава на висшестоящите органи. – В: Кутейников, А. В. *Проектирование автоматизированной системы управления народным хозяйством СССР в условиях экономической реформы 1965 г.* – В: Экономическая история. Ежегодник 2011/2012, Москва, 2012, с. 601.

ве по предприятия, 100 отделни центрове за обслужване на определена територия и създаване на един мощен център за преработка на цялата информация[426]. Такава концепция, завършваща със създаване на единен команден компютърен център, обаче е свързана с реформата за териториално управление на Н. Хрушчов и затова тази мрежа е предвидена да е към Централното статистическо управление (ЦСУ) на СССР.

Но след свалянето на Н. Хрушчов през 1964 г. и връщане към отраслово ръководство на икономиката тази концепция среща съпротива и сред експертите, и сред политическите кръгове в Кремъл. Тя влиза в противоречие не само с възстановения отраслов принцип на управление, но и с икономическата реформа за съчетаване на пазарни стимули със самостоятелността на предприятията. Затова след обсъждане в правителството през юли 1965 г. проектът на Глушков е върнат за доработване. Той вече трябва да включва не малобройните териториални изчислителни центрове, а много отраслево-териториални такива на ниво министерства и управления в съюзните републики, както и други подобни центрове и на общосъюзно ниво. Това създава междуведомствени напрежения, особено между ЦСУ и Държавния планов комитет.

Заедно с това не трябва да се пренебрегва и финансовата страна на въпроса: Глушков иска срок от 4 петилетки и финансиране на нивото на атомните и космически програми. А това съвсем естествено накланя везните към решенията за управлението на икономиката, които предлага Либерман и които кристализират в икономическата реформа от средата на 60-те години и в СССР, и в България[427]. За това допринася и спорът и между учените-кибернетици и силната фигура на председателя на Държавния комитет за планиране Н.К. Байбаков. Последният настоява електронно-изчислителните центрове да са на отраслов принцип, а това предизвиква критиката на учените, че този принцип ще налага поява на много отраслово-ведомствени центрове в един и същ крупен град, което ще води до разпиляване на кадри и средства[428]. Въпреки тези предупреждения, такива центрове се създават в края на 60-те години именно във варианта, предложен от Байбаков. Тогава, без да е обявен краят на икономическата реформа в СССР, а и в целия Източен блок, се предприема завой към усилване на централизацията в управлението и планирането, включително и към връщане на повече планови показатели, които да се определят от центъра. За интензификацията на производството се разчита на икономии на средства, на административни методи на борба с нарушаването на трудовата дисциплина.

От друга страна, в СССР тогава започва производството на ново поколение ЕИМ, в основата на което лягат интегралните микросхеми, които увеличават скоростта на предаване на информация. За възбуждане на интереса към автоматизацията значение има информацията за плановете на САЩ през 1969 г. да пуснат мрежа от изчислителни центрове – ARPANET(Advanced Research Projects Agency Network)

---

[426] Марчева, Ил. *Идеите за икономически реформи в СССР в средата на 60-те години на XX век...*, с. 334–335; Кутейников, А. В. *Проектирование автоматизированной системы...*, с. 596–601.

[427] Марчева, Ил. *Идеите за икономически реформи в СССР в средата на 60-те години на XX век...*, с. 338.

[428] Кутейников, А. В. *Проектирование автоматизированной системы...*, с. 605–606.

за перспективни изследвания към Министерството на отбраната на САЩ. Това е праобразът на интернета, който свързва компютрите на крупни университети, държавни ведомства и обекти на отбраната. Информацията, че американците вече реализират подобен проект кара съветското ръководство да се съгласи да се реализира в някакъв вид идеята на икономическите кибернетици около акад. Глушков. Висшите ръководители възприемат идеята за създаване на обща система от електронноизчислителни центрове като помощна база на съществуващите ведомства, а не като единна управляваща система и тогава се появява ОГАС. Тази идея заляга в основата на постановление на Политбюро и МС на СССР *„За мерките по усъвършенстване на управлението в народното стопанство на основа на широкото използване на средствата на изчислителната техника»*, прието на 8 октомври 1970 г. То предвижда създаване на 1600 автоматизирани системи на управление в различни отрасли, подготовка на 125 хиляди кадри с висше образование, подготвителни курсове за икономисти-математици и програмисти. Създава се и Всесъюзният научно-изследователски институт по проблемите на организацията и управлението[429]. Начело на научното ръководство е акад. В. Глушков.

Завоите на икономическата и идеологическата мисъл и практика в СССР през 60-те години отекват твърде отчетливо в България и сред българското политическо ръководство. То следи ставащото в СССР. В началото на 1956 г. в Москва се провежда конференция *„Пътят на развитието на съветското математическо машиностроене"*, на която кибернетиката е реабилитирана и е признато изоставането на СССР и другите страни от Източния блок в нейното развитие. Тази конференция дава тласък за разработка на правителствена програма за производство на изчислителни машини. В работата на конференцията от българска страна участва проф. Любомир Илиев (от 1967 г. академик) (1913–2000), по това време заместник-председател на Комитета за наука, изкуство и култура. След завръщането си той организира подготовка на кадри за това направление в математиката във Физико-математическия факултет на Софийския университет[430]. Проф. Илиев съдейства през 1959 г. да се изпратят в Москва най-добрите млади математици като Благовест Сендов, Александър Бояджиев, Димитър Скордев, и др., които специализират при известни съветски математици важните за информатиката „числени методи". В тази му дейност му помага и постът зам.- председател на Комитета за наука, изкуство и култура. И това не е без значение, защото в края на 50-те години в българската наука и особено в БАН все още се водят ожесточени спорове за бъдещето на кибернетиката, които се пренасят и във висшите етажи на властта. Яростен противник на това направление е председателят на БАН акад. Тодор Павлов, чието противопоставяне не знае граници. Той пише дори в отдел „Наука" на ЦК на КПСС *„срещу проповядването на буржоазни теории"* от съветските социолози, имайки предвид подкрепата им за кибернетиката и развитието на изкуствения интелект[431].

---

[429] Пак там, с. 611–612.

[430] Боянов, К. *Щрихи от развитието на изчислителната техника в България*, с. 8–9, 196.

[431] Бокарев, Ю. *СССР и становление постиндустриального общества на Западе*, с. 127; Боянов, К. *Щрихи от развитието на изчислителната техника*, с. 8–9, 196.

Заедно с научните среди висшето партийното и държавно ръководство следи и следва съветските идеологически и политически постановки за научно-техническия прогрес. През 1959 г. се приема 2360-о Постановление на МС и на ЦК на БКП от 11 ноември 1959 г., в което е заложена идеята науката в лицето на специализираните институти на БАН да обслужва колкото се може по-пряко нуждите на производството[432]. В подобен дух и с подобен смисъл е и приетият по същото време *Закон за по-тясна връзка между образованието и живота*. През 1959 г. е създаден и Комитетът по промишленост и научно-технически прогрес, който в края на годината се разделя на два Комитета – по промишлеността и по техническия прогрес, явно по подобие на създадения през 1957 г. Държавен научно-технически комитет при МС на СССР. Българските управляващи възхваляват съветското общество като *„най-образованото общество в света"*, а съветската наука и техника оценяват като взели *„значителна преднина в сравнение с науката и техниката в капиталистическия свят"*. Следвайки съветския пример в обвързването на науката с производството, през април 1961 г. при обсъждане на развитието на науката в Политбюро на ЦК на БКП в България се предвижда да се отделят повече внимание и финансови средства за природо-математическите, техническите и селскостопанските науки, като съответните институти и катедри към висшите училища се *„кооперират със съветски институти"*. Планира се институти на БАН да се специализират във фундаментални изследвания, а във всички отрасли и то там, където е производствената база, да се създадат научни институти за прилагане на научни решения. За координация в дейността на тези научни звена се предвижда сливане на Комитета по техническия прогрес и Държавния съвет за наука при МС, а БАН да ръководи хуманитарните и обществените науки[433].

През юли 1961 г. с решение на МС към Математическия институт към БАН е открит първият изчислителен център в България[434]. Дотогава там има само закупена от Пловдивския панаир през 1960 г. съветската аналогова машина МН-7. Липсва каквото и да е оборудване. На разположение на центъра е само 1 отвертка. Но споменатият проф. Илиев събира екип от млади специалисти с амбициозната задача да разработят българска електронно-цифрова машина[435]. А това говори за духа на епохата – дух на големи и революционни открития, както и за самочувствието не само на политиците, но и на учените в България по това време[436].

---

[432] ЦДА, ф. 1Б, оп. 16, а. е. 196 л. 1–8.

[433] Пак там, ф. 1Б, оп. 5, а. е. 479, л. 103–104.

[434] Боянов, К. *Щрихи от развитието на изчислителната техника,* с. 15.

[435] Пак там, с. 14–15.

[436] Само едно десетилетие след излизането на пазара през 1951 г. на първата американска изчислителна машина UNIVAC (Universal Automatic Computer), на първата съветска изчислителна машина МЭСМ (Малая электорнно-счетная машина) и след създаването на съветската БЭСМ (Быстродействующая электоронно-счетная машина) през 1953 г., по време на бурно развитие на изчислителната техника явно зрее амбицията на българските математици и инженери да достигнат световните лидери. – Боянов, К. *Щрихи от развитието...*, с. 167.

През септември (21 и 22) 1962 г. вече на много по-широк форум – на пленум на ЦК на БКП се разглеждат въпросите на науката и техническия прогрес. Възприета е теорията на НТР като изключително важна за политиката за модернизиране на икономиката и страната. Постановява се, че *„осъществяването на научно-техническата революция е за нас жизнен проблем, въпрос на живот и смърт за нашата икономика"*[437]. Тази революция е обявена за новата цел на партията-държава. Тя е обоснована и идеологически: научно-техническата революция ще помогне да се спечели икономическото съревнование с капитализма, а също и да се изравни икономическият потенциал на страната с другите социалистически страни, за да могат всички те заедно да навлязат в епохата на комунизма.

Пленумът излиза с две важни постановления – за организация на научната дейност и нейната по-добра насоченост към нуждите на практиката и за обвързване на висшето образование с нуждите на производството. По това време в страната има 31 научни института към БАН и 24 към Академията на селскостопанските науки; 21 технически отраслови институти и 22 висши училища с над 6 хил. научни работници. За да функционира тази научна база с оглед нуждите на техниката и икономиката се създава единен държавен орган – Държавният комитет за наука и технически прогрес (ДКНТП), който е надведомствен орган и има решаващата дума по въпросите на техническия прогрес в цялото народно стопанство[438]. В него се сливат компетенциите на Комитета за технически прогрес и Държавния съвет за наука. Създаден на 27 септември 1962 г., през следващите близо десет години (до 1971 г.) Комитетът планира, координира и финансира дейността в областта на науката и техниката на БАН, Академията на селскостопанските науки, Министерството на народното здраве, Държавния комитет по строителство и архитектура и висшите училища. Указанията му са задължителни за всички тях. В задачите на Комитета е и решаването на въпросите за материалната заинтересованост на научните работници и внедряването на научните постижения в практиката. Важна роля в следващите години започват да играят създаденият към ДКНТП Централен институт по научно-техническа информация (ЦИНТИ), а също Институтът за изобретения и рационализации и Институтът по стандартизация, мерки и измерителни уреди[439].

Начело на Комитета е големият учен и организатор на науката, с големи заслуги в провеждане на политиката за научно-техническия прогрес през 60-те – проф. Иван Попов (1907–2000). Той е повикан в България и назначен на този важен пост, след като Тодор Живков при едно посещение в ГДР разбира, че проф. Иван Попов, на работа по това време в Берлин в научноизследователския институт по електротехнически изпитания, ще бъде назначен за заместник-министър на електро-техническата промишленост в германското правителство. Тогава Живков възкликва: *„Толкова ли много професори специалисти имаме, че да ги изнасяме за чужбина?"*[440].

---

[437] ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а. е. 543, л. 4.

[438] Пак там, л. 9.

[439] Пак там, л. 1–2, 9–13.

[440] Боянов, К. *Щрихи от развитието...*, с. 182.

Живков следва линията за привличане на видни учени в своето първо правителство (1962–1966), като кани за министри без портфейли в него председателя на БАН акад. Любомир Кръстанов (1908–1977), председателя на Селскостопанската академия акад. Титко Черноколев (1910–1965) и Евгений Матеев (1920–1997), тогава член-кор. на БАН[441]. Тези персонални назначения в началото на кариерата на Тодор Живков говорят за сериозните му намерения да провежда политика за научно-технически прогрес, като водещи учени на ръководни позиции в науката се включат непосредствено в управлението на икономиката и страната. Нещо повече, Живков на VIII конгрес от 5–14 ноември 1962 г. и на Декемврийския пленум от 13 декември с.г. провъзгласява подкрепата си за навлизане в управлението както на *„група специалисти и учени в различни сектори"*, така и на младите технократи, които да са предани комунисти, но преди всичко – професионалисти в своята област[442].

Между 1963 и 1966 г. се основават нови институти в БАН, разработващи най-перспективните тогава научни направления. Такива са институтите по електроника; по високомолекулярни съединения; по електрохимия и корозия; по автоматика и телемеханика; по енергетика; по машиностроене и металознание; по техническа механика; по водни проблеми. Осъществена е и реорганизация на Физическия институт, към който е присъединена Атомната научно-експериментална база с ядрения реактор край София[443]. Тази база е съвсем навременна, като се има предвид, че на 19 август 1965 г. Политбюро на ЦК на БКП взема решение за изграждане на атомна електроцентрала в България с мощност 1200 мегавата, а през юли 1966 г. българската страна подписва договора за строителството на атомната централа със СССР. Пускът е предвиден за 1972–1975[444].

Сред новите институти следва да се посочи Институтът по металознание и технология на металите (преименуван по-късно в Институт по металознание), който е в пряка връзка с патентоването през 1961 г. на откритието на акад. Ангел Балевски и чл. кор. Иван Димов за леене с противоналягане и е в крак с тогавашните интереси към материалознанието в световен мащаб[445]. Институтът, открит през 1967 г., е призван да развива тези методи и да създава други, което говори за бързата реакция и особената грижа на управляващите за създаване на нови материали[446].

---

[441] Ташев, Т. *Министрите на България, 1879–1999*, С., 1999, с. 285–286, 520.

[442] Марчева, Ил. *Тодор Живков – пътят към властта. Политика и икономика в България 1953–1964*, с. 159, 163.

[443] ЦДА, 1Б, оп. 5, а. е. 543, л. 12–13.

[444] Марчева, Ил. *Един малък епизод от голямото строителство на АЕЦ „Козлодуй"* (Въз основа на наскоро разсекретени документи от ДС) – В: Алманах *Via Evrasia*, бр. 1, София, 2012, В памет на проф. Е. Михайлов, с. 331.

[445] Reynolds, *Science, Technology and the Cold war*, p. 380.

[446] http://www.bulgaria-weekly.com/the-week/bulgaria/3837-akademik-angel-balevski.html (последен достъп на 24 април 2015).

Заедно с това се поставя задачата да се увеличават ведомствените институти към предприятия извън системата на БАН, които да се ангажират с разработване на отрасловите проблеми с оглед на последните научни открития. От общо 13 нови института шест трябва да са в областта на машиностроенето, други три – в химическата промишленост, тъй като се очаква към 1980 г. продукцията на тези два отрасъла да е около 42% от общата промишлена продукция на страната[447].

Тези постановки за разрастване на научно-техническия потенциал на страната, обединяването му под ръководство на единен надведомствен държавен орган, който контролира и производството на научни знания, и внедряването на научно-техническите постижения, като осигурява финансирането им от държавата, не са българско или съветско изобретение. Тази е схемата на развитие на комплекса *„Голямата наука"*, термин, въведен в употреба през 1961 г. от Алвин Уейнбърг, но всъщност много характерен като явление още от началото на XX век. Още тогава се наблюдава пряка връзка между големите пари – големите съоръжения – големия екип учени, които осигуряват успехи в иновациите, технологиите и индустрията. Комплексът *„Голямата наука"* става актуален с разгръщането на Студената война, когато и от двете страни на желязната завеса той включва правителство – индустрия – наука с оглед на икономическата и военната надпревара между двете системи[448]. Но докато на Запад се има предвид правителство, то в Източния блок и в България в частност е по-точно да се говори за партия-държава[449]. Разбира се, голямо е значението и на личностите. Такива личности с безспорни заслуги за развитие на научно-техническия прогрес в икономиката са проф. Иван Попов, акад. Любомир Илиев, инж. Никола Белопитов, директор на Института по съобщенията и др. Изследователите и съратници обаче отбелязват, че партийният лидер Т. Живков се оказва изключително отворен за всички технически новости, с готовност стремящ се да подкрепя *„налудничави идеи"*, да влага пари с надежда от 10 поне една такава идея да даде търсения резултат[450].

По настояване на проф. Иван Попов се развива и научно-техническото разузнаване, което през 1964 г. вече е самостоятелен отдел в системата на Държавна сигурност. То действа само в развитите капиталистически страни и е насочено към научно-изследователски и инженерни институции с цел доставяне на ембаргово оборудване и

---

[447] ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а. е. 543, л. 15.

[448] Reynolds, D. *Science, technology and the Cold war*, p. 380.

[449] М. Иванов потвърждава значението на комплекса *Голямата наука* чрез бизнесанализ SWOT (Strengths, Weaknesses, Opportunities and Threats) на българската политика за научно-технически прогрес, която показва своите положителни черти и възможности през първата половина на 60-те години. – Иванов, М. *Реформаторство без реформи*, с. 229.

[450] Стефанов, Н., Кандиларов Е. *Иновации и иновационна политика в България...*, т. 2, с. 255.

документация, които не могат да бъдат получени по легален път, защото попадат под забраната на КОКОМ[451]. Изграждат се и доброволчески структури, които са насочени към активизиране на ентусиазма и иновативните способности на младите студенти и на работещите в непосредственото производство. По инициатива на проф. Иван Попов се формира Движението за техническо и научно творчество на младежта към ДКМС, както и социалистически бригади за технически прогрес. Последните са особено ефективни при изработване на части и детайли за изделия, заместващи вносните такива, но със сходни качества. Тези бригади работят на доброволен принцип и действат в извънработно време. Така че държавата разчита не само на специализираните органи и институти, но и на ентусиазма на доброволци.

Законодателно се урежда системата за регистриране, правна защита и стимулиране към нововъведения със Закона за откритията, изобретенията, рационализаторските предложения от 1961 г. Той е отменен от Закона за изобретенията и рационализациите от 1968 г. (в сила от 1969 г. до 1993 г.). И двата закона защитават изключителните права на държавата и на отделното предприятие, където работи изобретателят, върху *„научните открития"*, *„рационализациите"* и *„авторските свидетелства"*. Това са категории на иновативни предложения, които носят на авторите им материални и морални награди, но не и права на разпореждане с изобретенията[452].

В началото на 60-те години важно направление е електронноизчислителната техника. Тя се развива като резултат от доброто взаимодействие между водещите научни и стопански дейци и политическите фактори, за да се стигне до решението на Политбюро на ЦК на БКП от 1964 г. да се развива електронноизчислителната техника в България. Взети са предвид предимствата, които тя би дала на икономиката, а именно: бързоразвиващ се отрасъл, трудоемък, без да е металоемък и с бърза възвръщаемост. Предложилите това прогресивно направление в българското машиностроене са проф. Иван Попов, акад. Л. Кръстанов и инж. Марий Иванов (1919–1997), председател на Комитета по машиностроене (1962–1966) и министър на машиностроенето (1966–1971)[453]. От една страна, това говори за високата компетентност на тези хора да прозрат бъдещето на техниката и на технологиите. Но от друга страна, това решение показва, че Живков с право ги включва в управлението на страната. За да предложат това решение, споменатите фигури се осланят не само на вижданията за бъдещото развитие, но и на успехите, постигнати в електронно-изчислителната техника в началото на 60-те години у нас.

В Математическия институт при БАН, където е открит първият Изчислителен център в България, инженери и математици започват разработката на първата българска цифрова електронно сметачна машина. Тя се разработва от млади ентусиасти, които едновременно се обучават на програмиране, търсят контакти и

---

[451] Пак там, т. 2, с. 266, бел. 75; Методиев М, *Машина за легитимност. Ролята на ДС в комунистическата държава*, С., 2008, с. 113–120.

[452] Бориславов, Б. *Патентите в България – кратка история.* – В: *Икономическата наука в полза на България*, том. 3, под ред. на доц. д-р Марчо Марков, УНСС, С., 2004, с. 17–19.

[453] ЦДА, ф 1Б, оп. 6, а. е. 5513, л. 136–153.

обменят опит със съветски, румънски и източногермански колеги. Правят се и подходящите за машината уреди и стругове. Много от старите професори са против създаването на такава машина, те не разбират смисъла и предназначението ѝ[454]. Само благодарение на проф. Л. Илиев тяхната съпротива е преодоляна, машината е направена и което е по-важно – тя е пусната в действие в Москва на изложбата с показателното за разбирането на НТР в социалистическия свят, а именно: *„България строи социализъм"* (15 август – 15 септември 1963 г.)[455]. Там ѝ е дадено името *„Витоша"*. Машината предизвиква голям интерес сред съветската публика и допринася за предоставянето на специализации в тази сфера в рамките на СИВ[456].

От 1963 г. се разработват електронни калкулатори с транзисторни схеми, които се внедряват в производството на завод „Електроника" – София и завод „Оргтехника" – Силистра. С разработването и внедряването на електронния калкулатор „Елка 6521" България става четвъртата страна в света с такова производство след Великобритания, Италия и САЩ. През 1965 и 1966 г. в завод „Оргтехника" се разработва и внедрява следващата серия електронни калкулатори „ Елка 22" и Елка 25" с първично печатащо устройство[457]. Те също са демонстрирани за пръв път в Москва през 1966г. и известно време са единствените с възможности за коренуване. А през 1969 г. България се представя на ЕКСПО-70 в Осака, Япония с единствения калкулатор на интегрални схеми ЕЛКА 42[458].

Големите успехи в овладяването на електрониката, както и в развитието на изчислителната техника в България от началото на 60-те години дават повод на Т. Живков в доклада си на Априлския пленум от 1966 г. да обяви важната насока за използване на нови технологии за подобряване на управлението. Той твърди, че в това отношение България е на последно място в Източния блок: *„А сега се създават по-благоприятни условия да се използват електронно-изчислителни машини. Необходимо е да се изгради система за икономическа информация, както и система от изчислителни центрове за бързо преработване и обобщаване на първичната информация. Разбира се, това не е лека задача и за нейното решаване са нужни и време, и средства и кадри"*[459].

---

[454] Показателна за това, какъв революционен шок е било създаването на електронно-изчислителна машина, е следната ситуация в Института по математика, когато се демонстрират пред Научния съвет на института възможностите на българската машина „Витоша". Проф. Я. Тагамлицки (1917–1983), един от водещите учени математици, от 1961 г. член кор. на БАН, поискал от младия тогава Благовест Сендов машината да изчисли сбора 2+2. Аналоговите машини не извършват такива действия. Затова след сравнително дълга настройка машината показала 3,95. Старият професор коментирал резултата така: *„Не е толкова лошо, а като се има предвид, че новата машина ще е много по-скъпа, сигурно ще достигнете до 3,98"*. – В: Боянов, К. *Щрихи от развитието на изчислителната техника в България*, с. 16.

[455] Пак там, с. 16.

[456] Пак там, с. 21–23.

[457] *Развитие на индустрията в България*, с. 527.

[458] Боянов, К. *Щрихи от развитието на изчислителната техника в България*, с. 27–30.

[459] ЦДА, ф. 1Б, оп. 34, а. е. 30, л. 492.

Успехите на страната през първата половина на 60-те години в областта на организацията на новите направления в науката и управлението са обобщени на IX конгрес на БКП от 14 до 19 ноември 1966 г. На него вече се поставя задачата за *„решителна интензификация и модернизация на всички отрасли на народното стопанство, значително повишаване на производителността на обществения труд и ефективността на народното стопанство"*[460].

Тази задача се допълва само след няколко месеца. На Мартенския пленум, който излиза с Постановление на МС и ЦК на БКП от 17 март 1967 г. се формулира голямата задача: *„да се ускори научно-техническата революция в България с оглед в непродължително време страната ни да достигне в техническо и икономическо отношение напредналите социалистически и капиталистически страни, или най-малкото в непродължително време да се доближи непосредствено до тях"*. Властта е наясно, че тази революция трябва да доведе до технологичен поврат не само в икономиката, но и в обществото, и в науката. На пленума са потвърждава положителната оценка за дотогавашното приоритетно развитие на онези промишлени отрасли, които осигуряват техническия прогрес в индустриалното общество - енергетика, металургия, машиностроене и тежка химия. Положително се оценяват вложените през 1961–1966 г. средства в научните и техническите изследвания, които са се увеличили над 2,5 пъти. Но се поставя въпросът за техническото ниво на тези структуроопределящи отрасли.

Наред с това, на пленума в пряка връзка с информационните технологии се постулира необходимостта науката да работи за подобряване на управлението на производството. На първо място, като се следи и внедрява техническият прогрес и автоматизацията на производството и управлението въз основа на последните постижения на съвременната наука и в частност на кибернетиката. На второ място, се акцентира върху основното предназначение на комплекса *„Голямата наука"* (без, разбира се, така да е назован в документите на пленума): да се постигне единство и обвързаност на производството с научноизследователската дейност. Изрично се вменява изискването да се издига техническото равнище на производството, като се докомплектуват предприятията не само с най-модерна и високопроизводителна техника, но и с електронна и изчислителна техника. Така да се постига комплексна автоматизация и механизация. Третата насока е обвързването на перспективните стопански планове с дългосрочните прогнози за научно-техническото развитие. Това означава, че на плановите органи е вменено задължението да следят трайните тенденции в развитието на науката и техниката, за да могат да съобразяват насоките на развитие на цялата одържавена икономика с насоките на научно-техническата революция. Така ще се повишава ефективността на икономиката. Затова тези задачи трябва да се обвържат с инвестиционната политика на основата на съставяне на цялостни проекти. За финансирането на тези проекти се отрежда голяма роля на банковия кредит и отговорностите на изпълнителните за реализацията им. За да се реализира по-добре новата политика към Държавния комитет за

[460] *Девети конгрес на БКП*, Стенографски протокол, 1967, с. 647.

наука и технически прогрес е създаден Център по въпросите на електронноизчислителната техника и кибернетика[461].

Така властта отчетливо поставя въпроса да се реализира и в България новата фаза на индустриализацията – т.нар. трета индустриална революция, която в развития западен свят и особено в САЩ започва от началото на 40-те и продължава до края на 60-те години. Тогава се реализира преход от фабрично-машинно към комплексно, автоматизирано и роботизирано производство[462]. Именно електронизацията и развитието на комплекса на *„Голямата наука"* са инструментите на тази революция. Вижда се, че България към втората половина на 60-те пристъпва към нея.

На Юлския пленум през 1968 г. се потвърждава използването на науката и техниката за перспективното планиране, програмирането и прогнозирането, особено на капиталните вложения и с оглед на бъдещите насоки на развитие, като се използва предимството на социализма, че всички средства за производство са държавна собственост. Но там се поставя и задачата да се засили самостоятелността на окръжните народни съвети по отношение на териториалното планиране. Не случайно тогава започват да се формират и първите електронно-изчислителни центрове, които обслужват окръзите. Първите такива са създадени в Русе и Габрово през 1968 г. Но по-важно, е че на Юлския пленум през 1968 г. се формулира и задачата за създаване на единна система на информация като обективно необходимо условие за широко приложение на науката в управлението вече на обществото, а не само на икономиката[463].

Едновременно с кибернетизацията върви политиката за концентрацията в промишлеността и в селското стопанство като условие за прилагане и на научно-техническия прогрес и на автоматизацията на процесите и на тяхното по-ефективно управление. Въпросите са разработени на Септемврийския пленум през 1969 г. и на Мартенския пленум през 1970 г. Тогава се оформят ДСО и АПК. За по-ефективно използване на окрупнените мощности се разчита на новите информационни възможности в управлението на тези основни звена в икономиката. Ето защо българска партийно правителствена делегация[464], водена от Станко Тодоров, бъдещ министър-председател, а тогава член на Политбюро и секретар на ЦК на БКП, от 29 юни до 10 юли 1970 г. посещава Минск, Киев и Москва, където функционират институти по кибернетика и автоматика. Те са сред водещите звена в СССР по комплексна автоматизация на производството, разработващи автоматизирани системи за управление.

---

[461] Живков, Т. *Проблеми на научно-техническия прогрес в НРБ.* Реч на съвместно заседание на ЦК на БКП и МС (Стенографски протокол), 17 март 1967. – В: Живков, Т. *Избрани съчинения*, т. 13, 1975, с. 429–474; Стопанска история 681, с. 488–489.

[462] Мирчева, Хр. *Съвременна история. Светът в историята на XX век*, с. 527.

[463] Живков, Т. *Избрани съчинения*, т. 15, С., 1976, с. 96.

[464] В нея влизат М. Грашнов – зав. отдел Промишлено-стопански на ЦК, П. Младенов, първи секретар на ОК на БКП – Видин, К. Дулев – зам.-председател на ДКВТП, Хр. Кънев – секретар на ГК на БКП – София, Ив. Николов – зам.-директор на Института за социално управление, Н. Гугов – зав. сектор в отдел „Промишлено-стопански" към ЦК и Г. Начев – помощник на др. Ст. Тодоров. – ЦДА, ф. 1Б оп. 91, а. е. 631, л. 1.

Делегацията се запознава с производството и степента на подготовка на кадри за обслужване на многозвенните автоматизирани системи за управление, които са на три нива – общосъюзно, териториално и отраслово. Българската делегация се среща с акад. В. Глушков и с акад. М. В. Келдиш, председател на АН на СССР, за да се запознаят с трудностите и постиженията в това основно направление за усъвършенстване на управлението[465].

5.2. Подготовка на висшите стопански и инженерно-технически кадри

В началото на 60-те години политиката за създаване на инженерно-техническа интелигенция се сблъсква с редица проблеми, които произтичат както от новите икономически задачи – интензификацията чрез научно-техническа революция, така и от резултатите от обучението на инженерно-техническите кадри дотогава. Още в началото на периода се констатира, че създадената техническа интелигенция продължава да бъде концентрирана в столицата, което не отговаря на намеренията за изграждане на нови индустриални мощности из цялата страна. Т. Живков твърди съвсем обосновано, че: „[...] *Има такива специалисти, които правят всичко, докарват вода от девет дерета, търсят връзки до девето коляно, за да не отидат там, където ги изпраща правителството, където налагат интересите на производството,* [...] *интересите на социализма и комунизма. Къде се гушат тези специалисти? Къде намират приют? Тук, в София. В София се крият те!*". В началото на 60-те години там са 40,5% от всички висшисти. Докато в страната средно в промишлеността на 1000 работника се падат 24 специалисти, в столицата те са 46. Пресищането с висшисти в София има за резултат факта, че 588 инженери, 276 селскостопански специалисти, 856 икономисти, 222 здравни и физкултурни специалисти не работят по специалността си[466]. Концентрацията на хора в София създава проблеми на столичния град, чийто темп на нарастване на населението от 1946 до 1965 г. е 2,4 пъти и е най-висок спрямо всички останали градове[467].

Затова на пленум на ЦК на БКП от 28 ноември 1961 г. Т. Живков предлага да се отделят внимание и финансови средства за природо-математическите, техническите и селскостопанските науки, но и съответните институти и катедри към висшите училища да се изнесат от столицата в провинцията. Идеята си да се „*разместят*" териториално някои висши училища и институти той обяснява с бягството на завършващите студенти от производството. „*Иначе не можем да поставим студентите от софийските ВУЗ в производствени условия. Съпротивата на част от професорско-преподавателския състав и на част от научните работници – тя може да се преодолее. Някои ще ни разберат и доброволно ще отидат там, където е*

---

[465] Пак там, л. 1–35 .

[466] Живков, Т. *Задачата е да се осигури по-нататъшен възход на народното просвещение.* Из речта на предизборен митинг в София, 12 февр. 1962 г. – Т. Живков, *Образователното дело – дело всенародно.* Т. 1. 1980, с. 273.

[467] Кираджиев, С. *София каквато беше 1944–1989.* С., 2010, с. 119.

научноизследователската и производствената база, където са и студентите. А на мястото на ония, които нямат сили да напуснат София, ще издигнем млади кадри за преподаватели във ВУЗ. Това няма да бъде лошо."[468].

Разширяване на мрежата на висшите училища чрез откриване на нови институти с технически профил в провинцията е един от начините да се осигури индустриализацията с висши технически кадри. Търсят се и решения за обвързване на обучението им с нуждите на производството, както и задържането им там. Всички тези идеи са разгледани на пленум на ЦК на БКП на 21 и 22 септември 1962 г. във връзка с *„осъществяването на научно-техническата революция"*. На него са приети две постановления на ЦК на БКП и Министерския съвет. Едното се отнася за организацията на науката и разширяване на научно-изследователската дейност във връзка с внедряване на научно-техническия прогрес, а второто – за подготовката на изпълнителски кадри с висше образование за отраслите на народното стопанство и на научните кадри. В тая връзка се подчертава, че проблемите на подготовката на висшисти не са в количеството – в страната има около 100 хил. специалисти с висше образование, а в качеството и преди всичко в начина на тяхното разпределение по специалности и особено в реализацията им след завършване на висшето образование. Отчита се, че недостигът на кадри е най-вече в областите от решаващо значение за ускоряването на икономическото развитие. Но именно за тях се изтъква, че обучението в редица специалности продължава да няма пряка връзка с производството. Пак се констатира, че подготвените специалисти не се реализират в практиката, а често на работните места се назначават хора без нужното образование[469].

Тези констатации трябва да подскажат, че властта предлага на готвещата се инженерно-техническа интелигенция да заеме своето място в производството, а не да търси реализация по канцеларии, проектантски бюра и министерства. Там, където е естественият стремеж на всеки завършил висше образование с работническо-селски произход, тъй като дипломата е гаранция за променен социален статут, който би трябвало да намери израз и в смяна на работната среда. Това е голямо предизвикателство в социалистическата модернизация, за което ще търсят различни решения през годините. Едно такова репресивно решение се дава с постановление на МС от началото на 1962 г., според което дипломите на завършилите висше образование да се раздават не в университета или института, а в предприятието, където е разпределението; специалист, който не работи по разпределение, е задължен да плати на държавата разноските по образованието си; директор на предприятие или ръководител на учреждение, който назначи на работа специалист, разпределен за другаде, се наказва с глоба от 50 до 200 лв. нови пари, които лично да плати, а при втори случай – се подвежда под отговорност[470]. В постановлението за подготовката на изпълнителски кадри с висше образование от септември 1962 г. се предвиждат

---

[468] ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а. е. 479, л. 103–104.

[469] Христиди-Маринова, Р. *Висшето образование в България от съветските до болонските реформи*, с. 95.

[470] Живков, Т. *Задачата е да се осигури по-нататъшен възход на народното просвещение*, с. 273–274.

още от учебната 1963/64 г. и материални стимули: 80% от студентските стипендии да се раздават на младежи, поели задължение след завършване на висшето си образование да работят в съответния окръг три години. Залага се и на разширяване на задочното обучение, което към 1980 г. се планира да обхваща около половината студенти в страната[471]. Едновременно с тези насоки, засягащи организацията и принципите на производствена реализация на студентите, през 1963 г. се замисля да се въведат нови специалности и специализации с оглед перспективните научни направления[472]. В тази връзка се планира създаването на единен орган за ръководство на висшето образоване и науката, какъвто става Държавният комитет за наука и технически прогрес.

В началото на 60-те години управляващите в България за първи път разглеждат толкова мащабно въпроса за научно-техническия прогрес и неговата връзка с висшето образование и науката. Той е доразвит с необходимостта науката да стане *„непосредствена производителна сила"* във връзка с решението за 20 години България *„да довърши изграждането на социализма и да премине към изграждане на комунизъм"*. Към развиваните приоритетно науки като математиката, физиката, химията, биологията, е прибавена и икономическата наука, която трябва да разработи политическата икономия на социализма и проблемите на управлението и планирането на стопанството[473]. Тези задачи са тясно свързани със замислената нова система на ръководство на народното стопанство.

В директивите за развитие на страната от 1961 до 1980 г. са обявени девет приоритетни области, сред които са образователното дело, науката и научно-техническия прогрес. Планира се не само количествено нарастване на броя на научните работници (от 5 900 през 1960 г. да стане 35 хил. през 1980 г.) и на студентите (от 60 982 през 1960 г. – на 150 хил. през 1980 г.), но и 54% от тях в края на периода да са в техническите специалности. Управляващите си дават сметка, че толкова голямо увеличение на студентите изисква *„широко да се развият задочното и вечерното обучение"*[474].

Както е планирано, нови висши училища се откриват в провинцията. Сред тях са техническите институти във Варна, Русе, Бургас. Варненският институт е открит с Постановление на МС от 1962 г., но първият му прием на студенти е от учебната 1963/64г. Той всъщност е правоприемник на съществувалия от 1945 до 1958 г. технически факултет на Държавния университет „Св. Кирил Славянобългарски". Не случайно с основаването си през 1962 г. в новия институт се обособяват три факултета: Машиностроителен, Електротехнически и Корабостроителен. Те трябва да готвят кадри в приоритетните тогава насоки на индустриализацията, съобразени с местните условия и развитието на морския транспорт[475].

---

[471] ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а. е. 543, л. 391, 393.

[472] Пак там, л. 391.

[473] Живков, Т. *Отчет на ЦК на БКП пред Осмия конгрес на партията*, 5 ноември 1962 г. – В: Живков, Т. *Избрани съчениения*. Т. 8. С., 1975, с. 428.

[474] Пак там, с. 455.

[475] http://www.tu-varna.bg/tu-varna/index.php?option=com_content&task=view&id=33&Itemid=42 (последен достъп на 4 май 2015).

През 60-те години се оформя окончателно и Висшето техническо училище за селскостопанска техника – Русе. С Постановление на МС № 133 от 31 декември 1963 г. това техническо училище е преобразувано за кратко време в Комплексен селскостопански институт, но от 1965/66 г. неговият статут на висше техническо училище за инженери по селскостопански машини се възстановява със 177 Постановление на МС от 16 август 1965 г. На 21 май 1966 г. Институтът е преименуван във Висш институт по машиностроене, механизация и електрификация на селското стопанство (ВИММЕСС)[476]. Основна негова задача е да захранва с кадри заводът за тежко машиностроене в града.

Другият машиностроителен институт – в Габрово, първоначално е основан като Висш общотехнически задочен институт (ВОТЗИ) с Указ на Президиума на НС № 395 от 30 юли 1964 г. Първата учебна 1964/65 г. Институтът започва с 1327 задочни студенти, приети за обучение във висшите технически учебни заведения в страната. Във ВОТЗИ те се обучават през първите 3 години от следването си, а след това продължават и завършват висшето си образование там, където са приети. Скоро започват промени, които утвърждават ВОТЗИ в системата на висшето техническо образование. С Разпореждане № 177 на МС през учебната 1965/66 г. на ВОТЗИ се предоставя собствена квота за прием и обучение на студенти, които започват и завършват в него своето висше образование и се възлага обучение на студенти задочници по отделни специалности. С Разпореждане на Министерския съвет № 225 от 18 юли 1967 г. в Габровския висш общотехнически институт се откриват две нови специалности и се приемат 60 студенти в редовно обучение. От 29 септември 1972 г. с указ на Държавния съвет ВОТЗИ е преименуван във Висш машинно-електротехнически институт (ВМЕИ)[477].

През 1963 г. с Указ 162 е създаден Висш химико-технологичен институт в Бургас, а с решение на Министерски съвет през 1963 г. Химико-технологичният институт – София става Висш Химикотехнологичен Институт (ВХТИ). Така се създава базата за подготовка на специалисти в тежката химия, нефтопреработката и металургията – все приоритети на модернизацията.

През 60-те години продължават да се разрастват софийските технически институти, които тогава добавят в наименованията си „висш" и стават: Висш инженерно строителен институт – София, Висш химико-технологически институт – София, Висш лесотехнически институт – София, Висш минно-геоложки институт – София, Висш машинно-електротехнически институт „Ленин" – София. Тласък получава преподаването на специалността „електрониката" (първоначално наричана „полупроводникова и промишлена електроника", после „промишлена автоматизация") в различните технически вузове в страната. По-късно тези най-модерни специалности прерастват в катедри. В края на 60-те години се поставя задачата бързо да се

[476] http://www.uni-ruse.bg/ru/60years_RU.php/ (последен достъп на 4 май 2015).

[477] Маркова, Д., Тодорова Р. *Техническият университет в град Габрово – създател на техническа интелигенция в България.* – В: *Модернизацията на България и Габрово 1878–2006*, В. Търново: 2007, с. 498.

подготвят програмисти и математици, включително и да се изпращат такива кадри на специализация в чужбина и да се привличат такива кадри и от чужбина[478].

Развитие бележат висшите селскостопанските училища: Висшият институт по хранително-вкусова промишленост – Пловдив, Висшият селскостопански институт пак там, както и Висшият институт по зоотехника и ветеринарна медицина в Ст. Загора.

Висшето икономическо образование през периода е концентрирано във ВИИ „К. Маркс"– София, във ВИНС „Д. Благоев" – Варна на основа на бившето Висше търговско училище и във Висшия финансово счетоводен институт „Атанас Ценович" - Свищов, наследник на Висшето търговско училище. На тях се възлагат големи надежди за въвеждане на *„новата система"* в икономиката. Координационна комисия за преустройство на висшето икономическо образование е съставена в Министерството на народната просвета след Априлския пленум 1966 г. Комисията представя подробен доклад с данни за реализацията на подготвените специалисти-икономисти. Използвайки опита на другите социалистически страни, тя дава препоръки за промени в начина на преподаването и в съдържанието на учебните програми и планове в икономическите институти. Отчетено е голямо увеличение на дипломираните икономисти: през 1951 г. те са 9110 души, а през 1966 г. – 25 974 души. Но само 60% от тях работят по специалността си в съответния отрасъл или в държавното управление. Още по-тревожна е констатацията, че тези специалисти в много малка степен участват в стопанското управление. Към 1 ноември 1964 г. с висше икономическо образование са били: ръководители на предприятия, учреждения и организации – 5%, заместник-ръководители – 4%, ръководители на отдели, отделения, служби, бюра и др. – 10%, обикновени плановици и икономисти – 31%[479].

Освен промени в организацията на обучението, през 60-те години се наблюдава активизиране на висшите икономически институти в тяхната научно-изследователска и приложна дейност. Особено много е използван от висшите държавни и партийни органи научният потенциал на намиращия се в София ВИИ. Научноизследователският сектор на института сключва през 1963 г. първите си два договора за научно и методологическо подпомагане на БНБ. Същата година институтът се наема да разработи мерки за подобряване на организацията и заплащането на труда в завод №14 в Ловеч, както и *„научна технико-икономическа обосновка на бъдещия завод за леки коли"* [480].

Трябва да се има предвид, че през 60-те години подобни насоки – на увеличаване и специализация на висшите учебни заведения и броя на студентите в тях - се наблюдават и в съветския лагер, и в развитите западни страни. Така например във

---

[478] http://umis.tugab.bg/studenti/katedra_view.php?KatAnot=21 (последен достъп на 5 май 2015); Живков, Т. *Проблеми на научно-техническия прогрес в НРБ, Реч пред съвместно заседание на ЦК и МС на 17 март 1967.* – В: Живков, Т. *Избрани съчинения.* Т. 13. С., 1976, с. 465–466.

[479] Велева, Л., Пенчев, П., Димитров, М. *90 години Университет за национално и световно стопанство 1920–2010.* София, 2010, с. 244.

[480] Пак там, с. 262–264.

Великобритания през периода 1958–1961 г. се откриват седем нови университета и въпреки това комисията по въпросите на висшето образование, оглавявана от лорд Л. Робинс предлага в своя план за висшето образование, публикуван през 1963–1964 г., разширяване на системата от университети и увеличаване на приема на студенти. Специално за техническото висше образование в плана се предвижда предоставяне на университетски статут на 10 регионални висши технологически колежи. Планът почва да се реализира още от 1966 г. с даване на университетски права на първия британски технологически университет – Стратклайдският, образуван на база на Глазгоуския търговски колеж и Глазгоуския кралски колеж за точни науки и технологии. Той е последван от 1966/67 от други бивши колежи, които тогава придобиват статут на технологически университети с регионално значение, в които централно място заемат предметите от научно-техническия цикъл[481]. По същото време, през 1964 г. във Франция се приема проектът на министъра на образованието Кристиан Фуше, в който също е заложено създаването на университетски технологически институти[482]. През 1966 г. се откриват 13 такива университетски технологически института, които са предназначени за подготовка на специалисти за средното управленско звено[483]. Подобна насока придобива и политиката към висшето образование и в ГДР през 60-те години, а именно – все по-голямо профилиране на ВУЗ и тясно обвързване на обучението с конкретната практика[484]. Така, че предприетата в България политика за масовизация и специализация на висшите технически училища и тяхното приближаване до индустриалните обекти е синхронна на тогавашните тенденции. И това се дължи до голяма степен на догонващия характер на стопанската модернизация, която се провежда тогава.

Освен новите вузове, за увеличаване на кадрите с висше техническо образование през 60-те години значение има и въвеждането на вечерното обучение от 1960 г., както и системата на удостояване, разрешена с 84-то постановление на МС от 18 април 1961 г. Тя предвижда министерства, ръководители на ведомства и председатели на окръжни народни съвети да имат право да удостояват/назначават на длъжност за среднист лице без средно образование, но с дългогодишен стаж; да наемат лица с висше образование и поне три години трудов стаж по специалността си на длъжности, за които се изисква висше образование и дългогодишен стаж. За ръководни длъжности обаче като гл. инженер, гл. технолог и гл. конструктор, се иска разрешение от Комитета по труд и работна заплата, за да бъде лицето удостоено със съответната служба. При системата на удостояването водещ критерий е трудовият стаж, т.е. практическата опитност, като за инженерни и архитектурни кадри, освен трудовия стаж се изисква и средно техническо образование, за да се удостои такъв човек с длъжност за висше образование. Изключение се правят единствено за лица, признати за активни борци против фашизма и капитализма. Това говори, че тази система също е насочена за бързо

---

[481] Попов, Г. *История на средното и висшето образование (учебно дело)*. С., 2000, с. 182–183.

[482] Пак там, с. 186.

[483] Пак там, с. 190.

[484] Пак там, с..197.

попълване на състава на ръководните кадри от производственици. Но с откриването на нови вузове и нарастване на завършилите висше образование Политбюро решава през ноември 1965 г., че тази практика трябва да се ограничи[485].

През първата половина на 60-те години се наблюдава тенденция за непрекъснато увеличаване на броя на завършилите висше образование. За периода 1961-1965 г. 34 660 студенти са завършили висше образование, което спрямо периода 1956–1960 г. равно на 100 показва индекс на нарастване 118,9. В структурата на специалностите през 1965 г. от всичките завършили студенти 31,34% са получили инженерно-технически дипломи, 16,5% – аграрни и 15,1% – икономически [486]. По брой на студенти на 10 000 души от населението България е далеч напред спрямо редица страни от Източния блок и Западна Европа. В средата на 60-те години този брой е 103 в България, 69 е в Румъния, 93 в Унгария, 64 в ГДР, 80 в Полша, 102 в Чехословакия, 51 в Австрия, 71 във Франция, 44 във ФРГ, 79 в Швеция[487].

Разрастването на инженерните институти и на приема на студенти в тях създава редица проблеми. Защото в България сумите за обучението на един студент в такива висши училища е 4 пъти по-малка от сумата в развитите западни страни и 2,2 пъти по-малка от сумата в СССР. Конкретно за едни студент по математика се изразходват 8 пъти по-малко средства, отколкото във ФРГ. Същевременно сградният фонд и оборудването на висшите училища се оказват недостатъчни, морално и дори физически остарели. Констатира се, че висшите училища притежават през учебната 1966/67 г. едва 24% от необходимата апаратура за лаборатории и работилници. Откриването на нови училища в провинцията не могат да осигурят високо качество на подготовката, защото голяма част от преподавателите се оказват нехабилитирани лица. През посочената учебна година само 24% от преподавателите са хабилитирани, а през 1970/71 г. – 22%. Още по-драстнични са данните във ВМЕИ – София, където хабилитарините преподаватели са 19% и само 9% от тях са с научна степен „кандидат на науките". За изоставането в развитието на преподавателските кадри говори фактът, че в този институт средната възраст на асистентите тогава е 45 години. Ниското равнище на значителна част от преподавателите, особено в провинциалните вузове снижава нивото на подготовка. Друго отрицателно въздействие върху учебния процес, особено в техническите и икономическите институти, е обстоятелството, че голяма част от квалифицираните им кадри работят другаде – в провинциални или ведомствени институти. Така през учебната 1965/66 г. се оказва, че около 40% от редовните преподаватели от ВМЕИ – София и над 50% от преподавателите във ВИИ „К. Маркс" работят по съвместителство и на още други места. Това означава, че в една или друга степен те занемаряват или понижават научноизследователската и учебна дейност[488].

---

[485] ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а. е. 6076, л. 87–89.

[486] Илиев, Ив. *Икономиката на България през периода 1949–2001*. С., 2004, с. 153, 154.

[487] *Центрально-Восточная Европа во второй половине XX век*. Т. I. с. 190

[488] Мигев, Вл. *Висшето образование в България през 60-те и началото на 70-те години*. – В: *Исторически преглед*, 2005, № 5–6, с. 149, 156.

Това увеличение е съпроводено със съкращаване на срока на обучение във вуз с един-два семестъра, взето от Комисията по наука, просвета и култура в Народното събрание на 19 март 1963 г. Следва се примерът на СССР, защото по този начин подготвящите се кадри по-бързо ще заемат своите работни места в производството. Решението предизвиква сериозна претовареност и сред студентите, и сред преподавателите и води до отпадане от обучение именно в инженерно-техническите, селскостопанските и медицинските висши училища[489]. По този начин предприетата масовизация на висшето образование не осигурява достатъчно и бързо подготвени изпълнителски кадри с висше образование за реалната икономика и за разгръщащото се индустриално строителство.

Към този дефект на обучението трябва да се посочи и фактът, че трудът на тези специалисти се използва нерационално. Това констатира в писмо до Политбюро от 12 февруари 1964 г. министърът на просветата Ганчо Ганев. Той твърди, че съотношението между инженери и технически кадри у нас е 1:1,66, докато в развитите и капиталистически, и социалистически страни то е 1:2,5 до 3. Констатира се, че инженерите в България са предимно в администрацията или не работят по специалността си. Ето защо министърът предлага и се приема Постановление МС № 30 от 20 април 1964 г. *„За по-нататъшно подобряване на образователното дело в страната"*. В него се съкращават бройките за висши кадри, въпреки че остава предпочитанието към инженерните кадри, намалява се приемът за задочно обучение. Редуцирането е предвидено да се осъществи през следващата петилетка 1966–1970, така че годишният прием от 16 600 студенти през 1966 г. да стане през 1970 г. 12 хил. за сметка на увеличаване на кадрите със средно специално образование[490]. Още повече, че през 1966 г. е обявено задължително осмокласно образование. Това заедно с въвеждането на политехническото образование в рамките на единното средно политехническо училище през 1959 г. и с увеличаване на техникумите и техническите училища се възприема като гаранция за повишено общо ниво и оттам надеждност на изпълнителските кадри[491].

Скоро обаче тази политика ще бъде отречена по вътрешнополитически причини. В края на 60-те години БКП прави равносметка на политиката си за подготовка на специалисти с висше образование като база за ръководни и изпълнителски кадри за стопанската модернизация. БКП отчита, че в края на 60-те години вузовете са 26 с над 80 хил. студенти, 70% от които са в обявените за приоритетни технически, икономически и селскостопански висши училища (само в техническите се учат около 43% от всички студенти). На пленума от 30 и 31 юли 1969 г. за пореден път е подчертано, че висшето инженерно образование е *„изцяло дело на народната власт"*, тъй като до 9 септември 1944 г. инженерите се подготвяли в чужбина, а оттогава в България са получили висше образование над 40 хил. инже-

[489] Христиди-Маринова, Р. *Висшето образование в България...*, с. 102–104.

[490] ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а. е. 5513, л. 77–97.

[491] Видолова, М. *Политиката на БКП за планиране на образованието на кадрите.* – В: Хиляда и триста години България и българското образование, С., 1983, с. 411.

нерни кадри. Управляващите със самочувствие твърдят, че след като в страната работят 160 хил. души с висше образование, подготвени след 1944 г., то *„по своя произход, място и предназначение нашата интелигенция е наистина народна"*[492].

На фона на това самочувствие се отчита като грешка забавянето на темпа на прием през втората половина на 60-те години. Очакванията за бърза автоматизация и комплексна механизация и увеличаване на кадрите със средно специално образование за сметка на тези с висше образование не са се оправдали и страната изостава в сферата на висшето образование и в сравнение с развитите капиталистически страни, и в сравнение с останалите социалистически страни. Докато през 1968/69 г. студентите в България са 95 на 10 хил. души (и тя се нарежда на 14–15-то място в света), в САЩ те са 223 на 10 хил. души; в СССР – 182; в Холандия – 120,9; в Япония - 114. Преди България са вече Чехословакия, Югославия, ГДР, Дания, Аржентина, Канада, Израел, Австралия и Нова Зеландия[493]. Ето защо отново се поставя задачата да се увеличи приемът на студенти, като се повиши качеството на обучението и се подобри планирането и разпределението на завършващите на основата на научното прогнозиране. За формулировката на тази задача вероятно значение има недоволството от ограничаване на достъпа до висше образование, което трябва да бъде туширано с оглед на Пражката пролет[494].

Обществото възприема отрицателно ограничаването на достъпа до висше образование, което се разглежда като важен социален капитал в модернизиращото се общество. Затова приемът във вуз става все по-значим социален проблем. Все по-дразнеща е привилегията за извънпланови 10% прием на деца на признати със заслуги към комунистическата власт и обявени за „активни борци против фашизма и капитализма". По време на Пражката пролет допуснатите по тази линия студенти съставляват 30% от всички новоприети и това предизвиква огромно недоволство, което е отчетено от управляващите. Затова през учебната 1970/71 г. процентът на привилегированите деца е върнат отново на 10, но до края на 1989 г. той ще дразни обществото със своята несправедливост. Наред с този контингент студенти, ежегодно ЦК на БКП изпраща на просветното министерство списъци за допълнителен прием на около 300–400 деца на номенклатурата, които ректорите записват в търсени специалности. Тези привилегии карат и останалите хора да търсят връзки и други непозволени начини да заобикалят твърде ограничените нормативно пътища за допускане на децата им във ВУЗ[495].

Приемът на студенти е увеличен, но се поставят нови изискванията към тяхното обучение. За разлика от предходните партийни решения, които залагат на пряко участие на студентите в различни форми на производствена практика, сега

---

[492] Христиди-Маринова, Р. *Висшето образование в България...*, с. 105–106.

[493] Пак там, с. 106–107.

[494] Мигев, Вл. *Висшето образование в България през 60-те и началото на 70-те години*, с. 161.

[495] Мигев, Вл. *Висшето образование в България през 60-те и началото на 70-те години*, с. 150–151.

акцентът е върху тяхното запознаване със съвременното състояние на науките, което да могат бързо да внедряват в практиката. Удачна форма за такова обучение е видяна в интеграцията на вузовете с научните институти, като по този начин се осъществи и концентрацията на звената, съвсем в духа на управлението на реалната икономика по това време. И както пише в докладната си записка от 30 юли 1969 г. до пленума на ЦК на БКП Живков, за да се превърне науката в действително производствена сила, трябва да се осъществи *„концентрация и интеграция на научноизследователската работа и на подготовката на специалисти с висше образование"*, за насочване на силите към решаване на основните проблеми, като по този начин се съчетаят и по-рационално използват материално-техническата бази на вузовете и институтите[496].

В такъв дух са и решенията за пленума на ЦК на БКП *„по въпросите на преустройството и по-нататъшното развитие на образованието"* от юли 1969 г. Те поставят задачата да се върви към задължително всеобщо средно образование на младежта, което означава високи очаквания към кадрите. Преустройството на висшето образование управляващите за първи път виждат в тясно свързване на обучението във висшите училища с научноизследователската дейност. Предвижда се съсредоточаването на научните институти и вузове върху определящите отрасли на народното стопанство съобразно дългосрочните прогнози за неговото развитие и интегрирането на подготовката на кадри с висше образование с изследователската дейност в над стоте научни институти и на двете академии – БАН и Академията за селскостопански науки. Планира се звената, занимаващи се със сродни проблеми в структурата на академиите, висшите училища и ведомствените научноизследователски институти, да се обединят организационно и функционално и да създадат *„мощни средища с големи възможности за развитие на науката и за подготовка на специалисти"*[497]. Дава се превес на развитието на университетската наука. За да бъдат равностойни участници в тези бъдещи общности, от висшите училища се изисква да станат *„своеобразен център за развитие на българската наука"* и същевременно да са *„звено от общата система на интеграция на науките"*, без да се предвижда промяна в съществуващите структури. В тях трябва да се създаде нова номенклатура на специалностите и да се формират кадри *„със здрав марксистко-ленински мироглед и със солидна специална подготовка, способни да възприемат, преработват и прилагат постоянно постъпващата научнотехническа информация в процеса на тяхната конкретна трудова практика"*[498].

Развитие получават и новите специалности, тясно свързани със задачата, прокламирана на Юлския пленум от 1968 г. за научнообосновано ръководство на

---

[496] Живков, Т. *Избрани съчинения.* Т. 16. С., 1976, с. 379.

[497] ЦДА , ф. 1Б, оп. 58, а. е. 23, л. 9; а. е. 24, л. 76–84; Живков, Т. *По въпросите на образованието. Докладна записка до ПБ на ЦК на БКП, 30 юли 1969 г.* – Живков, Т. *Образователното дело – дело всенародно*, т. 2, С., 1980, с. 115–117;

[498] Пак там, с. 115–117;

обществото като социология, кибернетика, социална психология, етика, социална информация. Тази задача показва, че модернизацията на обществото е осъзната като проблем, който трябва да бъде овладян с научни методи. Заедно с това в световен мащаб още в началото на 60-те години започва да се обръща внимание на развитието на хуманитарните и обществените науки и България, макар и с известно закъснение, се включва в този процес[499].

Новите насоки на научно-техническата революция включват постижения не само във фундаменталните изследвания и новите военни технологии (каквито постигат СССР), но и такива, свързани с кибернетиката и изчислителната техника, характерни за САЩ. А това влияе върху съзнанието на подготвяната научна и техническа интелигенция. Според партийните ръководители част от младите специалисти са впечатлени от постиженията на научно-техническия прогрес в напредналите капиталистически страни и проявяват *снобизъм*, като се отнасят пренебрежително към съветските успехи. На пленума от 17 март 1967 г., посветен на научно-техническата революция, Т. Живков посочва, че част от младите специалисти възприемали техническия прогрес *„самоцелно, откъснато от целия обществен процес, от социалните и историческите условия, които го пораждат, от социалните и историческите последствия, които той предизвиква в условията на капиталистическата и социалистическата обществена система"*[500]. Живков има предвид по-ниското ниво, от което почва да се развива СССР, големите му загуби във войната, но също и богатството на Америка, конкуренцията между капиталистическите фирми, тяхната по-развита материална и техническа база. Той признава, че американците са много по-напред от СССР в областта на информатиката, но смята, че това изоставане ще бъде преодоляно с помощта на предимствата на социализма – държавната собственост и централното планиране. Затова подценяването на постиженията на СССР в областта на научно-техническата революция от страна на част от младите научно-технически кадри се обяснява като резултат от *„неправилна ориентация"*, от *„политическа незрелост"* и липса на *„изграден цялостен марксически мироглед"*. А това се преценява като опасно, защото през 60-те години започват да се рекрутират управленски кадри от средите на научно-техническите специалисти. *„Ние сега издигаме техническата интелигенция. Нейни представители влизат и в партията, заемат отговорни постове в държавния апарат и в решаващите звена на нашата икономика. Това изисква още повече в никакъв случай да не се примиряваме с проявите на снобизъм, данък на който продължават да плащат някои среди на научната и техническата интелигенция, особено сред младите специалисти. Това задължава партията да работи за правилното им възпитание и ориентиране"*[501].

За да не се допускат недооценяване на съветските постижения, се предвижда да се засили идеологическата обработка на студентите чрез въвеждане през 1966 г.

---

[499] Иванчева, Л. *Националният изследователски център – еволюция и съвременно развитие.* – В: *Списание на БАН*, № 2, 2008, с. 67.

[500] Живков, Т. *Проблеми на научно-техническия прогрес в НРБ, Реч пред съвместно заседание на ЦК и МС на 17 март 1967.* – В: Живков, Т. *Избрани съчинения.* Т. 13. С., 1976, с. 432.

[501] Пак там, с. 433.

на задължителната идеологическа дисциплина „научен комунизъм". Заедно с това се поставя задачата *„нашите институти и научни работници винаги добре да знаят и да изучават какво в областта на науката и техниката се върши в Съветския съюз, да познават работата там."* Живков обаче прави уговорката, че *„Разбира се, не искам да кажа, че трябва да си затваряме очите пред техническите постижения на капиталистическите страни, да се отнасяме към тях тесногръдо и ограничено. [...] Въпросът е обаче за правилното възпитание, за манталитета, за мирогледа, който се формира и трябва да се формира в нашата научно-техническа интелигенция, особено у младите поколения"*. Тази задача се вменява и на комунистическата партия и на комсомола[502] . Тя става особено актуална, когато в края на десетилетието се отчита слаб интерес към предаваните във висшите училища идеологически дисциплини, а според социологическо проучване 20% от студентите твърдят, че не вярват в социализма и комунизма[503].

Вижда се, че политиката за научно-технически прогрес поставя сложни изисквания към подготовката на инженерно-технически кадри. Те трябва не само да са запознати с най-новите постижения на научно-техническия прогрес, които идват от Запада, но да продължат да се възпитават в преклонение пред съветската наука и техника, а също да са идейно предани на властта. Тази противоречивост при създаването на новата смяна инженерно-техническа интелигенция ще я раздалечава от властта, която фактически я създава. Но този процес ще набира скорост през годините. Трудно се оказва да се създава компетентна и същевременно лоялна на властта инженерно-техническа интелигенция в условията на догонващата модернизация, която има за идеал развития Запад.

Стремежът да се върви в крак с модерните тенденции в подготовката на кадри за икономиката и стопанската модернизация се проявява не само по отношение на изпълнителските кадри с висше техническо образование, но и към ръководните кадри. 60-те години на XX век са време на политическо разведряване и разчупване на тежката Желязна завеса между Изтока и Западна Европа. Политиката на смекчаване на конфронтацията между двата блока има и своите конкретни положителни измерения в активизиране на България в международните организации, както за пропагандиране на постиженията и възможностите на социализма, така и за извличане на конкретни ползи. Такъв е случаят с *Центъра за преподготовка и усъвършенстване на ръководни инженерни, икономически и други кадри* у нас (*ЦУРК*), функционирал от 1967 г. до 1970 г. към Комитета по труда. Този център е елемент от голямата икономическа реформа в социалистическата икономика за ефективно производство, ръководено от икономически грамотни, а не само идеологически предани кадри. Дейността му има две основни направления – подготовка на курсове за повишаване на управленческите умения на ръководните кадри и провеждане на проучвателна и научно-преподавателска работа в областта на обучението и усъвършенстването на ръководни кадри. Седалището на центъра е в Со-

[502] Живков, Т. *Избрани съчинения*, т. 13, С., 1976, с. 432.; Живков, Т. *Проблеми на научно-техническия прогрес в НРБ...*, с. 437.

[503] Мигев, Вл. *Висшето образование в България през 60-те и 70-те години на XX век*, с. 164, 165.

фия, създават се и филиали в Русе, във Врана и Пловдив[504]. В курсовете на Центъра се обучават с откъсване и без откъсване от производството от 20 дни до 6 месеца *„най-отговорни партийни и административни ръководители като директори на предприятия и заводи, генерални директори на ДСО, зам.-министри, секретари на окръжни комитети на БКП и председатели и зам.-председатели на окръжни народни съвети. В перспектива се планира през центъра да мине на обучение по-голяма част от партийните и административни ръководители"* [505].

В Центъра ръководните кадри се докосват до западните методи на обучение, както и до най-новите методи на управление. Той е създаден въз основа на Разпореждане № 108 и Решение на МС № 534 от 1965 г. С проекта за Центъра българското правителство кандидатства по Програмата за развитие на ООН (Специален фонд), функционираща от 1965 г. Той е одобрен през юни 1966 г., а Международната организация по труда (МОТ) е определена за изпълнителна агенция на Програмата за развитие на ООН. Планът за действие е подписан на 3 септември 1967 г., и Центърът е открит официално на 31 октомври 1967 г.[506]

Програмата за развитие на ООН подпомага развитието на Центъра през първите четири години. Помощта е значителна – равнява се на 1 400 900 щ. д. и се изразява във финансиране на доставката на съвременна електронно-изчислителна машина, изпращане на чуждестранни специалисти на работа у нас и организиране на специализация на наши специалисти в западните страни[507].

По линия на МОТ в Центъра пристигат чуждестранни експерти, специалисти по организация на управлението на производството, труда и управлението. Те пребивават 2–3 години в страната, едновременно с чуждестранни специалисти, които за по-кратко време четат лекции, инспектират и т.н.[508] Чуждите експерти се набират по линия на МОТ и най-вече от Бюрото му, като приемащата страна може да възрази само по отношение на политическите качества на кандидата, докато се смята, че неговите експертни качества са преценени от МОТ. Предлагането на кандидати е право на Бюрото на МОТ, а приемащата страна е задължена да приема кандидата, особено кандидата за шеф на проекта[509]. Първите чуждестранни специалисти прис-

---

[504] Архив на Комисията за разкриване на документация и за обявяване на принадлежност на български граждани към Държавна сигурност и разузнавателните служби на Българската народна армия (АКЗДРСПБГДСРСБНА) VI-Л-352, част II, л. 80–81.

[505] АКЗДРСПБГДСРСБНА, VI-Л-352, ч. II л. 65.

[506] ЦДА, ф. 607, оп. 3, а. е. 818, л. 150.

[507] АКЗДРСПБГДСРСБНА, VI-Л- 352, ч. I, л. 126; ЦДА, ф. 607, оп. 3, а. е. 818, л. 150.

[508] ЦДА, ф. 607, оп. 3, а. е. 818, л. 153.

[509] През 1968 г. българската страна се сблъсква с казус, че на два пъти отхвърля две кандидатури за шеф на проекта – на Алфред Норман Джейлс и за експерт – на Робърт Батерзби. Това прави неприятно впечатление в Бюрото на МОТ в Женева и директорът на ЦУРК е извикан на консултации. Там се изяснява, че в МОТ и в нейното бюро доминират англичани и това е едно от обясненията, дадени на проф. Патарински за преобладаването на англичани сред експертите, които отиват на работа в отделните страни. Тази практика не се харесва на българите и те поставят въпроса, че трябва и от другите нации да има експерти. Оказва се, че тази практика не се харесва и на френските шефове в МОТ.- АКЗДРСПБГДСРСБНА, VI-Л-352, ч. II, л. 7.

тигнат в страната през есента на 1966 г.[510]. През 1967 г. чуждите експерти са 26, през 1968 г. – 12 , през 1969 г. – 9[511].

Наред с различните курсове, които водят, експертите обучават дубльори и работят в пилотни/показни предприятия към Центъра[512]. Същевременно тези експерти помагат на конкретни предприятия[513]. По сведения на българските курсисти не всички лектори са на нужното ниво, но повечето очевидно допринасят за усвояване на новите методи на ръководство на промишлеността и икономиката като цяло.

По решение на Септемврийския пленум на ЦК от 1969 г. се създава „Академия за обществени науки и социално управление" с ранг на отдел на ЦК на БКП, в която се вливат Висшата партийна школа, Центърът за ръководни кадри и Институтът за социално управление към МС. В края на 1971 г. Центърът е напуснат от западните специалисти и експерти, така че от 1972 г. е част от системата на ЦК на БКП[514].

През 60-те години подготовката на кадри за модернизацията включва най-вече инженери и икономисти и в по-малка степен селскостопански специалисти. Кадри се готвят не само във висшите училища, в полувисшите институти и в средноспециалните училища. Дори има период на известно намаляване на приема и на броя на висшите кадри през втората половина на 60-те години. За по-равномерното насищане на специалисти в производството значение има и откриването на значителен брой технически, икономически и селскостопански вузове в провинцията, както и системата на задължително разпределение и стипендиите. Нивото на обучение обаче не се повишава, защото се увеличава натовареността на преподавателите, изпитва се недостиг на техника и граден фонд, не е ефективно голямото разпространение на вечерното и задочното обучение[515]. Към началото на 70-те години решаването на тези проблеми основно се търси в използване на материалната база и научния потенциал на академичните институти. Въпреки усилването на идеологическите дисциплини, подготовката на научно-техническата интелигенция през 60-те години е адекватна на политиката за научно-технически прогрес, защото се създават специалности, отговарящи на най-новите тенденции в производството и управлението като електрониката, автоматизацията, информатиката. Но понеже тези направления са развити най-вече на Запад и особено в САЩ, в условията на мирното съвместно съществуване през 60-те години, това води до нови нагласи у формиращата се тогава инженерно-техническа интелигенция. Тя е много по-отворена към Запада, а това ще има своето отражение в следващите десетилетия при определяне на политиката за стопанска модернизация.

---

[510] ЦДА, ф. 136, оп. 43, а. е. 213, л. 12.

[511] АКЗДРСПБГДСРСБНА, VI-Л-352, ч. II, л. 62.

[512] Пак там, л. 30.

[513] Така специалистът по маркетинг Карл Олаф Уинстрон консултира ДСО „Булгарплод". – АКЗДРСПБГДСРСБНА VI-Л-352, ч. II, л. 79.

[514] Пак там, л. 126.

[515] Мигев, Вл. *Висшето образование в България през 60-те и началото на 70-те години*, с. 152.

6. Основни социално-икономически резултати на модернизацията през 60-те години

В края на 60-те години България подобно на останалите страни от Източния блок, с изключение на Албания, вече е индустриализирана, дотолкова, доколкото 50% от националния доход се прави в индустрията. Тези проценти за Чехословакия са 62%, за Унгария –57%, за Полша – 54%, за Румъния –59%, за Югославия - 49%, за България – 51%. Друг пробив, който говори за индустриализацията на страната като част от процеса в Източния блок, е в това, че заетостта в индустрията вече е доминираща. Така към края на 1965 г. в България работниците и служещите са 58,8% от цялото население, в Унгария – 72,5%, в ГДР през 1964 г. - 80,5%, в Румъния през 1966 г. – 52,2%[516]. Тези резултати позволяват да се следват най-новите тенденции в развитие на икономиката и нейното управление – НТР, както и да се експериментират пазарните механизми през 60-те години, както бе посочено по-горе.

Но основна характеристика остава индустриализацията по съветски/сталински модел. Продължава изграждането на тежката промишленост като основа за модернизацията на страната. За тези насоки свидетелстват редица икономически показатели. Един такъв е натрупването и разпределението на капиталовложенията по отрасли. Продължава тенденцията да е голям процентът на фонд „натрупване" в националния доход, от където се финансира индустриализацията. От 14,3% през 1956 г. неговият относителен дял през първата половина на 60-те години достига до 28,3%, за да стане 34,4% в края на периода. С това голямо натрупване България се откроява сред останалите социалистически страни, които също в една или друга степен осъществяват през този период същинската си индустриализация. Всички тези страни, също като България, вече са приключили структурните си преобразования – национализация, кооперране и са подхванали развитието на тежката индустрията за сметка на вътрешни ресурси, чрез вътрешни и най-вече външни кредити[517].

Рязкото абсолютно и относително увеличаване на фонд „Натрупване" в България позволява да се правят големи капиталовложения всяка година в производствените отрасли с приоритетно значение. И това ясно се вижда от таблица 3 – най-голям е делът на основните фондове в промишлеността 34,4% и в производството въобще – 66,2%.

---

[516] *Народное хозяйство стран-членов СЭВ в 1980 году. Стастический сборник.* Москва, 1981, с. 8–9, 36; Berend. *Central and Eastren Europe, 1944–1993. The detour from periphery to periphery.* Cambridge University Press, 1996, с. 191.

[517] *Стопанска история*, с. 493.

Таблица 3. Основни фондове в народното стопанство 1957–1970 г. (в млн. лв. по пълна първоначална стойност в края на годината)*

	Абсолютна сума (млн. лв.)		Индекс при 1957=100	Относителен дял през 1970 г.
	1957 г.	1970 г.		
Промишленост	2131,0	11092,0	520	34,4%
Строителство	90	613	680	1,9%
Селско стопанство	1489,0	4352,0	292	13,6%
Транспорт	2200,0	4156,0	188	12,9%
Съобщения	76,0	245,0	322	0,8%
Търговия, материално-техническо снабдяване и изкупуване	203,0	730,0	361	2,3%
Други отрасли на материалното производство	6,0	21,0	350	0,1%
Всичко производствени основни фондове	6298,0	21861,0	342	66,2%
Непроизводствени основни фондове	5929,0	32074,0	183	33,8%
Общо	12127,0	6,5	264	100,0%

* *Стопанска история.* С., 1981, с. 493, таблица 7.

Не само се изграждат основите на индустрията и инфраструктурата, но през този период се влагат и средства в машините и механизацията на труда. За това говори увеличаването на фондовъоръженост на труда в материалната сфера – основните производствени фондове на едно заето лице от 1536 лв. през 1957 г. стават 5589 лв. през 1970 г. (по пълна първоначална стойност)[518].

Всичко това позволява да се отчете и повишаване на производителността на труда във всички отрасли и следователно рентабилност на производството. Средната балансова печалба на 100 лв. промишлено-производствени фондове в индустрията е 9 лв. през 1965 г., а през 1969 е 11,4 лв.[519]. Освен с нарастването на машините и съоръженията, тези цифри се свързват и с внедрената нова система на управление от средата на 60-те години. Разбира се, тези показатели не могат да се сравняват с водещите в индустриално отношение страни, но говорят за усилията на страната да развива индустрията като основа за модернизацията си.

[518] *Развитието на индустрията в България*, с. 467.

[519] *Стопанска история*, с. 493.

Големите средства, получени както от вътрешни, така и от външни източници, през 60-те години позволяват да се поддържат сравнително устойчиви темпове на растеж. Разбира се, темповете вече не са така високи, както в началото. България показва особено високи темпове на нарастване на националния доход: за периода 1951–1955 г. – 12,2%, за 1956–1960 г. – 9,7%, но за периода 1961–1965 г. – това нарастване е най слабо – 6,7%. Подобни са цифрите и за останалите страни членки на СИВ. По-ниски са показателите за Унгария – съответно 5,7%, 5,9% и 4,1% и Чехословакия - 8,2%, 7,0%, 1, 9%. Подобно, макар и не така рязко, е намаляването на темповете на нарастване на промишленото производство през тези години. За България през 1951-1955 г. то нараства средногодишно с 13,7%, през периода 1956–1960 г. – с 15,9%, а през 1961–1965 г. – с 11,7%[520]. Намаляването на темповете е свързано с постигнатите вече натрупвания в материалната база по време на първите три петилетки.

През 60-те години основната тенденция в индустриализацията е развитието на тежката индустрия. Именно във водещите отрасли на тежката индустрия – черна металургия, енергетика, машиностроене и химическа промишленост – се отбелязва най-голямо увеличаване на производствените фондове. През 1957–1970 г. те са нараснали в енергетиката, вкл. и топливната промишленост – 11,5 пъти, в черната металургия, вкл. и добива на руди – 19,2 пъти, в машиностроене и металообработване – 6,2 пъти, в химическата и каучуковата промишленост – 8,9 пъти, в производство на строителни материали – 6,7 пъти. В сферата на леката промишленост най-много средства са вложени в шивашката промишленост – основните производствени фондове там нарастват 13,3 пъти и в стъкларско-порцелановата – 6,8 пъти. Зад тези цифри стоят изграждането на такива мощности като МК Кремиковци, химкомбината в Бургас, азотноторовия завод в Ст. Загора и др.[521]

Във връзка с построеното през 60-те години се откроява друга черта на индустриализацията, а именно увеличаването на инвестициите в машини и съоръжения: ако през 1960 г. са вложени 2,5 пъти по-малко средства в машини и инвентар спрямо сградите и съоръженията, през 1969 г. – съотношението е точно обратното - около 3 пъти повече са средствата за техническото оборудване на предприятията[522]. Основно тези машини са внос от социалистическите страни – СССР, ЧССР и ГДР, докато вносът от развитите капиталистически страни е незначителен. Едва в края на 60-те вносът от тези страни за някои отрасли се активизира[523]. Местното машиностроене също се развива. През 1964 г. е образувано ДСО „Балканкар" за производство и продажба на електрокари за индустрията. През 1966 г. е произведен и първият български мотокар. В последствие страната ще стане водеща в производството на тези подемно-транспортни машини[524].

---

[520] *Развитието на индустрията в България*, с. 294; *Народное хозяйство стран-членов СЭВ в 1980 году. Статистический сборник*, с. 20.

[521] *Стопанска история*, с. 495.

[522] Пак там, с. 495; *Развитието на индустрията в България*, с. 434.

[523] *Стопанска история*, с. 497; *Развитието на индустрията в България*, с. 427.

[524] http://www.balkancar.org/index.php/bg/ (последен достъп на 29 май 2015).

В резултат от политиката за индустриализация общият обем на промишленото производство през 1961–1966 г. нараства с 74%, а производството на електроенергия и топлоенергия се увеличава 2 пъти, на черната металургия – 3,3 пъти, на цветната металургия – 1,8 пъти, на химическата и каучуковата промишленост – 2 пъти. Отделно в научните и техническите изследвания се влагат през този период 2,5 пъти повече средства от предходния[525].

През фиксирания период се наблюдава съществено изменение в структурата на промишлеността, което свидетелства за напредъка на индустриализацията в България: производството на средства за производство от 44,8% през 1957 г. дава 54,7% от общата промишлена продукция през 1970 г., докато производството на предмети за потребление – от 55,2% през 1957 г. дава 45,3% през 1970 г. Този прелом в индустриализацията обаче не променя факта, че и през 1970 г. с по-високо относително тегло в отрасловата структура на промишлената продукция все още е хранително-вкусовата промишленост – 25,4%, следвана от машиностроенето и металообработването – 20,2%, текстилната – 9,1% и химическата – 7,5%[526]. Показателно е, че през 1970 г. отрасловата структура на промишлеността на България е близка до тази на развиващите се страни и социалистически страни и по-силно се различава от тази в капиталистическите страни именно с големия дял на хранително-вкусовата, текстилната и шивашката и все още скромния дял на машиностроенето, производството на електроенергия и др.[527]

Напредъкът в индустриализацията и модернизацията се проследява и в изграждане на нови и най-вече по-едри предприятия. Така промишлените предприятия от 1879 през 1957 г. стават 2471 през 1970 г. Ако до 1964 г. в машиностроенето и металообработването няма предприятия, произвеждащи продукция за над 10 млн. лв., то през 1968 г. такива са вече 53. От 256 предприятия в тези два отрасъла през 1964 г. само 28 са били с годишна продукция от 5 до 9,9 млн. лв., докато през 1968 г. техният брой става 45[528]. Така се постига голяма концентрация и централизация в управлението на индустрията, свързана и с политически, и икономически мотиви[529]. Голямата концентрация в промишлените мощности е характерна за всички социалистически страни в сравнение с развитите капиталистически държави. Така относителният дял на работници в предприятия с над 1000 заети работници в края на 60-те години в България е 47%, в Унгария е 80%, Чехословакия – 80%, Полша 60%, ГДР – 40%, СССР – 60%, докато във ФРГ – 28,2%, Япония –15,5%, САЩ – 30,5% , Италия – 13,7%[530].

Идеята за концентрацията като път за модернизацията, която се застъпва от българските управляващи, а и от техните колеги от Източния блок, се ос-

---

[525] *IX конгрес на БКП.* Стенографски протокол, С., 1967, с. 647.

[526] *Стопанска история*, с. 501 .

[527] Пак там, с. 502.

[528] Пак там, с. 497.

[529] Марчева, Ил. *Опитите за икономически реформи в България...*, с. 283–299.

[530] *Стопанска история*, с. 492.

новава на възможността чрез държавната собственост да се използват предимствата на концентрацията на производството и за внедряване на техниката. На Септемврийския пленум 23 и 24 септември 1969 г. този въпрос получава подобна интерпретация. Но там се правят констатации и за другия проблем, свързан с концентрацията – това е въпросът за създаване на оптимални по размер предприятия[531].

Този въпрос е свързан с проблема за териториалното разпространение на индустрията. Той има своите икономически и социални основания. Промишлеността трябва да реши въпросите с поминъка на хората, изтласквани от селското стопанство и привличани към големите индустриални обекти. Новата административна реформа – от януари 1959 г. и създаването на 30 административно-икономически единици, наречени окръзи (през 1961 г. те стават 28), цели по-рационално и равномерно на територията на страната да се разпределят капиталовложенията за развитие на индустрията. Освен за да преодолее изостаналостта на страната в различни райони, това би осигурило според очакванията на властта навсякъде да се създава работническа класа като основа на управлението на комунистическата партия. Тези очаквания най-ясно са посочени на Юлския пленум на ЦК на БКП от 1959 г.[532]. Допълнително проблемът с по-равномерното развитие на промишленото производство на територията на страната е свързван с 20-годишната програма за 1961–1980, приета на Осмия конгрес на БКП през 1962 г.

В търсене на съчетанието между териториалното и отрасловото управление от май 1963 г. се предприемат първите стъпки за по-специално развитие на отделни региони. Такъв е случаят с Благоевградски окръг и инвестиционната програма за неговото индустриализиране и модернизиране, приета на основа на решението на Политбюро на ЦК на БКП от 2 декември 1963 г.[533] Това решение произтича от новата политика на БКП, формулирана на Мартенския пленум на ЦК на БКП от 1963 г. по македонския въпрос, а именно открито признаване на българския характер на населението в тази област, а също и на грешките на БКП по насаждане в Пиринска Македония на небългарско съзнание[534]. В края на 60-те години излизат три важни постановления на Министерския съвет за комплексна индустриализация и модернизация на изостанали гранични окръзи като Смоленски окръг (43-о постановление от 1969 г.), Кърджалийски окръг (13-то постановление от 1970 г.) и Благоевградски окръг (31-о постановление от 1968 г.)[535].

---

531 *История на БКП*, Институт за история на БКП. С., 1981, с. 585.

532 Живков, Т. *За по-нататъшното провеждане в живота на програмата за ускоряване икономическото развитие*. С., 1959, с. 36

533 Цокова, П. *Регионалната политика на българската държава в Благоевградски, Смолянски и Кърджалийски окръг през 60-те и 70-те година на XX век*. Дисертация, С., 2011, с. 29.

534 Пак там.

535 Успешният опит за изравняване на тези окръзи служи за модел за политиката, предприета през 1982 г. към други, не така проблемни с оглед населението и стратегическото положение (южната и западна граница) изостанали райони (като Врачански например). – В: Цокова, П. *Регионалната политика на българската държава в Благоевградски...*, с. 40.

В резултат – ако в миналото само три окръга – София, Габрово и Перник, имат развита промишленост, то през 1970 г. във всички окръзи промишленото производство започва да преобладава над селскостопанското. Наред с плюсовете особено по отношение на заетостта и доходите на хората, през 60-те години се отчитат и негативи от тази политика. Те най-общо се свързват с т.нар. местничество. Така започва да се нарича стремежът за изграждане на промишлени предприятия и културни институти без достатъчно икономическа и социална обосновка. Често зад тези строителни усилия стои амбицията на местното партийно и окръжно ръководство да увеличи окръжните градове, да форсира изкуственото им набъбване, без да държи сметка за отрицателните последици за живота в тях и в районите, които отдават население. Но амбицията не е само на местно ниво, често тя идва от страна на министри и членове на висшето партийно ръководство. Възприели развитието на индустрията като най-прогресивен тип развитие, някои от тях се стремят да издействат изграждане на заводи в своите родни места.

Същевременно линията за по-равномерното разпределение на индустриалните мощности за преодоляване на изостаналостта на дадени региони се сблъсква с липсата на квалифицирани кадри или суровини. Спорът между инж. Марий Иванов (председател на Комитета по промишлеността по това време) и проф. Иван Попов (председател на Държавен комитет за наука и технически прогрес) къде да се построи завод за изчислителна техника отразява този проблем. Докато инж. Марий Иванов предлага този завод да се изгради в столицата, където има подготвени кадри, то проф. Иван Попов настоява и заводът се изгражда в Силистра, където няма нито развита промишленост, нито кадри, нито мощности. Но има безработни и е близо до транспортната артерия Дунав, а също и до Черно море. Това е предисторията на ситуирането на един от водещите заводи в изчислителната техника у нас – завод „Оргтехника" в Силистра, взето с Постановление на МС от 28 декември 1963 г.[536]

Индустриализацията води и до промени в характера на трудовите ресурси – над 2 пъти нараства заетата работна ръка в промишлеността – от 538 хил. през 1957 г. – на 1 150 хил. през 1970 г.[537] Бързата миграция на селско население във връзка с индустриализацията в ширина през 60-те години води до рязко намаляване на селското население, особено младото, в трудоспособна възраст и технически грамотно. Особено потърпевши през този период са селата във Видински, Великотърновски и Михайловградски окръзи. Този негативен момент се вижда от отчетеното в средата на 60-те години за пръв превишаване на раждаемостта в градовете, а не в селата. Проблемите на изтичане на млада и образована работна ръка от селското стопанство налага да се приеме през март 1970 г. от пленум на ЦК на БКП решение новите работни места в големите и средните по големина градове

[536] Сименова, Н. *Приносът на завод „Оргтехника" за развитието на изчислителната техника у нас (60–80-те години на XX век).* – В: *Известия на РИМ – Габрово.* Т. 1. 2013 г., *Фабер,* 2015, с. 249–274.

[537] *Развитието на индустрията в България,* с. 499.

да се откриват в зависимост от това дали в тях има достатъчно собствени трудови ресурси. Има се предвид и жени, желаещи да работят в производството и освободилите се работници от селскостопанските отрасли[538].

В селското стопанство проявите на стопанската модернизация могат да се видят в следните показатели. На първо място, в насищане на селското стопанство с техника, с която се заменя живия труд, включително и като се въвежда комплексна механизация на някои операции в растениевъдството и животновъдното. Към 1970 г. в селското стопанство има 80 277 условни трактора (приравнени към 15. к. с.), 16 610 комбайна, 23 232 трактори редосеялки, 30 112 тракторни култиватора, 46 208 тракторни плуга. Сравнено с периода до 1958 г. този машинен парк е значителен. Но спрямо останалите социалистически страни, които използват тази условна единица, България е с малко над равнището на СССР и Румъния, но изостава от ГДР, ЧССР и Унгария. Сравнително висок е българският показател единствено спрямо Полша, където обаче селското стопанство не е кооперирано и очевидно покупката на трактори от частните стопани не е така масова, както в останалите социалистически страни. Големият проблем е тази техника да бъде ефективно използвана.

Следващ момент е разгърнатото хидромелиоративно строителство, което през 1970 г. осигурява поливни площи в размер на 10 011 хил. дка, т.е. 21% от годната за обработване земя. През този период вече за селското стопанство се строят микроязовири и помпени станции. Те са 2331 към 1970 г.

Химизацията е също сред основните тенденции в развитието на селското стопанство през 60-те години, тясно свързана с изграждане на мощностите на тежката химия. През 1970 г. страната е на 30 място по химизация на селското стопанство, което е успех с оглед ниската степен на химизация в предишния период. Тогава през 1970 г. са използвани 12 032 т. химически средства в борба срещу болестите и неприятелите по селскостопанските животни и растенията, от които 3 423 т. са били хербициди[539]. Успехите с новите химически методи на борба срещу вредителите и болестите в селското стопанство се съчетават и с грижа за въвеждане на нови, по-продуктивни сортове и породи. Въвеждат се високодобивни сортове пшеница - Безостая-1, Кавказ, Аврора и др., за да се реши зърненият въпрос в България, а също за да намалеят площите с екстензивни култури за сметка на интензивните, като зеленчуци и плодове, особено ранните сортове, към производството на които все повече се ориентира страната. Същото се отнася и за новите сортове ечемик и царевица. С оглед развитието на лозарството и винопроизводството се въвеждат и нови сортове лози като „Кардинал", „Царица на лозята", „Юлски бисери" и др.

Подобна е и политиката по отношение на породите животни. През 60-те години във връзка с механизацията в селското стопанство върви заместване на породите, които имат теглителни способности, но са с нисък млеконадой, с високопродуктивни. Тогава разпространение бележат такива породи като „Симентал", „Монтафон", „Червена датска", които трябва да заменят местната универсална порода

---

[538] *История на БКП*, с. 586.

[539] *Стопанска история*, с. 508.

„Сиво искърско говедо". Появяват се и подобрения на местни и вносни породи като Българско-сименталска порода, българско кафяво говедо и т. н. Същите тенденции се наблюдават и при свиневъдството, птицевъдството и овцевъдството. Стимулират и в личните стопанства да се гледат високо продуктивни породи. Тези промени в съчетание с политиката за повишаване на изкупните цени на селскостопанските продукти и развитие на личната инициатива в селското стопанство водят до силно нарастване на селскостопанското производство – ако през 1957 г. общият обем на производството в отрасъла надвишава постигнато през 1939 г. само с 25,7%, то през 1970 г. – това е вече 111%, а спрямо 1957 г. – нарастването е 68%. Все още по-голяма част от селското стопанство се пада на растениевъдството, но животновъдството увеличава своя дял и достига през 1970 г. – 35,3% от произведената продукция. По темпове на ръст на селскостопанската продукция през 60-те години спрямо 1952/53 г., приета за база = 100, България показва темпове близки до своите балкански съседи и по-високи от някои от източноевропейските страни и особено от високоразвитите страни, което е резултат на по-ниските нива, от които почва това нарастване. Така ако обемът на селскостопанската продукция през 1970 г. в България е 198, в Югославия е 204, в СССР е 194, в Турция е 186, в Румъния е 185, в Гърция 182 , в Унгария е 157, в Чехословакия 145, в САЩ – 133, в Дания – 121[540].

Усилената индустриализация намира отражение и в характеристиките на външната търговия през 60-те години. Основна тежест във вноса са именно машини и съоръжения, както и индустриални суровини и материали. Докато предметите за потребление заемат твърде нисък дял в общия обем на вноса – от 1/7 до 1/10 от него, непрекъснато нараства делът на суровините и материалите. В общия обем на вноса той от 52,3% през 1958 г. става 61,9% през 1970 г. А това говори, че индустриализацията на страната не разчита на местната преработка на вносните суровини, както и на производство на местни машини и съоръжения.

Политиката за индустриализация включва и усилия да се реализира промишлената продукция на чуждите пазари. За това свидетелства постоянното нарастване на машините и съоръжения в износа – от 8,4% през 1958 г. те стигат 21,3% през 1970 г. Но основната част се пада на продукцията на леката промишленост и селското стопанство – от 49,8% през 1958 г. те дават през 1970 г. – 47,3% от износа. Като проява на индустриализацията обаче в този износ може да се посочи нарастването на дела на цигарите за сметка на тютюна, както и търговията с вина, която България развива през 60-те години. Настъпват промени и в листа на изнасяната машиностроителна и химическа продукция. В началото на 60-те години страната продава енергетически и металообработващи машини, докато в края на десетилетието селскостопанските и транспортно-подемни съставляват 40% от износа на машиностроителната продукция. Това се дължи на факта, че в тези сфери на машиностроенето страната се специализира в рамките на СИВ, където са основните ѝ пазари. Но още тогава, през 60-те години, се предлага за износ и най-модерна за времето си продукция на радио-

[540] Пак там, с. 511–512.

техниката, електрониката и съобщителната техника, които отрасли дават 4,1% от общия обем на машиностроителния ни износ през 1970 г. България изнася машини и детайли, при това се пробва и на западни пазари, а не само на пазарите на СИВ, в това число и в страни-традиционни производителки на такива изделия като Австрия, ФРГ, Холандия, ГДР и др. През периода 1960–1965 г. стокообменът с Франция, Италия, Англия и ФРГ се увеличава 2,5 пъти.

През 60-те години страната експериментира с външно-търговски и смесени предприятия с чужди фирми за по-лесно пласиране на нашето производство. Както показа историята на ТЕКСИМ или ДСП „Булет", ползата от такива организации не е еднозначна. Търговията с развитите западни страни, откъдето страната очаква конвертируема валута, най-нови машини и технологии, а и достъп до платежоспособни потребители, се оказва в полза на западните партньори. С тях страната има трайно пасивно салдо, защото те купуват предимно суровини и материали с ниска стойност, а продават скъпоструващи машини. Дори когато се осъществява съвместно производство, какъвто е случаят с „Булгаррено", както вече се посочи, френската страна изкупува много малка част от произвежданите български детайли. Към страната се прилагат не само ограничителните разпоредби на КОКОМ за стратегически стоки, но и редица други, сдържащи търговията. Особено характерни са те за търговията със страните от Общия пазар, бъдещия ЕС, и се изразяват в по-големи мита, сезонни мита, защитни цени, контингенти и ограничения, свързани с различия в техническите стандарти. Затова основната търговия на страната е в рамките на СИВ. Там отива 80% от износа през 1970 г. срещу 85,4% през 1958г. За разглеждания период по-голямо намаление на дела на СИВ има при вноса. През 1958 г. страната внася от страните от СИВ 85,3%, докато през 1970 г. – 77,5% от целия внос[541]. А това говори, че страната осъществява основния си стокообмен в СИВ, но разширява дела му и на други пазари.

Българската външна търговия се активизира в развиващите се страни, освободили се от колониализма, за които се смята, че са по-заинтересовани от произвежданите типове машини от България, отколкото от техните доскорошни метрополии. Но се оказва, че тези страни търсят не толкова българските индустриални произведения, колкото продукция на селското стопанство. България развива там строителна дейност и износ на специалисти. Траен проблем в търговията с тях е обстоятелството, че тези страни не разполагат с търсените от българската страна подходящи стоки главно с производствено предназначение или не искат да продават на България, а се опитват да пласират други, за които не могат да получат прием в развитите западни пазари[542]. Но така или иначе страната търгува през 1970 г. със 104 страни, докато през 1958 – със 71.

---

[541] *Стопанска история*, с. 523, 525, 527.

[542] По-подробно за проблемите на българската външна търговия с Египет, Сирия и Ирак: Филипова, Н. *Българската дипломация в Египет, Сирия и Ирак във времето на студената война (средата на 50-те – средата на 70-те години на XX век)*. С., 2008, с. 346–347.

Затова най-важна за икономиката като цяло, и конкретно за индустриализацията на страната, е възможността да се реализира в СИВ. До 1970 г. само в машиностроенето страната получава специализация по 274 позиции, по които после да продава в страните от СИВ. Особено важна е извоюваната специализация в електрониката. Страната получава правото да дава около 40% от цялата електроника в СИВ, което е твърде висок дял. А осигурените пазари вече налагат изграждане на нови мощности, подготовка на кадри и то в най-динамично развиващите се сфери, които са в основата на следващия стадий от развитие на икономиката – информационната епоха[543]. За развитието на търговията със страните от СИВ безспорно значение има въвеждането от 1965 г. на преводната рубла в многостранните разплащания. Това улеснява търговско-икономическите отношения на страната в СИВ, но създава проблеми с търговията с другите страни. СССР и Източният блок по този начин се стремят да бъдат независими от американския долар при търговията помежду си. Опитът да наложи преводната рубла като международен еквивалент цели обособяването на Източния блок в икономическо, финансово и политическо отношение. То ще има трайни последици, защото ще създава допълнителни бариери за развитието на страната по пътя на модернизацията. И докато през 60-те тези бариери ще имат защитен и стимулиращ характер за развитието на внос-заместващата индустриализацията на страната. През 70-те и 80-те години ще бъдат все по-тежки за страната.

[543] *Стопанска история*, с. 528.

ГЛАВА III

ПОД ЗНАКА НА РАЗВЕДРЯВАНЕТО: *ИЗГРАЖДАНЕ НА РАЗВИТО СОЦИАЛИСТИЧЕСКО ОБЩЕСТВО* ПРЕЗ 70-те ГОДИНИ

1. Духът на Хелзинки и проектът *изграждане на развито социалистическо общество*

Постигнатото през 60-те години в модернизацията на страната е основа за развитието ѝ през 70-те години. Още в документите на Априлския пленум на ЦК на БКП от 26–28 април 1966 г. се среща формулировката (без да е развита подробно), че страната се намира *„в етапа на изграждане на развито социалистическо общество" (РСО)* и затова се налага възприемането на новата икономическа реформа[1]. В началото на 70-те години, след негласния провал на реформата, изграждането на РСО се свързва с провеждане на политика за интензификация и за внедряване на науката в производството[2]. Превръщането на България *„във високоразвита социалистическа страна"*[3] се определя за нова цел в Програмата на БКП, приета на 24 април 1971 г. на нейния X конгрес.

В самото начало на 70-те години проектът *„РСО"* заменя идеята за *„изграждането на комунистическо общество"* от началото на 60-те години с формулировката, че той ще допринесе *„социализмът да достига своята зрялост и да осигурява прехода към комунизма"*[4]. Концепцията за *„развития социализъм"* се оказва много удобна в идеологическо отношение, защото, без да разрушава вярата в комунизма, превръща неговото изграждане от конкретно-историческа задача в теоретична. Тя постулира, че пътят към комунизма е предшестван от неопределен по време дълъг етап на развитие, при който социализмът ще се развива комплексно и ще достигне *„зрялост"* във всички отношения – производствени, социално-политически, нравствено-правни, идеологически[5].

Постановката за РСО най-вероятно е повлияна, ако не и заимствана, от теоретичните виждания на КПСС след свалянето на Н. С. Хрушчов. Така на 21 декември 1966 г. партийният официоз в. „Правда" публикува статията на Фьодор Бурлацкий

---

[1] ЦДА, ф. 1Б, оп. 34, а. е. 30, л. 472.

[2] *Програма на БКП, приета единодушно от X конгрес на БКП, 24 април 1971*. С., 1971, с. 49.

[3] Пак там, с. 11.

[4] Пак там, с. 41–42.

[5] Барсенков, А. С., Вдовин, А. И. *История России 1917–2004*, с. 506.

със знаменателното заглавие „За строителството на развитото социалистическо общество“[6]. През 1967 г. Леонид Брежнев за пръв път официално оповестява концепцията за *„развитото социалистическо общество“* в доклада си *„Петдесет години велики победи на социализма“* на тържествено заседание на ЦК на КПСС и на Върховния съвет (Парламента) на СССР и Върховния съвет (Парламента) на РСФСР. С това е направен официален отказ от изграждането на комунизма в близка перспектива. Малко по-късно, на XXIV конгрес на КПСС (30 март – 9 април 1971 г.) Брежнев провъзгласява, че в СССР е построено развито социалистическо общество. На този конгрес теорията за РСО е обявена за висш етап в развитието на марксизма-ленинизма с имплицитния намек, че това е дело на новия съветски лидер. Пред съветската страна е поставена задачата да постигне повишаване на ефективността на производството, като се съчетаят постиженията на научно-техническата революция с предимствата на социалистическата стопанска система – точно както е записано в Програмата на БКП, но с оглед изграждането на РСО[7]. Очевидно Тодор Живков следи теоретичната мисъл в СССР и я възприема мълниеносно бързо – две седмици по-късно. Постановката за изграждане на развитото социалистическо общество е възприета и от РКП, въпреки че тя не се слави с добри отношения с КПСС. През 1974 г. на своя IX конгрес Румънската комунистическа партия обявява в Програмата си задачата за изграждане на *„всестранно развито социалистическо общество“* (1971–1990 г.)[8]. А това говори, че страните от Източния блок през 70-те години си поставят по-реалистични, макар и все така не съвсем определени цели. За последен път към тази теория посяга Юрий Андропов, за да обясни проблемите на обществено-икономическото развитие на страната през 1983 г. в статия, посветена на 165-годишнината от рождението на Карл Маркс. Теорията за РСО ще бъде подложена на критика в СССР по време на *„перестройката“*[9].

Значение за разпространението на проекта *„РСО“* от средата на 60-те до началото на 80-те години в СССР и в Източния блок има благоприятният международен климат в Европа. Той се характеризира като политическо и военно разведряване (*détente*), което включва дейността на редица европейски асоциации за сигурност и сътрудничество, които постигат договорености в края на 60-те години да подготвят Съвещание за сигурност в Европа. С това 24 европейски държави декларират желание за ненамеса във вътрешните работи и уважение на независимостта на всяка една от тях. Заедно с това от началото на 70-те години със серия договори е уреден последният въпрос от времето на Втората световна война – германският. През 1969 г. Вили Брандт подхваща *„новата източна политика на Германия“* и сключва договори със СССР и с Полша (през 1970 г.) и с Чехословакия (през 1973 г.), с които

---

[6] Фьодор Бурлацкий (1927–2014) по това време е политически наблюдател на вестника, работил в апарата на ЦК на КПСС. Барсенков, А. С., Вдовин, А. И. *История России 1917–2004*, с. 506.

[7] Пак там, с. 506; Терещенко, Ю. Я. *История России XX – начала XXI вв.*, с. 332.

[8] *Центрально-восточная Европа во второй половине XX века; От стабилизации к кризису 1966–1989.* Т. 2. Москва, 2002, с. 462.

[9] Терещенко, Ю. *История России XX – начала XXI вв.*, с. 332.

признава следвоенните граници. През 1971 г. се урежда и статутът на Западен Берлин, на следващата година двете германски държави взаимно се признават, а през 1973 г. едновременно са приети в ООН.

Разбира се, водещи за разведряването са отношенията между СССР и САЩ. Тогава се възобновяват срещите между ръководителите на двете суперсили и са постигнати споразумения и договори, които определят международния климат през осмото десетилетие. Сред най-важните документи са *„Основите на взаимоотношенията между СССР и САЩ"*, подписани от Леонид Брежнев и американския президент Ричард Никсън в Москва на 30 май 1972 г. С тях се приема, че двете суперсили ще си сътрудничат в областта на мира и сигурността в рамките на ООН, в областта на разоръжаването и като развиват политическите, икономическите, научно-техническите отношения и връзки. През 1972 г. е подписан и първият договор за ограничаване на стратегическите оръжия и по противоракетната отбрана, а през 1974 и 1976 г. – два договора за ограничаване на ядрените опити. През 1979 г. е подписан втори договор за ограничаване на стратегическите оръжия. Въпреки че договорите от 1974, 1976 и 1979 г. не са ратифицирани, те се спазват от двете суперсили. Всичко това води до намаляване на напрежението между тях и се отразява благоприятно в Европа. Прекратяването на американската агресия във Виетнам (с подписване на мира през 1973 г. в Париж) намалява американско-съветското противопоставяне в Азия. Израз на разведряването и на отказа от конфронтация за сметка на развитие на научно-техническите, политическите и културни връзки е съвместният полет на съветския космически кораб „Союз" и на американския „Аполо" през 1975 г.[10]

Съветско-американските отношения влияят положително и върху работата на Съвещанието за сигурност и сътрудничество, което се провежда на три етапа от 3 юли 1973 г. до 1 август 1975 г. в Хелзинки, Женева и отново в Хелзинки. Усилията по преодоляване на разногласията между страните от Европа, разделени в двата лагера, както и между тях и необвързаните страни, се увенчават с подписването на Заключителния акт от ръководителите на 33 европейски държави, САЩ и Канада. В него залягат десет принципа на европейските международни отношения: суверенното равенство; неупотреба на сила или заплаха със сила; неприкосновеност на границите; териториалната цялост на държавите; мирно уреждане на споровете; ненамеса във вътрешните работи; зачитане на правата на човека и основните свободи, включително свобода на мисълта, на съвестта, религията и убежденията; равноправие на народите и правото им да се разпореждат със своята съдба; сътрудничество между държавите; добросъвестно изпълнение на задълженията по международното право[11]. Съветският лидер Л. Брежнев възприема Хелзинкския процес като победа на СССР, не на последно място защото процесът на разведряване е продукт и на постигнатия военен паритет между двата блока. С подписването на акта водещите капиталистически страни са признали според него съветската зона на влияние в Централна и Източна Европа и са оставили в историята доктрината за

[10] Пак там, с. 345.

[11] Мирчева, Хр. *Съвременна история. Светът в историята на XX век*, с. 642–648.

сдържане и отхвърляне на комунизма[12]. Израз на желанието на СССР да се придържа към духа на Хелзинки е вписването на 10-те принципа в конституцията на страната, приета през 1977 г., *„като принципи на мирното съвместно съществуване на страните с различен обществен строй"*[13]. Това оптимистично възприемане на разведряването ще се окаже погрешно виждане на процесите в света и в отношенията между двата блока. Защото докато за съветската страна най-важни в Хелзинкския акт са ненарушимостта на границите, установени след Втората световна война, то за САЩ най-важно е спазването на човешките права. Така че скоро ще се появят поводи за конфронтация на фона на икономически и политически трусове, породени от поредната Израело-арабска война от 1973 г., когато вследствие на арабското петролно ембарго (октомври 1973 – март 1974) рязко се увеличават цените на нефта от 3 долара за барел на 12 долара. През 1979 г. в резултат от Иранската революция цените вече са 30 долара за барел и това ще произведе втори шок за световната икономика, а и за световната политика.

Под влияние на енергийните шокове и военния паритет между СССР и САЩ протича своеобразно консолидиране на Западния блок вътре в Европейската общност (ЕО) и около неговия лидер САЩ. През 1974 г. новият френски президент Валери Жискар д'Естен инициира сформирането на *Европейски съвет* на държавните и правителствените ръководители като постоянен орган, чрез който по-лесно да се уреждат конфликти и да се съгласуват политики, тъй като той започва да заседава 3 пъти годишно. Възприема се и идеята за преки избори в Общността, които се провеждат през 1979 г. Подготвя се въвеждането на единна европейска валутна система, която е крачка напред в създаване на валутен съюз в ЕО. С приемането през 1974 г. в Брюксел на *„Декларацията за атлантическите отношения"* западноевропейските страни признават незаменимостта на американското военно (ядрено и конвенционално) присъствие в Европа[14].

Консолидацията приема и други форми. Зад тези официални отношения стои Тристранната комисия, създадена през 1973 г. от професора от Колумбийския университет и помощник на президента на САЩ по национална сигурност (1977–1981 г.) Збигнев Бжежински и от банкера Д. Рокфелер. Тя е неформално международно експертно общество, което включва водещи учени, бивши президенти, политици и журналисти, банкери. Комисията изработва стратегии за решаване на важните политически и икономически проблеми на водещите страни от Северна Америка, Западна Европа и Япония на основа на консенсуса, но при признаване и съхраняване на водещата роля на САЩ[15]. Тези сили не са се отказали от борбата срещу СССР и Източния блок, просто през 70-те години разчитат на *„разведряването"*, на политиката на *„меката сила"*, *„новата дипломация"*, която се възприема в Източния блок като политика на *„психологическа война"*[16].

---

[12] Терещенко, Ю. *История России XX – начала XXI вв.*, с. 344.

[13] Пак там, с. 344.

[14] Дубинин, Ю. А., Мартынов, Б. Ф., Юрьева, Т. В. *История международных отношений (1975–1991).* Москва, 2006, с. 17; Пиндър, Дж. *Европейският съюз*, с. 70–73.

[15] Пак там, с. 16.

[16] *История на БКП.* С., 1981, с. 597.

През ноември 1975 г. в Рамбуайе, Франция, по инициатива на президента Валери Жискар д'Естен се провежда първата среща на седемте водещи индустриални държави – САЩ, ФРГ, Япония, Великобритания, Франция, Италия и Канада. Така се стига до обединяване и официализиране на съюза на трите центъра на развития свят: Америка, Европа и Япония под формата на Г–7. През 1978 г. в групата е включен и председателят на Европейската комисия Рой Дженкинс. По време на ежегодните си срещи тези най-развити страни обсъждат въпроси на икономиката, валутно-търговските отношения и изработване на единна стратегия в областта на енергетиката. Но в края на десетилетието лидерите от Г–7 все по-активно разглеждат политически въпроси на фона на обтягането на отношенията със СССР. След съветското нахлуване в Афганистан през 1979 г. те ще подкрепят САЩ в политиката му за борба срещу *„империята на злото"*, както ще бъде квалифициран водещият център на Източния блок и основен противник.

Но дотогава страните от съветския блок, както и България, активно участват в Хелзинкския процес, подписват Заключителния акт и се стремят да активизират в своя полза политическите и икономическите си връзки с много от капиталистическите страни. Наред с традиционните търговско-икономически отношения, те развиват научно-техническо и промишлено сътрудничество с Франция, ФРГ, Австрия, Италия, Великобритания и Япония. Още повече, че по настояване на повечето водещи страни от КОКОМ през 1974–1975 г. забранителните списъци са намалени до 125 позиции[17].

Пряка връзка между благоприятния международен климат и българското развитие посочва и Тодор Живков. След като на X конгрес на БКП се приема програма за *„изграждането на РСО"*, на следващия конгрес – XI, състоял се на 29 март - 2 април 1976 г., Живков обявява следното: при подготовката на програмата се изхождало от положението, че при благоприятни международни условия развитото социалистическо общество ще бъде изградено в НРБ *„в основни линии" „за около 20 години, след което ще започне постепенният преход към комунизма. Тогава, преди 5–6 години, това беше само прогноза. Сега... ние се убеждаваме, че това е реална задача"*[18]. Затова през 1976 г. започват да се правят дългосрочни планове по отделни сфери на социално-икономическото развитие не само до края на 1980 г., т.е. до края на предстоящата петилетка, но и до към 1990 г.[19]

Политиката за стопанска модернизация през 70-те години е вплетена в идеологически обоснован социално-икономически проект за модернизация на обществото. Изграждането на развито социалистическо общество става *„главна и непосредствена историческа задача на комунистическата партия"*[20], а

---

[17] За сравнение през 1988 г. списъците ще включват 300 000 изделия в 150 стокови групи. – В: Бокарев, Ю. *СССР и становление индустриального общества на Западе 1970–1980-е годы*, с. 372.

[18] Живков, Т. *Отчет на ЦК на БКП за периода между десетия и единадесетия конгрес и предстоящите задачи. Доклад пред XI конгрес на БКП, 29 март 1976.* С., *Партиздат*, 1976, с. 99.

[19] Пак там, с. 99–114.

[20] *Програма на БКП*, с. 41.

следователно основание за нейното монополно управление и през следващия период. Благодарение на научно-техническата революция и *„предимствата на социалистическата икономика"* – най-вече държавната собственост и централното планиране – се замисля да се осъществи *„скок в производителните сили"*, да се постигне такава производителност на труда, че тя да позволява *„високо задоволяване на материалните и духовни потребности на хората въз основа на социалистическия принцип на разпределение според труда"*. С други думи, обещава се такова развитие на икономиката, което да позволява все по-пълно да се изявява трудовият характер на разпределението. За да стане възможно това, се предвижда да се сближават и сливат двете основни форми на собственост – държавната и кооперативната. На основата на този процес, заедно с внедряването на индустриалните методи се очаква да се преодолеят различията в характера на труда между работниците и селяните кооператори. За това ще допринася и превръщането на науката в непосредствена производителна сила. Така ще се преодоляват различията между хората на физическия и умствения труд. Едновременно ще се увеличава значението и ролята на инженерно-техническите кадри, на специалистите и на интелигенцията като цяло. Затова, въпреки че остава постулатът за работническата класа като ръководна в обществото, в Програмата вече се признава, че ще нараства ролята и значението на интелигенцията, включително и на тази, която произвежда духовни, а не само материални ценности[21]. Същевременно се обещава *„процес на засилване на* [...] *сътрудничеството и взаимодействието и на* [...] *непрекъснато сближаване на работническата класа, на класата на селяните-кооператори и интелигенцията"*. Но *„сближаването на социалните групи и засилването на единството на техните интереси се извършва върху основата на историческите цели на работническата класа като класа, призвана да осигурява изграждането на безкласовото общество"*[22]. По този начин предвижданите процеси на модернизация, използване на научно-техническата революция и по-нататъшната индустриализация получават *„социалистическа специфика"* – те са представяни като инструменти на идеологическия проект за изграждане на безкласово общество.

Търсеният социален резултат всъщност напомня за развитието, което се наблюдава по това време в индустриално развитите страни от западния свят, а именно създаването на новата широка средна класа. Това са високообразовани професионалисти, инженери, менажери със средни доходи, чиновници, лекари, учители, т.е. най-общо казано хора на умствения труд, със *„символен капитал"*, който им осигурява средни доходи. Това е новото разбиране за средната класа през XX век, за разлика от представите от зората на индустриализацията през XVIII и XIX век, когато под средна класа се разбирало притежаващи дребна собственост и дребно производство предприемачи и дребни търговци, чиято реална собственост им осигурявала средни доходи. Във Франция например през 70-те и 80-те години новата средна

[21] Пак там, с. 45.
[22] Пак там, с. 65.

класа сред активното население се характеризира със следните черти: *„заплатизация“* (прилагане на системата на месечно заплащане за над 80% от активното население), *„трециализация“* (нарастване на заетите в сектора на услугите за сметка на заетите в промишления и селскостопанския сектор, 3,1% средногодишно увеличаване на броя на висшистите, а делът на *„кадрите и хората с високоинтелектуални професии“* в активното население от 4,6% през 1962 г. става 11% през 1990 г.); *„феминизация“* (активно включване на жените – през 1988 г. те са 42% от заетите и представляват 1/3 от висшистите)[23]. Както може да се очаква, самото понятие *„средна класа“* не се използва в българската научна и политическа литература през периода, защото, въпреки че обявява интелектуализацията на труда като основно следствие от научно-техническата революция, експертите и управляващите идеолози виждат вливането на всички тези класи в работническата класа, а не в *„интелигенцията“* като най-близка до понятието *„широка/нова средна класа“*.

С оглед на социалната еднородност в Програмата се предвиждат следните промени в политическото управление: превръщането на държавата от диктатура на пролетариата в *„общонародна държава“*, в която обаче ще се запази единството на законодателната и изпълнителната власт; *„широк размах“* на общественото самоуправление и непосредствено въвличане на хората в управлението чрез системата на контрол и дейност на обществените организации. Нещо повече, предвижда се управляващата партия на работническата класа да се превърне в *„партия на целия народ“*[24].

За да се реализират социално-икономическите промени, в директивите за икономическото развитие на страната през 1971–1975 г. се планира промишленото производство да се повиши с 55–60%, а 70–80% от прираста на продукцията да бъдат осигурени от ръста на производителността на труда като показател на планираната интензификация[25]. За разлика от 60-те години, когато индустриализацията е за сметка на строителството на нови мощности, през 70-те тя предполага модернизация и реконструкция на съществуващите такива и вместо индустриално строителство в ширина – концентрация на материални, научни и финансови ресурси във водещи направления на индустрията с най-голям ефект.

Правителството се отказва от дотогавашната политика на проф. Иван Попов да се създават средни по размер специализирани предприятия, обвързани с научни бази и с общи предприятия за производство на елементи, инструменти и прибори. Новото инвестиционно строителство е по-ограничено като брой, но за сметка на това вече е насочено към гигантски за мащабите на страната мощности. Това става след като начело на индустриалната политика застава Огнян Дойнов. Той инициира такава насока на индустриализацията, одобрена с Постановление № 65 от 31

---

[23] *Новейшая история стран Европы и Америки XX века 1945–2000.* Владос, ИМПЭ им. А. С. Грибоедова, Москва, 2001, с. 20; Сиринели, Ж.-Фр., Ванеднбуш, Р., Деперие-Вавасьор, Ж. *История на съвременна Франция*, с. 254–255.

[24] *Програма на БКП*, с. 46.

[25] *Десети конгрес на БКП. Стенографски протокол.* С., 1971, с. 800.

юли 1974 г. на основа на Решение № 106 на Политбюро от 10 юли 1974., а също и с Решение „А" № 45 на Политбюро от 6 февруари 1975 г.[26] През първата половина на 70-те години почват да се изграждат такива крупни предприятия като заводът за селско и друго машиностроене в Русе, заводът за химическо оборудване в Хасково и комбинатът за тежко машиностроене „Червена могила" край Радомир. Тези гиганти се възприемат като тилови за българската икономика, способни да осигурят нейното развитие според нейните нужди и същевременно да позволят по-активното ѝ участие в интеграцията в СИВ. С такива виждания се разширяват и модернизират и заводите за тежко машиностроене „Червена звезда" в Дебелец, за подемно-транспортна техника, корабостроителните заводи, заводът „Мир" в Михайловград (дн. Монтана)[27].

С времето се подема политика за съчетаване на отрасловата концентрация с териториалните особености и разтоварване на определени окръзи и градове от мощности. Оказва се, че в Русе в началото на 70-те години е концентрирана 97% от промишлената продукция на окръга, същото е положението в Бургас – там в началото на 70-те години се произвежда 84% от промишлената продукция. Подобно е положението и в другите големи промишлени и окръжни центрове с всички произтичащи от това негативни последици във всички сфери на живота. За да овладее процеса на концентрация и да се разпределят производствени мощности в по-слабо развитите региони, през 1970–1974 г. се изработва Генерална схема за райониране на производителните сили. В нея са очертани осем икономически района, в които балансирано да се изграждат производствени мощности от 1976 до 1990 г. В изпълнение на тази схема през първата половина на 70-те години 47,8% от обектите на стойност над 2 млн. лв. са построени в малките градове и 15,6% – в селата. Приети са няколко разпореждания на МС за изнасяне на промишлени дейности от големите градове в изостаналите градчета[28]. Така принципът на концентрация се съчетава с принципа на териториално и социално планиране на мощностите, не винаги с чисто икономически ефект. Но това осигурява развитие на индустриализацията в ширина.

Заедно с това в плана се залага номенклатурата на промишлената продукция в следните най-прогресивни направления: ядрена енергетика, перспективно машиностроене, електроника и микроелектроника, производство на средства за автоматизация, промишлена микробиология и висококачествена фармацевтична химия, нефтена химия, висококачествена малотонажна химия, производства на синтетични суровини[29].

В селското стопанство се планира да се постигне интензификация на производството като се повишават добивите, въведат се нови промишлени технологии, с високи темпове нараства продуктивността на животновъдството, което да увеличава своя дял в общия обем на селскостопанско производство[30]. Всичко това тряб-

---

[26] Христов, Хр. *Тайните фалити на комунизма...*, с. 127–128.

[27] Пехливанов, И. *Свидетел на историята*. С., 2005, с. 48–50; *Развитие на индустрията*, с. 515.

[28] *Стопанска история*, с. 550.

[29] Пак там, с. 538–539.

[30] *Програма на БКП*, с. 53.

ва да съдейства постепенно за *„превръщане на селскостопанското производство в разновидност на индустриалното"*, което може да се интерпретира като връх на предприетата модернизация. Предвижда се прилагането на индустриални методи и в другите отрасли на икономиката и на първо място в строителството като път за тяхното модернизиране и повишаване на ефективността им[31].

Друга водеща насока на стопанската модернизация е специализацията и производственото кооперирание със социалистическите страни. БКП декларира, че няма да развива автархично стопанство, а ще се стреми да участва в социалистическата интеграция. Тя включва производственото и научно кооперирание и прогнозиране, обща лицензионна търговска и кредитна и търговска политика и най-важното – изграждане на съвместни стопански предприятия. Те са обявени за *„нова степен в развитието на концентрацията и специализацията на общественото производство"*, която *„ще даде нов тласък за бързо и ефективно развитие на производителните сили в цялата социалистическа общност"*[32].

Тези нови насоки са синхронни на протичащите и в останалите източноевропейски страни процеси на стопанска модернизация. Всичките социалистически страни към началото на 70-те години са изградили своите индустриални бази със сравнително еднотипни отрасли според съветския модел на развитие: енергетика, металургия, машиностроене и тежка химия. Във всички тях производството на предмети за потребление е подчинено на изграждането на тежката индустрия. От средата на 60-те години са предприети стъпки за реформиране на системата на управление, допускане на пазарни механизми и на тяхната основа постигане на интензификация на производството. Извън политико-идеологическите причини за загърбване на пазарните реформи, трябва да се отбележат и собствено икономически основания за новите насоки на икономическото развитие. Във всички източноевропейски страни се наблюдава забавяне на средногодишните темпове на прираст на националния доход и на промишленото производство през 1961–1970 г. в сравнение с периода 1956–1960 г. (с изключение на Румъния, която продължава да се развива екстензивно)[33]. Затова в началото на 70-те години всички те се преориентират към използване на предимствата на централно-планираната икономика за постигане на интензивно развитие чрез научно-техническата политика. Провеждат се промени в управлението на икономиката, уедряват се мощности, чертаят се програми за развитие на най-съвременни наукоемки производства като електроника, електротехника, приборостроене и производства в информационно-комуникационната сфера, планират се крупни инвестиции в селското стопанство[34]. А подобна политика поставя пред всички тях въпросите за суровините, за капиталовложения, за източниците на иновациите, както и за пазарите за новата високотехнологична продукция. Тези въпроси страните се опитват да решат на първо място в рамките на СИВ, като използват съществуващите и създават нови интеграционни механизми там.

---

[31] Пак там, с. 49, 53.

[32] Пак там, с. 55–56.

[33] *Центрально-Восточная Европа в второй половине XX века.* Т. 2, с. 112.

[34] Пак там, с. 110–121.

2. Комплексната интеграция в СИВ през 70-те години и по-нататъшното *българо-съветско сближаване*

През първата половина на 60-те години интеграционните процеси в СИВ водят до противоречия между страните членки. Затова се стига до компромиса СССР да не настоява да се създава единно икономическо пространство и да признае правото всяка страна да запази националния си, най-вече икономически, суверенитет. Но същевременно той продължава да предлага редица стъпки за по-умерена интеграция в СИВ. Така през 1966 г. е взето решението за координиране на плановете на страните-членки в СИВ за следващия петилетен период – до 1976 г. А през май 1967 г. се приема Спогодбата за ефективни мерки за подобряване на работата по специализацията и кооперирането на производството, която допринася за установяване на сътрудничество между страните в областта на промишлеността.

В края на 60-те години се случват и други международни събития, които водят до затвърждаване на относителната икономическа самостоятелност на съветските сателити. Това е отрицателният резонанс от потушаването на Пражката пролет през август 1968 г. от войските на Варшавския договор не само сред НАТО, който приема *„мирни санкции"* (отказ от насрочени дипломатически срещи) срещу участвалите във военната акция. За пръв път водещи комунистически издания като италианския вестник „Унита" и френския „Юманите" се обявяват открито срещу съветската политика за смазване на *„социализма с човешко лице"*. Критиката подготвя почвата за развитие на *„еврокомунизма"*, насочен срещу съветския вариант на комунизма. Още по-тревожно за СССР е отношението на повечето балкански страни със социалистическа ориентация като Румъния, Албания и Югославия, които Китай се опитва да организира в *„балкански съюз"* срещу *„съветския хегемонизъм"*. Този съюз се проваля поради албано-югославските противоречия, но опозицията срещу СССР не стихва. На 17 септември 1968 г. Албания напуска официално Организацията на ВД, а през декември 1968 г. китайското военно ръководство възприема тезата на Мао Дзедун за *„активна самоотбрана"* срещу съветската заплаха. Така през 1969 г. се стига до редица сериозни китайско-съветски гранични инциденти, накарали Китай да приеме, че съветско-китайските противоречия са по-значителни от китайско-американските. А това е началото на сближението между КНР и САЩ срещу СССР[35].

Ето защо СССР предлага *„Комплексна програма за по-нататъшно задълбочаване и усъвършенстване на сътрудничеството и за развитие на социалистическата икономическа интеграция между страните-членки на СИВ"*, която е приета на 25 сесия на СИВ през 1971 г. В нея, въпреки гръмкото заглавие, вместо единен план за страните членки е заложено съгласуване на дългосрочните планове и съвместно планиране на някои отрасли и видове производства от заинтересованите

[35] Баев, Й. *Военнополитически конфликти след Втората световна война и България*. С., 1995, с. 206–207; Баев, Й. *Другата студена война. Съветско-китайският конфликт и Източна Европа*. С., 2012, с. 168–169, 171–174, 180.

страни[36]. Вижда се, че в „*Комплексната програма*" СССР е направил крачка назад в усилията си за интеграция, като се е задоволил с координация и сътрудничество, а не с наднационална интеграция и със създаване на наднационални производствено-териториални комплекси. Тези компромиси в интеграционните процеси позволяват на всички източноевропейски страни, членки на СИВ, да се включват в тях, да развиват производствено-техническата си база, като си осигуряват дефицитни стоки, суровини, материали главно от СССР, но и като запазват известна самостоятелност[37].

Страните членки на Източния блок възприемат *Комплексната програма,* защото държат сметка и за развитието на интеграционните процеси в Западна Европа в края на 60-те и началото на 70-те години. Те протичат с трудности и конфликти, но неотклонно се разширяват и задълбочават. През 1972 г. в Париж е приета амбициозната програма за създаване на Икономически и валутен съюз до 1980 г. С присъединяването на Великобритания, Ирландия и Дания към ЕО на 1 януари 1973 г. се ражда „Европа на деветте"[38]. Основен конфликт в „Европа на 9-те" е изработването на единна селскостопанска политика, за която отива 2/3 от бюджета на страните от Общия пазар. И докато Великобритания е за намаляване на своята вноска в този бюджет, защото внася селскостопански стоки от страните от Британската общност на нациите, то страните членки – селскостопански производители, са против. През 70-те години страните не могат да намеря общ език в енергийната политика, особено за нефта, в борбата срещу инфлацията, безработицата и в технологичната област. Вместо на 1 януари 1970 г., както е по Римските договори, едва на 1 януари 1975 г. влиза в сила споразумението за единна търговия. Според него никоя от страните членки на Общността няма право да сключва самостоятелни търговски договори с трети страни[39].

Интеграционните процеси в Западна Европа затрудняват взаимоотношенията със страните от Източния блок. Последните не могат да се ползват от митническите и други облекчения, предоставяни на трети страни като например Югославия, Турция и Гърция. Те, за разлика от членовете на СИВ, са установили дипломатически отношения с ЕИО, подписали са в края на 60-те и началото на 70-те различни съглашения за асоциация и либерализация на търговията си с Общността, влезли са в нейната Обща схема за преференции[40]. На България обаче са наложени количествени ограничения за износ на стоки от селскостопански произход, химически и метални изделия и суровини. А митата за някои стоки са твърде високи. Например

---

[36] *Комплексна програма за по-нататъшно задълбочаване и усъвършенстване на сътрудничеството и за развитието на социалистическата икономическа интеграция на страните-членки на СИВ.* С., 1971, с. 26.

[37] *Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века.* Т. 2. с. 154–156.

[38] Страните основателки са: Франция, ФРГ, Люксембург, Холандия, Белгия и Италия.

[39] Ваис, М. *Международни отношения след 1945 г.* С., 2004, с. 154–158; Дубинин, Ю. А., Мартынов, Б. Ф., Юрьева, Т. В. *История международных отношений (1975–1991).* Москва, 2006, с. 100–111.

[40] Никова, Е. *Балканите и Европейската общност.* С., 1992, с. 130, 70–71, 140–141.

през първата половина на 70-те години България внася в кралство Белгия ориенталски тютюн с до 40% митнически такси, докато Гърция и Турция – без мито. Ето защо България подобно на голяма част от страните от СИВ, с изключение на СССР и ГДР, подписва еднотипни технически споразумения за самоограничаване на износа си за Общността. Те засягат текстила, черните въглища, живи животни и месо и се отразяват негативно върху търговските отношения на страната с високоразвитите членки на Общността[41].

С оглед на всичко това не е странно, че през 70-те години стратегията на България за икономически растеж чрез концентрация, специализация и интензификация се основава на все по-активното разширяване на двустранното и многостранното сътрудничество с другите социалистически страни. Правят се усилия планът за VI петилетка (1971–1975 г.) да бъде обвързан с плановете на цялата социалистическа общност. Въз основа на *Комплексната програма* само до средата на 1973 г. България подписва 43 многостранни международни спогодби и конвенции с други членове на СИВ. Това дава възможност на страната да организира едросерийно производство на продукция на електрониката (електронни калкулатори,) пишещи машини, машиностроене (електрокари и мотокари), химическа и фармацевтична промишленост. В края на 1975 г. 40% от машиностроителната продукция се пласира в СИВ, а износът на оргтехника и електроника за несоциалистическите страни нараства 2,5 пъти спрямо началото на 70-те години[42].

През лятото на 1973 г. в СИВ е приет единен план за многостранна интеграция и координация на петилетните планове за 1976–1980 г. най-вече в енергетиката и добива на суровини. В тая връзка се създават многобройни международни икономически организации на отраслов и производствен принцип като: „Интератоменерго", „Интерхимвлакно", „Интеренерго", „Интертекстилмаш", „Интератоминструмент", „Интерелектро", „Интертрансмаш"[43].

В посока за по-тясна интеграция Т. Живков поставя стопанските проблеми на страната пред Леонид Брежнев по време на неговата визита в България. На 28 септември 1973 г. в резиденцията във Воден двамата обсъждат проблемите на отношенията между двете страни[44]. Изследователите посочват, че може да се говори за нов вариант на сближение и в перспектива сливане между двете страни по подобие на 1963 г. За такъв тип отношения допринасят както подновеният Договор за дружба, сътрудничество и взаимопомощ между двете страни на 12 май 1967 г., така и безрезервната българска подкрепа за интервенцията в Чехословакия. Скоро след август 1968 г. при посещение на Т. Живков (по това време министър-председател

---

[41] Костов, Ал. *От противници в Студената война до партньори в Европейския съюз. България-белгийски отношения от Втората световна война до наши дни*, с. 36–37.

[42] Мигев, Вл. *Проблеми на социално-икономическото развитие на България през шестата петилетка (1971–1975).* – В: *Исторически преглед*, 1985, кн. 1, с. 4, 8.

[43] Баева, И. *Успехи и проблеми в социалистическия интеграционен процес през 70-те години на XX век.* – В: *Европейски интеграционни процеси през 70-те години на XX век.* С., 2014, с. 12

[44] Баева, И. *„Сближението" между България и Съветския съюз (1963–1973 г.).* – В: *Ново време*, № 3, 1993, с. 89–111.

и първи секретар на Политбюро) и Живко Живков (тогава първи зам.-министър-председател) в Москва на 16 септември 1968 г. е постигнато споразумение за доставки от СССР в България на нефт, газ и електроенергия. Това споразумение поставя началото на нов етап в двустранните отношения в променените многостранни икономически отношения в СИВ – етап на личните контакти на най-високо ниво като средство за прокарване на българските икономически интереси[45].

Следва приемането на важни партийни и държавни документи, които утвърждават особения тип българо-съветски отношения. Така в Програмата на X конгрес на БКП от 1971 г. българо-съветската дружба е оценена като дело не само на БКП, но и вече като черта на българския национален характер, а курсът на всестранно сближаване на НРБ със СССР е видян като единствен път за изграждане на комунистическото общество, където и когато се очаква, че *„всестранното сближаване на нациите ще доведе до пълното им сливане в бъдеще"*. Тази визия за значението на всестранното сътрудничество със СССР е отразена и в преамбюла и чл. 3 на новата Конституция. През лятото на 1973 г. (17–19 юли) на пленум на ЦК на БКП Тодор Живков отново обявява курс за *„сближение и всестранно сътрудничество със СССР"* като база за политическо, културно, партийно сътрудничество и в перспектива сливане между двете страни. На него се приема документът *„Основни насоки за развитие на всестранното сътрудничество със СССР в етапа на изграждане на развито социалистическо общество в НР България"*, който остава непубликуван и е държан в тайна от обществото, но чиито положения се реализират в основните направления[46].

В историческата литература съществуват различни оценки за този втори опит за условна загуба на национален суверенитет, които оценки възхождат и от различните интерпретации на първия опит от 1963 г. Според някои историци СССР не предлага някакви изключителни икономически преференции за българите, различни от тези за другите източноевропейски страни, за да се подновява периодично такова стигащо до национално предателство самопредлагане от страна на българските управляващи. То не е било желано от съветската страна, а не е било уместно да бъде официално оповестено. Така че по-скоро българите са били обект на такава политика за създаване на чувство за принадлежност, за сближаване между двете страни с предвижданото ранно изучаване на руски език, с масовото разпространение на съветски печат, литература и филми, с продължаването на култа към всичко съветско – политики, фиксирани в решенията на пленума от 1973 г.[47]

Според друга група историци посочените политики имат съвсем прагматична цел – осигуряване на икономически преференции. Те сочат, че в изказванията на българските политици от стенограмата на пленума от 1973 г. връх вземат имен-

---

[45] Пак там, с. 90.

[46] Стоянов, Л. *Като един организъм, който се оросява от единна кръвоносна система (За Юлския пленум на ЦК на БКП от 1973 г.)*. – В: *България и Русия между признателността и прагматизма*, С., 2009, с. 660.

[47] Пак там, с. 662–666; Иванов, М. *Реформаторство без реформи...*, с. 290.

но икономическите предимства, които ще получи България от *„сближението"* със СССР[48]. Без да отричам аргументите на първата група историци, склонна съм да подкрепя втората група, защото подобна стратегия се използва от българското ръководство още от началото на установяване на комунистическото управление. Политическа вярност срещу икономически изгоди е работеща формула за българския елит и през 60-те години. И сега той мисли в тази посока в желанието си да реализира стопанската модернизация при слабите икономически ресурси на страна. За съжаление *„политическата вярност"* е стоката, която българският политически елит може най-убедително да *„продаде"*, за да постигне икономически изгоди. Това може да се илюстрира дори само от едно изказване на пленума от 1973 г. – това на Станко Тодоров, по това време министър-председател. Той обяснява значението на сближението с необходимостта от осъществяване на ефективно развитие на българската икономика и за решаване на възловия за България суровинен въпрос[49]. През 1970 г. зависимостта на България от съветските енергоносители достига 50%, на Унгария – е 33%, на Чехословакия – 20%, на Полша – 2%, на Румъния – 8%, на ГДР – 22%. Срещу евтините преки енергодоставки страните изнасят стоки, с производството на които непосредствено се специализират. България изнася главно цигари, плодове, вино и зеленчуци, Полша – козметика и дрехи, Унгария – лекарства и автобуси[50]. Във връзка с първия енергиен шок и нарастването на цените на нефта, подобна схема не е изгодна за СССР и затова той поставя въпроса за участие на страните от СИВ в разработване на неговите нефтени и газонаходища. Впрочем същият проблем възниква и през 1962 г. и тогава страната ни търси други, неикономически средства да продължи да черпи евтини суровини от СССР, без да дава средства за нефтените находища. През 1973 г. във връзка със споменатия единен план за многостранна интеграция и координация на петилетните планове за 1976–1980, най-вече в енергетиката и добива на суровини, Ст. Тодоров обявява новите съветски условия „[...] *занапред покриването на растящите ни нужди от суровини ще става срещу наше участие с кредити в СССР за тяхното добиване*"[51].

Вероятно предварителното съгласие на България да участва в добива на съветски нефт и газ прави благосклонен съветския лидер Л. Брежнев, за да обещае във Воден внос на недостигащите 2,5 млн. т. нефт годишно за България[52]. Живков набляга на факта, че *„няма друга социалистическа страна, която да е така бедна на*

---

[48] По-подробно за историографските спорове и за защитата на второто становище – виж Калинова, Евг. *Социалистическата интеграция през 70-те години на XX век и поредния опит на България за „сближаване" със СССР.* – В: *Европейски интеграционни процеси през 70-те години на XX век.* С., 2014, с. 42–71.

[49] ЦДА, ф. 1Б, оп. 58, а. е. 86, л. 96.

[50] Бокарев, Ю. П. *СССР и становление постиндустриального общества на Западе 1970–1980-е годы,* с. 321.

[51] ЦДА, ф. 1Б, оп. 58, а. е. 86, л. 104.

[52] Според Живков през 70-те години нуждите на страната са около 20 млн. т. нефт годишно, от които са осигурени 3 млн. от арабските страни, и са договорени 12,5 млн. през 1968 г., но се чувства недостиг. Той е фиксиран от Живков като 2,5 млн, които *„...бихме желали да получим от Вас".* – ЦДА, ф. 1Б, оп. 58, а. е. 86, л. 3.

природни ресурси, в това число и на енергийни източници, както България"[53]. Тази жалба напомня на жалбата на българските политици при Сталин от лятото на 1949 г. Енергетиката е в основата на втората индустриална революция и въпреки усилията на страната да развива тази област, нуждата от евтина и в големи количества енергия си остава основен проблем.

Заедно с това българските управляващи още през юли 1973 г. приемат, че интеграцията със СССР ще означава и специализация на страната върху определени отрасли, за които ще има гарантиран пазар. Станко Тодоров обосновава така замислената интеграция: „*Вероятно ще се окаже възможно да съсредоточим нашите природни, трудови и финансови ресурси в развитието на няколко основни отрасъла и да задържим развитието на други, които ще се развиват в СССР в степен, че да задоволяват и нашите потребности*"[54]. А в „*Основните насоки*", приети от пленума на ЦК на БКП, икономическото сътрудничество е конкретизирано в определени области: енергийно-суровинната, машиностроенето, химическата, транспорта и съобщенията, строителство, леката промишленост, селското стопанство, хранително-вкусовата промишленост и опазването на околната среда[55].

Но докато се изградят тези връзки, България все още ще изнася основно селскостопанска продукция за СССР. Ето защо във Воден Т. Живков е особено пространен по отношение на цените на селскостопанските стоки – вечния проблем на българската икономика. Българската държава всяка година дотира с 1 млрд. лв. експорта на селскостопанска продукция в прясно и преработено състояние, която е основно перо на износа. За 1973 г. 42–45% от българския износ е в такава продукция. Дотациите са различни в зависимост от пазарите: „*за капиталистическия пазар това, което ни струва 100 лв., го продаваме за 20–40 лв., а за социалистическия – за 40–60 лв.*" Т. Живков иска да прехвърли тези дотации на СССР, като е съгласен търговията да продължи да е по международни цени, за което пък настоява съветската страна[56].

Исканото директно дотиране от съветския бюджет на продаваната на съветските пазари българска селскостопанска продукция е изключително важно. Подобно подпомагане на България като основен износител на суров тютюн, пресни и консервирани плодове и зеленчуци способства да се спестят суми от националния бюджет в момент, когато цената на труда и материалната издръжка на единица селскостопанска продукция нарастват неимоверно за българските условия[57].

В подкрепа на исканията за допълнителни количества нефт и за дотации за селското стопанство,[58] Живков припомня своята политика за всестранно сближение със СССР по времето на Хрушчов и отново я потвърждава пред Брежнев. От

---

[53] Пак там, л. 3.

[54] ЦДА, ф. 1Б, оп. 58, а. е. 86, л. 104; Баева, И. „*Сближението" между България и Съветския съюз...*, с. 89–111.

[55] Пак там, с. 89–111; ЦДА, ф. 1Б, оп. 58, а. е. 86, л. 574.

[56] Пак там, л. 574; Баева, И. „*Сближението" между България и Съветския съюз...*, с. 101.

[57] *От Девети до Десети*, с. 453.

[58] Живков търси също съдействие за защита на българските интереси и позиции в Македония.

отговорите на Брежнев се вижда, че стратегията за сближението със СССР е сред *„тежките аргументи"* (по сполучливия израз на И. Баева[59]), които го правят благосклонен към българските искания. В тази насока явно действа и награждаването на съветския лидер със званието „Герой на НРБ"[60]. Л. Брежнев нарича предложението за сближаване *„историческо дело"*[61]. Но съветският ръководител си дава сметка, както и българските политици, че то трябва да се реализира *„осторожно, за дълъг период от време, че това ще бъде продължителен процес* [...] *и Вие трябва да поработите по въпросите на сътрудничеството. След това трябва да се проведе среща между представителите на двата ЦК, за да се обсъди методологията, да се види какво ще правим, какво Вие ще направите"*[62].

По конкретните български искания съветският лидер твърди, че *„Политбюро ще се отнесе с разбиране и ние ще намерим много варианти за удовлетворяване на вашето искане"* за нефта. Но смята, че по отношение на цените на селскостопанския износ ще бъде по-трудно. Според Брежнев въпросът за ценообразуването е *„гвоздеят – ако ние успеем да намерим решението на въпроса за ценообразуването, всички други неща ще тръгнат по-леко"*[63].

Освен обещанието за нефта е договорено и закупуването на газ. На 1 януари 1974 г. се слага началото на националната газопреносна система, която трябва да доставя газ от СССР. За целта изтощеното газонаходище в с. Чирен (в експлоатация от 1963 г.) се трансформира в подземно газохранилище, а на 30 декември 1973 г. се основава държавно предприятие „Нефт и газ", което през декември 1975 г. се преименува в „Газоснабдяване"[64].

Страната внася и пряко електроенергия от Съветския съюз. На 12 август 1972 г. е пуснат в експлоатация далекопровод „СССР – България" и до края на 1975 г. нашата страна получава по него над 4 млрд. квтч. електроенергия. Тогава започва да действа и енергосистемата „МИР", в която са обвързани енергийните системи на страните от СИВ. Заедно с това през 1974 г. и 1975 г. са пуснати блок 1 и блок 2 от АЕЦ „Козлодуй". Той се строи по съветски проекти и трябва да осигури с електроенергия ускореното развитие на промишленото производство. Атомната енерге-

---

[59] Баева, И. *„Сближението" между България и Съветския съюз...*, с. 103.

[60] С късна дата – през 2004 г. – Михаил Горбачов ще обясни пред българския всекидневник „Труд", че това решение, както и други подобни, за които ще стане дума по-нататък, било взето заради *звездичките*, с които е удостояван Брежнев – той става 3 пъти „Герой на НРБ". Въпреки целта на Горбачов да уязви така своя предшественик, това означава, че българските управляващи добре са се възползвали от тщеславието на съветския лидер, дори и когато той все още е физически здрав. След 1976 г. Брежнев се бори с последиците от клиничната смърт и артериосклероза на мозъка.

[61] ЦДА, ф. 1Б, оп. 58, а. е. 86, л. 27.

[62] Баева, И. *„Сближението" между България и Съветския съюз...*, с. 103; ЦДА, ф. 1Б, оп. 58, а. е. 86, л. 36.

[63] Пак там, л. 36а.

[64] През 1990 г. то е преименувано на „Булгаргаз", което по разпореждане на МС от 12.05.1993 г. е преобразувано в еднолично търговско дружество. http://www.bulgargaz.bg/index.php?page=2&sid=2&ssid=3 (последен достъп 3 декември 2013).

тика освен това е високотехнологичен отрасъл, който придава модерен облик на българската икономика.

Изграждането на това съоръжение е съпроводено с първите икономически сблъсъци между България и СССР и то през 1973 г., когато е провъзгласена политиката за поредното *„сближаване"*. Атомната централа в България – АЕЦ „Козлодуй" се строи по съветски проекти, с помощта на нейни специалисти, строители и оборудване, кредити. Това е така, защото в Източния блок СССР е единствената ядрена страна, атомните централи са стратегически обекти и западните технологии са недостъпни за източноевропейските страни. Развитието на атомната енергетика в Източния блок през 60-те години е свързана с изпитвания от всички енергиен глад във връзка с индустриализацията на страните. В средата на 60-те години се взема решение за строителство на АЕЦ „Пакш" в Унгария, както и в ГДР, пак по съветски проекти. В такава обстановка на 15 юли 1966 г. се подписва спогодба за сътрудничество между България и Съветския съюз за изграждането на атомна електроцентрала.

След подробен технико-икономически анализ площадката за строеж е избрана на р. Дунав, до гр. Козлодуй. Проектите за централата са изготвени съвместно от „Топлоелектропроект" – Москва, и „Енергопроект" – София. Основното оборудване е доставено от Съветския съюз, а отделни съоръжения – от тогавашните ГДР, Чехословакия и Унгария. Това се сочи като пример за успешна директна интеграция в рамките на СИВ през 70-те години[65].

Първата копка за строежа на АЕЦ „Козлодуй" е направена на 14 октомври 1969 г. През месец април 1970 г. се извършват широкомащабни строителни дейности за изграждането на уникалното и до днес за страната ни съоръжение, в което участват над сто хиляди строители и монтажници от българска и съветска страна. На 6 април 1970 г. започва изграждането на главния корпус на АЕЦ „Козлодуй" с дължина 240 м, ширина 105 м и височина 40 м. В него са разположени реакторната зала, машинното отделение, вентилационният център и електрическите устройства на 440-мегаватовите блокове. През юни 1972 г. от Съветския съюз пристига първият реактор, а на 20 ноември същата година той е спуснат в шахтата си. Предстои работата по неговия пуск, който трябва да се осъществи след сключване на пусконаладъчен договор. Именно той се оказва предмет на конфликт, в който се сблъскват българските специалисти от централата, български и съветски външнотърговски предприятия, български и съветски министри и заместник-министри.

След тежки разговори, продължили почти през цялата 1973 г., на 2 октомври 1973 г. се стига до подписване на договор за пусковата документация на първия реактор. Той е оформен от представителите на българската и съветската външнотърговски организации, като всяка от страните прави отстъпки. Така спрямо договора, подписан с ГДР за аналогичен обект, срещу 15 броя документация с

---

[65] Марчева, Ил. *Един малък епизод през 1973 г. от голямото строителство на АЕЦ „Козлодуй" (въз основа на наскоро разсекретени документи от ДС)*. – В: ALMANACH VIA EVRASIA, 1, 2012, „Русия в отраженията на историята. В памет на проф. Емил Михайлов", с. 331–342; Баева, И. *Успехи и проблеми в социалистическия интеграционен процес през 70-те години на XX век*, с. 15–16.

програми и инструкции и платен с 450 хил. рубли, българите плащат за 50 броя документация – 770 хил. рубли при първоначално исканата от доставчика цена от 980 хил. рубли[66].

Този епизод от реалностите в българо-съветските отношения разкрива, че не само българското висше ръководство разчита на икономически изгоди от българо-съветските отношения срещу политическо сближение. Такива са нагласите и на българските инженери, търговци и дори обикновени служители в Държавна сигурност, замесени в преговорния процес. Българските участници са смутени от факта, че *„за пръв път се получава такова голямо несъответствие в становищата на съветската и българската страна по въпроса за цена"* и че съветският зам.-министър на енергетиката, настоявал за по-високата цена, *„не си е направил сметката пред каква аудитория се водят преговорите,* [по]*-малко е изхождал от политическия ефект, а повече е гледал на търговската страна"*[67]. Въпреки тези перипетии, България става първата страна на Балканите, която произвежда електроенергия по най-модерните за времето си ядрени технологии[68].

Друг случай, когато СССР отстоява твърдо търговския си интерес, засяга промените на контрактните цени в СИВ. От 1958 г. практиката в СИВ, приета на IX заседание на СИВ в Букурещ, е за използване на средните световни цени, очистени от спекулативни и конюнктурни влияния, които служат за определяне на контрактните цени, важащи за целия 5-годишен период. Този период съответства и на петгодишно планиране във всяка страна, както и на петгодишните външнотърговски спогодби помежду им. Но във връзка с първия нефтен шок се оказва, че при 1970 г. равно на 100, индексът на цените на промишлените стоки през 1972 г. е 114, а на цените на суровините – 125, а през 1974 г. първият индекс става 199, а вторият – 308[69]. По този начин световните цени на промишлените суровини се отклоняват твърде много от равнището на контрактните цени в СИВ, съгласувани за периода 1971–1975 г. И то във вреда на основния доставчик на суровини – СССР.

Специализирал се през 70-те години като енергиен доставчик на източноевропейските страни, СССР се опитва да стане такъв и за западноевропейските страни, възползвайки се от затоплянето на отношенията между двата блока. Това е сигурен начин за получаване на твърда валута. Точно тогава се осъществява мащабното изграждане на Западносибирския нефтогазов териториално-производствен комплекс. За неговото разработване като основна енергийна база за СССР се влагат основните средства от съветския бюджет през 70-те години. В резултат

---

[66] Марчева, Ил. *Един малък епизод през 1973 г. от голямото строителство на АЕЦ „Козлодуй"...*, с. 331–342.

[67] По-подробно за тези нагласи виж Марчева, Ил. *Един малък епизод през 1973 г. от голямото строителство на АЕЦ „Козлодуй"...*, с. 339–340.

[68] Баева, И. *Успехи и проблеми в социалистическия интеграционен процес през 70-те години на XX век*, с. 18.

[69] Галоузка, М. *Контрактните цени между страните членки на СИВ.* – В: *Социалистическата общност през 80-те години.* Международна научно-теоретична конференция, 25–26 март 1982 г., проведена във ВИИ „К. Маркс". С, 1982 г., с. 192.

в началото на 80-те е пуснат най-дългият тогава газопровод Западен Сибир – Западна граница[70].

СССР настоява за по-активно включване и на източноевропейските страни в разработването на неговите суровинни бази. Това става, като се предоставят на тези страни кредити от СССР. И то в момент, когато международните цени на нефта започват да растат изключително бързо. Ето защо се стига до промяна в определяне на цените в СИВ. Явно под натиска на СССР през 1975 г. социалистическите страни приемат контрактните цени да се определят не за петгодишен период, а на плъзгаща се база, изчислявана ежегодно на основа на средни световни цени за предишната година, изчиствани от вредни спекулативни влияния[71]. Базисният петгодишен период за определяне на контрактни цени става плъзгащ се, т.е. всяка година той се придвижва с една година напред. Този нов принцип допуска, макар и ограничено, световните цени да влияят върху търговията между страните от СИВ и с това поставя големи проблеми пред тях и тяхната интеграция. Едногодишният им времеви отрязък влиза в противоречие с принципа на петгодишното планиране на производството и търговията между страните от СИВ. Затова, докато през 1971–1975 г. средногодишното нарастване на темповете на взаимната търговия на страните от СИВ е 16,2%, през периода 1976–1978 г. то намалява на 13,2%[72].

Акад. Кирил Боянов, който е един от основните разработчици на електроника и електротехника в Централния институт за изчислителна техника към БАН от 60-те години, разказва как се отразява тази промяна върху българските продажби в СИВ на примера на тези най-модерни производства. Той твърди, че през 60-те и през първата половина на 70-те фиксираните цени и договорените количества в

---

[70] През 70-те години в него се развива нова енергийна база – Тюменска област в Западен Сибир. Газта от Западен Сибир е най-евтината тогава като добив, а както се посочи световните цени растат, така че съблазняват съветското ръководство да ориентира икономиката на страната към развитие на енергийно-добивния отрасъл. На него се разчита да носи конвертируема валута на съветската икономика. В края на 70-те и началото на 80-те е пуснат най-големия газопровод Уренгой-Помари-Ужгород, който свързва Западен Сибир със Западна Европа. Износът на нефт и нефтопродукти нараства 74% годишно, а износът на газ – 20 пъти. Според някои изследователи от 1976 до 1985 този износ дава приход от 107,6 млрд. д. – В: Терещенко, Ю. *История России XX – начала XXI вв.*, с. 323.

[71] Според чехословашкият икономист М. Галоузка, това било необходимо, тъй като с развитието на международната търговия на страните от СИВ цените в нея нямало как да се определят без влияние на световния пазар. – Галоузка, М. *Контрактните цени между страните членки на СИВ*, с. 194.

[72] Развитието на взаимната търговия между страните членки на СИВ през различните периоди се характеризира с различна интензивност. През първия период 1951–1960 г. средногодишният темп на нарастване на взаимната търговия е 13%. През 1961–1970 – темповете на нарастване намаляват до 8,6%, което се обяснява с изчерпване на екстензивните възможности за развитие на тази търговия. Осъществяване на Комплексната програма за социалистическа икономическа интеграция влияе върху увеличаване темповете на нарастване на взаимната търговия през първата половина на 70-те. – Галоузка, М. *Контрактните цени между страните членки на СИВ*, с. 197–198.

СИВ били *„изключително добри за нас"*. Те позволявали един диск да се продава на цена 13 хил. долара или 20 000–22 000 рубли за целия петгодишен период, въпреки че още на втората година световните пазарни цени за него падали на 4–5 хил. долара. А цената на една „Лада" е била 950 преводни рубли[73]. Така страната с монополно производство на електроника получава печалба от 20–22%, а за някои изделия и 200–300%. Проф. Иван Попов използва това, за да поема задължения, без страната да има готовност да произвежда определени западни аналози на електронноизчислителни изделия. България плаща неустойка за първите една-две години. Но след като се усвоява производството, през следващите години, благодарение на твърдите цени, тя се компенсира: *„Впоследствие страните разбраха този трик и въпросът за договарянето на цените стана значително по-сложно на базата на аналозите, на базата на регулярно преразглеждане на цените, на базата на двугодишен период"*[74].

От тези примери се вижда, че с преминаването на плъзгащите цени от средата на 70-те години започват да намаляват предимствата на социалистическата търговия, при това както за СССР, съблазнен от нарастващите цени на нефта, така и за България. За периода 1975–1980 г. вследствие на новите цени на съветския нефт и въобще на стоките в СИВ страната отчита загуби на стойност 4 млрд. рубли[75]. Защото, както споделя министър-председателят Станко Тодоров през 1979 г., промяната на ценообразуването в СИВ на основата на динамиката на световните цени довежда до това, че през 1973 г. страната купува нефт по 15 преводни рубли тона, а през 1979 г. – по 80 преводни рубли тона[76]. Разбира се, тези цени са доста по-ниски от световните – през 1972 г. 1 тон суров петрол се продава за 14 долара, а през 1979 г. неговата цена е 163 долара[77]. Така че въпреки неизгодните нови цени в СИВ, българската индустриализация печели от тях на фона на световните цени. А това без съмнение окуражава българските власти да я продължават, но в нови насоки на стопанската модернизация като цяло и на индустриализацията в частност.

За новите тенденции в индустриализацията съдействат и цените на българските промишлени производства на основните пазари в СССР. През втората половина на 70-те години България осъзнава, че развитието на индустриализацията и модернизацията изключително по съветска документация и технологии, прави

---

[73] Боянов, К. *Щрихи от развитието на изчислителната техника в България*, с. 107, 111.

[74] Пак там, с. 110–111. Подобна информация за стила на работа на проф. Иван Попов дава и чл.-кор. Ангел Ангелов. – В: Дойнов, О. *Спомени, допълнени от Зоя Димитрова*. С., *Труд*, 2002, с. 95–96.

[75] Камбушев, Б. *Проблемите на социалистическата икономическа интеграция във валутно-финансовата област през 70-те годиин и промените в българската банкова система в началото на 80-те години*. – В: *Европейски интеграционни процеси през 70-те години на XX век*. С., 2014, с. 132.

[76] Баева, И. *Успехи и проблеми в социалистическия интеграционен процес през 70-те години на XX век*, с. 21; ЦДА, ф. 1Б, оп. 65, а. е. 31, л. 6–7.

[77] Бонев, Ст. *Времето, в което живях и хората, с които работих*, с. 141.

продажбите на българските изделия неконкурентни на съветските пазари. Това се получава, защото там цените на промишлените суровини за вътрешните производители са по-ниски от цените, по които СССР ги продава на своите партньори от СИВ. Те, както се посочи, започват да се съобразяват с международните. А произведените по съветски лиценз изделия няма къде другаде да се пласират, освен на съветските пазари. Така оформящият се търговски дефицит между България и СССР расте въпреки политическата намеса на висшето съветско ръководство някои български изделия да се изкупуват на по-високи цени, отколкото са аналогичните съветски стоки. Заедно с това именно от средата на 70-те години започва изоставането на СССР в наукоемките производства, защото се специализира в енергодобива. Същевременно 40% приходите от него отиват за военни нужди и почти толкова – за потребителски стоки и продоволствия[78]. Ето защо единствено в областта на военната промишленост съветските лицензи и технологии са удовлетворителни и позволяват на българските предприятия да продават оръжие на трети страни от развиващите се[79]. За този парадокс в развитието на НТР в СССР разказва Иван Пехливанов, който през 1971–1973 г. е зам.-министър на машиностроенето. Титулярът на това министерство проф. Иван Попов дълго време посочва на съветските си колеги, че изостават в развитието на изчислителната техника като водещо направление на научно-техническата революция. Накрая неговите критики принуждават колегите му да го разведат из секретните военни заводи, за да се убеди сам, че не е прав. Когато се върнал, проф. Попов не споделил нищо от видяното, само казал: *„И това богатство е заключено, а не се използва в гражданското строителство!"*[80].

Но човекът, който не се страхува да посочи на Тодор Живков тези проблеми в българо-съветската интеграция с оглед политиката на научно-техническия прогрес и който става през 70-те и 80-те години негов основен съветник за развитието на българската индустриализация и модернизация, е Огнян Дойнов. Той ще символизира навлизането в управлението на новото поколение технократи, които ще очертаят новите пътища в развитието на научно-техническата политика и в методите на управление на икономиката. Това поколение ще се опита да обвърже индустриализацията на страната с високо развитите западни страни с всички произтичащи от това социални, икономически, финансови, идеологически и политически последици.

---

[78] Терещенко, Ю. *История России XX – начала XXI вв.*, с. 324.

[79] Никова, Г. *Модренизацията през 70-те и 80-те години – мит или реалност.* – В: *Модернизацията на България и Габрово 1878–2006.* В. Търново, 2007, с. 185; Дойнов, О. *Спомени*, с. 66.

[80] Пехливанов, Ив. *Свидетел на историята*, С., 2005, с. 47.

3. Новите технократи, японската връзка и новите моменти в научно-техническата политика

Новите технократи през 70-те години излизат на преден план в управлението така, както през 60-те блясват младите доценти-икономисти. Първо, те попълват съветническия апарат в МС още докато Т. Живков е премиер. Станиш Бонев в своите спомени споделя как е предложил през 1969 г. да се подменят петдесетина съветника в МС в Комитета по стопанска координация с млади и висикообразовани икономисти и инженери, а старите дългогодишни кадри, които били и в напреднала възраст, да се пенсионират. *„Живков едва не подвикна: „Това трябваше да направим и досега. Нужни са нови хора за съветници на правителството, познаващи проблемите за решаване."* И пръв именно Станиш Бонев изпитва тази политика – още в хода на този разговор той е повишен в ранг зам.-министър като секретар на Комитета по стопанска координация към МС[81].

Живков запазва *„пазарниците"*, на които осигурява участие във висшите партийни и държавни структури. Негови най-близки съветници остават проф. Давид Давидов и доц. Емил Христов. Последният е зам.-председател на Съвета за социално управление към формирания по новата конституция Държавен съвет през лятото на 1971 г. Работата по разработване на икономически механизми в централно-планираната икономика продължава, но на преден план излиза интересът към други насоки на модернизацията. Сътрудниците в оглавения от проф. Давидов през 1970 г. Институт за социално управление към ЦК на БКП са насочени към проучване и внедряване на чуждия опит в научно-техническия прогрес. Там са привлечени както доскорошните *„пазарници"*, така и научни работници и специалисти в областта на новите технологии, правото, икономиката като проф. Благовест Сендов, проф. Витали Таджер, проф. Трайко Стефанов, проф. Никола Стефанов, проф. Иван Николов и др. Там работят и кадри от старата Висша партийна школа, но водещи са именно проф. Д. Давидов и неговият заместник проф. Иван Николов[82].

За промяна в нагласите на доскорошните *„пазарници"* говори и преориентацията в научните занимания на Станиш Бонев. Докато работи в комисията по реформата, той написва и издава през 1967 г. книгата „Планиране и икономически лостове". Но когато през февруари 1972 г. отива да разработва големия си докторат в Академията за обществени науки към ЦК на КПСС, той се ориентира към темата „Икономически проблеми на модернизацията на производството". На въпроса на неговия професор защо не продължи заниманията си с темата от предишната си книга, Бонев отговаря: *„Не съм се замислял. У нас и у вас много актуална е темата за модернизацията на производството. Искам да се поровя и напиша нещо в тази област"*. Разбира се, в СССР няма шанс да се разработва темата за връзката между пазара и плана по това време, както констатира другият съветски консултант на научните занимания на Бонев[83].

---

[81] Пак там, с. 91–92.

[82] Колев, Ал., *Имаше ли смисъл. Спомени*, с. 196.

[83] Бонев, Ст. *Времето, в което живях и хората, с които работих*, с. 106–107.

Най-ярко символизира обаче промяната в ръководния стопански и политически елит през 70-те години издигането на Огнян Дойнов като представител на новите технократи. Неговата възходяща кариера тръгва стремително нагоре с участието му в доста унизителното сваляне на проф. Иван Попов от поста министър на машиностроенето и изваждането му от активната политика за научно-технически прогрес. Но за да е поканен в това отстраняване, Дойнов е успял да влезе във висшите етажи на управлението на икономиката и да попадне в полезрението на Живков.

Огнян Дойнов (1935–2000) завършва във ВМЕИ – София през 1959 г. специалността „топлотехника", но се реализира като търговец и стопански ръководител. Започва работа като чиновник в Министерство на транспорта и в столичната община, за да попадне много скоро – през 1962 г. – в Министерството на външната търговия. А от 1965 до 1970 г. е заместник-търговски представител на България в Япония[84]. Тази позиция му дава златен шанс. В Япония именно той подготвя и участва активно в *„българския десант"* по време на Световното изложение ЕКСПО '70, което се провежда в Осака под мотото „Прогрес и разбирателство между хората" от 14 март до 13 септември 1970 г. България участва за пръв път със собствен, уникален като архитектура от стъкло и алуминий павилион, който трябва да демонстрира заедно с другите експонати, постиженията на страната в областта на икономиката, туризма, социалното дело и културата. На 20 май 1970 г. е националният ден на България и тогава Тодор Живков в качеството си на министър-председател посещава форума. Още много други български делегации, водени от висши партийни и държавни ръководители като Станко Тодоров, Живко Живков и Борис Велчев отиват в Япония. Всички те са впечатлени от постиженията на азиатската страна в областта на науката и технологиите[85].

След като свършва мандатът му, Дойнов е назначен през декември 1970 г. *„за негова най-голяма изненада"* за съветник в МС. Голяма роля за издигането на Дойнов имат мненията на Милко Балев, проф. Д. Давидов, доц. Емил Христов и някои други ръководители, които са били придружавани и обгрижвани от Дойнов по време на посещенията им на ЕКСПО '70[86]. От лятото на 1971 г., след като се конституира Държавният съвет (ДС) и се формира първото правителство на Ст. Тодоров, Дойнов преминава в Съвета по социално управление на ДС, ръководен от Живков със зам.-председател – един от водещите реформатори доц. Емил Христов[87]. Проф. Давидов оглавява в ДС Съвета по възпроизводство на материалните ресурси, където отиват част от *„пазарниците"*. Така младият инженер и търговец се оказва в досег с *„пазарниците"*, с хората, които подготвят реформата от 60-те и които търсят нови пътища за развитие на българската икономика през 70-те години.

Дойнов прави впечатление на Живков, когато през 1972 г. в Народното събрание представя доклад за окрупняване на производствените мощности в произвол-

---

[84] Ташев, Т. *Министрите на България 1879–1999*, с. 166.

[85] Кандиларов, Евг. *България и Япония от Студената война към XXI век*, с. 112–119.

[86] Дойнов, О. *Спомени* с. 54–55.

[87] Бонев, Ст. *Времето, в което живях и хората, с които работих*, с. 98.

ството на безалкохолни напитки като съветник в Съвета за социално управление. Той илюстрира материала си с диаграми, диапозитиви и други нагледни средства, които показват как е решен въпросът с производството и снабдяването в развитите западни страни. Този доклад съвпада с концепцията за концентрацията на мощностите като перспективна задача през десетилетието. Докладът се харесва на Живков и служи за повод Дойнов да бъде бързо издигнат[88].

Той се оказва много подходящ, за да се освободи Т. Живков от дотогавашния ръководител на индустриализацията и научно-техническата политика – проф. Иван Попов. Това става на 3 юли 1973 г. на заседание на Политбюро и Секретариата на ЦК на БКП заедно с ръководството на министерството на машиностроенето, т.е. с министъра и заместниците му. За това, че подобна промяна на ръководството на най-важните отрасли на икономиката и модернизацията предстои, има индикации още в началото на 70-те години. С преобразуването на ДКНТП през 1971 г. проф. Иван Попов е лишен от възможността да ръководи политиката за научно-техническия прогрес. Комитетът за наука, технически прогрес и висше образование е поверен на следвалия през 1940–1943 г. Политехниката в Братислава, но завършил право Начо Папазов[89]. И при неговото назначение, както и при това на О. Дойнов, се усеща японската връзка – през 1967–1971 г. Папазов е извънреден и пълномощен посланик в Япония. Иван Попов е назначен за министър на машиностроенето, но не за дълго. Осъществил програмата за развитие на изчислителната техника, старият професор изглежда вече ненужен на Живков. Според заместник-министъра на Попов Иван Пехливанов Живков *„Вече се вживяваше в хвалебствията на новото* [си – б. а.] *обкръжение, че е неин основоположник. Така професорът скоропостижно бе пенсиониран"*[90]. Всъщност тогава – през 1973 г. – проф. Попов е на 65 г.

На споменатото заседание от 3 юли 1973 г. се разглежда перспективната програма за развитие на машиностроенето. След изказването на проф. Иван Попов думата е дадена на Огнян Дойнов. Представен е от Живков с думите. *„Изслушахме ръководството на машиностроенето. Сега предлагам да поканим като опонент един млад специалист, инженер Огнян Дойнов"*. По това време той е на 38 години. За разлика от Попов, който не чете подготвени записки и изложението не му се получава подредено, Дойнов чете материала бавно и отчетливо с баритонов глас. След първите добри думи преминава към остра критика, която очертава следните недостатъци на машиностроенето като най-важен за индустриализацията отрасъл: липсата на ясна и дългосрочна стратегия; изоставане от световните постижения; забавяне на концентрацията и специализацията на мощностите; не се развива теж-

---

[88] Дойнов, О. *Спомени*, с. 61.

[89] Начо Папазов оглавява Комитета от 9 юли 1971 г. до 4 януари 1984 г., след това за кратко време начело е Никола Тодориев (4 януари 1984 – 17 май 1985), а от 17 май 1985 до 19 август 1987 г. под името Държавен комитет за наука и технически прогрес е ръководен от Стоян Марков. От 19 август 1987 г. до 8 февруари 1990 г. вече е част от Комитета за култура, наука и просвета, Националния съвет за образование, наука и култура и Комитета за наука и висше образование.

[90] Пехливанов, И. *Свидетел на историята*, с. 47.

кото и инвестиционното машиностроене; лошо качество; незадоволителна борба за нови пазари; слабо сътрудничество със западни фирми и страни. Тези пропуски не се дължат само на Попов, а на следваната дотогава политика, и затова Попов още в началото на критиката избухва. Той не успява да се сдържи и по-нататък, докато Дойнов спирал, изчаквал *„уважително поредния му взрив и продължавал"*, разказва присъствалият на заседанието Иван Пехливанов[91].

Живков влиза в ролята на помирител, но всъщност като че повече нагнетява обстановката със забележката си към Попов. А тя напомня времената на критиката и самокритиката от края на 40-те и началото на 50-те години: *„Другарю Попов, член сте на Политбюро и трябва да давате пример как се приема критиката. Ако не сте в състояние да сдържате нервите си, ще се наложи да излезете, за да се успокоите."* След като Дойнов се оттегля от трибуната, ръководството на министерството се опитва да се защити, но дискусията не се получава. Другите присъстващи – членовете на Политбюро мълчат, защото явно разбират смисъла на разиграната се сцена. Живков обобщава за онези, които са се съмнявали, че *„Критиката е силна, но правдива. Всяка дума, казана от инж. Дойнов, изразява и моето мнение"*[92].

След тази критика Министерството на машиностроенето е преобразувано в Министерство на машиностроенето и металургията, оглавено от инж. Тончо Чакъров[93] (р. 1932 г.) и от инж. Никола Калчев[94] (р.1926). От 20 юли 1977 г. Министерството на машиностроенето и металургията се разделя отново. Възстановява се Министерството на машиностроенето, отговарящо за тежкото, инвестиционно машиностроене. То е поверено на инж. Тончо Чакъров от 20 юли 1977 до 18 юни 1981 г. А другото става Министерство на металургията и минералните ресурси (1977–1984) с министри инж. Стамен Стаменов[95] (р. 1938) и инж. Тодор Божинов[96] (р. 1931). То обединява металургията със съществувалото дотогава като самостоятелно министерство на минералните ресурси, създадено с Указ на Народното Събрание на 19 март 1974 г. и с титуляр инж. Стамен Стаменов.

След отстраняването на Попов се създава специално Министерство на електрониката и електротехниката (1973–1981) с министри инж. Йордан Младенов[97] (р. 1925) и инж. Васил Хубчев[98] (р. 1932). Съвсем съзнателно посочвам инженерните титли на новите министри и годината на раждането им. Тези данни показват ориентацията на Живков към новите технократи, при това те всички са от поколението на Огнян Дойнов – родени през втората половина на 20-те и началото на 30-те години на века, завършили висше техническо образование след 9 септември 1944 г., формирали са своята политическа, идеологическа и техническа култура по време

---

91 Пак там, с. 142.

92 Пак там, с. 143.

93 От 13 юли 1973 до 17 юни 1976 г.

94 От 17 юни 1976 г. до 20 юли 1977 г.

95 От 15 ноември 1977 до 28 август 1981 г.

96 От 28 август 1981 до 4 януари 1984 г.

97 От 13 юли 1973 до 28 април 1978 г.

98 От 28 април 1978 до 18 юни 1981 г.

на десталинизационните вълни от втората половина на 50-те и началото на 60-те години. Това ги прави вътрешно по-освободени, по-критични и по-отворени към новостите от *„вражеския Запад"*. И през 70-те години са в разцвета на силите си – в най-творческия си период на зрелите си години.

За разлика от тях проф. Иван Попов има зад гърба си професионална кариера още преди войната. Той изглежда вече *„изхабен"*, *„демодиран"*, и затова е отправен не изведнъж, а постепенно в пенсия по канона на системата на партията-държава. Проф. Попов вече заема почетни висши длъжности, без оперативни възможности. През 1974 г. е свален от поста зам.-министър-председател и е избран за зам.-председател на Държавния съвет, почетна длъжност, но без възможност да влияе пряко върху вземането на решения за развитието на страната. Той не се занимава с вътрешнопартийни интриги, нито с външнополитически игри и е лоялен към Живков, но вече не е негов любимец и не е в неговото най-близко обкръжение. Символично това се демонстрира през 1976 г., когато е свален от поста си в Държавния съвет на НРБ, а на XI конгрес на БКП през същата година не е избран в Политбюро. Но е избиран периодично за член на ЦК на БКП до 1989 включително. Попов поема ръководството на Научно-техническите съюзи в България от 1971 до 1989 г.. Това е обществена организация с информационни, съветнически и консултантски функции. Проф. Попов продължава да се интересува от новостите в науката, техниката, технологиите и управлението. Умира през 2000 г. огорчен от срутването на построеното от него, което се оказва нетрайно. Проф. Иван Попов отказва наградата на Съюза на електронните инженери на САЩ (IEEE), предложена му през 1997 г. с думите, които го характеризират като един от хората с най-големи заслуги в индустриализацията на изостаналата ни държава: *„Моята награда е това, което съм построил, и то може да се види в полетата на България"*[99].

Междувременно младият Дойнов расте в йерархията. През 1974 г. е вече завеждащ отдел „Промишлен и транспорт" на ЦК на БКП, което в партийно-държавната йерархия е по-високо от министерски пост. Но всъщност е съветник на Живков и на Политбюро и няма разпоредителни права. През есента на същата година той вече е зам. министър-председател на мястото на проф. Попов. От 1976 г. е избран за секретар на ЦК на БКП, отговарящ за промишлеността, транспорта, съобщенията, науката, строителството, научно-техническия прогрес и образованието с разпоредителни правомощия. А от 1977 до 1988 г. Дойнов е член от висшето партийно ръководство – Политбюро[100]. Заел такива важни постове в партийната и държавната йерархия, Дойнов заедно с другите млади технократи получава възможност да се намесва както в научно-техническата политика, така и в политиката за развитие на основните отрасли на индустрията. С неговото име се свързва една от основните тенденции в развитието на индустриализацията и на политиката за НТР, а именно отварянето към Запад.

Партийният лидер не случайно се ориентира към младите технократи, образовали се в социалистическа България с афинитет към новостите в науката и тех-

---

[99] Боянов, К. *Щрихи от развитието на изчислителната техника в България*, с. 193–194.

[100] Ташев, Т. *Министрите на България 1879–1999*, с. 166.

никата, свързани с новите технологии, които могат да осигурят ефективност и модернизация на икономиката на страната. За това допринася и отношението към НТР на старите кадри не само в България, но и в другите социалистически страни. Те възприемат еволюционния подход към НТР, смятайки че залагането на най-новите радикални иновации, изцяло заимствани отвън, от напредналата западна наука, ще доведе до обезличаване на собствената наука[101]. Затова сблъсъкът между старите и младите технократи, подкрепяни от младите *„пазарници"*, е и спор как да се развива НТР, какви да са подходите в развитието на новата политика на индустриализация и модернизация. Но това е сблъсък и на идеите за развитието на науката и на основните научни институции – БАН и ВУЗ, на алтернативите – да се правят собствени, фундаментални разработки или да се ориентират към приложна и развойна дейност на направени чужди базисни разработки. Отговорът, към който клони ръководството на страната, може да се види в смяната на ръководството на БАН. На 9 март 1969 г. Академията е оглавена от акад. Ангел Балевски (1910–1997), който заедно с чл.-кор. Иван Димов патентова през 1961 г. метод за обработка на материали с газово противоналягане, смятан за едно от най-големите инженерни открития на XX век[102]. Той заменя акад. Любомир Кръстанов (1908–1977), известен със своите изследвания в областта на теоретичната метеорология и геофизика, физикохимията и физика на атмосферата, който ръководи Академията от 1961 до 1969 г.[103]

Същевременно в стремежа да се доближи науката до практиката още на Септемврийския пленум от 1969 г. се взема решение към ДСО да се изградят Центрове за научна и развойна дейност (ЦНИРД), които се конструират през 1971 г. Те са обвързани със съответните звена от научно-изследователските сектори към ВУЗ, секции и лаборатории на БАН и други сектори за наука и технологии. Първоначално резултатите от тяхното функциониране са обнадеждаващи – само през 1972 г. те отчитат 66,4 млн. лв. печалба от внедрените си разработки. Нараства финансирането на тяхната дейност. Ако през 1960 г. за научно-развойна дейност се отделя 0,5% от националния доход, то през 1970 г. – е 1,8%, а през 1976 г. – 2,4%[104].

Променят се и вижданията за източниците на заимстванията в науката и в техниката. Ако в началото тази политика е доминирана от *„черпене с пълни шепи от СССР"*, през 70-те години открито се признава, че се търсят начини науката да се превърне в производителна сила, като се използва както родния научен потенциал и този на *„братски социалистически страни и преди всичко на СССР"*, така и на *„това, което са постигнали напредналите капиталистически страни"*[105].

---

[101] Яхиел, Н. *Т. Живков и личната власт*, с. 154.

[102] http://www.mech-ing.com/journal/Archive/2009/5-6/1_akad.A. Balevski.pdf (последен достъп 30 март 2013).

[103] http://www1.issp.bas.bg/museum/lk01-page1.html (последен достъп 30 март 2013).

[104] Стефанов, Н., Кандиларов, Евг. *Иновации и иновационна политика в България през годините на държавния социализъм*, с. 271–272, и бел. 87.

[105] Живков, Т. *Доклад пред Националното съвещание на партийния, държавния и стопанския актив, 31 октомври 1979.* – В: Живков, Т. *Образователното дело – дело всенародно. Речи, статии, изказвания за образованието и за просветното дело в България*. Т. 2. С.: *Народна просвета*.1980, с. 362–263.

Голямо значение за възприемането на такъв подход дава споменатото първо неофициално посещение на Тодор Живков като министър-председател и първи секретар на ЦК на БКП в Япония от 18 до 25 май 1970 г. на ЕКСПО '70. Живков е силно впечатлен от японската организация на производство и водещите позиции на Япония в най-модерните сфери на икономиката. Това повлиява на неговите представи за развитие не само на българската икономика, но и на социалистическите страни. По спомените му тогава той осъзнал голямото изоставане на страните от СИВ от *„японското чудо"*. Своите впечатления и идеи, вероятно с помощта на своя екип, той излага в докладна записка до съветския партиен ръководител Леонид Брежнев. Според спомените на Живков Брежнев не бил очарован от изводите му и затова го приел в Кремъл заедно с цялата делегация, вместо да се видят само двамата, както искал Живков. Явно с цел да сведе до повече хора в България негативното си отношение към съдържанието на записката. Съветският ръководител сметнал, че Живков, чието посещение като министър-председател на социалистическа страна е първо по рода си в Япония, се е подвел и е бил запленен от *„материалната мощ на Япония"*, но не видял зад нея *„експлоатацията на работниците"*. Разминаването в мненията на двамата близки лидери Евг. Кандиларов определя (малко пресилено според мен) като *„конфликт"*, туширан от предложението на Брежнев да приключат срещата със съвместен обяд[106]. Явно критиката на Брежнев не ще да е била толкова страшна, след като Живков си позволява да изпрати на някои от генералните секретари на управляващите партии същите своите виждания[107]. Тях той представя и пред Политбюро и ЦК на БКП на 1 юни 1970 г., което също говори, че критиката на Брежнев не го е уплашила, следователно, не е била толкова заплашваща го.

Всъщност в японския пример Живков вижда модел да се реализира търсеният прелом в развитието на науката като производителна сила с опростяване на връзката *„изследвания – внедряване"*, възлова за научно-техническия прогрес още от средата на 60-те години, ясно назована и на IX конгрес, и на Септемврийския пленум от 1969 г. на БКП[108]. В докладната си записка Живков констатира, че България и останалите социалистически страни са много изостанали от развитието на новите технологии и модерните форми на организация на производство. Ето защо е формулирана стратегията за преодоляване на тази изостаналост и за догонване на високоразвитите страни. След като страната не може да си позволи да продължава да прави собствени разработки, което отнема време и средства, по-бързо и лесно, а следователно и по-ефективно, е тя да се възползва от чуждия опит. В докладната записка Живков директно отсича, че *„внедряването на готови чужди постижения трябва да стане преобладаващо в развитието на нашите производства"*. Като основни проблеми при този подход са откроени следните такива: българската страна

---

[106] Живков, Т. *Мемоари 1997*, с. 545; Кандиларов, Евг. *България и Япония*, с. 125.

[107] Живков, Т. *Мемоари*, с. 545; Н. Яхиел, *Т. Живков и личната власт*, с. 155, Кандиларов, Евг. *България и Япония*, с. 125.

[108] Бранков, Г. *Социалистическо преустройство на научния фронт 1944–1978*. – В: *Трудове по история и теория на науката и техниката*. Т. 3–4. С., 1987, с. 18.

купува често морално остарели технологии и машини, които прибавени към лошото изпълнение и ниската производителност на труда дискредитират усилията за интензификация и модернизация. Затова трябва да се търсят и внедряват само най-последните постижения на науката и техниката *„дори ако това ни струва по-скъпо в момента, тъй като само това може да осигури конкурентноспособност на нашите изделия и да оправдае средствата, изразходвани за закупения лиценз* [...] *а конкурентноспособната продукция може да се продава на всички пазари"*[109].

Точно такъв е и пътят, по който върви и Япония след Втората световна война, за да осъществи *„японското чудо"* – купува от напредналите страни лицензи, патенти и внедрява готови разработки. И в този начин на мислене на Живков изследователят на българо-японските отношения и връзката им с формиране на икономическата политика през 70-те и 80-те години Евг. Кандиларов съвсем справедливо аргументира влиянието на японския модел[110]. Но не трябва да се забравя, че Япония получава лесен достъп до новите главно американски технологии, а и не страда от забраните на КОКОМ. В основата на успешната японска стратегия е и политиката за поддържане на ниски цени, за което благоприятства и достъпът до *„платежоспособни"* пазари. Малко по-късно китайският опит ще потвърди базисното значение на тези условия[111]. Точно на тях България трудно може да разчита при голямата конкуренция и политическата и икономическата дискриминация от страна на водещите в техническо отношение страни, изразила се в ограничителните списъци на КОКОМ за износ на високи технологии в Източния блок и не на последно място – в липсата на *„платежоспособни"* пазари. Имат се предвид пазарите, които оперират не с преводни рубли, а с конвертируема валута, която не достига в нито една от страните на Източния блок.

Провъзгласяването на подобна на японската стратегия от българските технократи, въпреки липсата на споменатите условия, обаче логично отваря хоризонта на България към развития свят, а не само и не толкова към СССР или другите източноевропейски страни. Те не са и особено склонни да продължат да си обменят научно-техническа документация безвъзмездно, каквото е решението още на Втората сесия на СИВ. А и те са в положението на България да продължават своята индустриализация, като търсят нови технологии и *„платежеспособни"* пазари за готовата продукция.

---

[109] Пълният текст на записката е публикувана в Кандиларов, Евг. *Участието на България в ЕКСПО '70 – българо-японските отношения и формирането на българската икономическа политика.* – Известия на държавните архиви, т. 20, 2005, с. 64–90.

[110] Кандиларов, Евг. *България и Япония*, с. 125–129.

[111] Има се предвид сключената от началото на 1979 г., веднага след възстановяване на дипломатическите отношения между САЩ и КНР от 1 януари 1979 г. дългосрочна двустранна програма „Съглашение за сътрудничество в науката и технологията", по силата на което се осъществяват стотици съвместни научноизследователски проекти и програми през 80-те и 90-те години на XX в. За важността на платежоспособни пазари говори и стратегията „Кимерия" – така нарича Найл Фъргюсън *„финансовия брак"* между КНР като основна работилница, а САЩ като основен потребител, съществувал между 2000-2009. – В: Стефанов, Н., Колева, А. *Китай, Социално-икономическо развитие от древността до наши дни.* С., 2014, с. 219, с. 432.

Във връзка с използването вече на световния опит Живков се противопоставя на *„побългаряването"* на лицензите и разработките като вредно. Той е убеден от своите съветници технократи, че за търсената ефективност трябва бързо внедряване, което е възможно само ако се закупува всичко необходимо за незабавното въвеждане на лицензи или патенти в производството, а не като се правят икономии и *„побългарявания"*. Тази стратегия се оправдава с два аргумента. Единият е, че използването на чужд научен и технологичен опит е масово явление и че то е характерно и за високоразвитите страни. А вторият аргумент е, че България е твърде малка страна и няма да има възможност *„нито сега, нито в бъдеще* [...] *сама да движи техническия прогрес на световно равнище във всички области на материалното производство"*.[112] Ето защо в докладната записка са очертани пет основни задачи по внедряване на научно-техническите иновации: събиране на информация за съвременните технически и технологични постижения; сдобиване с лицензии и документация за внедряване и прилагане на иновации; купуване на оборудване на най-високо ниво; привличане на японски специалисти и фирми за оказване на помощ при проектиране и внедряване на съвременни технологии, както и при управлението на производството и строителството; целенасочено изпращане на кадри на специализация в Япония в области, в които тази страна е водеща[113].

Още по времето на проф. Иван Попов се слагат основите на сътрудничеството с тази бързоразвиваща се страна на новите технологии. През 1965 г. Попов начело на голяма делегация от специалисти в областта на изчислителната техника води преговори в Япония и договаря закупуване, монтажи и поддръжка на 20 изчислителни машини „Факом 230". А това предполага и технологично оборудване за тяхното поддържане. С водещата фирма „Фуджицу" се подписва договор за оборудване на Завода за изчислителна техника, според който от 6 месеца до 1 година наши специалисти се изпращат периодично на специализация в Япония[114].

През 1970 г. се създава смесената Българо-японска комисия за промишлено, икономическо и техническо сътрудничество. Същата година страните си предоставят взаимно правото на най-облагодетелствана нация. През 1972 г. България получава допълнителни митнически преференции за основните си експортни стоки – сурова коприна, тютюн, вина, плодови и зеленчукови консерви, бройлери, някои метали и химикали, фармацевтични продукти[115]. Страната се опитва да изнася промишлени изделия, към които японските бизнесмени първоначално имат резервирано отношение. Японските делови кръгове имат подозрения и към предложенията на българ-

---

[112] Кандиларов, Евг. *Участието на България в ЕКСПО '70...*, с. 64–65; Кандиларов, Евг. *България и Япония*, с. 130; ЦДА, ф. 1Б, оп. 35, а. е. 1457, л. 21.

[113] Кандиларов, Евг. *Участието на България в ЕКСПО '70...*, с. 80; Кандиларов, Евг. *България и Япония*, с. 130–131; ЦДА, ф. 1Б, оп. 35, а. е. 1457, л. 6–7.

[114] Боянов, К. *Щрихи от развитието на изчислителната техника в България*, с. 183–184; Никова Г. *Модернизацията през 70-те и 80-те години на XX век – мит или реалност*, с. 184; Кандиларов, Евг. *България и Япония*, с. 67–90.

[115] Никова, Г. *Модернизацията през 70-те и 80-те години на XX век – мит или реалност*, с. 185.

ската страна за съвместно промишлено кооперирање. Това не е случайно. Интересът на Япония към България е породен от слабата суровинна база на японската промишленост и затова тя е заинтересувана от българските суровини, а не от промишлени изделия. Но при този неравностоен стокообмен вносът от Япония води до пасивно салдо за България и само дългосрочният японски кредит ѝ позволява да поддържа икономическите си отношения с азиатската страна[116]. А тя е важен партньор, защото е напреднала в новите информационни технологии, при това се разглежда като мост между Изтока и Запада в условията на Студената война.

Политиката за използването на чуждия опит се реализира и чрез създаването и развитието на Централния институт за научно-техническа информация (ЦИНТИ). Нещо повече, стимулиране на прилагането на чужд опит, без да се плаща патентно право, откриваме в приетата през 1974 г. Наредбата за икономически ефективните предложения, действала до 1993 г. Тя признава за такива предложения, *„които се отнасят до конструкции, технологии или проекти, възприети от литературата или от практиката на чужди и български организации без допълнителна разработка"*. *„Открилите"* този чужд опит получават обаче възнаграждение от предприятието, което прилага *„тяхната"* разработка. Впрочем българският изобретател не може да патентова своето откритие (наричано *„авторско свидетелство"*), тъй като се отрича *„интелектуалната собственост"*. Държавата е тази, която има право да се разпорежда и да използва безсрочно откритията, за които е дала *„авторско свидетелство"*. Съставен е голям списък от дейности[117], в които изобретателят не получава права да се разпорежда с изобретенията си[118].

Политиката за пренасочване към готовия чужд опит се обявява открито за широка публика на Юлския пленум (22 и 23 юли) 1975 г. На него се отчита ниската социално-икономическа ефективност от научните изследвания у нас. Една от причините е видяна в това, че в България към 1974 г. се отделят твърде висок за страната ни дял средства за фундаментални изследвания – 16,3% от всички средства за наука и 83,7% за приложни изследвания. По този показател страната се доближава до положението във Франция, където съотношението е 17,3% срещу 82,7% и надвишава тези в ЧССР– 15,2% срещу 86,8% и в Унгария – 14,3% срещу 85,7%. Докато в големите страни като СССР съотношението е 12,9% срещу 87,1%, в САЩ – 14,0% срещу 86%, в Полша е 12,1% срещу 87,9%. Тези съотношения не могат да не настроят ръководството на страната още по-силно срещу прекомерното финансиране на фундаментални изследвания и да го накарат да провъзгласи следната стратегия: да се провежда селективна научна политика, да се използва интеграцията с останалите страни, СССР и другите социалистически страни, а там, където се наблюдава

---

[116] Кандиларов, Евг. *България и Япония*, с. 146.

[117] Това са изобретения в областта на нови сортове или видове селскостопански култури и животински породи, в козметичната сфера, в лекуването на хора и животни, технически задачи с използване на атомната енергия, или изобретения, направени по поръчка на стопанска организация или във връзка с работата на автора в тази организация, както и изобретения, за които авторът е получил хонорар.

[118] Бориславов, Б. *Патентите в България – кратка история*, с. 19.

изоставане – да се ускорява развитието[119]. Тази политика залага на концентрация по определени теми, интензификация на научната дейност, подобряване на базата и квалификацията на кадрите. Но основната насока е превес на приложната наука над фундаменталната като най-кратък път науката да стане непосредствена производителна сила. Политиката е разработена, след като са взети предвид, както българските прогнози и разработки, така и развитието на научно-техническия прогрес в социалистическите страни и във водещи страни като САЩ, Япония, Холандия, Австрия[120].

Подобна политика среща подкрепа сред част от научния елит особено сред ръководителите на институти и центровете за научно-приложна дейност. Такъв ярък представител е например бъдещият член-кореспондент на БАН Ангел Ангелов, по това време директор на Института за изчислителна техника (ИЗОТ), който при обсъжданията на пленума посочва, че този подход се оказал работещият при развитието на изчислителната техника в България[121]. Въпреки че създаденият от него и чл.-кор. Иван Димов принцип за леене с противоналягане директно е насочен към практиката, председателят на БАН акад. А. Балевски се изказва отрицателно за този подход и особено за подценяването на фундаменталните изследвания. Според него собствени фундаментални изследвания са необходими, за да могат да се извършват приложни изследвания, тъй като само така ще има подготвени хора, които да преценят нововъведенията и техните приложения в практиката. Съвсем резонно той смята, че никоя страна няма да сподели най-новото си въведение, а само онова, което вече е станало достатъчно старо, така че България по този път ще е винаги догонваща, ако се осланя единствено на чуждите базисни разработки. Наред с това само с фундаментални изследвания страната ще има какво да предложи на партньорите, от които ще взема или с които ще се кооперира. Или както попросто го формулира Балевски *„за да сме полезни и интересни на другите страни“* трябва да се развиват фундаменталните изследвания. И в тая връзка той защитава БАН като място, където се правят най-вече фундаментални изследвания, въпреки че се отчита нисък стопански резултат от тях[122].

Независимо от това становище на Балевски, Академията и институтите ѝ са насочени към разработване на перспективни планове до 1980 и до 1990 г., в които да обвързват своите научни цели със задачите за развитие на производителните сили[123]. Разраства се и броят на научноизследователските институти, лаборатории и центрове в страната. През 1980 г. те са вече 368[124]. Но се стига до дублиране в работата на институтите на БАН и ЦНИРД, което е свързано с начина на организиране и функциониране на центровете, които очевидно не се занимават и не могат да се за-

[119] ЦДА, ф. 1Б, оп. 58, а. е. 123, л. 89.

[120] Пак там, л. 82.

[121] Пак там, оп. 58, а. е. 122, л. 49–50.

[122] Пак там, л. 22.

[123] Пак там, оп. 58, а. е. 123, л. 89–91.

[124] Стефанов, Н., Кандиларов, Евг. *Иновации и иновационна политика в България...*, с. 279.

нимават само с приложни изследвания, тясно свързани с производството, и започват да изземват част от функциите на научно-изследователските институти на БАН[125].

Това дублиране и същевременно прекалено разрастване на научните центрове ще рефлектира върху отношението към БАН и ще задълбочава негативизма на Живков към тази институция. Т. Живков, който се намесва в ръководството и структурата на Академията и кадрува в нея, настоява тя да се занимава главно с приложни научни дейности, проявява към БАН *„леко пренебрежително отношение"* и *„дори - под влияние и на някои свои съветници (извън Кабинета* [му]) *- на даден етап беше взел курс да я отпрати някъде към периферията"*, си спомня Нико Яхиел. Спасяват Академията нейното ръководство в лицето на Ангел Балевски и подкрепата на АН на СССР и съветското ръководство. Според Яхиел това отношение на Живков към БАН се дължало както на естествения стремеж на всеки ръководител от ефективност на науката, така и на комплекса му от недостатъчното му образование: *„У него по чудноват начин съжителстваха ентусиазмът на политика и държавника, амбицирал се да върви в крак с времето и с новите изисквания, каквито предявяваше НТР, наред с ретроградността и колебанията на недостатъчно образования, който и до края не можа да разбере значението на фундаменталните научни изследвани, вкл. и за практиката - и ключовата роля на БАН и нейните институти в тази революция"*[126].

Не само личното отношение на Живков предопределя политиката към БАН през 70-те години. В този период в световен мащаб науката е насочвана към решаване на приложни и иновативни проблеми на индустриалния сектор, към специализирани звена за трансфер на технологии за промишлеността и бизнеса[127]. Ориентирането към приложната, иновативна дейност включва и използване на готови чужди научни разработки в икономиката. А най-прогресивни технологии се оказват през 70-те години онези, които страната постига благодарение на контактите си със западните страни. Такава е ситуацията и в останалите социалистически страни. Тя не бива да изненадва, защото всъщност източната индустриализация винаги е догонваща западните развити страни.

През 70-те години високоразвитите страни създават благоприятни условия за използването на *„готови разработки"* от източноевропейските страни. Енергийният шок през 1973 г. разстройва международната търговия и се отразява негативно върху развитите икономики. За да избегнат финансовия крах, те предприемат експортна експанзия в страните от Втория (социалистическите страни) и Третия (развиващите се страни от Азия и Африка) свят, като за целта предлагат не само предмети за потребление, машини и съоръжения, но и това, от което най-много се нуждаят развиващите се страни. А именно - промишлено кооперирание, при това придружено с кредитиране. То е част от стратегията на развитите западни страни да преориентират своите икономики като преместват енерго- и материалоемките

---

[125] Яхиел, Н. Т. *Живков и личната власт*, с. 156.

[126] Пак там.

[127] Иванчева, Л. *Националният изследователски център - еволюция и съвременно развитие*, с. 67.

си производства в развиващите се страни. А това кооперирane е добре дошло за индустриализацията и модернизацията, водена от социалистическите и развиващите се страни. Така през първата половина на 70-те години България, както и другите страни от Източния блок, става обект на международна конкуренция в предлагане на оферти за комплектни доставки като сигурен път за внедряване на готови технически и технологични решения, разбира се, не най-новите, но все пак достатъчно нови за българските условия[128]. Тогава се наблюдава отслабване на японската връзка в българската модернизация. Въпреки гъвкавите усилия на японските бизнесмени да се задържат на българския пазар, след като японското правителство отменя през 1974 г. преференциалните мита за български стоки и въвежда вносни квоти, те биват изместени от европейските фирми най-вече от Италия, Англия и Франция, Гърция. От 1975 г. българо-японските икономически отношения отбелязват ежегоден спад в общия стокообмен главно за сметка на намаляване на българския внос[129].

Благоприятства технологичния обмен със Запада обстоятелството, че в началото на 70-те години България няма сериозни валутно-финансови проблеми в отношенията с несоциалистическите страни. Нещо повече, тя отчита положителен актив в търговията си с тях – за 1971 г. – 4 млн., за 1972 г. – 47 млн. вал. лева, а само постъпленията от международния туризъм през 1974 г. са 137,3 млн. вал. лева, от които 45,4 млн. в конвертируема валута[130]. Всичко това ѝ позволява да внася оборудване за промишлени обекти за машиностроенето, електрониката, химическата промишленост в конвертируема валута, включително и на кредит. Също така тя взема заеми за закупуване на лицензи и развиване на внедрителска дейност, както повелява и посочената партийно-държавна линия по това време[131]. Така се подготвя към края на 70-те години бъдещото задлъжняване на България, а също и на другите страни от Източния блок .

Самите западни страни са много настойчиви през 70-те години в предоставяне на кредити на страните от Източна Европа и Близкия изток. Българската страна погрешно преценява, че предвижданият тогава по-бърз темп на покачване на цените на селскостопанските стоки в света ще даде възможност на България да изплати купените от западните страни на кредит с висока лихва заводи, тъй като страната изнася предимно селскостопанска продукция[132].

Заедно с това се смята, че изплащането на тези заводи може да стане и чрез засилен експорт на тяхното производство в Третия свят. Ето защо на 14 февруари

---

[128] Никова, *Г. Модренизациятга през 70-те и 80-те години – мит или реалност*, с. 186; *40 години социалистическа външна търговия на НР България*. С., 1986, с. 39; Богатуров, А. Д., Аверков, В. В. *История международных отношении 1945–2008*, с. 226; Вачков, Д., Иванов, М. *Българският външен дълг 1944–1989*, с. 156–157.

[129] Кандиларов, Евг. *България и Япония*, с. 143.

[130] Вачков, Д., Иванов, М. *Българският външен дълг*, с. 158.

[131] Никова, Ек. *Балканите и европейската общност*, с. 163.

[132] ЦДА, ф. 378Б, оп. 1, а. е. 878, л. 1–11.

1973 г. Бюрото на МС утвърждава специална Наредба за доставка на комплексни обекти, за износ и за извършване на строително-монтажна, проектантска, геолого-проучвателна и минна дейност в чужбина. Изпълнението на наредбата се възлага на ДСО „Техноекспортстрой", който координира дейността на 18 специализирани проектантски институти и филиали към съответни отраслови министерства и ДСО[133]. Тази активност е свързана и с политиката на СССР към Третия свят. В края на 60-те и началото на 70-те години Кремъл се стреми да обвърже икономически своите зони на влияние там с цел да запази геополитическите си позиции. Той насърчава и останалите страни членки на СИВ към това. През 1973 г. към Международната инвестиционна банка на СИВ е учреден специален фонд за кредитиране на икономически, технически и технологически инициативи за развиващите се страни. Фондът е в размер на 1 млрд. преводни рубли, а първата вноска е 8 млн. преводни рубли. Първоначално тази стъпка има икономическо оправдание. Българската продукция намира пазари в някои от икономическо слабите страни като Ангола, Мозамбик, Етиопия, Нигерия, Афганистан и др., но впоследствие тяхната неплатежоспособност ще постави под въпрос ефективността на следваната политика[134].

Но дотогава оптимизмът да се повишава техническото и технологично ниво чрез контакти с високоразвития Запад, след като се откриват нови пазари в Третия свят, определя икономическата политика. Именно през 1973 г. е преценено, че България изостава от останалите членки на СИВ в усилията си за промишлено кооперирane. От 1966 г., когато е сключен първият договор с френската фирма „Рено" за монтаж и продажба на леки коли, до средата на 1973 г. България е подписала 25 договора с фирми от 10 капиталистически страни. В същото време по неофициална информация Унгария има над 260 договори за промишлено кооперирane с капиталистически страни, а броят на смесените фирми с унгарско участие надхвърля 100. Полша благодарение на подписаните 350 договора за кооперирane произвежда такава крайна продукция като металорежещи машини с цифрово-програмно устройство, турбини, леки коли и др. А Румъния – дори хеликоптери, кораби и други по-сложни машини[135]. За да навакса изоставането на България висшето партийно и държавно ръководство приемат специален документ, стимулиращ създаването на такива съвместни предприятия.

Това е издаденият през 1974 г. Указ № 1196 на Държавния съвет *„за икономическо, производствено и научно-техническо сътрудничество с чуждестранни юридически и физически лица"*, в който се очертават взаимните права и задължения при осъществяване на сътрудничеството между България и развития Запад[136]. Този указ регламентира възможностите за кооперирane с чуждестранни фирми и физически лица и такива стопански единици в промишлеността, селското стопанство, търго-

---

[133] Никова, Г. *„Флиртът" на България със Западна Германия през 70-те и 80-те години на XX век.* – В: *Историята – професия и съдба. В чест на член-кор. д. ист. н. Георги Марков.* С., 2008, с. 564–568.

[134] Христов, Хр. *Тайните фалити на комунизма*, с. 207.

[135] ЦДА, ф. 1Б, оп. 58, а. е. 81, л. 68–70

[136] ДВ, бр. 46, 14 юни 1974.

вията и др. под., имащи статут на юридическо лице. За успешното осъществяване на кооперирането поне един участник от българска страна трябва да притежава външнотърговски права, т.е. задължителен участник в кооперирането е някоя от българските външнотърговски организации (ВТО). Указ № 1196 допуска кооперирane с чужда фирма в следните пет основни категории дейности: съвместно изграждане или модернизиране на производствени мощности; съвместни изследвания, проектиране или планиране; съвместно производство на стоки на базата на лицензии, обмен на ноу-хау, насрещна търговия или бартерни сделки; съвместно изграждане или доставяне на проекти *„под ключ"*; основаване на съвместни предприятия само извън България. Така указът правно регламентира новата постановка в научно-техническата и стопанска политика страната да се възползва от чуждия технически и технологически опит, но без да се допускат в икономиката преки *„западни"* инвестиции.

За по-доброто координиране на сътрудничеството с високоразвитите страни през 1976 г. към МС е създадена Комисия за икономическо и научно-техническо сътрудничество, на която са подчинени и всички двустранни комисии с капиталистическите държави. Председател на Комисията е Андрей Луканов, който от 1972 г. е зам.-министър по външната търговия. Съществен принос за развитие на икономическите отношения със западните държави през втората половина на 70-те години имат и министърът на външната търговия Христо Христов, членът на ПБ и секретар на ЦК Огнян Дойнов, и председателят на Държавния комитет за наука и технически прогрес Начо Папазов. Но според Господинка Никова фактът, че през 1976 г. Луканов е и зам.-министър-председател, говори за голямото значение, което се отдава на тази комисия за провеждане на новата политика за стопанска модернизация чрез сътрудничество с развитите западни страни[137]. Луканов оглавява Комисията за икономическо и научно-техническо сътрудничество към МС до 1980 г. включително, а от 1981г. до 1986 г. е постоянен представител на НРБ в СИВ в Москва. От средата на 80-те до средата на 90-те години той ще играе една от основните роли в преустройството на системата и прехода към капитализъм в България. Така на политическата сцена излиза друга важна фигура, свързана с търговско-икономическите връзки със западните страни.

Личната история на Луканов за разлика от тази на Огнян Дойнов е обременена от моменти, които имат особена тежест в тогавашната партийно-политическа система, но които винаги ще хвърлят сянка на съмнение върху качествата му. Има се предвид произходът на Луканов, ореолът му на партиен аристократ и най-вече на човек на Кремъл, както се възприема и досега този български политик. Той е трето поколение представител на комунистическа фамилия, чиито членове дълго време са живели в емиграция в СССР и са заемали редица ръководни длъжности в партията и държавата. Това му осигурява *„летящ старт"* в кариерата. Луканов завършва Института за международни отношения (сега МГИМО) в Москва и има известен опит както в отдел „Икономически, СИВ и Общ пазар" в МВнР (1963–1965),

[137] Никова, Г. *Модернизацията през 70-те и 80-те години – мит или реалност*, с. 186.

така и като началник-отдел „Международни организации" при Министерството на външната търговия (1966–1968). През 1969–1972 г. е първи секретар в Постоянното представителство на НРБ в ООН в Женева. През 1972 г. той става зам.-министър на външната търговия. Тогава той е на 34 години.

Според изследователи и мемоаристи, водещ в кариерното развитие на Луканов е не само и не толкова произходът, колкото т.нар. *„съветска връзка"*, разбирана в най-широк смисъл на думата. В началото на кариерата – това е дипломата му на отличник на престижния московски институт. В зенита на кариерата *„съветската подкрепа, с която Луканов разполага"* кара Живков да го издига – но до определено ниво – така и не го прави член на Политбюро. А Огнян Дойнов твърди, че Живков е *„имал представа за връзките на Луканов със съветските секретни служби и от една страна е искал да им угоди, като го издига, но е бил предпазлив и не му се е доверявал достатъчно"*[138]. Едва ли ще може да се докаже някога какви са били точно връзките на Луканов в Москва – лични, служебни и/или с тайните служби и кога са се проявили. Но така или иначе издигането на Луканов на такъв важен пост през 70-те години като зам.-министър на външната търговия и председател на Комисията за икономическо и научно-техническо сътрудничество към МС е важно да бъде отбелязано. Защото всички описват интелигентността на Луканов, широката му обща култура, знанията на чужди езици, натрупания опит в Женева и в контактите със западни и съветски партньори като впечатляващи. Това, заедно с гарантираната от произхода и *„съветската връзка"* политическа благонадежност на Андрей Луканов, правят поемането от него на външната търговия и научно-техническото сътрудничество сполучлив ход на Живков. Живковият любимец Огнян Дойнов също го определя като *„добро за България"*[139]. Дълго време отношенията между Огнян Дойнов и Андрей Луканов са много добри и те работят в синхрон за развитие на външната търговия и за внедряване на новите технологии от Запад. Затова, по повод отстраняването на технократа Дойнов от управлението на икономиката през 1988 г., благодарение и на задкулисните действия на Луканов в Кремъл, Искра Баева справедливо отбелязва, че това не е резултат от противоречия в техните икономически възгледи – те съвпадали, а е резултат на политическата конюнктура[140]. Самият Дойнов обяснява свалянето си с личностните качества на Луканов – болезнена амбициозност, интригантство, завист – които той дълго време не забелязвал в хода на съвместната им работа[141].

В средата на 70-те години двамата – Огнян Дойнов и Андрей Луканов като представители на новата технократска и менаджерска вълна в управлението са най-силно ангажирани с политиката за отваряне към високоразвитите страни. Те действат в една и съща посока. Тогава желаното промишлено кооперирание става

---

[138] Дойнов, О. *Спомени*, с. 221.

[139] Пак там, с. 217.

[140] Баева, И. *Комунистът от трето поколение, който започва да възстановява капитализма. Андрей Луканов.* – В: *Български държавници 1944–1989*, С., 2005, с. 244.

[141] Дойнов, О. *Спомени*, с. 218–220.

ядро на икономическото сътрудничество между Изтока и Запада. То има най-различни форми, сред които преобладават съвместните производства и специализация. Те заемат 45,2% от целия обем промишлено кооперирание, осъществено между социалистически страни и западни страни през 70-те и началото на 80-те години. Основно това кооперирание е насочено към отраслите с производствено предназначение: 25% – в химическата промишленост, 18,4% – в машиностроенето, 17,6% – в електротехническата и електронната промишленост, 12,9% – в транспортно оборудване, 16,8% – в металургията[142]. Но най-желани са онези форми на промишлено кооперирание, при които западният дял в него се заплаща с продукция от новопостроените обекти или поне тази продукция се изнася в трета, развиващата се страна. Делът на тези подвидове на промишлено кооперирание е сравнително по-нисък. Така т.нар. компенсационни съглашения от „нов тип" (връщане на кредита с продукция) съставят 17,4% от общия обем, предоставяне на лицензи срещу готова продукция – 6,1%, т.нар. тристранно сътрудничество (с реализация на продукцията на трети пазари) – 6,5%. Отделно в обема на промишлено кооперирание 16,9% се пада на съвместните предприятия[143]. Както се посочи Указ № 1196 от 1974 г. съдейства преди всичко за установяване на промишлено кооперирание за производство на конкретни видове машини или обща дейност в научно-технологичните изследвания и разработки със страни от СИВ и със западни страни, но не разрешава създаване на съвместни предприятия на територията на страната. Въпреки тези ограничения в контактите със западния бизнес промишленото кооперирание през 70-те години и по-сетне е смятано за важен стимул за модернизиране на българското производство. Заедно с това чрез него българските и въобще източноевропейските предприятия се надяват да получат достъп до модерни технологии, недостъпни за СССР заради забраните на КОКОМ[144].

За тези надежди допринася фактът, че за разлика от търговските договори с трети страни, Европейската икономическа общност не налага ограничения на страните членуващи в нея, за сключване на споразумения за промишлено и техническо сътрудничество. Това също е благоприятна предпоставка за подписване на дългогодишни двустранни спогодби за икономическо, индустриално, научно и техническо сътрудничество с водещи членки на Общността[145]. Друго важно обстоятелство е, че от 60-те години насетне в развитите страни се извършва преход към комплексно, автоматизирано и роботизирано производство, известно и като трета индустриална революция. Тя е съпроводена със голяма концентрация на производството и капитали, с появата на нови мощни монополистически обединения, в някои от които с акции участва и държавата. В този индустриален подем ролята на държавата в икономиката е огромна и по отношение на пазара на труда, и по отно-

---

[142] Кандиларов, Евг. *СИВ vs ЕИО. Политически и икономически отношения между Социалистическата общност и „Общия пазар".* – В: *Интеграционните процеси през 60-те години на XX век.* С., 2013, с.171.

[143] Пак там, с. 171–172.

[144] Цачевски, В. *Българският комунизъм.* С., 1993, с. 283–285.

[145] Огнянов, Л. *Дипломация на съвременна България*, с. 172–173.

шение на новите производства и технологии, за да могат големите корпорации да са конкурентноспособни на световните пазари[146]. Това също съдейства за установяване на полезни икономически и научно-технически отношения между западните страни и партията-държава България. Появяват се реални възможности страната да осъществява догонващата си модернизация като черпи опит и капитал и от западния първообраз на модела, а не само от съветското копие. Друг е въпросът, че въпреки тези спогодби не винаги се стига да промишлено кооперирane между български производители и водещи западни фирми[147].

Така например през 1974 г. България подписва дългосрочна спогодба за развитие на икономическото и научно-техническото сътрудничество с Финландия, както и два рамкови договора за производство на сонди и за производство на хладилна техника. Финландия доставя и оборудване за целулозно-хартиената промишленост в страната. Тя обаче не се ангажира със задължението да обвърже плащането чрез произведената продукция или други форми на кооперирane[148].

През 1974 г. е парафирана, а през 1975 г. е подписана такава дългосрочна спогодба и с Кралство Белгия. Двете страни приемат програма за конкретните области на съвместна работа в областта на растителната защита, химическата промишленост и производството на зеленчуци и плодове и консервната промишленост. Но и това не довежда до желаното промишлено кооперирane. Едно от редките изключения е производството на телевизори в България с белгийски компоненти, като част от продукцията се изнася за Белгия, а останалата част – се предлага срещу валута в магазините на „Кореком"[149].

Интерес към България и развитие на икономическото и научно-техническо сътрудничество проявяват и други западноевропейски страни като Италия, Франция и Гърция. По-отворени за кооперирane с български производители са гръцки фирми. Така през 1979 г. гръцката фирма „Елвито" подписва двустранен договор за монтаж на български стругове в Гърция. Създава се и втора смесена фирма за производство и продажба на гръцки пазар на български металорежещи машини[150].

Най-голяма динамика през периода 1975–1980 г. в икономическата и научно-техническата, както и политическата сфера, отбелязват българо-западногерманските отношения. Те се активизират особено след 1973 г. и най-вече след първото официално посещение на Тодор Живков в Бон през 1975 г. Тогава страните сключват Спогодба за развитие на икономическото, промишленото и техническото сътрудничество. В нея се предвижда промишлено кооперирane в областта на електрониката и електротехниката, машиностроенето и металургията, леката промишленост, производството на мебели. Подписват се и генерални споразуме-

---

[146] Мирчева, Хр. *Съвременна история. Светът в историята на XX век*, с. 527–532.

[147] Костов, Ал. *От противници в Студената война до партньори в Европейския съюз*, с. 38.

[148] Никова, Г. *Модернизацията през 70-те и 80-те години – мит или реалност*, с. 188.

[149] Костов, Ал. *От противници в Студената война до партньори в Европейския съюз*, с. 38–39.

[150] Никова, Г. *Модернизацията през 70-те и 80-те години – мит или реалност*, с. 191.

ния за сътрудничество с водещи германски концерни като „Тисен", „Даймлер Бенц", „Сименс", „Хьохст". Водят се преговори с ръководствата на „АЕГ-Телефункен", „ГХХ", „Линде", „БАСФ" и „Лурги" и други банкови и търговски институции, на текстилни, мебелни и обувни фирми. През октомври 1977 г. в България пристига на официално посещение германският външен министър Ханс Дитрих Геншер. През юли 1978 г. българският външен министър Петър Младенов връща визитата. На Пловдивския международен мострен панаир през 1978 г. участват 120 западногермански фирми. През 1978 г. е подписано ново споразумение за задълбочаване на сътрудничеството в областта на черната и цветната металургия, леярството, машиностроенето, вътрешнозаводския транспорт, складовото строителство, производството на тръби и др. Предвижда се и активизиране на сътрудничество в сферата на транспорта, услугите, туризма, химическата и леката промишленост. През ноември с. г. се сключва спогодба и между Българската търговско-промишлена палата и Източния комитет на немската икономика[151].

Живков установява отлични отношения и с водача на една от най-големите партии Християн-социалния съюз и министър-председател на провинция Бавария от 1978 г. до смъртта му 1988 г. – Франц Йозеф Щраус. А през 1979 г. на официално посещение в България пристига федералният канцлер Хелмут Шмит. Възходящото високо равнище на политически и икономически отношения между двете страни се отразява благотворно на модернизацията на индустрията. Само за периода 1975–1980 г. в списъка за реконструкция и модернизация със западногермански технологии и инсталации се включват 55 български завода и предприятия от леката и тежката промишленост. Подписват се 32 договора за кооперирано производство. Вносът на комплексни обекти се обвързва със съвместно участие на трети пазари[152].

Въпреки че не се стига до двустранна междуправителствена спогодба за научно-техническо сътрудничество, отношенията и в тази важна за модернизацията на България насока се развиват твърде положително. ДКНТП и посолството на НРБ в Бон разработват програма за активизиране на преки контакти между български и западногермански организации и институции. През 1981 г. са договорени 142 специализации на българи от фондация „ДААД"[153].

През втората половина на 70-те години продължава да е силно и японското участие в стопанската модернизация. Водещи японски концерни, фирми и банки участват във вноса, изграждането и пускането на 29 комплектни обекта и инсталации за електрониката, металургията, енергетиката, машиностроенето, строителната, химическата и леката промишленост. През март 1978 г. по време на втората визита на Тодор Живков в Япония се подписва междудържавна Спогодба за икономическо, промишлено и научно-техническо сътрудничество за периода до 1990 г., а на България е отпуснат кредит от 120 млн. долара. Както резюмира в типичния си

---

[151] Пак там, с. 189.

[152] Никова, Г. *„Флиртът" на България със Западна Германия...*, с. 568–569; Баева, И. *Тодор Живков*, с. 85.

[153] Никова, Г. *„Флиртът" на България със Западна Германия...*, с. 570.

стил Живков пред Политбюро на ЦК на БКП: „*По същество ние постигнахме всички набелязани цели. Не постигнахме и не получихме само това, което не поискахме*". На базата на видяното и постигнатото при тази визита, Живков и неговият екип предлагат на ПБ на 13 март 1979 г. „Програма за развитие на отношенията на НРБ с Япония до 1990 г.". В нея основно място е отделено на икономическото сътрудничество – и по-точно: „*...към засилване на сътрудничеството с водещи японски фирми в областта на електрониката, микроелектрониката, автоматизацията и роботиката, тежкото машиностроене, химията, битовата електроника и инженеринговата дей*ност."[154]

Развитието на търговско-икономическите и производствени отношения на България с развитите страни през 70-те години и особено през втората половина на това десетилетие модернизират икономиката, отварят страната към нови технологии и маркетинг, както убедително разкриват в своите изследвания Г. Никова, Евг. Кандиларов, Нако Стефанов и др. Но всички те показват, че тези отношения срещат трудности поради недоброто качество на производството, проблемите със сервизната база и други пододобни неща в България, което затруднява пълноценното използване на възможностите за модернизиране и най-вече за реализиране на производството извън пазарите на СИВ. Така например японските специалисти през 1977 г., пристигайки в страната, се запознават на място със състоянието на техническата база, производствената система, търговските възможности и сервизни механизми в областта на машинни части, стандартни мотори, хидравлични машини, електронни уреди и електрокари. Те констатират, че не само на японския пазар, но и чрез японски производители на пазарите на развиващите се страни тези български изделия няма да могат да се продават, както би желала българската страна[155]. А целта е получаване на конвертируема валута, тъй като тя не се използва в СИВ и затова е дефицитна и в страната, и в Източния блок.

Като се имат предвид основанията за японския скептицизъм, съвсем обяснима е провежданата настъпателна търговско-икономическа политика в Третия свят. За нея българските стопански дейци търсят съдействието на западноевропейските си партньори. Така „Техносторой" и германският концерн „АЕГ-Телефункен" през 1981 г. реализират първата си съвместна доставка на кранове в Турция. Страната води и печели преговори за подизпълнител в проекти на западни фирми. Така с концерна „Тисен" се договаря съвместно участие в строителство на металургичен завод в Нигерия, а с „ГХХ" – на подобен завод в Либия. Износът на оборудването и участието в строително-монтажните работи на изгражданите обекти често се кредитира от българската страна. Това води до натрупване на външен дълг към западните държави в конвертируема валута[156].

Друг проблем в политиката за модернизация през 70-те години засяга събирането на научно-техническа информация и закупуването на лицензии от

---

[154] Пак там, с. 187–194.

[155] Кандиларов, Евг. *България и Япония*, с. 150, бел. 36.

[156] Никова, Г. *Модернизацията през 70-те и 80-те години – мит или реалност*, с. 190.

западните производители. Само през 1974 г. са дадени 75 млн. лв. за внос на лицензи. Но проблемът е в тяхното „побългаряване", което снижава ефекта от внедряването им в български условия. Освен това често се внасят остарели машини и технологии, със скъпо поддържане[157]. Предвид всичко това заемите за промишлено модернизиране на икономиката по западни лицензи ще се окажат опасна илюзия. Защото модернизирайки своята производствена база, България разчита така или иначе да пласира високотехнологичните си стоки на съветските пазари. Те са непретенциозни по отношение на качеството или иновативността на изделията, и което е по-неприятно – разплащането при тях е в преводни рубли[158]. Т. Живков има ясното съзнание, че контактите със западните страни са успешни до голяма степен, защото страната е в близки отношения със СССР. Така по време на своето посещение през март 1978 г. в Япония Живков рекламира значението на страната пред японската телевизия НТВ: *„България е неголяма страна, малка страна с население, което наближава 9 млн. души. Но грешка би било да се разглежда България само от гледна точка на нейната територия и население. Трябва да се разглежда нейният международен авторитет, преди всичко нейният авторитет сред социалистическите страни и нейната близост със Съветския съюз"*[159].

„Близостта със СССР" дава възможност и за провеждането на селективна, избирателна научно-техническа политика, която се цели в най-модерните направления. Преценено е, че развитието на българската електронна промишленост през 1971–1977 г. като едно от най-авангардните производства е постигнало големи окуражителни успехи. Производството е нараснало 3,5 пъти, а износът – над 5 пъти. Делът на електронната и електро-техническата продукция е 15% от общия износ, от който половината е електронноизчислителна техника. Тези данни свидетелстват, че страната не само създава материално-техническа база и кадри за развитие на електрониката, но извоювайки специализация в СИВ, става крупен износител на такава индустрия. Но екипът на Огнян Дойнов, подготвил тази информация, вижда и недостатъците и проблемите в развитието на електрониката като основно направление на научно-техническия прогрес. Те, от една страна, са свързани с ограничените възможности за обновяване и разнообразяване на номенклатурата и за своевременно адаптиране към търсенето на българския и на международния пазар. От друга страна, по-голяма част от произвежданите в страната компоненти, които се вграждат в електронните изделия, се оказват с неколкократно по-висока цена отколкото аналогичните части от западни и социалистически страни. Причините са познатите за всяко промишлено производство: недостатъци в организацията на производството, преразходът на суровини и материали, голям брак, недостатъчно използване на производствените мощности и др.

---

[157] Биков, М., Мицев, Н., Начев. *Икономическата криза в България: причини и последици*. С., 1992, с. 102–105.

[158] Никова, Г. *Модернизацията през 70-те и 80-те години – мит или реалност*, с. 186.

[159] Цит. по Кандиларов, Евг. *България и Япония*, с. 188, бел. 125.

А това прави икономически неконкурентноспособни произвежданите в България и с български части електронни калкулатори, електронни каси, електронни измервателни уреди, импулсни регулатори за електрокари, технически средства за съобщителна техника, автоматика и битова радиоелектроника[160]. Затова се поставя задачата да се създават принципно нови изделия, а също така да се произвежда богата гама от модифицирани изделия с многоцелево предназначение. И най-вече да се развива микроелектрониката, *„да се усвояват малки и евтини мини- и микрокомпютри за управление на технологичните процеси и за производствата на оборудване и математическо осигуряване на връзката на електронно-изчислителната техника с приборите и средствата за автоматизация"*[161].

Хората около Огнян Дойнов следят световните тенденции и бързо ги залагат в българската практика. Защото първият персонален миникомпютър Apple I е създаден през 1976 г. и до 1980 г. вече има трета версия на този компютър[162], а в България през 1977 г. вече се замисля производство и програмно обслужване на миниперсонален компютър. Явно използването на постиженията на науката в производството, както и съществуващият научно-технически потенциал в края на 70-те години (по това време в науката и научното обслужване са заети над 60 хил. души, а в народното стопанство работят над 220 хил. специалисти с висше образование) дават основание на Дойнов да заложи такава амбициозна стратегия. Разчита се, че тя ще трябва да преодолее два основни недостатъка. Единият е по-високата себестойност на произвежданите в страната електронни изделия. Вторият проблем е, че произвежданата електронна техника е предназначена основно за обработка на информация и по-малко за управление на производствените процеси[163]. Вижда се, че макар и съобразена с най-съвременните постижения, научно-техническата политика продължава да бъде мислена и насочвана преди всичко за реалната икономика и за индустриализацията. Докато на Запад тя вече се преориентира към сферата на услугите и непосредственото потребление.

Огнян Дойнов предлага посочените насоки в развитието на електрониката, които заедно с роботиката, химията и биологията са приети на пленума от 20–21 юли 1978 г. като стратегически за научно-техническия прогрес. На тях ще се разчита коренно да променят облика на икономиката, с оглед световните постижения в условията на криза на промишлените суровини в световен мащаб, а също и управлението на все по-усложнените процеси на производство. Пленумът поставя задачата България да заеме челни позиции в развитието на електрониката, като бързо се усвояват най-новите постижения и така се постигне широка електронизация на народното стопанство. Заедно с това развитието на електрониката е видяно и като основа за внедряване на автоматизирана система на управление и в областта на културата, образованието, здравеопазването и бита на хората.

---

[160] Стефанов, Н., Кандиларов, Евг. *Иновации и иновационна политика в България...*, с. 294–296.

[161] Пак там, с. 296.

[162] Цените им варират между 4500 и 7800 щатски долара.

[163] Стефанов, Н., Кандиларов, Евг. *Иновации и иновационна политика в България...*, с. 295–296.

Второто направление в развитието на НТР е роботиката. С оглед на тази тенденция е планирано да се осъвремени машиностроенето и да се подобри структурата на износа на машиностроителни изделия. Трето направление е интензифицирането на химическата индустрия и развитие на модерни направления на химизацията на редица отрасли, а също и на бита. Четвъртото направление е биологията и биотехнологиите. Пленумът подчертава, че това е магистрално ново и революционно направление за решаване на редица жизнено важни проблеми като преодоляване на недостига на белтък за народното стопанство, увеличаване на селскостопанската продукция чрез използване на естествена защита и биостимулатори, запазване на биологическото разнообразие чрез ефективни методи за рационално използване и обогатяване на естествените растителни и животински ресурси, подобряване на растителните и животинските видове върху основата на молекулярната биология и генетика, създаване на нови високоефективни и разнообразни суровини и материали, енергийни източници и технологии[164].

От начертанията на тази стратегическа програма може да се направи изводът, че България предвижда през следващото десетилетие да премине от фабрично-машинното към комплексното, автоматизирано и роботизирано производство, т.е. да реализира т.нар. трета индустриална революция. Това се потвърждава и от обявения на Националното съвещание на партийните, държавни и стопански ръководители на 31 октомври 1979 г. курс за интелектуализация на народното стопанство[165]. Този курс трябва да докаже предимствата на социализма пред капитализма, тъй като интелектуализацията с цел ефективно производство не е заради максимални печалби (както е при капитализма), а по-пълно и комплексно да се задоволяват материалните и духовни потребности на хората (каквато е мобилизационната цел при социализма). Увлечението по интелектуализацията намира широка разгласа и в средствата за масова информация, и в научни и партийни мероприятия, с които се обосновава поредното усилие на властта да достигне високоразвития Западен свят. Ражда се пропагандният лозунг *„Българската нация – нация техническа"*, който краси различни сгради и рубрики на вестници. Но това става в момент, когато в световен план започва преходът към четвъртата индустриална революция – постиндустриалната, информационната.

---

[164] ЦДА, ф. 1Б, оп. 65, а. е. 5, л. 2–50.

[165] Стефанов, Н., Кандиларов, Евг. *Иновации и иновационна политика в България...*, с. 296.

4. Подготовката на инженерно-технически и стопански кадри

В началото на 70-те години във връзка с политиката за интензификация и интелектуализация на икономиката отново се налагат количествени и качествени промени в подготовката на инженерно-техническа интелигенция. Така на X конгрес на БКП в Отчетния доклад на ЦК на БКП от 20 април 1971 г. Т. Живков отчита постъпателното нарастване на дела на специалистите с висше образование в сравнение с предходната петилетка: на 1000 души в производството се падат тогава 23 специалисти с висше образование спрямо 20 през 1966 г., а на 10 000 души имало 191 висшисти през 1971 г. срещу 146 през 1966 г.[166] Въпреки това на конгреса се поставя задачата да продължи увеличаването на специалисти с висше образование като през периода 1971–1975 г. се планира техният брой да расте с изпреварващи темпове в сравнение с тези на средните и изпълнителските кадри. От предвижданите 65 хиляди млади специалисти в края на петилетката се планира над 26 хил. да са инженери. За целта се предвижда 2 пъти да се увеличи финансирането на висшите училища през първата половина на 70-те в сравнение с периода 1966–1970 г.[167]

На този форум се потвърждава новият принцип на ръководство и управление на науката и висшите училища – интеграция на база на най-пълноценно използване на техния потенциал и за целите на науката, и за целите на обучението. Защото *„в условията на научно техническата революция дейността на специалиста с висше образование придобива все повече научноизследователски характер. Това изисква висшите учебни заведения да се развиват като крупни центрове за научно творчество"*[168].

Тези високи цели на висшето образование са подобни на задачите в подготовката на изпълнителски кадри в промишлеността и селското стопанство. Оказва се, че те са още с ниско ниво на образование – през 1967 г. средно за страната на едни промишлен работник са се падали 6,6 завършени учебни години, на един *„селскостопански труженик"* – 4,2, на един служител – 10,1 учебни години, на представител на *„изпълнителската интелигенция"* – 14,5 учебни години, а на представител на *„творческата интелигенция"* – 15,3 уч. години[169]. За да се намали тази разлика, се предлага да се въведе всеобщо единно средно политехническо образование чрез сливане на общообразователния и трудово-професионалния режими на обучение. Така се очаква да се подобри качеството на подготовката на средните технически кадри и да се повиши нивото на кадрите за нуждите на модерното икономическо развитие.

Заедно с това на X конгрес се поставя актуалната и днес задачата за непрекъснатото обучение през целия живот с оглед непрекъснатото усложняване на икономиката

---

[166] Живков, Т. *За коренно преустройство и по-нататъшно развитие на социалистическата образователна система. Из отчетния доклад на ЦК на БКП пред Десетия конгрес на партията, 20 април 1971 г.* – В: Живков, Т. *Образователното дело – дело всенародно.* Т. 2, с. 145.

[167] Пак там, с. 148–149.

[168] *Програма на БКП, приета единодушно на X конгрес на БКП, 24 април 1971 г.*, с. 82.

[169] Живков, Т. *За коренно преустройство и по-нататъшно развитие на социалистическата образователна система*, с. 145.

и процесите в обществото. Това обучение е видяно и като самообразование, и като организирани форми за следдипломна квалификация на кадрите. Замислена е цялостна програма за следдипломна квалификация, за опресняване на знанията и преподготовка на кадрите, която да бъде *„мощен лост за развитие на техническия прогрес, за повишаване на ефективността* [...], *за преодоляване на тясната специализация"* на кадрите[170]. Целта на образованието и на висшето в частност е формиране на *„висококвалифицирани кадри", „творчески личности", „възпитани в комунистически дух, верни на партията, с висока духовна и физическа култура"*[171]. Специално внимание е отделено на разширяването на икономическото образование, осъзнато като необходимо преди всичко за ръководните стопански и обществени органи и организации, но и за цялото население. Това внимание прозира и в специалното Постановление на МС и ЦК на БКП от ноември 1971 г., а и по-късно в решенията на двете национални партийни конференции от март 1974 и април 1978 г.[172]

На проблемите на преустройството на науката и висшето образование е посветен и пленумът от 10 октомври 1971 г. На него отново е подчертано, че науката трябва по-ефективно да се свърже с практиката и с подготовката на кадри, че не може да се развива наука заради самата наука във вид на фундаменталните изследвания, а тя трябва да има приложен и развоен характер. *„На нас, за по-нататъшното развитие на социалистическата ни родина е от жизнено значение науката и научните изследвания да се съчетават с нуждите на обществената практика, в това число и с формирането на висококвалифицирани кадри"*. Интеграцията между науката и образованието трябва да осигурява ефективност и *„всестранен напредък на обществото и многостранно развитие на личността"* – пропагандира идеите на пленума Живков[173]. Тези постановки произлизат както от западния опит, който се заимства, а също от много добрите резултати на пилотния модел на интеграцията на Математическия факултет на СУ и Института по математика и механика при БАН през 1969/70 г. Окуражено от успеха, просветното министерство решава да възложи на всички ВУЗ и факултети на СУ подобни модели за интеграция[174].

В духа на очертаната политика към висшето образование се осъществява през 1972 г. и 1973 г. многоцелева интеграция между науката и висшето образование. Създава се нов тип научно-организационни структури: Единни центрове за наука и подготовка на кадри по различни направления. На първо място това става между научните институти на БАН и факултетите на Софийския университет под форма-

---

[170] *Програма на БКП*, с. 83.

[171] Пак там, с. 81.

[172] Видолова, М. *Политиката на БКП за планиране на образованието на кадрите*. – В: *Хиляда и триста години България и българското образование*, С., 1983, с. 408–409.

[173] Живков, Т. *Науката и образованието в служба на живота*. Реч на тържествен митинг по случай откриването на университета „Кирил и Методий" във Велико Търново, 14 октомври 1971 г. – В: Живков, Т. *Образователното дело – дело всенародно*. Т. 2. С., 1980, с. 164; По-подробно: Христиди-Маринова, Р. *Висшето образование*, с. 108–121.

[174] Мигев, Вл. *Висшето образование в България през 60-те и началото на 70-те години на XX век*. – В: *Исторически преглед*, 2005, № 5–6, с. 158.

та на 9 единни центъра за наука и подготовка на кадри, които дават възможност на опитни и най-изявени специалисти в научноизследователските институти да се свържат с учебно-преподавателската и възпитателната дейност сред студентите и с подготовката на млади научни кадри в Университета.

Единните центрове обхващат 90% от научния потенциал на БАН и Софийския университет, обединени в 10 факултета, 32 института на Академията, 13 централни лаборатории и 2 самостоятелни секции. Подобна интеграция се осъществява и в областта на медицината със създаване на Медицинска академия като учебно-научен комплекс, обхващащ 4 висши медицински института - в София, Пловдив, Варна и Плевен, ИСУЛ и научно-изследователски институти в системата на Министерството на народното здраве. Трети такъв център се създава на база на Висшия институт за физическа култура и спорт – Единен център за наука и подготовка на кадри по физическа култура[175].

Но практиката показва, че адекватният замисъл – висшето образоване да държи сметка за последните постижения на науката, и новостите в науката, техниката и културата да навлизат непосредствено в процеса на обучение и така студентите, след завършване, да могат да ги прилагат в практиката – не довежда до решителни промени. Особено голямо участие на академичните учени в образователния процес в СУ не се отбелязва. Както и преди, отделни учени са канени да четат лекции или спецкурсове, да ръководят аспиранти, но основните лекционни курсове се водят от преподавателите в университета. Ето защо интеграцията се оказва повече на книга, не дава търсения ефект и затова тя не е приложена в други звена, в това число и в интересуващите ни инженерно-технически сфери[176].

На X конгрес отново се чуват позабравените постановки[177] за необходимостта от увеличаване на процента на млади работници в общия брой на студентите. Изтъква се, че тази промяна в социалната структура на студентството се налага от *„интересите на нашето общество"*[178], но по-скоро тя е продиктувана от интересите на управляващите. Очевидно, Пражката пролет '68, както преди това размразяването в средата на 50-те години, ги кара да гарантират стабилността на режима с познатата рецепта – увеличаване на работническия елемент сред студентската младеж, която е най-активен слой от обществото и от която се рекрутират ръководните кадри. Социоложката Пепка Бояджиева интерпретира това увеличаване като поредна реакция въобще срещу засилване на ролята и позициите на интелигенцията през 60-те години[179]. Самият Живков си дава сметка, че гарантирането на

---

[175] Танев, Ст. *Социалистическият възход на българското висше образование (9.IX.1944 - 1984)*, с. 31–32.

[176] Мигев, Вл. *Висшето образование* в *България през 60-те и началото на 70-те години*, с. 158.

[177] В Наредбите за прием на студенти от 1955 до 1970 г. не се предвижда привилегирован достъп на младежи до висше образование по социален признак.

[178] Живков, Т. *За коренно преустройство и по-нататъшно развитие на социалистическата образователна система*, с. 149.

[179] Бояджиева, П. *Социалното инженерство. Политики за прием във висшите училища...*, с. 152.

„политическата благонадежност" на студентите чрез ОФ-бележките, които продължават да се издават, са изживели времето си[180]. Ето защо, едновременно с увеличаване на приема на студенти, с Разпореждане № 354 на МС от 3 октомври 1972 г. е възстановена системата на рабфака. Подготвителните осем месечни курсове за кандидат-студенти от средите на работническата и селската младеж вече са към ВУЗ, защото възстановената през 1971 г. практика на курсове към окръзите не дава очакваните по-качествени резултати[181]. Към началото на 80-те години такива курсове има към 22 висши учебни заведения: 10 технически, 4 университетски, 3 икономически, 3 медицински и 2 селскостопански.[182]

Много по-строги са вече изискванията към участниците в тези курсове. Те трябва да имат средно образование, да работят в материалното производство, да участват активно в обществено-политическия живот на трудовия си колектив и да са отслужили или освободени от военна служба. Общият им успех от дипломата за средно образование не трябва да е по-нисък от добър 4.00, а техният непрекъснат трудов стаж да не е по-малко от 2 години[183].

След завършване на курсовете с необходимия успех от положените изпити (най-малко добър 4,00) на курсистите се осигурява директен достъп до ВУЗ, но те са длъжни да се учат добре и да работят най-малко 5 години в предприятието, което ги е изпратило и им е осигурило издръжка по време на следването или в което ще бъдат разпределени[184]. От 1978 г. работническите курсове трябва да подготвят резервни кадри с висше образование за нуждите на окръзите, които да са на отчет към окръжните комитети на БКП. През 70-те и началото на 80-те години делът на тези студенти е 20–15% от планирания прием, а в техния подбор голяма роля има както стопанското ръководство, така и това на окръжните народни съвети и на окръжните комитети на ДКМС[185]. Но тогава в рабфака отиват не толкова представители на работничеството, колкото младежи с връзки, които по този начин преодоляват трудните приемни изпити във ВУЗ. А това обстоятелство допълнително ще настройва обществото срещу тази форма на попълване на интелигенцията.

Наред с този *„качествен"* подбор на студентите според разбиранията на управляващата партия успешно се реализират и решенията на X конгрес на БКП за количествено увеличаване на студентите. През уч.1975/76 г. се наблюдава поредният пик на нарастване на студенти: ако през 1960/61 в България са учили 54 965 студенти, то през 1975/76 г. те са вече 106 055., т.е. нараснали си 2 пъти, а студен-

---

[180] *Седми конгрес на ОФ. Стенографски протокол*, С., 1972, с. 10.

[181] Бояджиева, П. *Социалното инженерство...*, с. 152–153.

[182] Танев, Ст., *Социалистическият възход на българското висше образование...*, с. 43.

[183] Бояджиева, П. *Социалното инженерство...*, с. 156.

[184] Чонков, Т. *За подбора и обучението на курсистите и студентите, приети из средата на работническата и селската младеж.* – В: *Проблеми на висшето образование*, 1983, № 2, с. 11, 12.

[185] Бояджиева, П. *Социалното инженерство...*, с. 157–159.

тите учили инженерно-технически специалности – около 2,4 пъти: от 18 286 през 1960/61 г. и те са 44 417 през1975/76 г. Студентите, учили висши науки по селско и горско стопанство, продължават да намаляват. Така през уч. 1960/61 г. те са били 8 700, докато през 1975/76 г. те са 3 839 или са намалели повече от 2 пъти. За разлика от тях през този период се забелязва непрекъснато увеличаване на студентите, учили и завършили икономически специалности – от 8094 през 1960/61 г. техният брой достига 19 086 през 1975/76 г. или се увеличават над 2 пъти[186]. По структурата на специалностите се вижда, че най-голям остава делът на студентите, учили във висши технически училища спрямо всички студенти, – през учебната 1975/76 г. те са 41,9%. Най-голям дял икономисти сред всички студенти – 18% е имало през 1975/76 г., когато пък е най-нисък делът на училите висши селскостопански науки – 3,6%[187]. А това говори, че властта планира бройките с оглед нуждите на индустриалната модернизация и затова отдава предпочитания на специалности, свързани повече с нея. Тя явно се съобразява и с намаляването на селското население, и с променената социалната структура.

Нарастването на броя на висшите кадри в средата на 70-те години обаче се оказва икономически неефективно: към 1976/77 г. управляващите започват да срещат трудности в настаняване на работа на випускниците, особено по инженерните и икономическите специалности. И понеже съвсем естествено, както бе посочено вече, те са стремят да отиват главно в администрацията, е прието поредното Постановление № 49 на МС от 1976 г. за съкращаване на административно-управленческия персонал[188].

Количественото нарастване на висшистите не довежда до големи качествени промени в ръководния състав на икономиката. Преброяването от 1975 г. показа, че само 35,8% от ръководителите и зам.-ръководителите на предприятия, учреждения и организации, ръководителите и зам.-ръководителите на управленческите и производствените структури и главни специалисти са с висше образование, а приблизително всеки осми е с основно или начално образование. От главните и отговорните счетоводители с висше образование са 28,6%. От ръководителите на предприятия, учреждения и организации – с висше образование са 47,8%. Докато с начално и основно образование в селското стопанство са 15,2% от ръководителите, в търговията и материално-техническото снабдяване – 15,2%, в строителството – 11,5%, и около 9% – в управлението, промишлеността и съобщенията, при положение че по изискванията за такива длъжности не се допускат лица без средно образование. Налице е и обстоятелството, че дори да се висшисти, не всички ръководители са учили специалността, по силата на която са станали ръководни кадри. Констатирани са следните несъответствия между длъжността и придобитата специалност: 11% от главните инженери не са инженери по образоване, 9% от главните зоотехници се оказват икономисти и др. под. За несъответствие между

---

186 Изч. по Илиев, Ив. *Икономиката на България през 1949–2001*, с. 146.

187 Илиев, Ив. *Икономиката на България през 1949–2001*, с. 146.

188 ЦДА, ф. 136, оп. 67, а. е. 88, л. 2–34.

подготовката на кадрите и ефективността на тяхната реализация говори и фактът, че около 15 хил. специалисти са в надтрудоспособна възраст, а около 30 хил. млади специалисти до 29 години не работят, защото не намират подходяща и съответстваща на тяхната квалификация работа. Увлечението по висшето образование води до подценяване на специалистите със средното специално образование, неговото обезценяване сред обществото[189].

Тези констатации са направени на пленум на ЦК на БКП от 16–17 юли 1979 г. и те са квалифицирани като *„деформации"* в реализацията на дотогавашната политика към висшето образование. Т. Живков ги заклеймява, за да може да очертае поредната реформа в образованието и във висшето в частност, чиито резултати се очакват в началото на 90-те години. Предлага се да се повишат изискванията на конкурсния изпит за достъп до висше образование като мярка за намаляване на наплива от кандидати[190]. Заедно с това се предвижда въвеждане на тристепенна структура на висшето образование. През първата степен студените да усвояват фундаментални знания в определени професионални направления, във втората степен – специални теоретични, технологични, управленчески знания и практически умения в широка професионална област и в третата степен – специализация в производството или в научноизследователски звена за тясната професионална специализация. Студентите се очаква да са достатъчно добре подготвени, овладели свободно руски език и ползващи един западен език, да са със задълбочени политически познания, но също и със стопански, организационни и социални такива, с готовност да овладяват нови специалности и да повишават следдипломната си квалификация. Общият срок на обучението да варира между 4 и 6 години[191]. Тази тристепенна структура съответства на замислената тогава тристепенна система на единното средно политехническо училище[192].

На този пленум се приемат и други постановки в развитието на висшето образование, които непрекъснато се срещат в документите за образователното дело. Такива са тезисите за повишаване на равнището на задочното образование, повишаване на качеството на преподаването във ВУЗ, за съчетаване на научно-изследователската работа с преподаването и др. под.[193]

Изказани са и нови пожелания за бъдещо прилагане на следните важни организационни мероприятия като *„изграждане на информационни звена, съоръжени с*

---

[189] Живков, Т. *За развитие на образователното дело в Народна република България*, С., 1979, с. 24–25.

[190] Пак там, с. 30.

[191] Пак там, с. 105–117

[192] Първата степен е общообразователна и трябва да продължи 10 години, следващата степен – овладяване на основите на професии с широк профил, заедно с продължение на общообразователната степен. Третата степен – придобиване на тясна специалност, за да има възможност за непосредствена реализация. Тази система трябва да се проведе на етапи. – Енчев, Ст. *Политиката на БКП за развитие на образованието 1979–1984 г.* – В: *Известия на ИИИ*, т. 52, С., 1984, с. 155.

[193] Живков, Т. *За развитие на образователното дело в Народна република България*, с. 111–112.

модерна информационно-търсеща и размножителна техника" във висшите учебни заведения, периодично атестиране на преподавателските кадри, интеграция между вузовете и органите на стопанството и културата по въпросите на подготовката и реализацията на кадрите. Препоръчва се в тая връзка да се сключват договори между подготвящите висши кадри и звената, където те биха се специализирали. За целта стопанските организации трябва да учредят специални фондове. А също така вузовете да прилагат „*в определени граници принципите на самоиздръжка, с което се осигурява тяхното участие в издръжката на учебното дело*"[194].

На пленума се търсят нови начини да се решават чрез висшето образование проблемите на различни райони на страната или на социални слоеве на населението. Вече не даване на привилегии за облекчен прием, а грижи за задържане на кадрите по места е определен като водещ при формиране на технически специалисти-висшисти[195]. Заедно с това на този пленум като едно от важните направления в развитието на подготовката на необходими кадри е посочена следдипломната квалификация и преквалификация на кадрите, точно както бе планирано на X конгрес. До тогава съществуват 3 системи за такава подготовка и преподготовка: за ръководните кадри, за специалистите с висше образование и за изпълнителските кадри. Сега се поставя задачата да се изгради единна система за такава квалификация и в нея се предвижда прилагане на икономическа логика. Тази система трябва да е за непрекъсната квалификация на кадрите, като се предвижда да се създадат центрове към министерствата за повишаване на професионалната и управленска подготовка на кадрите. Центровете трябва да се обвържат както с научно-изследователските и научно-развойните бази, така и с някои от средните специални училища (техникуми). Но по-важно е, че всяка организация трябва да поеме разходите за повишаване квалификацията на своите кадри, а учебните звена, които не осигуряват качествено равнище на квалификация, да бъдат санкционни. Санкции трябва да има и за онези звена, които не се грижат за повишаване на квалификацията на своите служители и работници. Който не полага индивидуални усилия в това отношение, също не трябва да получава по-висока заплата. Особено важно е, че въпросът за петгодишното и едногодишното планиране на подготовката и преквалификацията на кадри трябва да стане част от Единния план за социално-икономическо развитие[196].

Очертаните насоки на политиката към висшето образование, която трябва да се реализира през следващото десетилетие показват ясно осъзнаване от страна на управляващите, че има насищане от висши кадри. А също, че усложняването на икономическия и управленческия живот в резултат на модернизацията поставя нови изисквания пред подготовката на кадри с висше образование: гъвкавост и използване на икономически инструменти за тяхната квалификация и преквалифи-

---

[194] Пак там, с. 113–117.

[195] Пак там, с. 119–120.

[196] Живков, Т. *За развитие на образователното дело в НРБ, Встъпително слово на пленума*, С., 1979, с. 33–35.

кация. Прозира желанието да се промени философията на развитието на висшето образование – от обвързаността му с високата наука (реализирано в единните центрове) към обвързаност с производството чрез третата степен на обучение в стопанските единици. То обаче е много по-различно от създаденото дотогава и все повече трябва да отговаря на технологичния етап на НТР, в която навлиза и България по това време. И това трябва да стане като държавата се оттегля от финансирането и планирането за сметка на стопанските организации, министерствата и самите вузове. Това е т.нар. икономически подход, който се разпространява в управлението на икономиката и на обществото в края на 70-те и началото на 80-те години.

Този подход ще определи и новата цел в политиката във висшето образование през 80-те години, формулирана от министъра на народната просвета проф. Ал. Фол на среща на министрите на страните от СИВ в София през 1980 г. Той твърди, че „*Образователната система не се създава, за да поднесе знания на човека, а да бъде фактор за неговото развитие и неговата реализация в обществото*". Динамизмът на развитието прави вече недостатъчни доскорошните изисквания към качествата на подготвения студент – бъдещ специалист, а именно – „*солидни социално-професионални знания, здрави идейно-политически позиции, всестранна и хармонично развита личност*". Той вече трябва да притежава и развие способности за практическа реализация на знанията, за критично и евристично мислене. А това налага интензификация на учебния процес с помощта на технически средства и електронноизчислителна техника, както и засилване на индивидуалното обучение[197].

Трябва да се посочи, че нещо подобно, макар и по-рано, се наблюдава и в САЩ. Там от средата на 70-те години се реализира либералната идея, че университетът и образованието не са социално благо, че интелектът и способността за разсъждаване се развиват в полза преди всичко на отделния индивид. Университетът се разглежда като място за професионално обучение, фокусирано изцяло върху ползата и печалбата. Той постепенно се превръща в място, където студентът избира да учи, за да може след време да получи добри доходи[198].

Българското висше образование в края на 70-те години е далеч от такива промени, но още тогава му е зададена подобна посока на развитие. Друг е въпросът доколко то, както и обществото са подготвени да я възприемат и реализират.

---

[197] Фол. Ал. *Основни направления в развитието на висшето образование за 1981–1985, прогноза до 1990 и по-нататъшно засилване на сътрудничеството между социалистическите страни в областта на висшето образование.* – В: *Проблеми на висшето образование*, 1980, № 6, с. 9.

[198] *Как бяха убити американските университети. Пет лесни стъпки, които доведоха до краха на университетите в САЩ.* – В: *Дума*, бр. 220, 22 септ. 2012.

5. Постижения и проблеми на модернизацията в промишлеността

Постигнатите към края на 70-те години социално-икономически резултати са значителни. По темпове на развитие България не се различава от останалите страни в Източния блок. Тя все още поддържа сравнително високи и стабилни темпове на растеж.

Таблица 4. Динамика на националния доход и промишленото производство*

Страна	1971–1975	1976–1980	Страна	1971–1975	1976–1980
	Национален доход			Промишлено производство	
България	7,8	6,1	България	9,1	6,0
Унгария	6,3	2,8	Унгария	6,4	3,4
ГДР	5,4	4,1	ГДР	6,5	4,9
Полша	9,8	1,2	Полша	10,3	3,9
Румъния	11,3	7,2	Румъния	13,0	9,4
Чехословакия	5,5	3,7	Чехословакия	6,7	4,6
Югославия	5,8	5,7	Югославия	8,1	6,9

* *Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века*, Том второй, с. 112

От таблица 4 е видно, че най-високи темпове на растеж на националния доход поддържат всъщност най-слабо развитите страни в СИВ – България и Румъния. Същото наблюдение важи и за СИВ като цяло в сравнение с развитите западни страни. Общо за страните от СИВ темповете през 1971–1975 г. и 1976–1980 г. са 6,4% и 4,1%, а за развитите капиталистически страни тези проценти са 3% и 3,4%[199]. Тези данни заедно с данните за темповете на промишленото производство свидетелстват, че в България и в СИВ все още тече процесът на индустриализация, макар че през втората половина на 70-те той търпи известно влияние на световната икономическа криза от началото на десетилетието. Но сравнително стабилните темпове на растеж, които показва българската икономика, свидетелстват, че предприетата политика за модернизация на икономиката дава резултати.

Успешно се реализира тенденцията за концентрация на промишленото производство. Така ако за периода 1970–1977 г. промишлената продукция нараства с 75%, то броят на промишлените предприятия намалява с 13% (от 2471 през 1970 г. стават 2140 през 1977 г.). Окрупняването е за сметка на уедряване на предприятията и преобразуването на кооперативните предприятия в държавни с всички

[199] Баева, И. *Успехи и проблеми в социалистическия интеграционен процес през 70-те години на XX век*, с. 19–20.

произтичащи от това социално-икономически последици. В края на десетилетието кооперативните предприятия намаляват 3 пъти при слабо увеличение на държавните предприятия. Съответно делът на кооперативните предприятия в общата промишлена продукция намалява от 9,9% през 1970 г. на 4,9% през 1977 г. Също така делът на кооперативните предприятия в общата численост на заетите в промишлеността работници и служещи от 11,2% през 1970 г. спада на 7,8% през 1977 г. Трябва да се има предвид, че през 1970 г. средно в едно такова предприятие работят по 215 работници и служители срещу 559 в едно държавно предприятие, което говори за това, че с преобразуване и концентрация на промишлените предприятия се стига и до концентрация на трудовите ресурси[200].

Характерна особеност на индустриалното развитие през 70-те години е неговата интензификация. За периода 1970–1978 г. при сравнително слабо увеличение на работната ръка – само с 26%, промишлената продукция нараства с 87%. А това говори, че увеличението на промишлената продукция е все повече постигано за сметка на повишаване на производителността на труда. За това допринасят както повишаването на квалификацията на работниците и служещите в промишлеността, така и влаганите инвестиции[201]. Продължават да се увеличават капиталовложенията в индустрията – от 10 744,6 млн. лв. през 1970 г. – на 20 499,6 млн. лв. през 1977 г. Шест пъти е увеличен и вносът на промишлени суровини. Така ако индексът на промишленото производство и на вноса на промишлени суровини през 1960 г. е равно на 100, то през 1978 г. промишлеността е нараснала 548, докато вносът на промишлени суровини – 649. Този суровинен комфорт е осигурен благодарение на активната външна търговия на страната, преди всичко със СССР и с Третия свят. Социалистическите страни, от където се внасят промишлените суровини, заемат 4/5 от българския внос. Във връзка с развитието на класическата индустриализация, силно нараства делът на енергоносителите, който към 1980 г. е 25% от общата сума на вноса. За нуждите на индустрията е и големият процент на внос на машини – 41% от общия внос през десетилетието, следвана от продукция на химическата промишленост – 8–10%, на черната металургия – 10%, срещу хранително-вкусовата – с ок. 4,5–5, текстилната – с 3–4%[202].

В резултат на всичко това промишлеността осигурява през 1977 г. 52,8% от националния доход на страната. След нея по този показател сред другите страни от СИВ е Унгария с 46,9%, Монголия – с 27,3% и Виетнам – с 27,3%. По дял на селското стопанство в националния доход България с нейните 18,4% е на второ място сред страните от СИВ, но разликата между нея и Виетнам, който е на първо място с 40,1%, говори за това,че индустриализацията на страната е факт[203]. Към 80% от капиталовложенията отиват за производство на група „А" и 20% – за производство на

---

[200] *Стопанска история*, с. 556.

[201] Пак там, с. 556.

[202] Пак там, с. 588.

[203] *Народное хозяйство стран-членов Совета Экономической взаипомощи в 1980 году. Статистический сборник*, Москва, 1981, с. 36.

група „Б", в резултат на което тежката промишленост осигурява средно за страната 60% от цялата промишлената продукция[204]. А това говори, че стопанската модернизация продължава все така да е насочена към изграждане на мощности в отрасли на класическата индустриализация: на енергетиката, на металургията и машиностроенето, на тежката химия. Тогава са пуснати в експлоатация важни обекти като: вторият етап на магистралния газопровод СССР–НРБ и първото му разширение, каскадата „Сестримо", ТЕЦ Марица-Изток 3, Комбинатът за обработка на алуминий в Шумен, чугунолеярният завод в Ихтиман, Заводът за стоманени тръби в Септември, фериботният комплекс Варна – Иличовск, разширени са чугунолеярният завод „Веслец", ТЕЦ Варна, АЕЦ Козлодуй, модернизирани и реконструирани са заводът за хлор и поливинилхлорид – Девня. През 1976 г. само в 6 окръга от всичките 29 окръга делът на тежката промишленост е под 50% от произведената в тях продукция. Това са Великотърновски окръг – с 49,6%, Разградски – 46,7%, Плевенски – 40,2%, Шуменски – с 46,8% и Толбухински (дн. Добричка област) - с 32,2%, Сливенски – с 49,4%[205].

От тези данни се вижда се, е индустриализацията се развива в ширина, по-равномерно по цялата територия на страната се изграждат промишлени мощности. В някои окръзи, където условията за селско стопанство не са особено благоприятни, се стига през 70-те години и до висока степен на свързване на селското население с промишлена дейност. Така в Габровски окръг в края на 70-те години в 95% от селата е създадено местно промишлено производство. Така се осигурява трудова заетост на жените в малките населени места. Разбира се, разпространението на промишлеността като поминък е съпроводено с проблеми както на себестойността, така и на качеството, и оттам на ефективността, но то играе преди всичко социални функции. Затова и през 70-те години нараства абсолютно и относително заетостта на жените именно в промишленото производство. Така работничките в индустрията през 1970 г. са 524 084, а през 1978 г. – 643 088[206]. Едновременно с това нараства и делът им в народното стопанство и особено в непроизводствената сфера. Така за периода 1965–1985г. делът в материалното производство на жените – работнички и служещи, от 39% се увеличава на 48%, докато броят им в нематериалната сфера нараства 4 пъти[207].

Най-голяма концентрация на промишлени предприятия е в София – град и София – окръг: от всичките 1935 промишлени предприятия (от които 583 са металургичните и машиностроителните), там през 1976 г. се намират съответно 172 (от които 65 от металургията и машиностроенето) и 93 (от които 21 са от другите основни отрасли на преработващата тежка промишленост). Следват Пловдив - със 110 (38), Благоевград с 94 (25) и Ст. Загора – с 85 (27)[208]. От тези данни е видно,

---

[204] *Стопанска история*, с. 555, 556, изчислено по табл. 29.

[205] *Стопанска история*, с. 557.

[206] Пак там, с. 558.

[207] *Развитие на индустрията*, с. 496.

[208] Пак там, с. 557.

че тежкото инвестиционно производство е концентрирано в столицата и прилежащия ѝ административен окръг с всички произтичащи от това икономически и социални проблеми.

Съвсем закономерно темповете на растеж на леката и хранително-вкусовата промишленост през 70-те години са намаляващи. Особено чувствително е намаляването при хранително-вкусовата индустрия. Ако през 1961–1965 г. средногодишният ѝ темп на растеж е 9,8, през 1966–1970 г. – 6,5, то през 1971–1975 г. е 6,3, а през 1976–1980 г. – 3,1. Още по-драстично намаляват тези темпове през 80-те години: 1981–1985 г. – 2,5, а през 1986–1988 г. – 1,5. Това се дължи на забавяне на внедряване на нови машини и технологии, задържане на обновяването на материално-техническата база в отрасъла заради съсредоточаване на основните капиталовложения в тежката промишленост, забавяне на развитието на селското стопанство, бавно обновяване на номенклатурата на производство, известна задоволеност на населението с хранителни продукти според стандартите за хранене – 3638 калории на човек[209].

Обратен процес тече в текстилната промишленост – там усилено се увеличават производствените мощности, механизира се трудът, прилагат се нови влакна и технологии. Затова спрямо 1965 г. равно на 100 нарастването на производствените фондове през 1970 г. е 177, а през 1975 г. – 267, докато броят на заетите се увеличава доста по-малко – съответно 125 и 144. Произведената текстилна продукция се увеличава съответно от 150 на 213. Постигнатото техническо обновяване и концентрация в отрасъла личи в относителния дял на текстилната промишленост в националната индустрия през 1975 г. по редица показатели. Така броят на текстилните предприятия е 7%, основните фондове са 5,6%, броят на заетите – 11,0%, а общата продукция е 7,8%. По-големият процент на заети работници свидетелства, че въпреки усилията текстилното производство остава все още трудоемко. Известно забавяне на темповете в текстилната и трикотажната продукция се наблюдава през втората половина на 70-те и през 80-те години. При 1975 г. равно на 100 през 1980 г. индексът на нарастване е 127, а през 1988 г. – 167. Основна причина за тези показатели според изследователите е насищането на вътрешния пазар[210].

Индустриализацията през 70-те години води до дисбаланса между вноса и износа – тогава са фиксирани негативни салда, които се възприемат като голям проблем пред българската икономика. Само през 1974 г. стойността на българския износ за несоциалистическите страни се увеличава с 37,6%, но стойността на вноса от тях почти се удвоява. Тя е 91,5%. За да се преодолее този дисбаланс се прави опит да се намали вносът и да се прилага строг контрол върху него. Но неблагоприятната, твърде сушава и неплодородна 1974 г. не осигурява нужните количества износна продукция за западните страни. Затова страната е принудена да взима нови валутни кредити. Само за една година – 1974 г., се стига до удвояване на получените валутни средства[211]. Понеже отрицателното салдо е преди всичко в търговията

[209] *Развитие на индустрията*, с. 558.

[210] Пак там, с. 566, 568–569.

[211] Вачков, Д., Иванов, М. *Българският външен дълг 1944–1989*, с. 159.

между България и развитите западни страни, очевидно, че въпреки усилията за индустриализация и научно-технически прогрес, страната не може да продава преработени изделия на западните пазари поради ниско качество и ограничена номенклатура[212]. А да се разчита само на износ на селскостопанската продукция и на промишлени суровини в условията на световната финансова и производствената криза не е работещо. И през 1975 г. се реализира отново по-голям внос с 1 200 млн. вал. лева отколкото износ и това води до поредно увеличаване на пасивното салдо с 700 млн. вал. лв. Затова Политбюро предприема политически и административни мерки за ограничаване на вноса от развитите страни. През май 1976 г. е решено да се изработи резервен план за VII петилетка с цел както да се издирят допълнителни валутни източници, така и да се сведат задълженията към несоциалистическите страни само до изплащане на инвестиционните кредити. Политически и стопански дейци като председателят на Държавния планов комитет и зам.-председател на МС Кирил Зарев, министърът на снабдяването и държавните резерви Николай Жишев, министърът на минералните ресурси инж. Стамен Стаменов и първият зам.-министър на външната търговия Андрей Луканов са натоварени да подготвят целеви програми за обсъждане в Политбюро. В тях се очаква да се набележат заместващи производства като се използват възможностите за концентрация и специализация на производството[213].

В изпълнението на тази задача се разчита на мултипликационния подход. Има се предвид технологична, подетайлна и възлова специализация на отделните производители на базата на унификацията, която може да се осъществи благодарение на държавната собственост и защото няма такова понятие като интелектуална собственост. Автор на идеята за мултипликационния подход е проф. Никола Стефанов, философ и науковед, (1932–2002). Той е високо ценен от партийния лидер, който го лансира постепенно в държавната и партийната йерархия, запленен от неговите идеи. От 1971 г. той е вече кандидат-член на ЦК на БКП, заместник-председател на ДКНТП, зам.-завеждащ и после и завеждащ отдел на ЦК „Наука и образование", за да стане през 1986 г. началник на Кабинета на Т. Живков. Н. Стефанов е описван като затворен и мнителен мизантроп, възприемащ болезнено всяко несъгласие с неговите идеи, смятайки го за опит да бъде дискредитиран пред Живков. Той твърде много държи на ролята си на *„генератор на идеи"* за първия човек и умело се възползва от нея, за да елиминира конкурентите си[214]. Така че в условията на личната власт на Живков трудно се намират смелчаци да възразят срещу неговата идея за мултипликационния подход, въпреки вътрешното несъгласие, което изпитват. „Мултипликационният подход" се оказва постановка със съмнителен практически ефект, но тя е използвана като мантра, с която лично се ангажира Живков. С нея той аргументира насоките на развитие и на индустриализацията и дори на социалната политика, образованието и другите нематериални сфери. Особено пагубно става

---

[212] *Стопанска история*, с. 589.

[213] ЦДА, ф. 1Б, оп. 66, а. е. 159, л. 1; Вачков, Д., Иванов, М. *Българският външен дълг*, с. 160.

[214] Яхиел, Н. *Тодор Живков и личната власт*, с. 318.

участието на много звена в получаването на *„мултипликационния ефект"*, постигнат от даден производител или рационализатор или изобретател, над който стоят останалите, мултиплициращи го[215].

Партийният лидер взема присърце и увеличаването на постъпленията на конвертируема валута. Той оглавява Валутната комисия към Политбюро до 1985 г. По инициатива на Гриша Филипов, член на ПБ и секретар на ЦК по икономическите въпроси, към „Планово-икономическия" отдел на ЦК се формира група от пенсионери, бивши зам.-министри, генерални директори и други стопански дейци, със задача да консултират износители – окръзи и предприятия, какви стоки да произвеждат, за да могат да ги пласират по-сигурно срещу конвертируема валута и така да реализират повече валутни приходи за страната[216]. Този щрих от политиката за уравновесяване на валутното салдо през втората половина на 70-те години е много показателен за недостатъците на модернизацията и индустриализацията на страната, за непригодността на нейните резултати на конкурентните пазари. Вместо да пласира наличните индустриални произведения, страната трябва допълнително да организира производства, които да продава на международните пазари. А това свидетелства за известна самоцелност на политиката на индустриализация и модернизация. Тази политика ще доведе до прегряване на икономиката поради факта, че създаваните мощности не са пълноценно натоварени.

Във връзка с нуждата от твърда валута в края на периода излизат три важни документа, посветени на външната търговия. Това са решения № 235 и 331 на Политбюро от 1977 г. и 1978 г., решение № 508 на ЦК на БКП и на негова основа Постановление № 25 на МС от 22 май 1979 г. за усъвършенстване на външнотърговската дейност. Смисълът на тези документи се състои в това, че ако дотогава външнотърговските предприятия изкупуват и се грижат за пласмента на продукцията, като често търпят загуби заради ниско качество или непродаваемост, то сега те работят на комисионни начала и за сметка на промишлените предприятия. Така се смята, че промишлените предприятия ще бъдат отговорни за качеството на предлаганата за износ продукция. Нещо повече, допуска се при доказана целесъобразност и след утвърждаване от министъра на външната търговия и непосредствените производители да могат да създават звена за продажба на стоките си в чужбина. Скоро ще се окаже, че и при такава организация на външната търговия и непосредствените предприятия не са в крак с изискванията на външните, най-вече западните пазари, на които да си осигуряват нужната валута[217].

Основните резултати от индустриализацията през 70-те години във вид на износ България реализира на пазарите на социалистическите страни, с които по-лесно балансира отрицателните салда. В страните членки от СИВ отива 4/5 от българския

---

[215] Пехливанов, Ив. *Свидетел на историята*, с. 69–70

[216] Живков, Т. *За някои явления и процеси в нашата икономика и за тяхното овладяване при изпълнение на пленум за 1983 и до края на VIII петилетка, Реч пред пленум на ЦК, 15 дек. 1982.* С., 1983, с. 41.; Бонев, Ст. *Времето, в което живях и хората, с които работих*, с. 131

[217] *Стопанска история*, с. 560.

износ. За това голямо значение има специализацията в СИВ, и особено характерната за етапа на НТР от 70-те години специализация в сферата на електрониката. Само в електрониката 130 специализирани предприятия по това време дават 11% от промишлената продукция и 15% от общия износ. За периода 1976–1979 г. в рамките на СИВ са подписани 87 двустранни и многостранни спогодби, договори и протоколи за специализация и кооперране на България в производството на електроника и електротехника. В резултат на тези договорености страната се специализира в 121 изделия или групи изделия, които осигуряват 52% от общия износ на електроника и електротехника. А това е голям стимул. С гарантираните по такъв начин пазари страната произвежда конфигурации от електронноизчислителни машини, централни процесори, запаметяващи устройства за магнитни ленти и магнитен диск, сменни дискови пакети, апаратури за телеобработка на данни, високоволтова и нисковолтова апаратура, битова електротехника и др. Особено важна е специализацията на страната в производство на комплексни електрозадвижвания за металорежещи машини с цифрово-програмно управление, разработвани от Института по електопромишленост и произвеждани в завод „Найден Киров"-Русе, завод „Елпром"-Троян и завод „Динамо" в Сливен[218]. Но така или иначе, 60% от експорта на българското машиностроене и оборудването е предназначено за СССР. Делът на Съветския съюз в стокообората в рамките на СИВ за Унгария е 45%, а за Полша и Чехословакия – 40%[219]. Това отново потвърждава голямото значение на СССР за развитие на българската индустриализация с всички произтичащи положителни и отрицателни последици от това.

6. Индустриализация и модернизация на селското стопанство – АПК

Други много характерни проявления на модернизацията се наблюдават през 70-те години в аграрната сфера. Именно тогава се провежда политика за индустриализация на този сектор. Тя включва интензификация на селскостопанското производство на основата на структурни промени и въвеждане на индустриални методи на управление и производство в отрасъла. Тези радикални промени са свързани с процесите на концентрация на земята и стопанствата, тяхната специализация и обвързване с преработвателната индустрия. Описаните тенденции са характерни и за другите страни от Източния блок. Във всички тях към началото на 70-те години (с изключение на Полша и Югославия) е завършил процесът на кооперране и се осъществява концентрация на земята и на кооперативните стопанства, които са основен тип стопанства. Така например в Чехословакия през 1960 г. е имало 10 816 селскостопански кооператива, през 1970 г. – те са вече 6200, а през 1980 г. – 1722. В Унгария – съответно кооперативите са били 4724 през 1960 г. и намаляват през 1970 г. на 2805, а през 1980 г. – на 1457. В СССР през 1960 г. има 44 944 колхоза, през

[218] *Стопанска история*, с. 587, 588; *Развитие на индустрията*, с. 523–553.

[219] *Центрально-восточная Европа во второй половине XX века*, т. 2, с. 166.

1970 г. – 33 561, а през 1980 г. – 26 332. В Полша се наблюдава същата тенденция, макар че там кооперативите не са доминираща форма на земеобработка – от 2073 кооперативa през 1960 г. те намаляват наполовина през 1970 г. – 1106, и се увеличават на 2398 през 1980 г. за сметка на намаляване на държавните стопанства. Друг случай е Румъния. В нея концентрацията не е така силно изразена – от 4887 през 1960 г. те са 4626 през 1970 г. и 4643 през 1980 г.[220]

Концентрацията в България обаче е доста по-драстична: от 3202 през 1958 г. кооперативите стават още на следваща година 975, а през 1970 г. – 850, като средният размер на едно обединено ТКЗС или ДЗС възлиза на 40 000 дка[221]. Вижда се, че страната още преди създаването на АПК е твърде напреднала в концентрацията на селскостопанския отрасъл.

Малко или повече във всички страни от СИВ без споменатите изключения Полша и Югославия и донякъде Унгария (където по закона от 1967 г. е установен редът за изкупуване на земята, която по една или друга причина не принадлежи на кооперативa) окрупнената земя в кооперативните стопанства е в разпореждане на държавните органи. И е загубила характера на кооперативна в истинския смисъл на думата. Във всички тях се поставя въпросът за сближението на двете форми на собственост – кооперативна и държавна, както е предвидено и в Програмата на БКП. Нещо повече – в повечето от тях започва процес на интеграция на селското стопанство с промишлеността. В много от страните от СИВ се създават единни органи за управление на предприятията в отрасъла, които обединяват селскостопанското производство и хранителната промишленост, а някъде и производството на машини за селското стопанство[222]. В СССР от началото на 70-те години подобна аграрно-промишлена интеграция, наречена *„втора колективизация"*, се експериментира в Молдова, Грузия и Естония. Там тя се провежда под формата на районни аграрно промишлени обединения, в които се обвързва селското стопанство с отраслите, които го обслужват (промишленост, транспорт, търговия, строителството, свързано с изграждане на селата)[223].

В този смисъл българските аграрно-промишлени комплекси (АПК) не са изключение от общия ход на развитие на модернизацията в Източна Европа. Но българският експеримент от април 1970 г. с АПК е по-разгърнат, предполага доста голяма концентрация, хоризонтална и вертикална интеграция, териториална и отраслова специализация. Това се дължи както на твърде напредналата концентрация в селското стопанство, така и на негово значение за експорта на страната. Политиката за АПК е конкретизация на постановките на пленума от 23 и 24 септем-

---

[220] *Народное хозяство стран СЭВ, Статистический сборник, 1980*, Москва, 1981 с. 401.

[221] Живков, Т. *За концентрация и развитие на селското стопанство върху промишлена основа. Доклад пред пленума на ЦК на БКП, 27 април 1970 г.* – В: Живков, Т. *Аграрната политика на БКП, Доклади, речи, статии, лекции*. Т. 2. С., 1985, с. 238; Тодоров, Ст. *До върховете на властта*, с. 102.

[222] *Центрально-восточная Европа во второй половине XX века*, т. 2, с. 147.

[223] Терещенко, Ю. *История России...*, с. 328.

ври 1969 г. за по-нататъшна модернизация чрез концентрация на производството, внедряване на комплексна механизация и ускоряване на научно-техническия прогрес. И ако в промишлеността тогава ДСО се обявяват за крупни и перспективни стопански единици, то през април 1970 г. висшето ръководство около Т. Живков предлага АПК за анализи на промишлените комбинати в селското стопанство. С политиката за индустриализация на аграрния сектор чрез изграждането и развитието на АПК Т. Живков е силно ангажиран. Той се блазнел от мисълта, че чрез тези най-едри земеделски стопанства ще се решат проблемите в отрасъла, а също, че така ще „*смае света*" с българския напредък[224].

Партийният лидер излага в доклада си от 27 април 1970 г. редица мотиви за необходимостта от индустриализиране на селското стопанство, както и виждания за протичането му. Един от основните проблеми е въпросът за себестойността на селскостопанската продукция в прясно и преработено състояние. Поради факта, че производствената стойност е по-висока от международните цени, както бе споменато неколкократно, държавата е принудена да дотира това производство. През 1969 г. тези дотации са на стойност 2 000 000 лв. А въпреки усилията за индустриализация, именно селскостопанската продукция осигурява и се планира и през първата половина на 70-те години да осигури 45% от износа за международните пазари и за тези в СИВ[225]. Ето защо се стига до извода, че за да се повиши производителността на труда и да се намали производствената стойност, е необходимо да се създадат крупни стопанства, където по-успешно могат да се прилагат машини, химизация, нови технологии. Стопанствата трябва да се специализират в производството на отделни култури, защото се преценява, че не е ефективно всяко стопанство да произвежда всички 80 култури, които се отглеждат в страната[226]. Така ще може ефективно да се използва техниката и природно-климатичните условия за намаляване на себестойността на селскостопанската продукция и това ще направи тази продукция конкурентноспособна на външния пазар и по-евтина на вътрешния пазар, без да се разчита на дотациите. Държавата от 1968 г. се отказва да продава селскостопански стоки на цени под себестойността и това се отчита като голямо облекчение за бюджета[227]. С АПК се цели още една крачка в тази насока. Заедно с това, с концентрацията и специализацията ще може да се прилагат нови най-съвременни машини, високодобивни сортове семена и породи, промишлени технологии и така земеделският труд ще стане разновидност на промишления. Нещо повече, индустриализацията в селското стопанство трябва да доведе до обособяване и тласък в

---

224 Тодоров, Ст. *До върховете на властта*, с. 103.

225 Живков, Т. *Някои съображения по развитието на селското стопанство върху промишлена основа. Встъпително слово пред пленума на ЦК на БКП, 27 април 1970 г.* – В: Живков, Т., *Аграрната политика на БКП*. Т. 2, с. 198.

226 Живков, Т. *За концентрация и развитие на селското стопанство върху промишлена основа*, с. 229.

227 Живков, Т. *Някои съображения по развитието на селското стопанство върху промишлена основа*, с. 198.

развитието на фуражната индустрия, а също и на животновъдството като обособен отрасъл извън АПК[228].

В растениевъдството специално се отбелязва развитието на хидромелиоративното строителство и поливното земеделие, които трябва да са автоматизирани, за да се регулират подпочвената влага, температурата и подаването на водата според биологичните изисквания на растенията[229]. Специално място се отделя и на аграрната наука и нейното свързване с нуждите на АПК чрез развитие на агротехниката, биологията и микробиологията, за да се намалят до минимум използваните химически средства, а се впрегне модерното съчетаване на химически средства с биологични методи. Това трябва да стане чрез създаване на научни центрове, обвързани с нуждите на производството и със световните постижения. На първо време като се осъществи кооперирание с научни институти от СССР и другите социалистически страни[230].

Всички тези насоки ще съдействат да се формира *„новият"* човек на село – механизаторът, който ще носи чертите на работника в селското стопанство. Неслучайно той е обявен за централна фигура в селскостопанското производство[231]. Приравняването на селскостопанския труд с промишления ще позволи да се приравнят и условията за заплащане и за пенсиониране на селяните с тези на работниците, добавките за деца, болничните[232]. Всичко това ще осигури социална еднородност, ще се заличат и разликите между града и селото, ще се ограничи миграцията на селското население[233]. Така в идеите за АПК още по-ярко се залага модернизацията и на отрасъла, и на обществото, при това с нейната *„социалистическа специфика"* – селското стопанство да стане вид индустрия, селянинът – работник, собствеността – държавна, селото – като град.

Едновременно с концентрацията в селското стопанство се предвижда и политика за концентрация на преработвателната промишленост, за да осигури органичното обвързване на двата отрасъла като друг важен елемент на модернизационната политика през 70-те години в България. За ръководството на този процес се създава Министерство на земеделието и хранителната промишленост с Указ № 1156 от 27 декември 1968 г., което функционира до 29 юни 1979 г. Оглавява това министерство до 23 октомври 1973 г. Вълкан Шопов, който след това до 1978 г. завежда отдел „Селскостопански" при ЦК на БКП. Шопов има висше партийно образование и опит в ръководството на окръжния комитет на БКП в Толбухин (дн. Добрич). Явно той е впечатлил Т. Живков, за да го изтегли за министър във

---

[228] Живков, Т. *За концентрация и развитие на селското стопанство върху промишлена основа*, с. 258–259.

[229] Пак там, с. 259–260.

[230] Пак там, с. 252, с. 218.

[231] Пак там, с. 263.

[232] Живков, Т. *Някои съображения по развитието на селското стопанство върху промишлена основа.*, с. 206.

[233] Пак там, с. 272–274.

втория си кабинет (1966–1971), а после да го прати в ЦК да отговаря за този важен отрасъл, на който му предстои да се индустриализира. При Шопов и явно с негова подкрепа в Министерството се правят разчети и се планира концентрацията и специализацията на селското стопанство, които са разгледани и одобрени като концепция от Политбюро във връзка със споменатия вече пленум от 27–28 април 1970 г. И е знаменателно, че в Толбухински окръг предложенията на ЦК на БКП за промени в аграрния сектор се приемат с „*ентусиазъм*". Други споменати специално окръзи, където обсъждането преминава с „*ентусиазъм*", са Врачански и Пловдивски[234].

Посочените на партийния форум конкретни числа от министерската разработка показват мащабите на концентрацията, планирана за 70-те години. От 80 месодобивни и месопреработвателни предприятия се планира на първо време да се образуват 53, а впоследствие – 15–20. Вместо тогавашните 130 предприятия за преработка на мляко и млечни продукти – те да се уедрят в 42. Предвижда се увеличаване на капацитета на захарните заводи (от 13 500 т. на 19300 т. преработено цвекло на денонощие), както и на 9-те консервни комбината с капацитет над 20 000 т., които да постигнат такъв от 25 000 т., като се специализират. Министерството набелязва отглеждането на свине да се съсредоточи в 19 окръга и общо в 36 свинезавода; производството на птиче месо – в 16 окръга и 16 птицезавода с капацитет до 8 млн. бройлера. Да се строят краве ферми с капацитет 1000–2000–3000 крави. Подобни разчети Министерството прави и по отношение на растениевъдството. Планира се в Добруджа, Дунавската равнина и Югоизточна България, където главно се отглеждат пшеница и царевица, концентрацията на зърнените култура да се изрази в нарастване на техните площи средно в една производствена единица на 10–20–30 хил. дка. Слънчогледът – вместо в 751 стопанства през 1969 г. да се отглежда в 558, със средна площ в едно стопанство от 4000 на 6500 дка. Предлага се също вместо 1273 зеленчукови градини, оформени през 1969 г., да се създадат 53 уедрени, които да бъдат пригодени за комплексна механизация[235]. Организационна форма на концентрация и индустриализация на селското стопанство се очертава аграрно-промишления комплекс, който може да включва докъм 200–300 хиляди декара, както вече се посочи[236].

За да преодолее скептицизма към тази голяма промяна, както и да обори обвиненията в субективизъм и гигантомания, Живков изрично посочва, че споменатите разчети не са приети и по-скоро трябва да ориентират за одобрената концепция за концентрация. Заедно с това той излага добре звучащи аргументи, които обаче в хода на изложението му получават съвсем друг смисъл: обединяването в рамките на АПК ще е доброволно, но образуването му следва да се утвърждава от Комитета по стопанска координация при МС по предложение на Министерството на земеде-

---

[234] Живков, Т. *Някои съображения по развитието на селското...*, с. 196.

[235] Живков, Т. *За концентрация и развитие на селското...*, с. 232–233.

[236] Пак там, т. 2, с. 238.

лието и хранителната промишленост; че няма да се ликвидират ТКЗС и ДЗС и те ще запазят в рамките на обединението си в АПК своята стопанска и трудова самостоятелност, за разлика от предишните две уедрявания, когато обединените стопанства веднага са губели своята самостоятелност, но всъщност има се предвид – че ще останат на стопанската сметка и самоиздръжка; че ще се запази принципът на изборността на управлението, като АПК ще се управлява от съвет на представителите на обединилите се стопанства, който ще има не само консултативни, но и координиращи права. Те обаче ще се разширяват в перспектива, така че АПК да се превърне в самостоятелна икономическа и юридическа единица, в която ще се преодолеят различията между кооперативната и държавната собственост. Заедно с това стопанствата в комплекса ще разполагат с единна база – агрохимически център, единен транспорт, единна снабдителна и складова база, ремонтни предприятия и др. и това ще спести средства на отделните стопанства[237]. Същевременно в новите постановки в селското стопанство се избягва коментарът за характера на собствеността върху земята. Той се смята за решен. Прокламира се промяна в управлението на отрасъла. Официално се признава, че обединяването на ЦКС и създадения Съюз на ТКЗС не се оказало подходящо, а с АПК се създавало ново положение, което ще изисква *„ръководството на селското стопанство да се съсредоточи в един орган – Министерството на земеделието и хранителната промишленост и в органите по селско стопанство при окръжните народни съвети"*[238]. Едновременно с тази хоризонтална интеграция се предвижда да се създаде и вертикална интеграция с промишлеността, търговските и изкупните организации. Тази интеграция ще се осъществява чрез системата на дългосрочни договори[239]. Така се планира най-ярката промяна в селското стопанство по посока на неговата индустриализация и модернизация.

През 1970–1972 г. се създават 170 АПК и няколко ПАК – Промишлено-аграрни комплекси. Те обединяват 850 ТКЗС и 151 ДЗС[240]. До 1974 г. включително влезлите в състава на АПК ТКЗС и ДЗС запазват своята стопанска самостоятелност и в рамките на комплекса намират по-лесна реализация на произведената продукция за хранително-вкусовата и леката индустрия. Повече от 50% от общия брой АПК обединяват само ТКЗС и се смятат за кооперативни, а 42,3% са смесени – в тях членуват и ТКЗС, и ДЗС, докато чисто държавните АПК, които обединяват само ДЗС, са само 7,1% от общия брой[241]. Всеки от тези АПК имат средно по 242 908 дка обработваема площ, 6609 постоянно заети работници и 21 385 000 лв. основни фондове. Те са твърде големи за мащабите на страната селскостопански предприятия със солидна материално-техническа база, които не достигат до някои от посочените предварителни разчети на министерството на земеделието и хранителната промишленост,

---

[237] Живков, Т. *Някои съображения по развитието на селското...*, т. 2, с. 196–221.

[238] Пак там, с. 221.

[239] Живков, Т. *За концентрация и развитие на селското...*, с. 235–237.

[240] *Стопанска история*, с. 562.

[241] Пак там.

но така или иначе са доста близки до тях. Зърнепроизводството е съсредоточено на площ от 2 до 5–10 хил. дка.; повече от 80% от трайните насаждения са оформени в масиви с размер 4–5 хил. дка, а овощни и лозови насаждения достигат от 10 до 25 хил. дка. Зеленчуковите култури, които се отглеждат до 1970 г. на повече от 17000 места, през 1971 г. се съсредоточават върху 260 със средна площ 3150 дка[242].

Друга насока в селското стопанство е развитието на модерното животновъдство със създаване на ферми, птицекомплекси, свинекомплекси, телеугоителни стопанства и подобряване и грижи за племенното животновъдство. Защото през 60-те и 70-те години българинът започва да живее по-богато, нараства консумацията на месо, но общественото животновъдство не може да го задоволи. С развитието на урбанизацията, за която ще стане дума в следващия параграф, битът на хората става все по-зависим от пазара и по-малко от зимнината или колета от село. Оказва се, че дори на село разчитат повече на пазара – от 1 млн. и 300 хил. селски домакинства само 680 хил. отглеждат животни[243]. Останалите разчитат на пазара, а там има дефицит. За да се реши този проблем, от една страна се прилага концентрацията, а от друга – интегрирането на животновъдството и научно-технологичните новости. Свиневъдството е съсредоточено в 39 свинеугоителни комплекса с капацитет от 12 до 46 хил. места за отглеждане на животни. Промишленото птицевъдството се концентрира в 33 комбината с възможности за отглеждане от 3 до 7 млн. пилета годишно и за яйца - от 50 до 300 хиляди кокошки-носачки. Само през първите три-четири години след създаването на АПК са изградени 12 телеугоителни комплекса с капацитет от 3 до 10 хил. места за животни. Така в действителност се създават истински фабрики за месо с висока степен на механизация и приложение на промишлени технологии[244]. По решение на Ноемврийския пленум от 1973 г. се създават научно-производствени обединения като „Птицевъдство", „Свиневъдство", „Сортови семена", „ Говедовъдство и овцевъдство", „Ветеринарно дело". Те трябва да бъдат нови форми на управление на селското стопанство в тясна връзка с науката, за да организират и произвеждат висококачествен разплоден материал за обществените стопанства и малки животни и сортови семена за личното стопанство[245]. Това става чрез обединяване в тях на научно-изследователската и технологичната работа, като се внедряват световният опит и българските постижения. Но тези обединения не могат да компенсират факта, че по места селата са оголени от агрономи, ветеринари и зоотехници, които се изтеглят в централите на АПК, а същевременно намалява броят на завършилите специалности за нуждите на селското стопанство. Така, ако през 1960 г. са завършили такива специалности – 18,8% от всички студенти, през 1970 – 11,4%, то през 1980 – 3,4%.[246]

---

[242] Радков, Ив., *Социални последици от концентрацията, механизацията и индустриализацията на селското стопанство в България (1958–1978).* – В: *Исторически преглед*, 1979, № 4–5, с. 29.

[243] ЦДА, ф. 1Б, оп. 65, а. е. 10, л. 60

[244] Радков, Ив. *Социални последици от концентрацията, механизацията и индустриализацията на селското стопанство в България (1958–1978)*, с. 30.

[245] *Стопанска история*, с. 564.

[246] Илиев, Ив. *Икономиката на България, 1949–2001*, с. 153

Задълбочаването на концентрацията и специализацията дава възможност за промени във вътрешностопанската организация. В много от ТКЗС-та в рамките на АПК се формира по една полевъдна и животновъдна бригада и по изключение и зеленчукопроизводна или смесена бригада. Укрепват и бригадите за комплексна механизация. Създават се едри специализирани предприятия за обслужване на селското стопанство – агротехнически центрове, строителни, транспортни, ремонтни и др. предприятия. Само за периода 1971–1976 г. са изградени 1354 специализирани отраслови предприятия за производство на селскостопански продукти и още толкова в обслужващата сфера[247].

Качествено ново и модерно развитие през 1970–1979 г. получава хидромелиоративното строителство и поливното земеделие, които преживяват съществена реконструкция. През 1977 г. има 11 485 хил. дка поливна площ срещу 10 011 хил. дка през 1970 г. и в тях е внедрен автоматичният режим на работа, което спестява голямо количество жив труд.

Наред с хоризонталната интеграция в селското стопанство се реализира и вертикална. Още през 1972 г. се пробва обединяване на селскостопанските единици с наличните захарни заводи в страната. Така захарната промишленост става главен интегратор в развитието на селското стопанство за реализиране на по-тясната специализация на стопанствата в производства на суровини за преработващата промишленост. Създава се още по-крупно аграрно-промишлено обединение „Българска захар". Такива обединения се формират и в областта на винопроизводството и зеленчукопроизводството[248].

Най-впечатляващи са промените в характера на селскостопанския труд, който все повече наподобява промишления. През 1977 г. по официални данни трактористи, комбайнери, шофьори, механици и др. ремонтни работници наброяват 77 987 души, които влизат в категорията механизатори, при заети според официалната статистика от 1975 г. 1 281 912 души в селското стопанство. Изследователи отчитат, че заедно с временно използваните трактористи и шофьори за двусменна работа по време на селскостопанските кампании, техният брой трябва да е над 100 000 души, между които има и повече от 1000 жени. От тях 13,5% са до 25 годишна възраст, 48,25% – от 26 до 40 г., 28,1% – от 41 до 50 г., 9,3% – от 51 до 60 г. и 0,9% са над 60 г.[249] Тази нова категория в селското стопанство е най-ярко проявление на индустриализацията в отрасъла, но тя ще бъде отречена след 1989 г. като тясно свързана с политиката на комунистическата партия на село и ще бъде определена като *„апекарска номенклатура"*[250].

---

[247] Радков, Ив. *Социални последици от концентрацията, механизацията и индустриализацията на селското стопанство в България (1958–1978)*, с. 30; Живков, Т. *Докладна записка от 9 дек. 1974 г. „За по-нататъшното развитие на АПК".* – В: Живков, Т. *Аграрната политика на БКП...* Т. 2, с. 370–371.

[248] *Стопанска история*, с. 563.

[249] Радков, И. *Социални последици от концентрацията, механизацията и индустриализацията на селското стопанство в България*, с. 32, 45.

[250] Марчева, Ил. *Идеите за решаване на аграрния въпрос в България в края на 80-те и в началото на 90-те години на XX век.* – В: *Преломни времена, Юбилеен сборник в чест на 65-годишнинатана на проф. Л. Огнянов*, С., 2006, с. 873.

Процесите на концентрация и интеграция, както и на специализация в селското стопанство, натрупаният опит, формирането на управленчески кадри, както и на механизатори, наричани *„централни фигури в селскостопанското производство"* – всичко това логично води до нови промени в организацията на АПК. Те са обявени в докладната записка на Т. Живков до Политбюро от 9 декември 1974 г. и засягат ликвидирането на ТКЗС и ДЗС в рамките на АПК, превръщането на АПК в самостоятелни стопански единици и тяхното преобразуване в отраслови едно-типни предприятия. Работата по постепенното преминаване на отраслов принцип и сроковете, когато това да стане за даден АПК, вече е прехвърлена на местните органи на властта – окръжните комитети на БКП и окръжните народни съвети, които трябва да съгласуват своята преценка с Министерството на земеделието и хранителната промишленост[251]. Но Живков продължава да поддържа илюзията, че въпреки тези промени ще се запазят известни кооперативни традиции в управлението на новите АПК. Такива като правомощията на делегатското събрание като върховен орган на управлението да избира ръководството на АПК, да утвърждава производствената програма, финансовия план, плана за перспективно развитие, да приема отчета на комплекса[252]. Изборност на ръководството на държавни предприятия в селското стопанство се осъществяват тогава и в други страни със сходни структури в селското стопанство като Унгария и СССР[253]. Но при прилагането на тези нови постановки, одобрени на 27–28 февруари 1975 г. от пленум на ЦК на БКП, АПК са обявени фактически за държавни стопански организации, а образувалите ги ДЗС и ТКЗС се разтурват, без да се търси мнението или съгласието на членовете им и без да се спазва кооперативната традиция[254]. Така се реализира окончателното одържавяване на земята в страната и се дава път на бюрократизиране на селското стопанство, на отчуждаването на селяните от земята и на по-сетнешни проблеми и в отрасъла, и в обществото, за които ще стане дума по-нататък.

Следващ елемент от модернизацията на селското стопанство, в който се осъществява концентрация на всички свързани с аграрния сектор и хранителната и леката промишленост дейности се явява създаденият през 1976 г. Национален аграрно-промишлен комплекс (НАПК). Първоначално той е замислен като орган, съчетаващ обществено-държавното начало в управлението в селското стопанство. НАПК, който се ръководи от избираем управителен съвет, поема грижата и за производството, и за търговията, и за преработката на селскостопанските суровини, и за научно-приложната дейност. НАПК включва 185 стопански организации, всички 144 АПК, ПАК, научно-производствени обединения, висши учебни заведения и научно-изследователски институти, занимаващи се с проблемите на селското стопанство. По това време (1976–1979) министри на земеде-

---

[251] Живков, Т. *Докладна записка от 9 дек. 1974 г. „За по-нататъшното развитие..."*, с. 376.

[252] Пак там, с. 373–374.

[253] *Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века*, т. 2, с. 147.

[254] Мишев, В. *Аграрната криза и нейното преодоляване.* – В: *Икономиката на кръстопът.* С., 1990, с. 68.

лието и хранителната промишленост са партийни дейци с опит в управление на икономиката като агрономът, партиен и стопански ръководител Ганчо Кръстев и партийният и стопански деец Григор Стоичков. Към края на 70-те години вече като НАПСъюз той поема функциите на Министерство на земеделието за периода 1979–1986 г. с министър – бившият зам.-министър на земеделието и хранителната промишленост с ранг на министър 1978 – 1979 г., – агроном по образование, стопански и партиен деец Васил Цанов. И тримата министри са отдавна в партийната и държавна йерархия[255]. НАПС трябва да стимулира селските стопани да интензифицират труда си, като бъдат по-тясно заинтересовани от него чрез включването на техни представители в управлението на отрасъла. Но представителите са партийно дисциплинирани и вземат решение с оглед определяната от централните партийни и държавни органи политика.

През 70-те години българските АПК привличат интереса на чуждестранни специалисти и журналисти, които не само посещават отделни комплекси, но и вземат интервюта от Т. Живков. Така кореспондентът на френския вестник „Фигаро" при посещението си на АПК „Г. Димитров" в с. Първенец, Пловдивско, не скрива удивлението си, че е видял в едно българско село приложение на електронно-изчислителна техника. Използването на модерни методи в АПК отбелязва и кореспондентът на американския вестник „Крисчън Сайнс монитор" [така е в текста– б. а.]. И техните кореспонденции с гордост са поместени и в българската преса[256]. Една година по-късно този вестник ще отрази и ласкавото мнение на австрийския министър на селското и горско стопанство д-р Оскар Вайс. Той отчита постигнатите високи добиви и култура на българското земеделие, признавайки големия напредък на страната спрямо Австрия[257]. А в беседата на Живков с представители на френското сп. „Франс Нувел", Жак дьо Бонис, главен редактор и на сп. „Нувел критик" [така е в текста– б. а.] и Леандър Кюрзи от 15 март 1975 г. той се опитва да ги убеди в демократизма при изграждането и функционирането на АПК, като според мен не много убедително и твърде декларативно повтаря заклинанията си от партийните форуми[258].

Нещо повече, България започва да изнася своя опит в изграждане на АПК и в други страни. Живков обявява това в реч пред митинг в гр. Бангалор при откриването на строителството на първия индийски аграрно-промишлен комплекс в щата Карнатака на 19 ноември 1976 г. През 1978 г. Живков широко рекламира българския път на уедряване и концентрация и пред анголски журналисти от в. „Журнал де Ангола" [така е в текста– б. а.] и на националното радио – Ангола, а на 2 април

---

[255] ДВ, бр. 35, 1979; Тошев, Т. *Министрите на България 1878–1979*, с. 249–250, 438–439, 505.

[256] В. *Кооперативно село*, бр. 210, от 7 септември 1973 г.

[257] В. *Кооперативно село*, бр. 101, 14 май 1974.

[258] Живков, Т. *Изграждането на АПК е демократичен процес*. Из беседата с представителите на сп. „Франс Нувел" Жак дьо Бонис, гл. ред. и на сп. „Нувел критик" Леандър Кюрзи, главен секретар. Стенографски запис, 15 март 1975 г. – В: Живков, Т. *Аграрната политика на БКП*. Т. 2, с. 378–385.

1979 г. пред мексиканския вестник „Екселсиор" [така е в текста– б. а.], рекламира вертикалната интеграция между селското стопанство и хранително-вкусовата промишленост[259].

Постигнатите резултати в индустриализацията на селското стопанство през 70-те години са следните: през 1970 г. общата сума на производствените фондове възлиза на 4 353 млн. лв., а през 1978 г. – на 7 426 млн. лв. Най-динамично е увеличаването на селскостопанската техника като едно от най-ярките свидетелства за индустриализацията на аграрния сектор. Броят на тракторите (приведени към 15 к.с.) се увеличава от 93 742 през 1970 г. на 148 474 през 1978 г., а този на комбайните – от 16 810 на 23 545 бр. Навлизат и нови типове по-ефективни селскостопански машини и системи от машини. Индустриализацията на селското стопанство се характеризира през 70-те години с широко използване на електрическа енергия, особено с развитието на модерното животновъдство в новите животновъдни комплекси. През 1977 г. в селските стопанства са били изразходвани 324 млн. квтч. енергия в повече от 1970 г. и два пъти повече в сравнение с 1960 г. Но въпреки това изследователите отчитат, че и през 70-те години разходът на жив труд на единица продукция не е достатъчно нисък в сравнение с постигането в редица страни. Докато в селското стопанство в България е заето 25% от активното население, в най-развитите страни става дума за 4 до 11%[260].

Вложените средства и модернизиране на отрасъла не дават очакваното ускорено производство. Така докато през 1960–1970 г. индексът на физическия обем на селскостопанската продукция се е увеличавал с 38,5%, то през 1970–1977г. увеличението е само с 15,3%. А това говори, че средният темп на прираст на обема на селскостопанската продукция през 1960–1970 г. е спаднал на 2% годишно[261]. Неоднозначни са и резултатите при отделните култури. От таблица 5 е видно, че по-значителни са резултатите в постигнатите високи и устойчиви добиви от екстензивните култури като пшеницата и царевицата. Някои окръзи – Разградски, Толбухински, Варненски – през 1977 г. получават по над 500 кг среден добив от пшеница. През последните години на десетилетието по средни добиви на пшеница и царевица България е между първите пет-шест страни в света.

---

[259] Живков, Т. *Ние сме готови да споделим нашия опит в селското стопанство.* Реч пред митинга в град Бангалор при откриването на строителството на първия индийски аграрно-промишлен комплекс в щата Карнатака. Стенографски запис, 19 ноември 1976; *Нашето селско стопанство премина през три етапа на развитие.* Из интервю, дадено в София на анголските журналисти Виктор Алейшо Коща Нуниш – представител на в. „Журнал де Ангола" и Арлета Мария Болоньеш да Консейсао – представител на националното радио на Ангола, 12 октомври 1978; *Обвързването на целия производствен процес в селското стопанство и хранителната промишленост наложи новата система на управление.* Из интервю пред мексиканския в. „Екселсиор", 2 април 1979. – В: Живков, Т. *Аграрната политика на БКП.* Т. 2, с. 404–407, 453–454, 486–490.

[260] *Стопанска история,* с. 566.

[261] Пак там, с. 569.

Таблица 5. Среден добив от основните земеделски култури в периода 1970–1978 (в кг от декар)*

Култури	1966–1970	1971–1975	1976–1977
Пшеница	274,3	340,3	394,2
Ечемик	243,6	308,8	309,6
Царевица за зърно	365,3	396,8	385,5
Слънчоглед	168,5	169,9	169,1
Захарно цвекло	3228,0	2927,6	2900,9
Ориенталски тютюн	101,8	119,6	117,9
Домати	2889,3	2805,0	2428,1
Памук	101,3	110,2	37,2
Грозде	581,2	549,5	586,2

* *Стопанска история*, с. 568, таблица 31

Но не така високи са средните добиви от други, главно интензивни култури. Опитът АПК да се превърнат в монокултурни едри стопанства с трайна специализация, която да обслужва преработвателните предприятия предизвиква изкореняване на трайни насаждения, лозя, овощни градини. А това води до поредния дефицит на техни продукти на пазара[262]. Наблюдава се застой в добивите от слънчогледа и и гроздето, и направо спад на средните добиви при други интензивни култури като памука, захарното цвекло, доматите. Явно тази концентрация и индустриализация в селското стопанство се оказва по-подходяща при екстензивните култури, но не дава икономически ефект при изискващите много по-големи грижи интензивни култури.

Очаквано, по-ускорен е темпът на прираст на животновъдството в сравнение с растениевъдството. Ала пропорцията между произведената растениевъдна и животновъдна продукция, макар и променена, все още е в полза на растениевъдството. Така през 1970 г. това съотношение е било 64,4:35,6, а през 1977 г.– то е 54,6:45,4. Изравняването на тази пропорция е признак за интензивно селско стопанство. Всичко това показва, че усилията за модернизиране на аграрния сектор през 70-те години чрез неговата индустриализация, концентрация, уедряване не са били особено ефективни[263]. Освен това в края на периода са отчетени сравнително скромни резултатите в средната продуктивност на домашните животни, както може да се види от таблица 6.

[262] *От девети до десети*, с. 189.

[263] *Стопанска история*, с. 569.

Таблица 6. Средна продуктивност на кравите, овцете и птиците в периода 1970–1977 г.*

Култури	1970	1973	1977
Среден млеконадой на фуражна крава (л)	2147	2182	2245
Среден млеконадой на овца (л)	46	45	46
Среден настриг на вълна от овца (г)	3345	3601	3856
Средена носливост на яйца от кокошка (бр.)	112	120	130

**Стопанска история*, с. 568, таблица 32

Разбира се, продуктивността в общественото животновъдство при вложените средства е обяснимо по-висока от тази в личното стопанство – например продуктивността на говедовъдството там през 1977 г. е 2703 л, докато в личното стопанство тя е 1202 л[264]. Но като цяло данните поставят под въпрос усилията за подобна модернизация на селското стопанство, особено в животновъдството.

Наред с това продължава тенденцията за миграция и застаряване на селското население, което през 1977 г. е около 960 000 души, от които 47% са мъже и 53% жени. През периода 1971–1975 г. от селата мигрират 743 000 души, като най-голям е делът на младите, поради което възрастовият състав на заетите в селското стопанство се влошава. А това говори, че модернизационните процеси в труда и бита на хората на село не задоволяват младите, родени вече при социализма. Подобни процеси текат и в развитите капиталистически страни, така че България не прави изключение в тенденцията за застаряване на селското население. Заедно с това се отчита и отлив от висококвалифицирани специалисти от непосредствените производствени звена. Броят на специалистите в клоновите стопанства от 11 939 през 1971 г. намалява на 9793 през 1975 г., а в производствените единици – бригади и ферми – съответно от 7 387 на 5928 д. Едновременно с това специалистите в управленията на АПК се увеличават. Пада и нивото на квалификация и на механизаторите[265].

В опит да се обърнат тези неблагоприятни тенденции се планира да се повиши заплащането и да се подобрят условията на труд и бит на селяните. Въпреки проведеното повишаване на пенсии и заплати през 1973 г. се отчита, че дневното възнаграждение на *„работниците от растениевъдството"* – този е терминът на правителствените документи – е между 3,40 и 3,90 лв, а на тези в животновъдството – между 6,60 – 8,00 лв. при 10 часов работен ден и заангажираност от 12 до 14 часа на ден. Максималното възнаграждение на селскостопанските специалисти в низшите производствени звена е 145 – 160 лв., а на бригадирите – 155 лв. Поради сезонния характер на труда през зимния сезон селяните не могат да наберат 7 последователни дена работа, за да имат право на парични обезщетения при временна нетрудоспо-

[264] Пак там, с. 569.

[265] ЦДА, ф. 136, оп. 66, а. е. 45, 1–22.

собност, максималната им пенсия е на база 140 лв., независимо колко е фактическото им възнаграждение, както и не им се зачита трудов стаж в ТКЗС след 1 януари 1957 г. Ето защо МС с Постановление № 49 от 3 октомври 1978 г. набелязва мерки за повишаване на заплащането в селското стопанство, включително преминаване към 5-дневна седмица в отрасъла, за да стабилизира работната ръка на село и да се задържат младите хора[266]. А с поредното повишаване на цените и заплатите през 1979 г. окончателно се изравнява системата на заплащане на труда в селското стопанство и в промишлеността, тъй като в тях са въвежда единна тарифна мрежа. Уеднаквява се и системата на пенсиониране за селяните-кооператори с тази на останалите категории трудещи се – работниците и служещите[267]. Изравняването на заплащането на селяните с това на работниците в промишлеността – независимо от крайния стопански резултат – обезсилва личния стимул и заинтересованост от труда в комплекса и бригадата, изтънява и се губи връзката на селяните със земята. Ръководствата на АПК се бюрократизират, агрономите, ветеринарите и другите селскостопански специалисти се превръщат в чиновници, които не са в непосредствен контакт със селяните и с нуждите на полето. Създава се йерархична, бюрократична система, в която няма място за реално участие на селяните освен да избират ръководството. Въпреки че отдолу постъпват сигнали за неблагополучията в отрасъла, висшето ръководство предпочита да говори за успехите на уедреното селско стопанство.

Отрасълът се ръководи от ресорния секретар на ЦК под личния надзор на Тодор Живков. А той от своя страна се доверява единствено на кръга от специалисти от Съвета по управление към ДС на НРБ. Съветниците, след като експериментират в селското стопанство механично и шаблонно методи на управление от промишлеността, без да постигнат търсения резултат, предлагат селското стопанство да мине на самоиздържа[268]. Живков започва да лансира подобни възгледи пред обществото. Така пред Националното съвещание на овцевъдите в Ловеч на 22 юли 1977 г. той обявява, че трябва *„най-късно през 1979 г. да ликвидираме значителните дотации* [почертано в текста – б. а.], *които сега държавата дава в селското стопанство"*, за да стане то *„печеливш отрасъл"*[269]. Овладяването и последователното прилагане *„на принципите и тайните* [така е в текста – б. а.] *на икономическия подход"* като *„стопанска сметка, самоиздръжката и материалната заинтересованост"* са вменени като основна задача на партийните и стопански кадри в системата на селското стопанство през 1979 г.[270] Ориентирането към пазарни механизми след грандиозната индустриализация на селското стопанство подсказва вътрешната изчерпаност на модела на модернизация, който се прилага в социалистическа България.

---

[266] Пак там, л. 27, 33, 1–22.

[267] Пак там, ф. 136, оп. 68, а. е. 51, л. 1–15.

[268] Тодоров, Ст. *До върховете на властта*, с. 103–105.

[269] Живков, Т. *Актуални задачи в селското стопанство.* – В: Живков, Т. *Аграрната политика на БКП.* С., 1985. Т. 2, с. 447.

[270] Живков, Т. *Аграрната политика – кръвно дело на целия народ. Слово при откриване на Учредителния конгрес на Националния аграрно-промишлен съюз, 29 март 1979 г.* – Живков, Т. *Аграрната политика на БКП*, т. 2, с. 479.

7. Социално-икономически резултати: урбанизацията

7.1. Демографски и социални проблеми на ускорената урбанизация

Съветският модел на индустриализация и модернизация предполага ускорена урбанизация с всички произтичащи от това последици като деформираност на градовете и тяхното развитие само с оглед индустрията, маргинализация на населението и оселячването му с притока на селяни[271]. Българската урбанизация при социализма е по-близка до източноевропейския модел – в градовете и особено в големите градове да се концентрира образованият слой – т.нар. *„служещи"* не толкова заради промишлените предприятия, а заради социалните и културни перспективи. Неслучайно изследователите смятат, че в източноевропейските страни по-скоро се реализира социално-културната урбанизация[272]. Като пример за съветски модел на урбанизация – с тясна връзка с индустриализацията – може да служи обявеният на 2 септември 1947 г. за град Димитровград, образуван от сбора на 3 села: Раковски, Мариино и Черноконево. Там в началото на 50-те години се изгражда гигантът на химическата промишленост по това време – Азотно-торовият завод, пуснат в експлоатация на 1 ноември 1951 г. като Химически комбинат „Сталин" (сега Неохим АД). През 50-те години и началото на 60-те години в Пловдив и София като едни от най-големите градове се строят гигантите на цветната и черна металургия – Комбинатът за цветни метали и МК „Кремиковци", които привличат работна ръка от селата и цялата страна. Но през 60–те, 70-те и 80-те години е налице тенденция за изнасяне на промишлените предприятия от София и Пловдив и въобще от *„развити градове в изоставащи в промишлено отношение селища"*[273].

Тези особености на урбанизацията на българското общество, разбирана като нарастване на градското население, (съответно намаляване на селското население), както и увеличаване броя на градовете и на най-големите от тях, не само заради промишлените предприятия, а и заради културните и социални възможности, налага да се проследи накратко нейната история. Така през 1946 г. в страната има 106 града, от които само 4 са с над 50 хиляди жители: София, Пловдив,

---

[271] Пивоваров, Ю. Л. И. *Урбанизация в России в XX веке: представления и реальность*. – В: *Общественные науки и современность*, 2001, № 1, с. 105–109. http://ecsocman.hse.ru/data/777/303/1218/008pIWOWAROWx20x60.l..pdf

[272] Коровыцина, Н. *С Россией и без нее. Восточноевропейский путь развития*, Москва, 2003, с. 40–41.

[273] *ПМС № 52 от 14 март 1961 за изместване на някои производства от София и Пловдив в други населени места на страната.* – ДВ, бр. 25 от 28 март 1961; *ПМС № 192 от 16 октомври 1961 г. за изнасяне на някои производства от София, Пловдив и Ямбол в други населени места.* – ДВ, бр. 85, 24 октомври 1961; *Решение на МС № 634 от 29 декември 1971 г. за изнасяне на промишлени производства и дейности от развити градове в изоставащи в промишлено отношение селища* – бр. 13 от 15 февруари 1971; *Решение на МС № 208 от 23 май 1972 г. за изнасяне на промишлени производства и дейности от развити градове в изоставащи в промишлено отношение селища* – ДВ, бр. 53 от 7 юли 1972 г.; *ПМС № 42 от 11 юли 1986 г. за пренасочване на неефективни малки предприятия.* – ДВ, бр. 57 от 22 юли 1986 г.

Варна, Русе. Градове като Бургас, Плевен, Ст. Загора са с население над 30 хил. жители, но под 50 хиляди. През 1975 г. с над 50 хиляди жители са вече 21 града, през 1980 г. – 24. През 1984 г. тези най-крупни градове стават 27. Освен София, Пловдив, Варна, Русе, Бургас, Плевен, Ст. Загора това са също Видин, Враца, Казанлък, В. Търново, Димитровград, Благоевград, Толбухин (Добрич), Шумен, Хасково, Ямбол, Кърджали, Разград, Силистра, Перник, Кюстендил, Михайловград (Монтана), Габрово, Ловеч, Сливен, Габрово. Тогава се появяват и десет града с над 100 хиляди души жители: Врана, Бургас, Плевен, Пловдив, Русе, Ст. Загора, Сливен, Шумен, Толбухин[274]. Темпът на нарастването на градовете и градското население в България през 1950–1985 г. е подобно на това в Румъния – и в двете балкански страни градското население се увеличава 3 пъти, и донякъде в Полша – над 2 пъти, докато в Унгария и Чехословакия увеличението е 1,7 пъти[275]. Но докато в Полша през 70-те и 80-те години градовете с население между 100 и 200 хил. стават от 14 на 22, а тези с над 200 хил. жители – от 10 на 15, то в България само 3 са градовете с над 200 хил. жители: гр. София с 1 101 828 жители, Пловдив с 377 637 жители и Варна с 297 090 жители[276].

Ускорената урбанизация е тясно свързана с т.нар. първи демографски преход, който България преживява след Втората световна война. Тогава в страната е постигната ниска смъртност и ниска раждаемост на фона на постоянно нарастване числеността на населението[277]. Най-характерната черта на първия демографски преход е намаляването на селското население. През 1969 г. за пръв път съотношението между градското и селското население в България е в полза на градското – 51,7%, а селското – 48,3%. През 1975 г. това съотношение е още по-категорично 58% на 42%, през 1980 г. – 62,5% срещу 37,5%, а през 1984 – 66,2% на 33,8%[278]. Така вследствие от миграцията тече процес на урбанизация и на отмиране на селячеството.

Темпът на намаляване на селското население през 1934–1975 г. показва, че до 1975 г. селото губи средно над 10 пункта на всеки десет години[279]. В сравнение с другите източноевропейски страни България е с най-голям спад на селското население – 38,5% за периода 1950–1990 г. Това се дължи според някои изследователи на много стриктно следване на съветския модел на колективизация в България за

---

[274] Изчислено по *Население*, 1985, Комитет за социална информация при МС, с. 277.; Кираджиев, Св. *София, каквато беше 1944–1989*, ИК *Гутенберг*, С., 2010, таблици 2 и 3, с. 119.

[275] Коровыцина, Н. *С Россией и без нее. Восточноевропейский путь развития*, с. 41.

[276] Изчислено по *Население*, 1985, Комитет за социална информация при МС, с. 277.

[277] През 1945 г. то е 6 942 200 души, а през 1975 г. е 8 720 700 души или е нараснало с почти 2 000 000 души при непрекъснат спад на раждаемостта (от 24 на хиляда до 16,6 на хиляда) и на смъртността (от 14,9 на хиляда на 10,3 на хиляда). През 1984 г. населението наброява към 31 декември 8 971 200 души. – В: *Население*. Комитет за социална информация при МС, С.,1985, с. 4, 6–7.

[278] *Народное хозяйство стран СЭВ в 1980 году. Статистический сборник*. М., 1981, с. 7.

[279] Груев, М. *Демографски тенденции и процеси в България в годините след Втората световна война*. – В: *История на НРБ, Режимът и обществото*, под общата ред. на проф. И. Знеполски. С., 2009, таблица, с. 382.

разлика от другите страни[280]. Това обяснение е резонно, но то не обяснява напълно следните явления. В резултат на колективизацията по съветски образец през 1948–1958 г. 92% от земята е кооперирана, а това означава, че няма перспектива за частно земеделие. И въпреки това – ако през 1944 г. заетите в промишлеността и строителството са 7,2%, то през 1957 г. са 20,%, а в селското и горското стопанство – 74,5%[281]. Явно е, че основната част от населението се препитава със селскостопански труд и остава да живее на село и след края на кооперирането през 50-те години. Тогава особено характерна е групата на селяни-работници, които през зимата се трудят в промишлеността и мините, а през лятото – на полето. Съществува и полово разграничение – първо мъжете отиват на работа в града и в промишлеността, а жените остават на село. През 60-те и 70-те години вече не е така. Жените от 1965 г. са 35% от работната сила в общественото производство в градската икономика[282]. Нещо повече, ако темпът на изселване от селата в градовете в периода 1951–1975 г. е 100 хил. средногодишно, то от средата на 60-те, а не от края на 50-те години, той се ускорява и се движи между 150 хил. и 180 хил. Затова именно през 1965 г. за пръв път раждаемостта в градовете е по-висока от тази в селата, което говори, че в селата са останали по-малко жители във фертилна възраст т.е. млади хора. И това е резултат на рязкото – с 5 пункта, увеличаване на градското население през предходната 1964 г.[283] Всичко това говори, че по-съществено значение за темпа за намаляване на селското население има ускорената индустриализация, която се осъществява от средата на 60-те години насетне. В резултат през 1967 г. близо три четвърти от състава на работниците са още първо поколение работници[284]. През 1970 г. повече от 40% от градското население са непосредствено дошли от селата лица и техните деца, родени след идването им в града[285].

Населението се устремява към градските центрове, които предлагат повече възможности за реализация, не само и не единствено в промишленото производство. Неслучайно през 60-те години става известно т.нар. „*местничество*" – строителство на големи административни служби, на театри, културни учреждения, създаване на нови висши учебни заведения, елитни езикови гимназии в окръжните градове и важните икономически центрове. Макар и набрани и допуснати в големия град заради непривлекателни дейности в производството и строителството, скоро новопристигналите или техните деца започват да търсят по-лека и по-изгодна работа. Същото правят и останалите жители и това налага да се търсят нови ресурси от селата и провинцията за попълване на местата в тези сфери[286].

---

[280] Пак там, с. 383.

[281] *Икономика на България*. Т. 2, с. 481.

[282] *Развитие на индустрията в България*, с. 333.

[283] *Население*. Комитет за социална информация при МС, С., 1985, с. 6–7.

[284] Атанасов, А. *Работническата класа в България 1948–1958*, г. С., 1987, с. 29.

[285] Марчева, Ил. *Социални измерения на урбанизацията в България след Втората световна война*. – В: *Балканистичен форум*, 1997, № 2, с. 127.

[286] ЦДА, ф. 136, оп. 34, а. е. 70, л. 38; Петков, В. *Могат ли да бъдат отклонени пътищата за текущия прираст на столицата?* – В: *Вечерни новини*, 13 август 1970 г.

Урбанизацията създава напрежения в обществото, защото протича ускорено, под действието на централно планираното стопанско и социално развитие, без да е налице разгърнат пазар на дейности и услуги в градските центрове. Регулираният и затова деформиран пазар влиза в противоречие с нарастващите все по-разнообразни нужди на жителите, особено в големите градове. Там се насочват младите хора от селата: концентрацията в селското стопанство и неговата механизация не им оставя друга алтернатива. Това предизвиква жилищни, продоволствени и социални проблеми в градовете. Въпреки разпорежданията осигуряването на трудови ресурси за промишлеността да не е от селата, а от социални групи в градовете – чиновници, младежи, жени и др. отделните предприятия привличат с примамливи обещания за жителство работници от цялата страна за непривлекателните дейности[287]. Особено характерно в това отношение е набирането на работна ръка за изграждането на металургичния комбинат „Кремиковци" край столицата.

Същевременно, както се посочи вече, през целия период се правят опити за подобряване на условията за живот в селото и тяхното доближаване до тези в града чрез разпространение на електрификация, радиофикация, мелиорации, чрез учредяване на пенсии за селяните-кооператори и грижи за осигуряване на учители по селата. Но тези опити не са достатъчни и резултатни, за да създават бариери за изтичане на население и то в трудоспособна възраст от селата. Това не трябва да се свързва само с възприетия модел на ускорена индустриализация. Това е световна тенденция, отразяваща преместването на активността от селото в града, още от зората на промишлената революция през XVIII в. и XIX в., която особено се засилва през XX в. Във Франция този процес става видим през 50-те и 60-те години и е обобщен през 1967 г. от френския социолог Анри Мандрас в книгата му с емблематичното заглавие „Краят на селяните". Другата страна на този световен процес е *„революцията в селото"* – така френските историци наричат промените през 60-те години в начина на живот на селяните и във водене на селскостопанска дейност[288]. Така че процесите в България съвсем не са изолиран случай, нито трябва да се вписват само в контекста на Източния лагер и колективизацията. Те са част от модернизацията на обществата вследствие на индустриализацията.

Властта се опитва да реагира на тези миграционни предизвикателства чрез използване на административни мерки за регулиране. Този подход се прилага още от 1942 г. за контролиране на нарастването на населението в най-привлекателния и най-важния град – столицата – с издадената *„Наредба за предотвратяване на жилищната криза"*, според която се забранява записване на нови жители. Тази наредба през 1943 г. е разпространена и за град Пловдив. Тя е подновявана през 1945 и 1947 г. През 1956 г. е издадена Наредба за временно ограничаване на приема на нови жители в София, Варна, Русе, Бургас, Пловдив.

---

[287] *ПМС 1 от 9 ян. 1959 г., ПМС 129 от 22 май 1960 г., ПМС 166 от 14 юли 1960 г., Наредбата за организирано набиране и разпределение на работна сила през третата петилетка* и др. – В: ЦДА, ф. 136, оп. 30, а. е. 154, л. 1–3; оп. 28, а. е. 1, л. 1–4.

[288] Сиринели, Ж.-Ф., Ванденбуш, Р., Деперие-Вавасьор, Ж. *История на съвременна Франция*, с. 278.

През 1959 г. административната реформа създава нови привлекателни 30 (по-късно 28) окръжни центрове, които трябва да разтоварят миграционния поток към най-големите, посочени по-горе, седем града. Продължава да действа и системата за задължително разпределение на висшите и средни кадри от 1948 г., която през 60-те години постига за пръв път чувствително изселване на население от столицата - 16 659 души висококвалифицирани кадри срещу 100 611 заселени. Актуализира се през 1966 г. наредбата за ограничаване приема на нови жители в големите градове. Периодично се обявяват за градове конгломерация от села, като се започне от Димитровград – през 1947 г., Велинград – през 1948 г., Смолян през 1960 г., Средногорие през 1971 г. Признаване на села за градове има почти всяка година през осмото десетилетие. Въпреки взетите административни мерки все по-обезпокоителното обезлюдяване на селата и напливът към градовете, особено към старите големи градове като София, Пловдив, Варна, Русе, Габрово, Бургас, Стара Загора, Плевен и към някои окръжни центрове не спира. Ето защо се стига през 1974 г. до драстичното решение временно да се ограничи приемането на нови жители във всички градове и влизащите административно към тях села. Изключение е направено за 30–тина малки градчета като Козлодуй, Роман, Мадан, Рудозем, Джебел, Каолиново, Връбница и др. под., които предлагат обикновено високоплатена, но тежка работа в добивната, енергетическата или металургическата промишленост[289]. Тази наредба, която не важи за 30-те непривлекателни промишлени градчета, е допълнително доказателство, че не индустрията, а другите социални и културни функции на големите градове мотивират селяните да напускат и да търсят по-добро съществуване в града.

Голямата концентрация в селското стопанство, постоянната миграция към градовете и перспективата за обезлюдяване на селата налага да се въведе нова административна уредба. От 1977 г. насетне се формират 291 селищни системи, в които се групират основните административни единици. Това става по специално разработена и внедрявана Национална програма за преструктуриране на селищната система и нейното търговско, битово и инфраструктурно обслужване. Тя е дело на Комплексния научно-изследователски и проектантски институт по териториално устройство, градоустройство и архитектура към Съвета по териториално и селищно устройство с ранг на министерство, просъществувало от 12 май 1977 г. до 18 април 1981 г., оглавено от министъра в различни стопански министерства Григор Стоичков. Тази програма се основава на разработките на една от най-модерните учени по това време – чл.-кор. на АН на СССР от Новосибирското отделение на академия по това време Татяна Заславская (1927–2013). През 1974 г. колектив под нейното ръководство изработва *„Комплексна програма за изследване на перспективите за социално-демографско развитие на селото"*, както и различни методически и методологически анализи за изучаване на съветското село, също поразено от

[289] *112 ПМС от 25 ноември 1974 г.* – ДВ, бр. 94 от 3 дек. 1974 г. Наредбата е уточнявана и допълвана през следващите години, включително и на два пъти през 1990 г., когато е отменена с Указ № 51 на председателя НРБ от 7 авг. 1990 – ДВ от 10 август 1990 г.

миграцията[290]. В основата на идеята за селищните системи е тяхното формиране и категоризиране по различни признаци. Но те не следват традиционните икономически, културни, съобщителни връзки между населените места, а се групират по създавана икономическа, търговска и обслужваща структура. Така се прекроява административната карта, като селищата се класифицират в 6 типа, които биват класифицирани като *„перспективни"*, *„неперспективни"* и дори като такива със *„затихващи функции"*. Това са селища от 5-и и 6-и тип, в които се закриват съществуващите търговска, комунално-битова и друга инфраструктурна дейност. Закриват се училища и се въвеждат автобуси за водене на малкото останали деца в по-перспективните центрове на селищната система. Така волунтаристично се дава нов тласък на миграциите от такива села към градовете и се стига до обезлюдяване на стотици селища, особено в планинските и граничните райони. В обявените за перспективни селища се дават специални преференции на специалисти и млади хора, които да се заселят и работят там. Предвижда се изнасяне на производствени цехове в тези селища, изграждане на нови промишлени предприятия, подобряване на социалната и техническа инфраструктура[291]. Системата е отменена през 1987 г. и тогава са възстановени старите общини, за да бъдат включени в новата, поредна административна реформа – областната система с 9 центъра.

Всъщност селищните системи се изработват с похвалното намерение да се задържат хората там, където според специалистите от София има перспективи за развитие. Приоритетни се обявяват проблемите за пълна трудова и друга реализация на младежта и на селското население[292]. Особено се набляга на младежта, защото се констатира, че в България бягството на млади хора от селата е най-голямо в сравнение с другите социалистически страни. Така през 1978 г. на село само 5,5% са лица под 25 години, а 40% – над 50 години[293]. И понеже селищните системи не спират потока към града и отлива на млади хора от селското стопанство, на 16 юни 1981 г. партийно – държавната комисия по проблемите на младежта очертава поредните мерки за модернизиране на условията на труд и бита на село[294]. А на 10 май 1982 г. се приема постановление на МС и ЦК на БКП № 26 *„За ускорено социално-икономическо развитие на селищните системи от четвърти и пети функционален тип, от граничните райони и от Странджа-Сакарския край през осмата петилетка и до 1990"*[295]. То предполага специални грижи за издигане на района на Странджа – Сакар до 1990 г., обявен за *„република на младостта"*. Те включват създаване на условия за развитие на овцевъдството, отглеждане на южни плодове, развитие на туристическия отрасъл, комуникациите. Заедно с това се

---

[290] Акад. на АН на СССР от 1988 г. Т. Заславская ще стане съветник на М. Горбачов и ще се изяви като виден реформатор и политик, впоследствие ще се занимава с трансформационните проблеми на постсъветското общество, с теоретична и практическата социология. http://ria.ru/spravka/20130824/958387139.html#ixzz3kli18gET (последен достъп на 4 март 2015).

[291] Груев, М. *Демографски тенденции и процеси в България в годините след Втората световна война*, с. 381–388.

[292] ЦДА, ф. 1Б., оп. 65, а. е. 33, л. 15.

[293] Пак там, ф. 378Б, оп. 1981, а. е. 1, л. 48–57.

[294] Пак там, а. е. 1, л. 1.

[295] ДВ, 28 май 1982, изм. бр. 13 от 1985 и бр. 10 от 1987.

дават привилегии на заселилите се там млади хора, които са подпомогнати и от националния младежки фонд към ЦК на ДКМС „Странджа-Сакар – република на младостта". Целта е да се спре обезлюдяването на региона, като се привличат млади хора от други краища, създават им се условия за поминък и за жилищно настаняване. За да се стимулира притокът на млади хора, се задействат Комсомолът, пропагандата и различни финансови и други привилегии[296]. А с оглед утвърдената с Постановление № 60 на МС от 6 ноември 1984 г. програма за ускорено развитие на Странджа-Сакарския край и на селищната система Ивайловград през периода 1985–1990 се създава целеви и инвестиционен фонд към бюджета[297]. Друга подобна програма е насочена към комплексно решаване на проблемите, осигуряващи увеличаване на раждаемостта във Видински окръг[298]. Привилегиите и по-големите заплати, на които се радват изпълнителите на тези национални програми, не са предвидени за местните жители. Те се чувстват пренебрегнати и това не спира миграцията от там. Не се задържат без големите пари и привилегиите и новите преселници. Така опитът да се реши по нов, наукообразен, но административен път, проблема с миграциите се проваля.

Другата цел в административната реформа с въвеждането на селищните система е намаляване на административния апарат на местната власт с 50% и обръщането ѝ преди всичко към социалните дейности, както казва Т. Живков на 15 март 1975 г. в беседа с френските журналисти Жак дьо Бонис, главен редактор на сп. „Франс Нувел" и Леандър Кюри, главен секретар на сп. „Нувел критик"[299]. Едва ли обаче съкратените чиновници от местната власт с радост приемат този опит да бъдат извадени от топлите канцеларии, заради които все още не са напуснали малките населени места. Както може да се очаква и тези мерки не действат. И през 1984 г. основният миграционен поток е все така от селата към градовете и представлява 41,3% от общия брой на мигриралите лица, следващо е направлението град-град - 38%. Основна причина е *„смяна на работа"*[300].

Контролирането на миграциите чрез системата на жителството и административното определяне на перспективни и неперспективни селища създава трайно недоволство сред населението, тъй като то усеща, че властта не може да осигури обещаваното социално благоденствие. То недоволства от силното контролиране на възможностите за преместване в големия град. Защото това означава да се изпълнят определени условия: брак, изборна политическа длъжност, спечелен научен конкурс, търсена специалност. Това са ограниченията на личността по пътя към намиране на по-добри възможности за живот. Като се има предвид как функционира културата и особено кинопроизводството по това време: бидейки на държавно финансиране, то отразява и има задача да внушава определени идеологически

---

[296] *Странджа Сакар – Република на младостта*, С., 1983, с. 9–15, 173–181.

[297] ДВ, бр. 16, ноември 1984, изм. бр. 10, 1987, ДВ, бр. 10 от 5 февр. 1985.

[298] Груев, М. *Демографски тенденции и процеси в България...*, с. 381–388

[299] Живков, Т. *Изграждането на АПК е демократичен процес.* Из беседата с представителите на сп. „Франс Нувел" Жак дьо Бонис, гл. ред. и на сп. „Нувел критик" Леандър Кюрзи, главен секретар. Стенографски запис, 15 март 1975 г. – В: Живков, Т. *Аграрната политика...*, т. 2, с. 384–385.

[300] *Население*, Комитет за социална информация при МС, С., 1985, XIV.

послания[301], то създадените по това време и станали много популярни филми и театрални постановки, разкриващи различни социални ефекти от обезлюдяване на селата, от отчуждаването между поколенията, разделени и териториално – младите в града, старите – на село, показват, че властта е наясно с проблемите на урбанизацията[302].

Наред с нарушената връзка между поколенията, скоро ще стане виден и друг резултат от урбанизацията – атомизацията на индивида в големия град, което затруднява контрола върху неговия живот и съзнание. Именно с този проблем се сблъскват дейците на Отечествения фронт през 1982 г. – техните организации, които са изцяло на териториален принцип, се оказва, че изобщо не функционират в големите жилищни комплекси[303]. Тогава властта в лицето на Тодор Живков в отчетния доклад пред Дванадесетия конгрес на БКП на 31 март 1982 г. ще подчертае, че „*... трябва добре да се обмисли въпросът за свободното време и ангажиментите на днешния гражданин. Организациите са много (198), а човекът е един. Не бива да забравяме, че човек трябва да отделя време за своето семейство, че има право на свой личен живот, че има нужда от почивка*"[304]. За разлика от 60-те години, когато властта смята, че свободното време на хората трябва да се уплътнява с обществени ангажименти, то в началото на 80-те управляващите си дават сметка за нуждите на хората от лично време и почивка[305].

Освен това в началото на 80-те години се констатира трайно намаляване на раждаемостта. Ако през 1977 г. тя е била 16,1 на хиляда, през 1981 г. – 14,1 на хиляда, през 1982 г. става 13,3. Ниската раждаемост и ниската смъртност ускоряват застаряването на нацията и влошават трудовите ресурси с наличие през 1982 г. на 1 512 000 пенсионери, чиято издръжка ляга изцяло на държавния бюджет[306]. През февруари 1983 г. се замисля серия от мерки за поощряване на раждаемостта и сключването на бракове. Те включват привилегии, съчетани с дискриминационни механизми, обвързващи напредването в кариерата – една от задължителните стъпки за което е членство в БКП – с броя и желанието за деца[307]. По-късно тези идеи ще бъдат обобщени в Семеен кодекс, предоставен за всенародно обсъждане. Невижданата дотогава критичност на младите хора обаче води до отхвърляне на тези анахронични постановки[308]. А това говори, че обществото вече се бунтува срещу „*консервативната модернизация*".

---

[301] Калинова, Евг. *Българската култура и политическият императив 1944–1989*, С., 2011, с. 294–380.

[302] Имам предвид такива известни филми като „Селянинът с колелото" (1974, режисьор Людмил Стайков, сценарист Георги Мишев) „Матриархат" (1974, режисьор Людмил Кирков, сценарист Георги Мишев), „Дърво без корен" (1974, режисьор Христо Христов, сценаристи Хр. Христов и Пантелей Пантелеев по разказите на Николай Хайтов „Дърво без корен" и „Към върха"), както и пиесата на Иван Радоев „Човекоядката", поставена за пръв път през 1976 г. в софийския театър „София" и др.

[303] *История на Отечествения фронт/съюз в България*, т. 1, под. ред. И. Баева, Университетско издателство, 2012, с. 304.

[304] Живков. Т. *ОФ – наше историческо завоевание*. С., 1982, с. 529.

[305] *История на Отечествения фронт/съюз в България*, т. 1, с. 305.

[306] ЦДА, ф. 1Б, оп. 65, а. е. 33, л. 92–93.

[307] Пак там, л. 40, 42, 95–96.

[308] Пак там, оп. 65, а. е. 45, л. 35.; ДВ, бр. 41 от 28 май 1985 г.

В края на 70-те години обществото ще почувства и неудовлетворение от социалната политика, която няма да отговаря на порасналите изисквания към качеството на живота. През първата половина на десетилетието то все още се радва на количественото изпълнение на приетата през декември 1972 г. дългосрочна програма за повишаване на жизненото равнище на населението. Тогава се разраства жилищното строителство, особено в големите градове и преди всичко в столицата, където се разширяват ж. к. „Младост", „Надежда", „Хаджи Димитър", започва изграждането на гигантския ж. к. „Люлин". През 1973 г. са повишени някои заплати и пенсии. Минималната работна заплата скача от 65 на 80 лв. През 1974 г. се въвежда социална пенсия по старост. Уеднаквява се системата за пенсиониране на селяните кооператори с тази на останалите категории трудещи се – работниците и служещите. Осигуряват се важни предимства за работещите майки. От 1973 г. те прибавят към отпуската по майчинство освен двете неплатени години за отглеждане на дете, признавани за трудов стаж, и една платена. Към средата на 70-те години в цялата страна се въвежда 5-дневна работна седмица. С приетия закон за народното здраве през 1973 г. е узаконена въведената още от 1951 г. безплатна медицинска помощ, премахната е частната медицинска практика, започва внедряване на някои съвременни процеси в организацията на здравеопазването[309].

Социалните блага продължават да вървят по линията на обществените фондове. Така например през 1970 г. на човек от населението се падат 251 лв. от обществените фондове, а през 1975 г. – 374 лв. Общата сума по това перо съставлява над 32% от разходната част на бюджета. Особено нарастват инвестициите за здравеопазването – докато през третата петилетка те са 12 млн. лв., през петата – 120 млн. лв., през шестата – 302 млн. лв., но тяхното захранване се поддържа трудно[310]. Събитията в Полша в края на 70-те и началото на 80-те години са сигнал за българското ръководство да не намалява много силно и рязко социалните разходи. Те и през втората половина на 70-те години и началото на 80-те са значителни. През 1982 г. минималната работна заплата се увеличава на 100 лв., средната месечна заплата от 125 става 197 лв., а средният размер на пенсията от 38 лв. през 1972 г. на 79 лв. Средствата за културата, образованието, здравеопазването, почивното дело се увеличават 3 пъти през периода 1972–1982 г. Така съвсем типично за социалистическата система и в България през 70-те години нараства потреблението на социални услуги. Именно в тази сфера се проявяват възможностите и предимствата на концентрация на средства в ръцете на държавата и тяхното преразпределение по определени от държавата приоритети. Темповете на социални трансфери на глава от населението в България се движат от 7,9% през 1971–1975 и 9,5% през 1976–1980 г., докато за сравнение през 1980–1985 г. те са вече по-ниски 3,2%[311].

---

[309] Мигев, Вл. *Проблеми на социално-икономическото развитие на България през шестата петилетка (1971–1975).* – В: *Исторически преглед,* 1985, № 1, с. 15, 16–17.

[310] Пак там, с. 17.

[311] *Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века.* т. 2, с. 201; Berend, I. *Central and Eastern* Europe 1944–1993: *Detour from the Periphery to the periphery.* Cambridge University Press, 1996, p. 215.

Средногодишно реалните доходи нарастват с 4%[312], като темповете на прираст на реалните доходи на глава от населението през 70-те години могат да се проследят от таблица 7.

Таблица 7. Средногодишен темп на прираст на реалните доходи (в%)*

Страна	1966 – 1970 г.	1971 – 1975 г.	1976 – 1980 г.	1981 – 1985 г.	1986 – 1989 г.
България	6,0	5,8	2,6	3,7	1,9
Унгария	6,2	4,5	1,8	1,6	1,1
ГДР	4,1	5,6	4,6	4,2	4,4
Полша	4,3	8,8	2,9	– 1,7	5,6

* *Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века*, Том второй, с. 201

Данните показват, че през 70-те години страната не се различава от повечето от социалистическите страни: по-високи са доходите през първата половина на десетилетието, после бележат спад. Но спрямо края на 80-те години темповете на ръст на реалните доходи в България са били сравнително високи.

Повишаването на доходите през 70-те години се илюстрира и от индекса на нарастване на свободните парични средства на населението при 1970 г. = 100 през 1975 г. това е увеличение с 95,9 пункта, а през 1980 г. – увеличението е с 171,4 пункта. Стокооборотът на дребно също свидетелства за нараствалите покупателни възможности на българското общество през 70-те години. При 1970=100 той нараства през първата половина на десетилетието с 45 пункта, а през втората – със 75 пункта[313].

Тази социална политика при липсата на инфлация и стабилните цени почти до края на десетилетието дава нови импулси за консуматорски нагласи в обществото. Но зад цифрите се крият и редица проблеми, пряко свързани с процесите на модернизация и урбанизация в България. На първо място това е неудовлетвореността от постигнатите социални придобивки в сравнение с високо развитите западни страни. В сравнение с тях възможностите за комфорт в новите условия на града в Източна Европа, не само в България, изглеждат като *„бедна имитация"* на западното разнообразие и жизнени стандарти[314]. А западният начин на живот и постижения в бита са все по-видими за хората от България в условията на разведряването. Стоплянето на отношенията между двата блока осигурява по-широк приток на информация чрез филми, книги, екскурзии и западни туристи за благосъстоянието в т.нар. *„държавите на благоденствието"*. В това отношение продължава да влияе и достъпът на част от хората, които работят като специалисти в развиващите се страни, които имат право да пазаруват във валутните магазини на „Кореком".

Сравненията, които могат да направят българските граждани, не са в полза на постигнатата модернизация. По отношение на калоричност и употреба на

[312] ЦДА, ф.1Б. оп. 65, а. е. 33, л. 8–9.

[313] ЦДА, ф. 1Б, оп. 100, а. е. 100, л. 46, л. 52.

[314] Berend, I. *Central and Eastern Europe 1944–1993: Detour from the Periphery to the Periphery*, p. 165.

храни България се доближава до стойностите и в източноевропейските страни и във високоразвитите западни страни. През 80-те години България годишно употребява 77,8 кг месо, което е близко до потреблението в Западна Германия, Дания и Великобритания (74–98 кг), както и в Унгария, ГДР, Чехословакия (78–92 кг), а с потреблението си от 223 кг плодове и зеленчуци страната е дори пред тези високо развити страни – при 188 кг. в Западна Германия, 122 кг – в Дания, 139 кг във Великобритания, а също и пред Унгария с 155 кг, Чехословакия – 128 кг, Полша - 141 кг[315]. Не така стои въпросът с предметите за дълготрайна употреба. Качествените стоки за дълготрайна употреба през 70-те и 80-те години стават траен символ за благосъстояние и социален статус, а също така и обект за сравнение със Западна Европа. Точно в този сегмент на потребителските стоки България продължава да изостава и то не само спрямо високоразвитите страни, но и спрямо страните от Източния блок. Само Румъния показва по-ниски показатели, както е видно от таблица 8.

Таблица 8. Потребление на някои видове промишлени стоки*

Промишлени стоки в населението, бр. на 1000 д.					
Хладилници			**Телевизори**		
	1970 г.	**1989 г.**		**1970 г.**	**1989 г.**
България	81	318	България	130	329
Унгария	103	499	Унгария	171	433
ГДР	215	655	ГДР	276	506
Полша	56	382	Полша	240	388
Румъния	177	176	Румъния		191
Чехословакия	62	419	Чехословакия	234	450
Перални машини			**Леки коли**		
България	141	310	България	17	137
Унгария	179	354	Унгария	21	171
ГДР	206	431	ГДР	60	223
Полша	257	419	Полша	19	78
Румъния		148	Румъния		50
Чехословакия	276	522	Чехословакия	53	190

* *Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века*, Том второй стр.203

Данните за Полша са за 1975 г., а за Чехословакия – за 1988 г.

[315] *Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века*. т. 2, с. 204.

На първо място трябва да се посочи, че социалистическата система се ориентира по европейската модернизация, но не е в състояние да реализира нейната логика – предметите на лукса бързо да стават достъпни на пазара. Още по-ясно тази особеност може да се забележи в България, която трудно догонва по стандарт на живот не само западните, но и източноевропейските страни.

На второ място бързата урбанизация при деформиран пазар, при който пазарните отношения са заменени със централното планиране, си отмъщава при нарастване на масовото потребителско търсене. Този дефект се вижда при загубата на време за покупката на единица стоки съпоставимо към същото количество, необходимо в Западна Германия. България показва най-големи загуби на време за покупка както на хранителни стоки, така и на техника за лична дълготрайна употреба в сравнение с източноевропейските страни, както се вижда от таблица 9.

Таблица 9. Съотношение на времето, необходимо за покупка на единица стока, спрямо съответното време в Западна Германия*

	България	**Унгария**	**ГДР**	**Полша**	**Чехословакия**
Говеждо месо, кг	5,9	2,6	1,0	1,7	3,7
Захар, кг	7,1	3,2	1,4	3,6	3,3
Цветен телевизор, бр.	5,3	4,0	5,6	13,4	6,6
Лек автомобил, бр.	4,0	2,3	2,4	9,2	2,5

* *Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века*, Том второй с.206

По-късното начало на градския живот, дефектите на обърнатото основно към тежката промишленост индустриално производство, както и слабостите на изцяло държавната търговия и на едро, и на дребно в България продължават да затрудняват градските жители и да създават среда за незаконни начини за снабдяване с предмети с голяма потребителска стойност. Само този е пътят при социализма за превръщането на лукса в масова консумация.

На трето място проблемите, свързани със социалистическата урбанизация, могат да се видят в решенията на жилищния въпрос в България. Големите градове пазят свидетелствата за основните характерни черти в жилищното строителство при социализма. Докато през 50-те и 60-те години то се характеризира с малки, 3-4 етажни сгради от кооперативен тип (в София типични са кварталите „Толстой", „Изток", „Ленин", „Слатина"), то през 70-те и 80-те години това са вече панелните комплекси, опасващи града и напомнящи градове-спални с над 14-етажните жилищни сгради с всички произтичащи от това социални последици[316]. По-известни са комплексите „Люлин", „Младост", „Дружба" в София; „Тракия" – в Пловдив и др. Разрастването на жилищните комплекси е пряко следствие и се извършва благода-

[316] Виж по-подробно: Николов, Ив. *Панелният блок – реалност без илюзия.* – В: *Социализмът – реалност и илюзия, Етнологични аспекти на всекидневната култура.* Етнографски и-т с музей, С., 2003, с. 113–119.

рение на ускорената индустриализация. Именно през втората половина на 60-те и през 70-те започва индустриализацията на строителството със създаването и функционирането на домостроителни комбинати във всеки окръжен град.

Изграждането на жилища в България през 70-те бележи високи темпове, така че в България обемът на жилищния фонд (като хиляди жилища) нараства най-много в сравнение с останалите страни: той се увеличава с 50%, докато в Унгария и Полша – с 30%, а в Чехословакия и Югославия – с 40%. На 1000 жители в България през 1989 г. се падат 374 жилища – стойност, която е близка до тези в някои западноевропейските стрини: 277 в Австрия (1990), 382 в Белгия (1988), 430 Западна Германия (1987), 306 в Испания (1987)[317]. В сравнение с данните за предишни години[318] се вижда, че задоволеността е осезаема, но недостигът на жилища се чувства в големите градове, които нарастват, въпреки всички забрани и бариери.

Проблеми има и в качеството на жилищните условия, независимо от положителните промени в жилищното строителство. Данните за България в това отношение са по-слаби в сравнение не само със западните страни, но и с източноевропейските, с изключение само на Румъния. Така към средата на 80-те години средната площ на 1 жилище в България е 65 кв. м., докато в Унгария е 72 кв. м., в Чехословакия е 80 кв. м., в Югославия е 73 кв. м., в Полша е 70 кв. м., само в Румъния е 58 кв. м. През 1989–1990 г. средната площ на 1 жилище в Австрия е 84 кв. м, в Дания – 107 кв. м., във Франция – 85 кв. м., във Финландия – 74 кв. м. В България, както и във всички източноевропейски социалистически страни, жилищното строителство, освен по площ, силно изостава от европейските стандарти по благоустройство – в голяма част от жилищата отсъстват не само вана или душ, но и централно отопление[319]. И това е резултат на догонващия ефект на модернизацията – бързо количествено нарастване на жилищата за сметка на обема и удобствата.

И въпреки всички тези недостатъци на жилищното строителство основният му недостатък е ограниченията за гражданите в придобиване на жилище. Побързото развитие на индустрията и градската икономика в сравнение с благоустройството на градовете и жилищното строителство налага да се поддържат условия за придобиване на жилища. До края на периода снабдяването с жилище ще бъде сочено от гражданите в анкетите на Центъра за информация към ЦК на БКП като основен социален проблем, предизвикващ неудовлетворение. При изцяло държавно жилищно строителство и като забранява пазар на жилища, властта поддържа до края на периода на социализма ограничението едно семейство да има право само на 1 жилище, на една кола и на една вила. Изградените в градовете жилища се разпределят от народните съвети или ведомствата по определени показатели: на млади семейства, на многодетни, като награда на заслужили за властта, на крайно нуждаещи.

---

[317] *Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века*. Т. 2, с. 201, с. 205.

[318] През 1965 г. на 1000 души се падат 243 жилища, през 1970 г. – 268, а през 1980 г. – 320. – В: *НР България '89*, Кратък статистически справочник. С., 1990, с. 69.

[319] *Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века*. Т. 2, с. 205.

Проблемът с жилищата се вижда по-ясно, когато се проследи колко са *„раздадените"* жилища на картотекираните като крайно нуждаещи срещу нисък наем от районните народни съвети (общините) в големите градове през 80-те години. Властта осигурява изключително изгодни жилищни заеми за млади семейства (брачните партньори да са до 30-годишна възраст), когато те вече са получили жилище от общината и решат да го закупят. Проблемът е, че тези жилища са крайно недостатъчни за всички нуждаещи се, както може да се види от таблица 10.

Таблица 10. Раздадени жилища*

	1982 г.	1985 г.	1988 г.	1989 г.
Общо картотекирани домакинства	303 749	307 941	329 133	359 410
Раздадени жилища на 100 картотекирани домакинства	10,1	9,2	10,8	5,8
Картотекирани млади новобрачни семейства	74 050	111 202	116 826	141 312
Раздадени жилища на 100 картотекирани млади новобрачни семейства	7,2	6,5	7,5	3,5

* *НР България '89 – Кратък статистически справочник*, с. 69.

Със системата на строителство и регламентиране на правото за закупуване на жилища по определени признаци властта не само се опитва да регулира урбанизацията, но и да контролира обществото. Защото подобни ограничения са характерни не само за обикновените хора, но и за елита. Наричан номенклатура, той всъщност има възможност да се възползва от положението си, за да има определени социални привилегии (като служебни коли, безплатна храна и др. под.), да се сдобива с жилище, без да чака, но не и да нарушава ограниченията. Така Иван Славков в спомените си говори, че при обиколките на Живков из страната пред пленуми или конгрес, той се срещал и обсъждал тезисите с първите секретари на окръжните партийни комитети. И тогава, когато Славков го придружавал, той е съдействал на тези хора да се сдобият с нужното жилище. Славков си спомня: *„колко апартамента, колко коли съм помогнал да получат, колко хора съм изпратил на работа зад граница"*[320]. Нещо повече, след 1989 г. Живков е подведен под отговорност именно за неправомерно раздаване на жилища на заслужили дейци на изкуството, които само благодарение на достъпа си до него са решили жилищния си проблем. Това е прословутото дело № 1, по което през септември 1992 г. Тодор Живков е осъден на 7 години затвор заради това, че е раздал извън установения ред 72 апартамента и 67 автомобила. Оправдан е едва на 9 февруари 1996 г.[321] Не само номенклатурата се опитва да избегне разпоредбите за снабдяване с жилище. Търсенето на връзки

[320] Славков, И. *Батето*. Т. 1. Записал и обработил Георги Гълов. С., *Труд*, 2010, с. 190.

[321] Баева, И. *Тодор Живков*, с. 113, бел. 125 на с. 120.

и надлъгването с местните органи, за да се реализира правото на самостоятелно жилище, е характерно и за обикновените граждани.

Контролът върху притежанието на жилища, вили и лични автомобили, поддържа дребнособственическия манталитет сред населението. За това допринася и обстоятелството, че често в един апартамент живеят поне две, ако не и повече, поколения и техните семейства. От спомените на зетя на Живков – Иван Славков, се вижда, че подобно съжителство е характерно дори за семейството на първия човек в държавата. Младото семейство Людмила Живкова и Иван Славков живеят заедно с Тодор Живков доста дълго време след сватбата си[322].

Социалистическата модернизация не успява да разреши нуждите на новите граждани нито по отношение на жилищата, нито по отношение на предметите на бита за дълготрайна употреба. Ускорената модернизация не може да задоволи формираните от нея очаквания луксът да стане масово достъпен. Комунистическата власт се опитва да контролира потреблението и директно, чрез определени забрани, и индиректно – чрез регулиране на цените на дребно. Същевременно властта влага много средства в обществените фондове, за да компенсира непълноценното функциониране на пазарните отношения. Деформацията на потребителския пазар и контролът на цените върху стоките за потребление водят до запазване на патриархалния манталитет, на клиентелистките отношения и дребнособственическия хоризонт на желания на население. Така в България и през 70-те години продължава да се реализира *„консервативната модернизация"*. Същия ефект има и използването на частната инициатива в опита да се решат проблемите на урбанизацията. Но все повече обществото ще изразява неудовлетворение от този тип модернизация.

7.2. *Личното стопанство* и проблемите на урбанизацията

В резултат на процесите на индустриализация и модернизация българското общество през 60-те и 70-те години преживява и значителна социална мобилност дори в сравнение с останалите страни от Източния блок. Така работниците и служещите в България към 1 декември 1956 г. са били 43,9%, докато към 2 декември 1975 г. те са вече 83,8%. В Румъния се наблюдава подобна динамика – към февруари 1956 г. работниците и служещите са 37% от цялото население, а към 5 януари 1977 г. – 68,9%. Или нарастването на работниците и служещите в двете балкански страни е 2 пъти за приблизително 20-годишен период. В СССР темпът на социална мобилност е по-бавен – към 15 януари 1959 г. работниците и служещите са 68,3% от цялото население, а в края на 1980 г. – 86,2% или нарастването е с 18 пункта. В останалите страни от Централна Европа, които са в Източния блок като Полша, Чехословакия, Унгария и ГДР – към началото на 60-те години работниците и служещите са вече над 50% от цялото население, а в края на 70-те те нарастват едва с приблизително 10 пункта. Така в Унгария през 1965 г. процентът е 72,8, а към нача-

[322] Славков, И. *Батето*, т. 1, с. 157.

лото на 1980 г. – 79,8; в Чехословакия към 1 март 1961 г. процентът е 84,2, а в края на 1980 г. – 90,7%; в ГДР към края на 1964 г. работниците и служещите са 80,5%, а през 1971 г. – 82,3%; в Полша към 6 декември 1960 г. те са 60,4%, а към 30 март 1974 г. – 72,2%[323].

Една последица от тази динамичната социална мобилност е, че в българското общество се формира отрицателно отношение към физическия труд. Усилват се гласите да се търси работа в администрацията и непроизводствената сфера. Социалистическата държава създава идеални предпоставки чиновническата професия и чиновническият манталитет да доминират в ускорено урбанизиращото се общество. Въпреки реорганизациите и свързаните с тях съкращения на административен персонал в новите структури винаги по щат биват ангажирани повече хора, отколкото реално е необходимо. С напредване на демографско-урбанизационните процеси през 70-те години започва да се чувства недостиг на работна ръка и то не само в селското стопанство, строителството, материалното производство, но и в услугите. Затруднения възникват при десетки нископлатени, непривлекателни длъжности като чистачки, санитари, пощенски раздавачи, пожарникари, машинописки и др. Те остават незаети след пенсиониране на наличния персонал от по-старото поколение, защото няма кандидати от по-младото и по-образованото. Към края на 1977 г. Т. Живков заклеймява тези нагласи. Той обобщава, че „[...] *сега в нашата страна доминира готованщината. Тя ни залива* [...]. *Всеки смята, че държавата е длъжна всичко да му направи и в устата даже да му слага. Ние трябва да ликвидираме това положение* [...]. *Не може на този етап, а и при комунизма няма да може държавата да прави всичко*"[324]. Съществуващата система на заплащане е „*развращение на нашите принципи и само социализмът може да го издържи*"[325]. Живков говори за това, че народът се е превърнал в чиновник, че се създават касти, че повечето се гнусят от физически труд. Всъщност това може да се интерпретира като парвенющина, резултат от бързата смяна на социалния статут на населението в градовете и от липсата на големи социални различия. Косвено признание за това се открива в репликата на Живков: „*Как може да се изолираме от народа, да бъдем кокони и господинчовци и да не си почистваме там, където работим и живеем? Плебеи ли трябва да отглежда нашето общество, за да ни вършат работата. Откъде накъде?*"[326]. Това е така, защото в България по това време е ценено не толкова заплащането на труда, колкото дали той е лек и престижен. Ето защо продължава усиленото бягство на младите хора от селата и от физическия труд, усилва се тяхното отрицателно отношение и към бригадирския труд като резервен труд за прибиране на реколтата[327].

---

[323] *Народное хозейство стран-членов СЭВ в 1980 году. Статистический сборник*, с. 8–9.

[324] ЦДА, ф. 1Б, оп. 65, а. е. 11, л. 145.

[325] Пак там, л. 145.

[326] Пак там, оп. 65, а. е. 11, л. 145.

[327] Пак там, ф. 378Б, оп. 1981, а. е. 1, л. 48–57.

А всичко това затруднява и връщането на външния дълг, и търговията със социалистическите страни, и вътрешното продоволствие. Властта взема мерки. На първо място българската страна подготвя през 1979 г. Спогодба за приемане на виетнамски граждани за професионално обучение и работа в НРБ, с което цели да се осигури евтина работна ръка за непривлекателните производства. Това става възможно, защото Виетнам заедно с Куба, Етиопия и Монголия не могат по друг начин да си върнат отпуснатите от България кредити[328]. Така се появява своеобразната категория на гастарбайтерите, характерна за развитите западни страни, за която се спори дали е причина или следствие на постигнатото развитие през 60-те години.

Но основната панацея на посочените социални и икономически проблеми в края на 70-те години властта търси в *политиката за самозадоволяване*. Една от нейните социални цели е трудовото възпитание, приобщаването на хората и то младите към селскостопански, колективен труд[329]. Много важни са и стопанските ѝ цели. Чрез политиката за самозадоволяване се стимулира производството на селскостопанска продукция за пазара и за вътрешна консумация. Така се очаква да се тушират проблемите на урбанизираното общество, с преобладаване на градско население. Това влияе неблагоприятно върху баланса между производители и потребители. По селата са останали възрастните хора, бригадирите – ученици и студенти – не могат да заменят селските стопани, а това води до трудности при задоволяване нарасналите потребности на градовете. Производството на редица хранителни стоки изостава спрямо потребностите на страната и повишената покупателна способност на хората. Пазарът се снабдява неритмично със селскостопански произведения, не са достигнати предвидените норми на потребление на яйца, месо, зеленчуци[330].

Ето защо към края на 70-те години отново се налага властта да потвърди значението и благосклонното си отношение към личното стопанство, произвеждащо за пазара. Тя е стимулирана за подобна стъпка от примера на Унгария, Чехословакия и други социалистически страни[331]. Политиката към личното стопанство като резерв за самозадоволяването, а и за вътрешния пазар, се формулира още в началото на създаването на АПК. На 28 декември 1973 г. Т. Живков в докладна записка до

---

[328] До 1990 г. в страната по силата на междуправителствени спогодби със СР Виетнам (1980–1990), Република Куба (1984–1990), Народно-демократична република Етиопия (1984–1990) и република Никарагуа (1983–1990) работят общо 17 729 граждани на тези страни и то там, където има дългогодишен недостиг на работна ръка – в строителството и кожухарството, в месодобива, в каолиновото производство и др. непривлекателни отрасли. Това споделя в интервю председателят на Комитета по труда и социалното дело Георги Начев. – Терзирадева, В. *Нужни ли са на България 17 729 гастарбайтери?* – В: *Работническо дело*, бр. 89, 30 март 1990 г.

[329] ЦДА, ф. 1Б, оп. 65, а. е. 11, л. 146.

[330] Пак там, оп. 65, а. е. 10, л. 6.

[331] Пак там, л. 10.

Политбюро обявява политиката за *„широко и пълноценно използване възможностите на личното стопанство на кооператорите, работниците и служителите от ТКЗС и ДЗС и на Централния кооперативен съюз за увеличаване на селскостопанското производство"*. Живков успокоява всички противници на личното стопанство с аргументите, че това е спомагателно стопанство, че от него има голяма полза: 6 млн. дка лично стопанство осигуряват през 1973 г. 20% от общия брой едър рогат добитък, 39,5 % от овцете, 48% от птиците, 20,5% от свинете и 23% от млякото, 51% от яйцата, 33,4% от месото. Заедно с това Живков смята, че няма да се създадат предпоставки за отклоняване на работната сила от обществено производство, защото *„Сега основната производителна сила в селското стопанство е механизаторът"*. Той успокоява и опасяващите се, че чрез личното стопанство се нарушава социалистическият характер на разпределение, като посочва, че полученият допълнителен доход от личното стопанство не е резултат от капиталистическа експлоатация, а от труда на самия кооператор и неговото семейство[332].

Обявяват се административни стъпки за включване на личното стопанство в нарастване на селскостопанското производство. На първо място на Централния кооперативен съюз е вменена грижата да подпомага и ръководи личното стопанство. И на второ място това е системата на самозадоволяването, предвидена от 1 януари 1974 г., да обхване всички АПК и окръжни народни съвети, които трябва да се грижат за редовното снабдяване на своя окръг със собствена продукция от животински и растителен произход, а да не се надяват на други окръзи. Тази програма започва да функционира от 1 януари 1976 г.[333] От нея са изключени София, Пловдив, Варна и някои други големи промишлени центрове[334]. За тях системата на самозадоволяването започва да се прилага след 1977 г. и е в тясна връзка със установяване на селищните системи.

На 14 и 15 октомври 1977 г. се състои съвместно заседание на ЦК на БКП, МС, ПП на БЗНС, НС на ОФ, на което се приема решението за самозадоволяване на населението от селищните системи с плодове, зеленчуци, месо, мляко, яйца и риба чрез максимално използване възможностите на личното стопанство. Селищните системи се обявяват за *„основни клетки и праобраз на бъдещето териториално комунистическо самоуправление"*, в които трябва по-равномерно да се разполагат производствени мощности и така да се намали приливът на население в големите градове [335].

---

[332] Живков, Т. *За широко и пълноценно използване на възможностите на личното стопанство на кооператорите, работниците и служителите от ТКЗС и ДЗС, и на ЦКС за увеличаване на селскостопанското производство.* Докладна записка до ПБ от 28 септември 1973 г. – В: Живков, Т. *Аграрната политика...* Т. 2, с. 344–345.

[333] ЦДА, ф. 1Б, оп. 65, а. е. 10, л. 67.

[334] Живков, Т. *За широко и пълноценно използване на възможностите...* Т. 2, с. 342–343.

[335] ЦДА, ф. 1Б,оп. 65, а. е. 11, л. 136.

Жителите на селищните системи не могат да разчитат на внос от други окръзи на селскостопански продукти и трябва сами да организират производството им в лични стопанства, помощни стопанства, вилни места. За целта се предоставя земя за лично ползване. За да се обуздае *„засилването на дребнособственическите тенденции"*, размерът на тези земи е ограничен, както и начинът на тяхното стопанисване. На селяните се предоставят по желание участъци земя, които достигат до 2 дка в ниско продуктивните планински и полупланински райони. При условие че няма да ползват наемен труд, селяните могат да обработват и същевременно да облагородяват тези пустеещи земи, като част от продукцията продават на пазара. А на жителите на големите градски центрове се предвижда да се раздадат участъци до 100 кв. м., които да служат само за задоволяване на собствени нужди от плодове и зеленчуци[336].

Една от основните цели на самозадоволяването е създаване на млечно-животновъдни и плодово-зеленчукови пояси край големите градове при минимални разходи на обществени средства и труд по примера на Москва, Будапеща и Прага. Такъв пояс се оформя и край София[337]. Предвижда се населението да участва в прибирането на реколта там, като заплаща на по-ниски от изкупните цени продукцията за лично ползване[338]. От 1977 г. до ноември 1981 г. са раздадени над 700 хил. дка земя за личното ползване на селяни и за вилни участъци на граждани, както твърди Т. Живков в разговор с президента на англо-американската издателска фирма „Пергамон прес" Робърт Максуел през ноември 1981 г.[339]

И през 70-те години властта вменява на държавните структури в селското стопанство да облекчават развитието на личното стопанство[340]. Тази политика не среща разбирането на ръководителите на АПК. Те не без основание изразяват недоволство от толерирането на личното стопанство. Според тях земите за лично ползване отклоняват селяните от задълженията им към колективното стопанство. Скоро се получават сигнали, че те наистина насочват усилията си преди всичко към земята за лично ползване, често в ущърб на задълженията си в АПК. Така на заседание на Бюрото на НС на ОФ от 18 декември 1978 г. се констатира, че по данни на председатели на АПК до 30% от продукцията в комплексите се краде от селяните и се разхищава, както и че се злоупотребява с държавната техника, краде се от фуражите, торовете и другите материали от държавното предприятие, за да се използва в *„личното стопанство"*[341].

---

[336] Пак там, оп. 65, а. е.10, л. 26.

[337] Пак там, л. 24.

[338] Пак там, л. 29.

[339] Живков, Т. *Личното стопанство позволява да се използват по-пълно и по-рационално трудовите ресурси. Из отговорите на въпроси на Робърт Максуел, президент на англо-американската издателска фирма „Пергамон прес", ноември 1981* г. – В: Живков, Т. *Аграрната политика на БКП...* Т. 2, с. 528.

[340] ЦДА, ф. 136, оп. 66, а. е. 45, л. 31.

[341] *История на ОФ/съюз в България.* Т. 1. С., 2012, с. 289.

Въпреки тези негативи, властта чрез *„личното ползване"* се стреми да задържи намаляващите хора и особено младите по селата и да ги стимулира към селскостопански труд, като доходите от него идват най-вече от личното стопанство. Делът и значението на *„личното стопанство"* след кооперирането и в процеса на последователното одържавяване на земята показва ясно тази политика. Така значението на тези земи, заедно с помощните стопанства на гражданите, през 1961–1975 г. бавно намалява в процеса на образуване на националния доход, докато от средата на 70-те години явно като следствие от дефакто одържавените структури в селското стопанство под формата на АПК и ПАК започва да се развива обратна тенденция – нараства делът на личните стопанства в произвеждания национален доход, както и в производството на отделни селскостопански култури. Ако през 1966–1970 г. личните и помощни стопанства са давали 10,37% от зърнените храни, през 1976–1980 г. – те дават 13,2%, съответно от 21 на 29% от общото производство на картофи, зеленчуци, дини и пъпеши, на плодове и ягоди – 35 и 39%[342]. И тези показатели са още по-впечатляващи, ако се има предвид, че участъците са разположени на по-бедни и трудни за обработване земи, от тези в АПК. Затова важен допълнителен стимул се явява политиката за увеличаването на цените на продаваните от тях излишъци на кооперативния пазар. Именно през 1975–1980 г. индексът на кооперативните цени спрямо предходната година = 100 нараства доста повече отколкото индексът на нарастване на държавните цени на дребно. Така индексът на цените на кооперативните пазари през 1975 г. е 123,6%, а през 1980 – 142,2%, а на държавните цени на дребно – съответно 101,0% и 121,7%[343].

С *„личното стопанство"* според видния английски българист Ричард Крамптън се продължава фактически националната традиция на дребното селско земеделие с всички произтичащи от това национално-психологически черти. След него един друг англоезичен автор – Джералд Крийд ще нарече този феномен *„одомашнената /опитомената модернизация"*[344]. Това са основания за възприемане на *„социалистическата консервативна модернизация"* като характеризираща модернизацията в България.

Така пред предизвикателствата на бързото нарастване на градското население и намаляване на селското, властта продължава да толерира *„личната инициатива"* в селското стопанство, независимо от модернизационния курс за превръщането му в разновидност на индустрията. По този начин властта се надява, че инициативността на работещите за пазара при фактическата забрана на частната собственост ще задоволява града. Тази политика отговаря на дребнособствениеските нагласи на българите и същевременно продължава да поддържа тези нагласи, които се

---

[342] Изчислено по Илиев, Ив. *Икономиката на България*, с. 9.

[343] Илиев, Ив. *Икономика на България*, с. 202.

[344] Крамптън, Р. *Кратка история на България*. Фондация *Отворено общество*, С., 1994, с. 285; Крийд, Джералд. *Опитомяване на революцията*. Изд. *Апострофи*, 2007.

изразяват в еснафство, в ценене и поддържане на силни землячески и роднински връзки, в спазване на семейната йерархия и на село, и в града. Напразно пропагандата чрез художествени произведения ще клейми вихрещото се еснафство[345]. Балансирайки между личното стопанство и АПК, властта се опитва да осигурява потреблението и основното перо в износа на страната и през 70-те години срещу вноса на технологии и активизиране на търговията с високо развитите западни страни. Тази двойствена политика не премахва обаче дефицита в потреблението, а същевременно води до нарастване на външния дълг в усилието да се модернизира икономиката.

8. Кризата от края на 70-те години и нейните решения

8.1. *Съветското решение*

Още от средата на 70-те години, въпреки подписването на Заключителния акт във Хелзинки, започва да се сгъстява напрежението между СССР и САЩ, което предвещава нова вълна на конфронтация. Междувременно върху българската икономика все по-осезаемо влияе втората петролна криза от 1979 – 1980 г. (когато цената на нефта става 39,50 долара за барел срещу 3,73 долара преди първата криза 1973 г.)[346] и бързо растящият външен дълг, особено към западните партньори. Вносът на индустриални произведения от Запад не води до очакваната бърза възвръщаемост и до значимо присъствие на българските стоки на световните пазари. Това е общ проблем на всички социалистически планово развиващи се икономики. Изграждайки се без каквато и да било вътрешна конкуренция, те не са в състояние да се борят достатъчно ефективно за завоюване на позиции в международната търговия. Така наукоемката продукция се пласира или на вътрешния пазар, или на пазарите в СИВ. Делът на източноевропейските страни в световната търговия с машини и оборудване през 1965–1980 г. не се променя и е 10%, а същевременно тези страни се оказват изключително вносители на техника от западните страни. Дори България и Румъния, въпреки че обновяват около 70% от машиностроенето си, не повишават производството на високоефективна продукция. Това прави тези страни, в това число и България, широко отворени да внасят и слабо подготвени да изнасят печеливши производства[347]. Разбира се, това се дължи и на догонващия характер на ин-

[345] Особено показателен е по това време сатиричният филм „Селянинът с колелото" (1974), режисьор Людмил Кирков, сценарист Георги Мишев, в главните роли Георги Георгиев-Гец и Георги Русинов.

[346] *Оксфордска история на XX век*, с. 76.

[347] Корнай, Я. *Социалистическата система. Политическа икономия на комунизма*. С., Акад. изд. *Проф. Марин Дринов*, 1996, с. 324–326; Баева, И. *Успехи и проблеми в социалистическия интеграционен процес през 70-те години на XX век*, с. 26–28; *Центрально-восточная Европа во второй половине XX века*. Т. 2, с. 120.

дустриализацията и модернизацията. А срещу новите технологични производства страните от Източния блок, както и България се оказват задлъжнели към западните кредитори. Така външният дълг започва да нараства драстично. За периода 1975–1978 г. от 3 млрд. валутни лева (1 долар = 0,80 ст. по официален курс) той става 7 млрд, от които 5,5 млрд. са към западни страни и над 2 млрд. – към СССР. Тази валутна криза е особено тежка за България, защото съотношението между номиналната стойност на дълга и износа на страната е 120%, но ако дългът към западните страни се сравни с валутните постъпления – процентът вече е 300%[348].

Обслужването на големия външен дълг, както и пълзящите цени в СИВ допълнително поставят на изпитание българската икономика в края на 70-те и началото на 80-те години. За да се излезе от голямата задлъжнялост към западните кредитори и да не се компрометира научно-техническата политика на страната, Т. Живков реагира по познатия начин. Той търси съдействието на СССР, защото посочените проблеми в земеделието пречат да се изплащат задълженията към западните страни и към СССР, а също така влияят на продоволствената политика[349].

Българите провеждат няколко кръга тежки преговори, при които се надяват най-общо да издействат отлагане на плащанията по съветския дълг, *„по-справедливи цени"*, т.е. по-високи цени на българската селскостопанска продукция за СССР и по-ниски цени на съветския нефт за България. От 26 до 29 декември 1977 г. българска делегация в състав първия зам.-министър-председател Тано Цолов и зам. министър-председателите Андрей Луканов и Кирил Зарев преговарят в Москва със зам. министър-председателя и председател на Държавния комитет по планиране на СССР Николай Байбаков. Те поставят искане за отлагане на изплащането на задълженията към СССР за срок от 10–15 години, което се приема от Байбаков. Той се съгласява и на отпускане на кредит, който да осигури доставката на съветско инвестиционно оборудване през 1978 г. Но по въпроса за безвъзмездно получаване съветски лицензи и научно-технически разработки, както и за увеличаване на доставките на нефт и други суровини, съветските управляващи не са така отзивчиви. Те приемат за сведение предприетите мерки за намаляване на капиталовложенията за 1978 г. със 150 млн. лв., на вноса със 1 млрд. лв. и на обществени фондове със 100 млн. лв. Преговорите между стопанските министри продължават и през 1978 г. И те не са от приятните за българските икономически дейци. През март 1978 г. Тано Цолов отново е в Москва, където се среща не само с Н. Байбаков, но и с министър-председателя на СССР Алексей Косигин. На исканията на българската страна за отпускане на дългосрочен кредит в размер на 1,5 млрд. рубли за срок от 10 години, чието изплащане да започне от 1981 г.,

---

[348] Вачков, Д., Иванов, М. *Българският външен дълг 1944–1989*, с. 177; Камбушев, Б. *Проблемите на социалистическата икономическа интеграция във валутно-финансовата област...*, с. 132–140.

[349] Вачков, Д., Иванов, М. *Българският външен дълг 1944–1989*, с. 177.

съветските стопански ръководители отговарят отново с упреци срещу твърде голямата и тежка за изпълнение инвестиционна програма. А тя издава известна самоцелност на индустриализацията, тъй като Ал. Косигин обръща внимание на делегацията, че *„не бива да се допуска изграждането на заводи, чиято продукция не може да се продава"*. Затова решително отхвърля предложението за изграждане на третата металургична база в Дебелт. Малко по-късно Л. Брежнев изразява съгласието си в писмо до Т. Живков, прочетено от него на 12 април 1978 г. пред Политбюро, на България да се отпусне допълнителен кредит за балансиране на взаимните плащания със СССР през текущата година, както и безвъзмездно да й се отстъпят лицензии[350].

Върви в МС на НРБ и работа за намаляване на вноса, особено от западните страни, който да бъде заменен както от българските производители, така и от източноевропейските страни като Унгария, ГДР и Чехословакия и особено от двустранни и многостранни производства, за да се пести валута. В тая връзка българската страна отново настоява за обща и единна политика в СИВ, така че да няма дублиране в закупуване на западни лицензи за вносзаместващите индустрии в отделните страни членки, както и да се изключи всякаква конкуренция между страните в СИВ. Нещо повече, българската страна предлага в СР Виетнам да се развие тютюнопроизводството, което да се пласира сред социалистическите страни, а така освободените количества български тютюн да отива на западните пазари срещу конвертируема валута[351].

Що се отнася до търговията между СССР и НРБ, с обменно писмо между министерствата на външната търговия на НРБ и СССР от 9 юни 1978 г. българската страна се съгласява да изработи по-реални искания за нуждите на предприятията от съветски суровини и особено от нефт, а също да се увеличи износът на български машини, за да се намали отрицателното салдо и дългът. В тая връзка от българска страна предлагат да се съгласува и подпише Генерална схема за специализация и кооперране между страните и при провеждане на координация на плановете между тях, така че да се развиват онези отрасли от българската икономика, от чиято продукция в продължение на 10 години България да е в състояние да изплати задълженията си към СССР и капиталистическите страни. Тези намерения са представени от поредната българска делегация в Москва през юли 1978 г., начело на която са министър-председателят Станко Тодоров и неговият заместник Андрей Луканов, пред съветските домакини – Алексей Косигин и Николай Байбаков. На нея българите декларират, че икономиката ни има потенциал, така че да не е в тежест на съветската икономика и може да участва в решаването на проблемите на СИВ. В отговор на това твърдение Косигин призовава преди всичко българската страна да се опита да намали поне малко външните си задължения, което би било добър знак за финансовите среди. Същевременно той се въздържа от конкретика по съгласуване на една

[350] Пак там, с. 177–179; ЦДА, ф. 1Б, оп. 66, а. е. 1176, л. 61, 62–70, л. 46–47, л. 29.

[351] Вачков, Д., Иванов, М. *Българският външен дълг 1944–1989*, с. 179.

такава мащабна генерална схема за кооперирane с България, каквито решения взема току-що приключилата XXXII сесия на СИВ, одобрила три дългосрочни целеви програми за сътрудничество между страните от СИВ до 1990 г.[352] Според съветския премиер още няма яснота за тенденциите в развитието на съветската икономика за периода 1985–1990 г. Но този вежлив отказ за дългосрочно кооперирane с България е поднесен все пак с принципното съгласие на съветската страна да увеличи цените на българските селскостопански стоки, за да се намали отрицателното салдо във взаимната търговия[353].

Усилията на българските икономически и политически среди се подкрепят и от най-високо място. По време на среща на генералните секретари на комунистическите страни в Ялта месец по-късно Т. Живков в характерен за него непринуден стил признава *„грешките"* в икономическата политика, изразили се в натрупване на външен дълг и отрицателно салдо. Той призовава Л. Брежнев и съветските другари *„като виждат, че в България става нещо нередно икономически и е във вреда на СССР, Госпланът и Банката на Съветския съюз, да се намесят и да сложат ръка"*, защото цял свят знае, че България е най-тясно свързаната със СССР социалистическа страна. В същия непринуден стил Л. Брежнев обещава такъв вид помощ и подкрепа[354]. Преговорите за договаряне на съветски внос на машини и промишлени суровини, за да се намали зависимостта от западен внос за българската икономика, продължават през септември 1978 г. Във Варна от 14 до 16 септември 1978 г. Т. Цолов и Н. Байбаков договарят за АЕЦ „Козлодуй" два допълнителни реактора от по 440 мегавата и един с мощност от 1000 мегавата, обещана е помощ за модернизиране на комбинатите за черни метали в Перник и Кремиковци, а за развитие на машиностроенето съветската страна се ангажира да съдейства в изграждането на завод за тежко машиностроене в Радомир, така че да се сведе до минимум вносът на западни машини[355].

Но цените на селскостопанските стоки, които така силно вълнуват българската страна, остават да бъдат решени за по-късно и на по-високо ниво. Това става по време на съвещание на Политическия консултативен комитет на държавите участнички във Варшавския договор, което се провежда в Москва на 22 и 23 ноември 1978 г. Именно на него първият секретар на ЦК на БКП Т. Живков и министър-председателят Станко Тодоров отправят писмо до Политбюро на ЦК на КПСС и лично до Леонид Брежнев. В него те разкриват както затрудненията на българската икономика, така и предприетите мерки за изход от тях. Отново са посочени причините за изпадането на България в дългова криза. Сред тях са както неблагоприятната международна конюнктура на капиталистическия па-

---

[352] *Центрально-восточная Европа во второй половине XX века.* Т. 2, с. 156.

[353] Вачков, Д., Иванов, М. *Българският външен дълг 1944–1989*, с. 180; ЦДА, ф. 1Б, оп. 66, а. е. 1287, л. 9, л. 12–15.

[354] Вачков, Д., Иванов, М. *Българският външен дълг 1944–1989*, с. 180; ЦДА, ф. 1Б, оп. 35, а. е. 330, л. 41–42.

[355] Пак там, ф. 1Б, оп. 66, а. е. 1414, л. 26–29, л. 43.

зар, рязкото изменение на цените във вреда на България, дискриминацията на Общия пазар и САЩ, така и неблагоприятните условия и специализация на страната в рамките на СИВ. Новият начин на ценообразуване в СИВ с плъзгащите се цени, които вкарват ежегодно ефекта на международните цени, води до увеличаване на дисбаланса в търговията между СССР и България. В писмото е посочено, че докато през 1977 г. цените на вносните стоки от СССР са се увеличили със 151,7% в сравнение с 1974 г., то цените на стоките, които България изнася за СССР са се увеличили със 124%. А това са стоки главно от селското стопанство и леката, преработваща селскостопански суровини, промишленост. Всичко това води до необходимостта бюджетът да кредитира това производство с дотации в размер на 1 млрд лв. И това е така според Живков не само поради неблагоприятните климатични условия през последните три години, но и поради факта, че страната в рамките на СИВ продължава да се специализира основно в селскостопанското производство и леката промишленост. Към този основен проблем в развитието на страната се добавят и несъобразностите в заплащането на съветските туристи в България и на работещите в СССР български работници.

Същевременно Живков посочва усилията на страната да намали всички възможни непроизводствени разходи, за да може да намали външните си задължения. Сред тях са както съкращаване с 30% на административно-управленския персонал или 150 хил. души, които са насочени към непосредственото производство, така и мероприятия за намаляване на незавършеното строителство и за ускорено въвеждане на нови производствени мощности. Особено болезнени са мерките по рязкото намаляване на социалните разходи чрез отлагане на обещаното повишаване на заплатите от 1976 г., повишаване на цените на дребно на повечето стоки и на транспорта през 1977 г., въвеждане на четири безплатни работни дни до края на годината, редуциране на фондовете за обществено потребление. Но Живков отбелязва, че тези мерки не са достатъчни, за да се преодолее дълговият проблем на страната. Само през 1978 г. България трябва да плати на западните банки лихви на стойност от 345 млн. долара. Положението е описано като толкова сериозно, че в резултат на тежката ситуация българското правителство не е в състояние да състави нито план, нито бюджет за следваща година. Ето защо се настоява да се повишат цените на българските износни стоки за СССР, като те бъдат приравнени с изкупните цени, прилагани в СССР за районите, специализирани в производство на аналогична продукция. Друго искане е увеличаване на държавния кредит за България до края на петилетката с още 1 млрд рубли, което да осигури нормални условия за работа на стопанските организации[356].

По време на посещението на Леонид Брежнев на 13 януари 1979 г. в България е постигнато принципно съгласие да се окаже финансова подкрепа на страната, как-

[356] Вачков, Д. *Интересен документ за външния дълг на България през 70-те години.* – В: Известия на държавните архиви, 2000, кн. 7, с. 69–70; Огнянов, Л. *Дипломация на съвременна България*, с. 150–151.

то и да се отпусне исканият кредит от 1 млрд рубли. Международната обстановка и най-вече сближението между непокорните Югославия и Румъния с вечния съперник на СССР в социалистическия лагер – Китай, правят твърде отстъпчиви съветските ръководители по отношение на българските искания. Заедно с това Живков обещава строг режим на икономии, изразяващ се в съкращаване с 2 млрд лв. до края на петилетката (1980 г.) на предвидените средства за капиталовложения, намаляване на средствата за потребление, силно ограничаване на вноса от западните страни[357].

Според Г. Никова роля за съветската щедрост изиграва и българо-японската спогодба за дългосрочно развитие до 1990 г., разработена и приета от Политбюро на ЦК на БКП преди визитата на Т. Живков в Япония от 13 до 18 март 1978 г.[358] В светлината на последвалия през втората половина на 80-те години икономически сблъсък между СССР и Япония на български терен, подобна интерпретация звучи доста убедително. Но за да се стигне до благосклонността на Брежнев, се минава през преговори, в които, както се показа по-горе, СССР трудно възприема българските искания. Те продължават и след като Брежнев съобщава в София през януари 1979 г., че Политбюро на ЦК на КПСС решава да отпусне на България допълнителни средства за стимулиране на производствата на селскостопанска продукция и на изделия на леката промишленост, както иска българската държава. Съветската страна е съгласна да се повишат цените за обслужване на съветски туристи в България, както и да се вдигнат заплатите на българските строителни работници, работещи на територията на СССР. Общата сума на тези допълнителни средства за посочените цели е в размер от 800 млн. рубли за две години. Същевременно съветската страна се отказва безвъзмездно от 500 млн. стари дългове от България[359]. И макар, че в знак на благодарност Т. Живков вдига тост за здравето на Брежнев и за българо-съветската дружба, Брежнев като че ли успява да формулира по-точно смисъла на този тост за България. Той предлага сред весело оживление *„Да пием за милиарда!"*[360].

Но през април 1979 г. съветската страна изпраща документ, от който се вижда, че те разглеждат договорените суми за цените на селскостопанските стоки като *„безвъзмездна финансова помощ"* само за 1979 и 1980 г., докато българските власти смятат, че те трябва да бъдат постоянни ценови надбавки, които са *„икономически обосновани стимули"* в обмена със селскостопански произведения. Така те биха гарантирали *„нормалните икономически предпоставки"* за разширено производство в българското селско стопанство и в хранително-вкусовата промишленост. Българската страна настоява за *„безсрочна валидност"*, чието прилагане да се уточни допълнително чрез преговори и за следващия период. Българската позиция се базира на факта, че в СИВ страната продава селскостопанската си продукция по международни цени, които са по-ниски от производствените разходи в аграрния сектор.

---

[357] ЦДА, ф. 1Б, оп. 60, а. е. 248, л. 9–10.

[358] Никова, Г. *Живковата икономическа реформа, перестройката и стартът на скритата приватизация.* – В: *Исторически преглед*, 2003, № 5–6, с. 99–100.

[359] ЦДА, ф. 1Б, оп. 60, а. е. 248, л. 4.

[360] Пак там, л. 11.

Вследствие на преговорите от 3 до 5 май 1979 г. в София министърът на външната търговия на СССР Николай Патоличев се съгласява на временен компромис да отпадне формулата за *„безвъзмездна помощ"*, но също и ангажиментът да се плащат тези надбавки извън двегодишния период. Той обаче се съгласява да започнат преговори по този въпрос в близко бъдеще[361]. Впоследствие през 80-те години СССР ще продължи ежегодно да плаща директно на българския бюджет *„безвъзмездна помощ"* в преводни рубли за селскостопанските произведения на стойност от 400 млн. преводни рубли годишно.

Т. Живков ще изрази задоволство от такова развитие на двустранните отношения на една от последните си срещи през лятото на 1981 г. с твърде болния Л. Брежнев[362]. За това му дава основание и постигнатото в областта на доставките на нефт и пласмента на индустриалното производство. През септември 1979 г., в съответствие с Протокола за допълнителни доставки на нефт за България, българската страна получава възможността не само да гарантира енергийните си източници, без да хаби за това конвертируема валута, но също и да пласира в СССР машини, оборудване и материали за над 145 млн. лв. Тази възможност за продължаване на политиката за индустриализация с осигурения съветски пазар е особено важна, като се има предвид, че някои от съветските предприятия се оплакват от недоброто качество на внасяните от България стоки, а също и декларират, че нямат нужда от част от внасяните машини[363]. Гарантирането на пазарите се потвърждава и в подписаната на 15 септември 1979 г. *„Генерална схема за специализация и коопериране със СССР в отраслите на материалното производство до 1990 г."* Израз на ползотворните за България научно-технически връзки между двете страни става полетът на съвместния българо-съветски екипаж на космическия кораб „Съюз-33" с Георги Иванов и Николай Руковишников от 10 до 12 април 1979 г. Благодарение на физическата и психическа издръжливост на българина, корабът успява успешно да се приземи.

Преките резултати от постигнатите договорености се отразяват във външната търговия на страната още през 1979, а също и през 1980 г. За пръв път от десетилетие се отчита положително салдо от 561,7 млн. лв., постигнато и от реекспорт на нефт през 1979 г., а през 1980 г. – положителното салдо е 690,9 млн. лв. Само валутните постъпления показват ръст от 38% и превишават сумата от 2 млрд.лв. Българската външнотърговска банка прогнозира, че през 1981 г. има всички условия за предсрочно погасяване на валутния дълг на страната. Той през 1981 г. е намален на 4 673,8 млн. вал. лв. и изглежда стабилен на фона на дълговете на другите източноевропейски страни. Общо през 1981 г. валутните дългове на Румъния, Полша и Унгария са 92,8 млрд. долара[364].

---

[361] Огнянов, Л. *Дипломация на съвременна България*, с. 152–153.

[362] Пак там, с. 153.

[363] Вачков, Д., Иванов, М. *Българският външен дълг 1944–1989*, с. 182.

[364] Пак там, с.182-183; Огнянов, Л. *Дипломация на съвременна България*, с. 159.

8.2. *Българските решения*

8.2.1. Малките и средни предприятия

Освен това наречено сполучливо от изследователите (М. Иванов и Д. Вачков) *„съветско решение"* за българския външен дълг, български политици и икономисти около Огнян Дойнов търсят и други решения. Тези търсения отразяват друг подход за намаляване на външния дълг – да се излезе на световните пазари чрез създаване на бутикови малки и средни предприятия, които да са с водещи технологии и да не са подчинени на държавната централизирана система на управление, а да работят на пазарна основа. Става дума за изграждане на малки и средни предприятия, разположени в близост до суровините и пазарите, ориентирани към производства на леката и хранителната промишленост, в които най-лесно могат да се внедряват нови технологии. Според Г. Никова подобна политика не е съгласувана нито в рамките на СИВ, нито със съветското ръководство. Така, без да отказва и да пренебрегва линията в СИВ за изграждане на крупни обекти, България започва да реализира световните тенденции *„Бързото ликвидира бавното"* и *„Малкото е хубаво"*. Проучен е опитът на страни като Япония, САЩ, ФРГ с държавна политика и законова основа за подпомагане и развитие на малките предприятия с оглед инвестиционни стимули, иновационно и пазарно съдействие, защита от монополи. Съмишлениците на Огнян Дойнов му предлагат специална схема за създаване и функциониране на тези предприятия, която игнорира централното планиране и тежкия административен контрол, характерни за икономиката на социализма[365]. Тя е прокарана от Огнян Дойнов, който има пълната подкрепа на Тодор Живков. Това навежда на мисълта, че макар и разгромена в лицето на ТЕКСИМ, линията за развитие на част от стопанските субекти с привилегирован статут е подета отново, вече в индустрията. Но и тези предприятия са държавни, а не частни, и техните неудачи се покриват от бюджета. В тази позната схема са заложени бъдещите противоречиви резултати, които ще се отчитат в края на 80-те години и особено през първата половина на 90-те. Те ще намерят израз в съдебни дела, обединени в т.нар. „Дело № 4", което така и не стига до съдебни наказания, за разлика от случая ТЕКСИМ. Но схемата е същата.

Спомените на Иван Пехливанов, един от дейците около Огнян Дойнов, силно ангажиран със създаване на институциите и системата на тези предприятия, както и на тяхното управление чрез Българската индустриална стопанска асоциация (БИСА) като независима от държавната система организация за защита на държавните стопански субекти, красноречиво говорят за това. Именно във връзка с валутните проблеми в края на 70–те, водещи стопански дейци смятат, че трябва да се създадат структури, които да са свободни от *„господстващия държавен, планов, финансов и външнотърговски монопол"*. Подобни мисли изразява и Тодор Живков на среща с група стопански дейци

[365] Пехливанов, Ив. *Свидетел на историята*, с. 83; Никова, Г. *Живковата реформа, перестройката и стартът на скритата приватизация...*, с. 100.

през 1979 г. Както цитира Пехливанов, на нея Живков споделил за тежкото валутно състояние на страната и за необходимостта от нови подходи в управлението на икономиката. Според него на индустрията били нужни бизнесмени, готови за рискове, за конкурентна борба на външните пазари. На този патос Иван Пехливанов опонирал по следния начин: *„Др. Живков, не сме противници на думите Ви. Нека обаче бъдем откровени. Ние сме като птици в кафез. Изплюпени сме и израснахме в него. Знаем само да подхвърчаме в тясното му пространство. През прозорче ни се подава сигурна храна и вода. Сега казвате: „Ето, ще отворим вратата, литнете по белия свят." А крилете ни са нетренирани, ще паднем на първия метър. Вън дебнат хищници, които даже не познаваме. Затова и при отворена врата не излизаме".* След настъпилата неловка тишина, Живков промълвил: *„Да... може би това е големият въпрос"*[366].

Скоро Живков все пак *„отваря кафеза"* като *„благославя"* политиката за създаване на малки и средни предприятия (МСП), както и на обществена организация, която да ги курира. Това е Българската индустриална търговска асоциация. Тя трябва да въплъщава в икономиката внедрявания през 70-те години принцип за общественото начало в управлението и да гарантира възможностите за развитие на предприятия извън съществуващата системата на управление. Неслучайно на нейното откриване на 25 април 1980 г. не присъстват партийни и държавни ръководители с изключение на министър-председателя Станко Тодоров. Своето отсъствие Живков обяснил така: *„Това е обществена, стопанска организация, там нямат място политици и администратори"*[367].

Идеята за тази организация е на Огнян Дойнов, по това време член на Политбюро и секретар на ЦК. Той е избран за председател на Управителния съвет на БИСА като нещатен, докато неговите щатни заместници са Иван Пехливанов и Стоян Мишев, а главен секретар е Благой Ганев. БИСА се изгражда по модела на японската и европейските асоциации на индустриалците[368], но се търси и приемственост със съществувалата преди 1944 г. Търговско-индустриална камара. Тя е замислена като обществена асоциация за неправителствено представяне на стопанските субекти, независима от държавната система на управление. Така я представя нейният фактически ръководител Иван Пехливанов във своите спомени[369]. Ала всички членували в БИСА и плащащи членски внос 1500 члена – както стопанските комбинати, проектантските и научни институти, вкл. и гигантите като „Нефтохим" – Бургас, Девня, „Химко" – Плевен, Кремиковци, Военни заводи – Сопот, АЕЦ „Козлодуй", МК – Перник и др., така и малките и средни предприятия, са държавна собственост. Всички те се подчиняват и на директивите на плана, и на системата от държавни органи. Затова не е странно, че БИСА трудно се утвърждава като самостоятелна и независима организация. Дори реформаторът от 60-те години, по това време секретар на ЦК и член на ДС, Гриша Филипов се опитва да я вкара в държавната система

---

366 Пехливанов, Ив. *Свидетел на историята*, с. 73.

367 Пак там, с. 72.

368 Пак там, с. 74.

369 Пак там, с. 71.

на управление на икономиката. Той иска БИСА да поеме функциите на инвеститор, на банка и изпълнител при създаване на малки и средни предприятия, докато ръководството на БИСА държи на своите преди всичко обществени, експертни и представителни, правни и информационни, квалификационни и аналитични функции. Но дори и като експерти, работещите в БИСА не искат да се ангажират с мнение за петилетния (1981–1985) план за капиталовложенията. Те отказват да определят различни инвестиционни обекти като *„ненужни"* и затова заслужаващи да отпаднат от централния план, за да не се конфронтират с членовете на организацията, някои от които застават зад подобни обекти. За такова мнение и анализ настоява Гриша Филипов вече като министър-председател през 1981 г. БИСА се измъква от ситуацията, като създава Експертен съвет с участието на специалисти от стопанските организации[370].

Друг основен спор между управляващите и БИСА засяга принципа за държавен монопол върху външната търговия. По устава на БИСА нейно задължение е да представлява стопанските организации, нейни членове, извън страната и да осъществява връзки с подобни западни стопански асоциации. Въпреки че двамата водещи политически и икономически дейци – Огнян Дойнов (наблюдаващ БИСА секретар на ЦК и член на ПБ) и Андрей Луканов (зам.-министър-председател, кандидат-член на ПБ и председател на Комисията за икономическо и научно-техническо сътрудничество при МС по това време), се споразумяват на 24 ноември 1980 г. да се уважават тези правомощия на БИСА в областта на външната търговия, спорът за правото на тази автономна организация във външната търговия ще продължи до 1989 г.[371] Тези примери за търканията между БИСА и висшето партийно и административно ръководство говорят, че дори и обществена организация, заета с подкрепа на авангардни малки и средни предприятия, тя е заложник на съществуващата държавна собственост и на централизираната система на управление. И нейната по-сетнешна съдба, както и тази на основното ѝ начинание – малките и средните предприятия, през 80-те години ще свидетелстват за това противоречие.

Въодушевени от западния и особено немския опит от края на 70-те години, че *„малкото е хубаво и по-бързо"*, българските стопански дейци, обединени в БИСА, предлагат следната схема за създаване и управление на малки и средни предприятия[372]. Те трябва да бъдат създавани чрез инвестиции извън централизираната планова система. Това да става чрез кредити от специален левов и валутен фонд, предоставени от създадената за целта банка „Минералбанк" след провеждане на открити конкурси. Държавата може да оказва съдействие чрез Междуведомствен експертен съвет, определен от МС, но неговите препоръки не са задължителни за търговската банка „Минералбанк", защото само тя има правата и отговорностите на кредитор.

---

[370] Пак там, с. 82.

[371] Пак там, с. 83.

[372] Кандиларов, Евг. *„Малкото е хубаво" или идеите за задоволяване на потреблението в България през 80-те години на XX век.* – В: *Исторически личности и идеи. Сборник в чест на 60-годишния юбилей на проф. д-р И. Баева*, С., 2011, с. 343.

Определят се задължителни и препоръчителни критерии за конкурсите. Първите включват използване на съвременни технологии, икономическа ефективност, малки инвестиции, задоволяване на вътрешни пазарни нужди. А вторите – спиране или намаляване на вноса, изграждане в райони със свободна работна ръка. За инвеститор се определя стопанското предприятие, спечелило конкурса. Проектирането и строителството се предполага да е еднофазно и да се осъществява по стопански начин. Дават се банкови преференции – едногодишен гратисен период на кредита с поносима лихва, но погасяването трябва да се осъществи до две години. Предвиждат се и преференции от страна на държавата, които се изразяват в освобождаване за три години от данъци и вноски в бюджета и признаване на внос-заместващата продукция за валутен приход, с който да се изплаща валутният кредит. Тези принципи са приети от председателя на МС Станко Тодоров, заместника му Андрей Луканов и от председателя на Комитета по планиране Кирил Зарев, както и от Огнян Дойнов под формата на *„Временни условия за изграждане на малки и средни предприятия в България"*. На тяхна основа МС със заповед № 27 от 1980 г. определя състава на Експертния съвет. С решения на МС № 12 от 1982 г., № 33 от 1984 г. и № 6 от 1985 г. се създава нормативната основа за развитие на малките и средни предприятия, която е единствена по рода си в социалистическите страни[373].

До 1987 г. в страната се изградени 514 малки и средни предприятия с годишна продукция 700 млн. лв, в които са заети 70 хил. души. Печалбата от тях възлиза на 1 млрд. лв. В граничните и слабо развити селища са създадени 200 предприятия, от които 50 – в Ямболско, Кърджалийско, Смолянско и Благоевградско. На пазара се появяват над 1000 основни вида съвременни артикули от сферата на леката промишленост (като маратонки „Ромика", „Пума", „Адидас", ски „Атомик", маргарин „Калиакра", и др.), оборудването (системи за роботизация, програмни продукти, вълнови редуктори, оборудване за лазерно и плазмено рязане, миниатюрни сачмени лагери, система за капково напояване, строителни материали – фаянс, керамика, теракот, санитарна и тоалетна хартия, тапети и др.), високите технологии (датчици, микропроцесорни устройства, катализатори, нови фармацевтични продукти, лечебни средства на билкова основа, хирургични лепила, системи за автоматизация и роботизация и др.). Но най-важно е, че политиката за тези предприятия отприщва и възпитава предприемачески дух у кадрите, организирани и работещи в тях[374]. Той ще получи различна оценка, особено когато главният вдъхновител на тази политика – Огнян Дойнов изпадне в немилост още по времето на Живков, но също и след 1989 г. В спомените и на Ив. Пехливанов, и на Огнян Дойнов има посочени много примери за противоположни оценки на дейността на предприемчиви ръководители. Често зад отрицателната оценка се крие мнение на Държавна сигурност, на МВР и особено на едно важно звено в него – Научно-техническото разузнаване.

---

[373] Никова, Г. *Живковата реформа, перестройката...*, с. 100; Пехливанов, Ив. *Свидетел на историята*, с. 82–83.

[374] Пехливанов, Ив. *Свидетел на историята*, с. 85–90; Кандиларов, Евг. *„Малкото е хубаво" или идеите за задоволяване на потреблението в България през 80-те години на XX век*, с. 345–348.

Трети източник за спестяване на валута и същевременно за развитие на модерните производства е развитието на научно-техническото разузнаване. Началникът на това разузнаване е член на създадената към ЦК на БКП работна група за координация и внедряване на научно-техническия прогрес, чийто председател през 1977 г. е Огнян Дойнов. Тази група е работен орган на партийно-държавната комисия по научно-техническа политика, председателствана от Тодор Живков. Функциите на работната група са анализи, оценки и експертизи за важни направления на икономиката, за необходимите технологични и други разработки, за пътищата и места, от които държавата евентуално може да ги получи, както и чрез кои органи и организации може да стане това – чрез търговските представителства или чрез МВР. От 1977 г. до 1987 г. Дойнов отговаря за стратегическото ръководство на научно-техническото разузнаване, но и след това – до 1989 г., има пълна информация за дейността му.

Научно-техническото разузнаване се институционализира с решението на Политбюро от 25 октомври 1979 г. в специално управление под същото име в рамките на МВР. Пръв негов началник става ген. майор Георги Манчев. Работата на промишления шпионаж през следващото десетилетие се разраства под мотото на Дойнов: *„Което не става с пари, става с много пари"*. Това кара Г. Никова да определи увлечението по кражбите на нови технологии като държавен хазарт, който поглъща много средства[375]. И не само в това е дефектът на научно-техническото разузнаване. Друг недостатък е, че негови дейци често обвиняват конкурентни дейци от стопанския елит в неправилен избор на технология. Макар полк. Стефан Събков да твърди, че само полските разузнавачи печелели процент от извършената кражба, докато *„при нас можеха да разжалват и затрият завинаги, ако се усъмнят, че вртиш далавера зад гърба на България"*,[376] не липсват обвинения в противното от страна на стопанските дейци. Такъв е например случаят с Тодор Минков, който като генерален директор на ДСО „Млечна промишленост" внедрява в България производството на хуманизирани детски храни в завода за детски млечни храни в Ловеч на основата на най-съвременната тогава американска ултрафилтрация, която не попада сред ембарговите технологии, въпреки че се прилага в космонавтиката. Той сключва договор през 1972 г. с датска фирма „Паш Силкеборг" за доставка на оборудване по тази технология. И според Минков тогава бивш служител на разузнаването като представител на конкурентна фирма „Ниро атомайзер", чиято оферта била с 100 000 датски крони по-скъпа, се оплаква в Комитета за държавен и народен контрол от избора на Минков. Започва разследване, в което активно се

---

[375] Според интервю на Г. Манчев през 1996 г. натрупаната информация по линия на НТР е била значителна и можела да бъде използвана в промишлеността още поне 10 години. Но цялата документация на НТР през 2000 г. е предадена за претопяване за вторични суровини. – В: Дойнов, О, *Спомени*, с. 105–115. През 2004 г. един от последните живи разузнавачи полк. Стефан Събков разказва за любопитни случаи на кражба на промишлени технологии. – *Шпионски истории от времето на комунизма*. – В: *Сега*, 4 декември 2004; 11 декември 2004.

[376] *Шпионски истории от времето на комунизма*, в. *Сега*, 11 декември 2004.

намёсва и МВР. Само защитата на О. Дойнов и тогавашния секретар на ЦК на БКП и председател на ЦКС Иван Пръмов спасяват Т. Минков от арест и обвинения в стопански злоупотреби[377].

Вижда се, че *„българските решения"* за справяне с дълговата криза и с развитие на най-авангардните отрасли и подотрасли на индустрията чрез системата на малките и средни предприятия и НТР показва няколко основни дефекта. И най-вече - силна зависимост от субективния, човешки фактор. Но значението им, както и на самата идея те да бъдат на друг принцип на управление с по-голяма свобода, води и до реформиране на цялостното управление на икономиката.

8.2.2. *Новият икономически механизъм*

Кризата с дълга в края на 70-те години провокира поредната реформа за децентрализация в управлението с въвеждане на пазарни елементи, така че част от бюджетните разходи да се прехвърлят към трудовите колективи и към предприятията. Реформата е предприета, след като властта се опитва да приложи административни механизми за строг контрол върху разходите. Такива мерки срещу пилеене на средства, на материални и трудови ресурси са взети още на Юлския пленум от 1976 г., а именно: съкращаване на административния персонал с 30–40%, увеличаване на коефициентите на сменност и натовареност на машините, както и въвеждане на 6–7-дневен режим на работа, въпреки въведената 5-дневна работна седмица, икономия на суровини, материали, горива и енергия. Но най-съществената промяна е опитът за децентрализация в планирането чрез т.нар. *„насрещни планове"*, които трудовите колективи започват да планират от 1978 г. с оглед най-рационално използване на ресурсите, най-ефективно изразходване на суровините, материалите, енергията и горивата, както и най-пълно натоварване на мощностите[378].

Скоро след това се предприемат по-силни промени, които са набелязани в решенията на Националната партийна конференция от 20–21 април 1978 г., посветена на *„усъвършенстването на социалистическата организация на труда и планово-то ръководство на икономиката"*. На първо време, това *„усъвършенстване"* се прилага в селското стопанство. В него, с цел да се интензифицира трудът и се намалят бюджетните разходи за отрасъла, с Постановление № 1 на МС от 8 януари 1979 г. се въвежда *„нов икономически механизъм"*(НИМ). Така се провъзгласява прилагането на познатата стопанската сметка като форма на организация и заплащане на труда в селското стопанство. Стремежът на поредната икономическа реформа е да се поощри стопанската значимост и самостоятелност на АПК, обявявени за основни икономически единици, които се самоиздържат и самоосигуряват чрез вноски в приходите в бюджета. В резултат се провежда разкрупняване на АПК и те стават вече 270.

---

[377] Дойнов, О. *Спомени*, с. 157–159.

[378] Марчева, Ил., *Опити за икономически реформи в България през втората половина на XX в.*, с. 294–295; Иванов, М. *Реформаторство без реформи*, с. 96; Никова, Г. *Живковата реформа...*, с. 97.

Въвежда се рентен данък, който се плаща от всяко АПК за използваната от него земя. Принципът на самоиздръжка е нарушаван не само при данъчното облагане, което се доближава до плановите отчисления от печалбата, но и от необходимостта да се дават дотации на голяма част от АПК, чиито доходи не осигуряват средната планова работна заплата. Те се изплащат под формата на премии към изкупни цени на губещи или ниско рентабилни стоки, определени индивидуално за всяко АПК[379]. Все пак продължават да съществуват разлики в условията на производство поради разлики в качеството на земята и различия в климата. Така отново остава да тегне принципът на несправедливост, който чувстват обикновените селяни от АПК. Изходите пред тях са два: бягство от село или личното стопанство. И в двата случая проблемите само се затвърждават.

НИМ е поредният опит да се промени системата на управление, като се разширят правата на стопанските организации, но и техните отговорности по самофинансирането им. Според М. Иванов в края на 70-те и началото на 80-те години се оформя втората реформена вълна, която реанимира голяма част от идеите от първата вълна от средата на 60-те години за отпускане на пазарни механизми в социалистическата икономика. Но тя следва модата, идваща от Кремъл по това време и затова се употребяват други определения, които дори внушават новост. Вместо реформа, в публичното пространство, в партийните документи и в държавните планове започва да се говори за *„нов икономически механизъм"* и за неговото усъвършенстване. Според М. Иванов реформите от втората вълна са продиктувани повече от *„имитаторството на българския елит, защото именно през 1979 г. има признаци за стабилизиране на външните търговски валутни баланси"*[380]. Но той изпуска посоченото по-горе обстоятелство – постигнатото стабилизиране чрез *„съветското решение"* на дълговия проблем е направено срещу обещания за икономии, както и че българските власти са доста притеснени от силната задлъжнялост и към западните страни, и към СССР. Освен това той изпуска посочените в предишната глава опасения на Кремъл в идеологически нарушения, които вероятно карат и съветските стопански дейци, и българските им колеги да говорят не за нова реформа, а за *„нов икономически механизъм"*.

М. Иванов смята, че матрицата на тези реформи идва от съветската практика. Той има предвид почти синхронното приемане на подобни постановления за *„усъвършенстване на стопанския механизъм"* в СССР и България през лятото на 1979 г.[381] Наистина на 12 юли 1979 г. ЦК на КПСС и МС на СССР приемат две постановления – *„За по-нататъшното усъвършенстване на стопанския механизъм и задачите на партийните и държавни органи"* и *„За подобряване на планирането и усилване на въздействието на стопанския механизъм за повишаване на ефективността на производствата и качеството на работата"*. В тези документи се прецизират задължителните планови показатели за стимулиране на трудовите колективи в отделните предприятия за повишаване на производителността на труда,

[379] *Стопанска история*, с. 570, 577; 582–583.

[380] Иванов, М. *Реформаторство без реформи...*, с. 97–98.

[381] Пак там, с. 98.

за максимално използване на основните фондове, за икономия на материалните ресурси в производството на чистата продукция. Тя е обявена за основа на ефективността, но в опита да бъде планиран и отчетен делът на всяко предприятие, участващо в нейното съвместно създаване, се стига до стандартизиране на твърде много показатели. Тези постановления са приети след скандал във връзка с доклада на аналитична група от експерти, ръководена от зам.-председателя на МС на СССР акад. В. А. Кирилин. В доклада, представен през февруари 1979 г. в Политбюро на ЦК на КПСС е разкрито изоставането на съветската икономика и се правят предложения за съживяване с усилване на пазарните елементи в нея. Това предизвиква раздразнение в ПБ на ЦК на КПСС. За този доклад акад. Кирилин е изваден от състава на правителството, с него повечето изследователи свързват изостряне на болестта на А. Косигин, довела до оставката му като министър-председател през август 1980 г. Учените тълкуват посочените постановления и залитането в многобройните показатели на планирането с цел неговото усъвършенстване като отговор на предложенията на Кирилин за съживяване на пазарните елементи[382].

Съветското влияние в риториката на българските документи за *„новия икономически механизъм"*, дискутирани на Националната партийна конференция по проблемите на усъвършенстването на социалистическата организация на труда и плановото ръководство на икономиката от 20–21 април 1978 г., а също на Мартенския пленум (2–3 март 1979 г.) *„за усъвършенстване на социалистическата организация на труда и плановото ръководство на селското стопанство"*, е очевидно. Но струва ми се, че по-скоро българските решения са повлияни от отхвърления доклад на акад. Кирилин. Защото, за разлика от съветските постановления, те предлагат децентрализация на планирането и намаляване на задължителните планови показатели. Първоначално властта обявява корекция на спусканите централно от Държавния комитет по планирането задължителни показатели за стопанските организации. Те са осем. Разширяват се правата на стопанските организации по отношение на външнотърговската, пласмento-снабдителската и търговска дейност. А с оглед на кризисните моменти около нарастването на външния дълг се въвежда валутното салдо като основен критерий при оценката на дейността на стопанските организации, които трябва да създадат пласментно-снабдителни и научно-внедрителски организации с широки права. Скоро, с приемането на Постановление № 36 на МС от 21 юли 1979 г. централно определяните планови показатели на стопанските предприятия са намалени на пет. Това са показателите за видовете продукция в натура, за валутните постъпления от износа на продукцията, включително и за лимита за внос на необходимите й суровини и материал, за обема на чистата продукция; за лимита от ресурси, които държавата предоставя под формата на суровини, материали и работна сила; за броя на персонала, оптимален за даденото производство[383].

---

[382] Барсенков, А. С. Вдовин, А. И., *История России*, с. 530–531; Терещенко, Ю. *История России XX – начала XXI вв.*, с. 326–327; Пихоя, Р. Г., Соколов, А. К. *История современной России. Кризис коммунистической власти в СССР и рождение новой России. Конец 1970х–1991 гг.*, Москва, 2008, с. 48–49.

[383] ДВ, бр. 102, 21 юли 1979; *Стопанска история*, с. 545–546; Иванов, М. *Реформаторство без реформи*, с. 97.

Предвижда се и децентрализация при вземането на управленчески решения от страна на стопанските единици, както и увеличаване на значението на цените и договорите като икономически средства за съставяне и изпълнение на плановете. Но се запазва административният подход при определяне на цените. Въвеждат се *„максимални лимитни цени"* и *„планово изменение на цените на едро с оглед привеждането им в съответствие с международните"*. Създава се специален фонд „Регулиране на цените", чрез който се стимулира производството на търсената продукция, тъй като се дават системни надбавки и премии към единните държавни изкупни цени[384].

Заедно с това се разработват механизми работната заплата да стане остатъчна величина след приспадане на всички задължителни отчисления и плащания за централните фондове (за бюджета и висшестоящата организация), както и за фондовете на самата стопанска единица. Едва след това останалата сума се разпределя според изработеното и реализираното. Така отново е актуализирана стопанската сметка, производството е ориентирано към реализация на пазара, като е обявена задачата *„всеки производител да стигне до потребителя и на вътрешния, и на външния пазар"*[385]. Всички тези принципи трябва да повишат икономическата заинтересованост на отделния работник и на предприятието[386].

Тези постановки силно напомнят реформата от 60-те години. И показват, че няма решение на посочваните тогава социални проблеми, породени от пазарните механизми в условията на държавна собственост върху средства за производство и търговията и провъзгласения принцип за разпределение според труда. Да повторя, че поради физически, климатични и почвени особености, държавата не е в състояние и съвсем естествено не може да осигури еднакви за всички условия на труда в сходни производства в АПК. А вследствие на исторически и други обстоятелства едни предприятия са по-добре технически въоръжени, с по-изгодна специализация от други. Принципите за материална заинтересованост от реализацията на продукцията всъщност не зависят от отделния селскостопански труженик. Създават се различия в разпределението на доходите и заплащането на един и същи труд в различни стопанства. Очакването за материална заинтересованост при липса на частна собственост и при тази реформена акция, както и при реформата от 60-те години, ще се окаже излъгано. И ще допринесе за отрицателни социални прояви като бягство от физическия труд или обръщане към личното стопанство за сметка на това в АПК.

Според изследователите НИМ остава в *„рамките на класическата командна система"* и като цяло не получава висока оценка, тъй като резултатите му са трудно доловими и незначителни. Такова е мнението и на М. Иванов, и на Ричард Крамптън, и на Ян Адъмс. Други, като Кейт Крейни и Джон Браун, обаче му дават по-висока оценка като опит за преустройство на командната система с елементите

---

[384] Пак там, с. 98.

[385] ЦДА, ф. 1Б, оп. 58, а. е. 5, л. 139–140.

[386] Иванов, М. *Реформаторство без реформи*, с. 98–99, 100.

на децентрализация, както и с идеите за печалба и свободно ценообразуване, които обаче не се реализират по друг начин, освен с повишаване на цените на едро и дребно в началото на 80-те години. Независимо от нюансите в оценката на НИМ всички изследователи смятат, че значението му трябва да се търси по-скоро във факта, че той поддържа сред обществото и политическия елит, а и сред икономистите, духа на реформите, идеите за реформи на системата. Неслучайно според Ричард Крамптън НИМ трябва по-скоро да се разчете като *„ново икономическо мислене"*[387].

Но и *„новото икономическо мислене"*, което възражда това от 60-те години, не преодолява ограниченията на държавната собственост и предлага полвинчати промени в децентрализацията на управлението. Те не засягат нито държавната по същество икономика и търговия, нито функциите на партията-държава, най-ярка от които е държавният контрол върху ценообразуването. Неслучайно разрешеното *„отгоре"* стимулиране на материална заинтересованост е с оглед на дълга на страната към западните кредитори. За тази цел се утвърждава нова схема за външнотърговска дейност. Външната търговия, свързана с основния предмет на дейност на стопанските организации, обявени за основни стопански единици, е включена вече в тяхната компетентност. С това се цели да се създадат условия за по-непосредствено свързване на производствената с външнотърговската дейност. Във връзка с това са въведени задължителни държавни показатели за външнотърговска дейност на стопанските организации, създадена е система за планиране, която да осигурява валутна самоиздръжка[388]. Към края на 70-те години е завършен и процесът на постепенно преустройство на министерството на външната търговия от отраслов орган за управление на външнотърговската дейност в орган с вменена функционална компетентност спрямо стопанските министерства и стопанските организации в областта на външната търговия[389]. Ето откъде иде посоченото и продължаващото и през 80-те години съперничеството между БИСА и Министерството на външната търговия за представителството на българските стопански субекти зад граница.

Търсенето на валута води и до това, че на 29 май 1979 г. Политбюро на ЦК на БКП приема програма за развитие на икономическото сътрудничество до 1990 г. със страни от Третия свят, в които има гражданска война, като Ангола, Мозамбик, Йемен, Социалистическа Нигерия и Федерална република Нигерия. Тези страни предлагат пазар за продукцията на военно-промишления комплекс, а и за изделия

---

[387] Пак там, с. 289–290.

[388] Голямо значение в това отношение имат създадените в стопанските организации целеви левови и валутни фондове като основа на икономическата им самостоятелност. Външнотърговската дейност се осъществява чрез специализирани външнотърговски организации, пряко подчинени на стопански министерства или други ведомства; чрез външнотърговски организации – поделения на стопанските организации; чрез специализирани външнотърговски организации към функционалните министерства. Допуска се и използването на външнотърговски дружества, но до края на 1980 г. такива не се създават. Външнотърговските организации извършват внос и износ от свое име, но за сметка на стопанските организации срещу комисионни възнаграждения. – В: *40 години социалистическа външна търговия на НР България*, С., 1986 г. с. 41.

[389] Пак там, с. 41–42.

на тежката промишленост. Но поради слабата им платежоспособност, българската страна е принудена да кредитира този важен за индустриализацията ѝ износ[390]. Така ще се окаже, че тази програма не решава въпроса с намиране на валута.

Ето защо българската страна се опитва да привлече чужди, западни инвестиции, като Държавният съвет на НРБ приема на 25 март 1980 г. *„Указ за икономическо сътрудничество между български юридически лица и чуждестранни юридически и физически лица"*. Този документ е разработен от експерти около Андрей Луканов, по това време зам.-министър-председател, въз основа на лансираните от Тодор Живков пред националния партиен, държавен и обществен актив на 31 октомври 1979 г. две основни задачи – внедряване на постиженията на научно-техническия прогрес и осигуряване на конвертируема валута. Затова се предвижда *„активно и дългосрочно сътрудничество с водещи западни фирми"*, благодарение на което да се усъвършенства (*„интелектуализира"* както е в документа) промишленото производство и така се осигурят *„трайни и ефективни възможности за реализация на промишленото производство по второ направление"*. Това трябва да стане като се променят дотогава действащите условия за *„дългосрочно производствено-техническо и пазарно сътрудничество с фирми на несоциалистическите страни"*, регламентирани от Указ на Държавния съвет № 1196 от 1974 г. Този документ забранява създаването на смесени предприятия на територията на България за разлика от приетото по това време законодателство за подобно сътрудничество в Полша, Унгария, Румъния и Югославия. В тях именно от средата на 70-те години се създават такива. В България обаче те са оценявани като посегателство върху собствеността на социалистическата държава върху недрата, земята и основните фондове, както е изискването по Конституцията на страната и разбира се, каквито са идеологическите разбирания за водещото значение на държавната собственост. Но Андрей Луканов на заседание на Комисията по икономическа политика на 26 декември1979 г. констатира, че този *„български подход"* към съвместна стопанска дейност с високоразвити западни фирми при изцяло българска собственост създава проблеми при практическата реализация и дава незначителен резултати. Затова предлага промяна – а именно да се създават вече *„стопански сдружения за съвместна производствена и пазарна дейност между български юридически лица и чуждестранни физически и юридически лица"*. Това предложение и свързаните с него допълнения по време на обсъждането дават основание на Комисията за икономическа политика да вземе решение на 26 декември 1979 г. да бъзе внесен от Луканов до 15 януари 1980 г. в Политбюро проект не за допълнение, а за нов указ за създаване и дейност на стопански сдружения с чуждестранни юридически и физически лица.

Според замисъла на *„Указа за икономическо сътрудничество между български юридически лица и чуждестранни юридически и физически лица"* западните фирми могат да инвестират капитали в България като сключват договори за промишлено кооперране и *„създават сдружения"*, а техните активи и печалби се гарантират не

[390] Никова, Г. *Живковата икономическа реформа...*, с. 101.

само от българските икономически партньори, но и от държавата и БНБ[391]. Така се дават сигурни и непосредствени гаранции за чуждия капитал в България. С предвижданите облекчения за западните бизнесмени – като данъчна ставка от 15% върху сумата от реинвестираната в НРБ печалба например, се разчита, че икономическите отношения между България и високоразвитите западни страни все повече ще излизат извън традиционните рамки на стокообмена и ще навлизат в руслото на производственото кооперирание[392].

Този указ е пряко свързан и с промените в управлението на икономиката, както е видно от разговора на Т. Живков на среща със западни бизнесмени от 28 март 1980 г. На нея Живков разяснява указа и перспективите за взаимоизгодно сътрудничество, посочвайки както областите за чужди инвестиции (разработването на суровинната и енергийна база, машиностроенето, електрониката), така и промените в системата на управление на икономиката. С цел да могат българските предприятия да влизат в партньорски отношения със западните инвеститори, Живков обяснява и промените в управлението, свързани с НИМ.

Той споделя, че предвид световната енергийна криза в България се замисля перспективна програма за разработване на земните недра. Ето защо през 1974 г. е създадено Министерство на минералните ресурси, което от 1 ноември 1977 г. до 1984 г. е вече Министерство на металургията и минералните ресурси. С оглед бъдещи западни инвестиции се учредява и специална търговска банка, която да финансира тази дейност – „Минералбанк" [393].

Втората голяма област в икономиката на страната, в която има поле на изява западният делови свят, е машиностроенето. Т. Живков споделя, че българското ръководство си е поставило в тази сфера *„една налудничава задача: към края на следващата петилетка* (т.е. към 1990 г. – б. а.) *напълно да се задоволяваме с всичко, каквото ни е необходимо в областта на машиностроенето"*. Той разяснява, че *„не става въпрос всичко да произвеждаме, но да разширим и създаваме такъв капацитет, че да можем да произвеждаме и чрез специализация и кооперане със социалистическите страни и западните страни да решаваме сами проблема с машиностроителната продукция, в това число и тежкото машиностроене"*[394]. Крупни

---

[391] ЦДА, ф. 1Б, оп. 60, а. е. 262, л. 9.

[392] Пак там, л. 8–9; Комисията за икономическа политика, Протокол 3, 26 дек. 1979, л. 3.

[393] Пак там, оп. 60, а. е. 262, л. 2, 4. Тя е замислена по инициатива на министъра на минералните ресурси проф. Стамен Цв. Стаменов, който има амбициозна програма за пазарното използване на тези ресурси, която Живков подкрепя. След внезапната смърт на проф. Стаменов на 26 август 1981 г. идеите му са отречени и банката е готвена за ликвидиране. С подкрепата на Огнян Дойнов и ръководството на БИСА банката е спасена, превърната е в акционерно дружество, което продължава да кредитира малки и средни предприятия, но променя названието си и става „Банка за стопански инициативи" (БСИ). Уставът ѝ е утвърден с ПМС № 43 от 30 ноември 1982 (ДВ, бр. 84, 28 октомври 1983 г.). По-късно прибавя и названието „Минералбанк" и става „БСИ-Минералбанк". „Минералбанк" фалира през 1990 г. във връзка с мораториума на външния дълг и заради това, че нейните задължения не са признати за държавни. – В: Ив. Пехливанов, *Свидетел на историята*, с. 113.

[394] ЦДА, ф. 1Б, оп. 60, а. е. 262, л. 5.

обекти за инвестиране са машиностроителните заводи в Радомир, Перник, Русе, Хасково, които трябва да са *„на световно равнище и по технология, и по замисъл"*. В завода в Перник Т. Живков посочва успешното съдействие на японска корпорация[395].

Освен в тежкото машиностроене, Живков се надява на кооперирane със западни фирми и в областта на електрониката. Той откровено признава, че въпреки успехите на страната в производството на електроника на глава от населението и по износ на такава продукция в абсолютно изражение, страната изостава в електронизацията на икономиката и бита. Именно в тези две области – едната традиционна за индустриализацията на страната, а другата – представляваща авангарда на развитие на електронизацията в развития свят, а именно – електронизация на предметите за широко потребление – Живков и неговият екип разчитат на ползотворно сътрудничество със западните делови среди за усвояване на модерни технологии[396].

Живков и неговите съветници се стремят и към западно участие в модернизацията и обновяването на технологиите в химическата промишленост. Съвместните дейности и трансферът на технологии там са посочени, че ще са с оглед задоволяване потребностите на нашата страна,[397] докато в областта на селското стопанство Живков обявява, че се търси западно сътрудничество, за да стъпи българската аграрна продукция на пазарите на трети страни[398].

Като гаранция за сигурността на западните инвестиции и въобще на замисленото кооперирane Т. Живков се позовава на тясното обвързване със СССР и с неговата икономика[399]. Нещо повече, именно на тази среща Живков се опитва да рекламира своята стратегия България да има дългосрочни задължения към СССР. Той самонадеяно твърди: *„Дай боже със СССР да имаме повече дългосрочни кредити, повече задължения. Това не е проблеми за нас, ние се борим да имаме задължения"*[400].

В началото на 80-те години оптимизмът в намиране на изход от усложненото икономическо развитие, свързано с отварянето на икономиката и задлъжняването ѝ поради неконкурентноспособността, като че е налице. Разчита се както на традиционните решения – съветската помощ и отпускане на пазарни механизми в одържавената икономика, така и на такива, свързани със новите тенденции в световното развитие.

---

[395] Пак там, л. 5.

[396] Пак там, л. 5.

[397] Пак там, л. 6.

[398] Пак там, л. 7.

[399] Пак там, л. 7.

[400] Пак там, л. 8.

ГЛАВА IV

АГОНИЯТА НА МОДЕРНИЗАЦИЯТА В УСЛОВИЯТА НА КОНФРОНТАЦИЯТА ПРЕЗ 80-те ГОДИНИ

1. Опитът за справяне с кризата през първата половина на 80-те години

Кризата на модела на модернизацията през 80-те години в България е свързана с глобални промени на развитието, най-общо характеризиращи се с налагането на постиндустриалното, информационно общество. Последното се реализира под формата на глобален, корпоративен и финансов капитализъм, който отрича ролята на националната държава в икономиката и проповядва идеята за *„дългата ръка на пазара"*. В условията на глобализацията се изострят противоречията между Източния блок и Атлантическия блок. Тогава се наблюдава агонията на централно-плановия модел на развитие, следван дотогава и в България, и в Съветския блок. Тя започва като опит на системата да се справи с признаците на кризата от края на 70-те години и завършва с краха ѝ след нейното последно преустройство през втората половина на 80-те години, известно с руската дума *„перестройка"*. До голяма степен обаче и кризата, и опитите тя да бъде решена опират не толкова до икономиката, колкото до политиката, и по-точно до външнополитическите и външно-икономическите фактори. Затова тяхното разглеждане ще надделее в анализа на тази глава.

1.1. Предизвикателствата на новите информационни технологии и *Втората Студена война*

След голямата енергийна, финансова и структурна криза в края на 70-те години светът вече не е същият. Само за едно десетилетие цените на основните суровини нарастват драстично, както може се проследи от таблица 11. Увеличаването на цените на суровините правят нерентабилно развитието на реалната икономика и индустрия.

Таблица 11.

Цени на международните пазари на някои суровини в долари за 1 тон*

Продукт	1970 г.	1975 г.	1980 г.
Суров нефт	13	85	236 (за 1981 г.)
Суров нефт долари/барел	3,39	12,21	35,75 (за 1981 г.)
Вълна	1960	3866	5974
Памук	676	1233	2076
Каучук	403	780	1424
Бразилско кафе	1230	1820	4603
Пшеница	55	151	176
Желязна руда	12,5	17,7	26,8
Алуминий	614	868	1884

*Кодинов, Ст. *Международната финансова система на съвременния етап.* Изд. на БАН, 1992 г. с. 11–12; http://inflationdata.com/Inflation/Inflation_Rate/Historical_Oil_Prices_Table.asp

Същевременно нараства делът на търговията и износа за сметка на промишленото производство. Така средногодишните темпове на нарастване на износа в промишлено развитите страни за периода 1970–1975 г. – са 6,8% , за 1976 –1980 г. – 6,25% , и за 1980–1984 г. – 2,9% , срещу съответно по-слабите темпове на промишлено производство – 2,9%, 4,1% и 2%. С нарастването на цените на суровините расте отпускането на заеми на редица страни от Третия свят, които се индустриализират. В края на 70-те и началото на 80-те години голяма част от тях се оказват с огромни външни дългове, стигащи до 1000 млрд. долара, които не могат да върнат заради рецесията, обхванала високоразвитите страни и намаляващите покупките на суровини[1]. Оформилата се обща структурна криза променя света. Високоразвитите страни започват да търсят рентабилност не в разширяване на традиционното производството, а в неговата модернизация въз основата на постиженията на науката в генното инженерство, изкуствения интелект, нетрадиционни източници на енергия, спестяване на суровини със създаване на безотпадни, затворени цикли. И най-вече въз основата на информационните технологии.

Прилагането на електронноизчислителните машини в производството и управлението през 60-те години логично води до създаване на мини-електрониката през 70-те години. Тя се основава на откритието на микрочиповете и микропроцесорите, които позволяват на много малко място да се съхранява огромен обем информация. Скоро след появата на първите компютри Apple I–III (1976–1978 г.) през август 1981 г. IBM произвеждат свои персонални компютри, които използват чиповете на Intel и софтуерната система на малката сиатълска компания Microsoft. Техните продажби

[1] През 1982 г. Мексико и Аржентина дори обявяват фалит. – В: Кодинов, Ст., *Международната финансова система на съвременния етап*, С., 1992, с. 9–12.

скачат двойно само за една година и огромното търсене на тези компютри бележи голямата революция в информатиката[2]. По това време на Запад електронизацията навлиза решително в бита и започва да работи за индивидуалния потребител. На международните пазари се появяват електронните часовници с калкулатори (1980 г.) и уокмените (1980 г.), последвани от видеото и видеокасетите (1984 г.). Мобилните телефони, от 1973 г. работещи с батерии, през 80-те години стават клетъчни. Нови звуци и повече възможности дават електронните синтезатори, които създават нов тип електронна музика[3]. Този бум на електрониката е отбелязан през януари 1983 г., когато за *„човек на годината"* на сп. „Тайм" е избран персоналният компютър[4].

В края на 70-те и през 80-те години започва формирането на глобалната интернет мрежа[5], а скоро след това и развитието на интернет-търговията и интернет-банкирането. Вижда се, че електрониката допринася за виртуализацията на икономиката и за индивидуализацията на потреблението. Тя е обърната към консуматорското търсене и към улесняване на движението на финансовия капитал и това я прави бързо печеливша в Западния свят. Затова става ядро на *„информационната революция на глобалния капитализъм"*[6]. Наблюдатели отбелязват и свойството на електрониката да поражда потребителски нужди и да ги задоволява. Не без значение е и ролята на комуникациите за създаване на привлекателни образи и на продуктите, и на обществените процеси. Така се стига до нов живот на капитализма в условията на т.нар. *„глобално село"*, в което се превръща светът.

Заедно с това новите информационни технологии позволяват да се замени трудът на нови слоеве от обществото, но не вече и не толкова физическите им усилия, колкото умствените. Така автоматизацията и електронизацията правят *„излишни"* не само работниците, но и инженерно-техническия персонал. Тези процеси рефлектират върху широката средна класа на западните общества и създават все почувствителна поляризация в света. Социалната държава върви към своя заник, тя все повече изчерпва възможностите си пред настъплението на индивидуализацията на производството и потреблението, както и на глобализацията. Ярки примери за това са политиките на Роналд Рейгън (1981–1989) в САЩ и на Маргарет Тачър (1979–1990) във Великобритания. Те са последователи на монетаризма (проповядващ, че основна функция на контрол на инфлацията е контролът на паричната маса), на неолиберализма, утвърждаващ частната инициатива и изискващ минимално участие на държавата в икономиката, отричащ монополите, един от които според тази доктри-

---

[2] Reynolds, D. *Science, technology and the Cold war.* – In: The Cambridge History of the Cold War, Edited by Melvyn P. Leffler, Odd Arne Westa. Cambridge University Press, 2013, Cold War, p. 392.

[3] Най-яркият изпълнител на тази музика става Жан Мишел Жар, а в България – Симо Лазаров.

[4] Reynolds, D. *Science, technology and the Cold war*, p. 393.

[5] Американският програмист Реймънд Томлинсън през 1971 г. изпраща първото електронно съобщение и създава електронната поща. http://www.vesti.bg/lyubopitno/lyubopitno/pochina-izobretateliat-na-imejla-6050953 (последен достъп на 2 април 2016).

[6] Reynolds, D. *Science, technology and the Cold war*, p. 396.

на са профсъюзите. По времето на Тачър във Великобритания се провежда приватизация на държавната собственост и дори на общинските фирми, рязко намаляват бюджетните разходи и социалните плащания. А това увеличава безработицата, която през 1986 г. обхваща около 3,1–3,8 млн. души. За нея допринася смазването на профсъюзите с ударите срещу миньорите, печатарите, брокерите. През 80-те години тази политика дава видими резултати. След кризата от 1979–1981 г. и преди кризата от 1988 г. икономиката на тачъризма води до бум на средногодишните темпове на растеж от 5%. Откритите залежи от нефт в Северно море спасяват бюджетния дефицит и платежния баланс на страната. Но приходите, вместо да бъдат инвестирани в английската икономика, изчитат под формата на инвестиции в чужбина. Само през 1985 г. това са 90 млрд. лири срещу 2,5 млрд. лири през 1975 г. Ето защо през 1988 г. последва втора вълна на рецесия. Но дотогава политиката на икономии и оттегляне-то на държавата във Великобритания дават убедителни примери за необходимостта от цялостно развитие на света по посока на неолиберализма[7].

Подобни са и резултатите и от т.нар. рейгъномика в САЩ: рязко намаляват данъците и оттам приходите в бюджета, което води до намаляване на социалните плащания, дерегулират се банковото дело, нефтените сондажи и транспортът, приватизират се различни федерални учреждения и товарните жп превози, летища и железници в Аляска, смазани са профсъюзите, като са уволнени всички участващи в стачката на авиодиспечерите през 1981 г., така че през 1990 г. само 16% от работниците членуват в профсъюзи. Всичко това също има краткотраен, но видим икономически подем в САЩ – през седемте *„тлъсти години"* 1983–1989 г. – икономиката нараства с по 3,8%, а инфлацията бележи спад от 12% през 1980 г. на 4% през 1984 г. Разкрити са около 19 млн. нови работни места, но не в реалния сектор. Там през 1980–1990 г. има спад на заетостта с 6%. До голяма степен икономическият бум на САЩ се дължи на големите военни разходи – те нарастват с 40% само за периода 1980–1983 г., а също и на лидерството на САЩ в компютрите: дори и през 90-те години те държат две трети от световния пазар на софтуера и 70% от пазара на компютърни чипове. Тогава повече от половината от персоналните компютри се произвеждат в Америка. САЩ, за разлика от Великобритания и другите големи индустриални държави, увеличават инвестициите в собствената си икономика и така постигат намаляване на безработицата. Но в резултат на намаляване на данъците и увеличаване на разходите за военни цели страната натрупва огромен бюджетен дефицит, който през 1983 г. е 195 млрд. долара. За неговото покриване се вземат заеми, основно от Япония и ГФР, които предлагат най-ниски лихви, но до 1992 г. националният дълг става 1 трилион долара. Така от основен кредитор в началото на 80-те, САЩ в края на десетилетието се превръща в основен длъжник[8]. Негативите от тази политика се виждат в края на периода, а дотогава политиката на Рейгън и Тачър са заразителни примери на неолибералната тенденция в развитието на световната икономика.

---

[7] Таунсън, Д. *Речник на съвременната история от 1945 до наши дни*, с. 392–394.

[8] Пак там, с. 345–346.

Бързият напредък на новите технологии, допринесли за преодоляване на кризата и за нарастване на темповете на растеж във високоразвитите страни, поставят на изпитание централно-плановия модел на модернизация, който прилагат социалистическите страни, за да ги догонят. В него доминираща е ролята на партията-държава. Състезанието по доказване на жизнепригодност и предимства става състезание на живот и смърт за двата военно-политически блока и двете социално-икономически системи. Студената война между тях навлиза в решителна фаза. Някои изследователи дори определят тази фаза като *„Втората студена война"*.

Конфронтацията започва с военно-политически и икономически натиск върху СССР като ядро на Източния блок и гарант за функционирането на блока, в парниковите условия при който се реализира догонващата модернизация на страните членки. В края на 70-те години западните стратези преценяват, че разведряването е донесло повече ползи на социалистическите страни, отколкото на Запада. Ето защо се предприемат стъпки за преодоляване на постигнатия военен паритет чрез реанимиране и усилване на ембаргото върху стратегически стоки за социалистическите страни, както и с разгръщане на надпревара във въоръжаването. Тази политика води началото си от военно-политическата конфронтация в Европа във връзка с евроракетите (1976–1983 г.), която завършва с повишаване на ядреното противопоставяне в Европа[9]. Тя се обогатява и с политико-идеологическото противопоставяне почти веднага след подписване на Хелзинкския акт във връзка с кампанията от 1977 г. на американския президент Джими Картър (1977–1981) за защитата на правата на човека в социалистическите страни. Това става след като акад. Андрей Сахаров (Нобелов лауреат за мир през 1975 г.) в писмо до американския президент му обръща внимание на нарушаването на правата на човека в СССР с арестуването на редица дисиденти от руската секция на правозащитната организация „Amnesty international". Това прави Джими Картър много по-отворен да възприеме предлаганата от своя съветник Збигнев Бжежински идея за *linkage* – т.е. за обвързването на военно-политическите преговори с Москва със спазването на правата на човека[10].

---

[9] Става дума за противопоставянето на западните страни заедно със САЩ на решението на СССР от 1977 г. да замени на своя територия остарелите ракети със среден радиус на действие СС-4 и СС-5 (чието последно производство е 1965 г.) с нови СС-20, които обаче застрашават западноевропейските страни. САЩ подкрепя опасенията на своите западноевропейски съюзници и предлага първоначално да разположи неутронна бомба. В последствие през декември 1979 г. НАТО взема т.нар. двойно решение – да започне подготовка за разполагане на американски ракети със среден обсег на действие в пет западноевропейски страни, едновременно със започване на преговори със СССР за съкращаване на ядрените ракети в Европа, вкл. и на територията на СССР. Преговорите за ограничаване на ядреното въоръжение в Европа започват през октомври 1980 г. в Женева, но не постигат търсения компромис. Напротив, през 1983 г. започва разполагането на американските ядрени ракети във Великобритания, ГФР и Италия, а през 1984 г. – на съветските ядрени ракети в Чехословакия и ГДР. – В: Дубинин, Ю. А., Мартынов, Б. Ф., Юрьева, Т. В. *История международных отношений (1975–1991гг.)*. Москва, 2006, с. 99–102.

[10] Богатуров, А. Д., Аверков, В. В. *История международных отношений 1945–2008*. Москва, 2010, с. 239.

Особен размах изостреното противопоставяне получава по време на кризата в Полша и въвеждането на военното положение там през 1981 г.[11] Но полската криза дава по-скоро повода. За политиката на откритата конфронтация и натиск срещу социалистическите страни много по-голямо значение има идването на власт през 1981 г. на американския президент Роналд Рейгън. Воден от своя дълбоко осъзнат антикомунизъм, Рейгън заедно със своите най-близки съветници разработва и провежда стратегията за ликвидиране на *„комунизма"*[12], за неговото зачеркване като печална глава от човешката история. А това трябва да стане според Рейгън чрез тайни и явни удари по икономическите и политическите слаби места на Съветския съюз, опирайки се на американската мощ по това време в икономиката и най-вече в технологиите. Според Питър Суайцър американската *„администрация не създаде кризата, но я изостри"*[13]. Тази стратегия, особено активна през 1982–1987 г., се основа на няколко свръхсекретни директиви на президента, засягащи важни въпроси на външната политика[14]. Тя има няколко направления, чието припомняне е важно, за да се разбере мащабът на предизвикателствата, пред които е поставена България като част от Съветския блок и като страна, която разчита твърде много на СССР за своята модернизация. П. Суайцър обобщава, че *„стратегията, която удря съветската система точно в сърцето"* включва: всякакъв вид подкрепа (тай-

---

[11] Появата в една страна от Източния блок през август 1980 г. на неконтролиран от правителството и комунистическата партия профсъюз „Солидарност" и организираната от него стачка са израз на недоволството на полското общество от влошаването на материалното му положение във връзка с повишаване на цените. С големи усилия през октомври 1980 г. властта в Полша предотвратява готвените политически демонстрации на студентите. Тези първи пробиви в политическата система на социалистическа държава карат ген. Войчех Ярузелски, тогава избран за първи секретар на Полската обединена работническа партия и министър-председател на Полша, да арестува лидерите на „Солидарност", да забрани независимия профсъюз и да въведе военно положение през декември 1981 г., което трае през 1983 г. Всичко това влияе негативно върху имиджа на Източния блок и на управляващите комунистически партии. По-подробно: Баева, И. *Раждането на полската „Солидарност" през 1980 и външните реакции.* – В: Баева, И. *Източна Европа през XX век. Идеи, конфликти, митове,* С., 2010, с. 396–418; Мигев, Вл. *Полската криза, „Солидарност" и България 1980–1983.* С., 2008, с. 13–43.

[12] Така официалната американска политика и историография назовава обществото и системата в Източния блок, изхождайки от факта, че там управляват комунистически, марксистки парии.

[13] Суайцър, П. *Победата. Тайната стратегия на Рейгън за разбиването на СССР.* С., 1999, с. 14–15.

[14] Става дума за директива № 32 от март 1982 г., в която САЩ ще търси начини да „неутрализират" контрола на СССР върху Източна Европа включително и като разрешава тайни операции и поддръжка на антисъветските организации в региона. В Директивата № 66 от ноември 1982 г. се препоръчва да се атакува икономическите и валутни ресурси на СССР, а директива № 75 от януари 1983 г. гласи, че САЩ се отказва от политиката за мирно съвместно съществуване и ще провежда агресивна политика, имаща за цел да подкопае съветската власт и да започне ресурсна или икономическа война срещу СССР. – Суайцър, П. *Победата. Тайната стратегия на Рейгън за разбиването на СССР,* с. 14.

на, финансова, разузнавателна и логистична) за движението „Солидарност" в Полша; съществена финансова и военна помощ за афганистанската съпротива с цел да се прехвърли войната на територията на СССР; мащабна кампания за спиране на постъпленията на конвертируема валута за Москва чрез драстично намаляване на цените на петрола и ограничаване на съветския газ в Западна Европа; глобална кампания, за да се предотврати достъпът на СССР до модерните западни технологии чрез тайна дипломация и дезинформация; агресивна надпревара във въоръжаването, която да доведе до задъхване на съветската икономика и остър недостиг на суровини; добре замислена психологическа атака, която да внуши на съветския елит страх и нерешителност[15].

Удобен повод за прилагане на тази стратегия дава провокираната от САЩ съветската военна намеса в гражданската война в Афганистан през декември 1979 г. в отговор на исканията на правителството на Хафизула Амин за подкрепа за *„изграждане на социализма"* срещу съпротивата на фундаменталисти-ислямисти[16]. Впоследствие обаче съветските войски се ангажират с отразяване на партизанската война на ислямистите, обучавани от ЦРУ и подкрепяни от Пакистан, така че през 80-те години тази война, която завършва през 1989 г. с изтегляне на съветските войски, тежи на бюджета и на имиджа на СССР. Съветската инвазия е осъдена от ООН и това оправдава политиката на враждебност към СССР[17].

---

[15] Пак там, с. 15.

[16] Доста по-късно, през 1998 г. Збигнев Бжежински в интервю пред френското списание „Nouvel Oservateur" от 15–21 януари 1998 г. потвърждава излязлото в спомените на бившия директор на ЦРУ Робърт Гейтс, че ЦРУ е било в Афганистан 6 месеца преди СССР да влезе в тази страна. Нещо повече, Бжежински обяснява, че според официалната версия американската помощ е започнала през 1980 г. с декрета от 24 декември 1974 г. *„Но истината, строго охранявана до сега, е точно обратната"*. На 3 юли 1979 г. президентът Джими Картър подписва първата директива за тайна помощ на противниците на просъветския режим в Кабул. *„Именно в този ден аз писах бележка на президента, в която му обясних, че според мен тази помощ ще предизвика съветската военна интервенция"*. А след като съветските войски влизат в Афганистан, Бжежински пише на Картър: *„Сега ние имаме възможност да дадем на СССР техния Виетнам"*. А на въпроса на журналиста дали съжалява за това сега, Бжежински е категоричен: *„Кое е по-важно за световната история? Талибаните или срутването на съветската империя? Няколко развълнувани мюсюлмани или освобождаването на централна Европа и краят на Студената война"*. На възраженията на журналиста, че мюсюлманските фундаменталисти са признати за глобална заплаха, Бжежински твърди, че това са глупости, че няма глобален ислям. Той пита какво е общото между фундаменталистите в Саудитска Арабия, прозападния Египет, умереното Мароко, милитаристичния Пакистан или секуларизираната централна Азия. И отговаря: *„Нищо повече от това, което свързва християнските страни"*. – http://www.voltairenet.org/article165889.html. Интеврюто е преведно и публикувано от William Blum и David N. Gibbs. в: Gibbs, *„Afghanistan: The Soviet Invasion in Retrospect"*, *International Politics* 37, № 2, 2000, pp. 241–242. http://dgibbs.faculty.arizona.edu/brzezinski_interview (последен достъп на 20 юни 2015 г.).

[17] Таунсън, Д. *Речник на съвременната история от 1945 г. до наши дни*, с. 32.

Срещу СССР е и новият лидер на Китай Дън Сяо пин, който през 1979 г. отказва да поднови Договора за дружба, съюз и взаимна помощ от 1950 г. между двете страни,[18] а същевременно възстановява дипломатическите отношения със САЩ и продължава политиката на китайско-американско сближение. Международното положение на СССР допълнително се усложнява от избухналата китайско-виетнамска война същата година, с което е поставен на изпитание договорът за дружба и взаимопомощ между Виетнам и СССР.

Напрежението и конфронтацията оправдава и мащабната политика на Рейгън за превъоръжаване. През 1983 г. той обявява Инициатива за стратегическа отбрана, която е най-скъпата оръжейна система дотогава. Тя получава популярното название *„междузвездни войни"*, което разкрива по-ясно замисъла ѝ да пренесе военната надпревара в космоса. Едновременно с това в Западна Европа започва разполагане на американските крилати ракети със среден радиус на действие, които за 8 минути могат да достигнат Москва. Разходите на американците за военната надпревара дават 7% от техният БВП и водят до просперитет американската икономика[19].

За да отговори на тези предизвикателства, СССР увеличава своите ежегодни военни разходи от 4–5% на 25% в края на управлението на Леонид Брежнев през 1982 г. Скоро се оказва, че военната надпревара е непосилна за СССР. Така докато Р. Рейгън отделя 280 млрд. долара за военни цели през 1984 г. и планира за периода 1985–1990 г. да отдели 2 трилиона долара, то съветският военен министър – маршал Дмитрий Устинов, през 1983 г. признава, че нито СССР, нито целият Източен блок е в състояние да събере такава сума и да я насочи за въоръжение. Но в отговор на САЩ, СССР разполага през 1984 г. в Централна Европа своите ядрени ракети със среден радиус на действие СС-20[20].

Заедно с това се засилва и икономическият натиск върху Москва. В началото на своя мандат Р. Рейгън се мъчи да откъсне Западна Европа от зависимостта ѝ от съветски енергоресурси във връзка с развитието на проекта *„газ срещу тръби"*[21]. През 1980 г. през територията на ГФР е продължен газопроводът „МЕГАЛ" за Франция. Същевременно се подготвя изграждането на газопровод „Сибир – Западна граница" („Уренгой-6" – съветско-чехословашката граница) отново на принципа

---

[18] Терещенко, Ю. Я. *История России, 1917–начало XXI века*, с. 348.

[19] Таунсън, Д. *Речник на съвременната история от 1945 г. до наши дни*, с. 346.

[20] Пак там, с. 380; ЦДА, ф. 1Б, оп. 60, а. е. 324, л. 22.

[21] Износът на газ от СССР за Западна Европа започва от 50-те години, но през 1970 г. подписването на дългосрочния договор с ГФР и поемането на задължението на немската компания „Ругаз" да изкупува големи количества руски газ за толкова дълъг период от време е в основата на решението да се предприема изграждане на газова магистрала към Западна Европа. През 1971 г. финландската компания „НЕСТЕ" също подписва 20-годишен контракт за доставка на съветска газ от 1974 г. През 1974 г. доставките за Германия са увеличени и е подписан договор до 2000 г., а през 1975 г. 20-годишен договор подписва и френската компания „Газ де Франс". През 1978 г. е въведен в експлоатация газопроводът „Съюз" (Оренбург–Западна граница). Различни разклонения от него захранват и социалистическите страни. България получава газ от 1974 г., а Унгария – от 1975 г. http://otvet.mail.ru/question/166376797; http://www.kommersant.ru/doc/640897, (последен достъп 20 юни 2015 г.).

съветски *„газ срещу тръби"* от западноевропейски фирми. През 1981 г. Р. Рейгън предлага на Федералната република да се откаже от този проект, като обещава американска помощ за развитие на алтернативни източници на енергия, включително и на ядрена енергетика. След като не успява, Рейгън подписва през 1981 г. решение за забрана американски компании да участват в проекта, така че 60 компании се отказват. През юли 1982 г. той заплашва с американски санкции европейски и японски филиали на американски фирми, ако участват в този проект. Въпреки тези усилия, през 1982 г. СССР и ГФР подписват условията за доставки на газ – 10, 5 куб. м. годишно за 25 години. Тези дългогодишни договори със СССР не се харесват на американската администрация, която смята, че така Западна Европа ще е в опасна зависимост от съветските енергийни доставки и ще бъде по-отстъпчива в борбата срещу *„империята на злото"*. Така на 8 март 1983 г. в реч пред американските профсъюзи Рейгън нарича за пръв път своя основен противник[22]. Натискът върху Европа се усилва във връзка със свалянето на 1 септември 1983 г. на южнокорейски пътнически самолет от съветските въоръжени сили над територията на страната[23]. Това дава допълнителни аргументи на Рейгън, за да убеди своите съюзници в правилността на своята борба срещу СССР.

Важна насока в тази борба е технологичната война и засилването на ограниченията за достъп до нови технологии. В САЩ още през 1979 г. е приет закон за износа, който разширява забранителния списък за износ за СССР. Той предшества технологичната война, обявена с директивата на президента Роналд Рейгън NSDD-66 от ноември 1982 г. В нея се посочва, че целта на САЩ е да се подрие съветската икономика чрез водене на технологична война и война за ресурси. В хода на тази война се стига и до използване от американците на съзнателна техническа дезинформация, за да противодействат на контрабандното снабдяване с технологии в Източния блок[24]. В резултат, ако през 1975 г. високотехнологичните продукти от износа на САЩ за СССР са били 32,7% , то през 1983 г. те са едва 5,4%. Под въздействието на тази политика всички страни от КОКОМ усилват контрола и въвеждат широка гама от нова наукоемка продукция и нови технологии в своите забранителни списъци. Само през 1983 г. западните митнически власти откриват контрабанден износ на високотехнологични изделия за СССР на стойност 200 млн. долара[25].

---

[22] Дубини, Ю. А., Мартынов, Б. Ф., Юрьева, В. *История международных отношений (1975–1991)*, с. 103.

[23] Според съветската версия – той е извършвал разузнавателен полет над съветската територия в полза на американците. – В: Терещенко, Ю. *История России XX–начала XXI в.*, с. 347.

[24] Reynolds, D. *Science, technology and the Cold war*, p. 398; Бокарев Ю. *СССР и становление постиндустриального общества...*, с. 360, 372.

[25] Решенията на КОКОМ имат препоръчителен характер, но страните и фирмите, които не ги спазват се сблъскват с икономически санкции от страна на САЩ. Ето защо се стига до положение, че ако през 1974–1975 г. забранителният списък на КОКОМ е включвал 125 позиции, то през 1988 г. той обхваща 300 000 изделия, обединени в 150 стокови групи. – В: Бокарев, Ю. П. *СССР и становление постиндустриального общества на Западе 70–80-е годы*, с. 371–372.

Едновременно с това специалните служби на страните от Атлантическия блок започват да провеждат координирана политика спрямо източноевропейските страни. Така през 1977 г. в Лондон на среща на ръководителите на страните от НАТО по инициатива на тогавашния американски президент Джими Картър се взема решение за активизиране дейността на специалните служби в Източния блок. Задачата на структурите е определена по следния начин: *„те трябва да се занимават с дестабилизиращи тенденции и нелегални течения в комунистическия свят, да укрепват позициите на дисидентите там, да съдействат за извършването на изгодни за Запада промени в техните политически системи"*[26]. Предприемат се и диференцирани действия срещу отделните страни, за да се засилят центробежните тенденции в Източния блок.

В България ЦРУ действа главно чрез евангелистките кръгове. С цел да се дискредитира режимът през 1978 г. то изпраща в страната Антон Кръстев да организира протестни акции на дисидентско движение, което се предполага, че съществува по подобие на Харта 77 в Чехословакия. Замисълът се проваля и затова на следващата година се прави опит да се създаде мрежа от евангелистки привърженици, финансирани от Славянската религиозна мисия в Швеция и Американската мисия за евангелизация на комунистическия свят. Българската Държавна сигурност осуетява и този план, като арестува и предава на съд шестима души[27].

САЩ предприемат и други, много по-ефективни политически и икономически стъпки, за да затруднят и злепоставят българското ръководство. През 1982 г. името на България е замесено в голям международен скандал. Нейни граждани са обвинени в участие в атентата срещу папа Йоан-Павел II – полякът Карол Войтила, подкрепящ антикомунистическите сили в Полша в лицето на силната католическа църква и независимия профсъюз „Солидарност". На 13 май 1981 г. турският терорист от организацията „Сивите вълци"[28] Мехмед Али Агджа стреля и тежко ранява папата. На 25 ноември 1982 г. е арестуван служителят от българската компания „Балкан" Сергей Антонов, който заедно с други двама българи – служителите в посолството в Рим Тодор Айвазов и Желю Василев, е обвинен в съучастие в заговора за убийството на папата. В световните медии българските тайни служби се сочат за организатори на покушението на неудобния папа, действали по внушение на съветските тайни служби. Това обвинение трябва да затвърди образа на България като страна износител на тероризъм, защото българската следа в тероризма е изфабрикувана още през 1978 г. Тя е свързана с отвличането

---

[26] ЦДА, ф. 1Б, оп. 65, а. е. 34, л. 66.

[27] Пак там, л. 67, 69.

[28] По това време забранена в Турция крайнодясна националистична младежка организация на турската Партия на националистическото движение, чиято идеология са пантюркизмът, национализмът и антикомунизмът. Докато през 60-те и 70-те години действа в Турция, от 80-те години насетне изнася своята терористична дейност в чужбина. – В: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D0%BE%D0%B7%D0%BA%D1%83%D1%80%D1%82 (последен достъп на 21 юни 2015 г.).

и убийството на 9 май 1978 г. на лидера на Християндемократическата партия в Италия Алдо Моро, извършено от лявата терористична организация „Червените бригади". *„Българската следа"* в атентата срещу папата е посочена от Дими Паница, американски журналист от български произход, дългогодишен зам. главен редактор на сп. „Рийдърс Дайджест", участник в Тристранната комисия. Той спонсорира американската журналистка Клер Стърлинг, за да я популяризира на Запад[29]. Решението на италианския съд през 1987 г. е повече от двусмислено - българите са освободени от отговорност поради *„недостиг на доказателства"*[30]. Според тогавашния зам.-началник на Първо главно управление на Държавна сигурност (т.е. външното разузнаване) Димо Станков, нарочването на България не е било без основание, защото страната е била разграден двор за международни мафиоти и това се е знаело от другите тайни служби. Самата България не е замисляла подобен атентат, но чрез нея, тъй като е известна със своите особено съ-

---

[29] http://lubamanolova.info/komentari/2011/2135-pochit-za-dimitar-panitsa-hayde-holandotam-li-ja-dokarahme (последен достъп на 21 юни 2015 г.).

[30] Едва през 1993 г. тогавашният министър-председател Джуило Андреоти ще признае пред президента Ж. Желев, че *„Българското участие е измислица на американските служби. Тогава това им беше необходимо. Студената война беше в разгара си"*. – В: Желев, Ж. *В голямата политика*. С., 1988, с. 120; Билдирева, С. *Атентатът 15 години по-късно*. С., 1996, с. 5, 63; Най-новото пълно изследване на този епизод от Студената война - Калинова, Евг. *„Българската следа" в атентата срещу папа Йоан Павел Втори*. – В: Баева, И., Калинова, Евг. *Социализмът в огледалото на прехода*. С., 2011, с. 295–348. В предаването „Лице в лице" на 10 октомври 2013 г. по телевизия БТВ помощникът на Т. Живков Костадин Чакъров лансира друга версия. Той твърдеше, че атентатът срещу папата е замислен и организиран от кардиналите от Ватикана, които били недоволни от силния папа. Той искал да контролира Банка Киеза, където се държали парите на мафията. Два месеца преди атентата от иранското разузнаване българското разузнаване вече е знаело за тези настроения на кардиналите, които търсели човек от средите на привържениците на айатойлах Хомейни, и след като не успели, се обърнали към организацията „Сивите вълци". Българските власти не можели да използват тази информация, за да не обидят религиозните чувства на милионите католици. В светлината на оттеглянето на папа Бенедикт XVI на 23 февруари 2013 г. и слуховете, че това е сторено под натиск на кардиналите, след като той е разкрил скандални неща, тази версия на опита за покушение срещу папа Йоан Павел II изглежда съвсем правдоподобна. Подобно мнение изказва и Димо Станков, зам.-началник на ПГУ – ДС в интервю на Ваня Панкова на сайта „Блиц" от 14 октомври 2010 г.: *„Следата не беше българска, има версия, че е била ватиканска и е свързана с банките им. Винаги е имало сили, на които Светият отец пречи. Предшественикът на Йоан Павел II – Йоан Павел I, умря загадъчно, месец след като зае престола. Близко до ума беше, че папа поляк не случайно е избран в момент, в който в страната му започват промени, които ще префасонират изцяло Средна и Югоизточна Европа. Могъщият Ватикан можеше да обърка много политически и икономически сметки"*. http://www.blitz.bg/article/20948. (последен достъп на 30 март 2015 г.); Ролята на конклава на кардиналите в покушението срещу папата посочва в интервю от 16.02.2016 г. и бившият разузнавач и дипломат Владимир Константинов. Той разкрива и други обстоятелства около подготовката на тази провокация и как тогавашните български власти се опитват да се защитават. http://bulgarski.pogled.info/news/71564/Palen-razpad (последен достъп на 30 март 2016 г.).

дечни отношения със СССР, се цели да бъде уязвен лидерът на социалистическата общност[31].

Американците пробват и други методи, за да се разхлаби зависимостта на България от СССР и страната да се откъсне от орбитата на Кремъл. Посланикът Реймънд Гартхоф с последователната му политика на малки стъпки през 1977–1979 г. прави опит да *„поощри" „относителна самостоятелност"* на българското ръководство в международната сфера и във вътрешната либерализация. Страната е включена в американската програма за борба срещу търговията на наркотици и срещу международния тероризъм, както и в научния и културен обмен. Следващият американски посланик Джак Пери (1979–1981 г.) заключава, че в различни прослойки на българското общество съществува западно влияние[32]. Премахнати са ограниченията за пътувания на акредитирани дипломати. Проведени са срещи и консултации на политическо и икономическо равнище, организирани са съвместни симпозиуми и кръгли маси. През 1982 г. обемът на търговията между България и САЩ вече е над 283 млн. долара[33]. Дори на Тодор Живков е предложено България да получи статут на най-облагодетелствана нация, ако приветства писмено такава американска инициатива. Той обаче се опасява, не без основание, че подобно действие ще се изтълкува като отстъпление от курса към всестранно сближение със СССР и това може да разклати позициите му пред Кремъл, където агонизира неговият голям приятел Леонид Брежнев. Ето защо Живков настоява такъв статут да се даде първо на СССР, а после на България[34]. Той не може да постъпи по друг начин, защото много добре разбира, че само Кремъл може да му гарантира оставането на власт. България е твърде зависима от съветските доставки, пазари и кредити, за да си позволи по-самостоятелна политика. Освен това събитията в Полша през 1980 г. убедително потвърждават избраната линия за вярност към СССР като гаранция за социална и политическа стабилност в България. Ето защо на среща с американски бизнесмени и сенатори през 1982 г. Живков директно заявява: *„Какво искате от България? Може би искате да изляза срещу*

---

[31] В същото интервю той посочва, че: *„През 80-те години бяхме разграден двор. Тайните служби в Европа и Щатите знаеха, че у нас пребивават турски мафиоти, правят бизнес, разхождат се. Оттук минаваше Балканският път на наркотика, застлан със злато, а ние бяхме пречка. Италианските и турските наркотърговци дирижираха пратки за луди пари... Тогава България имаше външен дълг само 2–3 млрд. долара, което е нищо. Това дразнеше Запада. На пазарите ни също имаше стоки. Бяхме дрънпнали. През това време Рейгън разработваше плана за ликвидиране на социалистическата система – през 1982 г. операцията започваше с нас. В нея беше включена „Солидарност", както и „независимостта" на Афганистан... Клеветите срещу нас за изнесеното оръжие и откраднатите високи технологии трябваше да докажат, че държавният тероризъм е част от официалната политика на България. През 80-те години католиците бяха 800 млн. Важно беше да се докаже, че България посяга на католическия глава. Тогава ударихa и търговските ни дружества, разориха ни, започнахме да трупаме дълг."* – В: http://www.blitz.bg/article/20948 (последен достъп на 30 март 2015 г.).

[32] Тошкова, В. *САЩ и България 1919–1989. Политически отношения*. С., 2007, с. 279.

[33] Пак там, с. 279; Огнянов, Л. *Дипломация на съвременна България*, с. 177.

[34] ЦДА, ф. 1Б, оп. 65, а. е. 45, л. 91.

Съветския съюз? Ако аз се обявя срещу СССР, партията и народът ще ме свалят. Ами аз да не съм дурак (глупак- б.а.)"[35]. А в разговор с британския външен министър Джефри Халифакс българският лидер пояснява своята позиция: *„България е добре, защото има колонии и най-голяма е СССР"*, защото плаща с машини и съоръжения за петрола, газа и другите съветски суровини[36].

Американският отговор на българската лоялност към *„империята на злото"* не закъснява. България е обявена за враг номер едно на САЩ в Източния блок. Стабилността на режима, липсата на дисиденти, отсъствието на малцинствени и религиозни проблеми, сравнително успешната икономика се преценяват от американските власти като временни, дължащи се на търговията с оръжия и наркотици. Затова от юли 1982 г. ЦРУ държи да представи България като държава, спонсорираща тероризма. Ето защо във всички американски представителства в развитите западни страни се назначава по един служител, който следи какво купува и продава България и се намесва да осуети различни сделки, като тази за телефонна централа, договорена с Швеция. В резултат се преценява, че 80% от каналите за придобиване на валута за българската икономика са отрязани и делът на западните страни в общия стокообмен на страната от 17% през 1981 г. пада на 12,5% през следващите години. България е изтласкана на опашката в търговските взаимоотношения с доскорошни добри партньори като Австрия и Япония[37]. А това е голям удар за Живков, който е силно впечатлен от *„японското чудо"*, търси контакти с японския капитал и се стреми да развива търговско-икономически отношения с азиатския гигант. В репресиите срещу България се включва съвсем закономерно и Италия. Тя блокира през 1982 г. договорения след дълги преговори още през 1975 г. междуправителствен инвестиционен заем на стойност 200 млн. долара[38].

Същото цели и меморандумът на група български емигранти от Австрия и Германия до Бруно Крайски, федерален канцлер на Република Австрия от юли 1981 г., в който се казва: *„Развитието на събитията в Полша, г-н федерален канцлер, нагледно показа на целия свят, че сгромолясването на антинародните, диктаторски режими в Източна Европа е само въпрос на време. Дълбоко ненавиждани от своите народи, правителствата на тези страни се крепят единствено на военната мощ на СССР и колкото и невероятно да звучи – на щедрата и с нищо неоправдана подкрепа на страните от Западна Европа, като Австрия не прави изключение от това. Ние се надяваме, че на Вас ви е известно, че задълженията на България към западните ѝ кредитори достигнаха вече астрономическата за нашата страна сума от 4 млрд. ам. д. Или накратко казано, България ще трябва да изнася при сегашния си обем на износ в продължение на 4 години стоки само за да погаси своите външнотърговски дългове.*

---

[35] Пак там, оп. 60, а. е. 341, л. 29.

[36] Пак там, оп. 60, а. е. 351, л. 6.

[37] Марчева, Ил. *Началото на края на социализма в България през първата половина на 80-те години на XX век.* – В: *Исторически преглед*, 2004, № 3–4, с. 92–93.

[38] По-подробно за него и неговата съдба: Вачков, Д., М. Иванов, *Българският външен дълг 1944–1989*, с. 205–206.

[...] *И действително в последно време българските управници отварят вратите на нашата страна за чуждестранни капитали под формата на смесени предприятия, а също така продължават старата практика за получаване на заемите от различни западни фирми и банки* [...] *Разбира се, никой от нас не би имал против чуждестранните капитали в икономическото развитие на България, ако те отиваха за повишаване на жизнения стандарт на нашия народ. За жалост, по-голямата част от западните кредити, вместо да отидат в народното стопанство, отиват за осигуряване на разкошен живот на управляващата политическа върхушка в България, който може да се сравнява само с този на тексаските петролни магнати и арабски шейхове. Съвсем естествено възниква въпросът – трябва ли българският народ, който по вина на своите управници има един от най-ниските жизнени стандарти в Европа да продължи години наред изплащането на направените дългове от днешните управници, след като те бъдат пометени от народния гняв."* Емигрантите заплашват, че бъдещото демократично правителство ще откаже да плаща тези дългове на *„нелегитимното правителство, дошло на власт не чрез всеобщи избори, а натрапено на нашия народ от управляващата върхушка на СССР"*[39].

Тези послания не остават без последици. През 1982 г. във Версай Г-7 излиза със заявление да се ограничават кредитите за социалистически страни[40]. По данни на Организацията за икономическо сътрудничество и развитие през 1982–1983 г. се отчита общо свиване на кредитите за страните от СИВ с 20%. А в отчетите на БНБ през първата половина на 80-те се срещат определения като *„целенасочено ограничаване на деловите отношения", „запазване на селективен подход", „пречките от най-различен характер"* при предоставяне на кредити от западни банки. Често се споменава, че финансови институции от Холандия, Белгия, Швейцария и ФРГ преосмислят кредитната си политика, съкращавайки рязко матуритета (времето на връщането) на 2–3 години и повишавайки лихвата на отпусканите на НРБ заеми[41].

Икономическият натиск се съчетава с политически и това кара българските власти да се решат на някои отстъпки. Те престават да заглушават смятаните за *„вражески"* радиостанции „Свободна Европа" и „Гласът на Америка" и разрешават събирането на разделени семейства, които да заминат за САЩ. Нещо повече, принудени са дадат агреман на новия американски посланик Мелвин Левицки (посланик от 25 ноември 1984 до 6 февруари 1987 г.) – човек на ЦРУ, който е обявен за персона нон грата в СССР. Изпращането му в страната се възприема от българските власти като провокация, като поредната игра на нерви, която предприемат САЩ, за да унижат комунистическото ръководство[42].

Но то няма голям избор, защото в началото на 80-те години върху българската икономика продължава да тежи изплащането на външния дълг към западните кредитори на стойност 5 млрд. дол. В сравнение със задълженията на някои източно-

---

[39] Меморандумът е публикувана в сп. *Икономика*, август 1992, с. 13.

[40] Дубинин, Ю. А., Мартынов, Б. Ф., Юрьева, Т. В. *История международных отношений (1975–1991)*, с. 19.

[41] Вачков, Д., Иванов, М. *Българският външен дълг 1944–1989*, с. 188.

[42] ЦДА, ф. 1Б, оп. 60, а. е. 341, л. 21, 23; Тошкова, В. *САЩ и България 1919–1989. Политически отношения*, с. 279.

европейски страни като Полша, Унгария, ГДР, Румъния (10 млрд. долара) дългът не е голям, но България не е така отворена към световната икономика като тези страни, затова ликвидирането му остава основна икономическа и политическа задача. Предприетите в края на 70-те години мерки за изпълнението ѝ със създаването на валутни комисии към Политбюро, към министерства и окръжни партийни комитети, както и групата от специалисти-пенсионери, в началото на 80-те години се допълват с нови. Въведен е строг режим на икономии и той ще определя до голяма степен политиката за модернизация през 80-те години, която ще включва селективност в научно-техническото развитие и икономически реформи за оттегляне на държавата от икономиката и от социалната сфера[43].

Тези мерки се прилагат освен поради конфронтацията между Изтока и Запада, но и защото българските управляващи констатират, че България не може да си върне кредитите, които е давала на развиващите се страни с просоциалистическа ориентация[44]. Те непрекъснато отлагат връщането им и така затрудняват българските плащания по външния дълг[45]. Отпада и пропагандно-политическото значение на тяхното кредитиране. Повечето развиващи се страни не са вече резерв на социалистическия лагер, какъвто са били в началото на 60-те години, когато се разпада колониалната система. Те почти не афишират социалистическия път на модернизация, обвързани са със западни капитали и са твърде политически разделени, за да могат да бъдат ефективно използвани в започналото през 80-те години поредно противопоставяне между Изтока и Запада. Трудности възникват и поради продължаващите военни действия в някои от основните ни партньори[46] и не се реализират очакваните големи печалби от износа на оръжия. Това налага отпускане на нови държавни кредити и натоварване на бюджета, въпреки предупрежденията на министерствата на финансите и на външната търговия в несъбираемостта на тези дългове. А в останалите развиващи се страни, които все още имат ликвидни ресурси, особено остра става конкуренцията между български и западни фирми[47].

---

[43] Живков, Т. *За някои явления и процеси в нашата икономика и за тяхното овладяване при изпълнение на пленум за 1983 и до края на VIII петилетка*. Реч пред пленум на ЦК, 15 дек. 1982. С., 1983, с. 41.

[44] Към 1988 г. те са на стойност 2 млрд. долара, от които Живков реално очаква да бъдат върнати едва 500 млн. – ЦДА, ф. 1Б, оп. 60, а. е. 410, л. 10.

[45] Пак там, оп. 65, а. е. 45, л. 20–23; Христов, Хр. *Тайните фалити на комунизма*, с. 208–217.

[46] Има се предвид Ирано-иракската война 1980–1988 г., в която България доставя оръжие и на двете страни, но на кредит, както и конфликтът между Северен и Южен Йемен и непрекъснатите искания на Йеменската социалистическа партия за помощи и кредити, което вече тежи на българските управляващи. Проблеми, макар и решавани с гъвкавост, носи за българската икономика и Гражданската война в Ливан 1975 г. – В: Цонев, К. *Българо-арабски отношения. Факти и анализи*. С., 1999, с. 214–222.

[47] ЦДА, ф. 1Б, оп. 65, а. е. 40, л. 66; оп. 65, а. е. 45, л. 20–23; Христов, Хр. *Тайните фалити на комунизма*, с. 210–211.

1.2. Дългосрочната комплексна социалистическа интеграция и българо-съветските отношения

Твърде неблагоприятни за България са и перспективите в отношенията ѝ с основните търговско-икономически партньори в рамките на СИВ. Със страните членки на икономическата организация на Източния лагер България осъществява 73% от външната си търговия и от тях 53% са със СССР[48]. През първата половина на 80-те години се разклащат и тези опори на политиката на модернизация. През 1980 г. на среща със представители на западните делови среди Т. Живков декларира увереност, че страната ни ще преодолее охлаждане на отношенията между Изтока и Запада, защото *„щом СССР притежава цялата Менделеева таблица, всички ние* (страните от СИВ – б. а.) *я имаме"* и суровинният проблем няма да попречи на България да ликвидира с ускорени темпове техническото и технологичното си изоставане[49]. Така ще се постигне модернизацията, а и ще може да се реши, според управляващите, по-успешно и въпросът с връщането на дълга. Но в СИВ нещата не изглеждат толкова лесни и безпроблемни.

В хода на преговорите в СИВ по време на координиране на плановете и търговските спогодби за периода 1981–1985 г. се поставят под въпрос както договореностите, постигнати с *„Генералната схема за специализация и кооперииране в основите отрасли на материалното производство до 1990 г. между България и СССР*, така и *„Комплексната програма за по-нататъшно задълбочаване и усъвършенстване на сътрудничеството между страните от СИВ"*, между които има и дългосрочни целеви програми за икономическо и научно-техническо сътрудничество в най-важните отрасли на икономиката. Те засягат енергетиката, селското стопанство и хранителната промишленост, както и машиностроенето[50].

От една страна проблемите произлизат от характера на съвместната планова дейност в СИВ, а именно, че тя се осъществява чрез показатели в натура. Проблемите на ценообразуването в търговията между страните-членки довеждат до решението от средата на 70-те години да се прилагат плъзгащите се цени, т.е. международните цени чрез очистването им от текущите конюнктурни колебания. Така дългосрочните планове за комплексна интеграция на многостранна и дори на двустранна основа за 10-годишен период не са в състояние да отчетат реалните промени в цените на стоките в международен план. Затова *„координирането на плановете"* фактически се свежда до съгласуване на взаимни доставки в натура, чиято структура всъщност е до голяма степен неизменена през годините. Многостранното балансиране на взаимните доставки в рамките на СИВ се оказва фикция и няма практическо приложение[51].

---

[48] Пак там, оп. 60, а. е. 341, л. 14.

[49] Пак там, оп. 60, а. е. 262, л. 13.

[50] *Центрально-восточная Европа во второй половине XX века.* Т. 2, с. 156.

[51] Пак там, с. 161–165.

От друга страна в началото на 80-те години се ожесточава борбата за договаряне на суровини, технологии, стоки при приблизително еднакви задачи на по-нататъшна стопанска модернизация и във връзка с връщането на дълговете на страните членки в западна валута. Борбата се усилва и заради разминаването между фиксираните в дългосрочните програми цени и международната конюнктура. Нарастването на международните цени на енергоносителите през първата половина на 80-те години, както и на суровините кара страните членки, и на първо място СССР, да искат промяна на обема на доставките и повишаване на цените им в СИВ. Това докладват разтревожено Кирил Зарев, председател на Държавния комитет за планиране, и Христо Христов, министър на външната търговия, пред Комисията за икономическата политика на Политбюро на ЦК на БКП на 26 декември 1979 г. След проведените консултации и преговори за координация на плановете между България, СССР и останалите страни членки на СИВ се очертават редица проблеми пред българската икономика за периода 1981–1985 г. Оказва се, че външната търговия с основните партньори от СИВ не може да осигури необходимите суровини, енергийни носители и пазари за по-нататъшното развитие на промишлеността. За периода до 1985 г. партньорите от СИВ – СССР, Полша, Унгария, ГДР, ЧССР, намаляват или запазват нивата за 1980 г. на доставките на нефт, нефтопродукти, газ, коксуващи се въглища, важни видове метали (прокат, стомана), химикали (сяра), дървесина, кожи и др. за българската страна. За някои от тези суровини намалението на доставките е драстично – през 1985 г. прокат се обещава в количества, които са 40% от доставките през 1980 г. При сключване на новите спогодби от българската страна се искат допълнителни материални, трудови, валутни ресурси или доставка на търсени в цялата общност селскостопански стоки, или такива, носещи *„твърда валута"*. Партньорите от СИВ не искат да се обвързват с кооперране и специализация с български предприятия. Те отказват внос на български промишлени стоки, защото всяка страна търси начини да пласира на партньорите от СИВ скъпоструващата си промишлена продукция срещу евтини суровини.

Същевременно СССР поставя и своите условия. Съветските преговарящи искат по-засилено участие на страните членки в разработване на нови находища на суровини на негова територия при това с *„преки инвестиции"*, а не срещу стоки. На България, както и на другите страни, се предлага да се включи в изграждането на 5 хил. км газопровод от североизточните находища на СССР на стойност 5 млрд. рубли. Но заради проблемите, които Рейгъновата стратегия създава, СССР иска не просто инвестиции (които дотогава е отпускал като кредит на своите партньори), а такива в *„конвертируема валута"*, за да закупи тръби от западния пазар[52]. Този нов момент показва как страната е притисната от доскорошния си основен кредитор, на който разчита, да търси валута. Също така СССР отказва българското предложение да увеличи добива на дървесина в Коми АССР, както и да увеличи износа на български мебели срещу допълнителен износ на дървесина. Съветският съюз е съгласен вместо това да се дадат на българските дърводобивници да разработят

[52] ЦДА, ф. 1Б, оп. 60, а. е. 261, л. 8.

нови обекти, което ще изисква много повече разходи от България. Съветските искания за намаляване на някои български износни стоки (обувки), и за увеличаване на други (конфекция, кожуси, килими, селскостопански храни в прясно и преработено състояние) над предвидените български разчети за петилетката се допълват от подобни искания и на другите търговски партньори от СИВ. А търсените стоки в общността са нужни и за вътрешно потребление, и за изплащането на външния дълг, макар и на безценица[53]. България има проблеми при опита да си вземе положителното салдо от нетърговски плащания (главно от туризма) за нужните на икономиката ѝ суровини и валута. Нещо повече, страните членки от СИВ, както и СССР, изискват срещу своите инвестиционни обекти или уникално оборудване не български стоки, а конвертируема валута или суровини, достъпни само на западните пазари срещу конвертируема валута. Такива са например претенциите на чехословашката страна. При това тя заплашва, че ако българската не приеме нейните условия, то тя ще намали обема на българския внос от селскостопански стоки, цигари и вино и ще ограничи туристическия поток[54]. Никой не иска дори да обсъжда жизненоважния за българската икономика и социална политика въпрос за цените на селскостопанските стоки. Нашите партньори искат те да се продават на ниските международни цени и не желаят да осигурят по-високи цени в СИВ. Дори заплашват, че ако страната намали доставките на тези търсени в общността стоки – за да ги пласира навън за валута или за изхранване на населението, то те ще намалят доставките на енергийно-суровинните продукти. Всичко това стеснява възможностите на българската икономика да се развива през първата половина на 80-те години както дотогава.

В търсене на изход Тодор Живков става инициатор за икономическо съвещание на високо равнище в СИВ – на ниво първи секретари на управляващите партии, за което българската страна се готви усилено през януари и февруари 1982 г. Две комисии – по икономическата политика и за външна политика и международни отношения, към ЦК на БКП правят проучвания върху състоянието и развитието на интеграционните процеси в СИВ и в западния свят, върху проблемите в отношенията със страните от Третия свят. Те подготвят становището за българската позиция, което е обсъдено в МС и в Политбюро. Смисълът на обсъжданията е да се намали критичността на българските експерти към състоянието на интеграционните процеси и координацията на икономическата и търговска дейност в СИВ. Всички участници посочват слабостите в икономическата интеграция сред социалистическите страни, което контрастира със засилване на западната интеграция в този момент. Според тях българската позиция трябва да е за ускоряване и засилване на многостранните и двустранните преки форми на координация и обвързване между страните от СИВ. Защото българските стопански и партийни дейци установяват, че проблемите в СИВ затормозяват изключително много българската икономика

---

[53] Марчева, Ил. *Началото на края на социализма в България през първата половина на 80-те години*, с. 95–96.

[54] Пак там, с. 96.

през първата половина на 80-те години. Тогава се наблюдава намаляване на относителния дял във взаимния обмен между социалистическите страни. Всяка от тях самостоятелно контактува със страни от Третия свят и от Запада. Всяка се спасява сама от тежките проблеми на финансовите си задължения към Запада, стреми се да получи евтини суровини и продоволствия от своите партньори от СИВ и да продаде за валута търсените на международния пазар стоки и суровини.

Особено тежко е положението с продоволствието, което всяка страна се опитва да получи на минимално ниска цени за сметка на националния бюджет на страните производителки на такава продукция, каквато е България. Противоречията, ревността и паралелизмът, които характеризират отношенията между страните в СИВ, се усилват и от диференцираната политика на Запада към тях по отношение на митата, митническата политика и участието в международни организации. В СИВ съществува съпротива не само срещу прякото производствено кооперране в промишлеността, но особено срещу кооперирането и координирането в областта на консумативните стоки. Логиката, изразена от чехословашката страна и споделяна от повечето страни в общността, е, че *„не може такъв важен въпрос за снабдяването на населението"* да бъде обвързан с производственото кооперране в СИВ. То предполага несигурност на доставките, затова е по-добре всяка страна да произвежда самостоятелно тези стоки. Ето защо българските стопански и политически дейци, макар и по-дипломатично, както съветва външният министър Петър Младенов, настояват за реформиране на СИВ, за по-голяма координация на производствената дейност, за пряко кооперране между непосредствените производители и за специализация в областта на производството на консумативни стоки, за координиране на външноикономическите контакти с страните от Третия свят[55].

Тези проблеми се разглеждат на няколко пъти в рамките на СИВ през 1983–1984 г., но въпреки това противоречията между страните остават и особено се открояват противоречието със СССР. То идва от отказа на СССР да се ангажира с дългосрочна програма за енергодоставки, както и от искането му да се балансират търговско-икономическите връзки между него и страните членки, като те му предлагат промишлени и продоволствени стоки на световно ниво[56].

Вижда се, че многостранната социалистическа интеграция през 80-те години не подпомага усилията за развитие на икономиката на България в новите условия на *„Втората студена война"* като цяло и на политиката за стопанска модернизация в частност. Както и дотогава, българската позиция е за използване максимално на възможностите на СИВ, но международното напрежение кара СССР да е все по-взискателен към своите партньори, което допълнително ги провокира да не се стремят към усилване на многостранната интеграция. Тези разминавания не би трябвало да са изненада за българското ръководство. Подобни проблеми то сре-

---

[55] Марчева, Ил. *Началото на края на социализма в България през първата половина на 80-те години*, с. 96.

[56] Калинова, Евг. *Третият опит за „16-та република"*. – В: *Интеграционните процеси през 80-те години на XX век*. Под ред. И. Баева, 2015 (под печат). Изказвам сърдечната си благодарност на Евг. Калинова, че ми предостави своя текст.

ща от самото основаване на СИВ и винаги дотогава неговото спасение е било потясното пряко договаряне със СССР. На българската лоялност съветската страна е отговаряла подобаващо. Това се вижда от решаването на валутния проблем в края на 70-те и началото на 80-те години, а също и от осъществяването с мълчаливото знание на Москва на реекспорт на съветски нефт. Така през 1981 г. почти 48,8% от общия износ на България в търговията със Запада се дължи на реекспорт на нефт и нефтопродукти[57]. Затова особено неприятно за българските преговарящи през септември на 1981 г. прозвучава обяснението на съветските експерти, че предлаганото от тях намаление на доставките на газ и нефт няма да се отразят на България, тъй като *„трябвало само да се снеме износа на горива към западните страни"*. Този отговор българите чуват след като получават писмо от Брежнев от 27 август на 1981 г. за намаляване на доставките на съветски нефт още през 1982 г. с 2 млн. т. условно гориво, което ще важи до 1985 г.[58] Предвид затрудненията, породени от политиката на Рейгън по повод изграждането на газопровода „Уренгой", както и от събитията в Полша, Кремъл смекчава тона към най-верния си сателит в Източния блок. И това е демонстрирано по време на официалното посещение от 21 до 23 юни 1982 г. на българския министър-председател Гриша Филипов в Москва. Там са подписани благоприятни и перспективни за българската индустриализация и модернизация две междуправителствени спогодби. Става дума за спогодба за преки производствени връзки между предприятия и комбинати на тежкото машиностроене на НРБ и СССР и за сътрудничество в търсене на нефт и газ в континенталния шелф на България. По първата спогодба се предвижда в България да се построят ускорено гигантите на тежкото машиностроене чрез интеграция със съветските заводи. Така страната се надява по-бързо да усвои технологии и производства, а също да си гарантира пазари за бъдещата продукция. Прякото производствено кооперира не е планирано за Комбината за тежко машиностроене Радомир и Южноуралския машиностроителен завод, за Комбината за тежко машиностроене в Русе и Волжския завод за цементно строене, за Комбината за химическо машиностроене в Хасково и Сумското машиностроително производствено обединение „Фрунзе"[59].

През лятото на 1982 г. България получава обещание за дългосрочно планиране и осигуряване на съветски суровини – метали, химикали и нефт, за осигуряване на поръчки и пласмент на изделия на електрониката и роботиката, както и за ускоряване на доставката на нов енергоблок с мощност 1000 мегавата за АЕЦ „Козлодуй", който да бъде пуснат през 1985 г. Тези договорености позволяват на страната да ограничи вноса от западните страни, така че успява да намалява оформящия се голям дълг към тях. Но още тогава българските стопански и политически дейци са наясно, че очакванията за бързо усвояване на нови мощности са нереалистични, тъй като дори по съветските мерки това е 10–15 годишен период. При това е ясно, че производственото кооперира не няма автоматично да повиши технологичното

[57] Вачков, Д., Иванов, М. *Българският външен дълг*, с. 187.

[58] Калинова, Евг. *Третият опит за „16-та република"*.

[59] Пак там.

ниво на заводите, защото съветските технологии са остарели, а онези, по-модерни, СССР не е склонен да дава безплатно и безпрепятствено, особено когато се замисля износ на продукцията в трети страни[60]. Тези предупреждения на Начо Папазов при обсъждане в МС на подписаните българо-съветски договорености подсказват, че избухналият впоследствие скандал около Завода за тежко машиностроене – Радомир, съвсем не е случаен. Но през 1982 г. българският стопански и политически елит е удовлетворен от постигнато в преговорите със СССР.

Скоро Тодор Живков получава голям удар. Със смъртта на личния му приятел - генералния секретар на КПСС Леонид Брежнев, на 8 ноември 1982 г. се срива един от стълбовете на неговата политическа стабилност. Застрашена се оказва и тактиката му да търси съветска икономическа помощ при проблеми вътре в СИВ. Ето защо Живков предприема усилия да убеди новия съветски лидер да откликне на българските икономически искания. Живков се познава с наследника на Брежнев Юрий Андропов от 1956 г., от Будапеща, където двамата участват в консултации по унгарските събития. По-късно те се срещат в Москва на 20–22 декември 1982 г. По традиция вече като генерален секретар на ЦК на КПСС Андропов планира да направи в България първото си официално посещение извън СССР. Българските ръководители разчитат много на тази важна визита, между другото и за да осигурят допълнително кредитиране на икономиката ни и за увеличаване на доставките на нефт. Работи се и по официални, и по приятелски канали, за да се подготви предстоящата среща. Живков влиза в пряк контакт със сина на Андропов – Игор, дипломат от кариерата, който посещава няколко пъти страната[61].

Но поради различни причини, включително и здравословни, Андропов никога не пристига в България и Живков не се среща повече с него. Ето защо, въпреки, че по познатата си рецепта ПБ на ЦК на БКП взема решение на свое заседание на 13 октомври 1983 г. да направи новия съветски лидер „Герой на НРБ"[62], Живков не може да се възползва от това, за да получи отсрочка за плащанията на България. Затова прибягва до контактите на министъра на отбраната арм. ген. Добри Джуров със съветския му колега маршал Дмитрий Устинов, за да може допълнителните над предвиденото в Дългосрочната търговска спогодба за периода 1981–1985 г. военни доставки от СССР да минат на дългосрочен кредит, чието изплащане да започне от 1991 г. В писмото на Д. Джуров се казва: *„не успяхме да убедим съответните компетентни съветски органи за истинското състояние на нещата"*. А то е, че практически голяма част от абсолютния прираст на националния доход на България се ангажира с покриване на разходите за увеличените контрактни цени на съветските суровини и най-вече на нефта и разходите за доставка на въоръжаване за нашата армия. *„Ето защо по лична молба на др. Т. Живков Ви молим да се разясни лично на др. Юрий Андропов и на членовете на ПБ на КПСС действител-*

---

[60] Пак там, бел. 71 и 73.

[61] Живков, Т., *Мемоари*, с. 513–514.

[62] Марчева, Ил. *Началото на края на социализма в България през първата половина на 80-те години*, с. 97.

ното положение на нещата в България и по-точно невъзможността на нашата икономика да осигури повече ресурси"[63].

За кратко време след кончината на Андропов през февруари 1984 г. в Кремъл идва на власт човек на Брежнев – Константин Черненко. Двамата с българския лидер се срещат в Москва на 31 май 1984 г., където Живков е по повод организираната в съветската столица изложба, посветена на 40-годишнината от социалистическата революция в България. На тази среща Живков уверява Черненко, че „*курсът на всестранно сближаване на НРБ със СССР, набелязан още при Брежнев и продължаван сега от Вас, ще се провежда още по-активно за благото на нашите народи*"[64]. В замяна той отново чува познатото му от Брежнев обръщение „*Тодоре*", говорят му на „*ти*", Черненко му споделя, че ще е в състояние да дойде в София на заседанието на Политическия консултативен комитет на ОВД, където ще се срещне и с останалите ръководители на източноевропейските страни. Но най-важно доказателство че се връщат добрите стари времена българският лидер получава, когато Черненко му разкрива намеренията на висшето съветско ръководство за развитието на българо-съветските икономически връзки. От една страна съветският партиен лидер внушава, че смята всички въпроси на българо-съветското икономическо сътрудничество за периода 1981–1985 г. за решени в София през 1983 г. по време на посещението на др. Николай Рижков[65] (завеждащ икономическия отдел на ЦК на КПСС по това време и бъдещ министър-председател на СССР в периода 1985–1990 г.), Николай Байбаков (председател на Съветската планова комисия), Николай В. Тализин – по това време заместник-министър-председател, постоянен представител на СССР в СИВ). С други думи, намалението на доставките особено на енергоносители остава и не подлежи на промяна.

От друга страна Черненко дава следните разяснения: „*Ще ти кажа откровено, Тодоре, че не възнамерявах да обсъждам днес този проблем* [за българо-съветските икономически връзки – б. а.] *с тебе. Но на мен ми говорят, че у вас предизвиква безпокойство въпросът как ще продължи по-нататък нашето сътрудничество*"[66]. Черненко се чувства длъжен да успокои българския си събеседник, че „*Ние насочваме нашите другари към внимателно разглеждане на всички проблеми на съветско-българското сътрудничество. И аз вярвам, че ние можем да ги решим върху основата на взаимното разбирателство и взаимната изгода.*" И най-важното за България:

---

[63] Пак там, с. 98.

[64] ЦДА, ф. 378Б, оп. 1, а. е. 696, л. 1.

[65] Николай Рижков е роден през 1929 г. Секретар на Централния комитет на КПСС и завеждащ икономическия отдел (22 ноември 1982 – 15 октомври 1985). Член на Политбюро ЦК КПСС (23 април 1985 – 13 юни 1990). Председател на Съвета на министрите на СССР (27 септември 1985 – 14 януари 1991). Член на Съвета на федерацията от 17 септември 2003 г. Автор на 6 изобретения, две научни монографии, повече от 200 статии и трудове в областта на машиностроенето, икономиката и управлението. http://calendar.dir.bg/inner.php?d=28&month=9&year=2009&cid=&sid=&eid=5363 (последен достъп на 20 юни 2015 г.).

[66] ЦДА, ф. 378Б, оп. 1, а. е. 696, л. 5.

„Относно доставките на нефт през бъдещата петилетка [т.е. 1985–1990 г.] *мога да ти кажа доверително, без да се разгласява засега, че макар да не ни е леко, ние намерихме възможност да запазим обема на доставките за България на равнището на 1985* г." Срещу това съветските очаквания са: „[...] *ние разчитаме, че вашето участие в решаването на някои наши народностопански задачи ще се активизира*"[67].

Чул най-важното за икономическото осигуряване и дългосрочно гарантиране на доставките на нефт в условията на повишеното търсене на международния пазар на черното злато, Живков може да въздъхне облекчено. Той държи да продължат специалните отношения между България и СССР, като кани Черненко да дойде на специално посещение в София, а не по повод ПКК от ОВД. Живков изтъква, че София и България отдавна не са се радвали на посещение на съветска партийно-правителствена делегация на най-високо равнище[68]. И възползвайки се от факта, че съветският ръководител отваря дума за българо-съветските икономически връзки, Живков му връчва *„Паметна записка до съветското ръководство"*, разгледана и обсъдена от Политбюро на ЦК на БКП на 28 май 1984 г. В нея са изложени българските възгледи и подходи относно перспективите на сътрудничество между двете страни до 2000 г. Живков се надява, че по време на посещението на Черненко в България *„би могло да се подпише дългосрочно съглашение върху базата на тази паметна бележка"*[69]. Затова му я оставя.

Отразените в *„Записката"* български искания и тяхното аргументиране показва, че няма нищо ново в българската политика за икономическо и политическо развитие, откакто тя следва съветския модел. След като се декларира вярност към политиката за всестранно сближение и сътрудничество между двете страни, се обръща внимание на икономическите трудности, които среща българската икономика. Те са интерпретирани с оглед на проблемите, които българските власти констатират във функционирането на СИВ още през 1982 г. Посочени са както политиката на другите страни членки на СИВ да се настоява за аграрна специализация на страната, така и намалелите суровинно-енергийни доставки от СССР. А това пречи на българската икономика да се модернизира и да развива ефективно производство на високотехнологични изделия с по-малко енергия, материали и суровини. От друга страна това положение заплашва да създаде социално напрежение и дори да се стигне отново до увеличаване на вноса от Запада с всички произтичащи от това социално-политически последици на фона на кризата в Полша и силната валутна задлъжнялост на повечето социалистически страни. За да се преодолеят всички тези икономически неблагоприятни условия за модерното развитие на икономиката на България, се поставят следните няколко искания. Да се увеличат или запазят на дотогавашно ниво съветските доставки на основните суровини и енергоносители, защото именно върху тях е построена цялата икономика на страната. (Нещо, с което, Черненко и съветското ръководство предварително вече са се съгласили.)

---

[67] Пак там, л. 7.

[68] Пак там, л. 8.

[69] Пак там, л. 9.

Да се реши въпросът с износа на българска електронна продукция на съветския пазар, конкурирана и от другите социалистически страни. Затова се поставя въпросът да се преразгледат характерът и перспективите на международното разделение на труда и да се преустановят практиките на паралелизъм. С други думи, да не се усвояват в рамките на СИВ производства, които страни членки вече са усвоили, тъй като често те са предназначени за едни и същи пазари. Така се цели да се запазят предимствата за пласмент на българската електроника в СИВ и в СССР.

Същевременно България е недоволна от повишените искания за износ на продукция на леката и хранително-вкусовата промишленост в СИВ при запазване на международните цени за тях, тъй като срещу такива цени тази продукция може да се пласира и за конвертируема валута. Аргумент за необходимостта да се повишат цените в СИВ е даден с примера на съветското решение от 1979 г., което позволява България да изнася най-много потребителски стоки за СССР срещу добра компенсация от предоставяните от съветска страна 400 млн. преводни рубли за покриването на този износ. Ето защо се настоява тези суми да бъдат плащани и през следващия период. И понеже посочените проблеми по-трудно биха се решили в рамките на СИВ, то българската страна предлага да се продължат привилегированите икономически, а и политически отношения между България и СССР чрез изработване на дългосрочна комплексна програма за икономическо и научно-техническо сътрудничество между НРБ и СССР до 2000 г. Икономическите искания в паметната бележка от май 1984 г. са съпроводени с обичайните политически жестове. В Москва Живков награждава членовете и кандидат-членовете на Политбюро и секретари на ЦК на КПСС с юбилейния медал *„100 години от рождението на Г. Димитров"*. Нещо повече, той удостоява К. Черненко със званието „Герой на НРБ" *„за забележителния му принос в развитието на братското сътрудничество между КПСС и БКП и задълбочаване на всестранното сближаване между нашите две страни"*[70].

За съжаление на Живков обаче К. Черненко умира на 10 март 1985 г., очакваното му посещение в София пропада, а в Кремъл властта поема реформаторски настроеният Михаил Горбачов (р. 1931 г). Той е от новата генерация съветски дейци, формирани след Втората световна война, което обстоятелство вече само по себе си затруднява контактите му с възрастния Тодор Живков. Горбачов продължава линията на Андропов за реформи на социалистическата система и на съветската икономика, все по-открито се стреми да скъса с ролята на СССР като суровинен снабдител на СИВ. Това още повече затруднява българския лидер в търсене на опора в СССР за преодоляване на трудностите в развитието на българската икономика.

Облаците над българо-съветските отношения ще се сгъстяват и поради факта, че българският политически елит не успява да излъчи заместник на Тодор Живков, който да бъде подходящ контрагент за реформатора Горбачов. След смъртта на 21 юли 1981 г. на дъщеря му Людмила, готвена за негов приемник, Живков вместо да се оттегли, още повече се вкопчва във властта. През есента на 1983 г. той отстраня-

[70] Пак там, л. 10–11; Огнянов, Л. *Дипломация на съвременна България*, с. 154; Калинова, Евг. *Третият опит за „16-та република"*.

ва от партийното ръководство втория човек в партията – младия и образован Александър Лилов, сочен за негов бъдещ заместник. Обвиненията, с които се аргументира свалянето на Лилов от поста секретар на ЦК и член на Политбюро са доста остри и пресилени и издават опасенията на Живков за властта му. Ал. Лилов е набеден в икономическа некомпетентност, пренебрегване на практическата работа, липса на организаторски качества, грандоманско самочувствие и интригантство. Дори и да са верни, подобни обвинения могат да се тълкуват като политическа разправа. Това най-добре се вижда от факта, че наред с тези нападки Лилов е критикуван, че ръководел културния живот много по-либерално, отколкото Живков е склонен да допусне след смъртта на дъщеря си и с оглед на усиленото противопоставяне между Изтока и Запада. Нещо повече, неговият стил и указания объркали художествените творци и създавали впечатление, че в Политбюро съществува разединение, че там има противоборство между либерализма на Лилов и догматизма, защитаван от Живков[71]. А подобни виждания, уличаващи го в остарялост, генералният секретар на ЦК на БКП не може да понесе. Те звучат като признание за неспособността му да управлява. Ето защо Живков безкомпромисно отстранява своя по-млад съперник и впоследствие по времето на М. Горбачов, ще се окаже, че е създал допълнителна спънка в отношенията между София и Москва.

2. Интензификацията и нейните социално-икономически резултати

Външнополитическите и външноикономическите проблеми през първата половина на 80-те години налагат на българското ръководство да се съобразява с тях. Изплащането на външния дълг, усложненията в СИВ и в българо-съветските отношения не оставят друга алтернатива пред комунистическото ръководство освен търсенето изключително на вътрешни ресурси за справяне с проблемите. Вътрешните ресурси, икономиите, интензификацията на труда стават основна насока на стопанската модернизация.

Параметрите на интензификацията са очертани на XXII конгрес на БКП (31 март – 4 април 1981 г.), както и в доклада на Т. Живков пред Националното съвещание на партийния, стопанския, държавния и обществения актив на 24 октомври 1981 г. Той ги популяризира и пред по-широка аудитория на обществени активисти в речите си пред студентите на 7 декември 1981 г. и пред конгресите на профсъюзите (8–10 април 1982), Комсомола (25–27 май 1982) и ОФ (4–10 февруари 1982). Така те стават достояние и на различните обществени слоеве, каквато практика за приобщаването им към проблемите на обществото става през 80-те години много характерна[72].

---

[71] Марчева, Ил. *Началото на края на социализма в България*, с. 98–99; Калинова, Евг. *Българската култура и политическият императив 1944–1989*, с. 405–409.

[72] Мигев, Вл. *Полската криза, „Солидарност"*, с. 150–202.

Според партийните документи интензификацията трябва да стане характеристика на цялата промишленост, като рационално (чрез строг контрол и комплексност) се използват енергийните и суровинните ресурси, както и като се внедряват безотпадни и малкоотпадни технологии в някои производства. Отново се обръща внимание на концентрацията и специализацията на производството и типизацията му в рамките на цялата страна и на цялата икономика, известна като *„мултипликационен подход"*. Именно той е видян като спасителен подход за рационално използване на съществуващите производства и суровини и ефективно прилагане на новите технологии и производства. Планира се форсирано развитие на електрониката, тежкото машиностроене, лазерната техника и други подобни прогресивни отрасли с надеждата да се извърши пробив на външния пазар[73].

Обявените задачи за строг режим на икономии, за търсене на вътрешни резерви за развитие, както и за издигане конкуретноспособността на българските стоки са трудни за изпълнение в обстановката на икономически и политически бариери за българските стоки и стагнацията на доскорошните сигурни пазари за тях. Технологичното и техническото изоставане, големият дял на амортизирано оборудване, остарялата техника, дори наличието на голям процент (48–49) от работниците, които работят ръчно – това се воденичните камъни, които тегнат върху усилията за интензификация, за издигане конкурентното равнище на производството и оттам върху възможностите за изплащане на дълга[74].

Затова са набелязани две основни линии за интензификация – внедряване на постиженията на научно-техническия прогрес с основен акцент технологичното обновление на цялата икономика и продължаване на реформите в управлението на икономиката с два акцента – разграничаване на държавата като субект и трудовия колектив като стопанин на собствеността и легитимиране на личната собственост.

2.1. Политиката за научно-технически прогрес

Особено значение за интензификацията придобива политиката за научно-технически прогрес. Нейното трасиране е направено на пленума на ЦК на БКП от 20 и 21 юли 1977 г. В началото на 80-те години следват административни промени, очертаване на приоритетите, както и обвързване на цялостното развитие с научно-техническия прогрес, след като се отчита, че материалният интерес не е достатъчен, за да стимулира ефективност на научно-техническото внедряване. Затова властта се обръща към промени в управлението на тази политика.

През ноември 1980 г. партийно-държавната комисия по научно-техническа политика приема девет национални комплексни програми за ускорено внедряване на научно-техническия прогрес през осмата петилетка, т.е. през 1981–1985 г.

---

[73] *Решенията на XII партиен конгрес – дело на цялата партия, дело на целия народ. Материали за изучаване на проблемите, развити от др. Т. Живков след XII конгрес на БКП.* С., 1982, с. 9–12.

[74] ЦДА, ф. 1Б, оп. 65, а. е. 32, л. 4, 5, 7.

Най-важни за икономиката са програмите „Автоматизация", „Електронизация", „Тежко машиностроене", „Минерални ресурси", „Химизация", „Биологични ресурси". Разчита се, че изпълнението им ще осигурява средногодишно 55% от прирастта на печалбата, 40% от чистата продукция и 60% от националния доход. За целта се предвижда влагане на 8,1 млрд.лв. или 26% от капиталовложенията за материалното производство. От тях 38% се отделят за научно-изследователска дейност и 25% – за внедряване на научно-техническите постижения[75].

На XII партиен конгрес (31 март – 4 април 1981 г.) отново е изведено голямото значение на *„ускореното внедряване на постиженията на науката и техническия прогрес"* за интензификацията на народното стопанство. Очертана е поредната единна научно-техническа политика на страната за периода до 1990 г., която включва следните насоки: комплексна механизация и автоматизация на производството и намаляване на ръчния труд; по-нататъшна електронизация, химизация и биологизация на народното стопанство; усъвършенстване на технологичните процеси за комплексно и пълноценно използване на суровините; изучаване разпространяване и прилагане както на българския, така и на чуждия опит в областта на научно-техническия прогрес; по-нататъшно усъвършенстване на цялостната икономическа система на страната с оглед на динамичните промени в областта на науката, техниката и технологиите в света[76].

За целта се предвижда 70% от капиталовложенията да отиват за авангардни технологии, а 30% – за реконструкция и модернизация на съществуващите мощности[77]. Планира се кибернетизация на основните производствени процеси. Това трябва да стане на основата на постигнатото развитие на електронноизчислителните машини и роботи, като се върви към тяхното свързване в автоматизирани системи. За целта се поставя задачата за формиране на нов тип работник, при който водещо значение да имат интелектуалните му умения. Затова се предвижда непрекъснато да се повишава квалификацията на изпълнителните кадри, а също те рационално да бъдат използвани. Смята се, че бригадната организация на труда е най-подходящата форма за най-пълно и интензивно използване машините, материалните и трудовите ресурси. Планира се целият прираст на промишлената продукция да се постигне за сметка само на повишаване на обществената производителност на труда[78].

Ключово за интензификацията е подобряването на ефективността на политиката за научно-технически прогрес. В тая връзка Живков отправя критика към съществуващия начин на внедряване на научните постижения – на парче, като решаване на конкретен проблем. Така учените *„на един завод направят нещо, на друг – друго, вземат си парите и си живеят, казано простичко –живуркат си, и то*

---

[75] Стефанов, Н., Кандиларов, Евг. *Иновации и иновационна политика в България през годините на държавния социализъм*, с. 297.

[76] Пак там, с. 297–298.

[77] ЦДА, ф. 1Б., оп. 65, а. е. 64, л. 33, 34.

[78] *Решенията на XII партиен конгрес – дело на цялата партия, дело на целия народ. Материали...*, с.11–12.

не лошо."[79]. В репликата на Живков е събрано скритото противоречие на тази политика при социализма. Всъщност не в това са проблемите на политиката за научно-технически прогрес. След като няма в правния мир на социалистическа България патентно право и интелектуална собственост, то модификацията на едно изобретение за даден завод лесно може да бъде продадено на друг завод. Отделно с въвеждане на споменатата Наредба за изчисляване на икономическия ефект от внедряване на научно-техническите постижения от 1974 г. се вгражда идеята да се търси *„мултиплициращ ефект"* от постиженията не само при изобретяването, но и при реализацията му в производството и на пазара. Затова изобретателите имат право не само да получат тяхното възнаграждение, но и да участват в разпределението на икономическия ефект, получен от тяхното внедряване в производството. Естествено те раздуват недобросъвестно ефекта от иновациите си, който се очаква да се получи от производството и реализацията на подобренията и така често искат и получават необосновано високи хонорари. Както казва Живков *„нелошо си живуркат"* за сметка на производителите. А това създава противоречия и проблеми между авторите на научно-техническия прогрес и внедрителите[80].

Изход от това положение се търси не в разрешаване на патентното право, нито в премахване на мултиплициращия ефект на изобретенията, а в принципа на планирането. Според Живков и неговите съветници трябва да се промени принципът на планиране – планът за научно-техническият прогрес от раздел от общия план да стане същината на всеки план[81]. Впрочем, такива са и тенденциите в развитие на науката в световен мащаб през 80-те години: научните изследвания се насочват към решаване на проблеми от голямо обществено значение като енергетика, околна среда, здравеопазване и др. под. – при това се подхожда комплексно и се прилага стратегическо планиране[82]. С тази разлика, че в света съществува понятието *„интелектуална собственост"* и патент.

С оглед на описаната неефективност на политиката за стимулиране на научно-техническия прогрес става опасно, че Живков се обръща към необходимостта от развитие на собствени открития, след като страната е в изолация от Запада, а има и проблеми със страните в СИВ. Защото провъзгласяването на този завой в научно-техническата политика означава, че ще се *„мулитплицират"*, т.е. раздуват ефектите от родните *„иноватори"*. Живков призовава да *„се стараем да внасяме нова съвременна технология от социалистическите страни, от Запада, изобщо –*

---

[79] Живков, Т. *За някои явления и процеси в нашата икономика и за тяхното овладяване при изпълнение на плана за 1983 г. и до края на осмата петилетка. Реч пред пленум на ЦК на БКП, 15 декември 1982 г.* С., 1983, с. 14.

[80] Подобна недобросъвестност става предмет на сатирично изобличаване в един много популярен на времето филм: „Двойникът" (1980, режисьор Николай Волев, сценарий Братя Мормареви, в главните роли на доцента и на представящ се за него и внедряваш неговите изобретения братовчед – Тодор Колев).

[81] Живков, Т. *За някои явления и процеси...*, с. 14–15.

[82] Иванчева, Л. *Националният изследователски център – еволюция и съвременно развитие*, с. 67.

откъдето намираме и откъдето е изгодно за страната. Наред с това трябва изцяло да се преустроим във връзка с проблемите, които ще решаваме сами, със собствени сили"[83]. Осъзнал особено болезнено необходимостта от собствени разработки с оглед ембаргото от началото на 80-те години, Живков критикува за пореден път насочеността на науката в България към фундаменталните изследвания, без пряка връзка с прилагането им в производствената практика, иронизирайки: „*Цяло десетилетие вече нямаме нито едно голямо научно откритие, което можем да приложим в технология... ...стомасите на нашите заводи, обединения и комбинати са малки, те не могат да смелят и да поемат голямата наука и големите изобретения. А ние какво правим? Ние просто отчитаме направеното като нещо голямо, като развитие на науката, като прилагане на науката в производството и така нататък*"[84].

Първият ръководител се опитва да реши проблема с административно-технически средства. Едно такова средство е селективна специализация в един или два отрасъла, в които да се специализира страната и там да се съсредоточат ресурси. Той изхожда от миналия опит на страната – при специализацията си в транспортно-подемното машиностроене, а по-късно в електрониката и електронно-изчислителната техника[85]. В периода 1968–1970 г. България развива електронноизчислителна и организационна техника, а от 1971 г. получава специализации по външни запаметяващи устройства с магнитни ленти и дискове от Международната комисия за сътрудничество в разработката и приложение на електронноизчислителна техника, създадена в СИВ. Така заводът за запаметяващи устройства в Ст. Загора става флагман на българската изчислителна техника. През 70-те години се разработва и телеобработката, многомашинните мрежи. През 1976–1981 г. са внедрени 585 разработки в областта на електрониката, от които е реализиран икономически ефект за 350 млн. лв.[86].

Тези успехи в областта на микроелектрониката и изчислителната техника дават основание на българския посланик в Япония чл.-кор. Ангел С. Ангелов да предложи следваща прогресивна специализация – производство на персонални компютри. Те са в основата на автоматизацията на производството. Ангелов настоява да се използва признатото от академиите на науките на СССР, УНР, ГДР и ЧССР изпреварващо развитие на персонални компютри в България, като преценява, че потребностите в СИВ в близките 10 години са огромни и ще поглъщат българските изделия, за разлика от отворения международен пазар. Но той обръща внимание, че българската електроника трябва да следи световните тенденции и да реагира така, че да се наложи на социалистическия пазар[87]. Ето защо се отделят средства не само за завода за дискови запаметяващи устройства в Стара Загора, но и за завода

---

[83] Живков, Т. *За някои явления и процеси...*, с. 18.

[84] Пак там, с. 14.

[85] Пак там, с. 38–39.

[86] *Развитие на индустрията в България 1834–1947–1989*, с. 529–531.

[87] ЦДА, ф. 1Б, оп. 65, а. е. 45, л. 41, 43–44.

за персонални компютри в Правец. Ангелов е един от пропагандаторите на японското чудо като организация на производството, съчетаване на опита на старите и дръзновението, нестандартните идеи на младите, на патриархалните традиции и високите технологии[88].

Всички страни от СИВ започват да правят свои прототипи на персонални компютри, копирайки американските образци, не съвсем легално, заради ограниченията, поставени от КОКОМ[89]. Така се създават българският „Правец"[90], съветският „Агат" и чешкият ОНДА. Съперничеството между тях расте и това се отразява неблагоприятно върху българската електроника. Ето защо страната се ориентира към друга незаета още ниша в СИВ – производство на програмни продукти. В началото на 1984 г. на екип в състав: министър-председателят Гриша Филипов, Огнян Дойнов и инж. Стоян Марков е възложено да разработи концепция за развитието на програмната индустрия в България. На 8 май 1984 г. Т. Живков докладва пред Политбюро основните идеи на този документ. От изказването му се вижда, че той се е заел да внедрява специализацията на страната в програмното производство. В тая връзка са очертани и бъдещите действия за развитие на програмното производство: предвижда се създаване на корпорация за програмно осигуряване към Министерството на машиностроенето, национален програмен фонд и учебен център за подготовка на програмисти, създаване на малки самостоятелни организации по програмно осигуряване, както и масово обучение на младежта за работа с електронноизчислителна техника[91].

---

[88] Пак там, оп. 65, а. е. 46, л. 44.

[89] Така през 1982 г. бившата ГДР се сдобива с микрочипа, като вербува електронния инженер Петер Кьолер –виж: *Бон хвана главния шпионин на екс-ГДР* – В. 24 часа, 12–13 дек. 1992, с. 7.

[90] Началото на разработването на българските микрокомпютри започва през 1979 г. Първоначалните модели ИМКО (ИМКО е съкращение от Индивидуален Микро КОмпютър) са разработени и произведени от Института по техническа кибернетика и роботика към БАН през 1980 г. само в 3 броя. През 1981 г. са произведени още около 50 броя от ИМКО-1. След доброто им посрещане от потребителите, които ги намират лесни за работа, през 1982 г. е произведен вторият персонален компютър ИМКО-2, на базата на който през следващата година започва масово производство на 8-битовите компютри от серия „Правец". През 1984 г. започва и производството на професионалните компютри от серията „Правец-16". Компютрите от серията „Правец" са наречени на родния град на Тодор Живков – гр. Правец, където е построен и заводът, в който се произвеждат. http://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B5%D1%86_(%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D0%BF%D1%8E%D1%82%D1%80%D0%B8) (последен достъп на 19 юни 2015 г.). Сега се прави опит да се възроди марката „Правец", под която да се сглобяват лаптопи в Тайван. Според проф. Камен Фильов, дългогодишен директор на Института по микроелектроника: *„Трудно обаче ще правим отново компютри. Те спадат към стандартната електроника, за чиито пазари трябва да се преборят знакови фирми като IBM и Lenovo. Българите са по-добри в специализираната по заявка на клиентите електроника". – Изнасяме електроника за 500 млн. евро.* – Във: В. *Преса*, 21 октомври 2013, с. 13.

[91] Никова, Г. *Живковата икономическа реформа, перестройката и началото на скритата приватизация в България*, с. 101–102.

Други идеи са свързани с нови организационни принципи на науката, както и с въвеждането в нея на *„икономическия подход"*. Те са изложени на Февруарския пленум (12–13 февруари 1985 г.), на който отново е поставена задачата държавният план да се превърне в план за научно-техническия прогрес. Вменяват се нови задачи на Държавния комитет за планиране. Той трябва да се *„превърне в икономически и научно-технически щаб на Централния комитет на партията, в орган, който планира на национално равнище научно-техническата революция и на тази основа - социално-икономическото развитие на страната"*[92]. Главното в неговата работа трябва да стане планирането на стратегията на научно-техническия прогрес и на тази основа – цялостното социално-икономическо развитие на страната. Той не трябва да се занимава с подробностите. Не се отрича балансовият метод на планиране, но *„балансите ще се разработват главно върху основата на научно-техническия прогрес"*[93]. За неизпълнение на държавния план ще се счита неизпълнението на държавните задачи на научно-техническия прогрес.

Чрез цените и финансово-кредитния механизъм трябва да се стимулират ръководителите и изпълнителите в стопанските организации да прилагат *„ускорено челните постижения"*, за да повишават производителността на труда и качеството на продукцията. Те трябва да се превърнат от *„обект в субект на научно-техническия прогрес"*. След този водопад от добри пожелания обаче се признава, че не може да се предложи ключ към безконфликтни ситуации между науката и производството в процеса на внедряване. Конфликтите между тези две страни на научно-техническата политика щели да се решат на база на конкуренцията - кой ще предложи по-добра разработка за повишаване на ефективността на производството, като трябвало да се предпочитат онези производители и научни колективи, които гарантират най-висок резултат при изпълнение на държавните цели[94]. Очакванията са, че това ще бъде трудовият колектив заедно с началника си, които щели да действат като *„саморегулираща се система"*[95], въплътила идеята за собственика и стопанина на социалистическата собственост. Това е пак субективният фактор, който така или иначе не е собственик и винаги може да се оправдае с иновационния риск.

За изобретателите се предвижда друга организационна форма, която трябва да гарантира ефективност на научните им дирения за производството. Това са програмните колективи, които се събират да решават конкретни научни задачи с оглед държавните цели. От всеки програмен колектив се очаква *„да създаде на-*

---

[92] Живков, Т. *Разработване и провеждане на научно-техническата политика на НРБ. Доклад пред пленум на ЦК на БКП, 12–13 февруари 1985.* – В: Живков, Т. *Реалният социализъм.* Фондация *Арете-Фол*, Унив. изд. *Св. Кл. Охридски*, библиотека *Социални идеи* № 11, 2006, съставител д-р Бенжамен Варон, [по-нататък: Живков, Т. *Реалният социализъм*], с. 172.

[93] Пак там, с. 175.

[94] Пак там, с. 184–185.

[95] Пак там, с. 182.

учен продукт"[96]. Получили стратегическото държавно задание, програмните колективи сами ще имат свободата да определят темите, чрез които да го решат. Тези колективи се предвиждат да бъдат от учени от различни научни звена, академични институти и университети, *„дори от чужбина, ако се наложи"*[97], както и специалисти от производствени организации. Смята се, че те, след като решат конкретния проблем, ще могат да се разпуснат или да започнат работа по нова програма. Както се твърди, че тези програмни колективи са за конкретни задачи, така се допуска те да могат да са ядра на бъдещи секции или институти [98]. Не става обаче ясно защо не се разчита за разработка на стратегическите задания на съществуващите тогава многобройни ведомствени и академични институти. Всичко това говори, че явно във висшия етаж на властта се търсят начини за нови реорганизации и съкращения, които да доведат до бюджетни икономии. А това няма как да не стресира научната интелигенция. Пред нея е поставено и друго препятствие – оценката за мултиплициращия ефект на нейната работа трябва да дават програмните съвети, в които освен учени да влизат и представители на възложителя и на стопанската организация внедрител[99]. И отново одобрението на продукта като цел на научно-техническата революция е оставено на субективния фактор. А той често взема решения в името на партийно-политическата целесъобразност и лична кариера, без да носи реална материална отговорност. Всичко, включително и предприятието и научният продукт, са държавна собственост. Това, че властта се опитва да прехвърли тази собственост за стопанисване на научните и производствените колективи, като им обещава свобода за разгръщане в рамките на стратегическите цели, не променя нещата.

Няма да ги промени и пленумът с решенията му за технологично обновяване на цялото народно стопанство, за технологично превъоръжаване на производството и изграждане на цялостна система за трансфер на технологиите чрез създаване на нови технологии и на единни технологични бази. Това са добри и верни пожелания, но те по-скоро показват осведоменост на писалите доклада на Живков за най-прогресивните направления в науката и техниката. Така се предвиждат следните стратегически приоритети за икономиката и за осъществяване на *„пазарни пробиви"* в чужбина: създаване, развитие и внедряване на електронните технологии, биотехнологиите, технологиите, свързани с производството, и приложението на нови материали, на нова енергийна и суровинна база. Всичко това ще гарантира продукция с висока наукоемкост, по-ниски разходи на енергия, суровини и материали[100]. Но реализацията на тези нови, съобразени със световните тенденции, приоритети затъва в познатите коловози на управлението при партията-държава.

---

[96] Пак там, с. 187.

[97] Пак там, с. 188.

[98] Пак там, с. 189.

[99] Пак там, с. 190–191.

[100] Стефанов, Н., Кандиларов, Евг. *Иновации и иновационна политика в България през годините на държавния социализъм*, с. 298–299.

На първо време най-лесно и бързо се провеждат административните промени. Към МС се образуват национални съвети по електроника и електронизация на народното стопанство, по нови материали, по оптоелектроника и лазерна техника, които заедно със съществуващите функционални национални съвети по автоматизация и биотехнология трябва да конкретизират научно-техническата политика в стратегическите направления[101].

На второ място, продължава да се търси спасение в тесните връзки с японски фирми и опит. Въпреки новите неблагоприятни условия на *„Втората студена война"* Тодор Живков се стреми да осигури на България привилегировани отношения с водещата в научно-техническо отношение азиатска страна. През май 1985 г. на поредното си посещение на ЕКСПО '85, Живков търси контакти и съдействие на почти всички водещи японски групировки за преодоляване на ембаргото на САЩ[102]. На среща с японски бизнесмени през 1985 г. Живков пояснява българската позиция: *„Ние не желаем да вземем от Япония стоки, от които японската страна няма да получи печалба. Но не бихме желали пък да купуваме стоки, които нямат необходимата потребителска стойност или стоки, които ще нареди администрацията на Рейгън"*[103].

На трето място, размахът и желанието да се следват последните и най-авангардни производства и технологии като цяло има позитивни резултати, преди всичко поради държавната политика за финансиране на науката. С 20% нарастват разходите за наука и научно обслужване, а относителният дял на новата и усъвършенстваната продукция от 6,1% през 1981 г. става 13,3% през 1985 г. От внедрените изобретения и рационализации е отчетен икономически ефект за около 1 млрд и 226 млн. лв. и с 24% повече лицензи, отколкото през 1976–1980 г.[104]

Голям успех отчита електрониката със създаването на две стратегически важни и нови изчислителни системи – голяма високопроизводителна ЕИМ от четвърто поколение и 32-разрядни мини-ЕИМ с графична станция за целите на автоматизацията. Те са демонстрирани на 41-я международен есенен панаир в Пловдив и на изложението през ноември 1985 г. в Москва, където са високо оценени. Равнището на разработките и производствените обеми на електронноизчислителната техника извежда страната на първо място в СИВ по производство и износ на такава техника. Така през 80-те години електрониката дава 28% от промишлената продукция и над 40% от продукцията на електрониката в СИВ. Тя се произвежда в 80 завода, в които са заети над 122 хил. души. Но се отчита, че недостатъчно бързо се преустройва производството, за да се внедряват нови модели. Проблемите на качеството и надеждността също остават. Остават и ефектите на *„мултиплициращия ефект"* от произведеното да се делят с научния колектив[105].

---

[101] Пак там, с. 298–299.

[102] Кандиларов, Евг. *България и Япония от Студената война към XXI век*, с. 257–258.

[103] ЦДА, ф. 1Б, оп. 60, а. е. 358, л. 7–8.

[104] Стефанов, Н., Кандиларов, Евг. *Иновации и иновационна политика в България през годините на държавния социализъм*, с. 299–301.

[105] Пак там, с. 299–301; *Развитие на индустрията*, с. 532.

Остава и един още по-важен проблем. Българската електроника не може да пробие на пазари извън СИВ – 95% от приходите от нея се реализират там срещу преводни рубли[106]. Същевременно 4/5 от компонентите за електрониката се купуват срещу конвертируема валута. Така се получава дисбаланс на валутните средства. Разбира се, той се компенсира с по-високите спрямо световните цени на тази техника в СИВ,[107] но през втората половина на 80-те години с натрупване на поредния валутен дълг, това ще се окаже тежък проблем. Той ще се утежни и от преминаването на СИВ на конвертируема валута и на международни цени в края на десетилетието. В резултат се очаква гордостта на българската електроника – фирма „Микропроцесорни системи – Правец" и заводът/фирмата „Дискови запаметяващи устройства" (ДЗУ) – Ст. Загора – рязко да снижават приходите си[108].

През 80-те години известни успехи, все още скромни, отбелязва и производството на прибори и средства за автоматизация, роботи, машини с цифрово-програмно управление. Статическите данни показват, че през 1985 г. са произведени за пръв път 17 автоматични технологични модули за механична обработка, 10 автоматични технологични линии за механична обработка, 740 робота, 730 манипулатори, 727 микро-ЕИМ (персонални компютри), средства за изчислителна техника на стойност 1 369,6 млн. лв., което е над 2 пъти повече в сравнение с изчислителната техника, пусната през 1980 г. Тези числа ще нарастнат по-съществено в края на десетилетието. Тогава през 1989 г. ще се отчетат 56 модули, 24 линии, 1799 роботи, 624 манипулатори, 24443 персонални компютри, средства за изчислителна техника на стойност 2 794 млн. лв. и ще бъдат произведени 2059 броя компютърни системи с приложно-програмно управление[109]. Автоматизираните технологични модули и линии, роботизираните комплекси и системи за автоматизация на редица производства на непрекъснати технологични процеси се прилагат в химическата промишленост, циментовото производство, енергетиката и цветната металургия. В над 20 големи предприятия от машиностроенето са изградени системи за автоматизирано организационно-икономическо управление. В края на 1985 г. в промишлеността, строителството, транспорта и съобщенията са автоматизирани комплексно 157 производства, 244 цеха и 145 участъка и комплексно механизирани 1255 участъка, цехове и производства. Определени успехи се постигат и в механизирането на производството, в резултат на което 140 хил. работници са освободени от ръчен и тежък физически труд. Третата индустриална революция в България е в ход. Но въпреки тези успехи, в сравнение с развитите страни, където 30% от

---

[106] Стефанов, Н., Кандиларов, Евг. *Иновации и иновационна политика в България през годините на държавния социализъм*, с. 299–301.

[107] Марчева, Ил. *Проблеми на външноикономическата ориентация на България в края на 80-те и началото на 90-те години.* – В: *Следвоенна България между Изтока и Запада, Национална научна конференция, Хасково 27–28 февр. 2004.* С., 2005, с. 85.

[108] *Из протокол № 142 от Разширено заседание на ПБ на ЦК на БКП от 13 юли 1989 г.* На него Андрей Луканов предрича, че приходите на фирмата в Правец ще паднат от 1 млрд. лв. на 200 млн. лв., а на ДЗУ – от 2 млрд. лв. на 300 млн. лв. – В: *Луканов за кризата.* С., 2011, с. 56–57.

[109] *НР България '89. Кратък статически сборник.* С., 1990, с. 29.

стойността на технологичното оборудване се пада на техническите средства за автоматизация, в България това са скромните 5–7%. Така се налага изводът, че производствените мощности са все още на ниска степен на автоматизация. Отчитат се постижения в областта на химизацията на народното стопанство, на биотехнологиите и лазерната техника, както и редица технологични пробиви, като внедряването на методите за леене с противоналягане, на хидропластичната обработка на металите, на центробежното леене и др.[110]

Заедно с посочените проблеми, трябва да се има предвид и едно друго обстоятелство. Амбициозната смяна на техниката и технологиите в класическите производства в реалната икономика с нова авангардна техника и технология е твърде скъпо начинание и не винаги показва бърза ефективност. Така средногодишният прираст на общата промишлена продукция и чистата промишлена продукция за периода 1981–1985 г. е почти равен на прираста на капиталните вложения в промишлеността. Тогава капиталните вложения в промишлеността нарастват с 6,9%, общата промишлена продукция нараства с 6,5%, а чистата промишлена продукция – със 7%[111].

Увеличените инвестиционни разходи през 1981–1985 г. само в промишлеността, които са с 39,5% по-големи от тези за периода 1976–1980 г. и които съставляват 44,87% от всички вложения в народното стопанство, невинаги кореспондират с повишените производствени качества на новата техника и технология и в крайна сметка не съдействат за повишаване на интензификацията и ефективността на производството и нарастване на националния доход. Новите насоки на научно-техническия прогрес като праховата металургия, биотехнологиите, производство и използване на лазерната техника, изграждането на възпроизводството на гъвкави автоматизирани производствени системи (ГАПС), както и оборудването на малки и средни предприятия с най-модерна и скъпа техника се отразява неблагоприятно върху капиталоемкостта на индустриалното производство. Разбира се, внедряването на постиженията на науката и техниката повишава производителността на труда, намалява разходите за труд и така влияе върху инвестиционната ефективност. Но тази тенденция в условията на съвременния научно-технически прогрес не е така силно изразена и не е в състояние да противостои на първата – тази, която показва оскъпяване на производството при внедряването му. Това е така и защото в България, както и в другите източноевропейски страни и СССР, научно-техническият прогрес се прилага в инвестиционно строителство, което е с ниска или по-дълговременна възвращаемост.

Така в модела на развитие няма качествена промяна. Той върви в руслото на индустриализацията, на изграждането на реалната икономика, докато в развитите страни най-новите насоки в иновациите и технологиите са преди всичко във областта на финансите, управлението, банковото дело и потребителските изделия – области с бър-

---

[110] *Отчет на ЦК на БКП пред 13-ия партиен конгрес, утвърден от 13-ия конгрес на 5 април 1986.* С., 1986, с. 44–49.

[111] *Развитие на индустрията в България*, с. 473.

за възвращаемост. Тук е заложена принципната разлика между развитието на новите технологии в българските/източноевропейските и съветски условия и в западните/американските страни. Нещо повече – информационните технологии позволяват да се осъществи пробив в съзнанието на поданиците на партията-държава[112].

2.2. Постановката *държавата – собственик, трудовият колектив – стопанин* и нейният социален резонанс

Интензификацията на производството се предвижда да се извърши и като се доусъвършенства в поредица пленуми и постановления *„икономическият механизъм и новият подход"* (НИМ). След като първоначално през 1979 г. икономическият подход е приложен в селското стопанство и външната търговия, през 1980 г. той е въведен във всички сфери на материалното производство, а през 1981 – и в нематериалното[113]. Властта има намерение от 1 януари 1985 г. НИМ да се прилага в цялата икономика[114], но в края на година той се *„усъвършенства"* и *„експериментира"*[115], защото се възпроизвеждат познатите от предишните реформи противоречия между пазарните механизми и централно-плановата икономика.

---

[112] Бокарев, Ю. П. *СССР и становление постиндустриального общества на Западе...*, с. 152.; Reynolds, D. *Science, technology and the Cold war*, p. 396–398.

[113] Така в *„Решенията на Националното съвещание на партийния, държавния, стопански и обществен актив за новия подход в ръководството на икономиката и приложението на новия икономически механизъм във всички сфери на обществения живот"* от 30 януари 1980 г. се приема, че стопанската сметка трябва да се прилага и в мащаба на цялата страна, и във всяка стопанска организация, поделение, бригада и дори спрямо отделния работник. Заедно с договорите и цените, за икономически лостове за въздействие са посочени печалбата, кредитът, данъците, работната заплата, премиите, валутата. Прогласява се, че вместо административен контрол ще се прилага *„контрол на лева и на кредита"*. Затова се замисля да се отвържат отделните ДСО от клоновете на БНБ и да се създадат отраслови банки. Дава се право на всеки производител сам да стигне до вътрешния и външния пазар. И най-важното – допуска се частна инициатива в селското стопанство и услугите. – В: Иванов, М. *Реформаторство без реформи, Политическа икономия на българския комунизъм 1963–1989*, с. 99–100; ЦДА, ф. 1Б, оп. 66, а. е. 2140, л. 73.

[114] Живков, Т. *Разработване и провеждане на научно-техническата политика на НРБ. Доклад пред пленум 12–13 февруари 1985 г.*, с. 170.

[115] *ПМС 32 от 12 юни 1980 г. за някои допълнения на икономическия механизъм за управление на народното стопанство.* – ДВ, бр. 50 от 27 юни 1980 г., изм. бр. 5 от 1981 г.; *ПМС 53 от 31 декември 1981 г. за усъвършенстване на икономическия механизъм през осмата петилетка.* – ДВ, бр. 8 от 29 ян. 1982 г., изм. бр. 30, 61, 95 от 1982 г.; бр. 8, 86 от 1983 г., бр. 13 и 103 от 1984 г., бр. 2 от 1986 г., бр. 16 от 1987 г.; *ПМС 21 от 4 май 1982 г. за прилагане на ПМС 53 от 1981 г.* и приетия с него *Правилник за икономическия механизъм в творческо-производствените и другите организации от сферата на културата.* – ДВ, бр. 40, 21 май 1982 г.; *ПМС 29 от 29 юли 1982 г. за последователно прилагане на Правилника за икономическия механизъм.* – ДВ, бр. 61 от 3 авг. 1982 г.; *ПМС 2 от 31 януари 1984 г. за усъвършенстване на икономическия механизъм за 1984 г.* – ДВ, бр. 12 от 10 февр. 1984 г., изм. бр. 2 от 1986 г.; *Наредба за специфичните правила за икономическия механизъм в малките и средни предприятия, утвърдена с ПМС 33 от 2 юли 1984 г.* – ДВ, бр. 67 от 24 август 1984 г., изм. бр. 80 от 1985 г.

Новото през 80-те години в реформирането на социалистическата икономика е съчетаването на принципите на НИМ с постановката за държавата като собственик, а трудовия колектив като стопанин. Тези промени в теорията занимават и българския, и източноевропейския икономически и партиен елит още с потушаването на Пражката пролет '68 и последвалия отказ от пазарни реформи в съветския блок. Интензификацията на централно-планираната икономика започва да се търси в предимствата на системата, а именно – във възможностите на общодържавния характер на собствеността върху средствата за производство. За да се мотивират икономически хората, да не възприемат държавната собственост като чужда и експлоатираща ги, се правят разработки за промяна на характера на собствеността при развитието на системата. Неслучайно и в Програмата на БКП от 1971 г. за изграждане на *„развитото социалистическо общество"* постигането на *„общонародна" „социалистическа"* собственост се вижда като признак на качествено новото ниво на социалистическото *„все по-еднородно"* общество. Подобни теоретични постановки се срещат в партийните документи и в другите социалистически страни. Така например в Конституцията на СССР от 1977 г. е фиксирано пълното господство на социалистическата собственост като основа за създаване и на съветската *„общонародна държава"*[116]. В Унгария теоретичните постановки за новия етап на развитие на системата се свързват с важни промени в управлението на икономиката. През 1975 г. на своя IX конгрес Унгарската социалистическа работническа партия обявява създаването на единна общонародна собственост чрез сливането на държавната и кооперативната, ала едновременно с това разрешава дребната частна собственост в услугите и производството на стоки за потребление, макар и в ограничен мащаб. Заедно с това през 1977 г. големите държавни предприятия получават статута на стопански предприемач, заинтересован да получава максимална печалба, но и да поема стопански рискове, включително и да основава нови предприятия. Тези промени налагат формулата *„държавата е субектът на обществената собственост, а предприятието – субектът на нейното стопанисване"*[117]. Унгарският опит не остава незабелязан от Живков и неговите експерти – когато описва българската реформа в началото на 80-те години, той я сравнява с унгарската. Полската криза от 1980–1981 г. също допринася тази идея да се завърти и в публичното пространство и да се обосновава на партийни форуми в България.

Още на пленума на ЦК на БКП от 4–5 ноември 1980 г., когато се обсъжда полската криза и докладната записка на Т. Живков от 14 октомври, посветена на социално-икономически нередности в България,[118] Живков набелязва идеи за реформиране на икономиката в подобен дух. На първо място, както критикува полското ръководство, че отстъпва под натиска на трудещите се, така обръща внимание, че и българското ръководство е грешало, като не е дало повече свободи на непосред-

---

[116] Терещенко, *История России*, с. 331–332; Барасенков, А. С., Вдовин, А. И. *История России 1917–2004*, с. 520–521.

[117] *Центрально-восточная Европа, во второй половине XX века*, т. 2, с. 53.

[118] По-подробно за нея – Мигев, Вл. *Полската криза, „Солидарност" и България* (1980–1983), с. 150–167.

ствените производители при запазване на централните органи на управление на икономиката[119]. На следващата година – на XII конгрес на БКП (31 март – 4 април 1981 г.) Т. Живков лансира открито идеята, че *„трудовият колектив е стопанин на социалистическата собственост"*. Нея той защитава и пред Националното съвещание на партийния, държавния, стопански и обществен актив по някои проблеми и задачи във връзка с изпълнението на решенията на XII конгрес на БКП от 24 октомври 1981 г.[120] Към тази идея Живков ще се върне и във втората си лекция пред АОНСУ *„Развитие на социално-икономическите отношения и на управлението на народното стопанство"* от цикъла му лекции от юли 1983 – февруари 1984 г.[121] И на Февруарския пленум от 1985 г. тази постановка трябва да гарантира пробив в ефективността на научно-техническата политика[122].

В публикуваните разяснителни материали към *„проблемите, развити от др. Т. Живков след XII конгрес на БКП"* автор на главата за *„Социалистическата собственост, нейното стопанисване и развитие"* е проф. д. ик. н. Жак Аройо, дългогодишен преподавател в ВИИ (сега УНСС). С оглед на практиката учени и експерти да съставят текстове за Живков, струва ми се, че проф. Аройо може да бъде смятан не само за интерпретатор, но и за един от създателите на българския вариант на разглежданата разработка.

В партийните документи постановката за държавата като собственик, а трудовия колектив като стопанин на средствата за производство е обвързана с характера и развитието на собствеността през 70-те години. Към началото на 80-те години се отчита и в България, че двете форми на собственост – груповокооперативната и общодържавната, са се развивали в посока на уеднаквяване на методите на производство, на формите на организация и управление, на равнището на потреблението и формите на разпределение. Така че те съвсем закономерно се сливат в една социалистическа собственост[123]. Тя се определя като общонародна. И като такава е неотменима и ненакърнима. Заедно с това, в постановката се разграничават функциите на централните държавни органи като собственик и на непосредствените производители – стопанските колективи като стопани на общонародната собственост. Държавата чрез своите органи има грижата да осъществява централизираното планиране, т.е. да определя близките и по-перспективни цели на развитието, да изработва съответната икономическа политика, да съставя народностопански план по основни показатели, да следи и контро-

---

[119] ЦДА, ф. 1Б, оп. 65, а. е. 35, л. 51–52, 173.

[120] Живков, Т. *Избрани съчинения*, т. 32, с. 277–289.

[121] Живков, Т. *Лекция 2: Развитието на социално-икономическите отношения и на управлението на народното стопанство.* – В: Живков, Т. Реалният социализъм, с. 55–99.

[122] На тази приемственост и последователност в реформаторството на Живков през 80-те години обръща внимание Евг. Кандиларов, *Тодор Живков: между перестройката на Горбачов и реформите на Дън Сяо Пин?* – В: *Социални идеи, движения и политики. Изследвания на НПИ „Димитър Благоев"*, С., 2014, с. 533–534.

[123] *Решенията на XII партиен конгрес – дело на цялата партия, дело на целия народ.* Материали..., с. 63–64.

лира неговото изпълнение, да съставя правни норми и икономически нормативи за функционирането на народното стопанство[124].

Функциите на трудовия колектив като стопанин на общонародната собственост върху средствата за производство са да ги стопанисва и изпълнява задачите, които собственикът (държавата) им е възложил. Но изпълнението на плана трябва да се осигурява *„чрез икономическо въздействие, материални стимули и икономическа принуда"*. Това трябва да се осъществява като вместо бюджетния комфорт се засили значението на цените, печалбата, фондовете на стопанските предприятия, работната заплата, начините за тяхното образуване и използване в производството. Това може най-добре да се осъществи в споменатите насрещни планове, които се съставят от стопанската организация и трябва да се приемат от трудовите колективи. В тези планове се конкретизират централно спуснатите показатели и нещо повече – с тях се гарантира не само това, но и възможността да се *„разкрият резерви"* за по-голяма ефективност. Затова призивите са те да са *„напрегнати"*. Основен принцип става самоиздръжката и стопанската сметка, които трябва да се прилагат и в мащаба на цялата страна, и във всяка стопанска организация, поделение, бригада и дори спрямо отделния работник. Въплъщение на двоякия характер на собствеността е допускането на трудещите се до управлението чрез формиране на стопански съвет (за предприятията – на общото събрание или събранието на пълномощниците, а за АПК – на общото събрание, управителен съвет, оперативно бюро и контролен съвет). Стопанският ръководител е посочен за представител на държавата в трудовия колектив, и затова неговите решения са задължителни за трудещите се. Същевременно, за да не се лишава колективът от илюзията за участие в управлението, се обещава следното: *„да се прилага по-широко конкурсното начало и изборното начало при назначаване на ръководителите и да се осигурява тяхното непосредствено отчитане пред органите на трудовия колектив"*[125].

В лекцията си пред АОНСУ Живков лансира още един вид стопани – общинските народни съвети. Те са стопаните на селищните системи и затова трябва да имат права да развиват помощни предприятия, ателиета, работилници, да получават банкови заеми за организиране на производствено-стопанска и обслужваща дейност в полза на населението, да участват в различни сдружения със стопанските организации и с другите селищни системи[126].

Тези добре звучащи постановки обаче не успяват да игнорират и да притъпят проблемите, които принципите на НИМ от началото на 80-те години налагат на

---

[124] Пак там, с. 66–68.

[125] Живков, Т. *Лекция 2: Развитието на социално-икономическите отношения и на управлението на народното стопанство* – В: Живков, Т. *Реалния социализъм*, с. 65; *Решенията на XII партиен конгрес – дело на цялата партия, дело на целия народ.* Материали..., с.70–73, 75; Живков, Т. *Да въплътим в реални дела решенията на XII конгрес на партията*, С., 1982, с. 31, 34; Живков, Т. *Отчет на ЦК на БКП пред 12 конгрес и предстоящите задачи на партията, утвърден от XIII конгрес на 5 април 1986 г.*, С., 1986, с. 34.

[126] Живков, Т. *Лекция 2: Развитието на социално-икономическите отношения и на управлението на народното стопанство* – В: Живков, Т. *Реалният социализъм*, с. 65.

обществото. Те напомнят на онези от реформата през 60-те години и от първия вариант на НИМ в края на 70-те години. Напразно във втората си лекция от юли 1983 – февруари 1984 г. пред слушатели и преподаватели в Академията за обществени науки и социално управление при ЦК на БКП, Живков ще посочва, че ако дотогава (в края на 70-те и началото на 80-те години) НИМ целял да стимулира производството, то отсега нататък целта му щяла да бъде *„да съдейства производството да реагира на потребностите на пазара, а търговията да формира нови потребности на основата на новъведения в производството"*[127]. Беше вече посочено, че още през 60-те години реформата с въвеждането на пазарни механизми се сблъсква с проблемите на пазара. И сега въвеждането на печалбата като критерий за ефективност поставя същите въпроси. Наред с икономии на труд, суровини, по-добро използване на техниката и други фактори за снижаване на производствените разходи, се въвежда критерий, наречен от Живков *„умение да се търгува"*. Така призованите да произвеждат икономично и ефективно производители се оказват зависими от търговците. Нерешен проблем са цените и начините за тяхното образуване и затова освен повишаването на цените на дребно, за което стана дума, продължава политиката на административно ценообразуване[128].

Така пазарните принципи в управлението на икономиката при запазване на административния характер на ценообразуването, както и въобще на държавната собственост в производството и търговията отново опира до субективния фактор. Заклинанията, че този фактор ще се представлява вече от трудовите колективи като стопани, само усилват хаоса. Защото те не са в състояние да променят принципа на разпределение и заплащане. НИМ обявява, че това е реалната заплата, като остатъчна величина[129]. Заплащането трябва да е според реалния принос в производството, според качеството, отразено в реализацията на изделията на пазара. Едва след като предприятието се разплати с държавата за направените разходи, получената печалба се разпределя за ново инвестиране и за разпределение между работниците. За да се омекоти противоречието между този принцип на заплащането и трудовия принцип на разпределението при социализма, се изисква разликите в доходите на отделните членове на колектива да се покриват не от държавните обществени фондове, а от социалните фондове на предприятията и АПК на база на индивидуалния принос на всеки[130]. Така хем държавата се оттегля от грижата за гарантирано разпределение и се намаляват социалните разходи, хем се очаква всички да бъдат заинтересовани от ефективната работа на цялото предприятие. Но диференциацията на заплащането според реализацията на продукцията в даден бранш при държавна собственост на предприятията вече създава напрежение сред работниците от отделните предприятия. Неслучайно те реагират, като тър-

[127] Пак там, с. 73.

[128] Пак там, с. 71, 76, 77.

[129] Пак там, с. 77.

[130] ЦДА, ф. 1Б, оп. 65, а. е. 33, л. 18–20.

сят по-добро заплащане за своя труд и така създават *„текучество на кадрите"*. Една трудна, но преодолима бариера за това явление е изискването за *„жителството"*, за да не могат лесно да мигрират търсещи по-добро заплащане работници.

Но и в рамките на дадено предприятие подобна постановка не решава проблемите с чувството за справедливост на работниците, точно както бе констатирано при реформата от 60-те години. Сега в постановките на НИМ субективният фактор, който ще определи реалния принос на всеки един участник в производството, е бригадирът, избран от обединените в бригада 30–50 работници. Малка е утехата, че това няма да бъде профсъюзният лидер или партийният секретар. Но бригадирът се утвърждава от партийното и профсъюзното и стопанското ръководство на предприятието. Бригадите са определени като *„главни органи на самоуправлението"*, а изборността на бригадири трябва да е гаранция за постигане на мобилизация *„отдолу"* на трудещите за ефективна и интензивна работа. В реалността обаче едва ли трябва да се очаква подобна корелация. По-логично е да се предположи, че зависещият от хората в бригадата вместо да ги мобилизира за по-ефективен труд, ще търси начини, за да получат по-високо заплащане. Трудно се намират преки доказателства за тези негативи на НИМ, защото няма изследвания на микрониво.

За други негативни резултати от поредния опит за разширяване на пазарните механизми в условията на пълната държавна собственост може да съдим по критични изказвания на Живков на различни форуми. Дадената по-голяма самостоятелност на стопанските организации води до децентрализация на капиталовложенията. При нея се оказва, че са изразходвани много повече от планираните инвестиционни средства, но не във важни национални обекти. Както отбелязва Т. Живков на 15 декември 1982 г. инвеститорът се бори да получи колкото се може повече обекти. *„Хваща министри, заместник-министри, първи секретари на окръжни комитети, секретари на ЦК, навсякъде пробива, за да получи колкото се може повече обекти* [...] *малко се интересува да постигне световно качество, защото това му създава главоболия. При това преразходите и прочие покрива държавата"*. Строителят се стреми да извърши строително-монтажните работи по обем, за което той поучава възнаграждения и премии, а не за пускането на обекта в срок, за високо качество на строителството[131].

Подобен проблем възниква и с намалената обществена производителност на труда. С въвеждането на новия икономически механизъм се отменя държавният план за числения състав на персонала и още през 1981 г. биват назначени на работа нови 60 000 работници. Това възпрепятства интензификацията на производството. Държавата налага глоби и обещава, че икономиите от съкращенията ще останат за предприятието, за да стимулира намаляване на заетите особено в крупните предприятия и големите градове, където има излишък от работна ръка[132].

---

[131] Живков, Т. *За някои явления и процеси в нашата икономика и за тяхното овладяване при изпълнение на плана за 1983 г. и до края на VIII петилетка*. Реч пред пленум на ЦК на БКП, 15 дек. 1982, С., 1983 г., с. 22–23.

[132] ЦДА, ф. 1Б, оп. 65, а. е. 40, л. 32, 34.

Реформата засяга и управленския персонал. По решение на пленум на ЦК на БКП от 3 януари 1984 г., обсъдил докладната записка на Т. Живков *„За някои неотложни въпроси на прилагане на икономическия подход и усъвършенстване на управлението"* се предприемат промени в управлението[133]. Опростяват се и се окрупняват партийните и държавните органи, намалят се функциите на средните и висшите звена в системата за сметка на увеличаване на правата на непосредствените производители. Това е съпроводено с уволнението на 100 хил. души от административния персонал, които трябва да се пренасочат към производството и услугите[134]. Те представляват около 20% от заетите в администрацията. Тяхното съкращаване предизвиква трудности не само при устройване на работа, но и при териториалното им преместване, тъй като нуждите от работна ръка са в непривлекателни обекти и райони[135]. Този административен трус допълнително нагнетява напрежението в обществото. Той създава усещането за неспособността на властта да поддържа социалната стабилност. Запазване на колкото се може повече от тези хора на работните им места, а следователно и съхраняване на техния статус, е политика на повечето министри, които по думите на Т. Живков *„разпъват на кръст Гриша Филипов"* (министър-председател по това време)[136]. Очевидно е, че чиновниците се оказват, както при всеки опит за реформи, и изкупителна жертва, и непреодолима пречка за интензификацията на икономиката. Но те са и твърде устойчива категория в модернизацията и особен неин продукт – през 1985 г. Живков признава, че управленският персонал наброява 400 000 души при реални нужди от 150 000[137].

Към средата на 80-те години се отчитат негативите от реформата, които се отразяват върху бюджета, блокират усилията за икономии и показват невъзможността на системата да се справи с предизвикателствата на кризата. Забавят се темповете на производство на национален доход. Така през 1980 г. на 100 лв. производствени фондове са се получавали 41,39 лв. национален доход, през 1981 г. – 40,20 лв., през 1982 – 39,20лв., а през 1983 г. се планират 38,20 лв. Друга отрицателна тенденция е ниската производителност на труда, а трета – непрекъснато нарастващите дотации, които в края на 1982 г. достигат 3 млрд и 700 млн. лв., като в следващата година опасенията са, че могат да стигнат до 4 млрд лв.[138]

Поредната реформа в управлението води до рязко ограничаване на социалната политика на държавата. Строго се съблюдава ръстът на работната заплата да не надхвърля повече от 2–3%, намалява се и ръстът на обществените фондове – отде-

---

[133] *ПМС 2 от 31 януари 1984 г. за усъвършенстване на икономическия механизъм за 1984 г.* – ДВ, бр. 12, 10 февр. 1984 г., изм. бр. 2, от 1986 г.

[134] ЦДА, ф. 1Б, оп. 65, а. е. 41, л. 30.

[135] Пак там, оп. 60, а. е. 324, л. 10; а. е. 341, л. 17.

[136] Пак там, оп. 60, а. е. 372, л. 20.

[137] Пак там, оп. 60, а. е. 372, л. 20.

[138] Живков, Т. *За някои явления и процеси в нашата икономика и за тяхното овладяване при изпълнение на плана за 1983 и до края на VIII петилетка.* Реч пред пленум на ЦК на БКП, 15 дек. 1982 г., с.7–8.

ляните за социални нужди суми за пенсии, здравеопазване, дотации в културата и образованието. Спират се всякакви социални мероприятия. В резултат от тази рестриктивна политика се оказва, че 1 млн. граждани – с малки заплати, с повече деца, както и пенсионери с ниски пенсии – живеят на или под екзистенц-минимума[139]. Във връзка с постоянно променящите се цени на енергоносителите и другите стоки на международните пазари[140] е предприето на няколко пъти повишаване на цените на дребно и едро – през ноември 1979 г., декември 1980 и септември 1985 г., а това няма как да радва обикновения човек[141]. Поскъпването е съчетано с усилване на дефицита на стоки, включително и селскостопански, и за масова консумация, както и с проблеми с енергоснабдяването. Очевидно е, че идеологическият отдушник за *„стопаните"* на предприятията, които имат задължения да изпълняват напрегнати насрещни планове, а вместо облекчаване на живота и стандарта си, се сблъскват с дефицит и скъпотия, дразни хората и им изглежда като подигравка.

Прекомерната концентрация и опитът за специализация в аграрния сектор през 70-те години, допринасят твърде много за продоволствените проблеми в началото на 80-те години. Традиционни и разпространени по цялата страната култури като картофите и фасула стават приоритетни само за малко на брой окръзи и АПК в тях. Това води до спад на производството, намаляване добивите от декар и израждане на сортовете. В резултат на пазара се чувства силен дефицит от тези основни зеленчуци. Държавата компенсира недостига с внос от социалистическите страни, но през първата половина на 80-те те отказват големи доставки заради собствените си продоволствени и валутни проблеми. Властта започва да купува от западния пазар срещу така дефицитната твърда валута някога традиционни за България продукти[142]. През първата половина на 80-те години към посочените проблеми в селското стопанство се прибавят и други, свързани с голямото засушаване, продължило няколко поредни години – от 1983 г. до 1985 г. Сушата налага закупуване на големи количества зърно (3–4 млн. тона при положение, че дотогава България изнася по 5 млн. тона годишно), защото през 1985 г. добивите са наполовина от очакваното и планираното. Изсъхват масиви с ориз, фасул, захарно цвекло, лук и затова и се организира вносът им срещу твърда валута[143]. Сушата предизвиква и криза в електропроизводството (престават да работят всички ВЕЦ-ове) и във водоснабдяването, нанася удар върху животновъдството и затруднява живота в редица селища на страната[144].

Поради факта, че не се внасят своевременно енергоносители, се налага често прекъсване на тока и въвеждане на режим за ползването му. Това разстройства и

---

[139] ЦДА, ф. 1Б,оп. 65,а. е. 32, л. 7, 8.

[140] Пак там, оп. 65, а. е. 33, л. 24.

[141] Иванов, М. *Реформаторство без реформи*, с. 102.

[142] ЦДА, ф. 1Б, оп. 65, а. е. 35, л. 24–26.

[143] Пак там, ф. 1Б, оп. 60, а. е. 372, л. 10.

[144] Пак там, л. 10.

бита на хората, и производството. Режимът на тока срива доверието на населението към властта, оказала се неспособна да осигури елементарното за цивилизования свят енергоподаване[145].

Влошаването на жизненото равнище на значителен брой граждани се дължи и на големия износ на безценица на български стоки, за да се покрият задълженията към западните страни в размер на 5 млрд.дол. До края на 1983 г. тези задължения са сведени до 3 млрд. и 114 млн. долара, но износът през годината не успява да осъществи заложеното в план намаление на задълженията и те нарастват[146]. Затова изключително тежка е 1984 г., когато намаляването на дълга се постига с драконовски мерки. Тежестите на външния дълг идват и от високата лихва – ежегодно се плаща около 400 млн. долара лихва. Връщането на дълга през 1984 г. на 2 млрд. и 300 млн. долара води до съкращаване на вноса на машини и оборудване от капиталистическите страни, а това се отразява негативно върху развитието на редица сектори на икономиката. Българската страна, въпреки трудностите, се опитва да изпълнява задълженията си и към страните от СИВ[147]. През 1985 г. страната е принудена да похарчи 1 млрд и 300 млн. долара за закупуване на зърно, въглища и фураж. Външният дълг става 3 млрд. и 600 млн. долара[148].

Това става като в страната се поддържат едни от най-високите цени на селскостопански стоки на вътрешния пазар в сравнение с останалите страни от Източния блок, въпреки че България е производител на всички тези стоки[149]. На нея ѝ се налага да изнася с 35%–37% повече стоки, за да покрие новите, ежегодно нарастващи цени на нефта, защото България изнася предимно селскостопански произведения, които са евтини на международния пазар. Докато другите социалистически страни трябва да увеличат износа си само с 20–25%, защото изнасят оборудване[150]. През първата половина на 80-те години разликата между вносните и износните цени съответства на прираста на националния доход на страната[151]. Страната все пак не стига до въвеждане на купони за храни, както това става в Румъния. Там от началото на 1982 г., за да върне дълговете си от 10,2 млрд. долара, Н. Чаушеску също осъществява износ на безценица на селскостопански стоки[152]. Избягването на купоните за храната в България се дължи от една страна на факта, че външният дълг на страната не е толкова голям, колкото на северната ѝ съседка, а от друга, защото за разлика от Румъния, България има доста по-голям дял от търговията си с източноевропейските страни, а не със западните.

---

[145] Калинова, Евг., Баева, И. *Българските преходи, 1939–2002*, с. 221–222.

[146] ЦДА, ф. 1Б, оп. 65, а. е. 32, л. 8–9.

[147] Пак там, ф. 1Б, оп. 60, а. е. 281, л. 5, 7.

[148] По-подробно за решаване на дълговия проблем в началото на 80-те години – В: Вачков, Д., М. Иванов *Българският външен дълг 1944–1989*, с. 184–190.

[149] ЦДА, ф. 1Б, оп. 60, а. е. 341, л. 20.

[150] Пак там, оп. 60, а. е. 324, л. 6.

[151] Пак там, оп. 60, а. е. 341, л. 14.

[152] Санду Траян, *История на Румъния*, С., 2010, с. 327.

Така или иначе, през първата половина на 80-те години се натрупват много основания за социално недоволство на обществото, независимо или точно заради поредните реформи, които го карат да живее по-бедно и в дефицит. Тайните служби в началото на 80-те години определят, че около 20–30 хил. българи се отнасят враждебно към властта, следят с внимание събитията в света и в Полша, но не се решават на открити протести, защото се страхуват, че ще бъдат ударени. Това споделя Живков на среща с министър-председателя на СССР Николай А. Тихонов през 1981 г.[153]

Посочените проблеми като интензификацията на труда, продоволствената и енергийната криза и дефицита на хранителните продукти намират временен отдушник в разрешаването на *„личната собственост"*, не само в селското стопанство, но и в услугите и дребната търговия. В селското стопанство тя отдавна се прилага, а през 70-те години намира и подкрепа с развитието на вилните участъци около големите градове. В началото на 80-те години на Националното съвещание на партийния, държавния, стопанския и обществения актив от 24 октомври 1981 г. Живков отново развива и обосновава вижданията на БКП за възможността от съществуване на лична собственост в условията на господство на държавната социалистическа собственост. И отново пояснява, че при господството на обществената социалистическа собственост и на социалистическата държава като основен субект на производствени отношения, който дава 90–95% от производството, *„собствеността, свързана с дребното селско стопанство и занаятчийско производство и търговия не е частна, а лична"*. При нея не се използва чужд труд. И затова тя следва да се разглежда като продължение на обществената. Живков я аргументира като *„особено необходима на село и в развитие на дребните услуги"*, но признава, че тя носи в себе си противоречието, обявено от Ленин, че дребната частна собственост ежеминутно ражда капитализъм. Затова основен критерий за нейното съществуване е отношението ѝ към социализма и ползата на обществото от нея. При наличие на доминиращата социалистическа собственост, според Живков, личната собственост се различава по своята природа от тази от 40-те години. Тя трябва да реши проблеми на производството на стоки за потребление и да ангажира с общественополезен труд пенсионери и други трудоспособни хора.

През 1981 г. личната собственост е призната със следните разновидности – помощно лично стопанство на селяните от АПК, на работниците и служителите в градовете; специфична форма на лична собственост са малките магазини и работилнички за стоки и услуги. Разбира се, Живков не отрича, че те се превръщат в допълнителен източник на доходи на част от населението. Но успокоява, че личната собственост ще да бъде *„контролирана, регламентирана и направлявана"*, бидейки подчинена на определени нормативни и финансови правила. Заедно с това той настоява, че обществото, държавата и стопанските организации трябва да съдействат на процеса на свързване на личната собственост с обществената, за да я подчинят на нуждите на социализма. Става дума за подпомагане на личното стопанство с техника, фураж, семена, транспорт от АПК, за организиране на т.нар. *„надомно производство с лична*

[153] ЦДА, ф. 1Б, оп. 60, а. е. 281, л. 7.

техника" за привеждане на малките работилници в своеобразни филиали на обществените ремонтни и сервизни работилници[154]. И през 60-те години, и през 70-те години такова подпомагане води до кражби на обществени материали и продукция и до незаконно забогатяване. Така че вменяването пак в началото на 80-те на задължението на държавните структури да подкрепят частни структури, като ги превръщат в *„своеобразни филиали"* звучи като покана за пускане на крадците. Обясненията, че това са дребни структури, че те имат важни функции в производството на стоки и услуги и че имат и социален характер и най-вече, че това са лични, а не частни структури, са поредните доказателства, че системата не може да осигурява социална и икономическа стабилност в условията на криза. Тя е принудена да прибегне до отпускане на частната *„лична"* инициатива за повишаване на производството на консуматорски стоки и услуги. И така, без да иска – да засили недоволството на лишените от такава лична инициатива, а също и на онези – с лична инициатива. Първите – защото не могат да се обогатяват по този разрешен начин, вторите – защото не могат да се обогатяват по-свободно по този разрешен начин. Властта се опитва да балансира между тези две полярни нагласи на обществото. Тя използва като художествена пропаганда филмите, които атакуват еснафството и незаконното забогатяване[155].

Скоро след личните стопанства в селското стопанство и ремонтните дейности, се допуска частна практика на лекарите в извънработно време в съответните здравни заведения, както и частна дейност в туризма[156]. На заетите в туризма, здравеопазването, ресторантьорството се дава право да арендуват обекти в тези сфери. Но за разлика от други страни като Унгария например, в България не се разрешава създаването на частни предприятия. Според Живков това е продиктувано не толкова от идеологически страхове, че такива предприятия са заплаха за социализма, а защото хората в България не биха приели въвеждането на частната собственост, така както ставало в Унгария. Това обяснява Живков на чехословашкия президент и генерален секретар на ЧКП Густав Хусак по време на тяхна среща през 1982 г.[157] Тази съмнителна интерпретация на българската народопсихология служи за добро оправдание да не се допускат негативни за властта процеси на разслоение с разрешаване на частната собственост. Не случайно предпазливите български власти я наричат *„лична"*, но оставят всички възможности тя поради неясния си характер да паразитира върху държавната собственост.

---

[154] Живков, Т. *Да въплътим в реални дела решенията на XII конгрес на партията*, С., 1982, с. 41–42.; *Решенията на XII партиен конгрес – дело на цялата партия, дело на целия народ.* Материали..., с. 75–81.

[155] Емблематичен е филмът „Опасен чар" (1984), режисьор Иван Андонов, сценарист Свобода Бъчварова, в главната роля Тодор Колев, чийто герой с измама разобличава недобросъвестните *„частници"*.

[156] ЦДА, ф. 1Б, оп. 65, а. е. 33, л. 35. *Наредба № 6 за извършване на съпътстваща дейност за услуги* – ДВ, бр. 85 от 1 ноември 1983 г.; *Наредба № 1 за използване от работници и техници на личните им моторни превозни средства при извършване на битови услуги по домовете на гражданите* – ДВ, бр. 57 от 21 юли 1981 г. и др.

[157] ЦДА, ф. 1Б, оп. 60, а. е. 301, л. 53.

Те самите съдействат в това отношение, като обвързват частната инициатива с политиката за самозадоволяване. С постановление на МС от 2 март 1982 г. за цялостно изграждане на системата за самозадоволяване на населението, въведена ограничено от 1977 г., се постановява всеки окръг да се самоосигурява не само с храни, но и със стоки от местно значение. За това се разчита на личното стопанство за самозадоволяване на окръзите[158].

Въпреки или може би поради опитите за решаване на кризата в потреблението с разрешаване на частната инициатива в България се стига до развихряне на спекулата и до формиране на наченки на сивата икономика. Това явление не е чисто българско. Такова се наблюдава по това време и в СССР[159]. Официално разрешените 210 валутни магазини от веригата „Кореком" предизвикват търсене на долари на черния пазар, който по това време се оформя пред ЦУМ- София[160]. От незаконната търговия с дефицитни стоки и долари през първата половина на 80-те години започва да се издържа *„цял паразитен слой от млади спекуланти,* [...] *в който постепенно се въвличат и юноши"*[161]. В такива дейности се оказват замесени и високопоставени партийни чиновници и техните роднини. Дори има процеси срещу злоупотребили със служебно положение, както сред обкръжението на председателя на Комитета за култура Людмила Живкова (Живко Попов и Емил Александров), така и сред висши икономически дейци, бивши партизани (като Георги Вутев - зам.-министър на външната търговия) или роднини на членове на Политбюро (сина на Пеко Таков – Янчо Таков). Живков е безкомпромисен за наказанията на тези и по-низшестоящи в йерархията на властта личности, за да тушира социалното недоволство[162]. Тези процеси показват социалното разслоение сред обществото и корупцията у властимащите, те обясняват и защо думата *„номенклатура"* като название на политическия елит става омразна на българското общество.

За наченки на сива икономика в България говори и Тодор Живков. На среща с М. Горбачов на 7 септември 1984 г. той се оплаква как все повече му се изплъзва контролът върху икономиката. Той дава пример с дискотеките, в които не може да се наложи линията да останат места за танцуване, а веднага се превръщат в барове. *„Същото става и в други сектори, веднага започват да създават свои организации, изолират Комсомола и той няма влияние. Викат представители на Комсомола, но това е формално. Това е в много звена: в научно-техническия прогрес, подготовката на младежите извън казармите"*[163].

Кризисните моменти в потреблението, сивата икономика, разкритията за злоупотребите на властимащите поставят пред властта остро проблема с младежта.

---

[158] Пак там, оп. 65, а. е. 33, л. 25.

[159] Ратьковски, И. С., Ходяков, М. В. *История Советской России*, с. 334–335; Пихоя, Р. Г., Соколов, А. К. *История современной России...*, с. 71.

[160] ЦДА, ф. 1Б, оп. 60, а. е. 341, л. 9.

[161] Марчева, Ил. *Началото на края на социализма...*, с. 110.

[162] Мигев, Вл. *Полската „Солидарност" и България (1980–1983)*, с.186–187.

[163] ЦДА, ф. 1Б, оп. 60, а. е. 341, л. 18.

Младите хора са особено чувствителни към привилегиите в обществото, към разминаването между поостарелите аскетични принципи, издигнати като защитна реакция на властта срещу задълбочаващите се трудности, привилегиите и спекулациите, злоупотребите със служебното положение, които позволяват съвсем не аскетичен комфорт. На среща с организационните секретари на централните комитети на комунистическите и работническите партии на социалистическите страни в София на 30 май 1984 г. Т. Живков споделя колко е важно идеологическото възпитание, защото *„разпределителните проблеми в обществото влияят много върху младежта* [...] *и деформациите, които имаме в нашата практика – аз говоря за България – също ѝ въздействат"*[164].

За да парира кризисните проблеми, които демобилизират обществото, властта използва присъщия на системата принцип на критика отгоре – от ръководството на самата комунистическа партия. През есента на 1985 г. на закрити партийни събрания значителна част от населението се запознава с критиката на управляващата партия срещу някои *„отрицателни явления в нашия живот"*, отразени в докладната записка на Т. Живков до Политбюро на ЦК на БКП от 13 август 1985 г. *„Съображения по някои актуални проблеми на нашето развитие"* и обсъдени в решението на Политбюро № 898 от 18 септември 1985 г. под надслов *„На решителна борба срещу отрицателните явления в нашия живот"*. Аскетичният морал, който вее от тази критика, е инспириран от реформаторската линия на Кремъл по това време. А от друга страна – от логиката на реформите: повечето права на *„стопаните на средствата за производство"* в разпределението предполагат високо чувство за справедливост и нравственост на хората[165]. Същевременно говоренето срещу *„социалните деформации"* цели снемане на социалното напрежение във връзка с продължаващите вече няколко години трудности в бита. Тези трудности са възприемани от населението като доказателство за некадърността на управляващите.

Хората стават много по-чувствителни към социалните практики, отразяващи непоследователното, но неотклонно отдръпване на държавата от разпределителните ѝ функции. Системата на дефицита ражда своеобразна корупция, която се разраства с либерализацията на системата и на икономиката, когато парите стават все по-голяма ценност в социалистическото общество. Така, за да се получи жителство, без да са спазени необходимите условия, трябва да се платят от 3 до 5 хил. лв., а за жилище без ред – 2–3 хил. лв., за назначаване на барман – 5 хил. лв., за поставяне на телефонен пост – 300 лв., за вземане на благоприятно решение от съда в зависимост от случая – от 300 до 3 хил. лв. Дразнят бакшишите на болногледачи, за да се грижат за болните, както и тези на сервитьорите. Възмущение предизвиква и подкупничеството на чиновниците, и тяхното *„чорбаджийско отношение"* към гражданите. Връзките и ходатайствата, които са дори по-разпространени от паричната корупция, също отдавна гнетят обикновените хора. Широко е недоволството и от службите, грижещи се за телефонно обслужване, топлоснабдяване, транспорт,

[164] Пак там, ф. 1Б, оп. 60, а. е. 335, л. 5.

[165] Марчева, Ил. *Началото на края на социализма*, с. 111.

автосервизи. Сферата на услугите е най-критикуваният сектор от икономиката, защото неговата неразвитост създава възможности за спекулации. А самата му структура не позволява голям контрол върху дейността на работещите там. Други отрицателни явления, които възмущават хората, са разточителството на бюджетните средства за ненужни командировки, банкети, масово използване на държавна техника и материали за лични цели на началниците. Всички тези негативни явления са заклеймени на партийния форум като несвойствени на системата[166].

Критиката и призивите за *„борба срещу отрицателните явления"* се правят едновременно със затягане на дисциплината в обществото[167]. Дисциплинирането на обществото е сред водещите тенденции във вътрешната политика през първата половина на 80-те години. Тогава властта реагира особено чувствително към всяка проява на критичност към социалистическата система, независимо от нейния иносказателен езоповски език. Така през 1982 г. са наложени партийни и административни наказания на автора, редакторите и рецензентите на издателство „Народна младеж" заради излязлата тогава и много скоро инкриминирана книга „Фашизмът". В нея е съзряна прозрачна алюзия между фашизма и комунизма. Този скандал създава голямо напрежение сред интелектуалните среди и същевременно предизвиква масово нелегално търсене на книгата. През същата 1982 г. подобна съдба сполетява и романът „Лице" на талантливата и известна с гражданската си позиция писателка и поетеса Блага Димитрова. В него със средствата на литературата доста декларативно е показано разминаването между пропагандата за високия морал на комуниста и реалността[168]. Тодор Живков лично настоява за публично и остро осъждане на филма „Една жена на 33" (1982 г., с режисьор Христо Христов и сценарист Боян Папазов), който разкрива корупцията, моралната развала сред управляващите от средните нива и безпътицата и безизходицата, обхванали обикновените хора[169]. Критиката се появява на страниците на партийния официоз „Работническо дело", а създателите на филма са санкционирани партийно и административно[170].

„Арестуването" на тези произведения на изкуството се възприема от обществеността като проява на безсилие на управляващите, които само чрез репресии могат да се противопоставят на критиките. Този подход отново потвърждава, че комунистическата партия през първата половина на 80-те години търси спасение от кризисните явления в присъщите на системата репресивни механизми. Както се вижда, несъгласието не е срещу установения ред като цяло, а срещу негативните явления, разминаващи се с официално защитавания ви-

---

[166] Пак там, с. 112.

[167] Пак там, с. 112.

[168] Христова, Н. *Спецификата на българското „дисидентство".* – В: *Исторически преглед*, 2004, № 3–4, с. 127.

[169] ЦДА, ф. 1Б, оп. 65, а. е. 61, л. 100.

[170] Христова, Н. *Спецификата на българското „дисидентство". Власт и интелигенция 1956–1989*, Пловдив, 2005, с. 339–350.; Калинова, Евг. *Българската култура и политическият императив 1944–1989*, С., 2011, с. 397–400.; Мигев, Вл. *Българските писатели и политическият живот в България – 2 (1971–1989)*, С., 2014, с. 120–122.

сок морал. Най-многото, до което достига българската кртичност, е акростихът *„Долу Тодор Живков"*, откроен в стихотворение със неутралното название „Есен", публикувано на 5 март 1985 г. във в. „Пулс".[171] Това е скрит, интелектуален протест срещу човека, олицетворяващ управлението на комунистическата партия вече три десетилетия. До откритите скандиранията на площадите *„Долу БКП"* в края на 80-те и началото на 90-те години има още време. През първата половина на 80-те критиката срещу властта и опитите тя бъде контролирана се мислят в рамките на социализма.

Социалната криза ражда и своите криминални прояви. За пръв път през 1984 г. и 1985 г. властта отчита разрастване на терористични актове в страната. Те до голяма степен са дело на криминално проявени лица с авантюристични наклонности. Такива са извършителите на следните атентати. На 6 април 1984 г. избухва колетна пратка в пощата в Горна Оряховица и причинява смъртта на 3 души, а 10 са ранени. На 11 юни 1984 г. експлозив повреждa релсов път между Габрово и с. Върбаново. Малко по-късно в Окръжното управление на МВР – Габрово лице иска вертолет и пакет с 12 хил. лв., в противен случай заплашва да взриви стената на язовир „Христо Смиренски". Същата година са предотвратени 7 завладявания на самолети във въздуха и още няколко отвличания във фаза на замисъл. В Кюстендил, Ст. Загора и Станке Димитров (дн. Дупница) са взривени жилищни блокове по лични подбуди, при които няма жертви[172]. Рязкото разрастване на терористичните актове, непознато явление до тогава за българското общество, предизвиква засилени мерки за сигурност, които нарушават нормалния ритъм на живот. Обикновените хора се дразнят от тях, защото пропагандата крие истинските причини за полицейските мерки.

Наред с тези чисто криминални актове, напрежението в страната нараства във връзка с т.нар. възродителен процес и добива етнически и религиозни характеристики. Той се извършва на фона на дестабилизацията на Балканите именно по линията мюсюлмани-християни. Събитията в Косово (1980–1983 г.), завършили с въвеждане на военно положение и ликвидиране на автономията на областта; окончателното разделяне на остров Кипър след турската агресия през ноември 1983 г.; активизирането на турските разузнавателни служби и официалната турска пропаганда с идването на власт на Торгут Йозал през 1984 г., обявил, че Турция може да защитава националните си интереси не само в страната, но и на чужда територия, всичко това плаши управляващите в София. Нови атентати, вече на антибългарска основа, започват от лятото на 1984 г. вероятно като отговор на решението от 1982 г. за смяна на имената на хора от смесените бракове. На 30 август 1984 г. турски терористи поставят бомба в чакалнята на Централната гара в Пловдив, в резултат на което е убита една жена и са ранени 44, а пред паркинга на аерогара Варна избухва взрив, който нанася

---

[171] Калинова, Евг., Баева, И. *Българските преходи 1939–2002*, с. 451.

[172] Марчева, Ил. *Началото на края на социализма*, с. 113.

материални щети. Всичко това предшества насилственото преименуване на българските турци, при това доста брутално – чрез опит да се заличат дори имената на техните мъртви предци – през декември 1984 г. и януари 1985 г. Все още не е открит документ, от който да се установи защо и кога е взето решението за преименуването[173], но то е факт в политиката на БКП, който води до нова вълна от атентати. На 9 март 1985 г. във влака от Бургас за София в района на ж.п. гара Буново се възпламенява взривно устройство, поставено във вагон „Майки с деца", от което загиват 7 души. Във фоайето на хотел „Сливен" същия ден взрив ранява няколко души без опасност за живота. Тази информация прави пред Политбюро вътрешният министър Димитър Стоянов на 18 май 1985 г.[174] А в края на 1985 г. възниква и нелегално „Турско национално-освободително движение в България". Отговорът на българските власти е натиск върху българските граждани с мюсюлманско вероизповедание да не говорят на турски език, да не носят своите традиционни дрехи. Но натискът ражда консолидация и води до ново насилие[175].

Преименуването на турското население в България има тежки вътрешни и международни последици, които допълнително дискредитират комунистическата партия като неспособна да решава адекватно изникващите етнически проблеми.

В условията на засилена конфронтация между Източния и Атлантическия блок по време на Втората студена война, в настъплението на новите технологии, кризата на системата на социализма през 80-те години на XX век набира скорост. Нейните икономически, социални и духовни измерения се отчитат от властта, но тя се оказва

---

[173] В едно късно интервю от 5 ноември 2009 г., Георги Атанасов, последният министър-председател на НРБ, споделя с Петър-Емил Митев, че *„Смяната на имената е идея лично на Тодор Живков. Той искаше да изиграе и Русия, и историята. Времето за такова действие беше пропуснато. Тодор Живков не смееше да съгласува този въпрос със съветското ръководство. Това беше много рискован ход. През зимата на 1984–1985 от Москва се обади секретарят по идеологията в ЦК на КПСС, за да попита: „Какво става у вас? Каква е тази история?"* – В: Митев, П.-Е. *Преходът и пауките за българската левица.* – В: *Изследвания по история на социализма в България*, т. 3, Преходът, ЦИПИ, С., 2011, с. 48, бел. 50.

[174] Марчева, Ил. *Началото на края на социализма...*, с. 113.

[175] По въпросите на *„възродителния процес"* вече излезе значителна по обем историческа литература. В нея многостранно са осветлени историческите, външнополитическите, антропологическите и народопсихологически проблеми на насилственото преименуване и неговите социално-политически и икономически негативи. Последно по време изследване направиха И. Баева и Евг. Калинова в предговорите на двата тома документи *„Възродителният процес"*, С., 2009. В поредицата *„Архивите говорят"*, т. 55. В студията към първия том, *„Възродителният процес" – върхът на айсберга. Българската държава и турската етническа общност в страната (средата на 30-те – началото на 90-те години на XX век"*, с. 28–29 е отразена историята на събитията от 1984–1985г. А също така там е посочена и излязлата дотогава научна литература по въпроса.

в невъзможност да разреши проблемите, както поради външни неблагоприятни фактори, така и поради вътрешна изчерпаност на механизмите ѝ за реагиране. Особено чувствителна се показва интелигенцията, която се опитва да реагира с художествените средства на разминаването между идеала за социална справедливост и делата на управляващата партия, между „*комунистическия морал*" и моралния облик на партийните и стопанските бюрократи и висши управляващи. Обществото е уморено от дългогодишния лидер. Затова не трябва да изненадва, че българското общество, както и това в целия съветски блок, твърде ентусиазирано посреща „*съветската перестройка*" като най-радикалната реформена акция на системата, довела до нейния крах.

3. *Перестройката* в българо-съветските отношения

През втората половина на 80-те години напрежението между двата блока води до промени във вътрешната и във външната политика на страната, свързани с реформи, импулсирани от СССР. Те стават известни под името „*перестройка*", когато се отнасят за реформи на модела за вътрешно развитие, и „*ново политическо мислене*", когато засягат външната политика на СССР и неговите съюзници в Европа.

Сложните политически, идеологически и икономически реформи, както и промяната на външнополитическия курс на Москва са пряко следствие от дейността на новия съветски партиен лидер Михаил Горбачов и са отговорът на Москва на предизвикателствата на конфронтацията през 80-те години. Хронологически Горбачов първо обявява необходимостта от реформиране на системата, а малко по-късно през 1987 – ще реализира обрат и във външната политика на СССР. Това свидетелства за осъзната от управляващия съветски елит изчерпаност на модела на развитие. Показателна за постепенното осмисляне на непригодността на дотогавашното развитие е градацията на названията, характеризиращи необходимостта от неговата промяна. Най-общо казано, през периода от март-април 1985 до юли 1986 г. терминът „*ускорение*" определя реформите, които са главно в икономическата сфера и включват внедряване на пазарни механизми. От лятото на 1986 г. в политическия речник все по-често звучи курсът за „*перестройка*" на икономиката, политиката, духовната сфера в името на „*социализъм с човешко лице*". От януари 1987 г. започва кадрова революция, за която реформаторът Горбачов търси подкрепата на обществото, затова към официалния курс за „*перестройка*" се прибавя и мощна политика на „*гласност*". От ноември 1987 г. политическото преустройство се радикализира, но под знака на познатата на обществото и на Запад „*десталинизация*". През 1988 г. се обявява „*плурализъм на мненията*" и се стига до първи прояви на антикомунизъм. През 1987–1988 г. се приемат и първите закони на „*пазарния социализъм*" или, както тогава се нарича, „*социализъм на стопанската сметка*": законите за кооперативите, за държавното предприятие, за отрасловите банки,

за арендата в селското стопанство. А през лятото на 1989 г. акад. Леонид Абалкин предлага плавен преход към пазарна икономика[176].

В идеологически план той е обосноваван чрез критика на съществуващата централно-планова бюрократична система. През 1989 г. зачестяват разработки на съветски учени, главно философи за това, че в СССР не е построен социализъм, а *„казармен псевдосоциализъм"*, *„тоталитаризъм"*. Поставя се въпросът, че смисълът на политическата борба е да се освободи обществото без остатък от авторитарно-бюрократичната, *„командно-административната"* политическа система и да се поеме пътят към демократично, хуманно общество, към *„световна цивилизация"*. Последният термин може да се разчете и като приобщаване към глобализацията. За да се постигне това, трябва да се проведе *„антитоталитарна революция"*. Тя трябва да има преходен период (по аналогия с преходния период между капитализма и социализма), в който да се решат задачите по *„очистването"* на социализма. Той е обявен като преход към пазарна икономика и парламентарна демокрация[177]. Фактически това е трансформация към нов тип модернизация, отново догонваща водещото ядро от високоразвити държави. Тя се очертава като постиндустриална, неолиберална, поставяща под въпрос националната държава и даваща превес на индивида и на наднационалните образувания, какъвто се явява Европейският съюз. Той става все по-привлекателен пример за победата на пазара над държавата и за обединението на националните държави в Западна Европа. За това допринасят през 1985 г. договорът за премахване на тарифите във вътрешната търговия на страните от Европейската общност и особено Общоевропейският акт за създаване до 1992 г. на общ пазар и за съгласуване на външната и вътрешната политика на страните-членки. А приемането и финансирането на по-изостанали страни като Гърция от 1 януари 1981 г. и на Испания и Португалия от 1 януари 1986 г. дават нагледен пример за възможностите на пазарната икономика и на неолиберализма за догонване на високоразвитите страни[178].

СССР не може да предложи подобно финансиране на членовете на Източния блок поради вътрешно и външно-икономически трудности. Ето защо от есента на 1987 г. Горбачов заявява новия курс на външната си политика, насочен към търсене на компромиси с основния враг САЩ и аргументиран с т.нар. *„ново политическо мислене"*. То предполага отказ от противопоставяне между двете системи, признаване на общочовешките ценности над всички други – класови, национални, и възприемане, че светът е взаимообвързан, така че балансът на интересите, а не балансът на силите ще е гаранция за световната сигурност. Обявява се целта: *„Общ европейски дом"* за разделена Европа.

---

[176] Барсенков, А. С., Вдовин, А. И. *История России 1917–2004*, с. 612–613, 618; Терещенко, Ю. Я. *История России XX–начала XXI в.*, с. 358–359.; Пихоя, Р. Г., Соколов, А. С. *История современной России. Кризис коммунистической власти в СССР и рождение новой России. Конец 1970-х–1991*, с. 128.

[177] Барсенков, А. С., Вдовин, А. И. *История России 1917–2004*, с. 620.

[178] Пиндър, Дж. *Европейският съюз*, с. 74–80.

Поредното разведряване в международните отношения обаче е резултат както от слабостта на СССР, така и от стратегията на Р. Рейгън за водене на Студената война. Това се отразява върху вътрешните реформи в СССР и в Източния блок, и върху отношенията между тях[179].

Независимо от посочените наименования на реформите през втората половина на 80-те години на XX век, в руската и световната историография, както и в българската научна и популярна литература, за тях се използва събирателното понятие *„перестройка"*. В тогавашните български партийни документи, тази дума е преведена като преустройство. Тодор Живков е провокиран за политиката на *„преустройство"* както от кризисните моменти в икономиката и обществото от първата половина на 80-те години, така и от ставащото в СССР. Официална София следи всеки нюанс в идейно-политическия курс на Москва. Затова през 1985–1986 г. Живков употребява *„ускорение"*, *„интензификация"*, *„усъвършенстване"*. В докладна записка от 4 февруари 1987 г. той вече говори за *„стратегия за преустройство"*, а на Юлския пленум с. г. обявява изработването на *„нов модел"* и *„концепция за изграждане на социализма в България"*. Едва на националната партийна конференция от януари 1988 г. *„преустройството"* вече е изведено в заглавието на работния документ, а именно *„Решение на националната конференция на БКП за преустройството и по-нататъшното изграждане на социализма в НРБ, 28–29 януари 1988 г."*. Същата година се появяват и първите опозиционни организации в България – Общонародният комитет за екологична защита на град Русе (8 март 1988 г.) и Клубът за подкрепа на гласността и преустройството (3 ноември 1988 г.), а на 7 декември 1988 г. пред студентите прозвучава и определението на Живков за социализма като *„недоносче"*. През 1989 г. са приети Указите за стопанска дейност и арендата в селското стопанство, въвежда се фирмената организация и акционерната ѝ форма. Започва фактически да се осъществява преходът към пазарна икономика.

Макар и плътно следващ съветската политика за *„перестройка"*, българският вариант се различава в редица нюанси. Най-важната отлика е, че старият, управлявал повече от 30 години страната партиен лидер Тодор Живков се ангажира с политиката на реформите в средата на 80-те години с основен мотив – да запази властта си. Ето защо, за да отграничa българския вариант на реформи, по-нататък ще употребявам българската дума *„преустройство"*, докато руската *„перестройка"* ще използвам за реформите и внушенията, идващи директно от Кремъл.

Всички изброени по-горе процеси ще бъдат разгледани с оглед на ерозията на дотогавашния модел на модернизация. Ерозията започва с външно-икономическата и политическата основа на модела – българо-съветските отношения. За тяхната промяна голямо значение има фигурата на новия съветски генерален секретар.

---

[179] Терещенко, Ю. Я. *История России XX–начала XXI в*, с. 387–390.

Михаил С. Горбачов, който е генерален секретар на КПСС от 1985 до 1991 г., а от 1 октомври 1988 г. до 25 декември 1991 г. съвместява и длъжността на държавен глава[180], е роден през 1931 г. Става член на КПСС през 1952 г. по време на следването си в Московския държавен университет в Юридическия факултет, който завършва през 1955 г. След това той постъпва на платена комсомолска работа, като през 1956 г. е избран за първи секретар на Областния комитет на Комсомола в Ставропол, делегат е на XXI конгрес на КПСС от 1961 г., преминава на партийна работа в областния комитет на Ставрополския край, задочно завършва през 1967 г. второ висше образование със специалност „аграрна икономика". Подкрепян и покровителстван от председателя на КГБ и по-късно за кратко партиен лидер Ю. Андропов, Горбачов през 1971 г. е вече член на ЦК на КПСС. Във висшия ешелон на властта влиза през 1978 г., когато е избран за секретар на ЦК на КПСС. Приет е за член на Политбюро на ЦК на КПСС от октомври 1980 г., а при К. Черненко (1984–1985) е вторият човек в този най-важен политически орган, в който наблюдава селското стопанство[181]. Политическата кариера на Горбачов показва, че той е представител на поколението, формирало се в условията на двете вълни на десталинизацията след XX и след XII конгрес на КПСС. Това е поколението на по-образованите, вътрешно по-освободени и по-критично настроени хора, от които започва да се рекрутира КПСС. Неговият избор на следващия ден след смъртта на К. Черненко, на 11 март 1985 г., е възприет вече като промяна, защото М. Горбачов се оказва най-младият генерален секретар на КПСС след поредицата на твърде възрастни ръководители през първата половина на 80-те години. Той трябва да се утвърждава и сред съветското общество, и сред съюзниците от Източния блок, а и на международната арена в разгара на усилената конфронтация. Предстоят му първите преговори в Женева с американския президент Р. Рейгън по въпросите на разоръжаването в края на годината, в условията на американската стратегия за *„кръстоносен поход"* срещу СССР като *„империя на злото"*.

В сравнение с някои социалистическите страни като Унгария, а и България, съветската икономика по това време изостава в прилагане на пазарните механизми. Тя не е толкова отворена към Запада заради КОКОМ и новата Рейгънова стратегия. Затова и политическият курс на Горбачов в началото е курс на ускорението, а не на резките промени. С *„ускорението"* новият лидер иска да подчертае и да се противопостави на политиката при Брежнев, определена като *„застой"*. Ето защо на Априлския пленум на ЦК на КПСС (23 април 1985 г.), във връзка с

---

[180] Първоначално от 1 октомври 1988 г. до 25 май 1989 г. е председател на Президиума на Върховния съвет на СССР, до 15 март 1990 г. е председател на Върховния съвет на СССР, а от тогава до 25 декември 1991 г. е президент на СССР. Върховният съвет на СССР е висш законодателен орган с права за контрол и с изпълнителска власт, съществуващ от 1938 до 1991 г.

[181] https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D0%BE%D1%80%D0%B1%D0%B0%D1%87%D1%91%D0%B2,_%D0%9C%D0%B8%D1%85%D0%B0%D0%B8%D0%BB_%D0%A1%D0%B5%D1%80%D0%B3%D0%B5%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%87 (последен достъп на 13 май 2015)

подготовката на предстоящия XXVII конгрес на КПСС (25 февруари – 2–6 март 1986 г.) Горбачов обявява идеите за ускоряване на икономическото развитие, за промяна в системата на управление на икономиката, за *„преустройство на стила"* и *„гласност"* на работата на партийните и държавните органи, за нови подходи във външната политика. От 15 до 17 май 1985 г. Горбачов посещава северната столица на СССР – Ленинград (сега Санкт Петербург) и там обявява ускорението, което свързва с необходимостта от *„психологическа перестройка"*. Тогава за пръв път прозвучава този термин[182].

Новият курс обаче компрометира теорията за построеното развито социалистическо общество в СССР. В това отношение Горбачов подкрепя започнатото от Андропов, който в своя програмна статия „Карл Маркс и някои въпроси на социалистическото строителство в СССР", публикувана в теоретичния органа на ЦК на КПСС сп. „Коммунист" (1983, № 3), оправдава противоречията и трудностите на *„развитото социалистическо общество"* с фразата *„ние не познаваме обществото, в което живеем"*. След тази статия терминът *„развито социалистическо общество"* престава да се употребява в официалните партийни документи[183].

Повечето от идеите и подходите в първите стъпки на Горбачов се разработени и пропагандирани под една или друга форма още по времето на Ю. Андропов. Затова те не са непознати на Т. Живков. Но, както е в политическата традиция за плътно следване на съветския курс, той иска от своите сътрудници в Съвета по управление към Държавния съвет и от преките си помощници – Горан Горанов и Нико Яхиел от своя кабинет, да подготвят документ, отразяващ ходовете на новия съветски лидер и отговарящ и на българските проблеми. Живков е запознат и с доклада на Научно-изследователския институт за младежта, в който въз основа на емпирично социологическо проучване е направен изводът, че българската младеж очаква промени в кадрите, структурите, стила и методите на управление[184]. Следването на импулсите от Кремъл е отлична възможност старият български лидер да придаде на своята политика характер на очакваните промени. Документът е наречен *„Съображения по някои основни проблеми в развитието на реалния социализъм"*[185].

---

[182] *В Политбюро ЦК КПСС...*, По записям Анатолия Черняева, Вадима Медведева, Георгия Шахназарова (1985–1991), Горбачов-фонд, Москва, 2006, с. 15–17; Барсенков, А. С., Вдовин, А. И. *История России 1917–2004*, с. 588–590.

[183] Пак там, с. 527.

[184] Яхиел, Н. *Тодор Живков и личната власт*, с. 302–303.

[185] Части от този документ са публикувани в мемоарните книги на Нико Яхиел, Костадин Чакъров и Иван Боев. Т. Живков също споменава за това наречено от него *„предизвикателно послание"*, което обаче не цитира дословно, а преразказва. – В: Яхиел, Н. *Тодор Живков и личната власт*, с. 307; Чакъров, К. *От втория етаж към нашествието на демократите*, С., 2001, с. 128.; Боев, Ив. *На крачка зад държавния глава. Записки на преводача (1979–1990)*, С., 2002, с. 153; Живков, Т. *Мемоари*, с. 329.

Любопитен е механизмът на изработването на този важен за *„преустройството"* документ. Той е подготвен от екип под ръководството на споменавания от 60-те години реформатор – *„пазарник"* доц. Емил Христов, секретар на ЦК от 1984 г. до 1989 г. и на Съвета по социално управлението към ДС 1976–1986 г. След това Живков го предава на своя пръв помощник в кабинета – Нико Яхиел, и на неговите колеги за уточнения и допълнения. В своите спомени Нико Яхиел отбелязва, че много по-късно е научил, че *„Съображенията"*, върху които е работил, са дело на Емил Христов[186]. Ако това е така, то подсказва пълната анонимност на разработките, които се представят на Живков и които той лансира като свои[187]. А от друга страна показва и колко много висококвалифицирани и обиграни съветници участват в изработването на съображенията на Живков за преодоляване на кризисните моменти в развитието на страната и на Източния блок.

Идеите си за промяна Т. Живков връчва на новия генерален секретар на КПСС по време на своята визита в Москва през юни 1985 г. на връщане от официално посещение в КНДР и Монголия. В Москва той подписва *„Дългосрочна програма за научно-техническо сътрудничество между НР България и СССР за периода до 2000 г."* и получава най-високия съветски орден – „Ленин". Всъщност, според Евг. Кандиларов тези съображения са повлияни от скорошното – през май 1985 г., посещение на Живков в Япония. Защото документът е от 18 юни 1985 г., ден преди партийният лидер да докладва на Политбюро своите впечатления от посещението в страната на изгряващото слънце, превърнала се в символ на научно-техническия прогрес[188]. От посочените по-долу основни идеи се вижда, че те са в пълен синхрон с тезите на Горбачов от април 1985 г. с едно изключение – изоставането на Източния блок от западната технологична революция, така че тезата на Кандиларов ми се струва обоснована.

В *„Съображенията"* се поставят четири кръга въпроси: за научно-техническия прогрес, за обществените закони и тяхното спазване, за политическата система на социализма и необходимостта от нейното преустройство и усъвършенстване, за СИВ и интеграционните процеси между страните членки. Акцентира се на изоставянето на Източния блок в икономиката, производството и особено в технологиите от Запада и се посочва натрупаното през последното десетилетие социално напрежение, което намира израз в *„социалното и политическото поведение на някои слоеве на работническата класа, младежите и интелигенцията в социалистическите страни"*. Сочи се необходимостта от реформи в икономиката, за да се премахне директното вмешателство на партийните органи в работата на стопанските и държавните звена, както и в СИВ, за да стане той наистина *„решаващ фактор на развитието и укрепването на социалистическата общност."* Накрая се призовават

---

[186] Яхиел, Н. *Тодор Живков и личната власт*, с. 307.

[187] Едва през 1988 г. в доклада си „Преустройството – дело на партията, дело на народа", пред Националната партийна конференция 28 ян. 1988 г., Т. Живков ще обяви, че партиен документ като Юлската концепция е *„плод на колективния ум на учени, специалисти и политически дейци"* – Живков, Т. *Преустройството – дело на партията, дело на народа.* В: Национална партийна конференция. Стенографски протокол, С., 1988, с. 39.

[188] Кандиларов, Е. *България и Япония от Студената война към XXI век*, с. 262.

социалистическите страни да изработят *„нова стратегическа платформа"*, за да не се окаже изоставането им до края на века непреодолимо[189].

Оказва се, че тревогите на Живков не са чужди и на останалите партийни лидери, събрани в София по повод заседанието на Политическия консултативен комитет на ОВД. На 22 октомври 1985 г. на закритата среща на генералните секретари на комунистическите партии от страните-членки на Варшавския договор, проведена по негово предложение, М. Горбачов получава информация и критика и от тях. Почти всички секретари, с изключение на Ерих Хонекер и Николае Чаушеску, са доста загрижени и критични към ситуацията в своите страни. Повечето ръководители на страните от Източния блок осъзнават социално-икономическите проблеми, които модернизацията поставя: технологично изоставане спрямо западните страни, недостатъчни интергационни механизми в СИВ, връщането на външните заеми, които възпрепятстват и без това проблемното потребление[190].

На срещата си с Т. Живков два дена по-късно М. Горбачов излага своите виждания за новия курс, който е възприел, както в отношенията в Източния блок като цяло и в отношенията между страните-членки и СССР по-конкретно. Така дава косвен отговор на вълненията на източноевропейските ръководители. Съветският генерален секретар обявява, че за да се мобилизират хората и да се преодолее кризата в съветската и в източноевропейските икономики, трябва да се разчита на предимствата на социализма: *„Ние няма да търсим спасение в икономическия начин, в икономическия подход на капитализма, а в потенциала на социализма"*[191]. Задачата е да се ускори социално-икономическото развитие, за да се отговори на надпреварата във въоръжаването и същевременно да се създава привлекателен образ на социализма в новите условия. Такива са стратегическите цели на *„перестройката"* в началото. Те трябва да бъдат постигнати с реформи, които следват познатите от предишни реформени акции в Източния блок либерализация на стопанския живот и демократизация на политическата система. Тези акции никога не засягат двата крайъгълни камъка на системата – монопола на държавна собственост и на комунистическата партия[192]. Не ги засягат и във варианта, който предлага Горбачов в средата на 80-те години.

В началото на „перестройката" М. Горбачов формулира основната ѝ задача: все по-усилено внедряване на научно-техническите постижения, също както предлага и Живков. Заедно с това лансира промени в управлението на икономиката с въвеждане на икономическия механизъм и даване повече права на предприятията

---

[189] Яхиел, Н. *Тодор Живков и личната власт*, с. 308–309; Кандиларов, Е. *От „реален" към „демократичен социализъм". Из зиг-загите на идейното и програмно развитие на БКП след Втората световна война"*– В: *Изследвания по история на социализма в България 1944–1989*. Т. 2. С., 2010, с. 116–117.

[190] Горбачов, М. *Понять перестройку. Почему это важно сейчас*, Москва, 2006, с. 70–71; Яхиел, Н. *Тодор Живков и личната власт.*, с. 311.

[191] ЦДА, ф. 1Б, оп. 60, а. е. 372, л. 45.

[192] Марчева, Ил. *Опитите за икономически реформи в България...*, с. 295–299.

и обединенията. Горбачов, както и Живков, говори за разширяване на правата на хората в политическата система. Съветският лидер споделя, че сега задачата е демократизация на системата, като се включват трудещите се в непосредственото управление чрез повишаване значението на местните органи на властта (съветите) и обществените организации. Целта е по този начин върху хората и обществените организации да падне повече отговорност, а не всичко да се прехвърля върху комунистическата партия и нейното Политбюро[193]. Заедно с това съветският лидер, подобно на Живков, обръща внимание на необходимостта да се осъществи специализация и известно разграничение във функциите на органите на управление. Той настоява, че партията трябва да се занимава с формирането на политиката, разпределението на кадрите, идеологическото осигуряване, международната дейност, военните въпроси. Що се касае до стопанските въпроси – това трябва да е работа на правителство[194]. Така се прави опит да се „освежи" ролята и мястото на комунистическата партия, която се е самообявила и реално е ръководна сила, като се освободи от контролните ѝ функции в икономиката.

През 1987 г. подобни предложения от страна на Живков ще предизвикат гнева на Горбачов. За този прословут конфликт ще стане дума по-сетне, но от стенограмата от срещата между Живков и Горбачов от октомври 1985 г. е видно, че самият Горбачов изказва такива идеи. Те целят да се възвиси ролята на комунистическата партия, да се пренасочи критичността на обществото от партията към държавата, която тя ръководи. Този подход за известно разграничение между държавата и партията е характерен за всяка реформената акция в Кремъл (и при десталинизацията на Хрушчов и при реформите на Андропов), така че е логично да е бил предусетен от българския ръководител в *„Съображенията"* му от лятото на 1985 г. Още повече, че малко след като е развил идеите си за очистването на управляващата комунистическа партия от „несвойствените" ѝ задачи, съветският лидер пояснява пред българския си колега: *„ключов въпрос е положението на партията. Ние смятаме, че без развитие на партията, без усъвършенстване на цялостната ѝ дейност няма да вървим напред.* [...] *Затова сме категорично против всякакви разсъждения, че партията трябва да излезе от икономиката, че партията трябва да се превърне в клуб на просветни работници"*[195].

Много вероятно това противоречие в изказванията на Горбачов да е резултат от неясната позиция на съветския лидер до къде могат и трябва да стигнат реформите. По това време той активно общува с идеолога на *„перестройката"* Александър Яковлев. Това прозвище последният си спечелва неслучайно. Бивш посланик на СССР в Канада, приятел на Горбачов, той е назначен през юли 1985 г. за завеждащ отдел „Пропаганда" на ЦК на КПСС. В края на годината Яковлев ще изпрати на Горбачов обширна записка, в която предлага радикални промени на съветската система: създаване на базата на КПСС на двупартийна система, въвеждане на поста

[193] ЦДА, ф. 1Б, оп. 60, а. е. 372, л. 29–30.

[194] Пак там, л. 35.

[195] Пак там, л. 39–40.

„съветски президент", свободни избори, опозиция, широки демократически преобразования и икономически реформи. Според изследователите през 1985–1986 г. Горбачов не възприема все още тези предложения, те не са обсъждани в Политбюро, но свидетелстват за наличието в част от висшето ръководство на КПСС на осъзнат стремеж за смяна на системата[196].

През октомври 1985 г. Горбачов вижда реформите не така радикално, но е наясно, че един важен елемент в тях трябва да бъде гласността. Той посочва, че именно гласността, разбирана като критика и самокритика ще осигури на съветското общество глътката *„здрав въздух, след като няма в него политическа опозиция"*[197]. Горбачов вече е благословил разследванията срещу обвинени в корупция, кражби и безстопанственост, както от бившето обкръжение на Л. Брежнев (заместник-министъра на външната търговия В. Сушков и Г. Д. Боровин – секретар в приемната на Брежнев,), така и срещу първите секретари на КПСС от азиатските републики (Узбекистан, Азърбайджан и Казахстан) по т.нар. „дело за памука"[198]. Споменаването на *„политическа опозиция"* е основание да смятам, че Горбачов е бил наясно с идеите на Яковлев за мащабни промени. Но действията му през 1985 г. едва ли могат да служат като знак за по-дълбоки реформи, които се обсъждат в коридорите на Кремъл. Критиката и самокритиката, както и показните процеси са все средства от арсенала на системата и по времето на сталинизацията, и по време на *„десталинизацията"*.

В отговор на критиката, която отправят някои представители на социалистическите страни срещу новата политика на Кремъл, определяна като *„разсъбличане пред целия свят"*, М. Горбачов се позовава на Ленин, според когото силата на комунистическата партия била в нейната способност да се саморазобличава. Така станало по-трудно и на империалистите да критикуват социализма. Дори изглеждало, че с гласността социализмът разкрива своя потенциал[199]. С връщането към Ленин и неговото наследство, към ленинските принципи норми на партиен живот се аргументират навремето и Хрушчовските реформи.

Решението, което Горбачов предлага като отговор на затрудненията в стандарта на живот на хората от Източния блок и по-конкретно в СССР, а именно – усилване на идеологическото възпитание и пропаганда, не звучат непознато за българското ръководство. Новият лидер признава, че съветските идеолози никога не са имали илюзията, че *„в условията на материално състояние* [благосъстояние – б. а.] *ще има прекрасно идеологическо съзнание. Обратно. Ние даже се убедихме с вас в това"*[200]. От друга страна Горбачов признава, че идеологическите постановки не отговарят

---

[196] Пихоя, Р. Г., Соколов, А. К. *История современной России. Кризис коммунистической власти...*, с. 141.

[197] ЦДА, ф. 1Б, оп. 60, а. е. 372, л. 40.

[198] Пихоя, Р. Г., Соколов, А. К. *История современной Росиии. Кризис коммунистической власти...*, с. 136–138.

[199] ЦДА, ф. 1Б, оп. 60, а. е. 372, л. 41.

[200] Пак там, л. 30.

на язвите на обществото, на образоваността и материалната осигуреност на хората, още повече, че основен резерв на социалистическия лагер за ускорено развитие на икономиката въз основа на НТР е „*човешкият фактор*". В тази връзка излизат на преден план въпросите за бита и за стандарта на живот, както и за критериите за тяхната оценка. М. Горбачов критикува нагласите на хората при социализма: „*Ние изведнъж се впуснахме да съпоставяме потреблението на човек при социализма с потреблението на човек при капитализма. Но при нас има* [...] *социална справедливост, не поляризация в доходите и в положението на човек в политически и социален план.* [...] *Ето какво трябва да привлича народа* [...] *кардиналните въпроси са решени. Перспективата е надеждна* [въпреки всички трудности, които преживява обществото – б. а.] *сигурност за утрешния ден, да живее в жилища, образование и сигурност и грижи за децата*"[201]. Населението възприема тези придобивки като разбиращи се от само себе си, не ги цени и изисква много повече, сравнявайки се от тези позиции с живота в западните развити страни. Затова подобни нагласи карат М. Горбачов да възкликне: „*А какво, всъщност ние потребителско общество ли сме? Колко може да има – 20, 30, 40 костюма? Това е глупост. Все пак ние ще развиваме потреблението.* [...] *Но главното направление при социализма е да развием потенциала на личността, да създаваме условия за отдих и туризъм, да решаваме въпросите, които са свързани със свободното време, въпросите в интелектуалната сфера*"[202]. В началото на новия курс на „*перестройка*" Кремъл поставя акценти типично в стила на тогавашната теория и практика на партията държава материалната неудовлетвореност да се компенсира с духовното извисяване. Нещо повече, главно условие за успешното прилагане на техническия прогрес се търси именно в съзнателността на гражданите, в тяхната морална издръжливост да понесат поредните лишения в името на поредната икономическа цел, обещаваща по-добър живот.

Така Горбачов отговаря на тревогите на Живков и очертава параметрите на „*престройката*" в началото на своето управление. Те напомнят стъпките на Никита Хрушчов, когато в средата на 50-те години се заявява като нов, радикален, възстановяващ истинския „*ленински стил*" на ръководство. И Горбачов търси да се разграничи от предишните съветски лидери, да покаже стремеж за промени, които звучат твърде смело, но при по-задълбочен анализ се вижда, че не излизат извън познатите дотогава реформи на социалистическата икономика и на социалистическото общество. В изложението на новия съветски лидер в София през октомври 1985 г. звучат обаче по-ясно призиви за пряка демократизация, обещания за прехвърляне на икономическата отговорност на непосредствените производители, обръщане внимание на „*човешкия фактор*", т.е. на неговата подготовка и мотивация в осъществяване на НТР, използване на критиката т.е. гласността, за да се дисциплинира елитът, а населението да бъде успокоено и да му бъде внушено, че потреблението не е самоцел. И всичко това е поднесено като нов истински

[201] Пак там, л. 31–32.

[202] Пак там, л. 32.

прочит на класика на руската революция – Ленин. Само малцина посветени знаят, че се замислят още по-дълбоки промени от новия завеждащ отдел в КПСС Александър Яковлев.

Единствено съветският лидер не дава отговор на въпроса как ще се преодолее конкретно технологичното изоставане от Запада. Очевидно е обаче, че това няма да стане чрез усилване на контактите със западните страни. Косвено за това може да се съди от факта, че на срещата в София М. Горбачов излага пред генералните секретари на комунистическите партии американски документ, разкриващ стратегията на Вашингтон към социалистическите страни в средата на 80-те години: да се поддържа напрежение в цяла Източна Европа, за да се ангажира Москва изключително с тези проблеми и да се изтощава социалистическият лагер. Понеже социализмът е принципно неприемлив за американците, те правят извода: *„Трябва да отслабим социализма и сега е най-удобният момент, защото има трудности. Но работата не е в това да бъде откъсната от социалистическата общност и от СССР една или друга страна. Работата е да се създават постоянни източници на напрежение в социално-икономическото развитие на една или друга страна, а още по-добре – едновременно в няколко страни, за да може ресурсите и енергията на СССР и другите социалистически страни да бъдат погълнати вътре в социалистическия свят и да бъдат развързани ръцете на империалистите на международната арена и да бъдат укрепени неговите позиции"*[203]. Вижда се, че Кремъл е наясно със стратегията и тактиката на Р. Рейгън за ликвидиране на Съветския съюз и разбиване на Източния блок. Въпросът е какво предлага Кремъл в началото на управлението на Горбачов като ответна реакция на тази американска политика. Още повече, че стратегията на Рейгън срещу *„империята на злото"* вече действа – обвързването на някои социалистически страни с финансови задължения към Запада се отразява тежко върху техните икономики. Опитите на източноевропейските страни да решат финансовите си трудности, като усилят връзките със СССР с надеждата Кремъл да поеме част от дълговото бреме или да улесни достъпа до евтини суровини не остават скрити за Кремъл[204]. Ето защо съветският отговор на Рейгъновата стратегия съдържа няколко пласта. Горбачов се опитва да изобличи тази американска политика и да призове за сцепление на източноевропейските страни, за да се устои на натиска. При това сцепление съветският лидер обещава равноправни отношения между Кремъл и останалите страни[205] подобно на Хрушчов през октомври 1956 г., провъзгласил нови равноправни отношения със съюзниците.

Какво означават на практика в средата на 80-те години вижданията на Кремъл за равноправни отношения с членовете на съветския блок може да се разбере от разговора между Горбачов и българския лидер. В него Горбачов признава за отговорността на Съветския съюз за световния социализъм, за глобалните задачи и необходимостта от ускоряване на интеграцията между страните от социалисти-

[203] Пак там, л. 44.

[204] Пак там, л. 44.

[205] Пак там, л. 44; Яхиел, Н. *Тодор Живков и личната власт*, с. 310–311.

ческия лагер. Това прозвучава познато и много по-изгодно за България. Т. Живков направо се радва, че М. Горбачов декларира, че на СССР се пада голямата, главната отговорност за развитието на социалистическия лагер по пътя на НТР. „*Аз* [М. Горбачов – б. а.] *казах на др. Живков: „Ние в СССР разбираме своята отговорност. А той отвърна: „Хубаво е, че главната отговорност се пада на вас"*[206].

За Живков е по-важно да уреди непосредствените икономически отношения между двете страни, защото е наясно с големите трудности при преговорите вътре в СИВ и между съветските и българските стопански дейци и органи на централно планиране. Те засягат преди всичко българо-съветските икономически отношения през периода 1986–1990 г., и по-конкретно – стеснените възможности за осигуряване на енергийно-суровинни ресурси от СССР[207]. Още преди идването на Горбачов на власт, през август 1984 г. съветските експерти посочват, че преобладаващата част от енергийно-суровинните ресурси за следващата петилетка ще бъдат под равнището на предвидените за доставяне през 1985 г. Освен това, за да продължат доставките и през следващия планов период, от съветска страна се поставят допълнителни условия. За да се запази вносът на нефт и нефтопродукти през втората половина на 80-те години на нивото на 1985 г., т.е. 11 630 хил. тона, се изисква от българите да участват в усвояването на нови находища – чрез предоставяне на по 800 работници ежегодно, наши строително-монтажни организации да участват като подизпълнители в изграждането на инфраструктурата на нови нефтени находища на стойност 500 млн. рубли, България да осигури допълнително доставки на много продоволствени стоки. Извънплановите доставки на газ ще се дават на база на българското участие в изграждане на новия газопровод „Ямбург – Западна граница" на СССР с обща дължина над 5000 км. Преди неговия пуск съветските експерти са съгласни да се отпускат малки количества газ срещу български стоки, които СССР дотогава е купувал срещу конвертируема валута. Подобни условия се поставят и за да се запази, често в намален обем, доставката на редица други суровини като прокат, слитъци, алуминий, пиритен концентрат, метанол, амоняк и други енергоемки продукти, необходими за металургията и машиностроенето.

На следващия кръг преговори вече с председателя на съветския планов комитет Николай Байбаков в София през декември 1984 г. българската страна показва готовност да увеличи значително българския износ на търсени от СССР стоки и ресурси през 1986–1990 г. Това са суровини и материали, между които и калцирана сода, на стойност 1,9–2,0 млрд. рубли, срещу осъществен износ през 1976–1980 г. на стойност 1 млрд. рубли; селскостопански и хранително-вкусови стоки от 4,0 млрд. рубли през 1976–1980 г. на 6,1– 6,5 млрд. рубли през 1986–1990 г.; на промишлени стоки за народно потребление от 1,6 млрд. рубли през втората половина на 70-те на 4,1–4,4 млрд. рубли през втората половина на 80-те години. Българската страна се съгласява да запази на около 13 хил. души броя на работниците и специалисти, които да работят на територията на СССР за поддържане на съществуващите и създаване на нови мощнос-

[206] ЦДА, ф. 1Б, оп. 60, а. е. 372, л. 43.

[207] Бонев, Ст. *Времето, в което живях и хората, с които работих*, с. 237–238.

ти в нефтената, газовата и металургичната промишленост, включително и при взаимна договореност – за изграждане на газопровода „Ямбург – Западна граница". Заедно с това българската страна поставя своите изисквания. Те засягат въпроса за взаимните плащания във връзка с контрактните цени през периода 1986–1990 г. Българите държат при балансиране на разплащанията съветската страна да продължи да дава т.нар. материални стимули, както това става ежегодно за периода 1981–1985 г. Вече стана дума за договореното като временно решение, но реализирано за цялата петилетка пряко съветско надплащане в размер ежегодно на по 400 млн. рубли за *„стимулиране износа на селскостопанска продукция, определени стоки на леката промишленост, на туристическите и строителни услуги за Съветския съюз"*. Въпреки благосклонното отношение на Н. Байбаков и солидната подготовка и гъвкавост на българските преговарящи не се стига до взаимноприемливо решение. Според Бонев съветските преговарящи явно не са имали конкретни указания от своето правителство. Самият Байбаков на срещата си с Живков също не взема отношение за допълнителното плащане, може би защото вече е разбрал за големите инвестиции за завода в Радомир. Според коригираните данни през 1984 г. те са на стойност 920 млн. лв., но очакванията са били, че през 1985 г. ще станат 1450 млн.лв. Неслучайно Бонев си спомня, че Байбаков го е попитал тогава: *„Синок* [така е в текста – б. а.] *мой, зачем вам такой большой завод?"*[208].

Още по-лошо става за българската страна, когато реформаторът М. Горбачов вече е на власт, а преговорите продължават без никакъв резултат. През лятото на 1985 г. българските преговарящи, окуражени от Т. Живков, отказват съветските искания за 500 хил. тона годишно хлебно зърно, както и 100 хил. тона месо да се включат в петгодишната координационна програма между двете страни. Това са твърде големи количества за българските производствени възможности, още повече, че българите не искат да загубят твърда валута, като прехвърлят количествата, продавани в Западна Европа, където цената на свинското месо е добра, за износ срещу рубли. Заедно с това Живков не дава и дума да се издума, че могат да бъдат спрени т.нар. стимули от 400 млн. рубли, както искат съветските преговарящи. *„Брежнев ги е разрешил. Сега, като го няма, не значи да се махнат. Тогава ние ще повишим цените на нашите стоки и услуги"* – заплашва Живков по време на консултациите с българските проговарящи. Нещо повече, той призовава: *„Дайте им колкото искат електроника, роботи и друга техника"*[209] – неща, които всъщност съветските експерти не искат. В крайна сметка българските преговарящи не постигат нищо. Не само защото го няма вече министър-председателя Николай Тихонов, а вместо него е неотстъпчивият Николай Рижков. Не само защото са снети (по искане на Н. Рижков) и двамата председатели на държавните комитети по планиране – Н. Байбаков – на 6 октомври 1985 г., а Ст. Бонев – на 18 октомври 1985 г. Те са набедени, че са се поддали на сантименти за българо-съветската дружба вместо на икономическите интереси[210]. А и защото СССР вече е набелязал нов курс на взаимоотношения

---

[208] Бонев, Ст. *Времето, в което живях и хората, с които работих*, с. 238–242.

[209] Пак там, с. 256–257.

[210] Пак там, с. 259, 261, 262.

със своите партньори от Източния блок. И именно в София на 24 октомври 1985 г. Живков ще го чуе от най-главния фактор в българо-съветските икономически отношения – новия генерален секретар на КПСС.

С оглед на посочените проблеми в българо-съветските икономически преговори Живков поставя на срещата си с Горбачов преди всички икономически искания. Той обръща внимание, че България не е създавала никога проблеми на СССР и уверява съветския партиен лидер, че *„нашите политически въпроси, ние ги предоставяме на Вас. Ние провеждаме с Вас съгласувана линия. И ако някой път си позволим нещо в нюансите, Вие не се сърдете, то е само за самочувствие"*[211]. Т. Живков не се отказва от своята изпитана тактика да прави умели комплименти на своя събеседник колко е вещ в политическата теория. Но вече не прилага идеите от 1963 и 1973 г., че целта на развитието е страната да се сближава до сливане със СССР, което дори нарича превръщане в „16-та република". Той твърди, че *„България не се стреми да стане 16 република"*, [така е в текста – б. а.] защото *„това не е в интерес на СССР"*[212], ала обръща внимание на Горбачов, че с цялата си политика на сближение със СССР е показала как може да просперира една малка страна, когато е политически и икономически свързана с *„големия брат"*. Пред М. Горбачов е изтъкнато сближението между България и СССР като важно не само за развитието на България, но и като пример за подражание[213]. Също така Живков посочва, че въпреки тежкото състояние на икономиката и социалния живот през първата половина на 80-те години българското ръководство е търсило изход преди всичко във вътрешни резерви, не е безпокоило нито СССР, нито останалите страни от Източния блок. Срещу това българската страна иска отсрочка за 5 години на изплащането на 1 млрд. прев. рубли задължения към СССР[214].

Пледоарията на Живков обаче не впечатлява съветския лидер. Твърде неприятно за българския управляващ прозвучава предупреждението на Горбачов, че реформите в стопанската сфера ще засегнат двустранните отношения, че СССР се готви да промени политиката си по отношение на своите съюзници. Горбачов многозначително отбелязва, че *„не трябва да свеждаме нашите отношения – и двустранни и вътре в СИВ – до елементарни похвати. Както се казва, приятелството си е приятелство, но сиренето е с пари"*[215]. Това е новото в българо-съветските отношения, което ще влияе на българското преустройство по време на съветската *„перестройка"*.

В дълбоката същност на политиката за *„перестройка"* от средата на 80-те години на XX век лежи стремежът на Кремъл да *„икономизира"* отношенията си с всички страни, така че нито отбраната, нито поставянето и поддържането на лидери в Третия свят, нито контактите със страните от СИВ да пречат на икономиката и на стандарта на живот на съветското общество. В средата на 80-те години се отчита голям вътре-

---

[211] ЦДА, ф. 1Б, оп. 60, а. е. 372, л. 19.

[212] Пак там, л. 4.

[213] Пак там, л. 6.

[214] Пак там, л. 8.

[215] Пак там, л. 46.

шен дефицит в съветската икономика, достигащ през 1985 г. 17–18 млрд. рубли заради скритата инфлация – печатане на пари без стоково покритие[216]. А това означава нисък стандарт на живот дори в сравнение с източноевропейските страни. Така например нивото на задоволеност с автомобили в България, Унгария, ГДР, ЧССР се оказва през 1984 г. 3–5 пъти по-високо от това в СССР[217]. Причината за по-добрата социална и икономическа ситуация в съветските сателити според справката на Института за икономика на световната социалистическа система – АН на СССР до Икономическия отдел на ЦК на КПСС от 28 август 1984 г., е, че източноевропейските страни са осъществили през 70-те години модернизиране на потребителските отрасли, разширили са сферата на платените услуги, включително и чрез толериране на дребно кооперативно и индивидуално производство, както и на вноса на скъпи западни луксозни стоки. Така се е решил въпросът с укротяване на натиска на търсенето[218]. В началото на перестройката Горбачов точно в такава насока се опитва да намали скритата инфлация в СССР – в рамките на социализма, с противоречива политика на забрани и разрешения на частна инициатива на непосредствените производители[219].

Освен с пренебрегване на потребителските отрасли, неприятните сравнения между СССР и неговите подопечни съюзници в Европа се свързват от новото съветско ръководство и с отношенията вътре в СИВ и по-специално със специализацията там. Отчита се, че тя също не е в полза на СССР. Налагайки съветския модел на индустриализация и осигурявайки евтини суровини и енергийни източници, СССР постепенно се превръща в суровинен снабдител на СИВ, в широк и непретенциозен пазар за стоките на преработващата индустрия на своите сателити. По време на първия и втория нефтен шок СССР въвежда в СИВ цени на енергийните ресурси, които са близки до международните, както и започва да ограничава доставките в социалистически страни – членки на СИВ. Но от началото на 80-те години цените на нефта започват да падат и тогава най-ясно се осъзнава, че установилото се разделение на труда в СИВ е неизгодно за СССР. Стига се до положение през 1985 г. на външните пазари 1 т. нефт да се продава за 172 рубли, а през юни 1986 г. – за 52 рубли, което показва, че доста ефективно работи тактиката на Р. Рейгън в това отношение. В резултат външният дълг на СССР само за половин година – от началото до средата на 1986 г. нараства от 7 на 9 млрд. долара[220]. На заседание на Политбюро на ЦК

---

[216] *Политическая история. Россия – СССР – Российская федерация.* Т. 2. Москва, 1996, с. 617.

[217] Архив „Фонд Горбачов" (АФГ), ф. 5, а. е. 15021, л. 3.

[218] АФГ, ф. 5, а. е. 15021, л. 1–29; *В Политбюро ЦК КПСС*, с. 66.

[219] През 1985 г. се повишават цените на някои луксозни стоки по примера на източноевропейските съюзници. Приемат се и Постановление на ЦК на КПСС „За мерки за борба с пиянството и алкохолизма" от 07.05.1985 г., Указ на Президиума на Върховния съвет на СССР от 23.05.1986 г. „За усилване на борбата с нетрудовите доходи", заедно със „Закон от 19.11.1986 г. за разрешаване на индивидуалната трудова дейност". От началото на 1987 г. се разрешават на държавните предприятия да установяват преки производствени връзки с чужди партньори, а на желаещите – да образуват кооперативи за производство на стоки за широко потребление и услуги.

[220] *В Политбюро ЦК КПСС*, с. 66.

на КПСС от 14 август 1986 г. Горбачов ще възкликне: *„Във външноикономическите връзки се заблудихме... Получи се така, че нас фактически ни впрегнаха в робство – да добиваме суровини и да снабдяваме с тях другите страни.* ***Даже България ни предлага машини в замяна на суровини.*** [подчертаването е мое – б. а.] *От всички страни изостанахме в износа на оборудване и машинно-техническа продукция. Да се увеличава добивът на нефт, газ и други суровини става все по-трудно, а заедно с това цените им падат. Няма с какво да търгуваме. Налага се да влизаме в дългове"*[221]. И тези дългове започват да се трупат и към доскорошните длъжници – страните от СИВ[222]. Тревогите за изостаналостта си и за *„експлоатацията"* в рамки на СИВ обясняват новите, по същество пазарни принципи в отношенията между СССР и останалите членове на Източния блок по време на *„перестройката"*.

В средата на 80-те години търговско-икономическите отношения в СИВ също не са в полза на СССР. Те са малко или повече центробежни в контраст на обратния процес, който тече по това време в ЕИО. Съветските ръководители сравняват СИВ и ЕИО и отчитат през 1986 г. постепенен спад в СИВ на различни показатели: на стокооборота, който бил 3 пъти по-малък от този в ЕИО; на експорта на машини вътре в двете организации – в СИВ той е 4 пъти по-малък спрямо ЕИО; на дела на производственото кооперирание – в СИВ той е 10%, а в ЕИО – 40% от търговско-икономическото кооперирание. Ето защо, съзнавайки важността на икономическите за политическите връзки, както и възможността да се променят позициите на съветската икономика в Източния блок, за да се спрат центробежните сили там, съветските представители предлагат на 43 сесия на СИВ през август 1986 г. промени с цел усилване на непосредствените производствени връзки между предприятията на страните членки. Но се оказва, че другите страни не са съгласни, особено Румъния и ГДР[223]. България не заема подобна позиция, напротив, тя подкрепя политиката на по-тясно производствено интегриране със съветски предприятия, за да има сигурни пазари[224].

Съветското ръководство се дразни и от това, че източноевропейците в СИВ се съревновават да се специализират във високотехнологични производства на база на съветските научни разработки в областта на електрониката и военно-техническите сфери, които после продават с изгода или на СССР, или на трети страни. Горбачов дава отново за пример България на заседание на Политбюро на ЦК на КПСС от 30 юли 1987 г: *„Не трябва да се дават на никого стратегически неща. А то ето България* [...] *получава ги от нас даром* [в рамките на СИВ обменът на научно-тех-

---

[221] Пак там, с. 77.

[222] Това изрично признава членът на ПБ на ЦК на КПСС и помощник на генералния секретар Георгий Шахназаров пред съветски журналисти през 14 август 1987 г. – АФГ, ф. 5, а. е. 17693, л. 11.

[223] АФГ, ф. 4, а. е. 7437, л. 15–16.

[224] По признание на самия Горбачов, направено на среща с българския министър-председател Георги Атанасов на 28 април 1987 г. в Москва. – *Вечна дружба. Секретни стенограми, публикувани от Павел Стоилов.* – В: сп. *Факел*, 2005, № 3, с. 303.

ническа документация е безвъзмезден – б. а.], *продава ги на Иран и взема за това много пари*"[225]. България от своя страна обвинява съветските заводи в некачествена електронна продукция[226].

Към тези противоречия между Кремъл и източноевропейските страни се добавят други – между европейските по-развити страни и неевропейските като Куба, Монголия и Виетнам. В средата на 80-те години тези страни са неплатежоспособни длъжници в СИВ и затова европейските членки на организацията се опитват да прехвърлят само на СССР грижата да издържа комунистическите режими в тях[227].

Така от средата на 80-те години се засилват икономическите противоречия между СССР и всички източноевропейски страни, а не само с България. Те се съчетават с огромния дял от 25% от държавния бюджет на СССР, който отива за военни разходи. Това също пречи на опитите да се решат проблемите с вътрешния и външния дефицит. Затова външнополитическите усилия на Михаил Горбачов са основно насочени към Запада и се колебаят между западноевропейските страни и САЩ в търсене на решения за намаляване на надпреварата във въоръжаването. С оглед на тази първостепенна икономическа и политическа задача новият съветски лидер не само провъзгласява мирни инициативи, но се опитва да увери подозрителните си западни партньори в своята искреност и желанието си за нов курс в съветската външна политика. Затова неслучайно предлага нов външен министър – Едуард Шеварднадзе, като отпраща на почетната длъжност председател на Президиума на Върховния съвет на СССР (президент) дългогодишния министър на външните работи Андрей Горимко, наричан в дипломатическите среди „Мистър „Нет". Москва подкрепя и новото правителство за национално помирение на Наджибула в Афганистан през май 1986 г., дошло на смяна на комунистическото правителство на Бабрак Кармал. Това е символичен знак, че ще се оттегли от Афганистан.

В стремежа си да спечели доверието на своите западноевропейски и задокеански противници, Москва залага и на *„равноправните отношения с източноевропейските партньори"*. С този нов подход Москва иска не само да демонстрира нов курс в международните отношения, но и да не се приписват негативите в социалистическите страни, които са в криза, на СССР или неговото вмешателство. Както споделя Горбачов по-късно, съветското ръководство добре разбирало, че лакмусът за оценка на неговите истински намерения в международните отношения, на неговата искреност в предложенията за разоръжаване, ще бъде съдържанието и характера на връзките между СССР и останалите страни от Източния блок[228]. Но съветското виждане за тези *„равноправни"* отношения включва както принципа *„сиренето е с пари"*, т.е. отказ от икономическото толериране на източноевропейските си съюзници и въвеждане на пазарни принципи, така и изискването да се следва плътно съветската външна политика. А това ще задълбочи противоречията и центробежните тенденции в Източ-

---

[225] *В Политбюро ЦК КПСС*, с. 214–215.

[226] Боев, Ив. *На крачка зад държавния глава. Записки на преводача (1979–1990)*, с. 251.

[227] *В Политбюро ЦК КПСС*, с. 81.

[228] Горбачов, М. С. *Понять перестройку*, с. 33.

ния блок, защото всички страни използват съветската икономическа помощ, за да се индустриализират и модернизират. Превръщането на тази помощ в чисто пазарни взаимоотношения ще застрашава следвания в икономиката път, ще обезсмисля и следването на политическия курс на Кремъл.

На работна среща на ръководителите на комунистическите партии на страните членки на ОВД на 10–11 ноември 1986 г. в Москва съветското ръководство очертава вижданията си за характера на отношенията със социалистическите страни. То провъзгласява: *„желание последователно да се градят политическите отношения между братските страни на основата на принципите на равенство и взаимна отговорност, това е стремеж да се установяват икономически отношения на взаимоизгодна основа и взаимопомощ, в международните отношения да се действа, като се съчетават инициативата на всеки със съгласуваната линия на всички, в идеологическото сътрудничество на преден план да излезе обменът на опит и съвместно обобщаване на опита и накрая, извънредно значение има признаването на това, че висш съдия на опита на социалистическите страни се явява не някой образец, а практиката за укрепване на социализма на дело"*[229]. В този цитат може да се прочете желанието за равнопоставеност между страните, но тя е подчинена на познатата идеологическа цел – укрепването на социализма. А това означава и запазване на познатото и използвано многократно право само Кремъл да определя кое служи на социализма в зависимост от това дали подпомага съветските геополитически цели.

Тези постановки са посрещнати с всеобщо одобрение от 10 участника в срещата. Всички те добре разбират тясната връзка между подкрепата на Москва и тяхното лично и партийно оставане на власт. Но Горбачов ги гледа с подозрение, свързва ги със старата съветска висша номенклатура, която е нарочена за основен виновник за кризата на системата и на влошените отношения със Запада и която той постепенно отстранява. Затова Горбачов се съгласява с мнението на полския министър-председател и първи секретар на Политбюро на ЦК на ПОРП Войчех Ярузелски, изказано на четири очи след срещата в Москва през ноември 1986 г. на ръководителите на социалистически страни: *„Гледам колегите – нищо няма да се получи от тях. Чаушеску нищо няма да направи. А другите просто няма да могат: стари, изостанали"*[230].

„Стар" да, но *„изостанал"* за Живков трудно може да се каже. Не случайно на XXVII конгрес на КПСС (25 февруари – 6 март 1986 г.) той произнася реч, завършила с призива *„Так держать братушки!"* [*„Само така, братчета!"* – пр. а.], която взривява аудиторията[231]. Там той се среща отново с М. Горбачов. Макар да не се знае какво са си говорили двамата лидери, тя е изтъквана като доказателството, че Живков е подкрепян от Кремъл, загдето продължава политиката на образцовата българо-съветска дружба[232].

---

[229] АФГ, ф. 5, а. е. 17693, л. 10.

[230] *В Политбюро ЦК КПСС*, с. 107.

[231] Яхиел, Н. *Тодор Живков и личната власт*, с. 315.

[232] *XIII конгрес на БКП. 2–5 април 1986, Доклади и решения*, С.: *Партиздат*, 1986, с. 6, 321.

М. Горбачов все още не може да си позволи открито да изрази своето отношение към Живков. Затова много по-опасно за българския лидер е изказаното неофициално, но директно: *„приятелството е приятелство, но сиренето е с пари"*. Това е предвестникът на новите отношения в икономиката между България като част от Източния блок и СССР в реформената акция, която подхваща Москва в средата на 80-те години и която силно затруднява българските управляващи в усилията им да следват нейните изисквания. В своята политика за модернизация Тодор Живков винаги е разчитал на СССР като преференциален източник на ресурси, пазари и стабилност срещу политическа вярност. Но в средата на 80-те години нещата са се променили. Новият подход на Кремъл към доскорошния си предан съюзник, както впрочем и към останалите страни от СИВ, поставя пред управляващите и най-вече пред Тодор Живков много тесни рамки за маневриране. България е твърде свързана със съветската икономика, тя е в икономическа и международна изолация, гледана е с недобро око като прекалено верен съюзник на Москва, а същевременно именно Москва в този труден период я оставя без традиционната икономическа подкрепа. А както показа анализът, модернизацията на икономиката в началото на 80-те години с въвеждането на последните постижения на науката и техниката е трудна в условията на конфронтация, а с отпускането на пазарните механизми е болезнена за обществото. Т. Живков търси изход от ситуацията, който ще му спечи отрицателното отношение на съветските перестройчици, които наричат действията му *„източно коварство"* и *„двойна игра"*[233].

4. Живковото преустройство (1985–1986 г.)

Българският партиен лидер реагира на новото предизвикателство като балансира между декларации за политическа и икономическа вярност към Москва и политиката на технологично обновяване на икономиката, като използва всички възможности за достъп до западните пазари, инвестиции и технологии. С други думи, той продължава да лавира между *„Сцила"* (високоразвития Запад) и *„Харибда"* (СССР)[234]. Така образно Искра Баева определя дилемата на Живков в усилията му да модернизира икономиката в условията на *„перестройката"*[235]. Г. Никова ще конкретизира тази дилема в контекста на историческата традиция на България като *„Отново между Германия и Русия"*[236].

---

[233] Медведев, В. *Распад. Как он назревал в „мировой системе социализма"*, Москва, 1994, с. 48–49.

[234] Сцила и Харибда са наименования на древногръцки морски чудовища, а по-късно – на две противоположни страни на Месинския пролив, близко разположени една срещу друга. Едната била плитчина, а другата – водовъртеж. Те представлявали неизбежна заплаха за преминаващите моряци, които, избягвайки Харибда, трябвало да преминат близо до Сцила и обратно. Изразът се използва като идиоматичен, близък по значение на „между чука и наковалнята".

[235] Баева, И. *Между Сцила и Харибда: Тодор Живков при последната си среща с Горбачов.* – В: *Ново време*, 2007, № 11, с. 101–112.

[236] Никова, Г. *Вновь между Германией и СССР: Болгария в 70-е–начале 90-х годов XX века.* – В: *Россия – Болгария: векторы взаимоопонимания. XVIII–XXI вв.* М., 2010, с. 557–574.

Същевременно Живков се опитва да бъде източникът на промените, за да се презастрахова от евентуални опити на новото съветско ръководство да го смени с някой друг на поста, а и да отговори на очакванията за промени на българското общество. Затова внушава, че преустройството в България е започнало още от Априлския пленум 1956 г., когато той поема управлението на БКП и на страната. Така е построен и отчетният доклад на XIII конгрес на БКП, в който сравненията по различни показатели и раздели са направени за времето 1956 г. и 1985 г., а не само каквато е нормалната практика – за предишния петгодишен период. Самият конгрес е проведен на същите дати като знаменития пленум – 2–5 април, но тридесет години по-късно. Във всички следващи партийни документи неизменно ще присъства Априлският пленум 1956 г. като жалон и година за сравнение.

4.1. Идеите за *перестройката* в България

Живков, както винаги дотогава, живо се интересува от идеите, които витаят в Кремъл, в съветските научни и политически среди[237]. И по време на *„перестройката"* търси начини да научава за най-новите идеи на съветските партийни идеолози. Съветските учени, които стоят в основата на идеите на *„перестройката"*, минават за дисиденти в теоретичните среди, бидейки известни с нестандартни за тогавашната съветска икономическа мисъл идеи или с критика срещу политиката, защитавана от съветския Държавен комитет за планиране – символ на бюрократичния, планово-централизиран характер на системата. Това са икономисти, социолози и хуманитаристи, сред които личат имената на академиците А. Г. Аганбегян, О. Т. Богомолов, Л. И. Абалкин, Т. И. Заславская, Н. Я. Петраков, С. А. Ситарян и др. от различни научни академични институти, които Горбачов привлича, след като става генерален секретар. Те формират неформален мозъчен тръст за реформаторите в ЦК на КПСС и лично за генералния секретар. Но по политико-идеологически причини усилията на съветските учени са концентрирани върху критиката на съветската теория и практика. Най-много, до което те могат да стигнат, са идеите на НЕП и на *„пазарния социализъм"* на меншевиките (десните социалдемократи в Русия), както става и по време на реформите през 60-те години. Същото ще се наблюдава и по време на *„перестройката"*. С поредната вълна на *„десталинизация"* от началото на 1988 г. във връзка с комисията на Ал. Яковлев в либералната, опозиционна преса – сп. „Огоньок", в. „Московские новости" ще се появяват статии, реабилитиращи водачите на меншевиките като Юлий Мартов (1873–1923) и др.[238]

А когато към това се прибави и личният интерес на учените, съветвайки новия човек в Кремъл, да постигат професионални, а и политически позиции, както от-

---

[237] Неговият зет Иван Славков в своите късни спомени разказва, че когато се върнал от курса на обучение във Висшата партийна школа в Москва, първата работа на Живков *„беше да ме попита нося ли литература или записки! Викам: Обиждаш ме* [...] *– това за нас е минал етап, отдавна!* [...] *Но първата му работа беше да ме попита!"* – В: Славков, И. *Батето*, записал и обработил Георги Гълов. Т. 2. С., 2010, с. 155.

[238] Барсенков, А. С., Вдовин, А. И. *История России 1917–2004*, с. 589.

белязва Петер Рутланд, става съвсем разбираемо, че съветниците или както ги нарича той *„адвокатите"* на реформите от съветския академичен елит не са в състояние да съветват Горбачов нещо друго извън рамките на идейно-политическите спорове за историята на СССР. Разбира се, те се обръщат и към опитите за реформи в другите социалистически страни. Но в техните оценки винаги присъства не само чистият икономически анализ, а и неговото политико-идеологическото значение. Този политико-идеологически подход – прав е обявеният и/или изявил се като реформатор учен, а не неговият консервативен опонент, независимо от аргументите им, отбелязва Петер Рутланд по отношение на икономическите спорове за съветската икономика по време на *„перестройката"*[239].

Подобно признание правят авторите на голямото тритомно изследване на историята за Централна и Източна Европа през втората половина на XX век от Института за международни икономически и политоложки изследвания към РАН. Това е всъщност бившият Институт по икономика на световната социалистическа система (ИИССС), който е едни от генераторите на идеите за реформи. Та пишейки за оценките на ИИССС, които той изпращал до ЦК на КПСС и в Държавния комитет за планиране на СССР за унгарските реформи от 60–80-те години, най-напреднали по това време в пазарната си ориентация в целия социалистически лагер, постфактум представителите на този институт си признават: *„За съветските икономисти отношението към опита на Унгария през 60–80-те години никога не беше чисто научен, икономически проблем, то неизбежно се превръщаше в политико-идеологически проблем"*. Според учените Унгария е била най-близо до такава система, която те смятали, че съчетава *„плана и пазара"* в противовес на бюрократизирания съветски модел, който пък бил защитаван от висшите партийни и държавни чиновници. Затова *„ИИССС, известен като Института на Богомолов, се изявяваше като активен защитник и пропагандатор на унгарската реформа"*[240].

За изработване на своите идеи за преустройство Живков кани във Варна и в София редица изтъкнати съветници на Горбачов като например акад. Абел Г. Аганбегян, един от архитектите на икономическата *„перестройка"*, чуждестранен член на БАН от 1986 г.,[241] акад. Георгий А. Арбатов, специалист по САЩ и съветник на Л. Брежнев, М. Гробачов, Борис Елцин, близък приятел на Ю. Андропов[242] и др. Това признава личният преводач на Живков – Иван Боев. Той твърди, че Живков прив-

---

[239] Rutland, P. *The Dynamics of the Soviet Economic Mechanism: Insights from reform debates, 1977–1987.* – In: *Political Implications of Economic Reform in Communist Systems.* Ed. by D. L. Bahry and J. C. Moses, 1990, p. 71.

[240] *Центрально-Восточнная Европа во второй половине XX века.* Т. 2, с. 400.

[241] https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D0%B1%D0%B5%D0%B3%D1%8F%D0%BD,_%D0%90%D0%B1%D0%B5%D0%BB_%D0%93%D0%B5%D0%B7%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%87 (последен достъп на 16 януари 2014).

[242] https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D1%80%D0%B1%D0%B0%D1%82%D0%BE%D0%B2,_%D0%93%D0%B5%D0%BE%D1%80%D0%B3%D0%B8%D0%B9_%D0%90%D1%80%D0%BA%D0%B0%D0%B4%D1%8C%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%87 (последен достъп на 16 януари 2014)

личал експерти, включително и водещи съветски учени, от които черпел модерни идеи при формулирането на редица важни документи[243]. Този начин на действие дразни Кремъл, защото там смятат, че заимствайки идеите на съветските реформатори, които бързал да внедри като свои, Живков си позволявал винаги да е на половин крачка пред Съветския съюз и другите страни. Според обкръжението на Горбачов така българският лидер демонстрирал единство със СССР, показвал своята напредничавост и същевременно водел своя собствена игра за отваряне към Запада. Вадим Медведев, един от най-близките съратници на Горбачов, отговорящ в ЦК на КПСС за социалистическите страни, твърди: *„неговата* [на Живков – б. а.] *истинска страст, начин да си удовлетворява амбициите бе станало съставянето на обширни, многословни тезиси и други „теоретични документи". Това бе еклектична смес на части от съвременни теории, наивни доморасли разсъждения, високопарни декларации. Върху всички тях лежеше печатът на провинциализма, теоретическите напъни, примитивизма."* Нещо повече, Медведев се дразни, че този маниер на Живков давал основание на западните политици и наблюдатели да обвиняват СССР, че съзнателно използва България като опитно поле за своите реформи[244]. Горбачов като че е по-благосклонен към Живков. Съветският лидер признава, че Живков искрено се вълнувал от съдбата на социализма и затова *„в последните години често се уединяваше в своята вила и с най-близкото си обкръжение изготвяше записки до своето Политбюро, някои от които изпращаше и на мен. Основният смисъл на тези документи беше, че социализмът губи икономическата надпревара с капитализма, което налага сериозни промени в икономическата основа на социализма"*[245].

Освен че Живков следи и черпи от първоизточника сведения за развитието на *„перестройката"*, той прави и важни промени в съветническия си апарат, след като се връща от XXVII конгрес. През пролетта на 1986 г. вместо предания му, но вече изхабен като политик, а и останал без висше образование, Милко Балев, той назначава за началник на кабинета си споменатия вече проф. Никола Стефанов. Проф. Н. Стефанов участва активно в редица теоретични разработки за Живков, затрупвайки го със справки и идеи. Именно такъв човек му трябва на Живков по време на перестройката – да *„генерира идеи"*, когато съветският му колега се обгражда от бивши *„дисиденти"* от научните среди и те предлагат *„нови"* интерпретации на проблемите на обществото. Проф. Н. Стефанов е един от теоретиците на политиката за научно-технически прогрес в България[246]. А това също вероятно е предопределило предпочитанията на Живков към него.

Други негови най-близки помощници са *„пазарниците"* от 60-те години като споменатия доц. Емил Христов и проф. Давид Давидов. През март 1986 г. Гриша Фи-

---

[243] Боев, Ив. *На крачка зад държавния глава. Записки на преводача (1979–1990)*, с. 248.

[244] Медведев, В. *Распад...*, с. 47–48. По-подборно у Марчева, И. *За субективния фактор в българо-съветските отношения по време на „перестройката"(1985–1989).* – В: *България и Русия между признателността и прагматизма*, С., 2008, с. 702–704.

[245] Горбачов, М. *Жизнь и реформы*, кн. 2, Москва, 1995, с. 368.

[246] Яхиел, Н. *Тодор Живков и личната власт*, с. 318–319.

липов бива сменен като министър-председател от историка Георги Атанасов. На него Живков обявил, че разчита да внесе *„партиен стил"* в работата на новото правителство[247]. Това обяснение в момент, когато буксува икономиката, по-скоро говори, че с отстраняването на икономиста Филипов, старият лидер цели да демонстрира пред Кремъл промени, а същевременно си запазва монопола в определяне на икономическата политика. Гр. Филипов обаче като член на Политбюро, секретар на ЦК и председател на комисията към Политбюро по социално-икономическите проблеми продължава да следи стопанското развитие, тъй като се занимава с кадровите въпроси.

Т. Живков се ориентира при обмисляне на ходовете за преустройство и към следващата генерация технократи, които напомнят западноевропейските менажери, но в мащаба на цели отрасли. Сред тях е инж. Стоян Марков (р. 1942), старши научен сътрудник в Научно-изследователския институт по приборостроене и автоматизация към БАН, от 1979 г. е отговарящ за отдел „Промишленост и транспорт" на ЦК, кандидат-член на Политбюро (1986–1988), първи зам.-председател на Държавния комитет за наука и технически прогрес (1984), първи зам.-министър на машиностроенето с ранг на министър (1984–1985), първи зам.-министър-председател и председател на Държавния комитет за изследвания и технологии (1986–1987), председател на Комитета по качество (1987–1990)[248].

Друг такъв технократ, който става политик, е инж. Стоян Овчаров (р. 1942 г.). След като завършва Московския институт по транспорт, той започва кариерата си през 1967 г. като инженер в Електронноизчислителния център на Министерството на транспорта, става ръководител на Научния център за транспортна кибернетика и комплексни транспортни проблеми към Министерството на транспорта. През 1983–1986 г. е първи зам.-председател на Държавния комитет за наука и технически прогрес, 1986–1987 г. е секретар на партийно-държавната комисия по научно-техническа политика при ЦК на БКП, за да достигне до поста министър на суперминистреството на икономиката и планирането 1987–1989 г. Достига и до кандидат-член на ПБ през 1988–1989 г.[249]

Трети млад инженер, когото Живков подготвя дори за бъдещ министър-председател, за да замести Георги Атанасов, е неговият земляк, инж. Петко Данчев (р. 1949)[250]. Данчев е от 1979 г. директор на Стопанския химически комбинат в Ботевград, става последователно председател на СО „Биотехника", Пловдив (1986), председател на Асоциация „Биотехническа и химическа промишленост" (1987–1989) и зам.-председател на МС от 4 юли до 17 ноември 1989 г.[251]

---

[247] Пак там, с. 326.

[248] Ташев,Т. *Министрите на България 1879–1999*, с. 281–282.

[249] Ст. Овчаров е един от малцината ефективно осъдени след 1989 г. – през 1992 г. на 8 години затвор, но не за провежданата научно-техническа и икономическа политика, а за отпускане на компенсации за наследници-сираци на загинали партизани. С указ от 27 декември 1995 г. президентът Желю Желев го помилва. – Ташев, Т. *Министрите на България 1879–1999*, с. 329–330.

[250] Не случайно Данчев расте и в партийната йерархия. През 1986–1988 г. е кандидат-член на ЦК, от 1988–1990 г. – кандидат-член на ПБ. Като човек на Живков през 1990 г. е изключен от БСП. – Ташев, Т. *Министрите на България 1879–1999*, с. 141.

[251] Яхиел, Н. *Тодор Живков и личната власт*, с. 326–327.

Живков продължава да подкрепя и инж. Огнян Дойнов до фаталния пленум през декември 1988 г.

Подобно на технократите от 60-те и 70-те години, тези от 80-те са изцяло продукт на социалистическата система, идват в партийната йерархия след постижения в научната и стопанската си дейност в най-новите сфери на икономиката, направени по време на разведряването през 60-те и 70-те години, затова и са още по-отворени за новостите от Запад. Фактът, че Живков продължава да се обгражда с технократи, обяснява защо той, за разлика от Горбачов, почти до края на своето управление, се опитва да обоснове промените като необходими за достигане на Запада и затова набляга на ориентацията към НТР и западните технологии.

4.2. *Да яхнем научно-техническата революция*

При откриването на XIII конгрес на БКП на 2 април 1986 г. Т. Живков определя задачата на развитието като *„по-голяма решимост* [...] *за да изведем България в челните редици на човешкия прогрес"*[252]. Това може да стане като се извърши прокламираната за кой ли път вече *„научно-техническа революция"*. Новото е, че целта става средство, а средството – цел: *„За нас въпросът днес стои така: да осъществим научно-техническата революция – значи да изградим развито социалистическо общество; да изградим развито социалистическо общество значи да осъществим научно-техническата революция"*[253]. Това е видяно като *„изработване на единна стратегия за технологично превъоръжаване и за социално-икономическо развитие на България през 9-та петилетка и до края на 2000"*[254]. Това желание за сливане на целта и средството за постигането ѝ Живков в типичен за него стил изразява с призива си *„да яхнем"* научно-техническата революция. Във встъпителното си слово на XIII конгрес той пояснява. *„Нужно е образно казано, като нация, като страна „да яхнем" НТР, да се опрем на нейните вътрешни закономерности, да дадем пълен простор на обективните и субективния фактори за нейното разгръщане!"*[255].

Техническото и технологичното обновление винаги са била водеща линия в стопанската политика на БКП, но поради вътрешни и външни обстоятелства тя не винаги е била най-ефективна. В тая връзка не без значение е технологичното обвързване със СССР. Сега, с оглед новата задача на Кремъл за сцеплението между страните членки и СССР, а и предвид международната конфронтация и известна изолация на страната, отново се подчертава, че *„нашата линия в научното и технологичното развитие трябва да бъде линия на все по-тясно свързване с научно-техническия фронт на СССР. И тук трябва да търсим такива форми на сътрудничество и интеграция, каквито вече създаваме в промишлеността"*[256].

---

[252] *XIII конгрес на БКП, 2–5 април 1986, Доклади и решения*, С., 1986, с. 6.

[253] Пак там, с. 11.

[254] Пак там, с. 14.

[255] Пак там, с. 12.

[256] Пак там, с. 14.

Както винаги дотогава, техническото и технологичното превъоръжаване се мисли в модернизационната парадигма – за ускорената индустриализация, за реалната икономика. Така е и основната икономическа задача за следващите пет години, очертана на XIII конгрес: *„да се преустрои материално-техническата база на страната на качествено ново равнище в съответствие с челните постижения на НТР"*[257]. Затова се откроява отново ***„ролята на машиностроенето*** [така е в текста] *като основен носител на съвременния научно-технически прогрес"*. И сякаш между другото Живков, след като споменава *„Да продължи линията на устойчиво развитие на химическата промишленост"*, изрича следните важни фрази: *„Предстои усвояването на мощностите на тежкото машиностроене. Всяко протакане тук води до огромни загуби"*[258]. Тези думи се отнасят до завода за тежко машиностроене, който е предмет на дълги преговори с японската фирма „КОБЕ СТИЛ", и който трябва да бъде пуснат в чест на XIII конгрес. Това става на 4 юни 1986 г.[259] Тази неподреденост в текста е привидна. Тя отразява тактиката на Живков да използва и усъвършенства отношенията със СССР и да следва политиката за индустриализация, без да изпуска всякакви възможности да се модернизира икономиката по западни технологии. Историята на изграждането на Завода за тежко машиностроене в Радомир, построен и оборудван с японски технологии, всъщност е много добра илюстрация на политиката на Живков за преустройство на икономиката между Изтока и Запада и може да послужи за епитафия на опита да се *„яхне НТР"*, когато *„сиренето става с пари"* в Източния блок.

Идеологът на изграждането на такъв уникален за СИВ завод от японците е Огнян Дойнов. Той изхожда от проблемите в СИВ по отношение на тежкото машиностроене. От средата на 70-те години в общността се наблюдава дефицит на продукти на тежкото машиностроене и България започва да получава откази за оборудване и резервни части за много от съществуващите си заводи. От своя страна тя е задължена да произвежда и изнася за страните членки определени видове машиностроителна продукция в замяна на подобна такава, необходима за функционирането и поддръжката на изградените заводи в химическата, енергетическата и металургичната промишленост. Ето защо българското държавно и партийно ръководство взема решение да се изгради завод, специализиран за търсената скъпа номенклатура. Това е заводът в местността Червена могила край Радомир. За него през 1982 г. е подписана междуправителствена спогодба за кооперане със съветския машиностроителен гигант Южноуралски машиностроителен комбинат. Но запознати със състоянието на съветските технологии като дългогодишния председател на Комитета за наука и технически прогрес (1962,1971–1976, 1976–1984), а и посланик в Япония (1967–1971) Начо Папазов още тогава предупреждава за тяхната изостаналост и в резултат – за бъдещи проблеми[260].

---

[257] Пак там, с. 190.

[258] Пак там, с. 15.

[259] Кандиларов, Е. *България и Япония от Студената война към XXI век*, с. 266–270.

[260] Виж по-подробно: Калинова, Евг. *Третият опит за „16-та република"* (под печат) бел. 71 и 73.

Имайки предвид това, като убеден технократ, запознат с възможностите на японските фирми, ползващ се с пълната подкрепа на Т. Живков, О. Дойнов настоява заводът за нестандартно оборудване да бъде изграден със западните технологии. Обявява се търг и сред осемте оферти най-високо е оценена тази на японската фирма „Кобе стил". Това се дължи и на факта, че освен доставка на основното оборудване, офертата предвижда обучение на български специалисти за усвояване на работата с японската техника както в страната, така и в Япония. Но се оказва, че заводът поглъща големи валутни средства – 200 млн. долара, а продукцията му, предназначена за пазарите на СИВ, няма такава валутна възвращаемост. Отделно се чувства недостиг на обучени български кадри. Вече се посочи, че големите му размери предизвикват въпроси за целесъобразността му у главния съветски плановик Н. Байбаков. Неговият български колега Ст. Бонев също не възприема изграждането на такъв гигант на тежкото машиностроене като подходящо за българските условия[261]. За да спаси своето дело, Дойнов се налага и се провежда втори търг в началото на 1987 г. за кооперане на завода със западна фирма, така че част от продукцията да се реализира на западните пазари. И отново печели японската фирма „Кобе Стил". На 9 април 1987 г. е сключен договор между Радомирския завод и японската фирма, който предвижда японските менажери да поемат управлението на завода за 5 години, като 35% от продукцията пласират на западните пазари. Японските специалисти трябва да обучат на място работниците на високотехнологичните машини. Но въпреки че вторият договор, подписан от българска страна, е пратен по пощата до Япония, той не влиза в сила. Българските власти са принудени да го анулират почти веднага. И ако О. Дойнов свързва краха на своето начинание с интригите на Андрей Луканов, а повечето му помощници, както и изследователи – със завистта на съветските стопански дейци, че България притежава уникален завод, че той осигурява икономическа независимост в машиностроенето от СССР[262], струва ми се, че има още нещо, което се изпуска. А това е, че производството на машиностроителния гигант в Радомир, както и подобните нему в Русе и Хасково, е предназначено основно за съветските заводи. Да се очаква цялата им продукцията да се пласира извън пазарите в СИВ и в СССР е илюзия. Дойнов разчитал, че фирмата „Кобе стил" има подобни мощности в Япония и Мексико и ако се кооперира с останалите, първата такава мощност в Европа – Радомирския завод, щели да се получат много високи резултати[263]. Целият въпрос е от къде ще се получат тези резултати? От пазарите в Латинска Америка или Азия – обекти за пласмент на съществуващите вече подобни мощности и то в момент, когато страните там също се индустриализират и следователно провеждат вносзаместваща политика? От все по-затварящия се пазар на ЕИО, вървящ към митнически съюз, до който нито България, нито Япония имат широк достъп? Или прицелът е така или иначе Източна Европа и най-вече СССР? Самият Дойнов признава, че ангажиментът на българската страна е бил *„да продаваме основна част от продукцията на социалистическия пазар и в България"*[264].

---

[261] Бонев, Ст. *Времето, в което живях и хората, с които работих*, с. 242–243.

[262] Кандиларов, Е. *България и Япония...*, с. 265–274; Дойнов, О. *Спомени*, с. 236–248.

[263] Пак там, с. 239.

[264] Пак там, с. 239.

Именно тук се крие основният проблем в развитието на НТР и ориентирането на страната към западните технологии. Големият обем на износа е за социалистическия пазар, така че внедрените по западен образец мощности във водещи отрасли на модернизацията като електроника, машиностроене, химическа и биотехническа промишленост реализират загуби, защото осъществяват конвертиране на щатски долари в рубли. Така например през 1988 г. електрониката при близо 60 млн. долара приходи има валутни разходи за около 180 млн. долара; транспортното машиностроене има нулево салдо – приходи и разходи за около 47 млн. долара, а химическата и биотехнологическата промишленост, въпреки износа на продукти от първичната обработка на нефта, има отрицателно търговско салдо от 3 млн. долара[265].

И ако оставим настрана въпроса с платежоспособността на социалистическия пазар в конвертируема валута, то има и един още по-сложен момент. Той е посочен от съветския министър-председател Николай Рижков на българския посланик Георги Панков (от 1986 до 1991 г.) по време на прием в Москва. Както си спомня Панков, тогава Рижков го помолил да предаде на Т. Живков, че *„ние в радомирския завод изработваме поръчки на военната промишленост, а вие искате да пуснете японците в завода, дори в управлението му. Това е недопустимо"*[266]. Това възражение на съветския премиер е цитирано от Евг. Кандиларов в потока на отрицателните изказвания на съветски стопански и политически дейци срещу завода и обвързването със западни фирми, но без да му се отдаде нужното значение[267]. А то според мен е доста съществено. Все пак страната е член на ОВД в условията на конфронтация и заплаха за *„междузвездни войни"*. А военната техника е изключително важна и приоритетна в противопоставянето между ОВД и НАТО. Тя е *„светая светих"*, гордостта на съветската икономика и главно оръжие на съветската външна политика, за да бъдат допуснати до нея *„вражески мениджери"*. Япония е най-преданият американски съюзник в Азия. Оставям настрана подписаното споразумение от 1982 г. заводът да се кооперира със съветски такъв срещу обещания от съветска страна за дългосрочни доставки на газ и нефт, макар и в намален обем. А с японска техника, комбинатът не би могъл да се кооперира със съветско предприятие.

Т. Живков реагира съвсем адекватно и след като получава грамата от Панков, веднага спира договора с японците. Нещо повече, по време на официалното посещение на българския министър-председател Георги Атанасов в Москва от 27–28 април 1987 г. по настояване на съветската страна е подписан нов договор за създаване на съвместно обединение между Стопанско обединение „Тежко машиностроене" – Радомир и Новокраматорския машиностроителен завод с местоположение на обединението гр. Краматорск, СССР, което до края на първото полугодие да подготви предложения за сътрудничество в областта на производството на нови материали и свърхточни металообработващи машини.

---

[265] ЦДА, ф. 1Б, оп. 100, а. е. 11, л. 13.

[266] Дойнов, *Спомени* с. 242.

[267] Кандиларов, Е. *България и Япония*, с. 269, бел. 129.

Този договор е сключен на фона на критиките на съветския премиер Николай Рижков за зависимостта на българското стопанство от западни технологии и на фона на предложенията му за ускоряване на създаването на смесени българо-съветски предприятия и организации. Те стават обект на разговори и договорености между двамата министър-председатели на срещата в Москва. Оказва се, че спънките за пряко производствено кооперирание идват от ценовите различия, от несъгласуване на валутните курсове, от неизясняване на важните въпроси за използване на съвместните фондове, за разпределението на печалбата, валутните постъпления, кредитирането. Взема се решение тези въпроси да бъдат разработени от компетентните органи под контрола на междуправителствената комисия до края на 1987 г.[26] А всички тези проблеми говорят, че неясностите в прякото кооперирание между двете страни и ще затормозява икономическото им развитие.

Скоро този завод ще стане повод да се отправят и обвинения от страна на М. Горбачов срещу Живков, че иска да превърне България в *мини-Япония*. Всичко това свидетелства, че българските стопански и политически дейци не са отчели правилно подводните камъни на твърде плътното обвързване със СССР, имащи икономически, политически и военни измерения, търсейки кооперирание и технологично обновление със Запада. Затова и заводът в Радомир се оказва неудачна и загробваща инвестиция.

Съветските специалисти съвсем естествено не успяват да съдействат за усвояване на японските технологии, които са им непознати. Както си спомня саркастично Дойнов, съветският министър на тежкото и транспортно машиностроене С. А. Афанасиев пръв от многото съветски делегации идва в Радомир: *„Три дни с работно облекло той лично се завира под машините, цъка с език и накрая каза, че такъв завод не е виждал през живота си"*[269].

На 12 декември 1988 г. Живков се разделя с най-омразния човек на Кремъл в българското висше политическо и държавно ръководство, човекът, най-тясно свързан с политиката за отваряне към Запада и за изграждането на завода за тежко машиностроене по японски технологии – Огнян Дойнов[270]. За свой пръв икономически съветник Живков привлича Андрей Луканов, въпреки недоверието си към него, но в угода на Кремъл. Ала този ход не спасява проекта. Заводът, предназначен да работи с печалба, само през 1989 г. е на дотации в размер от 40 млн. лв. След 1989 г. заводът е разделен на няколко предприятия, част от продукцията продава в България, в западни страни, а чрез западни фирми – и в Русия, твърди бившият директор на завода от 1988 до 1990 г. Максим Клейтман[271]. Но японската фирма не се връща в България, не е потърсен и друг западен инвеститор след промените,

---

[268] ЦДА, ф. 136, оп. 80, а. е. 265, л. 21–24.

[269] Дойнов, О. *Спомени*, с. 243.

[270] Дойнов от юни 1989 г. е изпратен посланик в Кралство Норвегия и Исландия. На този пост остава до началото на 1990 г. Обвинен по делото № 3 за помощи за Третия свят. Затова не се връща в България и до края на живота си през 2000 г. живее във Виена. – В: Кандиларов, Е. *България и Япония*, с. 274, бел. 147.

[271] Дойнов, О. *Спомени*, с. 247.

така че пропадат надеждите страната да изнася високотехнологично производство на международните пазари[272].

Историята на радомирския завод показва, че между *„Сцила"* и *„Харибда"* се откриват както много примамливи хоризонти, така и много подводни камъни. Новите технологии, главно от високоразвития Запад, издигат технологичното ниво на българската икономика, но се реализират на пазарите в СИВ и най-вече на СССР. А това означава, че придобитите срещу твърда валута мощности продават своята продукция в неконвертируема валута – преводната рубла. Всъщност това показва известната самоцелност на политиката за НТР – най-големите ѝ постижения така или иначе се реализират на неконкурентен пазар.

Друг проблем се оказва обстоятелството, че *„яхването на НТР"* чрез внедряване на западните технологии става *„отгоре"*, докато местните кадри съвсем не се чувстват подготвени и убедени в прилагането им. Партийно-държавните програми за обновление, които твърде често се лансират и сменят, не се възприемат сред низовите ръководни кадри така безрезервно, както прави това висшето партийно и държавно ръководство. Социологическото проучване на научно-техническата ценностна ориентация на ръководни партийни кадри (184 партийни секретари от промишлените предприятия и 84 инструктори на общински и районни комитети на партията), проведено от АОНСУ през 1987 г., доказва това. Макар и на *езоповския* език на официалната социология, тогава се констатира, че 95,33% от анкетираните приемат, че промените в научно-техническата политика и в нормативните актове се внасят *„несръчно"* и затова ръководителите по места не са в състояние да се ориентират най-точно в *„съответната социална ситуация"*. Честите промени не осигуряват стабилност в управлението на икономическите, политическите и социалните процеси според 73,35% от анкетираните. Бързото въвеждане на дадена промяна не винаги е атестат за добри крайни резултати. А 63,34% отказват да възприемат налаганото отгоре разбиране, че когато една промяна среща съпротива, виновни и допуснали грешки са тези, които я въвеждат, т.е. местните кадри по места. Според 75,58% от анкетираните по-бавното въвеждане на промяната среща по-малка съпротива. Същевременно те намират за правилно, че по-голяма част от промените трябва да започват отгоре и така всъщност подкрепят съществуващата ситуация на силното участие на центъра в определяне на научно-техническата политика [273].

Трети проблем при внедряването на НТР чрез копиране на развития Запад е, че значителна част от закупеното оборудване и технологии могат да работят само с вносни суровини, материали и елементи. Такива инвестиции пораждат нови валутни разходи, а редица производства се поставят в зависимост от вноса на суровини, материали и елементи[274]. През 1985 г. търговският и платежният дефицит

---

[272] Христов, Хр. *Тайните фалити на комунизма*, с. 129–148.

[273] Симеонов, С. *Научно-техническата ценностна ориентация на ръководните партийни кадри.* – В: *Проблеми на ефективното използване на изчислителната техника в партийната работа.* Доклади и съобщения. Част I. С., май 1987. Изд. ЕИЦ при ЦК на БКП, за служебно ползване, с. 246–247.

[274] ЦДА, ф. 1Б, оп. 100, а. е. 76, л. 8.

на страната стават пасивни, непрекъснато намалява делът на българския износ за развитите капиталистически страни, като през 1986–1989 г. отрицателното валутно салдо достига 6465, 5 млн. долара. Докато вносът от там расте и винаги е в съотношение 2,5:1 спрямо износа. Страната обаче не може да излезе на международния пазар с конкуретноспособна продукция и да осигури валутни постъпления за погасяване на задълженията. Така през 1988 г. основните пера на българския износ за капиталистическия пазар с обем над 1 млн. долара продължават да се формират от износ на нефтопродукти, получени при първична преработка на съветски нефт[275]. Така се вижда ясно голямата зависимост от съветските доставки, които през втората половина на 80-те години непрекъснато намаляват.

Лошото е, че от втората половина на 80-те години приходите от конвертируема валута от търговията с развиващите се страни престават да уравновесяват дефицита на търговия баланс със западните страни. До 1986 г. този канал действа, но след това бързо пресъхва. Повечето от тези страни, включително Ирак, Либия, Иран и Алжир, както и Сирия, Етиопия,Нигерия, Ангола, Зимбабве, Мозамбик и др., преживяват смяна на режими и на държавни ръководители и започват да не плащат своите задължения към България. Въпреки това, понеже в много от тях продължават граждански войни и те са традиционни пазари за около 70% от българското военно производство, и през втората половина на 80-те години България им го предоставя на кредит, без да се поучи от политиката на другите източноевропейски страни. Последните продават своето специално производство вече само срещу стопроцентни акредитиви или плащания в конвертируема валута. В резултат на, меко казано, недалновидната българска позиция в това отношение 1,5 млрд. долара не са върнати на българския бюджет от партньорите от развиващите се страни[276].

Кризата на стопанската модернизация, която преживява страната през 80-те години, идва и от други неблагоприятни фактори. В това време се засилва европейската интеграция с приемането на Единния европейски акт в Милано през 1985 г., който предвижда да се създаде до 1992 г. единно пазарно, икономическо и политическо пространство. Тази интеграция е съпроводена с отваряне на западните пазари за новоприетите през 1986 г. Португалия и Испания. България е изместена от европейската търговия не само от южноевропейски производители на сходни стоки. Тя престава да е интересна за западните капитали и поради възхода на новите индустриализиращи се икономики – Южна Корея, Тайван, Сингапур, Хонконг, Индонезия и Китай, които предлагат особени икономически зони за свободна търговия. Новите индустриализиращи се икономики, които произвеждат евтино и предимно за глобалния пазар, благодарение на евтината работна ръка и ниските данъци, през 80-те години се насочват към високите технологии и започват да се конкурират дори с Япония, чийто модел на развитие копират. На тяхната агресивна инвазия (не случайно те са наречени *„азиатските тигри"*)

---

[275] Тасев, Ал. *Външнотърговски стокообмен и външните пазари на България. История, политика, икономика 1986–2008*, С., 2012, Акад. изд., с. 212.; ЦДА, ф. 1Б, оп. 100, а. е. 76, л. 8.; а. е. 11, л. 12.

[276] Христов, Хр. *Тайните фалити на комунизма*, с. 214–215.

на световните пазари не могат да устоят и високоразвитите страни. Така от средата на 80-те години Западът и дори Япония вече не са в състояние да продават изгодно промишлени стоки и се сблъскват с твърдата конкуренция на тези тигри на трети пазари. Ето защо мултинационалните компании пренасочват производството си от Европа и САЩ към Източна Азия с всички произтичащи от това последици за икономиката и заетостта, а и за сътрудничеството с България[277]. България не може да отговори на конкуренцията на азиатските тигри. Цената на труда в България по това време е достатъчно висока и позволява свободните парични средства на населението да нарастват 5 пъти през 1988 г. в сравнение с 1970 г., а стокооборотът на дребно – 2 пъти[278].

Ограничените възможности за валутен, конкурентен износ води до съкращаване на вноса. Така за периода 1965–1989 г. относителният дял на България във вноса на страните от ОИСР спада 3 пъти, а в износа им – 2 пъти. Ако делът на България през 1965 г. във вноса на високоразвитите страни е 0,12%, а в износа им – 0,18%, то през 1985 г. тези проценти са съответно 0,05% и 0,15%, а през 1989 г. – 0,04% и 0,09%[279]. Това създава реална опасност редица производства, зависими от вноса на суровини и материали, да ограничат или спрат производството с всички произтичащи от това икономически и социални последици[280].

Така от средата на 80-те години пресъхването на каналите за попълване на твърдата валута, използвани дотогава, за да могат българите да компенсират развитието на най-новите технологии и електроника за рубловия пазар в СИВ, прави политиката за НТР икономически неефективна. Тя води до натрупване на външния дълг, за което състояние на нещата допринася и новата политика на Кремъл за икономизиране на отношенията с България.

5. Затваряне на *съветския чадър* над българската модернизация

Проблемите на външната търговия водят до това, че все повече се затруднява обслужването на външния дълг. Българските управляващи не успяват да уговорят дългосрочни кредити от западните партньори и затова от 1986 г. насетне се вземат краткосрочни заеми от западни частни търговски банки главно от ФРГ (24,4%), Япония (19,9%), Франция (10,9%) и Великобритания(8,4%) с високи лихви – между 8,85% и 9,35%. Задълженията на България към западните банки, независимо от формата на кредитирането, представляват 90% от външния дълг, като от декември 1987 г. относителният дял на външния дълг със срок над 2 години представлява 55% от общата сума. А това показва, че погасителните срокове за България бързо се скъсяват. От тези задължения през 1987/88 г. 30% са експортни кредити, а 60% – за обслужване на външния дълг и финансиране на платежния баланс. Всичко това

---

[277] Таунсън, Д. *Речник на съвременната история от 1945 г. до наши дни*, с. 297–298.

[278] ЦДА, ф. 1Б, оп. 100, а. е. 11, л. 46–52.

[279] Тодорова, М. *Външният дълг на България*. София: *Информационен център за трансфер на технологии – ИНФОРМА*, април 1990, с. 25, таблица 8.

[280] ЦДА, ф. 1Б, оп. 100, а. е. 76, л. 9.

води до нарастването на външния дълг в конвертируема валута. Така само за 5 години от 1984 до 1988 г. външната задлъжнялост на страната се увеличава повече от 3 пъти. Общият размер на задълженията в несоциалистическа валута в края на 1988 г. достига 9 125, 7 млн. долара (7 496,8 млн. вал. лв.), като ежегодно дългът нараства с около 1,5 млрд. вал. лв. Темповете на нарастване на външния дълг няколкократно превишават темповете на нарастване на националния доход. България с много бързи темпове започва да задлъжнява към западните банки – кредиторки[281]. Това се случва и с другите страни от Източния блок: смята се, че от 1984 до 1988 г. 80% от новите заеми, отпуснатите на тези страни не са свързани с производствено инвестиране, а с необходимостта от решаване на платежния баланс, за да бъдат обслужвани предишните кредити. Очевидно социалистическите страни (без Румъния и Чехословакия) предпочитат да трупат дългове, вместо да свиват разходите си и това е цената, която трябва да плати обществото за оцеляването на социализма, като се реформира. Но дори в сравнение с останалите източноевропейски страни относителният дял на дълга със срок между 1 и 2 години е най-висок за България (през 1989 г. достига до 60,9%), а този на средно дългосрочния (над 2 години) дълг е най-нисък (през 1989 г. 39,1%)[282].

Подобна политика буди недоумение, тъй като през 1987–1989 г. се повтаря същата грешка, както става през 1978–1979 г., когато 50% от кредити са краткосрочни[283]. И това става при положение, че почти неизменно във Валутната комисия към Политбюро от 1977 до 1986 г., която е натоварена да следи всички валутни потоци, са четирима висши стопански дейци: Андрей Луканов, Огнян Дойнов, Христо Христов – министър на външната търговия и Белчо Белчев – министър на финансите. Както съвсем справедливо отбелязва Мартин Иванов, зад отдръпването на Живков от председателството на тази комисия и нейното прехвърляне към МС през 1986 г., когато тя е оглавена от министър-председателя Георги Атанасов, без опит в стопанското управление, се крият политически сметки. Живков се опитва да снеме от себе

---

[281] За натрупването и използването на външния дълг е налице вече голяма икономическа и публицистична литература: Тодорова, М. *Външният дълг на България: Как стигнахме дотук.* – В: *Избор*, изд. на СДС и Федерацията на клубовете за гласност и демокрация, № 3, /1990/, 44–47; Тодорова, М. *Външният дълг на България*. София: *Информационен център за трансфер на технологии – ИНФОРМА*, април 1990; Стоименов, М. *Външният дълг на България – какъв е изходът?* – В: *Икономиката на България*, С., 1990, с. 111–121; *Реквием за една длъжница. Външният дълг на България – ракурси и дискурси.* /Доклад на експертна група в състав проф. М. Стоименов, доц. Ст. Александров, к. и. н. В. Ахундова, к. и. н. Г. Ганчев, к. и. н. Ст. Сотиров, к. и. н. Ч. Николов, работила по поръчение на ВНС/. – В: *Икономика*, юли, 1992, 13–16; Лалов, К., Велева, В. *Власт, пари, комунизъм*, С., 2007, 98–108; Историците Д. Вачков и М. Иванов поглеждат на проблемите на натрупването на дълга на основа на архивите както на БНБ, така и на висшите органи на управляващата БКП. Затова тяхното изследване е много показателно за механизмите и периодите на задлъжняването на страната. Вачков, Д., Иванов, М. *Българският външен дълг 1944–1989. Банкрутът на комунистическата икономика*, С., 2008, с. 207–218.

[282] Тодорова, М. *Външният дълг на България*, с. 10, 14, 19.

[283] Вачков, Д., Иванов, М. *Българският външен дълг 1944–1989.* с. 211.

си отговорността за неудачите. Неслучайно Иванов цитира изказване на Живков от следващата 1987 г., когато той обвинява комисията и определени нейни представители, че са увеличили дълга с 2 млрд. долара: *„Вие, няколко души, трябва да носите отговорността, че с 2 млрд. ни натопихте. Кои бяха тогава в МС? Андрей Луканов, Огнян Дойнов, Стоян Марков и още някой от икономиката"*[284]. Заедно с цитираните имена, *„тези някои от икономиката"* са дългогодишният председател на Държавния комитет по планиране (ДКП) (1975–1984) и зам.-министър-председател (1986–1987) Кирил Зарев, директорът на БНБ (1985–1989) Васил Коларов, председателят на Държавния комитет по планиране (1973–1975, 1985–1986, 1986–1987г.) и чл.-кор. на БАН от 1984 г. проф. Иван Илиев. От членовете на комисията сравнително нови са Васил Коларов и инж. Стоян Марков. Останалите се въртят в управлението на страната още от началото на 70-те години, така че са наясно с нейните проблеми. Същото може да се каже и за Живков. Тоест това са опитни хора в стопанската политика.

Бързото съкращаване на сроковете на падежите на взетите кредити е признак, често пъти предхождащ прекратяване на обслужването на външния дълг, което правят развиващите се страни през годините[285]. Намаляването на българските депозити в западните банки от 1985 г. заедно с чувствителното нарастване на сумата за обслужване на външния дълг също би трябвало да е сигнал за влизането на страната в дългов капан. Докато през 1985–1986 г. България заедно с ЧССР и СССР е поставена от ОИСР в категорията на *„леките длъжници"*, то през 1987 г. тя вече е на границата между *„леките"* и *„средните длъжници"*, т.е. съотношението между дълга и износа ѝ е над 100%. През 1988 г. лавинообразно нараства външният дълг, така че ОИСР вещае ликвидна криза, а през 1990 г. страната е определена като *„една от най-тежките длъжници в региона"*. Властта прибягва до използване на стратегическия си валутен резерв, за да балансира пасивния си баланс. За по-малко от година в резултат на такова пренасочване на средства валутният резерв спада над два пъти – от 1,2 млрд. долара през 1986 г. на 0,58 млрд. долара през май 1988 г.[286]

Въпреки тези индикации през 1988 и 1989 г. България продължава да получава банкови заеми при видимо благоприятни условия. Според западни финансови източници това се дължало на факта, че от началото на 1988г. страната предоставя валутни опции по сключените заеми, които позволяват на кредиторите да изискват погасяването на задължението във валута, която е поскъпнала за срока на заема. Тези финансови игри или, както ги нарича лондонският *Econcomist* от 29 април 1989 г., *„магии"* са възможни, само ако страната има валутни ресурси, когато дойде времето за погасяване на дълга[287]. Нещо повече, при влошената си кредитоспособност и несигурни платежни позиции през юни 1989 г. България се насочбва към облигационния пазар и БВТБанка емитира облигации на сума 200 млн. западногермански марки (99 млн. долара) за срок от 7 години, при лихва от 8,5%, което е

---

[284] Пак там, с. 230–231.; ЦДА, ф. 1Б, оп. 68, а. е. 3232, л. 67–68.

[285] Тодорова, М. *Външният дълг на България*, с. 11.

[286] Вачков, Д., Иванов, М. *Българският външен дълг 1944–1989*, с. 216.

[287] Цит. по Тодорова, М. *Външният дълг на България*, с. 13.

с 1% повече от равнището на лихвения процент за облигации в западногермански марки. Според очакванията на някои купувачи на облигации България трябва да плаща на инвеститорите, докато се опитва да преструктурира и отложи задължението[288]. Очевидното затъване на България в дълговия капан е пренебрегнато от западния делови и финансов свят, а и от властите, с надеждата, че зад България стои СССР. Така както той спасява страната в края на 70-те години.

Сам трупащ дългове, СССР на Гробачов обаче отказва да плаща. Още повече, че българският случай не е единствен. И на останалите източноевропейски страни се отпускат краткотрайни заеми с висока лихва с идеята да се изтощи финансово Източния блок и неговия лидер. Такава стратегия откровено описва Дьорд Матолчи по отношение на Унгария[289]. Така че външният дълг през втората половина на 80-те години се оказва както плод на хазартния подход на българските власти да се решат бързо проблемите на научно-техническия прогрес и модернизацията на икономиката, така и резултат от оттеглянето на СССР като финансов гарант и *„финансов чадър"* на страната пред западните банкери. Вече се проявява принципът *„сиренето е с пари"*, което откроява за пореден път важността на съветската икономическа и финансова подкрепа за модернизацията в България. Идва времето, когато Кремъл не може да плаща за нея. Както отбелязват Румен Аврамов и Мартин Иванов, ако през предишните две десетилетия СССР играе стриктно по правилата на *„социалистическата интеграция"* и при остра нужда се притичва да спасява България от дългови проблеми със Запада, то сега Москва отказва да поема дълговете на България, като затваря *„дълговия чадър"*. Нещо повече. След 1986 г. Кремъл не само спира кредитите за покриване на търговския дефицит, но притиска българската страна да извършва плащания по дълга си към СССР и Международната банка за икономическо сътрудничество към СИВ. Така България по данни за 1988 г. и 1989 г. трябва да плати по 600 млн. прев. рубли[290] през всяка от двете години. Новата политика на Москва да *„икономизира"* отношенията си с България, води до това, че страната се принуждава значителна част от привлечените западни кредити да конвертира в изплащане на дълга си към СССР и банката на СИВ. Така престава да действа важен фактор за постъпателна политика за интензификация и стопанска модернизация и това също съдейства за бързото натрупване на външния дълг към западните кредитори[291].

Бързо нарастващият външен дълг, който достига 9 млрд. долара и 25% от БВП през 1989 г.,[292] ще бъде изтъкван като индикатор на неспособността на БКП да се

---

[288] Пак там, с. 12–13.

[289] Матолчи, Д. *Принудителното задлъжняване на Унгария*. – В: Двуликият Янус. Предизвикателствата на прехода към демокрация в Унгария, С., 2000, с. 59–66.

[290] Това са приблизително 650 млн. долара при официален курс 1 лв. се обменя за 1,05 прев. рубли и 1,50 щ. д. през 1987 г. и през 1989 г. – 1 долар се купува с 2 и 2,50 лв. – Вачков, Д., Иванов, М. *Българският външен дълг 1944–1989*, с. 210.

[291] Вачков, Д., Иванов, М. *Българският външен дълг 1944–1989*, с. 210.

[292] През 1989 г. външният дълг на Полша в абсолютна стойност е 43 млрд. долара, на Унгария – над 20 млрд. д., на бивша Чехословакия – 6,5 млрд. д., на Румъния – 1 млрд. д. – В: Рангелова, Р. *България в Европа. Икономически растеж през XX век*, С., 2006, с. 135.

справи със задачите за модернизация на икономиката в новите условия на глобализация. Но той е и индикатор за трудностите на следваната дотогава политика за модернизация без съветските кредити. Скоро след това проблемни ще се окажат и съветските пазари, които ще бъдат отворени за Запада.

В търсене на валута и реализация на научно-техническата политика България предприема стъпки за реформи на управлението. За стремежа към вписване в световната икономика говори трудното решение страната да кандидатства за член на ГАТТ[293]. С него се демонстрира готовност да се отворят българските пазарите и да се ограничи държавният протекционизъм. На 16 септември 1986 г. Политбюро на ЦК на БКП взема решение № 935, въпреки рисковите моменти, страната да се присъедини към ГАТТ като пълноправен член. Това съответства, както на включването на източноевропейските страни към организации като МВФ, ЕИО, ГАТТ, така и на необходимостта България да усили контактите си с високоразвитите западни страни, за да има по-голям достъп до валута. Традиционните търговско-икономически партньори и носители на твърда валута от Третия свят не могат вече да я осигуряват. Ликвидността на пазарите на развиващите се страни и арабските страни непрекъснато пада. За да се увеличи обемът на търговията с развития Запад и тя да е изгодна за България, трябва да се премахнат съществуващите митнически прегради. Очаква се като пълноправен член на ГАТТ България да получи статута на най-облагодетелствана нация при търговията със страните членки (без САЩ). Възприемането на либерализацията на външната търговия, началните вноски, предоставянето на твърде голям за социалистическата затвореност обем от икономическа информация, заплахата, че освен намаляване на митата, на България може да ѝ се наложи, както вече е станало с Полша и Румъния, да увеличи западния внос – това са осъзнатите от управляващите недостатъци от включването в ГАТТ. Още повече, че членуването в ГАТТ не премахва автоматично дискриминационните количествени ограничения, които налага ЕИО към социалистическите страни, но дава надежда, че в рамките на световната организация може да се постигне натиск върху ЕИО в това отношение. Политбюро поема риска от тези предизвикателства, тъй като повечето от социалистически страни са членки на ГАТТ. Това са Куба, ЧССР, ПНР, СРР, СФРЮ. А през 1986 г. КНР и СССР подават сигнали за по-тясно сътрудничество: КНР – за присъединяване към организацията, а СССР – за включване в многостранните търговски преговори като първи етап на присъединяване към ГАТТ[294].

Готовността на страната да търгува по правилата на свободната търговия и при отказ от държавен протекционизъм налага преустройство на стопанското управление и ограничаване на централните органи, така че да се демонстрира известно оттегляне на държавата от икономиката. През януари–март 1986 г. се премахват отрасловите министерства (на химията, металургията, машиностроенето, енергетиката, строител-

---

[293] Организацията на Общото споразумение по митата и търговията е създадена през 1948 г., а от 1995 г. е преименувана в Световна търговска организация. България става пълноправен член от 1 декември 1996 г.

[294] Марчева, И. *Перестройката в България в светлината на модернизацията* – В: *Историческо бъдеще*, 2003, № 1–2, с. 82.

ството и селищното устройство, съобщенията, горите и горската промишленост, Държавната планова комисия, на леката промишленост) и се оформят Стопански съвет, обединяващ министерствата в областта на промишлеността с председател Огнян Дойнов, Социален съвет с председател Георги Караманев, Съвет за наука, култура и образование с председател Георги Йорданов и Министерство на търговията начело с Христо Христов. Съветите получават широки права да подготвят, разработват и внасят за обсъждане перспективни въпроси от съответните сфери. Конкретните решения са оставени на самоуправляващите се организации – обединенията[295].

По Решение № 326 на Политбюро от 27 март 1986 г. средният ешелон в управлението – Държавните стопански обединения (ДСО), се преобразуват в Стопански обединения от нов тип, които се ориентират да работят за пазара. Понеже реализацията на продукцията на пазара е в основата на преустройството в стопанската сфера, а търсене на западна конвертируема валута е все така основна цел на преустройството като нова модификация на интензификацията и модернизацията, българските асоциации получават по-големи права за по-непосредствени контакти със Запада[296].

Активизира се дейността на стопанските асоциации в регистриране на смесени предприятия, както и външно-търговски дружества (през 1986 г. те са 141, а през 1990 г. – вече 247) в Европа, Югоизточна Азия, Япония, Латинска Америка, с цел намиране на пазари за българските изделия и снабдяване с нови технологии[297]. Така се подготвя разграбването на натрупаното в тези дружества след 1989 г.[298].

Следваща промяна с оглед разширяване на търговската инициатива и стопанската самостоятелност става на 28 април 1987 г., когато Народното събрание приема Декларация за предоставяне на трудовите колективи на правото да стопанисват предприятията. Предвижда се такова предаване на собствеността да се проведе във всички сфери на обществото, а не само в материалното производство. Властта все още няма готовност да изработи закон за тази най-радикална промяна, за която готви нови нормативни актове като нов Кодекс на труда, правилник за стопанската дейност и др. Приета е и Декларация за предоставяне на общините правата на самоуправление. Подобна децентрализация в управлението на предприятията се представя като поредната гаранция за повишаване на заинтересоваността на непосредствените производители от по-добри производствени резултати[299].

Разширяването на правата на трудовите колективи, наричани *„самоуправляващи се общности"*, става и с оглед засилване на контактите със западните партньори. Разяснения в този смисъл прави Т. Живков пред западногермански бизнесмени по време на официалното си посещение в ФРГ от 2 до 5 юни 1987 г. Целта е правата на

---

[295] Пак там, с. 82.

[296] Пак там, с. 83.

[297] Пак там, с. 83–84.

[298] Подробно за това в: Христов, Хр. *Империята на задграничните фирми. Създаване, дейност и източване на дружествата с българско участие 1961–2007*, С., 2007; Вачков, Д., Иванов, М. *Българският външен дълг 1944–1989*, с. 228–231, където е цитиран знаменитият доклад на Димитър Луджев, министър на отбраната до Ф. Димитров, министър-председател на Република България, 2 ноември 1992 г.

[299] ЦДА, ф. 1Б, оп. 68, а. е. 2852, л. 21–23.

основните производители да съответстват напълно на правата и самостоятелността, които имат фирмите в западните страни, за да се осъществяват по-непосредствени контакти със Запада, българските предприятия и обединения да работят на еквивалентни начала с техните контрагенти от Изток и Запад. Така се очаква по-активно участие в световната търговия, за да се обнови материално-техническата база на индустрията. В тая връзка и с такава мисъл се преустройва и банковата система. Тя се разглежда като основен инструмент за развитие на икономиката в новите условия и затова се предвижда учредяването на 8 търговски банки. Те са ориентирани към основните отрасли, но могат да финансират и производства от други сектори на икономиката. Половината от капитала е държавен, другата половина – на стокопроизводителите. Целта е чрез тези банки да се привлича и чуждестранен капитал[300].

На него се разчита в най-модерните сфери: телекомуникациите, включително и да се създаде модерна телекомуникационна мрежа; електрониката и микроелектрониката, както и софтуера; осъвременяване на металургичната база, химическата и биотехнологична промишленост, хранителната и леката промишленост, както и туризма. За чуждия капитал се предвиждат благоприятни условия като взаимно приемлив данък върху печалбата, възможност за износ на печалбата, както и пълна държавна гаранция за вложените средства[301]. През лятото на 1987 г. (срещата е на 4 юни 1987 г.) Т. Живков откровено говори пред немските бизнесмени, че преустройството води *„отдолу до капитализъм, а отгоре е социализъм"*[302].

Бизнесмените са представители на водещи фирми и корпорации: Съюза на западногерманските промишлено-търговски камари, Круп, Кльокнер, Квеле, Саламандър, Залцгитер, Фолксваген, БАСФ, АЕГ, Манесман, Тисен, Дрезден-Банк, Байер, и др[303]. Затова Живков предлага да се създадат активни производствени контакти между техните фирми и български предприятия, да се образуват консорциуми за съвместна дейност не само на територията на България, но и в трети страни. Така да се надхвърли търговско-икономическото сътрудничество и да се мине към нови съвременни форми на промишлено коопериране, съвместни инвестиции, трайно настаняване на западногерманския пазар. Стремежът е България с помощта на западногерманските фирми да обнови материално-техническата и технологична база на индустрията си. По време на това посещение българският партиен и държавен глава договаря сключването на двустранна спогодба за научно-техническо сътрудничество и формиране на Съвет за българо-западногерманско сътрудничество. Вземат се и други важни за отварянето на страната решения – с помощта на Бон да се създаде във Видин свободна митническа зона, да се установят директни контакти между български области и западногермански провинции[304].

---

[300] Пак там, оп. 60, а. е. 396, л. 5–6.

[301] Пак там, л. 7.

[302] Пак там, л. 34.

[303] Пак там, л. 1.

[304] Марчева, И. *Българската икономика между Изтока и Запада през 80-години на XX век.* – В: *Проблемът Изток–Запад. Историческа перспектива*, С., 2003, с. 698–690; Никова, Г. *Живковата икономическа реформа, перестройката и стартът на скритата приватизация в България*, с. 108.

Това посещение ще нагнети българо-съветските отношения допълнително. Подозренията в експлоатация и неравноправни икономически отношения, които отправя Горбачов не само към българското, но и към всички останали източноевропейските ръководства, са особено болезнени за Кремъл на фона на нарастване на взаимния интерес и контакти между Източна Европа и ФРГ. На заседание на Политбюро на ЦК на КПСС от 29 януари 1987 г. се констатира, че: *„И Кадар, и Хонекер, и Живков се отдръпват от СССР и техните икономически връзки със Запада са отишли много далеч, което е резултат от това, че в съветската икономика нещата не се получиха.*[...] *Техника и технология на съвременно ниво ние не можехме да им дадем и те потънаха в дългове към Запада"*[305]. Наред с опасенията, че по този начин източноевропейските страни се отдалечават от СССР и изпадат в техническа и дългова зависимост от Запада, Кремъл е обезпокоен, че силното привличане на Източна Европа от Западна Германия е всъщност подготовка за бъдещето обединяване на двете Германии. Още през септември 1986 г. съветското ръководство е наясно, че и Хелмут Кол, и Вили Бранд работят с една и съща цел с Източна Европа и особено с ГДР – да решат немския въпрос[306]. Покрай този взривоопасен въпрос – обединяването на Германия, Горбачов е дълбоко обиден на германския канцлер Хелмут Кол, който за разлика от другите западноевропейски политици като Франсоа Митеран и Маргарет Тачър не бил още изпаднал под неговото обаяние, и в едно свое интервю през 1985 г. го сравнил с Гьобелс по майсторство на водената от него пропаганда[307]. Така че линията на СССР към ФРГ от 1985 г. до 1987 вкл. е хладни отношения с официален Бон и особено с Кол и неговата партия ХДС, активни контакти с опозицията – ГСДП на Вили Бранд и зелените[308], по-голямо внимание на икономическите и културни контакти, но сдържане на политическия диалог. *„Трябва да се продължи да се дават уроци на канцлера"*, защото *„немците са народ сериозен. И сигналите приемат делово"*[309]. На срещата на ПКК на ръководителите на страните на ОВД в Будапеща в началото на юни 1986 г. всички социалистически ръководители се съгласяват с тази съветска тактика, независимо, че всички източноевропейски страни са твърде икономически обвързани с ФРГ[310]. Заедно с тези съображения Кремъл е наясно с голямото стратегическо значение на ФРГ, контактите на СССР с която, наравно с тези с Япония и Китай, карат САЩ да се изнервят и да са готови за подновяване на съветско-американските преговори за разоръжаването. През 1987 г.

---

[305] *В Политбюро ЦК КПСС*, с. 140.

[306] Пак там, с. 81–82.

[307] Пак там с. 37.

[308] През пролетта на 1986 г. Горбачов отказва преговори на най-високо равнище с Кол, настоява да се изчакат изборите там, дава съгласието си да се срещне със западногерманския министър на външните работи – Ханс Дитрих Геншер едва през есента на 1986 г. и смята, че с Кол може да се види не по-рано от 1987 г. – *В Политбюро ЦК КПСС*, с. 46. Горбачов и Кол се срещат на 24–27 октомври 1988 г. в Москва и стават големи приятели.

[309] *В Политбюро ЦК КПСС*, с. 37.

[310] Пак там, с. 46.

основната цел на Горбачов във външната политика е САЩ да подпишат договора за ракетите със среден радиус на действие. Той обявява концепцията за общ европейски дом, опипва чрез посещения на източноевропейските ръководители (включително през май 1987 г. и на Т. Живков) почвата за контакти с Китай като средство за натиск върху САЩ, прави компромиси за ракетите с малък радиус на действие в ГДР и Чехословакия. Усилията му най-накрая се увенчават с успех – през декември 1987 г. договорът е подписан от САЩ[311].

Като се вземат предвид всички тези обстоятелства излиза, че ползотворното в икономически план посещение на Тодор Живков на най-високо политическо равнище във ФРГ през лятото на 1987 г. обърква голямата политика на Кремъл. Ето защо съветското ръководство обвинява Живков в *„двойна игра"*, в неискреност и потайност, в *„многолика игра"* и дори *„сепаратизъм"* – да използва и да декларира стремеж за интеграция със СССР, а същевременно да се ориентира икономически към Запада в лицето на ФРГ и Япония[312]. Според съветското ръководство тази двойственост се отразявала и върху общественото мнение в България, и върху туризма. До Кремъл достигат оплаквания за лошо отношение към съветските туристи за сметка на западните[313]. Изглежда има известна истина в това обтягане на отношенията, ако се съди по поведението на българските търговски представители и технократи, които по всякакъв начин търсят да усилят контактите си със западните партньори за сметка на съветските. Самият Живков ще възкликне на заседание на Политбюро на 19 февруари 1988 г.: *„Идва човек от СССР и няма кой да разговаря с него. Всичко тръгнало на Запад. Идва съветска делегация, ако е на по-ниско равнище, трудно могат да се намерят хора да разговарят с нея. Всеки гледа да претупа работата и гледа дали няма командировка на Запад!"*[314]. Отглас от такова поведение на ниво производители се открива и в научната икономическа литература. Така проф. Ал. Тасев ще напише през 2012 г. по повод политиката за внедряване и развитие на високотехнологични и с висока добавена стойност производства в българската промишленост през периода 1986–1989 г.: *„Добре известен е фактът, че когато в един завод се произвеждаха едни и същи стоки за износ за страните от СИВ (предимно за СССР) и за западно направление, се получаваше голяма разлика в качеството"*[315]. Съветските ръководители отвръщат със същото: бъдещият руски президент Борис Елцин, по това време първи секретар на Московския партиен комитет, през 1987 г. ще процеди през зъби при вида на модерна млада майка по улиците на София: *„Хорошо живут, гады"*[316].

---

[311] *В Политбюро ЦК КПСС*, с. 37.

[312] Горбачов, М. С. *Жизнь и реформы*, кн. 2, с. 367.

[313] Медведев, В. *Распад...*, с. 49.

[314] ЦДА, ф. 1Б, оп. 68, а. е. 3379, л. 116.

[315] Тасев, Ал. *Външнотърговски стокообмен и външните пазари на България*, с. 39.

[316] По-подробно за влошения имидж на СССР в България: Баева, И. *Образ СССР/России в Болгарии на закате „государственного социализма" и в годы перехода к новой общественной модели (1985–2009)*. – В: *Россия – Болгария: векторы взаимопонимания XVIII–XXI вв.*, Москва, РАН, 2010, с. 331–335.

Кризата в българо-съветските отношения се подклажда не само от ревността на Москва за контактите със западните фирми и технологии, от опасенията, че България на Живков води *„сепаративна политика"*, а също и от действията на част от българския политически елит. Самият Живков внушава, че *„за нашите действия следеше активно кадровата съветски агентура в Политбюро, ЦК, ВР* [военното разузнаване – б. а.] *и т. н., за нашите действия ревниво следяха и над 800 души търговски и дипломатически корпус"*[317]. И той, и Огнян Дойнов, а и повечето изследователи, посочват Андрей Луканов като главна фигура, която злепоставя Живков и неговата политика да модернизира страната, като се обвързва със Запада[318].

Разбира се, не трябва да се пренебрегва значението на принципа, обявен от Горбачов за икономизиране на отношенията в Източни блок. Така на срещата в Москва между Г. Атанасов и Н. Рижков през април 1987 г. се вижда, от една страна колко е важен за развитието на индустриализацията и модернизацията на България СССР, а от друга – как действието на принципа *„сиренето е с пари"* ще затормозява това развитие. На срещата покрай подписването на договора за злополучния завод за тежко машиностроене са обсъдени и възможностите на България да доставя комплектни съоръжения, електронни системи и др. техника, необходима за тежката промишленост на СССР, но също последният да съдейства за преоборудване и реконструкция на наши заводи, изградени със съветска помощ. Съветската страна обещава сътрудничество в областта на селскостопанското машиностроенето с оглед задоволяване на нуждите на България от трактори и др. селскостопанска техника. Българската страна поставя въпроса за разширяване на българското участие в автомобилната индустрия: монтаж в България на новия модел леки автомобили „Запорожец 393-1102"; производства на специални автомобили на база на съветски шасита за товарни автомобили ГАЗ-66 и наша специална надстройка, производства на съвременни видове лагери. Вижда се, че индустриализацията на страната продължава да е в тясна връзка със съветската икономика и през 80-те години. Нещо повече, Г. Атанасов отчита и постиженията в научно-техническото сътрудничество между двете страни. По реализацията на Комплексната програма за наука и технически прогрес на страните членки на СИВ до 2000 г., която цели да се обвърже по-добре цикъла „Наука–производство–реализация" с обединените усилия на различни международни научни колективи и стопански организации, се виждат успехите на българските учени. Така от подписаните документи между български и съветски организации за общо 204 теми НРБ е водеща страна по 94. Освен това, българските организации са предали на съветските си партньори проекто-документи за още 91 теми[319].

---

[317] Яхиел, Н. *Тодор Живков и личната власт*, с. 350. Живков, Т. *Мемоари*, 1997, с. 354, 384.

[318] Кандиларов, Е. *България и Япония*, с. 272–273, бел. 143; Обвиненията на Живков срещу Луканов са публикувани в Чакъров, К. *От втория етаж към нашествието на демократите*, с. 260; Дойнов, О. *Спомени*, с. 241.; Пехливанов *Свидетел на историята*, с. 207–213; Баева, И. *Комунистът от трето поколение, който започва да възстановява капитализма. Андрей Луканов.* – В: *Български държавници 1944–1989*, С., 2005, с. 242–243.

[319] Никова, Г. *Живковата икономическа реформа...*, с. 106.; ЦДА, ф. 136, оп. 80, а. е. 265, л. 27.

Но намерили съгласие за перспективите на развитие и пласмент на машиностроителната индустрия, за развитие на научно-техническото сътрудничество, двете страни не могат да се споразумеят за суровините и за начина на заплащането им от българска страна. Отново съветската страна показва стремеж да ограничи износа си на суровини за България, повишава изискванията за качество на българските изделия, и най-вече настоява страната да участва в изграждане на обекти в СССР с работна ръка. В близките години изтичат сроковете на спогодби за доставка на редица основни промишлени суровини като природен газ, суровини, съдържащи желязо, дървесина, целулоза. Съветската страна не само не е склонна да ги запази, а се опитва да пласира неподходящи заместители за българските мощности. Така предлага неподходящите подмосковски въглища за българските ТЕЦ-ове. Българската страна обещава да съобрази по-прецизно износа със съветските потребности. Но както докладва Георги Атанасов пред Министерски съвет, основните трудности произлизат от факта, че страната не може да предостави повече работници в изграждане на обектите в СССР, защото *„са достигнати границите на нашите възможности"* в това отношение. Индустриализирана и урбанизирана България също изпитва глад за работна ръка. Пряко сили Г. Атанасов обяснява, че за да се запазят договорените обеми на суровините за периода 1991–1995 г. страната ще участва с работна ръка в СССР. Така, за да се запази доставката на 650 хил. т. руда страната ще изпраща 5 000 души за работа в металургическите предприятия в СССР[320].

Друг възлов проблем в българо-съветските икономически отношения е проблемът с цените на селскостопанските стоки. Това става ясно по време на визитата на Едуард Шеварднандзе в София през юни 1987 г. На 16 юни 1987 г. в резиденция „Бояна" Тодор Живков и българското Политбюро посреща новия съветския външен министър и близък съратник на М. Горбачов. Живков е изключително недоволен от отказа на съветската страна да поднови директната помощ за българското селско стопанство[321]. Той представя българската позиция по същия начин, както прави и през 1985 г. при срещата си с Горбачов. Започва от времето, когато цените на нефта се повишават рязко и предизвикват повишаване с 37% на българския износ, за да се платят доставките на СССР. Наложило се е да се развива леката промишленост, *„без да се хленчи"*[322]. Така че не било справедливо да се мисли, че България е живяла на гърба на СССР. Наред с това той признава, че България е догонила източноевропейските страни благодарение на всестранната подкрепа на СССР. Благодарен е за милиарда, отпуснат от Л. Брежнев през 1979 г., като отбелязва: *„Когато СССР бе в най-тежко положение, той оказваше помощ на България"*[323].

Е. Шеварднадзе обяснява, че след периода на петролния скок настъпва време, в което падат цените на нефта, газа и промишлените суровини и това се отразява

---

[320] Никова, Г. *Живковата икономическа реформа...*, с. 106; ЦДА, ф. 136, оп. 80, а. е. 265, л. 28–36.

[321] Пак там, ф. 1Б, оп. 60, а. е. 398, л. 5.

[322] Пак там, л. 36.

[323] Пак там, л. 8.

върху съветските възможности за помощ[324]. Българският ръководител възразява, че подобна позиция е в разрез с дотогавашните българо-съветски отношения. Той се обляга върху познатия политически и идеологически аргумент за курса за сближение, от който печели не само малка България, но и СССР: *„България е едно доказателство, че една малка страна, която провежда правилна линия на братство и сътрудничество със СССР може да се развива успешно. Това също трябва да се оценява. Не можем да не държим сметка за реалностите. България е един феномен и това трябва да се отчита."* Нещо повече, в гнева си Живков си позволява да обвини индиректно Горбачов, продължавайки: *„А някои другари считат, че историята започва с тях"*[325]. Шеварднадзе се прави, че не разбира за кого става дума и отговаря: *„Не зная кой от нашите другари е казал, че историята започва с нас, може би посланикът"*. По това време това е Леонид Греков, който е в много добри отношения с българския ръководител и през март 1988 г. ще бъде сменен с доверения човек на Горбачов Виктор Шарапов[326].

Обтегнатите българо-съветски отношения се съпътстват от допълнителни проблеми във връзка с проведените реорганизации. Така през пролетта и лятото на 1987 г. се отчита спад на обществената производителност на труда от 4–5% на 2–3%[327]. По неофициален път до управляващите стига негативното отношение на трудещите се към идеята да станат стопани на предприятията си. Битували настроения от сорта: *„Не можаха горе да се справят и искат да ни дадат старото оборудване, за да го управляваме ние"*[328].

Ход набира и *„гласността"* в български вариант. Трупаното в резултат на тези реформи обществено недоволство търси трибуна за изява в средствата за масова информация. В тях под знака за *„гласност"* се изнасят данни за безобразията на властта на различни нива на йерархията, критикува се системата на привилегии и йерархии, основани на принципа за принадлежност към БКП. От тези разобличения номенклатурата като събирателен термин на партийния и стопански елит събира все повече негативи в общественото съзнание[329]. Социалното недоволство се канализира като политическо – не срещу хода на реформите, а срещу партията, която ги извършва твърде бавно и полвинчато в сравнение със СССР.

---

[324] Пак там, л. 22.

[325] Пак там, л. 8.

[326] Пак там, л. 15; Трайков, Б. *Превратът*, С., 1999, с. 43.

[327] ЦДА, ф. 1Б, оп. 60, а. е. 398, л. 4.

[328] Пак там, л. 4.

[329] Голям скандал във връзка с използване на обществени строителни материали от осиновени от ятачка на партизанин брат и сестра за собствени нужди в Етрополе, предизвиква серия статии на журналиста Георги Тамбуев, *Корупция, облечена във власт,* публикувана във в. Труд на 4, 5, 6, и 8 юни 1987 г. Статията е посрещната с възмущение от обществото. Последват обвинения в лъжи и дисциплинарни уволнения на журналисти. По-подборно в: Марчева, Ил. *Съветският фактор в българското преустройство през втората половина на 80-те години на XX век: Гласността срещу Т. Живков.* – В: сп. *Минало*, 2004, № 2, с. 75–83.

За да успокои обществото, през лятото на 1987 г. Живков лансира своя нов модел на социализъм, известен като Юлската концепция. Това е програма за доста радикално преустройство не само на икономиката, но и на политическата система с идеите за превръщане на обществото в самоуправляващо. В него комунистическата партия е обявена за политическа организация, а не главен субект на властта[330]. Вижданията за нов модел на социализма от юли 1987 г. доста напомнят идеите, обявени от Горбачов в София през есента на 1985г. Те кореспондират и с хода на промените в СССР по това време, защото постановката за самоуправлението прозвучава на различни партийни форуми, ала под лозунга *„цялата власт в ръцете на съветите"* ще бъде оповестена малко по-късно – през лятото на 1988 г. на XIX партийна конференция на КПСС.

„Юлската концепция" е издигната в момент, когато в съветските ръководни среди се води борба за перспективите на реформите. И това е една от причините за негативизма, който българската концепция предизвиква у Горбачов. През втората половина на 1987 г. и началото на 1988 г. в ЦК и Политбюро на КПСС се борят две линии – за по-бързи политически промени, изразител на които става Борис Елцин на Октомврийския пленум на КПСС през 1987 г. Оформя се и лагерът на консерваторите около Егор Лигачов, които смятат, че под знака на *„перестройката"* върви *„предателството на социализма"*. Горбачов през 1987 г. още не е определил коя страна да вземе и затова заедно със своите поддържници се отнася отрицателно и към двете позиции. Той се опитва да балансира между двата лагера – неслучайно скоро Елцин е лишен от поста си на първи секретар на Московския градски комитет на КПСС[331]. Така отново се събират много външнополитически, икономически, а и вътрешнополтически проблеми около Живковото преустройство, които предизвикват гнева и реакцията на Горбачов с всички негативни последици за българската икономика и за българския лидер.

През лятото на 1987 г. българският радикализъм плаши Кремъл по-скоро с евентуален антисъветизъм. Той се свързва с премахването тихомълком на бюста на Л. Брежнев в София, в градинката около паметника на Съветската армия. Това става в резултат от решението на Политбюро от 11 август 1987 г. да се отменят редица привилегии и атрибути на властта като манифестации на официални празници, званията *„заслужил"* и *„народен"*, поставянето на публични места на портрети на членове на Политбюро на ЦК на БКП и на Политбюро на ЦК на КПСС, както и да се поставят бюстове в родните места на два пъти носители на званието „Герой на НРБ". Предвижда се за кръгли годишнини да се награждават с ордени само преминалите в пенсия дейци. В решенията на пленума изрично се набляга на необходимостта *„да се премахнат прояви на възвеличаване на ръководители от всякакъв ранг"*, което много напомня антикултовските изявления от 1956 г.[332]

---

[330] Живков, Т. *Основни положения на концепцията за изграждане на социализма в НР България. (Доклад пред пленума на ЦК на БКП 28–29 юли 1987 г.)* – В: Живков, Т. *Реалният социализъм*, С., 2006, с. 374.

[331] Барсенков, А. В., Вдовдин, А. И. *История России 1917–2004*, с. 605.

[332] В. *Работническо дело*, бр. 223, 11 август 1987.

Махането на бюста на Брежнев ще накара Георгий Шахназаров, политически съветник на М. Горбачов, на среща на 14 август 1987 г. в Москва със съветски журналисти да възкликне, че съветското ръководство е огорчено, защото, макар българските другари от време на време да споделят своите планове и Живков да е информирал в общи линии за реформите в България, то не се знаело нищо за конкретните неща. А това, което знае, не смята за приемливо. И Шахназаров няма предвид реформите в икономическата сфера, които според него са като съветските, а идеите за отмяна на атрибутите на властта – отмяна на изпълнението на националния химн, на издигане на знамена, *„унищожаването на бюстове и паметници"*[333]. Заедно с това Шахназаров подчертава това, което ще бъде предмет на критика и от страна на Горбачов малко по-късно, а именно, идеите партията да се занимава само с идеология, с кадрови въпроси и оформяне на политическата линия, като изцяло се откаже от ръководството на икономиката. Тези идеи навремето нахвърля самият Горбачов пред Живков, но с развитие на процесите на *„перестройката"* Кремъл дава заден ход. Според Шахназаров това би действало демобилизиращо на комунистите по места, в партийните организации, както и когато се прави нова структура на икономиката, *„в този преходен период не трябва да се лишава системата от партийните органи, защото така ще настъпи хаос в икономиката"*[334].

М. Горбачов поставя пред своя политически съветник Вадим Медведев – секретар на ЦК и член на Политбюро въпроса да се запознае с материалите на Юлския пленум на ЦК на БКП от 1987 г. В. Медведев през август същата година летува в Евксиноград, но по думите му не бил запознат с материалите. Едва след като се прибира в Москва по заръка на Горбачов ги разглежда и заминава в София с обвиненията, че с тази си поставка Живков ревизира марксизма-ленинизма. Явно Медведев не донася успокоителни новини в Кремъл[335], защото се налага директна среща между двамата лидери, която се състои на 16 октомври 1987 г. в Москва. Отивайки на нея, Живков смятал, че ще му искат оставката[336]. До това не се стига, но той чува тежки обвинения и предупреждения, които изразяват недоволството на Кремъл от икономическите и политическите

---

[333] АФГ, ф. 5, а. е. 1769, л. 23–24–25.

[334] АФГ, ф. 5, а. е. 1769, л. 26.

[335] Срещата не е стенографирана. На заседание на ПБ от 25 септември 1987 г. само е приложено решението, че ПБ на ЦК на БКП *„...Приема с благодарност другарските бележки на ръководството на КПСС по практическите подходи, форми, етапи и темпове на преустройството у нас. Те ще бъдат взети под внимание в по-нататъшното разгръщане на работата по преустройството, ще помогнат за по-успешното провеждане в унисон с преустройството в СССР. Одобрява съображенията, развити от др. Т. Живков на разговорите с др. Вадим Медведев и му възлага да изложи на предстоящата среща с др. М. Горбачов становището на ПБ по проблемите на преустройството в НРБ"*. – ЦДА, ф. 1Б, оп. 68, а. е. 3223а, л. 1–2.

[336] Марчева, И. *За субективния фактор в българо-съветските отношения по време на „перестройката" (1985–1989)*. – В: *България и Русия между признателността и прагматизма*, С., 2009, с. 705.

му стъпки. Срещата се провежда след 43 извънредно заседание на СИВ (13–14 октомври) и срещата на Горбачов на 14 октомври с ръководителите на правителствата, секретарите на ЦК на управляващите партии и членове на делегации на страните членки.

По време на разговорите с Живков Горбачов го уведомява, на първо място, че СССР ще промени цените, търговията на едро и кредитния механизъм в отношенията си със своите съюзници от СИВ, така както искала българската страна – според закона за стойността, т.е. на търговски принцип, още до края на петилетката. Живков иска тази реформа в СИВ да важи за следващата петилетка, а дотогава – да се направят само известни корекции[337]. Предпазливостта на българския лидер е разбираема на фона на големия дял на търговията между двете страни в търговския баланс на страната.

На второ място Живков трябва да чуе обвинения, че българската икономическа реформа не следва съветската, че се прави без консултации с Кремъл. Нещо повече, Горбачов от упор му задава твърде неприятния въпрос: „[...] *къде беше ти, другарю Живков, през тези 30 години, та сега се налага да се преустройваш?*“ [338].

На трето място Живков е критикуван за постановката, че комунистическата партия няма да бъде главен субект на властта, което според Горбачов е опасна ревизия на „*принципната постановка за ръководната роля на партията*“. Опасенията му са свързани с югославския опит, където превръщането на комунистическата партия в дискусионен клуб не дало търсените резултати[339]. Горбачов критикува и административната реформа на Живков, довела до премахване на министерствата, а също изказва опасения за намаляване на функциите на НС и дори за въвеждане на президентска институция – нещо, което Живков отрича[340].

Тези обвинения са интерпретирани в българската историческа литература като доказателство за по-голямата политическа напредничавост на Живков, който вижда неуспеха на предишните реформени акции преди всичко в това, че не е било засегнато политическото управление, а също и като индикатори за разклатеното политическо бъдеще на Живков и дори като прояви на лична неприязън към българския лидер[341]. Самата аз съм ги оценила преди всичко като политически, поставяйки ги в контекста на съветските външнополитически и вътрешнополитически

---

[337] Никова, Г. *Живковата икономическа реформа...*, с. 110; ЦДА, ф. 1Б, оп. 68, а. е. 3272, л. 20–21.

[338] Пак там, л. 30.

[339] Пак там, л. 36–37.

[340] Пак там, л. 24.

[341] За пръв път тази среща е предмет на анализ в работата на И. Баева, *Българо-съветските отношения в годините на перестройктата*. – В: *България в сферата на съветските интереси*, С., 1998, с. 118–127; Баева, И. *80-те години – десетилетие на пропуснатите реформи в България*. – В: *Ново време*, 2003, № 11, с. 115–127; Никова, Г. *Кризата в Източния блок и опитите на Живков за икономическите реформи*. – В: *Следвоенна България между Изтока и Запада*, Хасково, 2005, с. 64–78; Луджев, Д. *Революцията в България 1989–1991*, кн. 1, С.: *Д-р. Ив. Богоров*, 2008, с. 24.

проблеми[342]. Но от гледна точка на политиката за икономическо преустройство на Живков тези обвинения съвсем резонно могат да са израз на недоволството от опита на малка България да се сдобие с нови технологии, икономически да напредне и така да засегне и съветската гордост, и съветските икономически интереси, както ги интерпретират и Г. Никова и Евг. Кандиларов[343]. Особено красноречиво в това отношение е следното най-тежко обвинение на Горбачов: *„До нас достигна информация, че в обкръжението на другаря Тодор Живков има хора, които са за превръщането на България в „мини ФРГ", „мини Япония". Подхвърлят се такива разговори...Във Вашето обкръжение има хора, които смятат, че трябва да вземете технологии от ФРГ, от Запада. Такива разговори, такава ориентация ни безпокоят. И ако има около Вас хора, които дори само си мислят за „мини ФРГ" и „мини Япония", не трябва да ги държите близо до Вас. Защото всички отговори на въпросите и всички решения на задачите, които са поставени, трябва да ги търсите не другаде, а в социализма, в динамичното му развитие".* А на оправданията на Живков, че *„в нашата политика ние се ръководим от неизменното правило, че приоритет в икономическото развитие на България има Съветския съюз. Преди да се ориентираме към която и да е друга страна, ние сме убедени, че правим това, защото са изчерпани възможностите ни за сътрудничеството със Съветския съюз в дадено направление"*[344], Горбачов дава следното разяснение. То трябва да заглади лошото впечатление от откровените му нападки и да внуши на българите какви са очакванията на Москва за бъдещето на технологичното развитие на България. *„Това не означава, че ще се изолираме занапред от света. Подобна политика би била крайност. Но ние търсим преди всичко възможности за развитие и задълбочаване на научно-техническото сътрудничество със социалистическите страни"*[345].

Фактът, че след тази среща Горбачов дълго време отказва контакт с Живков, е твърде показателен, че Кремъл възприема крайно отрицателно лавирането на София между „Сцила" и „Харибда". Напразно Живков се опитва да тушира конфликта в края на октомври 1987 г. по време на честванията на 70-годишнината на Октомврийската революция в Москва. Той моли да се предаде на съветския лидер, че *„никак не е лошо да се превърнем в мини социалистическа Япония"*, но *„ние не можем, защото сме в друго съзвездие"*[346].

Тогава той получава твърде лош сигнал за собственото си политическо бъдеще. Твърде неприятно за него прозвучава отказът на Горбачов и съветското ръководство да го подкрепи в усилията да затвърди политиката за преименуване на

---

[342] Марчева, И. *Конфликтът М. Горбачов – Т. Живков или още веднъж за съветско-българските отношения през втората половина на 80-те години на XX век.* – В: *Историята – професия и съдба, В чест на член-кор. д. ист. н. Георги Марков*, С., 2008, с. 577–593.; Марчева, Ил. *За субективния фактор в съветско-българските отношения по време на „перестройката"(1985–1989)* – В: *България и Русия между признателността и прагматизма*, 2009, под ред. акад. Г. Марков, с. 669–711.

[343] Кандиларов, Е. *България и Япония*, с. 271–274.; Никова, Г. *Живковата икономическа реформа*, с. 111.

[344] ЦДА, ф. 1Б, оп. 68, а. е. 3272, л. 42–43.

[345] Пак там, л. 43–44.

[346] Никова, Г. *Живковата икономическа реформа...*, с. 112.

мюсюлманското население и да съдейства за подобряване на българо-турските отношения. По време на официален обяд през октомври 1987 г. съветският външен министър Шеварднадзе предава на българския посланик Георги Панков, че Горбачов няма да осигури исканата от Живков подкрепа по *„възродителния процес"*. Живков оправдава своите действия със стремежа за укрепване на южния фланг на ОВД, но най-много, което получава в замяна, е че Горбачов ще нареди на съветския посланик в Турция да организира двустранна българо-турска среща. Обяснението на съветската страна е, че Москва няма да разваля своите отношения с Турция, ислямския свят и своите собствени ислямски републики[347] заради България. Реакцията на Живков е съвсем разбираема: *„Ние сме част от Варшавския договор и съгласно клаузите на този договор те са длъжни да ни защитават"*[348].

Скоро българската икономика ще почувства отрицателното отношение на Кремъл съвсем ясно. Макар че през 1988 г. статистиката ще отчете връх в експорта на страната към СССР[349], перспективите за българските стоки, включително и високотехнологичните, на съветските пазари изглеждат мрачни. Това с тревога е отчетено на заседанието на Политбюро и МС с председателите на стопанските асоциации и първите секретари на областните комитети на БКП на 9 февруари 1988 г. На него Живков обръща внимание на високото самочувствие на Комитета за наука и технически прогрес от постиженията ни от областта на електрониката, което Живков нарича *„високомерие"* по отношение на СССР и другите страни от Източния блок, защото то създавало трудности в пласмента на електрониката ни на съветския пазар. България като една от най-напредналите страни в СИВ в компютрите се оказва изолирана от подписаните между СССР – ГДР и други страни от СИВ споразумения за развитие на елементната база. Редица наши производствени специализации (вина, цигари, отделни видове селскостопански и др. машини, фармацевтични производства) за СССР вече не са така търсени там. Други най-експортни дотогава стоки от областта на електрониката, биотехнологиите, химическата промишленост и машиностроене стават предмет на конкуренция на други социалистически страни на съветския пазар. Новите технологични производства престават да се разработват съвместно. Наблюдава се стремеж всяка страна от СИВ бързо да ги усвоява и да ги налага като своя специализация. Такива са констатациите на висшите политически и стопански ръководители на България на 9 февруари 1988 г., когато се събират да подготвят нова стратегия за икономическите връзки на страната със СССР и другите източноевропейски страни[350].

---

[347] Те са развалени заради антикорупционните дела срещу някои от лидерите в резултат от действията на известните по това време прокурори Т. Х. Гдлян и Н. В. Иванов. Това са прокурори по особено важни престъпления към Главната прокуратура на СССР, водещи мащабни разследвания в Узбекистан. – В: Пихоя, Р. Г., Соколов, А. К. *История современной России. Кризис коммунистической власти...*, с. 137, 163.

[348] Панков, Г. *Епизоди от едни живот*, С., 2001, с. 147–148.

[349] Тогава целият експорт е 50,9% от стокообмена и за пръв път от началото на петилетката търговското салдо е положително и е 489,4 млн. лв. – Тасев, Ал. *Външнотърговски стокообмен и външните пазари...*, с. 31, 21, 171.

[350] ЦДА, ф. 1Б, оп. 59, а. е. 171, л. 18–46.

Проблемите със съветските пазари заплашват по-нататъшното модернизационно развитие на страната; то така или иначе е разчетено основно за тях. Още повече че и японците и ФРГ гледат на България и на търговско-икономическите отношения с нея като врата към големия съветски пазар[351].

Към проблемите със съветския пазар във връзка с конкуренцията на другите източноевропейски страни се прибавят и други. Това е отказът на Москва да дотира внасяната от България селскостопанската продукция. Живков откровено предупреждава Политбюро на ЦК на БКП във връзка с готвещите се преговори с Михаил Горбачов. *„Трябва да внимаваме, защото те искат продоволствени стоки, а ние ги нямаме. Трябва да се разяснява, че в сравнение с всички останали социалистически страни ние сме изчерпали нашите възможности в селското стопанство още преди това, когато следвахме курса за сближение"*[352].

Българската страна се подготвя много внимателно за важната среща, която се провежда на 23 юни 1989 г. в Москва. Тя протича на фона на вълненията в Прибалтика за отделяне от СССР, на фона на полските избори от 4–18 юни 1989 г., когато ПОРП губи монопола си върху властта и сякаш слага символично водораздела между *„перестройката"* на социализма и наближаващите *„нежни революции"* за смяна на системата. Живков започва с декларации за традиционната българо-съветска дружба, но след това минава в настъпление с познатите обвинения. Той изтъква, че България е единствената страна от Източния блок, която никога не е създавала и няма да създава проблеми на СССР. Нещо повече, той обръща внимание, че *„В по-голяма или помалка степен, ние взаимствахме изцяло модела на СССР без промени. Всеки опит да се внесе нещо в него се възприемаше като ерес. Лично мене са ме викали тука пет или шест пъти, за да се спрат различните експерименти"*[353]. Това е закъснелият отговор на Живков къде е бил, че чак сега се преустройва. Заедно с това Живков предлага нови форми на икономическа интеграция между България и СССР, а именно – износ на български специалисти и технологии, износ на капитали и създаване на смесени предприятия в СССР. Така той се надява да получи привилегировани връзки, макар и в условията на *„икономизиране"* на отношенията между двете страни. Защото предлаганата интеграция става на фона на центробежните процеси, които вече са обхванали и Съветския съюз. Но въпреки че Горбачов на шега хвали този стремеж на българската страна с репликата: *„Бих предложил да поканим др. Живков в Прибалтика"*, той пояснява съветската позиция. А тя е, че в икономическата сфера СССР ще държи на принципа на пазара, на свободното движение на стоки и капитали, а само във военнополитическа сфера – на съгласуваност между социалистическите страни. Живков не успява да договори исканото количество нефт на нивото на 1985 г.[354]

---

[351] Никова, Г. *Вновь между Германией и СССР: Болгария в 70-е–начале 90-ых годов XX века.*, с. 568; Марчева, И. *Българската икономика между Изтока и Запада през 80-те години на XX век*, с. 686.

[352] ЦДА, ф. 1Б, оп. 68, а. е. 3665, л. 10.

[353] Пак там, оп. 68, а. е. 3698, л. 48–76. Основната част от стенограмата на тази среща е публикувана от Баева, И. *Между Сцила и Харибда. Тодор Живков при последната си среща с Горбачов.* – В: *Ново време*, 2007, № 11, ноември, с. 104–112.

[354] Баева, И. *Между Сцила и Харибда. Тодор Живков при последната си среща с Горбачов*, с. 110.

6. В търсене на нов модел на развитие в условията на *новото политическо мислене* (1987–1989 г.)

Успоредно със затварянето на съветския политически и финансов чадър, Живков се опитва да провежда различни промени по модернизиране на управлението, които в една или друга степен засягат двата вътрешни стълба на системата – социалистическата собственост и ролята на комунистическата партия в икономиката. Едновременно с това той се стреми да разширява контактите със западните страни, да рекламира подготвените промени с оглед по-лесното осъществяване на икономическото сътрудничество с високоразвитите страни, включително и с ЕИО. Така още от 1987 г. може да се говори за начало на прехода към пазарна икономика и демокрация под названието *„нов модел на социализма"*.

6.1. Юлската концепция – 1987 г.

На Юлския пленум на ЦК на БКП от 28 и 29 юли 1987 г. дотогавашното преустройството като политика за модернизация на системата на управление и интензификация на стопанското развитие са оценени като *„еволюционни"*, за разлика от предлаганата *„революционна"* концепция за нов модел на социализма, отчитащ националните и историческите специфики. За целта се използват теоретични категории за особеното, общото, единичното, с акцент върху единичното. Живков не се отрича от РСО, дори отново се връща на целта му – *„високо развита социалистическа държава"*, но набляга на това, че става въпрос за социализма само в България. Отказът да се занимава с *„общото"* се интерпретира от неговите помощници като отказ да се съобразява с Горбачов. Затова с намесата на секретаря по идеологията проф. Стоян Михайлов и на Нико Яхиел нещата са туширани[355]. Но и след поправките решенията на Юлския пленум са изключително радикални. От тясно икономическа гледна точка те са оценени като постепенен преход от централно планирана към пазарно ориентирана икономика, разчетени за период от 5–10 години и под политическия контрол на комунистическата партия[356].

Този преход може да се проследи по редица постановки в *„Основните положения на концепцията за по-нататъшно изграждане на социализма в НРБългария"*, одобрени от пленума. В документа се обосновава принципът за предаване на собствеността на трудовите колективи и на общините като своеобразно преодоляване, без да се ликвидира, социалистическата собственост като основа на социалистическото общество. Тя е обявена за *„свята и неприкосновена, която ще се развива на основата на плановото начало в интерес на народа, на цялото общество"*[357].

---

[355] Яхиел, Н. *Тодор Живков и личната власт*, с. 330–335.

[356] Замфирова, А. *Какво се случи с прехода към пазарна икономика?* – В: *Изследвания по история на социализма в България*. Т. 3, *Преходът*. С.: ЦИПИ, 2011, с. 440.

[357] Живков, Т. *Основните положения на концепцията за по-нататъшно изграждане на социализма в НРБългария, доклад пред пленума на ЦК на БКП, 28–29 юли 1987 г.* – В: Живков, Т. *Реалният социализъм*, С., 2006, с. 343–344.

Но се предвижда да се множат субектите на управление на социалистическата собственост, които да влизат в контакти и развиват различни форми – кооперативна, общинска, индивидуална[358], *„собственост с дялово участие на трудови колективи или на отделни труженици* [...] *в определени от съответните самоуправляващи се общности рамки, с цел да се пресичат евентуални апетити за спекулации, кооперативна, смесена – национална и чуждестранна, както от социалистическите, така и от несоциалистическите страни"*[359].

Предаването на собствеността трябва да стане постепенно, с подписване на договори между трудовите колективи и териториалните общности от една страна, и държавата от друга. Така се дезавуират съществуващите дотогава връзки между производителите и държавата в лицето на профсъюзите и партийните организации, които съществуват на производствено-териториален принцип. А това е силна крачка по пътя за излизане на партията от управлението на икономиката[360].

Вярва се, че по този начин чрез трудовия колектив като стопанин на средствата за производство, който определя правата и задълженията на всеки член, както и с изборността, сменяемостта и мандатността на ръководството на колектива, индивидът ще бъде въвлечен в управлението като основен негов субект. С така аргументираното място на модния за перестройката *„човешки фактор"* се обосновават две основни цели. От една страна на него и на трудовия колектив се разчита да преодолее административния подход в управлението и той да бъде заменен с пазарен. Защото той вече позволява не партийните указания и контрол да са *„най-силният мотиватор на човешкото поведение"*, а *„икономическите интереси, като движеща сила на общественото развитие"*[361]. В този стил Живков заклеймява като *„паразитен"* и *„неработещ"* принципа на уравниловката и обявява, че *„икономическият интерес"* (а не както дотогава се нарича *„материален интерес"*, *„материални стимули"*) трябва да е водещ и при социализма. Живков се застрахова, че с тази постановка не се нарушава принципът на равенството при социализма, според който количеството и качеството на труда е основен критерий за разпределението. Но лансира по същество една неолиберална идея – *„равния старт и нека по-добрият да победи"*. Така той постулира, че *„на върха на* (разпределението –б. а.) *трябва да застанат онези, които работят най-добре и в съответствие със световните стандарти за рентабилност и производителност: това са непосредствените труженици, инициативните и предприемчивите, създателите на научно-техническия*

---

[358] По това време вече са приети две важни постановления за подпомагане на *„индивидуалната"* собственост, работеща за пазара: ПМС от 5 юни 1987 г. за градската икономика и 26 ПМС 1987 г. – за подпомагане на личните стопанства от АПК. – В: *Историята на българите от Освобождението (1878) до края на Студената война (1989)*, под ред. на акад. Г. Марков, Т. 3, изд. *Труд*, 2009, с. 544–545.

[359] Живков, Т. *Основните положения...*, с. 343–344.

[360] Пак там, с. 324–325.; Кандиларов, Е. *Т. Живков: между перестройката на Горбачов и реформите на Дън Сяо Пин*, с. 540–545.

[361] Живков, Т. *Основните положения...*, с. 324, 299–308; Кандиларов, Е. *Т. Живков: между перестройката на Горбачов и реформите на Дън Сяо Пин*, с. 540–545.

и културен прогрес"[362]. С горното уточнение се дава според мен обяснението защо не се употребява „*материален*" интерес. Този термин е въздигнат като противовес на моралния стимул и е примирен от средата на 60-те години насетне с него под формата на необходимостта от съчетаване на материалните и моралните стимули за по-висококачествено и ефективно производство. „*Материалните стимули*" често стават обект на официалната сатира, защото пораждат социалистическо консуматорство. Сега вече Живков и неговият екип употребяват много по-широкото понятие „*икономически интерес*", насочващ към използване на пазара. В Юлската концепция използването на „*икономически интереси*", на „*човешкия фактор*" са сигнали за нагласи за предстоящи промени в духа на неолиберална икономика. Но тези нови моменти са представени като присъщи на новия модел на социализма, а не се признава директно, че става дума за пазарна икономика, макар и социалистическа. Само малцина посветени разбират смисъла на новите понятия. Много скоро, по време на истинския преход, обществото ще види кои са те – инициативните и предприемчивите, движени от икономическите си интереси.

Предвиждат се и съществени промени на макроикономическо ниво. Вместо административно-разпоредителната система на отношенията между стопанските организации и държавата се лансира договорна система. Тя е част от новата стратегия на управление. В плана като „*основен инструмент на социалистическата държава за ръководство на народното стопанство*" се разработват основните пропорции за развитието на страната и основните отрасли. На тяхна основа стокопроизводителите си съставят собствени планове, асоциациите [т.е. бившите министерства – б. а.] – координират дейността и провеждат единна политика. След това започва „*диалогът*" на всички равнища, намерил израз накрая в договори.

Държавният контрол трябва да се осъществява чрез икономически регулатори като различните видове цени и кредитния механизъм, осъществяван от търговските банки и данъчната система. Говори се за създаване на условия за „*сраствane на банковия с производствения капитал*" и повишаване ролята на банките в ускоряването на научно-техническия прогрес чрез създаване на рискови фондове за финансиране на иновации. Вече се предвижда и „*фалит на социалистическо предприятие*", ако не работи добре. Предвижда се за кой ли път, че ще се осъществи реформа на цените, като те ще се доближават до международните[363].

Заедно с това отново на макроравнище се обявяват нови принципи на взаимоотношения между стопанските организации. Това са принципите на „*социалистическата конкуренция*", ликвидиране на монополното положение на отделни производители, въвеждане на конкуренция и в извънпроизводствената сфера[364].

Радикални промени се планират и в структурната характеристика на икономиката с оглед тя да се ориентира към индивидуалното потребление. По това вре-

---

[362] Живков, Т. *Основните положения...*, с. 347.

[363] Пак там, с. 350–353; Кандиларов, Е. *Т. Живков: между перестройката на Горбачов и реформите на Дън Сяо Пин*, с. 542.

[364] Живков, Т. *Основните положения...*, с. 348.

ме в световен мащаб върви процес на ограничаване на гигантоманията. В Юлската концепция също се декларира отказ от гигантоманията за сметка на увеличаване на малките предприятия, които по-добре се ориентират към пазара. Но това няма да бъдат манифактурните предприятия, нито онези малки и средни предприятия от преди 3–4 години, а *„най-съвременни, в които масовото производството е заменено с относително неголеми серии или* ***индивидуални*** [болдът е мой – И. М.] *поръчки"*[365]. Така че Юлската концепция показва готовност за пазарен преход, и познаване на световните тенденции на развитие. В краткосрочен план, при наличието на стоков дефицит обаче, нейното реализиране изглежда като опит да се прехвърли отговорността на партията държава за несправяне с потреблението върху инициативните производители.

Съвременно звучат и вижданията на Живков и неговия екип за перспективното развитие на икономиката: създаване на нова технологична база на производството, с по-нисък разход на енергия, материали и суровини, по-малко количество на ръчен труд; преход към производство и експорт на системи и комплектни обекти; засилване на нашето участие в международното разделение на труда във високотехнологични области[366]; вписване на производителните сили като интегрална част от световните производителни сили, което означава, че те трябва да се съизмерват и проверяват със световните стандарти, без да се отрича, че са част от световната социалистическа система[367]; специални грижи за модерна, *„възобновяваща се ежегодно зелена суровинна база в аграрния сектор, технологичен взрив в селското стопанство, специални грижи за сферата на услугите и съобщенията"*[368].

Така в икономическата сфера реформите следват пазарната логика и тогавашните световни тенденции при запазване на *„общата и неделима социалистическа собственост"*, стопанисвана от ползватели наречени *„стопани"*, върху които държавата прехвърля голяма част от задълженията си, включително и като предвижда фалит на предприятията. Очертаният модел на социализъм представлява програма за преход към пазарна икономика, но той не е ясно заявен. Дори не се употребява понятието *„пазарен социализъм"*. Прилагателното *„социалистически"* към всеки атрибут на пазарната икономика показва, че моделът е зареден с двойственост. При благоприятни промени в политическата обстановка той би дал възможности за бъдещето превръщане на политическата власт в икономическа от страна на посветените от стопанския и политически елит.

В Юлската концепция, наред с икономическите реформи, се предвиждат и политически, и това е част от стратегията тези посветени да запазят статута и привилегированото си положение. Затова и там се открива идеологическият речник на комунистическата партия. Специално място е отделено на ролята на

---

[365] Пак там, с. 364–365.

[366] Пак там, с. 362–363.

[367] Пак там, с. 366.

[368] Пак там, с. 368–369.

комунистическата партия и на нейните отношения с държавата. От една страна твърде смело партията е обявена за политическа организация, която не е върховен етаж в йерархията на държавната власт. От друга страна, обаче, тя трябва да определя генералния курс на обществото и да формира основните насоки на социално-икономическо развитие на страната, но *„съдържанието на нейните програмни документи не съвпада и не може да съвпада с дългосрочните и петгодишни планове за развитие на страната"*. Нещо повече – партията осъществява своето въздействие чрез партийните кадри, като отношенията между държавните органи и партийните органи могат да са не само на партньори, но и на опоненти, когато се налага[369].

В този ред на мисли се развива и идеята за *„самоуправлението"*. Това е лозунг на XXVII конгрес на КПСС, който Живков вгражда в *„своя"* модел на социализма. Понеже партийните органи са всесилни, но не носят отговорност за грешките и провалите, макар че всекидневно, всекичасно се намесват и дават указания, се предлага държавната власт да се осъществява от органите на народно самоуправление, а не от партийните органи[370]. Предвижда се държавната власт да се заменени със самоуправление не само на предприятията и на общините, но дори и на висшите органи на държавното управление – Народното събрание, Държавния съвет и МС и на цялото общество[371]. Под това се подразбира самоуправляващата се единица *„да решава всички въпроси, в кръга на нейните възможности"*. Органите на самоуправление трябва да действат на широка демократична основа, да избират ръководители и вземат решения с помощта на гласността, изборността, конкурсната система и сменяемостта[372]. *„Самоуправлението"* дава повод да се фокусира общественото недоволство върху вечната боксова круша – бюрокрацията, и да се осигури обществена подкрепа за очакваните драстични съкращения сред партийното чиновничество и това от *„средния ешелон"* на държавното управление[373]. И докато това е официалният термин, за обществото този термин все по-често звучи като *„номенклатура"*. При тези противоречиви отношения между партията и държавата лесно може да се предположи, че в даден момент обществото и икономиката могат да се разделят с ръководната роля на комунистическата партия, защото в новия модел нейното място в управлението е твърде неясно и като цяло не е задължително за държавните органи и за стокопроизводителите.

Заложените идеи в този най-ярък документ на българското *„преустройство"* ерозират основите на дотогавашния модел на модернизация – социалистическата общодържавна собственост и ръководната роля на партията в цялостния живот. Трудно е да се повярва, че в средата на 1987 г. Живков сериозно е

---

[369] Пак там, с. 381.

[370] Пак там, с. 378.

[371] Пак там, с. 329.

[372] Пак там, с. 337.

[373] Пак там, с. 332–333.

мислел да намали ролята на комунистическата партия, но много скоро – в края на 1989 г. той ще се съгласи да напусне поста генерален секретар на ЦК на БКП, запазвайки поста председател на Държавния съвет. Това е неговото условие, за да подаде оставка на 10 ноември, което обаче организаторите на преврата срещу него не спазват.

През 1987 г. концепцията служи на стария лидер за поредните административни реорганизации, които демонстрират решителност, но и стресират управленческия елит и държавната администрация[374]. Създадените вместо министерства Съвети се оказват помощни органи към МС, чиято безполезност се осъзнава и много скоро – на 6 август 1987 г. – те са закрити. Даването на по-големи права на производителите води до обстоятелството, че функциите и правомощията на Съветите се оказват осакатени, без реални ресурси да *„координират"* на стратегическо равнище развитието на отделните сфери. На тяхно място от 19 август 1987 г. в областта на икономиката се стига до обединяване на Министерството на финансите, Държавна планова комисия и това на вътрешната търговия, както и на Комитета по цените в мегаминистерство – Министерство на икономиката и планирането (20 август 1987 г. до 17 ноември 1989 г.) начело със инж. Стоян Овчаров, а други министерства се трансформират в различни асоциации. Целта на това поредно реорганизиране е да се обедини държавното с общественото начало в управлението и така то да се демократизира, както постулира Живков на Юлския пленум[375]. Но липсата на ясни представи за характера на асоциациите – дали имат функциите на министерство, на обществена или стопанска организация, довежда скоро до тяхното ликвидиране[376]. Хаосът в система на управление на централно ниво се задълбочава. Няма начин този хаос да не се отрази и на непосредствените производители, и на средното и висше ниво ръководни партийни кадри. Неслучайно един от любимите вицове на Живков за перестройката е, че тя напомня името на едни град в България – Батак[377]. А хаосът ще породи и ново ниво на недоволство – вече не само към Живков, но и към управляващата партия. Така по време на снимките на документалния филм – протест срещу обгазяването на град Русе „Дишай!" с режисьор Юри Жиров през ноември 1987 г. на сградата на местния вестник „Дунавска правда" неизвестна ръка написва *„Долу БКП"*[378].

---

[374] Баева, И. *Трансформационный кризис,* с. 291.

[375] Живков, Т. *Основните положения...*, с. 333.

[376] Дойнов, О. *Спомени*, с. 267, 285.

[377] Този виц Живков разказва на външните министри на Страните от ВД на 30 март 1988 г. в София: *„що се касае до нашето преустройство, ще си позволя да завърша с 3 анекдота. Първо, на кой град може да се оприличи преустройството в България? На град Батак. Второ, каква е разликата между шаха и преустройството? Разликата е това, че при шаха се мисли преди фигурата да се премести, а при преустройството се преустройва, па тогава се мисли. Трето, това е съветски анекдот. Какво е преустройството? Това е тайга – горе шуми, долу дими. Може да има и други анекдоти, но до мен не са стигнали".* ЦДА, ф. 1Б, оп. 60, а. е. 406, л. 20–21.

[378] Антонова, В., Каменова, Д. *Демотнаж. Една балканска история от края на XX век,* Русе, 2008, с. 41–42.

Ролята и мястото на управляващата партия е сред основните разяснения, които прави Живков пред представители на печатните органи от социалистически страни на 30 октомври 1987 г.[379] След реакцията на Кремъл Живков се аргументира по-ясно като защитник на партията. Обяснява, че няма предвид омаловажаване на партията в обществото, а по-скоро прехвърляне и персонифициране на отговорностите върху непосредствените носители на властта в условията на фактическа еднопартийна система: *„Става въпрос, че тя* [партията – б. м. И. М.] *не е ешалон в административното управление, защото никой не я е избирал там. Ние можем да кандидатстваме и да ни избират, но като партия не сме избирани в административно-държавния ешалон, а са избирали отделни хора. Те носят отговорност, даже съдебна отговорност. Фактически партията си остава управляваща и ръководна сила като авангард на народа, като генератор на идеи.* [...] *Само че не сме ешалон. Да си отговарят тези, които там са избрани. Ако те не си гледат работата като комунисти, ние ще си оттеглим доверието от тях и ще изпратим други или ще ги викаме да ги строяваме"*[380]. Същият опит се прави и с прехвърляне отговорностите и негативите от партията и нейната политика към обществените организации като ядра на *„социалистическото гражданско общество"*[381].

Живков не скрива, че един от най-трудните проблеми при трансформацията на обществото към *„самоуправляващи се производствени и териториални системи"* и окончателното прехвърляне на стопанисването на *„единната и неделима социалистическа собственост"* върху непосредствените ползватели във всички сфери на производството ще бъде съчетаването на интересите на стопаните с този на държавата, фиксирани в общия план[382].

Другият, посочен от него проблем, е съпротивата на обществото срещу орязване на социалните защитни мрежи във връзка с предвижданото преструктуриране на икономиката и нейното управление. Т. Живков отчита, че работническата класа ще е противник на реформите, които реално засягат нейния социален комфорт при социализма. *„Главната трудност ще бъде с работническата класа, която сега ни подкрепя всестранно, но доколко тя е подготвена да поеме своите права, задължения и отговорности – това е въпрос на огромна възпитателна работа, която трябва да извърши партията. Ако това дело не отиде в ръцете на Партията, не стане нейно всекидневно дело, то не може да се проведе"*[383]. Така реформирането на социалистическата икономика и социалната държава, което става под знака на моделирането ѝ според пазарните принципи, налага невероятна задача на комунистическата партията. Ако в началото на социалистическите преобразования и в Съветска Русия, и в България тя трябва да внася комунистическо съзнание сред обществото, за да го мобилизира в изграждане на развито индустриално общество,

[379] ЦДА, ф. 1Б, оп. 60, а. е. 404, л. 15–16.

[380] Пак там, л. 13.

[381] Пак там, л. 13.

[382] Пак там, л. 7.

[383] Пак там, л. 9.

то в края на социализма комунистическата партия, реформирайки по пазарната логика икономическата система, трябва да внася пазарно, по същество капиталистическо съзнание и то сред своята най-надеждна социална база. Такава се оказва логиката на агонията на социализма в опита да се преустрои в *„социалистическо пазарно общество"* в България.

Ето защо, обявявайки революционните си замисли в средата на лятото на 1987 г., Т. Живков прави известни уговорки през ноември с. г. На тогавашния партиен форум, провел се на 13 ноември 1987 г., се излагат някои практически мерки и подходи за осъществяване на Юлската концепция. От тях се вижда, че партията се страхува да отпусне цените на стоките, като ги съобрази с международните и търси начини да сдържа стремежа на предприятията при дадената им самостоятелност да определят цените като ги *„надуват"*. Това става, като се запазва държавният контрол: цените на едро се съобразяват с централния план, а цените на дребно не се променят, за да се гарантира социалният мир[384]. За да се тушира социалното напрежение, се обявява, че се преминава към нови работни заплати, те трябва да са само в рамките на изработения реално фонд, но предприятията фиксират минимална работна заплата и след това дават допълнителни възнаграждения според приноса на всеки в трудовия колектив и на всеки колектив в рамките на предприятието[385]. Промените и техният характер остават неразбрани от широката публика. Защото цялата пропаганда (и официална, и критически настроена) е под мотото, формулирано от Живков през ноември 1987 г.: *„Дълбокото преустройство в социалните структури и в съдържанието им ние извършваме в съответствие с идеалите на социализма и комунизма"*[386]. Това заклинание не е случайно. Както се посочи, партията има информация, че радикалните промени не се посрещат еднозначно от населението. У него са силни егалитаристките настроения и Т. Живков и неговият екип държат сметка за това[387]. Гледат да поддържат стандарта на живот с цената на нарастващ външен дефицит средно годишно с 1,5 млрд. валутни лева[388].

От 1 януари 1988 г. започва предаването на собствеността на трудовите колективи. То протича без видими ексцесии, даже, изненадващо за властта, спокойно. На Националната партийна конференция от 28–29 януари 1988 г., обявила преустройството за непосредствена задача, Живков споделя, че в Политбюро са докладвани само 10 изложения във връзка с предаването, отправени до Министерство на икономиката и планирането[389]. Скоро самите управляващи забелязват проблемите – разпадат се централните (вертикални) връзки, на предприятията не достига

---

[384] Живков, Т. *Някои практически мерки и подходи за по-нататъшно осъществяване решенията на Юлския пленум на ЦК на БКП (1987).* Доклад на пленум на ЦК на БКП, състоял се на 13.XI.1987 г. – В: *Труд*, бр. 272 от 20 ноември 1987.

[385] Пак там.

[386] Пак там.

[387] ЦДА, ф. 1Б, оп. 55, а. е. 1255, л. 1–44.

[388] ЦДА, ф. 1Б, оп. 100, а. е. 76, л. 8.

[389] *Национална партийна конференция*, 28–29 януари 1988, Стенографски протокол, С., 1988, с. 102.

фонд „Работна заплата", защото кадрите не са свикнали да работят по нов начин, да правят икономии, да имат дисциплина без контрола на висшестоящата организация. С подобни проблеми се сблъскват и общините, получили много по-големи права[390].Често това се дължи на факта, че се избират ръководители, които разчитат на административни хватки, за да повишават заплатите.

На 29 март 1988 г. Живков споделя с Едуард Шеварднадзе в София, дошъл по повод среща на Комитета на външните министри на ОВД, невъзможността да се постигне социалната справедливост и икономическата ефективност с реформите на самоуправлението. Той признава, че никой не е подготвен да работи в новите условия: нито работниците, нито специалистите. Ето защо, въпреки преустройството на пазарен принцип, държавата продължава да балансира резултатите от труда на отделните предприятия, като дотира губещите, за да има социален мир[391]. А те са 7,6% или 326 от всичките 4289 предприятия (без селското стопанство и кооперациите) през 1988 г., като за 1988 г. дотациите са приблизително 20% от бюджетните разходи. Други 410 нискорентабилни предприятия постоянно поставят искания за чувствителни данъчни облекчения и това също увеличава бюджетните разходи[392].

На 30 март 1988 г. на среща на Комитета на външните министри на Организацията на Варшавския договор Живков разяснява хода на реформите в страната и укрепването на [...] *партията – не само във всяко село,* [...] *град, но и във всяка махала. Защото без укрепване на Партията не можем да работим. Партията е моторът* [...] *и това е гаранцията, че няма да има социални сътресения и занапред, както и досега*"[393]. Но скоро ще се окаже, че ще се появят политически сътресения.

Недоволството на интелигенцията намира реален израз в създаване на първите опозиционни организации – на 8 март 1988 г. на Общонародния комитет за екологична защита на Русе и на 3 ноември на Клуба за подкрепа на гласността и преустройството. Същевременно на 12 и 20 юли 1988 г. се провежда пленум на ЦК на БКП, който сполучливо Н. Яхиел определя като *„юлска сеч"*. Тогава се извадени от висшето партийно ръководство, станали по една или други причина неудобни, политически дейци като Светлин Русев, Станко Тодоров, Стоян Михайлов, Чудомир Александров. Тези кадрови промени трябва да закрепят властта на Живков, която все повече се клати в хода на реформите[394].

---

[390] ЦДА, ф. 1Б, оп. 60, а. е. 406, л. 15.

[391] Пак там, ф. 1Б, оп. 60, а. е. 405, л. 33.

[392] Пак там, ф. 1Б, оп. 100, л. 76, 3.

[393] Пак там, ф. 1Б, оп. 60, а. е. 406, л. 14–15.

[394] Яхиел, Н. *Тодор Живков и личната власт,* с. 364.; Калинова, Е., Баева, И. *Българските преходи 1939–2002,* с. 233–240.

6.2. Ускоряване на реформите и преориентиране към Запад (1988–1989 г.)

Изваждането на споменатите политически дейци, горещи привърженици на съветската перестройка, става в момент, когато М. Горбачов се стреми към подобряване на отношенията със Западна Европа и САЩ чрез активната си външнополитическа доктрина за *„ново политическо мислене"*. Тя е изразена в неговата книгата *„Перестройка и новое мышление для нашей страны и для всего мира"*, излязла през есента на 1987 г. в Москва. На български книгата е издадена през май 1988 г. от партийното издателство „Партиздат". *„Новото политическо мислене"* във външната политика на СССР, което той диктува и на Източния блок, включва отказ от представата, че светът е разделен на две противоположни системи и признаване, че той е единен и взаимосвързан; отказ от убеждението, че сигурността на света се крепи върху баланса на силите на двете противостоящи си системи и признаване на баланса на интересите за гарант на сигурността; отказ от пролетарския и социалистическия интернационализъм и признаване на приоритета на общочовешките ценности над всякакви други като национални, класови и др. под. В съответствие с тези нови принципи на външната политика са определени и следните нови приоритети на съветската (съответно източноевропейската) външна политика: деидеологизация на междудържавните отношения, съвместно решаване на глобалните наднационални проблеми (сигурност, икономика, екология, права на човека); съвместно строителство на *„общоевропейския дом"* и единния европейски пазар, в който СССР, а и другите му партньори, трябвало да влязат към началото на 90-те години.

През 1987 г. започват инициативи като декларацията на ПКК от май 1987 г. за едновременно разпускане на военните организации на двата блока – ОВД и НАТО. През декември 1987 г. е подписан Договорът за ракетите със среден и малък обсег на действие между СССР и САЩ, който поставя начало на разоръжаването, включително и ядреното. През май 1988 г. е подписана декларацията, с която двете икономически организации – ЕИО и СИВ, взаимно се признават, след което СССР разрешава на всеки от своите подопечни съюзници да установи официални търговско-икономически отношения със страните-членки на ЕИО. През януари 1989 г. СССР и останалите страни от Източния блок подписват Виенската декларация на Съвещанието за сигурност и сътрудничество в Европа, като по този начин се задължават да приведат своето законодателство в съответствие с международното, а също да уважават и гарантират основните прави и свободи, включително религиозни, свобода на мисълта и придвижването[395].

Това размразяване в международните отношения развързва инициативността на Живков и неговото обкръжение за засилване на контактите със Западна Европа и САЩ. Особено се активизират отношенията със Западна Германия. През 1988 г. от българска страна вече няма делегации, а само министърът на външните работи Петър Младенов и министърът на икономиката Стоян Овчаров правят официални ви-

[395] ЦДА, ф. 1Б, оп. 59, а. е. 194, л. 1–97; Терещенко, Ю. *История России XX–начала XXI вв*, с. 387–390.

зити. По-активни са немските полици Ханс Дитрих Геншер, Йозеф Щраус, Б. Фотел, които посещават страната. А през ноември 1988 г. в София пристига на официално посещение германският канцлер Рихард фон Вайцзекер. През 1989 г. се активизират икономическите, но най-вече културните и научни връзки между двете страни. Сключени са дългосрочни договори за сътрудничество между българските предприятия и АЕГ за създаване на смесените акционерни дружества „АСКО-Деница" за стоки за леката промишленост и „АСКО-ЦУМ". Подписани са съглашения за социална защита, за сътрудничество в областта на научните изследвания и технологии, за отваряне на културни институти в София и Мюнхен. За пръв път страните си обменят военни аташета. Престава заглушаването на българската редакция на Дойче веле. На 1 май 1989 в София е открит филиал на Гьоте-институт[396].

Живков търси контакти и с други традиционни партньори от развития западен свят. Една такава страна е Австрия, с която икономическите връзки са активни и с която функционира Смесена българо-австрийска комисия за икономическо, промишлено и технологично сътрудничество. По покана на австрийския канцлер Франц Враницки голяма българска делегация, начело с българския министър-председател Георги Атанасов, прави няколкодневно посещение във Виена. От 15 до 17 септември 1988 г. водените от него ръководители на български стопански организации търсят да установят директни контакти със съответни австрийски фирми. Провеждат се преговори за създаването на съвместни консорциуми и сдружения, както и за сключване на дългогодишни инвестиционни проекти за модернизация на много от производствата в металургията, машиностроенето, хартиено-целулозната, биотехнологическата и химическата промишленост. Австрийската страна е заинтересована от изграждане на свободни митнически зони в дунавските градове Русе и Видин. Твърде благоразположеният към България австрийски канцлер сам предлага водещи австрийски фирми да приемат за краткосрочно обучение български специалисти по маркетинг и организация на фирменото производство. За да се представят производствените възможности на България и така да се заинтересуват австрийските делови среди, във Виена от 19 до 21 октомври 1988 г. се провеждат *„Икономически дни на България"*.[397]

През октомври 1988 г. зам.-държавният секретар на САЩ Джон Уайтхед посещава България, дава положителна оценка на промените в страната и дори отбелязва, че тя вече е сред онези 2–3 държави от европейските социалистически страни, с които САЩ имат най-добри отношения. Според И. Баева подобна оценка вероятно се дължи на Андрей Луканов. Той, след визитата си в САЩ от 23 април до 3 май 1988 г. и срещата с държавния секретар Джордж Шулц, внушава на българските управляващи, че страната трябва да изрази готовност за спазване на интересите на САЩ в регионален и глобален аспект, които се уравновесяват от интересите на СССР[398]. Така Луканов започва да провежда съветската политика към Източния блок, а

---

[396] Никова, Г. *Вновь между Германий и СССР: Болгария в 70х–начале 90-х годов XX века*, с. 568.

[397] Никова, Г. *Живковата икономическа реформа*, с. 115; ЦДА, ф. 1Б, оп. 68, а. е. 3521, л. 3–24.

[398] Баева, И. *Трансформационный кризис*, с. 292–293.

именно *„финландизацията"* му. Тази нова съветска инициатива е изработена през февруари 1988 г. от комисията към ЦК на КПСС по международните въпроси, оглавена от идеолога на *„перестройката"* Александър Яковлев. Според нея източноевропейските страни могат да имат статута на военно неутралните Австрия и Финландия, като по този начин се гарантира равнопоставеността на интересите и правото на дипломатическа намеса в тях и на САЩ, и на СССР. Новият им статут ще позволи да се икономисат съветските средства за издръжка на тези страни, като се премахне *„техният паразитизъм"*, но същевременно чрез тях СССР би имал полесен достъп западните технологии[399].

С лансирането на подобни идеи сред българския политически елит, Луканов засилва подозрението на Живков, че по време на *перестройката* се е превърнал в *„двоен агент"* за влияние и на СССР и на *„голяма западна служба"*[400]. Осигурил си подкрепата на САЩ и СССР, Луканов става опасен съперник за властта на стария лидер, който се опитва да не изпуска инициативата за реформиране на системата чрез засилване на връзките със Запада. Още повече, че наред с политическото изявление на зам. държавния секретар, през 1989 г. се разширяват икономическите отношения между двете страни като израз на подобряване на отношението към София. Делът на САЩ във външната търговия на България достига през 1989 г. 1,1% срещу 0,7% през 1980 г., 0,3% през 1970 г. и 0,2% през 1960 г.[401]

Вероятно, за да повдигне влиянието си в обществото, след като губи почва в контактите и с Москва и със Запада, Живков обвързва реформите с потреблението. През есента на 1988 г. старият лидер е готов за ревизия и на един много съществен, генетичен недъг, както го нарича Г. Никова, на съветския модел на модернизацията. Става дума за примата на група „А" над група „Б", примата на производството над потреблението, който ражда дефицит в социалистическото общество. Сега партийният и държавният ръководител, който дълги години го съблюдава, открито признава, че хроничният недостиг на пазара е резултат от модела на индустриализация, даващ превес на развитието на тежката промишленост, енергетиката и машиностроенето. Нещо повече, той посочва, че и вътрешноотрасловата структура също обслужва тази основна характеристика на съветския модел на модернизация. Само 5% от машиностроителната продукция, която е основен критерий за успех в този модел за развитие и за която се отчита, че дава вече 60% от износа, е предназначена за битово потребление. Така се получава скрита инфлация – доходите на населението са повече от стоковия запас при липса на стоки за потребление. Дотогава нещата се решават с ограничаване на заплатите и, разбира се, с

---

399 Тошкова, В. *Дирижираният крах на европейския социалистически Изток в края на XX век.* – В: *Проблемът Изток–Запад. Историческата перспектива.* С., 2003, с. 548, 550.

400 Баева, И. *Комунистът от трето поколение, който започва да възстановява капитализма. Андрей Луканов*, с. 241, 244.

401 Kostov, A. *La Bulgarie face a l'Americanisation au XX-e siecle.* – Dans: LBarjot, D., Lescent-Giles, I. Ferriere le Vayer, M. *Europe au XX-e siècle: Economie, culture, politique.* Volume 1, 2001. Centre de Recherche sur l'Histoire de l'Europe du Nord-Ouest. Universite Charles de Gaulle – Lile-3, p. 335.

повишаването на цените на дребно. С оглед на радикализирането на обществените нагласи, сега Живков обявява друг подход – да се замени коренно съотношението между група „А" и група „Б" в полза на група „Б". Това най-лесно може да стане, като се пренасочат ресурси и мощности от военната промишленост към производство за граждански цели и се осигурят повече валутни средства за техния внос отвън. Ето защо Живков заявява, че макар и за известно време, страната трябва да се откаже от ускорената индустриализация[402]. Така, за да усети населението ползата от преустройството, както и да не изпуска възможността да укрепи властта си, ръководството на страната се грижи да осигури потребителско изобилие. В промяната на модела се залага на потреблението, на консуматорството, което да мотивира *„човешкия фактор"* за повече и по-производителен труд.

Следващи промени в модела на развитие могат да се открият в докладната записка на Живков *„За някои насоки и задачи в областта на икономическото сътрудничество"* от края на 1988 г. Българският лидер критикува СИВ и възможностите, които съществуват за изграждането на *„интегриран пазар"* в рамките на тази международна икономическа организация. След това Живков се разпростира върху разширяване на контактите със западните страни. Той не пропуска да постави за кой ли път въпроса за технологичното изоставане, което според него не може да бъде преодоляно поради недостатъчната интеграция в СИВ. И затова посочва, че целта може да бъде осъществена само чрез засилване на всестранното сътрудничество със Запада, включително и за подготовката там на младите кадри. Предлага не само да се работи за създаване на съвместни фирми (през 1988 г. има 31 такива смесени предприятия, 6 от които са с японски фирми), но вече допуска вливане на чуждестранен капитал. Той трябва да бъден насочван към отрасли от селското стопанство, хранително-вкусовата промишленост, леката индустрия и електрониката, както и към международния туризъм. Друга форма на нови контакти със Запада са свободните безмитни зони, които Живков горещо препоръчва да бъдат установени на територията на страната[403].

На 23–24 септември 1988 г. във Варна, съвсем в духа на новото политическо мислене във външната политика, се провежда поредната среща „Изток–Запад". Тя е посветена на *„Стратегическите подходи за разширяване на икономическото сътрудничество Изток–Запад в променящата се глобална обстановка"*[404]. На 24 септември 1988 г. в Евксиноград Т. Живков дава прием на участниците: видни политически и стопански дейци, представители на деловите среди от двата блока. На нея той повтаря тезите на Горбачов за новата външна политика и очертава промените в икономиката в България като условие за засилване на контактите между Изтока и Запада. В контекста на *„новото мислене"* Живков твърди, че *„противоречия между Изтока и Запада няма, що се касае до главния проблем – заедно да изграждаме новия свят"*. А *„изменяйки нашите доктрини – икономически, политически, дипломатически"* се пос-

---

[402] Никова, Г. *Живковата икономическа реформа...*, с. 114; ЦДА, ф. 1Б, оп. 68, а. е. 3493, л. 3–12.

[403] Никова, Г. *Живковата икономическа реформа...*, с. 116.

[404] ЦДА, ф. 259, оп. 45, а. е. 1243, л. 1–81.

тига предотвратяването на войната. *„За мен тя е предотвратена“* – споделя той[405]. Затова основната задача е новият свят. Изграждането на този свят е на основата на НТР и *„ако не се решат проблемите* [в това отношение – б. а.] *на социалистическите страни, това ще блокира общото развитие на света“*. Същият ефект върху новата цивилизация имат нерешените регионални проблеми. Затова Западът трябва да помогне на социалистическите страни успешно да се преустрои социалистическата икономика и това е в интерес не само на бизнеса, но и в общочовешки интерес. Т. Живков наивно смята, че *„тук не става дума нито за поглъщане на една система от друга, нито пък да се ликвидира една система от друга, а просто ние сме партньори в един нов свят“*[406]. Живков представя българското преустройство като най-близко до съветското, но носещо революционен заряд, защото то променя *„същността на сегашния социализъм“*[407]. Благоприятно според него е и това обстоятелство, че за разлика от останалите източноевропейски страни, повече от три десетилетия в България не е имало *„застойни явления“* и страната се развивала с високи и постоянни темпове: *„Ние се намирахме в обстановка, когато в СССР имаше застойни явления. Затова ни бе изключително трудно. Ние не говорим по това, но знаем какво е било, съветските другари също го знаят много добре. Едва сега се създават условия да се разгърнем по-нататък“*[408]. С това разгръщане Живков аргументира желанието българската икономика да се впише в развитата западноевропейска и световна икономика, да привлече западни капитали, ноу-хау и да създава съвместни предприятия.

Живков оценява силните центростремителни сили на Общия пазар. Споделя, че и в СИВ се замисля създаването на общ пазар, но за да подчертае още веднъж желанието на България да бъде включена в световната търговия, изтъква: *„Но аз не мога да си представя този общ пазар* [на страните от СИВ – б. а.] *откъснат от реалностите в света и по-специално от европейския пазар, американския пазар, от японския пазар“*. За да убеди своите гости бизнесмени, че България действително желае включване в европейските пазари, той очертава адаптацията на българската икономика, нейното радикално преустройство в края на 80-те години към дирижирана пазарна икономика.

От 1 януари 1989 г. всички предприятия, заводи и АПК ще могат да търгуват свободно вън и вътре в страната *„в определените от държавата рамки, както става и във вашите страни“*[409]. За да привлече западните бизнесмени към българската икономика, българският лидер обяснява, че разчита с предаването на собствеността на гражданите те *„да заработят като луди“*, да имат мотивация според западните стандарти. *„А нашият народ е интелигентен, културен. Вие знаете, че средното образование у нас е широко застъпено“*[410]. Живков излага състоянието на външната задлъжнялост на страната през 1988 г., *„за да играе с открити карти“* и да убеди западните инвеститори, че

[405] ЦДА, ф. 1Б, оп. 60, а. е. 410, л. 6.

[406] Пак там, л. 4.

[407] Пак там, л. 5.

[408] Пак там, л. 6.

[409] Пак там, л. 8.

[410] Пак там, л. 8.

страната има потенциал да усвои и върне вложените за модернизация на икономиката ѝ средства. *„Ние сме готови да ползваме и да изнасяме капитали. И аз говоря сериозно. Нашите задължения са реално 4 млрд. долара. Но имаме приблизително 1 млрд. и 500 млн. авоари във „ваши западни банки", имаме 2 млрд. долара дадени на кредит. Аз смятам, че ще вземем 500 млн. от тях. Др. Луканов каза, че ще вземем 1 млрд. и е готов да се подпише. Аз не вярвам в това, но 500 млн. са сигурни. Става дума за страни, на които сме отпуснали държавен кредит в долари"*[411]. Както бе посочено, Живков се оказва прав и България не си връща 1 млрд и 500 млн. долара кредити.

Българският ръководител се мъчи да убеди западните бизнес партньори, че на страната не липсват вътрешни инструменти, за да може да усвои евентуалните чужди инвестиции. Той обещава още повече да се облекчи режимът за износ на печалби от смесени предприятия с надеждата да привлече интересна на чуждите бизнесмени[412]. Не отминава и въпроса за съществуващите в чужди страни смесени предприятия с българско участие. Живков споделя, че в проведените по време на срещата разговори с германския министър-председател на Бавария Франц Йозеф Щраус са се уточнили, че смесените предприятия, работещи на територията на ГФР, са на загуба по българска вина и затова е било решено повечето да бъдат закрити, като останат само едно-две да действат. Въпреки това, българската страна не се отказва от идеята да изнася капитали, като прехвърля отговорностите за тази дейност върху българските фирми[413]. Зад българските фирми обаче стоят осем търговски банки, които са държавна собственост, така че държавата продължава да е гарант за развитието на новите по-широки контакти със Запада.

Заедно с това Живков оповестява, че вследствие на административните реформи от 1987 г. е намалена бюрокрацията в промишлеността и местните органи на управление. Той рекламира и готвещата се аграрна реформа, с която се цели да се повтори опита от промишлеността, като се предаде земята на тези, които я обработват. Обещава по-нататъшни промени в развитието на вътрешния пазар. Но, за да не се допусне инфлация при преходния период на структурните промени, се предвижда държавата да регулира (но не административно, а пазарно) онези цени на стоки, които влияят върху ежедневната консумация[414].

Едновременно с отварянето и ориентирането към западните пазари и към пазарните принципи на функциониране на икономиката, страната се отдръпва от подкрепа на страни от Третия свят, които се придържат към *„социалистическия път"* на развитие. Първо, защото този път вече е обявен за изчерпан и нуждаещ се от *„перестройка"*, и второ – поради липса на средства. Както Горбачов отказва да плаща за българската модернизация, така и Живков заедно с останалите страни от Източния блок отказват да подпомагат социалистически режими и тяхната социалистическа модернизация. Живков заявява в реч пред студентите на 7 декември 1988 г.:

---

[411] Пак там, л. 10.

[412] Пак там, л. 12.

[413] Пак там, л. 15.

[414] Пак там, л. 13.

„Ние се убеждаваме колко правилна е политиката на др. Горбачов на световната арена. Около 17–20 страни са поели по пътя на социализма. Ние ги поддържахме. Но сега сменихме темата. И ние не можем да разговаряме с тях, гледаме се като хора от различни планети. В генезиса на тяхното мислене е това, което сме им го създали и срещу което ние сега се борим. Това е, че ще могат да изградят социализъм [...] *Какъв социализъм ще построят в Етиопия* [...] *Те това не могат да разберат – как така ние не можем вече да платим*". В тая връзка той признава, че българското развитие е тръгнало по друг път – пътя на конкуренцията, при това не в домашните условия, образно казано *„конкуренция не в Панчаревското езеро* [...], *а в международни води*". Той обяснявал на *„другарите от развиващите се страни"*, че всичко, което *„сме ви казвали досега, все едно църният дявол ви го е казвал."* Приканвал ги да бягат, защото *„Ние не сме в състояние да понесем такова бреме"*. В духа на *„перестройката"* за Живков вече социализмът се явил преждевременно и в България, и в слаборазвитите страни. Социализмът *„е недоносче, което* [...] *ще стане юнак* [...] *но още Ленин в своите късни произведения"* бил прозрял, *„че социализмът в Русия ще победи, ако победи в развитите страни"*. И тези шеговити, но изпълнени с много подтекст послания Живков прави, като преди това обяснява, че няма поврат и няма реални промени в Студената война. Западните страни и САЩ са все така неотстъпчиви спрямо Източния блок[415]. Затова тази откровена и цинична реч на Живков е косвено признание за капитулацията на България като част от Източния блок, опитал се да се състезава неуспешно със съживяващия се глобален капитализъм, капитулация на доскорошната стратегия за модернизация, като основа за напредъка на страната.

Междувременно продължават да падат темповете на икономически растеж и прирастът на националния доход. Ако през 1971–1975 г. средногодишният прираст на националния доход е бил 7,8%, през 1976–1980 г. – 6,1%, през 1981–1985 г. – 3,7%, то през 1988 г. той е 2,4% спрямо 1987 г.[416]. Вижда се, че вместо с преустройството да се подобрява, икономиката продължава да се влошава и да запазва негативните тенденции. Стопанските ръководители, като представители на *„самоуправляващите се"* стопански организации, трудно се ориентират в новата обстановка, оставени сами на себе си и притискани да модернизират производството, като сами търсят нова техника, технологии и съответни кредити от западни страни. Дотогава с тази дейност се занимават външнотърговски централи. Така че не е странно, че започва да расте валутната задлъжнялост. А същевременно стокообменът на България продължава да е преди всичко със страните от СИВ и най-вече със СССР, докато този с високоразвитите страни показва тенденция за сдържане на вноса. Понеже това са потребителски стоки, които са търсени на пазара, продължаващата стагнация поражда недоволство[417].

---

[415] http://vbox7.com/play:79159a6c (последен достъп 4 април 2016 г.)

[416] ЦДА, ф. 1Б, оп. 100, а. е. 76, л. 1.

[417] Никова, Г. *Живковата икономическа реформа*, с. 117; Тасев, Ал. *Външнотърговският стокообмен*, с. 212; Д. Луджев много добре разкрива това недоволство особено сред художествено-творческата интелигенция на основата на донесения МВР. – В: Луджев, Д. *Революцията в България 1989–1991*, кн. 1, с. 33–51.

Опит да притъпи напрежението Живков прави с поредната реформена акция в края на 1988 г. Тогава той провъзгласява принципите на фирмената организация, с която фактически се обещава личното добруване и дори облагодетелстване на стопанските ръководители. Обосновката на фирмената организация е направена на пленума от 13–14 декември 1988 г. На него Живков отчита, че не е постигнат радикален прелом в преустройството, но това било, защото идеите на ръководството на комунистическата партия за провеждане на революционни преобразования отгоре и отдолу се проваляли[418]. Причината се търси в съпротивата на партийната и държавна бюрокрация, която стои над *„стокопроизводителите"* и не им позволява да действат според пазарните принципи. Като противодействие на тази съпротива се предвижда да се предадат средствата за производство на стокопроизводителите, като се организират фирми: малки, семейни, общински или гиганти. Те ще се подчиняват на едни и същи правила и закони и ще имат свободата да търгуват в страната и в чужбина, да работят самостоятелно или с други фирми.

Фирмената организация от 1988 г. все още не посяга върху социалистическата собственост като единна и неделима, според заклинанията на Декемврийския пленум от 1988 г.[419] Но тя бележи следваща стъпка към преструктуриране на икономиката и обществото според пазарни стандарти, защото бележи негласен отказ от идеята трудовите колективи да са стопани на собствеността. Самоуправляващите се производствени общности от началото на перестройката вече са наречени директно *„стокопроизводители"* – т.е. работещи изключително за пазара. Променя се изборът на директор – вече не пряко от колектива, а от Управителния съвет на фирмата. Обявява се, че нито партията, нито министерството имат право да се месят в работата му, ако спазва закона. Предвижда се образуване на фирми и в нематериалната сфера със задачата да свържат производството на духовни ценности с пазара[420]. Според Г. Никова така започва скритата приватизация в България. Защото отслабва държавният контрол, което способства за безпрепятствено изтичане на капиталовложения и прибиране на търговски приходи в частни ръце[421].

Обществото реагира вяло и отрицателно на тези модернизационни стъпки. Мартин Иванов пише за самотността на реформаторите. Според него многобройните реформени документи през годините на *„преустройството"* създават усещането, че *„зад промяната застава един „просветен" елит, който в реформеното си дело няма почти никакви съюзници сред обществото"*[422]. И защо да има, след като дотогавашната система на партията-държава е създала патерналистични очаквания у населението, развила е отчуждение между непосредствения производител и предприятието му. Незаинтересоваността на работниците от стопанисване на своите предприятия като фирми се допълва от отрицателната позиция на селяните

[418] ЦДА, ф. 1Б, оп. 65, а. е. 91, л. 7.

[419] Пак там, л. 7–8.

[420] Пак там, л. 9.

[421] Никова, Г. *Живковата икономическа реформа...*, с 117.

[422] Иванов, М. *Реформаторство без реформи*, с. 112–113.

и интелигенцията. Живков споделя: *„В селското стопанство направо ни казаха: А бе вие едно време ни ударихте бой, та ни взехте земята, сега какво искате, отново да ни биете, за да ни върнете земята."*[423]. За да се събуди интересът на трудещите се към тази промяна на собствеността, по подобие на Запада се въвеждат акциите. Предвижда се да се развие и капиталовият пазар с тях. Акциите от предприятията имат трудов характер – на тях имат изключително право работещите в тях, което ще ги задържа на работа в предприятието. Целта е освен това да не се създава съсловие на рентиери и да не се усилва недоволството на хората от социалното разслоение, което ще се получи от въвеждането докрай на пазарните принципи в организацията на производството и разпределението с фирмената организация на труда. Особено чувствително се очаква тя да засегне интелигенцията. *„В производството ние казваме фирми", в духовната сфера казваме „къщи". Но то е едно и също, да не ги обиждаме, че създаваме там фирми."*[424] *„В областта на духовната сфера, тук ще имаме най-големите трудности. В икономиката – не* [...] *Защото започват сега: как може такива придобивки на българските писатели, на българските художници, на българските композитори* [...] *да ги отнемете. Воят ще бъде страшен!"*[425]. За да се предотврати социалното напрежение при трансформацията на творческите съюзи на интелигенцията в къщи и същевременно последователно да се прилага пазарният принцип, се предвижда по западен образец да се създават мощни фондове за подкрепа на членовете им. Те ще са характерни не само за творческите организации, но и за обществените, така че да носят *„икономическа, социална и нравствена полза"*[426]. Заедно с тях се запазва държавната субсидия за непечеливши творчески дейности като кинопроизводство и издаване на поезия. Както показва Евг. Калинова, въпреки тези успокоения, творческата интелигенция е отрицателно настроена към пазарните принципи, готвени за културната сфера. Но тя изразява недоволството си като критикува недостатъчната демократичност на предприетите реформи[427].

Официално Т. Живков обяснява, че рецептата за изход от кризата на социализма в края на 80-те години следва справянето с кризата от 1933–1934 г. чрез премахване на монополизма със създаване на фирмите и разгръщане на конкуренцията между тях с помощта на държавата[428]. Но неофициално, според Д. Луджев, технократите около него са му внушили идеята за *„държавата като диригент"* на пазарното преустройство, както е в т.нар. азиатски модел на бързо развиващите се *„азиатски тигри"*[429]. Ролята на партията-държава е от съществено значение в

---

[423] ЦДА, ф. 1Б, оп. 65, а. е. 91, л. 15.

[424] Пак там, л. 8

[425] Пак там, л. 16.

[426] Пак там, л. 18.

[427] Калинова, Е. *Българската култура и политическият императив 1944–1989*, с. 493–500; Луджев, Д. *Революцията в България 1989–1991*, кн. 1, с. 47–51.

[428] ЦДА, ф. 1Б, оп. 65, а. е. 91, л. 16.

[429] Луджев, Д. *Революцията в България 1989–1991*, кн. 1, с. 143.

съветския модел на организирана икономика в сравнение със западния. Логиката на перестройката, както и на българското преустройство, обаче води до освобождаването на държавата от партията и до увеличаване на нейните реални правомощия. На партийния форум от декември 1988 г. основното внимание е насочено към функциите и участието не на партията, а на държавата в икономиката. Обявява се, че държавата ще бъде вградена в икономиката, а няма да бъде само административна шапка. Тя ще стои на входа и на изхода чрез събиране на различни видове данъци (включително и чрез предвидения 50–70%-тен данък върху печалбата) и чрез регулиране на заплатите[430]. Вероятно в края на 1988 г. Живков е решил да заложи на държавата, предусещайки пътя на постперестроечните реформатори от типа на Елцин да се запазят на гребена на политическата вълна чрез държавните, а не партийните структури.

През януари и февруари 1989 г. излизат Указ № 56 за стопанска дейност и Правилникът за приложението му. Тези документи узаконяват партийните решения за най-радикалната промяна във формата, механизма и структурата на икономическата дейност, правена от комунистическата партия в България по време на социализма. Основно звено в стопанската структура става фирмата. Премахват се всички други организационни форми, включително и съществуващите в селското стопанство аграрно-промишлени комплекси и кооперации. Въвежда се и акционерният принцип на стопанисване. Нещо повече – Указът признава правото на стопанска дейност на *„всички форми на собственост: предоставени за стопанисване обекти на държавна и общинска собственост, на кооперативни и обществен организации, на граждани, на чуждестранни лица и смесена собственост."* Без да посочва изрично, той узаконява класическата частна собственост, като разрешава наемане на работна ръка във фирма на граждани. Той разрешава стопанска дейност и без регистриране на фирма.

Участието на държава в икономиката се определя като *„държавно регулиране на стопанската дейност"* и предполага поддържане на финансов контрол върху входа и изхода на фирмата чрез следните инструменти: отчисляване на 40% данък върху печалбата, лихвени проценти, правила за заплащане на труда, субсидии, валутни нормативи, правила за ценообразуване, държавни поръчки, амортизационни отчисления. Заедно с това се запазва държавният план и държавният бюджет, с които се гарантират основните цели, темповете и пропорциите, задачите на социалното развитие, балансите, насоките на участие на страната в *„международното разделение на труда и в социалистическата интеграция"*. Компетентните държавни органи съгласуват съвместно със заинтересуваните фирми тяхното участие в изпълнението на държавния план на основата на взаимни договорености и държавни поръчки. Държавните поръчки са за проекти със стратегически и социални цели, националната сигурност, за изпълнение на международни договорености и не могат да ангажират повече от 2/3 от капацитета на фирмата[431]. В Указ 56 най-сигурният все още белег на

[430] ЦДА, ф. 1Б, оп. 65, а. е. 91, л. 21.

[431] *Указ на Държавния съвет на Народна Република България № 56 за стопанската дейност.* – Приложение на в. „Работническо дело", бр. 11 от 11 януари 1989 г.

социалистическо управление на икономиката е държавният план. С неговото отпадане през 1990 г. се осигурява бърза трансформация на тези фирми в пълноценни частни субекти. Другият стълб на държавното регулиране – държавният бюджет – става основен инструмент за постигане на финансова стабилност. Така Указът трасира един напълно реален, контролиран преход към пазарна икономика[432].

Първоначално фирмите в България са в сферата на услугите, промишлеността и търговията. За лятото и есента на 1989 г. се планира фирмената организация да се наложи и в селското стопанство и културната сфера, най-вече в издателската дейност[433]. През април 1989 г. се регистрират няколко стотин фирми, които се разглеждат като гръбнак, който трябва *„да влачи икономиката"*[434].

Следваща голяма промяна Живков обявява през февруари 1989 г., когато на заседание на ПБ остро критикува доклада на Лъчезар Аврамов, председател на Българската асоциация на туристическите организации, в чиито успехи той не вярва. И използва своята критика, за да лансира поредната *„пазарна"* идея – да се развива частният международен туризъм, ориентиран не към грандиозните комплекси, които не можели да се изплатят и за 200 години, а към частната инициатива. Тя е разбирана като максимално въвличане на личното имущество и инициативността на гражданите за развитие на материалната база на туризма[435].

На същото заседание се взима още едно знаменателно решение за новите насоки на преход към пазарна икономика в неолиберален дух. То засяга създаването в Пловдив на свободна митническа зона. Това предложение на Андрей Луканов и на областния партиен секретар на Пловдив Пантелей Пачов явно е подкрепяно от Живков и затова се приема без обсъждане. То поставя пред изследователите открити въпроси. Решението отразява идеята за създаване на такива зони, които да осигуряват специфични търговски, данъчни, митнически и валутни преференции, така че да се осъществява активен пренос на технологично, техническо и стопанско кооперирание с международни фирми за внос на капитали, за преки връзки с науката и подготовката на кадри, за съвместни банкови и други взаимни инвестиции[436]. Но дотогава се обсъждат създаване на такива зони във Видин и Русе. А се приема да се създаде такава зона в търговския център на България. Според Г. Никова това се прави с оглед на скритата приватизация, която да облагодетелства само инициаторите на решението, близките до властта и разполагащи с информация за търговско-икономическото състояние във втория по индустриално развитие град. Благодарение на свободната безмитна зона от началото на 1989 г. в Пловдив се регистрират инженерингови фирми с неопределена собственост и неидентифицирана дейност, чрез които да се източват големите държавни и общински фирми. От там тръгва и новосъздаващият се икономически елит[437].

---

[432] Замфирова, А. *Какво се случи с прехода към пазарна икономика?*, с. 448.

[433] ЦДА, ф. 1Б, оп. 60, а. е. 414, л. 12.

[434] Пак там, л. 12.

[435] Никова, Г. *Живковата икономическа реформа...*, с. 118.

[436] *Указ № 2242 за свободни безмитни зони.* – В: ДВ, бр. 55 от 1987 г.

[437] Никова, Г. *Живковата икономическа реформа...*, с. 119.

Следваща стъпка е решението на Политбюро от 3 май 1989 г. за разширяване на сътрудничеството с чуждестранните фирми с цел да се привлекат допълнителни финансови ресурси за технологично обновяване на българските контрагенти. Именно тогава Живков признава открито ползата от политиката за ориентиране към Запада и за благоприятната възможност *„за доставка на представляващи интерес технологии срещу българска продукция"*. В това отношение Живков разчита на Стоян Овчаров – заради връзките му с ФРГ, на Андрей Луканов – заради Франция, и на Петко Данчев, който държи връзките с Япония[438].

На 18 април 1989 г. Политбюро разглежда и проект на Указ за въвеждане на фирмената организация и арендната система в селското стопанство, който е обсъден на пленум от 4–5 май 1989 и приет от ДС на НРБ като Указ 922. Новите термини за арендата, за преливане на капитали, за разтуряне на АПК, за борсите и т.н. и над всичко това – за единната и неделима социалистическа собственост върху земята – показват стремеж за модерно развитие на отрасъла. Без да се променя статутът на земята, се разрешава нейното ползване посредством т. нар. акордна система или чрез отдаването ѝ под аренда, като се допуска и наемането до 10 души работна ръка. Но се тръгва към ликвидиране на АПК като социалистическо предприятие, символизиращо индустриалната фаза в развитието на аграрния сектор. Вместо него за основна производствена единица е обявена бригадата на стопанска сметка и нейното обединение с други такива бригади в Трудови земеделски кооперации. Така и в аграрния сектор принципите на преустройство остават двусмислени и зависещи от политическата конюнктура. Няколко години по-късно тя ще създаде хаос и ще наложи необходимостта от ясна собственост върху земята[439].

Тези промени се мислят и с оглед ориентирането на страната към европейския общ пазар. На среща с Андреас Папандреу на 22 април 1989 г. Живков направо заявява: *„И ние трябва да бъдем прикачени към този общ пазар. Това са обективни закономерности, които не се подчиняват на началства"*[440]. Указите улесняват това *„прикачване"*, като въвеждат децентрализация и дерегулация на стопанската дейност по пазарни правила, дават свобода на частната инициатива, а най-вече – обвързват производството с пазарната му реализация като най-важна черта на фирмената организация. Страната прави и редица важни стъпки за разширяване на контактите си с ЕИО като една от водещите организации на европейската интеграция. Една година след като се подписва Декларацията за взаимно признаване между СИВ и ЕИО на 25 юни 1988 г., България установява официални отношения с Общността и изпраща на 10 юни 1989 г. Атанас Гинев за свой дипломатически представител в Брюксел[441].

---

[438] Пак там, с. 119; Луджев, Д. *Революцията в България 1989–1991*, кн. 1, с. 142.

[439] Подробен анализ на Указ 922 – В: Марчева, И. *Идеите за решаване на аграрния въпрос в България в края на 80-те и началото на 90-те години на XX век.* – В: *Преломни времена, Юбилеен сборник в чест на 65-годишнината на проф. д.и.н. Любомир Огнянов*, С., 2006, с. 860–863.

[440] ЦДА, ф. 1Б, оп. 60, а. е. 414, л. 9.

[441] Марчева, И. *Първи стъпки на България към обединяваща се Европа в края на 80-те и началото на 90-те години на XX век.(По материали от българските архиви).* – В: *Bulgarian Historical Review*, 2006, № 1–2, с. 357.

За улесняване на контактите с решение на Политбюро на 4 юли 1989 г. в цялата страна започва преобразуване на държавните и общинските предприятия и организации в акционерни фирми. Те достигат до 1500 до края на годината. Ограничава се финансовият контрол от страна на държавата и се дават редица преференции на чуждестранните инвеститори. Практически на директорите на стопанските обединения и предприятия, на техните представителства и на смесените предприятия в чужбина, на областните и общински партийни ръководства са предоставени неограничени права да оперират с наличните държавни средства. Създава се само Бюро за стопанска координация на дейността на асоциациите и на самоуправляващите се стопански организации. За негов председател Живков назначава новия си любимец инж. Петко Данчев. Единствената му реална задача е да подготви конгреса на Българския индустриално-търговски съюз, който трябва да се проведе през есента на следваща година. Така започва гигантският трансфер на държавна собственост, материални и парични активи в ръцете на партийно одобрената държавна и стопанска номенклатура, който остава скрит за широката публика[442].

Скоро, на 13 юли 1989 г., пред висшето партийно ръководство, завеждащите отдели на ЦК на БКП, членовете на правителството и първите секретари на областните партийни комитети Т. Живков и Андрей Луканов обясняват открито смисъла на икономическите реформи – да се доведе до успешен край прехода към *„пазарно стопанство в НРБ"*, защото *„друго стопанство, освен пазарно на планетата няма"*. И лидерът, и неговият съветник откровено убеждават комунистическия елит, че актуалната задача е не *„планова-пазарна икономика"*, а създаване и функциониране на *„социализма в условията на пазара"*. Ентусиазиран от откритата панацея на проблемите, Живков в своя стил отбелязва: *„Даже пазар е имало, когато човек е почнал да се превръща в човек"*. Преходът към модерно пазарно стопанство трябва да реши проблемите на дефицита на вътрешния пазар, огромното незадоволено търсене, както проблема със снабдяване с конвертируема валута. За се осъществи по-бързо достъпът до пазари с такава валута се разглеждат и възможностите страната да кандидатства за член на МВФ, защото това е условието да се водят преговори с ЕИО за интегриране на българската икономика със западноевропейската и световната[443].

На 25 и 29 август 1989 г. Живковото Политбюро разглежда всички въпроси по реформирането на системата на управление, които трябва да намерят място в бъдещи промени на конституцията: преустройство на собствеността, *„самоуправление"*, преосмисляне на ролята на партията в обществото, въвеждане на мандатния принцип в ръководството ѝ. Те са прокламирани като начало на изграждане на социализма, затова открито се обявява отказ от теорията за РСО. В тая връзка се лансират пред тясното партийно ръководство идеите за въвеждане на пазарни принципи в социалната сфера и по-конкретно в здравеопазването. Всички тези радикални промени старият лидер анонсира, за да се запази и укрепи във властта в условията на политическите промени в Източния блок[444].

---

[442] Никова, Г. *Живковата икономическа реформа...*, с. 118; Луджев, Д. *Революцията в България...*, кн. 1, с. 143.

[443] Пак там, с. 144.

[444] Луджев, Д. *Революцията в България...*, кн. 1, с. 144–145.

Голяма пречка в това отношение създава масовото заминаване на 300 хил. български мюсюлмани в Турция през лятото на 1989 г. Преговорите за сключване на търговско-икономическо споразумение между България и ЕИО са стопирани по настояване на Турция[445]. Изселническата кампания се превръща в централен проблем на вътрешно и външнополитическото оцеляването на Живков.

Заедно с това принудителното изселване на толкова големи маси производително население създава икономически и социални катаклизми, които допълнително подкопават както управлението, така и реформаторската политика на Живков. Така в края на 1989 г. е отчетен срив на икономиката: затворени са 12 500 работни места, закрити са само в структуроопределящите производства 9200 позиции, значително е намалено тютюнопроизводството. В отделни области като Хасковска, Разградска, Варненска тютюневата реколта се събира с помощта на административно организирани бригади от служещи и ученици. Гражданската мобилизация за осигуряване на производството в смесените райони продължава до края на годината. Редица села в тези области се оказват обезлюдени – в края на октомври 1989 г. 30–40 хил. къщи са празни. Властта взема мерки да се заселят опустелите селища, но така създава допълнително напрежение сред обществото. От една страна, по силата на специално постановление от 11 септември 1989 г. на новите жители се предоставят безплатно жилища на изселниците с уговорката 10 години да живеят и работят там. А от друга страна след затварянето на границата от турските власти на 23 август 1989 г. се засилва етническото и социално напрежение – защото турците, които са продали къщите си, кога насила, кога доброволно, не могат да заминат, а няма къде да се върнат. В старите им жилища са вече новите български преселници. Същото важи и за онези от тях, които до края на октомври се връщат по една или друга причина от Турция, а те са значителен брой – 47 615 души[446].

Този икономически и социално-етнически срив допълнително дискредитира режима на Живков и пред света, и пред българското общество. Особено чувствително реагира опозиционно настроената част от художествено-творческата интелигенция, обединена в Клуба за гласност и преустройство[447]. Опозиционните ѝ действия през лятото и есента на 1989 г. допринасят за падането на Тодор Живков и за ускоряване на прехода към нов модел на развитие.

Но водещо значение имат събитията в Източния блок. След победата на независимия полски синдикат „Солидарност" на първите частично свободни избори на 4 юни 1989 г. следват преговорите между Унгария и СССР за изтегляне на съветските войници, както и масовото бягство на източногерманци към Западна Германия. В резул-

---

[445] По-подробно за тях: Марчева, И. *Първи стъпки на България към обединяваща се Европа...*, с. 356–357.

[446] Баева, И. *Социалноикономически предпоставки и последици от „възродителния процес"* – В: *Евразийски хоризонти: минало и настояще. Сборник в чест на проф. д.и.н. Валери Стоянов*, С., 2011, с. 169–170.

[447] За реакциите на интелигенцията срещу възродителния процес – Луджев, Д. *Революцията в България...*, кн. 1, с. 149–153; Калинова, Е. *Българската култура и политическият императив 1944–1989 г.*, с. 487–493.

тат ръководството на Германската единна социалистическа партия в ГДР подава оставка на 7 и 8 ноември, а на 9 ноември пада Берлинската стена. М. Горбачов подкрепя тези промени с надеждата, че ще се реализира идеята за *„финландизация на Източна Европа"*. Тя е поддържана и от експерти на НАТО. Като израз на добра воля и готовност да се придържа към тази идея на 6 юли 1989 г. пред Съвета на Европа в Страсбург М. Горбачов заявява официален отказ от принципа за сфери на влияние и от сателитна орбита за подопечните си съюзници. Всички следващи действия на съветския реформатор са насочени към смяна на старите комунистически лидери и дори оттегляне на гаранциите за съхраняване на властта на техните партии. Специално българският случай е свързан със събитията от 7 и 8 юли с. г. в Букурещ. Там по време на заседание на Политически консултативен комитет на ВД Горбачов неофициално се среща с военния министър Д. Джуров и външния министър Петър Младенов, но не и с присъствалия на заседанието Т. Живков. Началникът на УБО ген. Георги Милушев, научил от румънски си колега за тези тайни срещи, обаче не докладва на генералния секретар, защото много добре разбира, че се готви неговото сваляне от власт[448].

Скоро след това следва конфликтът между Живков и дългогодишния – от 1971 г. – министър на външните работи Петър Младенов. Повод дават грубият тон на Живков и настояването му Младенов да протестира, че САЩ се намесват грубо във вътрешните работи на страната пред американския посланик Сол Полански, с когото на 23 октомври българският министър има дълго подготвяна среща и работен обяд. Въпреки че Младенов успява да убеди Живков в неуместността на този протест, на следващия ден подава оставка. Нещо повече той изпраща писмо до членовете на Политбюро, вкл. и до Живков, с което обяснява мотивите си. В това знаменито писмо от 24 октомври 1989 г. П. Младенов обвинява стария лидер, че е загубил международна подкрепа, че се е опитал да саботира срещата му с посланик Полански, че е успял да ни скара с Москва и така се е самоизолирал подобно на диктатора Н. Чаушеску[449]. Нещо повече, Младенов изказва опасения за своя живот и това на семейството си и така си създава образ на очакван да бъде репресиран *„реформатор"* и вътрешнопартиен дисидент. Скоро неговият колега и състудент Андрей Луканов се оказва другата такава фигура. Двамата явно имат подкрепата на Кремъл за готвеното сваляне на Живков.

Изследователите посочват и директната роля на съветския посланик Виктор Шарапов, който заедно с част от стари кадри, на които Живков има доверие от пар-

---

[448] Тошкова, В. *Дирижираният крах на европейския социалистически Изток в края на XX век.* –В: *Проблемът Изток–Запад. Историческа перспектива*, С., 2003, с. 548, 550, 556; Луджев, Д. *Революцията в България...*, кн. 1, с. 138–139.

[449] Младенов пише, че Живков: *„успя да изолира България от света, че стигнахме дотам, че се изолирахме дори от СССР, че сега сме (и то само ние) в едно корито с прогнилия диктаторски семеен режим на Чаушеску. С една дума, със своята политика Тодор Живков изхвърли България извън бързея на времето"* – 24.10.1989 г.: Петър Младенов атакува Живков с гневно писмо – В: *24 часа*, 23.10.2014 https://www.24chasa.bg/Article/4382654 (последен достъп на 9 април 2016).

тизанското минало (един от които е именно Добри Джуров), му оказва натиск да подаде оставка. От 3 до 10 ноември 1989 г. Живков трудно, но се разделя с илюзията да се закрепи във властта на гребена на радикалните реформи за пазарен социализъм. В това отношение значение има освен дипломатическият и икономическият натиск върху стария лидер. През 1989 г. Съветският съюз отказва внос на българското машиностроене за около 2 млрд. лв., оправдавайки се с неплатежоспособност. Наблюдатели и изследователи са склонни да видят в това политически мотиви. Така старият лидер е дискредитиран като неспособен да осигурява икономическите отношения с основния икономически партньор на страната. Въпреки радикалния си патос Живков е възприеман и в България, и на Запад, и на Изток като имитиращ реформи и това улеснява неговото сваляне чрез вътрешнопартиен преврат от обявилите се за истински реформатори доскорошни негови министри Андрей Луканов и Петър Младенов. Независимо от обещанието да запазят Живков като председател на Държавния съвет, на самия пленума на 10 ноември 1989 г. те организират оставката му от всички постове[450]. Начело на Политбюро на ЦК на БКП застава Петър Младенов.

На този пленум реформаторите изпращат Живков с признателност и благодарности, но бързо преосмислят позицията си. Те организират на 11–13 декември 1989 г. пленум, на който Живков и неговото най-близко обкръжение са обявени за виновни за състоянието на икономиката, определено като *„прединфарктно"*. Всъщност подготовката на този пленум започва още Живков. Както сам признава по време на разпитите от февруари 1990 г. по дело № 4 за *„икономическата катастрофа"*, той бил недоволен от работата на Георги Атанасов като министър-председател, когото от лятото на 1989 г. се канел да обвини за проблемите в икономическото развитие, да свали и замести с Петко Данчев. Предупреден за това, Георги Атанасов организира група начело с бившия председател на БНБ и бившия председател на Държавния комитет по планиране Кирил Зарев и бившия председател на Държавна планова комисия Иван Илиев, която да проучи реално ли е изпълнението на плановете през последните три години. За провала на икономическата политика Живков обвинява не само Г. Атанасов и неговото неумение да организира работата на МС, но и антагонизма между Андрей Луканов като министър на външноикономическите връзки и Стоян Овчаров – министъра на мега министерството на икономиката и планирането. *„Всичко, което Овчаров предлагаше, Луканов отхвърляше, а вероятно и обратното е ставало"* – свидетелства Живков. Ето защо той твърди, че *„назряваше въпросът, че ние с този Министерски съвет повече не можем да работим, че назрява моментът за преобразования"*[451]. След тези признания става ясно защо към Петър Младенов и Андрей Луканов се присъединява и Георги Атанасов.

Подготвяйки смяната на поредния министър-председател, Живков по стар изпитан през 60-те години маниер организира паралелна комисия от 30-ина души, начело с Петко Данчев (вицепремиер) и последния председател на БНБ Васил Ко-

---

[450] Калинова, Е., Баева, И. *Българските преходи 1939–2002*, с. 252–255.

[451] Цит. по Христов, Хр. *Тодор Живков. Биография*, С., 2009, с. 606–607.

ларов. Те работят няколко месеца и събират сведения и аргументи за буксуването на икономиката, както и готвят програма за излизане от кризата, която трябвало да бъде обявена от Живков на Ноемврийския пленум. Но междувременно Овчаров минава на страната на Луканов и Г. Атанасов[452], Живков е свален от поста генерален секретар и дори не му е дадена думата на 10 ноември. По ирония на съдбата подготвената от неговите хора оценка за състоянието на икономиката в края на 80-те години се превръща в силно обвинение срещу него и неговата политика на пленума от 11–13 декември 1989 г. Затова има пълна идентичност между идеите на пленума и лансираните преди това виждания на Живков. Разликата е, че докато Живков развива пазарните реформи, обикновено в тесния кръг на Политбюро и висшия стопански актив, то свалилите го от власт реформатори ги представят пред доста по-широката партийна аудитория на Декемврийския пленум.

Той е проведен в духа на *„десталинизаторските"* прояви – трае три дни и е дадена възможност на всички желаещи да се изкажат, за да могат да се разграничат от стария лидер и да го заклеймят. Самите организатори използват удобната формула, че наистина *„сред ръководството, по чието време се допускаха различните неуспехи,* [...] *бяхме и ние, сега присъстващите или по-голяма част от нас* [...] *нашето чистилище може да бъде само оповестяването на истината, на цялата истина"*[453]. Но тази истина е персонифицирана само по отношение на Живков и неговото най-близко обкръжение, което не се е присъединило към реформаторите. И това се вижда от доклада, резолюцията и взетите решения за изключването от партията на посочените за виновници за икономическия срив.

Обвиненията са направени в доклада на генералния секретар на ЦК на БКП Петър Младенов. Там е посочено, че смяната на стария лидер е одобрена от СССР и *„международната общност като цяло"*[454]. Основното внимание обаче е върху социално-икономическите проблеми, с които се сблъсква България в края на 1989 г. Кон статира се, че предишното ръководство оставя страната в *„непрекъснат икономически спад"*, който се изразява в бързо нарастващ външен (над 10 млрд. долара)[455] и вътрешен дълг (от 10 млрд. лв.), инфлация и влошаващи се икономически диспропорции. Те намират израз в материална и суровинна неосигуреност на производството, в увеличения дял – на 40–45% на амортизационните отчисления, в непрекъснато растящото отлагане на потребителското търсене. Така от началото на 80-те години

---

[452] Пак там, с. 607.

[453] *Пленум на ЦК на БКП. За състоянието на страната, партията и непосредствените задачи.* Доклад на ПБ, изнесен от ген. секретар П. Младенов на 11 декември. Резолюция. Заключително слово на др. П. Младенов 13 декември 1989. С.: *Партиздат*, 1989, с. 26.

[454] Пак там, с. 40.

[455] При наличието на 1,3 млрд. д. златен резерв и 1,5 млрд. долара външни вземания той е определен в доклада *„като реално надвишаващ 8 млрд. д., което трябва да оценяваме като критична граница"*, още повече, че продължават да намаляват постъпленията в конвертируема валута. Очаква се през следващи шест години само за лихвите по тези задължения да възлизат на 4–4,5 млрд. д. Единствено положително е, че България е успяла да изплати всички свои задължения към социалистическите страни. – Пак там, с. 28–29.

паричните доходи на населението са се увеличили с 54%, а стоковият фонд – с 39%, в ДСК са натрупани 25 млрд. лв., за които няма стоково покритие, а същевременно има глад за коли, телевизори, перални и др.[456] Причините за тези неблагополучия са, от една страна, в погрешната икономическа политика, а от друга – в авторитарния механизъм за нейното определяне. Тези причини са назовани по следния начин: *„Става дума за сталинския модел, който в нашите условия придоби специфично български национални черти"*.[457] Икономическата политика през последните 15–20 години, но особено през 80-те години, е характеризирана като погрешна. Тя пренебрегвала нуждите на хората и обществото, а заедно с това се оказала неефективна поради продължаващото екстензивното развитие въпреки чувствителния дефицит на трудови и суровинни ресурси[458]. Особено пагубна се определя инвестиционната политика през 80-те години, заложила на гигантоманията. В доклада са посочени в тая връзка примерите със заводите – гиганти в Радомир, Русе, обновените химически заводи в Девня. Не е пропусната и голямата зависимост на изградените през 70-те и 80-те години мощности в електрониката, химикофармацевтичната промишленост, леката индустрия, машиностроенето и др. от вноса срещу конвертируема валута[459]. Причините за тези насоки в стопанската политика са *„неизживяната сталинска административно-командна система, монополът върху властта, фактическият тотален контрол върху производството и разпределението, намиращо се в бюрократичната върхушка"*. Нейният основен интерес бил не решаването на кризисните явления, а *„запазване на господстващите си позиции във всички сектори на обществения живот"*[460]. Ето защо *„практически всички социалистически страни се изправиха пред еднакви или сходни проблеми в икономическата и социалната област"*, но българският опит с дългогодишния генерален секретар бил в много отношения още по-негативен[461]. Поради фиксирането върху вътрешните фактори реформаторите в доклада не се спират на променените външно-икономически отношения между тези страни и СССР, нито на промените международни условия през разглеждания дълъг период. За новите лидери на БКП е важно да бъде изобличен и заклеймен Живков и неговия авторитарен начин на вземане на решения на основата на случайни подбуди, на *„импровизирани предложения"* от *„послушния апарат на ръководните стопански кадри"*. Затова *„Без да омаловажаваме отговорността на други лица и органи, особено искаме да посочим голямата лична отговорност на др. Гриша Филипов, Огнян Дойнов, Стоян Овчаров и Петко Данчев"*[462]. Не са спестени и непрекъснати реорганизации в управлението, нито одържавяването на кооперативния сектор и особено този в селското стопанство. Критиката срещу

[456] Пак там, с. 27–28.

[457] Пак там, с. 25.

[458] Пак там, с. 33.

[459] Пак там, с. 30–31.

[460] Пак там, с. 25.

[461] Пак там, с. 31.

[462] Пак там, с. 31.

АПК е под знака на факта, че така се убива кооперативният строй на село, прекъснала се връзката между селяните и земята, защото *„Главният показател за оценка на работата беше т.нар. „среден добив от единица обработваема площ". Цената на постигнатите успехи нямаше значение"*[463].

Дори предприетите пазарни реформи от началото на 1989 г. са обявени за проведени без предварителни проучвания и отгоре, по административен път. Посочили грешните посоки и виновниците за кризата, реформаторите от БКП провъзгласяват курс за *„демонтаж на командно-администравната система", „коренен поврат", „отхвърляне на сталинския модел на социализма с българска специфика".* Новият магистрален път е *„радикална икономическа реформа"*, целяща изграждане на *„социалистическо пазарно стопанство".* В политическата сфера се начертава програма за *„създаване на демократична, правова държава"*, за *„радикално преустройство на партията"*, за *„изграждане на истински демократичен и хуманен социализъм"* [464].

Тези генерални цели и конкретните икономически и политически стъпки за осъществяването им са определени в доклада и изведени в резолюция на пленума. Председател на комисията по подготовката на Резолюцията е Андрей Луканов[465].

Насоките на бъдещото икономическо развитие са същите, каквито под една или друга форма лансират Живков и неговото обкръжение още от 1987 г. насетне: усвояване на вътрешния пазар чрез развитие на селското стопанство, леката и хранителната промишленост и стопанския туризъм, задоволяване на потреблението и оползотворяване на 25 млрд. лв. спестени в ДСК пари на хората. Реформаторите предвиждат преструктуриране на икономиката, като мощностите за тежка индустрия се ориентират към жилищното строителство и строителните материали за жилищно строителство. Изразена е и готовност за конверсия на *„отбранителната промишленост"*[466]. В резолюцията не е посочена никакви визия за бъдещата външноикономическа ориентация на страната, което допълнително налага впечатлението, че стопанската политика е мислена вече само в рамките на естествените си ресурси. Реално, без съветските гарантирани пазари и суровини, очертаното стопанско развитие изглежда като доброволен отказ да се търсят пазари за създадената тежка промишленост. А това обрича последната на разруха, прави я ненужна и ще допринесе за негативните оценки и в науката, и в обществото за нейните усилия и постижения. Подобна оценка прави и самият Живков, така че като цяло комунистическата партия в края на своето управление е готова да се отрече от следвания модел за развитие и от следваната дотогава от нея политика за стопанска модернизация.

Същевременно реформаторите, както и Живков, наблягат на нови инструменти за обновяване на икономиката на страната – не чрез развитие на собствена индустрия, за която трябва да се търсят пазари и суровини, а за създаване на *„съвместни предприятия", „обвързани сделки"* и отваряне на икономиката за *„преки*

---

[463] Пак там, с. 32.

[464] Пак там, с. 3.

[465] Пак там, с. 3–22.

[466] Пак там, с. 3–6.

чуждестранни инвестиции". Лансира се и развитието на „*международния туризъм*" като важен източник на валута[467].

Насочването на стопанската политика към тесните рамки на вътрешния пазар като изход от кризата на практика означава, че ще има съкращаване на производството и мощностите, ще има икономии и социално напрежение. Реформаторите, обвинявайки предишното ръководство, че е оставило страната под една ипотека, оповестяват бюджетни съкращения – на субсидии за обществените организации, на социални разходи, на дотации за губещите предприятия, на административните разходи, вкл. и в областта на МВР и МНО (вкл. обещания за оповестяване на разходите за отбрана, числения състав и въоръженията на армията – което е и белег за капитулацията на страната в контекста на капитулацията на СССР)и здравеопазването[468].

В резолюцията е декларирано, че държавата се оттегля от разпределителните си функции, както и че ще продължи самофинансирането и самоиздръжката на предприятия, и ще се използват икономическите средства на държавното регулиране за оптимизация на отношенията държава–предприятие. Същевременно се намеква, че губещите предприятия ще бъдат затваряни, ако не могат да бъдат реформирани след договаряне между трудовите колективи и държавните и местни органи. За селското стопанство се обещава дългосрочна аренда, възстановяване на кооперативните трудово-земеделски стопанства, както и безвъзмездно предаване на земята в планинските и полупланинските райони на индивидуалните стопани. Прокламиран е принципът за „*гарантирано и безпрепятствено развитие на всички форми на собственост при спазване на принципа на социалната справедливост.*"[469]. За целта се предвижда програма за стопански закони, сред които прави впечатление законът за собствеността[470].

Наред с това пленумът излага програма за превръщане на страната в правова с въвеждане на парламентаризма и издигане на ролята на НС като основна за развитието на държавата. И точно както Живков, организаторите на този дълъг декемврийски пленум обещават да предложат още на следващата сесия на НС да се премахне ал. 2 и 3 на чл. 1 от Конституция за ръководната роля на БКП, да се подготви нова конституция и партията да действа не като ешалон и етаж на властта, а чрез своите членове комунисти, които трябва да са активни в органите на държавната и стопанската власт и обществените организации и така партията да прокарва своите виждания[471].

Всички тези идеи подкрепят съвсем убедително тезата на Жак Левесек, че и в България в края на 1989 г. се прилага съветската стратегия за изпреварващата инициатива, чиято цел е извършване на икономически и политически преобразувания от управляващите комунисти реформатори, така че да се признае „*легитимността*

---

[467] Пак там, с. 7.

[468] Пак там, с. 8–10.

[469] Пак там, с. 3–4.

[470] Пак там, с. 12.

[471] Пак там, с. 10–22.

на комунистическата партия" да контролира прехода към пазарна икономика и парламентаризъм и тя „*да запази значителна степен на влияние*"[472]. Тази стратегия е определена като „*фатална илюзия*", но така или иначе има първоначално успех в по-изостанали страни като България, а и въобще в балканските социалистически страни, където бившите комунистически партии печелят първите свободни парламентарни избори за разлика от положението в централно-европейските страни.

След като на пленума от 11–13 декември 1989 г. Т. Живков и неговите най-близки съветници са заклеймени и изключени от партията и е деклариран отказ от монопола на БКП върху властта, неофициално са подновени на 14 и 15 декември с. г. преговорите между България и ЕИО. Значение в това отношение имат и изявите на политическата опозиция – нейното консолидиране в Съюз на демократичните сили на 7 декември 1989 г., както и организирането на първия изключително масов митинг на 14 декември с. г. с искане за отпадане на монополното право на БКП от Конституцията[473].

С подновяване на преговорите с Комисията на ЕИО икономическото развитие на България поема по пътя на трансформацията по неолиберална модел и става част от прехода на целия Източен блок към структурите на Европейския съюз и НАТО.

За това допринася и съветската позиция за отношенията в Източния блок и особено в СИВ. В края на 80-те години там се оформя солиден съветски дълг към останалите страни членки на стойност над 15 млрд. рубли. Съветският дълг се натрупва и към България от неизплатеното българско строителство на територията на СССР. Москва се съгласява на 44 сесия на СИВ през 1988 г. отношенията между страните членки да се изграждат вече на пазарен принцип и да се преизчислят преводните рубли към долара 1:1, така че съветският дълг става вече доларов. И ако това решение увеличава положителното търговско салдо за България през 1989 г., то скоро нещата се променят. По решение на 45 сесия на СИВ от август 1990 г. по предложение на СССР, Унгария и ГДР разплащането между страните членки от 1 януари 1991 г. става не само в конвертируема валута, но и по текущите международни цени. Символично организацията сменя и името си – вместо за икономическа взаимопомощ, тя е наречена „Организация за международно икономическо сътрудничество"[474].

Съветската позиция за подобно решение е продиктувана от растящата критика вътре в страната за „*пропуснатите ползи*" за СССР от поддържането на СИВ. Имат се предвид изчисленията на американските изследователи М. Марезе и Я. Вноуша, според които между 1970 г. и 1984 г. общата сума на „*печалбата*" на източноевропейските страни от търговията им със СССР е достигнала 196 млрд. долара. Това е така, както бе посочено и в изложението, защото в СИВ цените на горивата се променят през определен период и са по-ниски от международните, което е в ущърб на основния им износител СССР. Докато цените на готовата продукция, с която търгуват останалите –

---

[472] Тошкова, В. *Друга версия за българския преход към „демокрация и пазарна икономика"*. – В: *България, Балканите и Русия XVIII–XXI век. Българо-руски научни дискусии.* Институт за исторически изследвания, 2011, с. 362.

[473] Калинова, Е., Баева, И. *Българските преходи 1939–2002*, с. 455.

[474] Марчева, И. *Проблеми на външноикономическата преориентация на България...*, с. 85.

страни от СИВ, устойчиво превишават международните. Разликата между цените в СИВ и международните, по които биха се продали тези преработени произведения, американските изследователи, а заедно с тях и руските им колеги наричат *„чиста печалба"* за страните от СИВ и *„пропуснати ползи"* за СССР. Средно на човек това се оказват 1760 долара, но за различните страни сумата варира: за ГДР – 3493 долара, за България – 3486 долара, за Чехословакия – 2828 долара, за Унгария – 1974 долара, за Полша – 1021 долара, за Румъния – 169 долара[475].

Не трябва да се подценява и политическият момент – растящата антисъветска риторика в бившите членове на Източния блок, както и започналият процес на дезинтерграция на самия СССР. Не на последно място, предполагат икономистите, вероятно съветското ръководство ще да е било изкушено да се избави бързо с едни замах от ролята си на длъжник на източноевропейските страни и да превърне внушителният дефицит на платежния баланс с тях в не по-малко внушителен актив[476]. Което и става съвсем скоро.

В края на март 1990 г. Горбачов отказва поисканите от българския премиер (неговия човек в НРБ) Андрей Луканов 1 млрд. долара кредитни депозити. А понеже във валутния резерв на 8 февруари 1990 г. са в наличност между 550 и 700 млн. щ. долара, след съветския отказ следва българско предложение за разсрочване на плащанията по външния дълг към западните кредитори с тежки последици за финансовата, политическата и икономическа стабилност на страната[477]. В опита си да излязат от положението българските търговци търсят преки контакти с някои от азиатските съветски републики като Казахстан, Таджикистан и Узбекистан, на които предлагат стоки и от които намират възможности за договориране на суровини. Но се оказва, че нито България, нито тези републики разполагат с ликвидни средства, за да контактуват, а по новите правила, приети от страните от СИВ, бартерът е немислим[478].

На 20 септември 1990 г. в Москва е подписано двустранно икономическо съглашение, което въвежда разплащането в свободно конвертируема валута и по текущи световни цени. Спогодбата преразглежда всички конкретни търговско-икономически договори между двете страни, предоставяйки на съответните ведомства и организации право да ги променят и дори да прекратяват дейността им[479]. Либерализацията в търговията между двете страни, а и в СИВ, се отразява пагубно на търговско-икономическите им контакти. Преминаването на текущи международни цени ликвидира окончателно предимствата на българската електроника и производството на високотехнологични изделия, предназначени за съветските пазари и за тези от СИВ. Те губят високите цени, по които се продават в общността, тъй като послед-

---

[475] *Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века*. Т. 2, с. 174.

[476] Пак там, т. 2, с. 175.

[477] Марчева, И. *Проблеми на външноикономическата преориентация на България...*, с. 83.; Манолова, Н. *Външният дълг и 10 ноември 1989 в документи и тайни*, С., 2002, с. 211–214.; Вачков, Д., Иванов, М. *Българският външен дълг 1944–1989*, с. 245–246.

[478] Марчева, И. *Проблеми на външноикономическата преориентация на България...*, с. 79–92.

[479] Баева, И. *Трансформационный кризис в советско-болгарских отношениях 1989–1991 гг.* – В: *Российская и болгарская государственность: проблемы взаимопонимания XIX–XXI в.* Москва, 2014, с. 297–298.

ните са много по-високи от международните, докато контрактните рублеви цени на вносните енергийно-суровинни стоки се отклоняват в много по-малка степен от международните[480].

И понеже модернизацията на страната, нейната индустриализация е разчетена да осигурява съветския пазар, това бележи предела на нейното развитие. Този предел засяга не само високотехнологичните отрасли. Засяга и такива традиционни браншове като тютюневата и цигарената промишленост. Много точно тази историческа обреченост е изразена от Стюарт Уотъртън, вицепрезидент на водеща американска групировка БАТ Индъстри, на среща с Димитър Ядков и ръководители на българското обединение „Булгартабак", както и с други водещи тютюневи компании в Хамбург на 22 май 1991 г. Нарочно посочвам този пример в областта на традиционната за страната тютюнева промишленост, която се модернизира и усъвършенства, като се превръща в един от водещите производители и търговци на цигари в света през втората половина на XX век. Г-н Уотъртън посочва тогава: *„В тютюневия свят „Булгартабак" е едни уникален случай. Няма друга компания, чийто износ да е пет пъти по-голям от вътрешния пазар. Така че няма модел, който да се предложи на „Булгартабак". Оттук ще произтичат и големите ви трудности. Вие ще можете за не повече от пет години да запазите сегашния режим с основния ви пазар (съветския), но той ще се промени. Сега всички западни компании са насочили вниманието си към този пазар и към пазара на другите страни, на които вие продавахте вашата продукция. Не бива да си затваряте очите пред това, което ви предстои."*[481] А щом за цигарената промишленост не е сигурно, че ще се запази равнището на производство и продажби, какво може да се очаква за онези отрасли на тежката промишленост, които разчитат не само на съветски пазари, но и на съветски суровини.

Така с *„перестройката"* е разклатен, а в нейния край – с установяване на пазарни отношения между двете страни – направо е повален основен стълб за дотогавашното развитие – съветският фактор. Затворен се оказва икономическият, финансовият, *„пазарният чадър"* за българската индустриализация и модернизация. Това още повече налага търсене на нов път, съобразяване с новите геополитически и неолиберални принципи. Неслучайно Андрей Луканов вече в качеството си на премиер на две самостоятелни изцяло комунистически/социалистически правителства (от 5 февруари до 22 декември 1990 г.) кани американски експерти, организирани от Фондацията на Националната камара на САЩ, които подготвят *„Доклад върху проекта за икономически растеж и преход към пазарна икономика в Народна република България"*. Той е изработен за три седмици, излиза на 31 октомври 1990 г. и е наричан в обществото и пресата „Планът „Ран-Ът" по името на двамата му редактори – д-р Ричард Ран и д-р Роналд Ът. Този план е поръчан в контекста на демократизацията в целия Източен блок и с оглед на предприетото политическо и икономическо отстъпление на СССР от Източна Европа. Той изразява неолибералната философия на американските учени в духа на Вашингтонския консенсус.

---

[480] При 1989 = 100, цените на българските стоки през 1990 г. падат на 85, а през 1991 – на 88, докато вносните от СССР се повишат съответно на 113 и 119. – ЦДА, ф. 269, оп. 45, а. е. 306, л. 5.

[481] Ядков, Д. *Булгартабак, Спомени*. Изд. *Сибия*, 2003, Приложение № 1, с. 428.

7. Нови моменти в политиката за подготовка на инженерно-техническите кадри

През 80-те години подготовката на инженерно-техническата интелигенция е свързана с изискванията да се подготви обществото и кадрите като цяло да възприемат най-новите тенденции в научно-техническия прогрес. Значение има и търсенето на икономическа ефективност във всички сфери – производствена, духовна, образователна[482], което означава по-адекватно обвързване на обучението с нуждите на потребителите на висши кадри. Защото продължава инерцията да се готвят кадри, които не се реализират по специалността си. Така през 1982 г. се установява, че 12 204 специалисти с висше образование не работят по специалността си и сред тях са 4418 инженери, 2064 икономисти, 2437 учители и 1157 агрономи, зоотехници и ветеринарни лекари[483].

Наред с това от подготвяните висши инженерно-технически и стопански кадри вече се изисква не само да имат усвоени научни знания, методи и средствата за тяхното постигане, но и да могат да избират пътя (технологията) за трансформиране на знанията в практически резултати. В тая връзка особено значение придобива третата степен на обучение в обявената на Юлския пленум 1979 г. тристепенната структура на висшето образование, където студентите овладяват технологиите за практическо пренасяне на знанията в практиката[484].

Третата степен е новият момент в политиката на висшето образование през 80-те години. Но макар и адекватна на новия технологичен етап на научно-техническата политика, тази система се оказва трудна за реализиране. Тя среща съпротива в местата, за които се предполага, че са заинтересовани от нея. На съвещание на 25 март 1983 г. на Съвета за висше образование с ректорите на софийските инженерно-технически вузове[485], с Градския комитет на БКП и потребителите на кадри – 10 министерства и 11 водещи стопански организации и предприятия в София, се констатират редица проблеми при въвеждането на третата степен на висшето образование като основен момент в преустройството на самото висше образование. Практическите центрове, където се осъществява подготовката на специалистите за бъдещата им дейност, създавани към потребителите на кадри, нямат готовност да се включат в

---

[482] Цонев, М. *За някои закономерности на научно-техническия прогрес, отразен в тезисите на XIII конгрес на БКП за работата на партията за социалното, икономическото и културното развитие на НРБългария през деветата петилетка (1986–1990) и до 2000 година.* – В: *Трудове по история и теория на науката и техниката.* Т. 3–4. С., 1987, с. 23–32.

[483] Шопов, Д. *Партийната концепция за новия кодекс на труда и някои аспекти в развитието на висшето образование.* – В: *Проблеми на висшето образование*, 1983, № 1, с. 22.

[484] Фол, Ал. *Основни направления в развитието на висшето образование за 1981–1985, прогноза до 1990 и по-нататъшно засилване на сътрудничеството между социалистическите страни в областта на висшето образование.* – В: *Проблеми на висшето образование*, 1980, № 6, с. 9.

[485] Софийския университет, Висш машино-електротехнически институт, Висшия икономически институт, Висш минно-геоложики иниститут, Висш лесотехнически институт.

учебния процес. Те нямат материална и кадрова обезпеченост за това включване. Освен това нито те, нито вузовете са материално заинтересовани във функционирането на такива центрове. Липсва и необходимата нормативна уредба, няма и чужд пример, от който да се черпи при уреждане на подобно обвързване[486].

Опит да се промени положението се прави на Февруарския пленум на ЦК на БКП (12–13 февруари 1985 г.). След като производствените организации се оказват непригодени и незаинтересовани от учебния процес, вниманието се насочва към създаване на *технологичен университет по западен образец* като място на интеграция на науката и нейното приложение на практика при и чрез обучаване на бъдещите специалисти. Управляващите знаят, че до началото на 70-те години технологичните висши училища на Запада са били повече териториални институции за задоволяване на регионални проблеми с кадрите, че те, подобно на българските технически институти, са се характеризирали с вертикална организационна структура и тясна техническа специализация. Но през 70-те години тези технологични институции (най-вече в САЩ и в страни като Япония, където е възприета американската образователна система) са се превърнали в истински технологични университети. Те са постигнали хоризонтална организация, прилагат интердисциплинарност при обучението и развитието на науката, включват нови нетипични дотогава за тях специалности като медицина, икономика, обществени науки. За тези промени управляващите в България имат сведения от разработките на специалисти от Научно-изследователския институт по висше образование към МНП. Разбира се, използва се задължителната мантра, че, както при всяко преустройство, *„се налага задълбочено изучаване на опита на Съветския съюз и другите развити страни"*, но се популяризира на практика западния тип технологичен университет. Българските специалисти обръщат внимание, че такива центрове правят фундаментални изследвания при търсене на практически решения за малките и средните предприятия, водят целева подготовка на кадрите, въвеждат перманентната подготовка на кадрите като трайна функция на висшето образование[487].

Така в средата на 80-те години ясно се осъзнава, че във висшето образование се налага да се премине от тясната специализация и диференциация, свързани с раздробяването на специалностите във ВУЗ и утвърждаване на института като основа форма на висше училище и на дисциплинарния подход в организацията на науката по отделните институти, към нов тип широкопрофилно висше учебно заведение. Вместо модела на тесния специалист новият тип ВУЗ трябва да готви специалисти с *„ядро от фундаментални знания"* (първа степен), на базата на които се развиват *„съпътстващи знания"* (втора степен), както и индивидуална мотивация към адаптация за прилагане на конкретни професионални знания (трета степен)[488].

---

[486] Виделов, Х. *Третата степен на висшето образование – основен момент в преустройството на висшето образование.* – В: *Проблеми на висшето образование*, 1983, № 2, с. 53–57.

[487] Милушев, Ив., Николов, Ив. *Технологически университети и центрове.* – В: *Проблеми на висшето образование*, 1985, № 5, с. 6–11.

[488] Милушев, Ив., Николов, Ив. *За подготовката на кадри в технологичния етап на научно-техническата революция.* – В: *Проблеми на висшето образование*, 1986, № 5, с. 7.

А това означава превръщане на съществуващите вузове в комплексни учебно-научни центрове с технологическа насоченост, базиращи се на постиженията на информатиката. Има се предвид създаване на технологически университет и технологични центрове, в които на основата на електрониката, автоматизацията и мултипликацията на технологии да се подготвят специалисти с ново мислене и нови умения, много по-адаптивни към променящите се условия. Така третата степен е видяна вече не в производствените центрове, а в технологическия университет и технологичните центрове във вузовете. Последните трябва да имат статут на факултети, съчетаващи интересите на факултетите, подготвящи кадрите, с тези на бъдещите потребители – производствените звена и научните институти. Специално замисленият в София технологически университет се вижда като нов тип научно-учебно заведение, изградено на базата на програмната организация на научните изследвания и с нова организация на подготовката на кадрите, предполагаща обучение както на собствен студентски контингент, така и на такъв от други висши учебни заведения, включително и от чужбина. Предвижда се в този бъдещ технологически университет важна роля да играят програмни научноизследователски колективи с учебно-възпитателни функции, формирани от водещи специалисти от ВУЗ, БАН, АОНСУ, отрасловите научно-изследователски и развойни звена, Медицинска академия, Селскостопанска академия и др. В този университет ще се подготвят студенти, специализанти и аспиранти. Заедно с него се планира вузовете да се превърнат *„в мощни научни центрове"*, които да създават *„елитни кадри по пътя на аспирантурата"*. А това означава, че управляващите се ориентират към западния и по-точно американския модел на правене на наука в университетите. Нещо повече, предвижда се да *„ се даде възможност на вузовете да набират собствени средства от обучението в третата степен и от научноизследователска работа."*[489]

Тези идеи в подготовката на висши инженерно-технически кадри получават развитие в Юлска концепция за преустройство от 1987 г. В нея се планира вузовете да получат статут на *самоуправляващи се организации*, за които важи икономическият принцип на самоиздръжка. Разширяват се правата на вузовете в учебната сфера и в стопанските им взаимоотношения с потребителите на кадрите, които те готвят. Разширява се и *вътрешното самоуправление* на вузовете, включително и като се предвижда участие на студенти и служители в избора на ръководители на катедрите. Срещу тези свободи обаче вузовете трябва да самофинансират част от дейностите и особено тези в третата степен. А там са заложени най-скъпите дейности за едно висше учебно заведение – симулация на производствени условия и правене на наука.

Ето защо не трябва да учудва, че тези идеи срещат като цяло отрицателното отношение на ректорите на вузовете, събрани при министъра на просветата проф. Илчо Димитров на семинар в Благоевград на 20 и 21 октомври 1987 г. От

---

[489] Милушев, Ив., Николов, Ив. *Технологически университети и центрове*, с. 6–11; Живков, Т. *За някои нови виждания и подходи в разработването и провеждането на научно-техническата политика на НРБ. Из доклада на ген. секретар на ЦК на БКП на пленум на ЦК на БКП от 12–13 февруари 1985.* – В: *Проблеми на висшето образование*, 1985, № 1, с. 3–13.

изказванията им се вижда, че най-вече техническите вузове са склонни да приемат самофинансирането в третата степен, скрито зад идеята за *самоуправлението*. Така ректорът на Висшия институт за архитектура и строителство (ВИАС) проф. Иван Сакарев и ректорът на Висшия машинно-електротехнически институт – Варна проф. Димитър Димитров се изказват най-категорично в подкрепа вузовете да се приравнят към стопански обединения от нов тип. Представителите на Висшия машинно-електротехнически институт – София се разминават в предпочитанията си. Докато доц. Георги Георгиев подкрепя горещо идеята, то заместник-ректорът проф. Никола Маджаров е по-предпазлив. Той се солидаризира с мнението на останалите ректори, включително и на тези на икономическите институти, педагогическите вузове, хуманитарните и медицинските университети, че висшето образование трябва да готви преди всички висококвалифицирани кадри и за тази си основна задача трябва да бъде финансирано от бюджета, а не да се самофинансира, дори само в третата степен. Представителите на вузовете се отнасят предпазливо към предлаганата демократизация на живота и управлението в тях, като подчертават, че трябва да се спазват традициите, заедно с разширяване на самоуправлението. Те предпочитат избора за ръководител катедри да бъде само от хабилитирани лица[490].

Не само ректорите са предпазливи към предложенията на властта. Фактът, че подобни виждания за оттегляне на държавата от финансиране на висшето образование в третата степен на обучение се тиражират още от края на 70-те години, говори, че те трудно се реализират във времето. Очевидно съществува съпротива и липса на заинтересованост от тяхното прилагане и сред вузовете, и сред потребителите на висши кадри, а и сред самото общество.

Скоро управляващите правят корекция на своята политика. Поради намаления прием на студенти в края на 70-те и началото на 80-те години има спад и на завършилите студенти. Така България в средата на 80-те години се оказва на едно от последните места по брой на студенти на 10 000 от населението. Заедно с това се осъзнава, че през втората половина на 80-те години висшистите, подготвени непосредствено след 1944 г., ще навлизат масово в пенсионна възраст[491]. А това са най-лоялните инженеро-технически кадри, допускани, както се видя, по политически или социален признак до висшето образование, масова опора на властта и на провежданата политика за индустриализация. Затова през 1986 г. има пик в приема на студенти: планът достига рекордните 27 000 студенти – най-висок прием в историята на висшето образование дотогава[492]. Този рекорден прием поставя ръководствата на вузовете в невъзможност да прилагат новата система и да организират третата степен на обучение.

---

[490] Славова, Л. *Висшите учебни заведения – самоуправляващи се организации.* – В: *Проблеми на висшето образование*, 1987, № 6, с. 40–43.

[491] Живков, Т. *За някои нови виждания и подходи...*, с. 9.

[492] Грозков, Р. *Някои методологически въпроси на системата за планиране потребностите от специалности и наставянето им на работа.* – В: *Проблеми на висшето образование*, 1986, № 6, с. 14.

Властта разчита, че увеличеният прием на студенти ще бъде икономически оползотворен, ако се промени системата за настаняване на работа на завършилите. Такава промяна е заложена през 1984 г. в Постановление № 41 на МС, на основа на което през 1985 г. се изработва Наредба за договорните отношения при приемане и подготовка в учебните заведения и при насочването и настаняването на работа на завършилите учебните заведения. Въвеждат се три вида договори между готвещите кадри вузове и техните потребители, включващи координиращи съглашения, договори между организациите и вузовете, и индивидуални договори между студента и организацията, като посредник е висшето училище след приключване на втората степен на обучение. Тази договорна система се въвежда поетапно от 1986 г. насетне, но нейните резултати се оказват нетрайни, защото след 1989 г. тя престава да съществува[493].

Настъпват промени в подготвяните инженерни кадри. От една страна се наблюдава феминизация на значителна част от специалностите. Това констатира през 1986 г. ректорът на ВИАС проф. Ганю Щилянов. Той твърди, че поради завишените изисквания към кандидат-студентските изпити младежите не се класират в техническите специалности и институти[494]. А феминизацията на инженерната професия прави подготовката на кадри неефективна, защото жените инженери се стремят към администрацията, а не към производството. Така Живков споделя на Националното съвещание на партийния, държавния и стопанския актив на 31 октомври 1979 г., че му разправяли случай, при който *„една другарка, завършила инженерство, казала, че иска да стане екскурзовод на завода. Очевидно тя се чувствала неподготвена да ръководи, бои се да бъде командир в производството"*, заключава Живков, но зад тези заключения прозира изводът, че такива кадри не са нужни на реалната икономика[495]. Феминизацията на инженерно-техническите кадри действително е доста напреднала: ако през учебната 1960/61 г. жените, учещи в техническите институти са били 22,5% от студентите, то през 1985/ 86 г. те са 29,1%, за да достигнат през учебната 1989/90 г. – 31,1%[496]. Това без съмнение е признак на напреднала модернизация на обществото, но икономическият ефект в непосредственото производство от жени инженери очевидно е съмнителен.

Отливът на младите хора от висшето техническо образование може да се илюстрира и от слабото увеличение на дела на учащите във вечерната форма – през 1960/61 г. те съставляват 0,4%, а през 1983/84 г. те са 0,6% от всички студенти[497]. В края на 80-те години занимаващите се с проблемите на висшето образование отчитат, че след 1975 г. има непрекъснат спад на относителния брой на задочно и вечер-

---

493 Пак там, с. 16–17.

494 Щилянов, Г. *Създаване на организационни, икономически и нормативни предпоставки в развитието на ВУЗ.* – В: *Проблеми на висшето образование*, 1986, № 6, с. 23.

495 Живков, Т. *Образователното дело – дело всенародно.* София, 1980. Т. 2, с. 369.

496 Kostov, Alr. *Die neue technische Intelligenz: zur Ausbildung bulgarischer Ingenieure zwischen 1945 und 1989.* – In: *Transformationsprobleme Bulgariens im 19. und 20. Jahrhundert. Historische und ethnologische Perspektiven. Südosteuropa – Studien,* Band 75, Verlag Otto Sagner, 2007, München , S. 201.

497 Танев, Ст. *Социалистическият възход на българското висше образование (9.IX.1944–1984)*, с. 41.

но обучаваните студенти в България, който се установява на 20–22 души на 10 хил. жители. За същия период този показател за Унгария е 32 на 10 хил., в Полша е 40, а в СССР е 90. В САЩ за периода 1972–1982 г. той е 100 на 10 хил. жители[498]. Особено страда от тази тенденция висшето техническо образование. През 1986 г. отливът там се демонстрира с факта, че за едно обявено място в техническите институти се състезават 0,88 кандидати, докато за всички вузове за едно място вечерно и задочно обучение са се състезавали 1,72 кандидати. Тази тенденция засяга важни за реалната икономика отрасли като металургия, енергетика, миннодобивна, химическа индустрия, тежко машиностроене – отрасли, които трудно си осигурят кадри чрез системата на редовното обучение[499]. Посочените проблеми в подготовката на висши технически кадри за непосредственото производство обаче се дължат и на факта, че се променя и заплащането в него. През 1989 г. средната работна заплата в промишлеността е 280 лв., в управлението – 290 лв., а в науката – 310 лв.[500].

Опит на управляващите да намерят желаещи да учат и работят в тежките условия на производството се прави в поредния план за прием на студенти за учебната 1986/87 г. Проф. Димитър Бучков, зам.-министър на народната просвета, пояснява, че за тогава се предвижда да се увеличи рязко приемът на студенти вечерно и задочно обучение, а се задържа нивото на прием на редовното[501]. Но за да има ефект от този увеличен прием, т.е. тези студенти да не напускат производството, но и да бъдат подготвени за новите изисквания към висшето образование, се налага да се промени системата на вечерното и задочно обучение. Това обаче така и не се осъществява поради настъпилия скоро срив на системата.

Промените във висшето образование в края на 80-те години в сравнение с 1961 г. могат да бъдат проследени от таблица 12. Те показват количествени и качествени промени, които отразяват предела на възможностите на държавата да създава инженерно-технически кадри за модернизацията на страната.

Посоченият отлив от тези форми на обучение, заедно с големия брой студенти със стипендии – от 1 435 през 1960/61 г., те достигат 52 284 през 1989/90 г. показва, че студентите през 80-те години се обособяват като самостоятелна част от интелигенцията, както и че тяхната издръжка е свързана повече със системата на стипендиите. През учебната 1983/84 г. относителният дял на студентите, получаващи стипендии, съставлява 54% от общия брой редовно обучение. А стипендии отпускат и държавата, и промишлени предприятия, АПК, ведомства, окръжни народни съвети [502]. Това говори, че на студентите не се налага да работят, за да се издържат,

---

[498] Масларов, Ив. *Проблеми на преустройството на системата за подготовка на специалисти без откъсване от трудоватата дейност.* – В: *Проблеми на висшето образование*, 1987, № 6, с. 4.

[499] Пак там, с. 5.

[500] В. *Труд*, 9 ноември 2010.

[501] Бучков, Д. (зам.-министър на народната просвета, професор, председател на СВО) *Основни задачи на преустройството и усъвършенстването на висшето образование.* – В: *Проблеми на висшето образование*, 1986, № 6, с 10.

[502] Танев, Ст. *Социалистически възход...*, с. 44.

Таблица 12. Висше образование*

	1960/ 61	1965/ 66	1970/ 71	1975/ 76	1980/ 81	1985/ 86	1989/ 90
Висши учебни заведения	20	26	26	24	28	30	30
Преподаватели – общо	3883	5905	7125	11248	12622	14409	19213
Щатни преподаватели във ВУЗ	3074	4613	5452	9546	10590	11646	14404
Студенти (включинелно чуждестранни, без български студенти в чужбина)	54965	84467	89331	108255	85330	101507	133184
Брой студенти на един преподавател	14,2	14,3	12,5	9,6	6,8	7,0	6,9
Студенти по професионални направления							
Инженерно-технически	18286	35558	40692	44417	29960	36463	52428
Селско и горско стопанство	8700	9451	4971	3839	3815	5075	6090
Икономика	8094	10262	13832	19086	14162	15324	20245
Математика, естествени и хуманитарни науки	10529	17358	15432	21297	19767	27155	36841
Други	9356	11838	14404	19616	17626	17490	15609
Структура на студентите по професионални направления	100	100	100	100	100	100	100
Инженерно-технически	33,3	42,1	45,6	41,9	35,1	35,9	39,4
Селско и горско стопанство	15,8	11,2	5,6	3,6	4,5	5,0	4,6
Икономика	14,7	12,1	15,5	18,0	16,6	15,1	15,2
Математика, естествени и хуманитарни науки	19,2	20,6	17,3	20,1	23,2	26,7	27,7
Други	17,0	14,0	16,0	16,4	20,6	17,3	13,1
Студенти стипендианти	14354	21941	19797	21419	33657	39002	52284
Относителен дял от общия брой на студентите редовно обучение в %	36	39	31	29	55	53	54

* Изчислено по Илиев, Ив. *Икономиката на България през периода 1949–2001 г.*, С., 2004, с. 146–147.

а това предполага, че имат много повече време и възможности за усвояване на много и нови знания. Разбира се, за това съдейства държавната политика за поемане на 50% от стойността на храната на всеки студент, минималните такси за общежития, безплатното медицинско обслужване, липсата на такси за обучение. Срещу тези облекчения студентите са длъжни да работят по разпределение 3 години след завършване на висшето образование, което създава през целия период и особено през 80-те години все по-голямо неудовлетворение[503].

Косвено за качеството на полученото тогава висше образование може да се съди от факта, че през 80-те години нараства научният потенциал на преподавателите – през 1989/90 г. там работят 1 246 професори и 3 372 доценти, като спрямо учебната 1960/61 г. броят на професорите се е увеличил 2,9 пъти, а на доцентите – 7,8 пъти[504]. Както е показано в таблица 12 броят на щатните и хоноруваните преподаватели расте по-бързо отколкото броят на студентите и следователно намалява броят на студенти на 1 преподавател (от 14,2 студенти през 1960/61 г. на 6,9 студенти през 1989/90 г.), така че очевидно качеството на висшето образование се е вдигнало.

Последен опит да се промени политиката към висшето образование се прави на пленума на ЦК на БКП от 19 и 20 юли 1988 г., посветен на преустройството на духовната сфера. На него са обобщени следваните от 1979 г. насетне тенденции. Пленумът отчита положителните промени в подготовката на студентите: преустройството на средното образование чрез сливане на общообразователния с професионалния профил в ЕСПУ, въвеждането на тристепенната структура на обучение във ВУЗ през 1986/87 г., както и изградената широка мрежа от звена и форми за повишаване на квалификацията на работниците и специалистите.

Отново се потвърждава задачата да се развива човешкият фактор като чрез висшето образование се постига *„висока интелектуална подготовка, висока обща култура, висок професионализъм, висока социалистическа съзнателност“* и най-важното – *„висока ефективност в реализацията на кадрите в живота“*. А това означава обвързаността на обучението с нуждите на науката и производството при използване на новите технологии на обучение. Обещава се въвеждането на новите квалификационни степени на работниците, служителите, научните и преподавателските кадри и ръководителите, които да станат главен мотив за непрекъснато повишаване на техните знания и умения. Нещо повече – обръща се внимание, че в тая връзка ще има диференциран подход към изискванията по отношение на държавните служители, ръководителите и щатните дейци в обществените организации, че чрез работната заплата на ръководителите ще се търси механизъм за съответствие между заеманата длъжност и нужната квалификация. И което е особено важно – макар и не в открит вид се посочва възможността да се оформи и безработица сред кадрите. Тя е поднесена по следния начин: допуска се вече „[...] *и известен образователно-квалификационен* ***резерв*** [подчертано е в текста – б. а.] *с оглед разработването и бързото овладяване на нови технологии“*.[505]

---

[503] Пак там, с. 44–45.

[504] Илиев, Ил. *Икономиката на България през периода 1949–2001 г.*, с. 147.

[505] Живков, Т. *За преустройство на духовната сфера. Документи, утвърдени от пленума на ЦК на БКП, състоял се на 19 и 20 юли 1988.* София, 1988, с. 102.

В своя доклад пред пленума Т. Живков чертае следните промени в политиката за висшето образование: държавата ще заплаща главния дял от издръжката на задължителното образование, а значителна част от разходите за професионална подготовка в средните и висшите училища ще се заплаща на договорни начала от потребителите на кадри. Заедно с това се предлага да се замени *„постепенно системата на стипендии с отпускане на* ***кредити*** [подчертано е в текста – б. а.], *които да се погасяват изцяло или частично след завършване на следването от самоуправляващата се организация съобразно условията на сключен със студента договор"*[506]. В отговор на това, че важни, но непривлекателни инженерни специалности остават незаети, през 1988 г. Живков и неговите съветници предлагат: *„Издържалите конкурсните изпити* ***некласирани кандидат-студенти*** [подчертано е в текста – б. а.] *в някои специалности на вуз да могат чрез самостоятелно обучение да се явяват на изпити за първи курс. При определени условия, след успешно полагане на всички изпити, да продължат обучението си във втори курс"*[507]. А също *„****Най-добрите майстори*** [подчертано е в текста – б. а.] *от производството да могат да повишат по специални програми образованието си в техникумите от нов тип и висшите училища"*[508].

Следващият пик на нарастване на студентите се наблюдава през учебната 1989/90 г., когато и вузовете вече са 30, а студенти стават 133 184 или се увеличават 2,5 пъти спрямо 1960/61 г. Този рекорден пик е следствие както на интелектуализацията на стопанската политика през 80-те години, така и на стремежа на властта да отговори на очакванията на обществото за по-широк достъп до висшето образование в условията на политическо напрежение, предизвикано от политиката на *перестройка*. На таблица 12 се вижда, че от приетите за студенти през 1989 г. в технически вузове са 39,4%, в икономически вузове – 15,2%, в селскостопански науки – 4,6%. По относителен дял на специалисти с висше техническо образование България заема 26-о място в света през 1989 г.[509] Но от таблица 12 се вижда, че именно през 80-те години е налице трайна тенденция: нараства делът на студентите по фундаментални дисциплини и по хуманитаристика, който достига своя връх през 1989/90 г. Преориентацията на студентите към фундаменталните и хуманитарните науки говори, че в края на 80-те години инженерно-техническите специалности са загубили притегателната си сила за младежите в България. А и най-вече, че властта планира увеличаване на тези специалисти за сметка на инженерно-техническите кадри. Държавната политика за създаване на кадри за стопанска модернизация е достигнала своя предел. В края на периода се експериментира не само бюджетното оттегляне от финансирането на висшето техническо обучение, но и неговото съкращаване. А това е косвен белег за планираните промени във връзка със смяната на модела на развитие.

---

[506] Пак там, с. 100, 105–106.

[507] Пак там, с. 104.

[508] Пак там, с. 103.

[509] Пехливанов, Ив. *Свидетел на историята*, с. 38.

8. Общи резултати от модернизацията по време на *преустройството*

Постигнатите икономически резултати през втората половина на 80-те години в България са едни от най-ниските в сравнение с периода от 1976 до 1985 г. и това е видно от таблица 13. Средногодишният темп на растеж на обществения продукт е 3,4% през 1986–1989 г. срещу 3,9% през 1980–1985 и 5,9% през 1976–1980 г. Същото важи и за националния доход. Неговото средногодишно нарастване е 3,1% тогава срещу 3,7% през първата половина на 80-те и 6,1% през 1976–1980 г. Националният доход на глава от населението е с 3%-тен темп на растеж при 3,5% през 1981–1985 г. и 5,8% през 1976–1980 г. Индустриалната продукция е с темп на нарастване 3% срещу съответно 4,3% и 6%, а външнотърговският стокообмен е почти непомръднал в сравнение с първата половина на 80-те години. През 1986–1989 г. средногодишният му темп на нарастване е 0,1% срещу 6,6% през 1981–1985 и 8,5% през 1976–1980 г. Единствено селското стопанство подобрява своето производство. На фона на упадъка през 1981–1985 г., когато средногодишният темп на нарастване е минус 0,6%, то през 1986–1989 г. е 1,7%. А това е по-голямо увеличение от 0,9%-тен темп на нарастване през 1976–1980 г.

Нарочно акцентирам на данните от средата на 70-те години, защото тогава вече се забелязва забавяне на темпа на растеж, изчерпване на дотогавашните възможности на развитие на модела на индустриализация и модернизация.

Таблица13. Основни показатели на българската икономика: средногодишен темп на растеж (%)*

	1951–1955 г.	1956–1960 г.	1961–1965 г.	1966–1970 г.	1971–1975 г.	1976–1980 г.	1981–1985 г.	1986–1989 г.
Обществен продукт	11,7	11,6	8,6	9,5	7,8	5,9	3,9	3,4
Национален доход	12,2	9,7	6,7	8,8	7,8	6,1	3,7	3,1
Национален доход на глава от населението	11,5	8,6	5,8	8,0	7,3	5,8	3,5	3,0
Индустриална продукция	13,8	15,9	11,7	10,9	9,1	6,0	4,3	3,0
Селскостопанска продукция	6,5	5,8	3,2	3,5	2,9	0,9	-0,6	1,7
Външнотърговски стокообмен	12,9	22,0	14,6	11,3	12,0	8,5	6,6	0,1

* Тютюнджиев, Ив., Палангурски, М., Костов, Ал. и др. *Стопанска история на България.* В. Търново: *Ровита*, с.185, таблица1.

От таблицата е видно, че дори спрямо най-ниските дотогава показатели – тези от първата половина на 80-те години, по време на преустройството спадът е най-голям. В това отношение сходни са показателите и от официалните издания, и от западните изследвания. Данните, дадени от екипа на Т. П. Олтън за периода 1965–1990 г., също показват най-ниски стойностите за втората половина на 80-те години. Така средногодишният темп на растеж 1986–1990 г. на материалната сфера е 1,8%, на индустрията – 3,2%, на селското стопанство – 2,2%, срещу съответно за 1981–1986 г. 0,9%, 1,9%, 1,8%.[510] Упадъкът е характерен не само за България: през 80-те години се забелязва намаляване на темпа на развитие и от двете страни на Желязната завеса, но намаляването на развитието е по-голямо в Източния блок. То се дължи не само на изчерпване на възможностите на модела, но и на смяната на правилата на функциониране с опита за въвеждане на дирижирано от комунистическата партия пазарно стопанство.

Но въпреки този упадък, всички изследователи отбелязват, че България до края на социализма оползотворява догонващия ефект на модела на икономическо развитие. Тя единствена успява да подобри позициите си през 1989 г. спрямо предвоенното си ниво, изчислено на процентна база БПВ на глава от населението за Западна Европа равна на 100 за двете сравнявани години 1939 и 1989. Така България постига увеличаване от 39% през 1939 г. на 41% през 1989 г. Докато съответните данни за Чехословакия (от 70% на 58%), Полша (от 53% на 38%) и Унгария (от 68% на 45%) и на Румъния (от 30% на 26%) показват, че при тях социалистическият модел е довел до регрес[511].

Това се дължи до голяма степен на политиката към СССР – търсене на икономически привилегии и гарантиране на съветските пазари срещу пълна политическа подкрепа. Сравнителният анализ показва, че България развива такава структура на промишлеността по производствено предназначение, каквато е характерна например за САЩ или СССР, т.е. за страни с развит и достатъчно голям вътрешен пазар – над 250 млн. потребители. През 1987 г. относителният дял на група „А" в общото производство на САЩ е 62%, а на група „Б" – 38%. В същата година тези данни за СССР са 75,1% и 24,9%.[512] През 1989 г. в България делът на група „А" е 64,8%, а делът на група „Б" е 35,2% при нейния твърде ограничен вътрешен пазар. От таблица 14 може да се проследи, че преобладаването на група „А" е започнало още от началото на 70-те години.

---

[510] Рангелова, Р. *България в Европа: Икономическият растеж през XX век.* С.: Акад. изд., 2006, с. 105.

[511] Пак там, с. 119–118.

[512] Манов, В. *Реформы в постсоциалистическом обществе: опыт Болгарии.* Москва, Экономика, 2000, с. 16.

Таблица14. Индекси и структура на общата промишлена продукция по икономически групи*

	1948 г.	1960 г.	1970 г.	1980 г.	1985 г.	1989 г.
	Индекси 1948 = 100					
Общо	100,0	606,0	18 пъти	36 пъти	45 пъти	52 пъти
Производство на средства за производство група „А"	100,0	824,0	28 пъти	54 пъти	80 пъти	93 пъти
Производство на средства за потребление група „Б"	100,0	479,0	12 пъти	21 пъти	26 пъти	30 пъти
	Относителен дял – проценти					
Общо	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Производство на средства за производство група „А"	36,7	47,2	54,7	62,0	63,0	64,8
Производство на средства за потребление група „Б"	63,3	52,8	45,3	38,0	37,0	35,2

* *НР България '89 – Кратък статистически справочник*, с. 24

Така се стига до друг парадокс на промишлено развитие, обясняващ ниската му ефективност – непълното използване на огромния производствен потенциал. Ориентирането на българската преработвателна индустрия към съветските пазари и тези на СИВ води до прегряване и претоварване с усвояване на нови изделия, за които трябват суровини, технологии и пазари, както и евтини кредити[513]. Това се вижда и от данните на таблица 15 на с. 579.

Усвоени са производства на машини и съоръжения като двигатели с вътрешно горене, мотокари, азотни и фосфатни торове, нефтопродукти, лекарства, персонални компютри. Износът им е доминиращ в общата структура на износа в края на 80-те години, както е видно и от таблица 16 на с. 580.

[513] Пак там, с. 10–18.

Таблица 15. Структура на общата промишлена продукция*

Отрасли	1948	1952	1960	1970	1980	1985	1989
Общо	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Производство на електроенергия и топлоенергия	1,8	2,1	2,0	2,5	3,7	3,6	3,4
Каменовъглена промишленост	4,2	3,2	2,8	4,6	1,4	1,3	1,2
Черна металургия (вкл. добив на руда)	0,1	0,2	1,1	3,1	3,9	3,3	2,8
Машиностроителна, електротехническа и електронна промишленост	7,3	10,0	12,4	20,2	23,2	26,5	32,8
Химическа и каучукова промишленост	2,1	3,0	3,7	7,5	8,3	8,8	8,6
Промишленост за строителни материали	1,7	2,2	3,1	3,7	4,9	3,9	3,2
Дърводобивна и дървопреработвателна промишленост	11,6	7,6	6,3	3,7	3,3	3,0	2,7
Целулозно-хартиена промишленост	1,5	1,1	0,9	1,0	1,5	1,3	1,1
Стъкларска и порцеланово-фаянсова промишленост	0,5	0,6	0,6	0,9	1,0	0,8	0,7
Текстилна и шивашка промишленост	23,6	26,2	30,7	25,0	23,1	20,9	19,7
Кожарска, кожухарска и обувна промишленост	2,8	3,7	2,3	1,9	1,2	1,3	1,5
Полиграфическа промишленост	1,4	0,9	0,6	0,5	0,5	0,4	0,4
Хранително-вкусова промишленост	41,4	39,2	33,5	25,4	24,0	24,9	21,9

* *НР България '89 – Кратък статистически справочник*, с. 25

Таблица 16. Структура на износа на промишлени и селскостопански стоки (по цени на съответната година)*

	1950	1960	1970	1980	1985	1989
Общо	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**
Промишлени стоки	77,0	84,2	91,3	96,0	97,4	97,6
Промишлени стоки от неселскостопански произход	9,3	25,8	48,0	71,9	77,1	80,9
Промишлени стоки от селскостопански произход	67,7	58,4	43,3	24,1	20,3	16,7
Непреработени селскостопански стоки	23,0	15,8	8,8	4,0	2,6	2,4

* *НР България '89 – Кратък статистически справочник,* с. 58

Но основните търговско-икономически партньори са страните от СИВ и това е отразено много добре от таблица 17.

Таблица 17. Структура на стокообмена по групи страни (по цени на съответната година)*

	1950	1960	1970	1980	1985	1989
Общо	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**
Социалистически страни	88,7	83,9	77,8	74,7	77,0	81,3
в т. ч. СИВ	88,7	80,5	76,2	72,8	75,6	79,9
Несоциалистически страни	11,3	16,1	22,2	25,3	23,0	18,7
Развити	10,3	13,2	16,6	16,5	11,9	12,0
в т. ч. ЕИО	5,2	9,8	11,8	11,6	7,9	7,7
Развиващи се	1,0	2,9	5,6	8,8	11,1	6,7

* *НР България '89 – Кратък статистически справочник,* с. 58

Промишлеността създава 58,5% от националния доход и 90% от експорта. Но същевременно тя поглъща 88,3% от необходимия за производството внос, а за нейното развитие отиват 76,5% от всички материални разходи. Освен това делът на чистата продукция, т.е. на добавената стойност е 28,3% от създаваната в отрасъла обща продукция. Останалите 71,7% са делът на материално-производствените разходи. Следователно, изнася се само 20,7% от общата промишлена продукция,

което говори за непродуктивност и неконкурентноспособност[514]. Количествените и качествените критерии на постигнатото ниво на индустриализация през периода 1944–1989 г. налагат мнението, че се е осъществила индустриализация заради самата индустриализация – на средно техническо ниво, но високо енергоемка и материалоемка, с твърде широка номенклатура на производство, с преобладаване на преработващите над добивните отрасли, която разчита на пазарите на СИВ и на СССР. Така за периода 1975–1985 г. относителното потребление на енергия и стомана за единица БВП в света намалява съответно с една осма и една четвърт, докато в България то нараства съответно с една пета и една четвърт[515]. Не са добри и показателите за постигната производителност на труда. През 1990 г. тя е 95 спрямо среден индекс за света равен на 100. И по този показател през 80-те години България изостава не само в сравнение с високоразвитите страни от ЕС – 3,5 пъти, но и от страни като Португалия и Гърция, макар и с по-малко – 1,8 пъти. А трябва да се има предвид, че през 1951 г. по равнище на производителност на труда България превъзхожда тези две южноевропейски страни[516].

В резултат на тази политика се постигат значителни резултати в модернизацията на обществото. През 1989 г. в индустрията, търговията и съобщенията са заети 61,6% от активното население, а само в индустрията – 37,7%. Урбанизацията е факт – 70% от населението вече живее в градовете. Значителен е делът на образованите ръководни инженерно-технически кадри, както и изпълнителските кадри.

Започналата през втората половина на 80-те години *„перестройка"* в условията на отдръпване на СССР от ролята си на суровинен снабдител на общността и при външнополитическата му ориентацията към западните страни се отразява пагубно на българската икономика. Тя застрашава следвания дотогава модел на модернизация на реалната икономика. Налага, макар в самия ѝ край, отказ на преимущественото развитие на тежката промишленост и ориентиране към леката промишленост и услугите. Търсят се нови пазари, на първо място в ЕИО. Разширява се прилагането на пазарните принципи, оттеглянето на държавата и бюджетното финансиране, прокламира се икономическа заинтересованост у непосредствените производители като гаранция за повишаване на производството. Така старият лидер Тодор Живков се опитва да експериментира дирижиран преход от централнопланирана към пазарна неолиберална икономика, за да остане на власт. Но бива свален от свързания с кремълските реформатори и с американските власти Андрей Луканов, който поема контрола по смяна на системата и на модела на развитие. Последната, най-решителна реформа на икономиката от времето на преустройството се проваля и по други причини. Тя се оказва закъсняла в опита да разшири стопанската самостоятелност на страната като цяло и на индустриалните предпри-

---

[514] Манов, В. *Реформы в постсоциалистическом обществе...*, с. 18.; Марчева, Ил. *Българският път към Европа през втората половина на XX век. Социално-икономически щрихи.* – В: *Исторически преглед*, 2000, № 5–6, с. 149.

[515] Рангелова, Р. *България в Европа :Икономическият растеж през XX век*, с. 121.

[516] Пак там, с. 122.

ятия в частност и подготвя деградацията на индустрията, която не може да пробие на нови пазари и да обслужва силно нарасналия през втората половина на 80-те години външен дълг, достигнал през 1990 г. до 10,6 млрд. долара. До голяма степен това се дължи на факта, че се сменят икономическите правила в СИВ, а създадената база се оказва непригодна и неконкурентноспособна да се справи на международния пазар. Получената стопанска самостоятелност в съчетание с нарастването на обществените настроения и революционизиране на нагласите[517] поставя фирмите в страната в зависимост от конкретния директор и избралия го управителен съвет, както и от политическата конюнктура. Често се стига до самоволно разкъсване на създадените производствени връзки, до източване на предприятията от частните фирми на директорите или техни приближени, които стоят на входа и изхода на предприятието. Бързо се губят и международните пазари, особено след разпадането на СИВ и на СССР през 1991 г.

Това бележи и края на Студената война. България се оказва сред победените страни. Нейното развитие тръгва по пътя на окончателното оттегляне на държавата от икономиката, на либерализацията на цените, на приватизацията, реституцията и деиндустриализация. Тези насоки, започнати по време на перестройката са в основата на изискванията на Вашингтонския консенсус, по чиято програма се преструктурира българската икономика след 1989 г. Така страната се вписва в неолиберализма и глобализацията.

[517] През есента на 1989 г. се появява не само политическа опозиция, но и силен независим профсъюз „Подкрепа", който организира първата стачка на 26 декември 1989 г. в София.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Изследването на политиката за стопанска модернизация на България в годините на Студената война позволява да се направят следните обобщения, очертаващи спецификата ѝ с оглед отделните фази на този геополитически и идеологически конфликт от втората половина на XX век, както и да се открои ролята на различните политически, икономически, научно-технически, субективни фактори за постигнатото и пропуснато в нея.

След края на *„горещата война"* България е победена страна, включена в съветската зона с всички произтичащи от това икономически и социални последици. Тя става част от единия от враждуващите два лагера – този около СССР в разгорялата се през 1946 г. Студена война. Като във всяка война, и при нея се оформят коалиции и се търсят вътрешни съюзници. Важен съветски агент, който овладява политическия и икономическия живот, е комунистическата партия. За да бъде вкарана в Източния блок, страната и икономиката ѝ са подложени на диктата на Сталин, който я третира като победена дори и след сключване на мирния договор. През 1947 г. България е принудена да отхвърли американската помощ по плана „Маршал" и с това да понесе последиците от изолирането си от Западна Европа под формата на възможности за стокообмен, получаване на технологии и развитие с оглед най-естествените си природо-географски особености. Ембаргото върху технологиите, заради което е създаден през 1949 г. КОКОМ, ще тежи върху развитието на българската модернизация през целия период на Студената война. В самото начало на конфронтацията между бившите победители в *„горещата война"* се откроява доминиращото значение на външния фактор за възприемане на определен тип стопанска политика. Водеща е ролята на този фактор и при създаване на основните социално-икономически предпоставки за прилагането на съветската планово-централизирана икономика.

През 1946–1953 г. по време на най-острата фаза на противопоставянето на двата блока България преживява сталинизация на икономиката – структурни промени, национализация и кооперииране, както и изграждане на отрасли на тежката промишленост за сметка на селското стопанство, каквато е рецептата на СССР през 30-те години. Наред с форсираната индустриализация и кооперирането, в страната се провежда политика за създаване на образователна инфраструктура и собствена научно-техническа интелигенция – компетентна и лоялна. Провежда се политически и социален подбор на студентите – бъдещи инженери, селскостопански специалисти и икономисти от средите на работническата класа. Много характерни са и студентите от рабфака, защото те са истинско въплъщение на търсената характеристика на стопанските кадри – предани идеологически и с работнически произход, който е смятан за сигурен белег за лоялност към властта.

Студената война налага и обосновава политическата чистка сред икономическия елит на управляващата комунистическа партия, при това не само на местните

дейци, а и на политемигранти от СССР. Целта е на власт да са предани кадри, готови да следват указанията на Кремъл и сталинската рецепта за модернизация, като се развиват автархично отраслите на тежката промишленост, за което страната няма нито капитали, нито ресурси. Дадените поради това първи дългосрочни съветски кредити обаче се оказват тежко финансово бреме за икономиката. За да се възприеме подобна зависимост между България и СССР, в страната са изпратени съветски съветници. Те ръководят репресиите срещу стопанския елит (1949–1953). В резултат вместо министрите да са политически лица, както е по време на коалиционното ОФ управление (1944–1947), с установяване на фактически монополното управление на комунистическата партия, министрите стават изразители на възгледите само на БКП, дори когато са представители на втората управляваща партия БЗНС, която се отказва от своя програма и приема да изгражда социализъм. В стопанското управление навлизат млади кадри, завършили висше образование преди войната, които обаче идват като партийни активисти. И това обстоятелство има своето обяснение – върху обществото се въздейства повече чрез морални стимули или чрез репресии. Създават се структурите на партията-държава с обвързване на партийните органи с грижа и контрол за икономическото развитие. Партията-държава в този ранен период е най-близка до определението за тоталитарна с всички произтичащи социално-икономически последици от това, включително и с възможността да съчетава доброволния труд на бригадирите и принудителния труд на обявените за *„врагове на народа“* противници на режима ѝ за своите стопански цели. Така с помощта на външния фактор се оформя и вътрешнополитическия фактор, а и икономическите условия за сталинизация на икономиката.

Нещата не се променят и в условията на първата вълна на *„десталинизация“* на системата през 1953–1956 г. На власт идва партийният деец Тодор Живков, който плътно се придържа към СССР и към съветския модел да се модернизира страната. Това е така, защото опитът да се развива леката промишленост, за която има най-подходящи условия в страната, като се разчита на затворения пазар на СИВ, се проваля по време на *„продоволствения курс“* (1953–1955) в целия Източен лагер. Една от причините е консолидацията на Западна Европа в различни икономически организации, както и във военно-политическата организация НАТО. Това води до консолидация и на Източния блок. След смъртта на Сталин Н. Хрушчов настоява страните от СИВ да се специализират според природните дадености и да се откажат от сталинската рецепта. България е тласкана да бъде витрина на успешната и резултатна колективизация на земята, както и да развива леката промишленост. Но приемането на ФРГ в НАТО през 1955 г. повлиява на съветското ръководство да се съгласи на форсиране на индустриализацията в България като средство за поддържане на нейната боеспособност. Към осъществяване на това се стреми българският комунистически елит и използва всяка благоприятна възможност. В това отношение той в лицето на новия лидер Тодор Живков действа не само догматично, придържайки се към сталинската рецепта за модернизация, но се опитва така да реши проблемите на появилата се безработица в средата на 50-те години вследствие на намаления темп на индустриалното развитие поради *„продоволствения*

курс". Изграждането на индустриалното общество е необходимо и за извършване на социално инженерство – създаване на работническа класа като основна социална база на БКП, т.е. за укрепване на вътрешния фактор.

Ето защо известното успокояване на международното напрежение има за резултат приемането на България за член на ООН през 1955 г., но не и промяна на политиката на партията-държава. Продължава да се следва сталинската стратегия на развитие за постигане на модернизация най-вече като индустриализация. На VII конгрес 1958 г. БКП декларира, че съветският път е единствено валиден за превръщане на изостанала аграрна страна като България в развита индустриално-аграрна. За да се реализира тази цел се разчита не толкова на собствени средства, колкото на съветските кредити, суровини, технологии, както и на неговите пазари. Разчита се и на страните от Източния блок. Въпреки прокламираното виждане за мирно съвместно съществуване между двете системи от страната на СССР, желязната завеса е все още плътна, тежат ограниченията за търговия между страните от двете ѝ страни. Върху българската икономика специално тежат стари финансово-кредитни задължения към развитите европейски страни, а също и ограничените ѝ експортни ресурси. Голяма е ролята на икономическата организация на Източния блок, за да може да се развива страната в условията на ембарго и с оглед на неконкурентноспособните си стоки. СИВ в представите на българския елит още от самото начало на създаването му през 1949 г. до края на съществуването през 1991 г. е разглеждан като особена организация, която трябва да действа не на пазарен принцип, а на принципа на взаимопомощта, разбирана най-вече като помощ за по-изостаналите страни членки като България.

Българският лидер възприема политиката за ускорение на икономическото развитие от края на 50-те години, за да може страната да достигне индустриалното развитие на страните от Източния блок. В това отношение значение имат интеграционните усилия на съветския лидер за преминаване на страните от блока по едно и също време към „*комунизма*".

В резултат на предприетото поредно ускорение, което напомня и китайския „*голям скок*", през 1960 г. 58% от общия съвкупен обществен продукт се произвежда в промишлеността и тя дава 48% от националния доход. Почти е изравнено вече съотношението между производството на средства за производство и предмети за потребление. Селското стопанство осигурява 22% от обществения продукт и 27% от националния доход. Но тогава е отбелязан отрицателен търговски баланс от 7071,5 млн. лв. (по цени за 1960 г.). А това означава, че постигнатата структура на икономиката не може да бъде реализирана на международния пазар, дори на политически гарантирания пазар на СИВ. Така завършва началният етап от индустриализацията на страната, която може да се определи като „*индустриално-аграрна*".

Активна роля започва да играе политическият и държавен ръководител Тодор Живков. Неговото 33-годишно лидерство начело на партията-държава е своеобразен рекорд в Източния блок. То слага своя отпечатък върху политиката за модернизиране на страната, тъй като Живков постепенно израства като политик, който има вкус и интереси към развитието на икономиката – не случайно най харесва

себе си в ролята на *„бизнесмен"*. За нея претендира той в средата на 80-те години пред английския журналист Робърт Максуел. Основната насока на управление на икономиката е осигуряване на съветски кредити, суровини и пазари, превръщането на СССР в *„своеобразна колония"* за индустриализиращата се българска икономика според класическия сценарий. Тази призната от българския партиен и държавен лидер политика се провежда сравнително успешно почти през цялото му управление. Тя обаче в политически план се реализира като *„политика за все по-пълно сближаване и в перспектива сливане със СССР"*, която политика означава отказ от пълен суверенитет. Той е всъщност нарушен още от самото начало на Студената война поради факта, че България е страна-сателит и член на военните и икономическите структури на Източния блок.

Т. Живков отрано оценява значението на връзките със съветските лидери не само за собственото си закрепване във властта, но и за реализиране на политиката за модернизация. Първоначално той е по-догматичен в следване на съветския модел на развитие и импулсите от Кремъл, впоследствие прилага тактиката на личните контакти – особено топли с Леонид Брежнев, а с укрепването си във властта е готов да лавира между Кремъл и западноевропейските страни. За такова поведение Живков е окрилен от своя дългогодишен стаж начело на партията-държава, а също и от установения авторитарен стил на управление. Той му позволява да тушира комплексите си за невисоко образование като фаворизира определени учени и технически специалисти, на които поверява развитието на индустрията и икономиката, назначавайки ги на държавни и партийни постове и снемайки ги оттам винаги, когато се налага промяна. Често тя е импулсирана от външнополитическия фактор и от фазите на Студената война. От 60-те години насетне Живков се ориентира към научната и техническата интелигенция, от която се рекрутират кадрите по високите етажи на властта, определящи индустриализацията и модернизацията на икономиката. И докато през 40-те и 50-те години висшите стопански кадри са завършили и са се формирали преди 9 септември 1944г., като Тано Цолов, Ж. Живков, а някои като Ст. Тодоров даже не успяват да завършат висше образование, но идват от партийните структури в държавното стопанско ръководство, то през следващите десетилетия кариерното движение на управленските кадри ще е по-скоро в обратна посока – от производството и науката към висшите партийни структури. Такава е траекторията на издигане на следващото поколение стопански министри като Огнян Дойнов, Стоян Марков, Тончо Чакъров, Станиш Бонев, Пенчо Данчев и др. Това става възможно поради наличието на формираната лоялна инженерно-техническа интелигенция. Но тя вече е много по-отворена към Запада, не е така догматично запленена от съветските технологии, които не са пригодни за информационната епоха.

60-те години преминават под знака на подобряване на международния климат, особено на стария континент, на противоречивото *„мирно съвместно съществуване"*. Те преминават и под знака на проведената втора *„десталинизация"* в Източния блок и България. Вътре във всеки от двата враждуващи лагера текат процеси на интеграция, засилени в началото на десетилетието вследствие на Карибската криза.

През втората половина по-голямо значение имат вече двустранните икономически и политически отношения между държави от двете страни на Желязната завеса. Особено важна в това отношение се оказва източната политика на френския президент Шарл дьо Гол, която от средата на 60-те години блокира интеграционните процеси в Западна Европа за сметка на ориентирането към Източна Европа.

Посочените особености на седмото десетилетие определят и политиката за модернизация на България. В началото тя възприема *„двадесетгодишна програма за строителство на комунизма"*, но в нея по същество са заложени задачи по осъществяване на фабрично-промишлената фаза на индустриалната революция и очертаване на контурите на следващата – тази на комплексната автоматизация и роботизация на производството. Предприетата политика е свързана със стремеж да се достигнат по-развитите източноевропейски страни, за да може България да участва в разделението на труда в СИВ не като аграрен снабдител, а като индустриална държава с възможности да се специализира във водещи машиностроителни производства. За да бъдат убедени партньорите от СИВ, българското политическо ръководство възприема политика за установяване на привилегировани икономически отношения със СССР срещу политическата си лоялност. То показва готовност за отказ от национален суверенитет, наречена по-късно политика за *„16-та република"*, но няма голям избор. Без съветските пазари и изгодни кредити, както и научно-техническа помощ, България не би могла да убеди своите партньори дори в СИВ да участва в специализацията и кооперирането на модерните отрасли.

Електроинженерът, завършил във Франция, с практически опит на организатор на производство и изобретател в чужбина, един от създателите на висшето образование по машиностроене проф. Иван Попов е в основата на индустриалната политика през 60-те години. Той като глава на Държавния комитет за наука и технически прогрес и член на ПБ на ЦК на БКП определя развитието на машиностроенето с оглед новите насоки тогава и ограничените ресурси на страната, а именно – електропромишлеността, електронно-изчислителната техника и подемнотранспортното дело. Проф. Попов заедно с други водещи учени в стопанското управление като акад. Любомир Илиев са сред радетелите за политика на научно-технически прогрес като средство за интензифициране на икономиката, за обвързване на нуждите на производството с развитие на най-модерните технологии в областта на електрониката. Все още това става през съветската наука и техника, но все повече се осъзнава изоставането на СССР от водещите западни тенденции за развитие на информационните технологии.

СССР задава и реформаторския устрем в икономиката. Навсякъде в Източния блок се експериментират пазарни механизми, за да се стимулират и мотивират производителите към интензификация на труда, тъй като се осъзнава, че екстензивните методи на развитие са изчерпани или са на изчерпване. *„Пазарниците"* – учили или специализирали в СССР през първата половина на 50-те години като Емил Христов и Давид Давидов, Гриша Филипов са в основата и на българския вариант на икономически реформи. Без да се отричат основите на социалистическата икономика – държавната собственост и ръководната роля на комунистическата партия, както и

техният инструмент за управление – планът, се въвеждат редица пазарни елементи – самоиздръжката, самофинансирането, печалбата. Това са елементи от пазарната икономическа система. За да функционират тези елементи в централно планираната икономика се провежда децентрализация, делегират се права на трудовите колективи и на големите обединения – ДСО в областта на производството, планирането и пласмента, вкл. и в чужбина, а също в самофинансиране на редица социални дейности на трудовите колективи. Но издигането на ролята на пазара, на реализацията на пазара поставя под въпрос ръководната роля на партията, а в рамките на СИВ – и на центъра в него – СССР. В условията на Студената война подобна тенденция е крайно нежелана за властовите центрове в Източния блок и в България, защото поставя под въпрос тяхната власт. Оценката на западните съветолози, че пазарните експерименти пораждат антисъветски настроения също допринасят за това. Допълнителен аргумент срещу пазарните принципи властта получава при прилагането им в селското стопанство и услугите – там се откриват редица измами, неплащане на данък печалба, неправомерно се използва държавната база или материали от държавните предприятия. Експериментирането на пазарните принципи показват и възможностите за източване на държавата и това се вижда най-ясно при случая ТЕКСИМ. Той показва отлични резултати не защото работи по логиката на пазара, а защото се ползва с привилегии и най-високи протекции, докато другите обединения не могат да работят по тези правила. Показните предприятия са като показните магазини или валутните магазини „Кореком", които обслужват западните туристи или забогателите от работа в Третия свят българи, за които предметите на лукса се оказват недостъпни в обикновената магазинна мрежа в България. Отпускането на пазарни механизми, поставяне на материалния стимул като важен за мотивиране на строителите на *„комунизма"* поражда социалистическо консуматорство, егоизъм и стремеж за потребление, което обаче не може да бъде задоволено, без да се използват нерегламентираните връзки. Водещо направление на стопанската политика остава тежката промишленост и затова съществува дефицит в осигуряване на нарасналото потребителско търсене. При това не става въпрос за буквален недостиг, а за недостиг на предмети за бита, които по това време на Запад от сферата на лукса стават масово достъпни – като леките автомобили, цветните телевизори, автоматичните перални, телефоните и други подобни символи на модернизацията. С въвеждането на пазарните стимули се застрашава социалната стабилност на властта, гарантирана от политиката на *„равенство в бедността"*. Тази особеност на модернизацията се наблюдава във всички източноевропейски членки на Съветския блок и особено в по-изостаналите като България. Всички тези ефекти от новата икономическа реформа водят до търсене на други начини за интензифициране на производството чрез концентрация и специализация в промишлеността, селското стопанство и външната търговия, които ще се реализират през следващото десетилетие.

През 1970 г. промишлеността дава вече 65% от обществения продукт и 51% от националния доход, а селското стопанство – съответно 9% и 23%. Управляващите в България подържат изграждането на отрасли на тежката индустрия, включително и най-модерните високотехнологични такива като атомната енергетика и елек-

трониката. Поточно-конвейерната организация за производството на българските леки автомобили „Булгаррено" 8, 10, „Булгаралпин", „Пирин Фиат" и „Москвич" е вече факт през 1966–1970. В подкрепа на тези тенденции продължава да се развива в ширина висшето образование на инженерно-техническата и управленческа интелигенция. Висшите технически институти се откриват в провинцията, а профилите им са с оглед местното производство. Постигнатите успехи в създаване промишлено-фабричната фаза във втората индустриална революция и осъзнаване на необходимостта от третата, обаче се реализират все още в СИВ. Дори в Третия свят преобладава износът на селскостопански продукти. Засилените центростремителни сили в Западния и в Източния блок в края на 60-те години вследствие на кризисната 1968 г. затвърждават следването на този тип модернизация – на индустриализация на реалната икономика, тясно обвързана със СССР.

В условията на общоевропейското разведряване през по-голямата част от 70-те години пред страната се разкриват много добри перспективи за развитие на модернизацията. Вместо строителство на комунизма, вече се приема по-реално звучащата цел – изграждане на високоразвито *„социалистическо общество"*. Но така или иначе основната тенденция в модернизацията е по-нататъшното развитие на реалната икономика и преди всичко на тежката промишленост. В икономически план това означава концентрация на производството и превръщане на науката в непосредствена производителна сила, осигуряваща комплексна механизация и автоматизация на производствените процеси и на управлението. Тези насоки са подобни на протичащите от 60-те години процеси във високоразвитите капиталистически страни, наричани трета индустриална революция. България разчита на централно-планираната икономика и на едрите форми на производство и в промишлеността, и в селското стопанство, за да осъществи технологичния поврат в модернизацията си. Предприети са политика за комплексно, автоматизирано и роботизирано производство и управление.

Новите технократи от поколението на инженера, но и мениджъра Огнян Дойнов, определят тази политика. Нейни маркери са развитието на електрониката, включително и разработването на първия български персонален компютър „Правец" през 1979 г., трите гиганта на тежкото машиностроене – в Русе, в Хасково и в Радомир, както и пускането на I-ви и II-ри блок на АЕЦ „Козлодуй". Заедно с това през 70-те години се осъществява индустриализацията на селското стопанство под формата на ПАК и АПК, с изграждането на крупни комплекси в животновъдството. През 1979 г. промишлеността дава 66% от обществения продукт и 56% от националния доход, а селското стопанство – съответно 13% и 19%. В средата на 70-те години България е сред средноразвитите европейски страни по БВП на глава от населението, а именно – 53 при средно за Европа равно на 100.

Научно-техническото направление на индустриализацията и модернизацията на България става възможно благодарение на отварянето към световния опит. В научната политика се налага тенденцията да се развиват предимно приложните изследвания. За подобен подход важна роля играе по-откритият достъп до западни технологии, получил се вследствие на енергийния шок през 1973 г. и направил за-

падните страни по-склонни да изнасят производства и технологии в Източния блок и в Третия свят. Политиката на разведряване между двата блока подпомага технологичното осъвременяване на българската икономика, тъй като позволява промишлено и търговско-икономическо сътрудничество с водещи капиталистически страни като ФРГ, Австрия, Финландия и др. Но най-вече за това допринасят отличните икономически, политически и културни връзки с Япония – образец за догонващо високо технологично развитие. Японската връзка е водеща за развитие на научно-техническата политика на страната през този период.

Договореното промишлено кооперирание със западните страни обикновено е предназначено за вътрешно потребление или в периферни за западните контрагенти пазари. България, за разлика от другите социалистически страни, отказва на западните компании правото да владеят нейни активи. Това обяснява изоставането на страната в промишленото кооперирание с развитите страни, по-голямата ѝ обвързаност със съветската икономика.

България продължава да използва предимствата на особените българо-съветски отношения, което е от съществено значение по време на рязкото повишаване на цените на петрола в началото и в края на десетилетието. И през 1973 г. България си осигурява допълнителни количества съветски нефт срещу политиката за всестранно сближаване. Но тогава по повод на строителството на високотехнологичната АЕЦ „Козлодуй" са фиксирани и първите търговско-икономически противоречия между двете страни. Те са последвани от въвеждането през 1975г. на *„плъзгащите се"* цени в СИВ, които вкарват по-непосредствено международните цени в икономическите отношения на социалистическите страни и разстройват изпълнението на петгодишните им външнотърговски спогодби. Социалистическата икономическа интеграция губи привлекателност. Засилват се центробежните сили в Източния блок в момент, когато Западните страни се консолидират в различни политически групировки като Г-7 и Тристранната комисия, разширява се Европейската общност и тя се превръща в притегателен икономически център на по-изостаналите страни от континента. Така се подготвя следващата, решителна фаза на Студената война.

Прилагането на нови научно-технически иновации и разширяването на международната търговско-икономическа дейност води до задлъжняване на страната към западните страни. Произведената промишлена продукция не осигурява необходимите валутни постъпления, тъй като не е конкурентноспособна на международните пазари. България купува срещу конвертируема валута, а продава срещу неконвертируема, защото реализира най-модерните си производства основно на пазара на СИВ и най-вече на този в СССР. Откроява се следното противоречие: колкото повече се синхронизира модернизацията на икономиката с водещите западни тенденции, толкова повече оставането в Източния блок създава проблеми и пречки. Това ясно проличава в края на 70-те години, в навечерието на новата конфронтация между двата блока, когато страната е изправена пред сериозна дългова криза. Тя е решена с рестриктивни мерки в потреблението, но най-вече – с помощта на СССР. Той се съгласява да облекчи дълговото бреме към западните страни преди всичко по външнополитически съображения. България успява да получи пряко фи-

нансиране на българското селскостопанско производство, което се реализира на съветския пазар. Тогава като временна мярка, която обаче продължава да се прилага и през първата половина на 80-те, СССР започва да плаща пряко на България по 400 млн. преводни рубли годишно за внесената селскостопанска продукция. Отново водещ е външнополитическият фактор за спасяване на модела на развитие от икономическата криза.

Вътрешните, политически и социално-икономически фактори търсят *„български"* решения за кризата и така променят стопанската политика на модернизация. С оглед на дълговия проблем се разширяват контактите със западните делови среди и капитал с приемането на нов Указ за създаване на смесени предприятия, разрешаващ привличането на чуждестранен капитал в страната. Разработват се и около 500 бутикови малки и средни предприятия, в които по-лесно да се внедрят най-последни технологични изобретения с надеждата да бъдат пласирани не толкова на пазарите на СИВ, но и в трети страни. Продават се на безценица селскостопански стоки.

Провеждат се и икономически реформи, които без да нарушават монопола на държавната собственост и властта на комунистическата партия в управлението на държавата и икономиката, прехвърлят грижата за ефективно производство върху непосредствените производители. Използват се административни методи за решаването на дълговия проблем със създаване на валутни комисии на централно и местно ниво. Предприема се и повишаване на цените, без обаче да се промени и премахне в името на социалния мир държавният контрол върху ценообразуването.

За отбелязване е, че икономическите реформи в края на 70-те години се експериментират първо не в промишлеността, а в индустриализираното селско стопанство. Защото то продължава да е основният източник на конвертируема валута. Освен това в резултат от индустриализацията селяните са вече наемни работници, а все повече намаляват количествено и по-лесно могат да понесат без фатални за властта последици вкарването на пазарни механизми. На тях всъщност се предлага своеобразен отдушник – толерираното от властта лично стопанство, работещо за вътрешния пазар. Но модернизацията е формирала определени нагласи, нещо повече – създала е икономически и социални канали за тяхното реализиране. Миграциите от селата към градовете продължават да доминират в миграционните потоци и през 80-те години. Формира се отрицателно отношение към физическия труд, а също и отлив от нископлатени и непрестижни длъжности в услугите. Стига се в края на периода до обезлюдяване на редица села. Опитът със селищните системи да се проведе социално и териториално инженерство допълнително ускорява отмирането на редица села.

През 70-те години урбанизацията е факт – повече от половината население на страната вече живее в градовете. През 1985г. 10 са българските градове с над 100 хил. жители, а 3 са с над 200 хил. жители. Очертава се като основен проблем осигуряването на жилища, тъй като нуждите от жилища растат по-бързо от възможностите за тяхното задоволяване в големите градски центрове и най-вече в София. Социалните резултати на индустриализацията като урбанизация и създаването на собствена научно-техническа интелигенция в България са впечатляващи.

Но в страната заедно с модернизирането на производството и на обществото, се запазват патриархалните структури в лицето на т.нар. връзки, втори мрежи, нерегламентирани отношения на партиен, роднински, землячески и въобще клиентелистки принципи. Модернизацията не ликвидира дребнособственическите нагласи сред обществото. За това допринасят вълните на реформи на управлението, при които периодично – и през 60-те и в края на 70-те и през втората половина на 80-те години се отпуска частната инициатива, но не частната собственост, на селяни, на лекари, на проектанти, в сферата на туризма и дребните битови услуги. Ето защо модернизацията и в България през втората половина на XX век може да се определи като консервативна модернизация. За такава характеристика съдейства и противоречието между бързите темпове на урбанизацията и деформирания потребителски пазар. Планово-централизираната икономика не може да удовлетвори стремежа на новите граждани и към предмети – символи както на престиж в потреблението като личен автомобил, бяла техника, телевизори и др. под., така и свързани с модернизацията на бита. Социалните и политическите ограничения в потреблението и липсата на пазар на жилищата допълнително правят необходими нерегламентираните отношения, почиващи на зависимости, включително и патриархално-землячески. Но големият град неизбежно води до атомизация на гражданина, до невъзможност да се контролират неговото съзнание и индивидуални стремежи. А те, бидейки производни на догонващия характер на западната модернизация, до голяма степен се характеризират със стремежа за висок стандарт на живот, какъвто предлага Западът, но който властта в България не може да осигури. За запознаването с него значение има разширяващата се информация, достъпът до която се улеснява във връзка с международното разведряване и използването на новите средства за предаване на информация – телевизията и компютрите. Силата на образа вследствие на информационната революция, идваща от западната част на Желязната завеса ще усилва предизвикателствата пред партията-държава при модернизирането на икономиката и обществото през 80-те години. Стопанската модернизация в парниковите условия на Източния блок довежда до големи очаквания българското общество и то все повече изпитва неудовлетвореност от съпоставката със западния тип консуматорство. Кризата на модела на модернизация в условията на засилената конфронтация между двата противникови лагера през 80-те години води до неговата агония.

„Втората студена война" много тежко се отразява на българските усилия за модернизационно развитие. Във връзка с *„българската следа"* в атентата срещу папата, България е набедена, че спонсорира тероризма и затова е подложена на своеобразни санкции в контактите си със западните фирми. А те стават належащи с оглед на революционните промени и преминаването на световното развитие към постиндустиралната, информационната си фаза. Като цяло България, за разлика от другите страни от Източния блок, до края на десетилетието показва положителен ръст. В сравнение с дяловото участие на основните отрасли в БВП и националния доход през 1948 г., когато промишлеността дава съответно 32% и 23%, селското стопанство 49% и 58%, строителството 6% и 4%, транспортът и услугите – 2% и

10%, и данните за 1989 г. говорят за съществени структурни промени. През 1989 г. промишлеността дава 70% от БВП и 59% от националния доход, при следните проценти на останалите отрасли съответно: селското стопанство – 10% и 11%, строителството – 8% и 10%, търговията и съобщенията – 12% и 18%. Положително е търговското салдо през 1989 г. – 887,1 млн. лв (по текущи цени). То се запазва положително, макар че намалява с над 600 млн. лв. и през 1990 г. е 244,6 млн. лв.

Нелоши са резултатите в новите направления по автоматизация, биотехнологии, електроника. Това става, като се отделят значителни средства за научно-развойна дейност и се обявяват икономически стимули за изобретателите и внедрителите на научно-иновационните постижения. В ход е третата индустриална революция и в България.

В условията на ембарго и *„Втора студена война"* обаче всички български иновации са предназначени за пазарите в СИВ с неговите различни от текущите международни цени, които се оказват благоприятни за българските високотехнологични отрасли. Тези обстоятелства създават измамен комфорт, но не осигуряват достатъчно твърда валута, нито нови пазари. Нещо повече, отбелязва се съперничество между страните членки за развитие на най-новите насоки на иновациите, свързани с микроелектрониката и персоналните компютри. За разлика от Западна Европа, в България през 80-те години научно-техническата политика продължава да обслужва индустриализацията на страната, а не толкова индивидуалното потребление. Едва в края на периода – през 1988 г. ще се постави въпросът за задоволяване на това потребление, но не като се включи страната в световната търговия, а отново – като се създадат специализирани за целта малки и средни предприятия за усвояване на вътрешния пазар.

Ръководството на партията-държава прави усилия да промени политиката за стопанска модернизация според възможностите на създадената система и с оглед международната конюнктура. От една страна, то прави административно-организационни промени – програмни съвети, единен стратегически план, временни и нови програмни научни колективи. От друга страна, разчита на икономическите стимули за научно-внедрителска дейност, без да признава интелектуалната собственост. Така отново се смесват пазарните стимули с ролята на субективния фактор за оценка и внедряване без ясно собственически отношения и върху научния продукт. Всичко това ще създава напрежение сред внедрителите и учените, които неслучайно ще се окажат най-опозиционно настроени срещу властта при разрешената демократизация през втората половина на 80-те години.

За подобни нагласи ще съдейства политиката за прилагане на пазарни принципи във висшето образование. През втората половина на 80-те години масово излизат в пенсия създадените през 40-те и 50-те години най-предани на властта инженерно-технически кадри. Те имат основание за това, защото са променили своя социален статут благодарение на политиката на индустриализация и модернизация на комунистическата партия. Неслучайно от тях се рекрутират основно висшите управленски кадри и през 60–те, и през 70–те, и през 80-те години. Обучението на следващото поколение инженерно-технически кадри през втората половина

на 80-те става в новите условия на преустройство на системата, което предвижда демократизация на висшето образование, но и преминаването на вузовете на самоиздръжка. Въпреки че в края на десетилетието е отбелязан рекорд в приема на студенти и в увеличаване на мрежата от висши училища, интересът вече не е към инженерните специалности, а към фундаменталните и хуманитарните. Училите и завършилите тогава инженери са с най-качественото висше образование, защото основно са били редовно обучение, а и също защото компютризацията и новите технологии вече навлизат в обучението. Но от този контингент специалисти рекрутирането на управленчески кадри е най-кратковременно, поради новите условия на преход към пазарна икономика. Тези специалисти подкрепят смяната на системата, вярвайки, че са най-добре подготвени в новите условия на информационните технологии, но се оказват излъгани. След 1989 г. техните знания се оказват ненужни, защото насоките на развитие в икономиката стават други – отпада мощната подкрепа на държавата за най-прогресивно развиващите се отрасли, изчезват гарантираните пазари и кооперирани производства и бързо се стига до деиндустриализация на икономиката.

Тя е подготвена от последната реформена вълна в Съветския блок, *„перестройката"* и *„новото политическо мислене"*, идващи от Кремъл. Те бележат агонията на дотогавашната централно-планирана и администрирана стопанска модернизация в Източния блок, защото СССР се готви да се откаже от надпреварата в Студената война, която губи в новите условия на информационната епоха. Той търси начини да излезе от Студената война с най-малко щети за управляващия комунистически елит. Ето защо СССР на Горбачов отказва да бъде суровинен снабдител на своите сателити, когато с *„новото политическо мислене"* се открива пред него възможност да стане такъв за Западна Европа срещу конвертируема валута и с надеждата, че ще бъде приет в клуба на *„богатите"*. За подобна преориентация съдейства и силният натиск на САЩ и стратегията на Р. Рейгън за тотална война срещу СССР, обявен за *„империя на злото"*. Достойното излизане от Студената война за Горбачов е *„финландизацията"* на Източния блок като неутрална във военно отношение зона за балансиране на интересите и на САЩ, и на СССР.

За целта се затваря постепенно *„съветският чадър"* над българската модернизация, оказва се и идеологически, и политически натиск върху дотогавашното българско партийно ръководство. Дългогодишният комунистически лидер отказва да признае, че е водил грешна стопанска политика и затова отрича, че има *„застойни"* явления в България. Нещо повече, той продължава да се придържа към целта *„изграждане на РСО"* с помощта на научно-техническия прогрес, търси по-големи икономически контакти със западните страни. Стига дори до конфликт с Горбачов, който го обвинява, че иска да превърне страната в мини-Япония и мини-ГФР, че посяга върху ролята и мястото на комунистическата партия. Този конфликт от лятото и есента на 1987г. показва, че СССР иска да постави отношенията с най-лоялния си сателит на икономическа основа, той да продължи да се върти в съветската политическа орбита, но с ново ръководство. Това прави Живков по-предпазлив в своето лавиране между СССР и Запада, без да се отказва от промени на политиката, които биха го зак-

репили във властта. От една страна, през 1988 г. е обявен завой от политиката за развитие на тежката промишленост към производство на стоки за потребление, за развитие на вътрешния пазар. От друга страна, започват отново да се трупат външни заеми, за да се повтори опитът на Япония и азиатските тигри за бързо прилагане на най-нови иновационни технологии. В резултат външният дълг достига до 10 млрд. долара през 1989 г. и ще служи за доказателство за погрешността на дотогавашната политика на модернизация, а не на нейната промяна в края на 80-те години, както се получава фактически. Страната започва преговори за сключване на търговско-икономическо споразумение със ЕС, след като установява дипломатически отношения през 1988 г. Създава се в Пловдив първата *„свободна търговска зона"* като опит да се приложи азиатският модел за либерализация на икономиката.

Живков се ангажира с реформи, които представляват опит за дирижиран от комунистическата партия преход към пазарна икономика. Той завоалирано е очертан в Юлската концепция през 1987 г., където обещанията за реформи са поднесени с комунистическа фразеология. Преходът започва с предаване на трудовите колективи на предприятията за стопанисване, с разрешаване на частна производствена и търговска дейност под формата на аренда. Така партията-държава се стреми да прехвърли на непосредствените производители грижата за оцеляването на държавната собственост и да създаде нови, главно дребни производители. Но почти до края реформите вървят под знака за *„повече социализъм"*, едва през декември 1988 г. Живков се осмелява да обяви, че строеният досега социализъм е *„недоносче"* и затова обществото и икономиката трябва да се моделират на пазарен принцип. На различни форуми през 1988 г. ще се постулира оттеглянето на партията не само от икономиката, но и от симбиозата с държавата при новите пазарни условия. Много по-ясно това ще стане с приетите през 1989 г. Указ №56 и Указ № 929, които въвеждат в промишлеността, услугите и селското стопанство арендата и фирмената организация, както и преобразуването ѝ в акционерна. В опит да задържи властта Т. Живков е готов да се откаже от поста генерален секретар на БКП, ала да запази поста си на държавен глава като председател на Държавния съвет. Но подготвената за трансформиране на символния си капитал в икономически част от номенклатурата около реформаторите на Андрей Луканов не може да допусне това. Тя се придържа към горбачовския сценарий за *„финландизация"* на страната.

Неговото реализиране включва рязко отграничаване от дългогодишната политика за модернизация и човека, който я провежда и олицетворява. Един ден след падането на Берлинската стена, символизиращ края на Студената война, Тодор Живков е свален чрез вътрешно-партиен преврат. Скоро на Декемврийския пленум 1989 г. реформаторите обвиняват старото ръководство за провежданата политика и обявяват новите насоки на икономическо развитие. Те са подобни на лансираните от самия Живков през 1987–1989 г. и още по-ясно визират усвояването на вътрешния пазар с отказа както от „гигантоманията" в промишлеността и селското стопанство, предназначена за външните пазари, така и с развитието на леката промишленост, селското стопанство, услугите и международния туризъм, отварянето на икономиката към преки чужди инвестиции, заедно с изграждане на „социалистическо пазарно

стопанство". Към подобно развитие страната е тласкана и заради готвената промяна в СИВ и в българо-съветските икономически отношения – преминаването към разплащане в конвертируема валута, в текущи международни цени и при пълна либерализация на съветските пазари. Новите принципи в СИВ най-тежко засягат водещите български отрасли като електрониката, чиито цени са били дотогава по-високи от международните. Но отварянето на пазарите на СССР нанася удар и върху традиционните отрасли като тютюневата промишленост например. Реформите и преустройството на българската икономика и нейното вписване чрез промяна на мащабите и производствата, включително и чрез деиндустриализация, стават неизбежни.

По искане на българския премиер комунист Андрей Луканов група американски икономисти под ръководството на д-р Р. Ран и д-р Р. Ът изработват програма за такъв преход, наречен *„Доклад върху проекта за икономически растеж и преход към пазарна икономика в България, подготвен от Фондацията на Националната Камара на САЩ за Народна Република България"*. В ход е успешна и отдавна вече прилагана схема за догонваща модернизация – плътно обвързване с лидера на победителите и плътно следване на неговите указания. Така започва преходът към пазарна икономика и парламентарна демокрация, който по същество се оказва поредното догонване на водещото ядро високоразвити страни в условията на победата на неолиберализма.

Историята на стопанската модернизация показва, че страната не може да задържи постигнатите резултати, защото те до голяма степен са продукт на Студената война и на оформилите се два фактора – симбиозата на партията-държава и особените българо-съветски отношения. Когато светът е разделен на два враждуващи лагера, съветският политически диктат се заплаща с икономически преференции. Затова се реализира индустриализация и модернизация по съветски модел: на реалната икономика, с оглед тежката промишленост и базисните отрасли за сметка на селското стопанство и потреблението. В условията на разведряването между двата блока българско обществено-икономическо развитие и потребление се ориентира към западните стандарти, към задоволяване на потреблението, които обаче нито вътрешният, нито външният фактор могат да осигурят и по финансово-икономически, и по политико-идеологически причини. С края на Студената война отпадат благоприятните външнополитически и външно-икономически обстоятелства за развитие на модернизацията в рамките на Източния блок. Победата на Западния блок е победа и на новата модернизация – на информационните технологии, на неолиберализма и глобализма.

THE POLICY OF ECONOMIC MODERNIZATION IN BULGARIA DURING THE COLD WAR

The study of the policy of economic modernization in Bulgaria during the Cold war shows that it was relatively successful. At a time when the world was divided into two warring camps, there was a simultaneous functioning of the internal political factor – the Bulgarian Communist Party (BCP) and its foreign policy mentor – the USSR. The resultant symbiosis between the party and the state furthered the implementation of imposed for economic and political reasons industrialization and modernization based on the Soviet model. After the end of the Cold War the favorable foreign political and economic conditions for the development of economic modernization disappeared. Under the new circumstances the country had to adjust to the new paradigm – that of the information, not of the industrial era in the conditions of the victory of neoliberalism. This new paradigm denied the role of the state, which in the economically and financially weak and scarce in resources Bulgaria had always played an important role in sustaining the catch-up modernization.

On the eve of World War II, Bulgaria was a typical state of the European periphery, which was still lagging behind the leading capitalist countries. By the beginning of World War I, it had managed to achieve significant progress in its industrialization and modernization and in the interwar period its efforts were focused on utilization of the internal market. The main factor and the reason for such a direction was the political one represented by the Bulgarian state. Almost until the end of the period the state patronized industrial capital. That policy was not approved by the society at large, because the results did not correspond to the enjoyed privileges – at the expense of the ruin of the small producers was developed mainly small and medium scale food industry which had not reached a manufacturing level. The close political and economic alignment with Nazi Germany tolerated the development of agriculture, but its modernization was never realized because it took place in wartime when the economy was not ruled by market principles, but by state control and barter transactions. yet, this alignment confirmed the logic of modernization – it can only be carried out as part of a larger economic space.

After the end of the war Bulgaria was a defeated country that was included in the Soviet zone with all the attendant economic and social consequences. It became part of one of the two warring camps in the Cold War that started in 1946– the one formed around the USSR. An important Soviet agent which took control of the political and economic life was the Communist Party. The development of the country became heavily dependent on the characteristics of this new conflict which lasted until 1989 when the Western bloc proved victorious. As becoming a part of the Eastern Bloc, the state and its economy were subjected to the dictates of Stalin, who treated Bulgaria as a defeated country even after the signing of the peace treaty. In 1947 Bulgaria was forced to reject the Marshall Plan and thus to bear the consequences of its isolation from Western Europe in terms of opportunities for trade, receiving technology and development that would correspond best to its

natural and geographic features. The embargo on the technology for which purpose in 1949 was created COCOM would be a serious stumbling-block to development of Bulgarian modernization throughout the entire period of the Cold War.

In 1946-1953, during the most acute phase of the confrontation between the two blocs Bulgaria went through Stalinization of the economy – structural changes, nationalization and cooperation and building of sectors of the heavy industry at the expense of agriculture, as was the Soviet recipe in the 1930s. Along with the forced industrialization and cooperation, in the country was pursued a policy aimed to create educational infrastructure and a scientific and technical intelligentsia of its own that was to be both competent and loyal. But generally speaking it was dominated by professionals with a college education. The students were selected along political and social line – the future engineers, agricultural experts and economists were to come from the working class. Very typical were the students from the so called *rabfak* or workers faculty, because they were a true incarnation of the desired feature of the economic cadres – ideologically devoted and of working class origin, which was considered to be a sure sign of loyalty to the government.

The Cold War justified the political purge among the economic elite of the ruling Communist Party, besides that was to include not only local activists, but also political immigrants from the USSR. The aim was to concentrate the power in the hands of a dedicated personnel ready to follow the instructions of the Kremlin and Stalin's recipe for modernization – industrialization at the expense of agriculture, development of the heavy industry sectors, for which the country had neither capital nor resources. For that purpose were signed the first long-term credit transactions with the USSR that would turn to be a very heavy financial burden for the economy. The Soviet advisers who were sent to Bulgaria also played their role in the adoption of this new approach in the relationship between Bulgaria and the Soviet Union. They directed the repressions against the economic elite (1949-1952). As a result, with the establishment of a de facto monopoly government of the Communist Party, the ministers were no longer political figures, as was the case during the coalition-government of the Patriotic Front (1944-1947), but merely speakers of the views of BCP only, even when they were representatives of the second ruling party – the Agrarian Union, which had given up its program and agreed to participate in building socialism. In the economic management entered young cadres, who had graduated university before the war, but who were appointed as party activists. That could be easily explained – influence was exerted on the society mainly through moral incentives or through repression. The structures of the party-state were created and the party bodies were entrusted with the care and control of economic development. The party-state was born, which in this early period was closest to the definition of a totalitarian state with all the attendant socio-economic consequences, including the possibility to combine voluntary labor of the brigades' members with the forced labor of those declared "enemies of the people" opponents of its regime.

Things did not change in the conditions of the first wave of "de-Stalinization" of the system in 1953-1956. The power was taken by the party activist Todor Zhivkov, who firmly adhered to the USSR and the Soviet model of modernizing the country. The attempt to develop light industry for which the conditions in the country were the most favorable by relying on the Comecon market had failed during the "New course"(1953-1955) in the

entire Eastern Bloc. One of the reasons for that was the consolidation of Western Europe in various economic organizations and in the military-political organization NATO. That brought to consolidation in the Eastern bloc too. After the death of Stalin, N. Khrushchev insisted the Comecon countries to specialize according to natural resources and to renounce Stalin's prescription. Bulgaria was driven to become a showcase of the successful and effective collectivization of the land, and to develop light industry. However, when Germany joined NATO in 1955 the Soviet leadership to agree with the acceleration of Bulgaria's industrialization as a means of maintaining its combat capability. Bulgarian communist elite made great efforts to fulfill this aim and used every opportunity in that direction. The new leader Todor Zhivkov acted not only dogmatically, but also tried to resolve the problems of unemployment that has emerged in the mid-1950s, when the pace of industrial development in Bulgaria was reduced because of the revoked the "New course". The building of industrial society was also necessary in order to carry out social engineering – the creation of the working class as the main social base of BCP.

For that reason the certain easing of international tensions had as a result Bulgaria's admission to the UN in 1955, but no change in the policy of the party-state was observed. It continued to follow Stalin's strategy of development towards modernization mainly by means of industrialization. At its 7th Congress held in 1958 the BCP declared that the Soviet path was the only way to transform a backward agrarian country like Bulgaria into an industrial-agrarian one. To realize this objective it relied mostly on Soviet credit, raw materials, technologies and markets. It relied also on the Eastern Bloc countries. The Iron Curtain was still thick, trade between the states of its two sides was hindered because of the imposed restrictions, and upon the Bulgarian economy in particular weighed heavy the old financial credit liabilities to the developed European countries and the weak export resources. It was also burdened by the ambition of the Bulgarian Communists to catch up with the reach the industrialized countries. Therefore, they relied not only on the USSR but also on the economic organization of the Eastern Bloc. From the very beginning of its establishment in 1949 until the end of its existence in 1991 in the minds of the Bulgarian elite the Comecon was seen as a peculiar organization that was supposed to function not on the market principle, but on the principle of mutual assistance, seen mostly as aid to the less developed countries like Bulgaria.

From the late 1950s the Bulgarian leader adopted the policy of accelerated economic development that would allow the country to achieve the industrial development of the Eastern Bloc countries. That was facilitated by the integrationist efforts of the Soviet leader to make all the states from the bloc pass to "communism" at one and the same time.

As a result of the undertaken yet another acceleration which reminded of the Chinese "big leap," in 1960 industry provided 58 % of GDP and 48 % of the national income. The proportion between the production of means of production and consumer goods was almost leveled. Agriculture accounted for 22 % of GDP and 27 % of the national income. But then a negative trade balance of 7071.5 million leva (according to prices for 1960) was recorded. This means that the achieved structure of the economy could not be realized on the international market, even on the politically guaranteed market of the Comecon. It this way ended the initial stage of the industrialization of the country, which could be defined as "industrial-agrarian."

In the early 1960s these achievements gave ground to formulate a 20-year program *"to complete the construction of socialism and build communism."* Behind this definition lied the ambition to complete the industrial-factory stage of industrialization and to adjust to the new realities of the Comecon and the world that were closely related to the transformation of science into a productive force. An active role in this regard was played by the political and state leader Todor Zhivkov. His 33-year leadership at the head of the party-state is a certain record in the Eastern Bloc. It has left its mark on the policies to modernize the country, as Zhivkov gradually grew as a politician who had a taste and interest in the development of the economy – it was not accidental that he liked himself most in the role of a "businessman". For that role he spoke in the mid 1980s to the British journalist Robert Maxwell. According to the classic scenario, the main direction of the economic management was to guarantee Soviet credit, raw materials and markets, transforming the Soviet Union into "a kind of colony" for the industrialization of Bulgarian economy. This policy, recognized by the Bulgarian party and state leader was conducted fairly successfully almost throughout his entire government. An evidence of that are Bulgarian-Soviet economic relations of that time: despite the opposition of the Soviet experts, Sofia was oriented towards the development of mechanical engineering, construction of large facilities such as the Factory in Radomir, and absorption of Japanese technology.

That became possible because Todor Zhivkov was to realize early the importance of the relations with the Soviet leaders, not only in terms of gaining a firm foothold for his own power, but also for implementing the policy of modernization. Initially he was more dogmatic in following the Soviet model of development and the impulses coming from the Kremlin, whereas later on he started to apply the tactics of personal contacts, which were particularly warm with Leonid Brezhnev and when his power was strengthened enough, Zhivkov was ready to maneuver between the Kremlin and Western European countries. For such behavior, which was most typical during the period of "perestroika", Zhivkov was encouraged by his long experience at the head of the party – state, and also from the established authoritarian style of government. It allowed him to diminish his complexes related to the lack of higher education by favoring certain scientists and technical personnel who were entrusted with the development of the industry and the economy, appointing them to state and party positions and removing them from there, whenever a change was needed. From the 1960s onwards he turned his attention to the scientific and technical intelligentsia, from whose milieu was recruited the staff for leading government positions, determining the industrialization and modernization of the economy. While in the 1940s and 1950s senior business executives had graduated and were formed before September 9, 1944, such as Tano Tsolov, Zh. Zhivkov and some like St. Todorov had even failed to complete their higher education, but had entered the state economic leadership from the party structures in, in the following decades the career movement of the managers would take place more in the opposite direction – from industry and science to the senior party structures. Such was the path of advancement of the next generation of economic ministers such as Ognyan Doynov, Stoyan Markov, Toncho Chakarov, Stanish Bonev, Pencho Danchev and others. That became possible because of the existence of a formed loyal engineering and technical intelligentsia. However, it was now much more open to the West,

and not so dogmatically fascinated by Soviet technologies that had turned to be obsolete in the information age.

Development and access to higher education are among the important indicators of modernization. In fact higher technical education was created after September 9, 1944, when there was only one technical faculty, while in 1989 ten out of thirty universities prepared technical staff. With a view to ensuring industrial development of great importance was the formation higher engineering and technical education of its own, which was received by about 40% of the university graduates.

Typical for the 1940s – 1950s was the creation of opportunities for immediate nurturing of the production with cadres, who were constantly increasing their level of development, both executive staff and management – with the opening of evening schools, technical colleges, introducing part-time and evening courses at the universities, through the system of "rabfak". In accordance with the policies aimed to create intelligentsia "of its own" were applied restrictions with regard to the young people of bourgeois origin and relieved intake of students from workers and rural milieus. The entire student youth, including the technical one, was subjected to ideological and political indoctrination with the introduction of ideological disciplines and periodic inspections for "correct" social background. The newly created technical intelligentsia was largely of working class and peasant origin, ideologically faithful. However, a constant problem in the policy regarding this intelligentsia, was to make sure that it really entered production. Having changed their social status, most of its members sought for a career in government, science, and not in immediate production. For that reason from 1948 to late 1989, the government applied mandatory three-year distribution of senior executives, thus maintaining good technical level in the immediate production. But that system which was perceived as coercion would encounter increasingly strong resistance, expressed in search for illegal means to avoid mandatory distribution.

The 1960s were marked by improvement in the international climate, especially in the old continent, the controversial "peaceful coexistence." They were also marked by the conducted in two waves de-Stalinization in the Eastern Bloc, Bulgaria included. Inside each of the two opposing blocs ran processes of integration. Especially typical were they in the first half of the decade. In the second half of the decade greater importance was already attributed to bilateral economic and political relations between countries on both sides of the Iron Curtain. Particularly important in this respect was the Eastern policy of the French President Charles de Gaulle, which since the mid-1960s blocked the integration processes in Western Europe at the expense of the shift to Eastern Europe.

The above mentioned highlights of the seventh decade also determined the modernization policy of Bulgaria. At first the country adopted "a twenty-year program for building communism" but essentially it included tasks on the implementation of the factory-industrial phase of the industrial revolution and outlining the contours of the next one – that of complex automation and robotization in industry. The undertaken policy was related to an effort to catch up with the more developed East European countries that would allow Bulgaria to participate in the division of labor in the Comecon, not as an agricultural supplier but as an industrial state with opportunities to specialize in leading engineer-

ing industries. To convince its partners in the Comecon, Bulgarian political leadership adopted a policy aimed to establish privileged economic relations with the Soviet Union in return for its political loyalty. It showed a willingness to renounce national sovereignty, later called policy of the "16th republic", but actually it had little choice. Without Soviet markets and favorable credit, as well as scientific and technical assistance, Bulgaria could not convince its partners, even those in the Comecon to participate in the specialization and cooperation of modern industries.

In the basis of the industrial policy in the 1960s was the electrical engineer, who had graduated in France, with experience in organizing production and innovation abroad, one of the founders of higher education in engineering Prof. Ivan Popov. As head of the State Committee for Science and Technical Progress and a member of the Politburo of BCP Central Committee he set the development of mechanical engineering with a view to the modern tendencies at that time and the limited resources of the country, namely in the field of electrical goods industry, computing machinery and load handling activities. Along with other leading scientists in economic management such as Acad. Lyubomir Iliev, Prof. Popov was among the promoters of the policy of scientific and technological progress as a means of intensification of the economy, linking the needs of industry with the development of the most advanced tendencies of technology – electronics. All that still took place by way of Soviet science and technology, but the fact that the USSR was lagging behind the leading Western tendencies of creating a "post-industiral society" was increasingly getting clear.

The USSR also set the reform momentum in the economy. Throughout the Eastern Bloc was experimented with using market mechanisms to stimulate and motivate manufacturers towards the intensification of labor, as it was realized that extensive methods of development were exhausted or were running low. The "Marketists" – people who were trained or had specialized in the USSR during the first half of the 1950s such as Emil Hristov, David Davidov, Grisha Filipov were at the heart of the Bulgarian version of economic reforms. Without denying the foundations of socialist economy – state ownership and leadership of the Communist Party, as well as their management tool – the plan, a number of market elements were introduced – self-support, self-funding, profit. To make these components function was conducted decentralization, rights were delegated to the workforces and the large groups – DSO in the field of production, planning and distribution, including those abroad, and also in self-funding of a number of social activities of the workforces. But the elevation of the role of the market, of the realization of production questioned the leading role of the party, and within the Comecon – of its center – the USSR. In the context of the Cold War, a similar trend was highly undesirable for the power centers in the Eastern Bloc, Bulgaria included. The government received an additional argument against the introduction of market principles from their application in agriculture and the services – there were found a number of frauds, evasion of profit tax payment, improperly used state facilities or materials from state enterprises. The experimenting with market principles showed also the possibilities of draining the state and that was seen most clearly in the case with TEXIM. The company showed excellent results, not because it worked according to the logic of the market, but because it enjoyed

the privileges and the highest protections, while the other units could not work under these rules. The showcase enterprises were like the showcase shops or the hard-currency stores "Corecom" that served Western tourists or Bulgarians who had managed to get rich by working in the Third World, for whom the luxurious items were unavailable in Bulgaria in the ordinary retail network. The allowance of market mechanisms, the focus on the material incentive as an important factor in motivating the builders of "communism" gave rise to socialist consumerism, selfishness and desire for consumption, which could not be satisfied without the use of illegal connections. Heavy industry continued to be a leading direction of the economic policy and therefore there was a deficit in the provision of the increased consumer demand. Moreover, it was not about actual shortage, but shortage of artifacts in the field of luxury, such as cars, color TVs, washing machines, telephones and other symbols of modernization, which at the time had become widely available in the West. With the granting of market incentives was endangered the social stability of power, which had previously been guaranteed by the maintenance of "equality in poverty". This peculiarity of modernization was observed in all East European members of the Soviet bloc, especially in the more backward ones such as Bulgaria. All these effects of the new economic reform brought to a search for other ways to intensify production through concentration and specialization in industry, agriculture and foreign trade, which would be implemented over the next decade.

In 1970, the industry provided 65% of GDP and 51% of the national income, and agriculture – respectively – 9% and 23%. The foreign trade balance was already positive and reached 202.2 million leva (according to prices of the respective year).[1] The government sustained the building sectors in heavy industry, including the most advanced high technology ones, such as nuclear energy and electronics. In 1966-1970 the flow-conveyor organization of the production of Bulgarian cars "Bulgarrenault" 8, 10, "Bulgaralpine", "Pirin-Fiat" and "Moskvich" was already a fact.

In support of these trends the higher education of engineering– technical and managerial intelligentsia continued to expand. Higher technical institutes were established in the different cities with a profile suited to local production. The achievements in establishing the industry-factory stage of development of the second industrial revolution and the awareness of the need for the third one, however, were still realized within the Comecon. Even in the Third World the export of agricultural products was predominant. In the late 1960s the enhanced centripetal forces in the Western and in the Eastern Bloc strengthened the conduct of this type of modernization – industrialization of the real economy, closely linked with the USSR.

In the conditions of detente for most of the 1970s to the country were open bright prospects of modernization. Building communism was replaced by the more realistic aim – to build a highly developed "socialist society". In any case, the main trend in modernization was the further development of real economy and above all heavy industry. In economic terms, that meant concentration of the production and transformation of science into a direct productive force, providing comprehensive mechanization and automation

[1] *От Девети до Десети*, с. 750, с. 753.

of manufacturing processes and management. These trends were similar to the processes taking place in the advanced capitalist countries in the 1960s that were called third industrial revolution. Bulgaria relied on centrally-planned economy and the large forms of production, both in industry and agriculture, to carry out technological breakthrough in its modernization. It embarked on policy of integrated, automated and robotic production and management.

The new technocrats of the generation of the engineer and also manager Ognyan Doynov defined that policy. Its highlights were the development of electronics, including development of the first Bulgarian PC "Pravets" in 1979, the three giants of heavy industry – in Rousse, Haskovo and Radomir and putting into operation 1st and 2nd block of Kozloduy NPP. During the 1970s took place a process of industrialization of agriculture based on industrial-agrarian (PAK) and agro-industrial complexes (APK), the construction of large stock-breeding complexes. In 1979 industry provided 66% of GDP and 56% of the national income, and agriculture – 13% and 19% respectively. The country had a positive trade balance of over 600 million leva (according to prices for 1980). In the middle of the eighth decade Bulgaria was among the moderately advanced European countries in terms of GDP per capita, namely – 53 on an average for Europe equal to 100[2].

The scientific and technical direction of industrialization and modernization of Bulgaria became possible thanks to the opening to international experience. In science policy the tendency to develop mainly applied research became dominant. The more open access to Western technology, which came as a result of the energy crisis in 1973 that had made Western nations more willing to export industries and technologies to the Eastern Bloc and the Third World played an important role in the establishment of such an approach. The policy of detente between the two blocs facilitated the technological modernization of the Bulgarian economy, as it allowed industrial and commercial and economic cooperation with leading capitalist states like Germany, Austria, Finland and others. But what contributed most for that were the excellent economic, political and cultural relations with Japan, a model of high technological development. The Japanese relationship was of primary importance for the development of scientific and technical policy of the country during this period.

The established industrial cooperation with the Western states was normally intended for domestic consumption or for peripheral to the Western counterparts markets. Bulgaria, unlike the other socialist countries refused Western companies the right to own its assets. This explains the country's lagging behind in the industrial cooperation with the developed countries and its close alignment with Soviet economy.

Bulgaria continued to take advantage of the special Bulgarian-Soviet relations, which was essential during the sharp rise in the oil prices at the beginning and at the end of the decade. In 1973 Bulgaria still provided itself with additional quantities of oil in return for the policy of wide-ranging rapprochement between the two countries. However, at that time in connection with the construction of the high-tech Kozloduy NPP emerged also the

---

[2] От Девети до Десети, с. 750, с. 753; Рангелова, Р., *България в Европа. Икономически растеж през XX век*, Акад. изд. *Проф. Марин Дринов*, С., 2006, с. 117, таблица II.18.

first trade and economic contradictions between the them. That was followed by the introduction in 1975 of "sliding" prices in the Comecon, which introduced more directly the international prices in the economic relations of the socialist countries and disrupted the implementation of their five-year foreign trade agreements. Socialist economic integration was losing attractiveness. Centrifugal forces in the Eastern Bloc were getting stronger, at a time when the Western countries were consolidating themselves in various political groupings such as G-7 and the Trilateral Commission. The European Community was expanding and was turning into center of attraction for the less prosperous countries of the continent.

With the application of new scientific and technological innovation and expansion of international trade and economic activity aimed at further industrialization Bulgaria ran into debt to the Western states. The industrial output did not provide the necessary hard currency returns because it was not competitive on international markets. Bulgaria was buying for convertible currency and selling for non-convertible because it realized its latest production mainly on the Comecon market, especially that of the USSR. The following contradiction was observed: the more modernization of the economy was synchronized with the leading Western trends, the more remaining in the Eastern Bloc created problems and obstacles. That became clearly evident in the late 1970s, on the eve of the new confrontation between the two blocs, when the country was faced with a serious debt crisis. It was resolved by restrictive measures in consumption, but mostly – with the help of the USSR. The USSR agreed to ease the debt burden to the Western countries primarily because of foreign policy considerations. Bulgaria managed to get direct financing of Bulgarian agricultural production, which was sold on the Soviet market. Then as a temporary measure, which actually continued to be applied in the first half of the 1980s, the USSR started to pay directly to Bulgaria 400 million currency rubles per year for the imported agricultural products.

"Bulgarian" solutions to the debt problem were also sought. Contacts with Western business circles and capital were expanded with the adoption of a new decree on the establishment of joint ventures which allowed for attracting foreign capital in the country. About 500 boutique small and medium enterprises were developed, in which it was easier to implement the most recent technological inventions with the hope they could be sold not so much on the Comecon markets, but also in third countries. Agricultural products were sold at a knock-out price.

Economic reforms were also carried put, which without breaking the monopoly of state property and the authority of the Communist Party in the government and the economy, transferred the care of efficient production on the immediate producers. Administrative methods were used to solve the debt problem by creating hard-currency commissions at a central and local level. Increase of prices was made but for the sake of social peace that was done without eliminating government control over pricing.

It is noteworthy that economic reforms in the late 1970s were not experimented first in industry, but in industrialized agriculture. It continued to be the main source of convertible currency. Moreover, as a result of industrialization villagers were already hired workers, they were decreasing in number and could more easily adjust to the introduc-

tion of market mechanisms without fatal consequences for the government. They could actually be offered vent – the private sector working for the market was tolerated again. However, modernization had formed certain attitudes, moreover, it had created economic and social channels for their realization. As a result, migration from the countryside to the cities continued to dominate in the migration processes in the 1980s. Negative attitude towards manual labor was formed, and also an outflow of low-paid and non-prestigious jobs in services was observed. At the end of the period depopulation of many villages was a fact. The attempt to conduct social and territorial engineering through the settlement systems further accelerated the withering away of a number of villages.

The preparation of engineering-technical cadres in late 1970s also proved to be subordinated to economic mechanisms. The leading importance of science turned into immediate productive force resulted in another increase in the number of students in the fields of engineering and economics, which at the end of the period was reported as ineffective and unjustified because it produced narrow specialists. The government applied pragmatic solutions to shorten the period of training, through changes in the "workers' faculties" it aimed to create local cadres and through the training and production centers – conditions for labor-production practice that had to be cared for by the consumers of cadres. These solutions were in the mainstream of the withdrawal of the state from higher technical education in the preparation of cadres for economic modernization and transfer of the care on the individual, and especially on the consumers of cadres.

The social results of industrialization as urbanization and the creation of scientific and technical intelligentsia of its own in Bulgaria are impressive. But like in the model, along with the modernization of production and the society in the country were retained the patriarchal structures through unofficial ties along party, familial, common regional, and generally clientelistic lines.

Modernization did not put an end to small owners' attitudes among the public. To that contributed the reform waves of the government, in which periodically – both in the 1960s and in the late 1970s and the second half of the 1980s was allowed private initiative, but not the private property of farmers, doctors, designers, in the sphere of tourism and public utilities. Therefore in the second half of the twentieth century modernization in Bulgaria can also be described as conservative modernization.

For such characteristic contributed also the contrast between the rapid pace of urbanization and the deformed consumer market. In the 1970s urbanization was a fact – more than half of the country's population already lived in cities. In 1985 ten Bulgarian cities had more than 100,000 inhabitants and three – over 200,000 inhabitants. The provision of housing became a major problem, as in the large urban centers, and especially in Sofia the housing needs were increasing faster than the opportunities for their satisfaction. Centrally-planned economy could also not meet the aspirations of the new citizens for objects – symbols both of prestige in consumption such as private car, appliances, televisions and other similar items, and related to the modernization of the living standards. The social and political restrictions in consumption, the lack of housing market added to the necessity of informal relations, based on dependencies, including patriar-

chal-common regional ones. But the big city inevitably lead to atomization of the citizen, inability to control his mind and individual aspirations. Those aspirations, being a result of the catch-up nature of East European modernization were largely characterized by the pursuit of higher standards of living which the West offered. An important role in getting acquainted with it was played by the ever-expanding information, the access to which was facilitated by detente and the use of new means of transmitting information – television and computers. The power of the image as a result of the information revolution coming from the western side of the Iron Curtain would amplify the challenges facing the party-state in modernizing the economy and society in the 1980s.

The "Second Cold War" had a very bad effect on the Bulgarian efforts for modernization development. In connection with the "Bulgarian trace" in the assassination attempt against the Pope, Bulgaria was accused of sponsoring terrorism and was therefore subject to certain sanctions in its contacts with Western companies. And they became urgent in view of the revolutionary changes and the shift of global development towards the post-industrialization, information phase. In general, by the end of the decade Bulgaria, unlike the other Eastern Bloc countries showed positive growth. The comparison of the share participation of the main sectors in GDP and the national income in 1948, when industry provided respectively 32% and 23%, agriculture 49% and 58%, construction 6% and 4%, transport and services – 2% 10%, and the data for 1989 shows significant progress in the development of an industrial, modern economy. In 1989, the industry accounted for 70% of GDP and 59% of the national income and the other sectors respectively: agriculture – 10% and 11%, construction – 8% and 10%, trade and communications – 12% and 18 %. The trade balance in 1989 was positive – 887.1 million leva (according to current prices). It remained positive, although it was reduced by over 600 million leva and in 1990 was 244.6 million leva[3].

The new branches like automation, biotechnology, electronics also showed fairly good results. That was a result of the fact that substantial resources were allotted for research and development activities and economic incentives were provided for inventors and adopters of innovative scientific achievements. The third industrial revolution was underway in Bulgaria too.

In the conditions of embargo and a "Second Cold War", however, all Bulgarian innovations were intended for the Comecon markets and this created deceptive comfort but did not provide enough hard currency, nor other markets. Moreover, rivalries between the states for the development of the latest trends of innovation in microelectronics and PCs started to be observed. Unlike Western Europe, in Bulgaria in the 1980s science and technology policy continued to serve the industrialization of the country, rather than individual consumption. Only at the end of the period – in 1988 would be raised the question of meeting that demand, yet not by including the country in world trade, but again – by creating specialized small and medium enterprises. Thus once again there was modernization of the economy for the sake of modernization itself.

All that prompted the party-state leadership to start searching for more opportunities to increase the effectiveness of the applied policy. On the one hand these were admin-

[3] *От Деветти до Десети*, с. 750, с. 753.

istrative and organizational changes – program councils, unified strategic plan, temporary and new program research teams. On the other hand, it relied on economic incentives for research and development activities without recognizing intellectual property. Thus again were mixed the market incentives with the role of the subjective factor in the evaluation and implementation without clearly defined proprietary relations on the scientific product. All that would create tension among producers and scientists and it is not surprising that they would show most opposition against the authorities during the permitted democratization in the late 1980s.

For such attitudes would also play its role the policy of applying market principles in higher education. In the early 1980s was observed oversaturation with cadres from technical and economic disciplines that was paralleled by steady decline of interest towards higher agricultural institutes. For that reason the reform of higher education was aimed at establishing a more flexible three-stage structure that was to bind more closely education with the needs of production, while transferring the allowance for the third stage from the state to the users of cadres. The third degree was planned to be realized in the production centers of the users of cadres and the universities. But because there was no interest in maintaining these centers by the pointed structures, soon was launched the idea the universities to become science-production complexes, technological complexes and even to be created Technological University, as such was at that time the practice in the US and Japan. At the same time the system of the "rabfac" was changed, now it had to prepare local staff for the needs of the party and local government. The competitive examination was complicated and the intake of students was decreased. These changes caused discontent among the public, which regarded such a policy as an attempt to limit the possibilities for preserving the social status of civil servants and the urban residents.

During the second half of the 1980s retired in large numbers the engineering-technical personnel created in the 1940s and 1950s which was most loyal to the authorities. They had a good reason for being such because thanks to the policy of industrialization and modernization of the Communist Party they had changed their social status. Not accidentally, in the 1960s and over the 1970s and 1980s the senior government personnel was recruited from their ranks. The training of the next generation of engineering-technical personnel in the second half of the 1980s took place in the new conditions of system restructuring which included democratization of higher education, but also self-funding of the universities. Although at the end of the decade was marked a record in the intake of students and an increase in the network of high schools, the interest was no longer directed towards engineering disciplines but to fundamental sciences and humanities. The engineers who had studied and graduated by that time had received the most quality education because they have passed through regular training and also because computerization and the new technologies have already introduced in the education. But the recruitment of managerial personnel from this contingent of specialists was for quite a short time, due to the new conditions of transition to market economy. These specialists supported the change of the system with the belief that in the new conditions of information technologies they were the best prepared but actually they were deceived. After 1989, their experience turned to be futile, because the directions of development in the

economy became different – the powerful support of the state for the most progressive industries disappeared, as well as the guaranteed markets and joint productions and de-industrialization was to come soon.

It was prepared by the last reform wave in the Soviet bloc, the "perestroika" and the "new political thinking" coming from the Kremlin. They marked the end of the followed until then modernization development of the country, because the strong Soviet relationship had come to an end. Closing the "Soviet umbrella" over Bulgarian modernization brought to a change in the strategy and tactics of the Bulgarian leader. He refused to acknowledge the fact that there were stagnant phenomena in Bulgaria and continued to adhere to the objective of "*building of developed socialist society*" with the help of the scientific and technical progress and by undertaking reforms that were actually an attempt by the Communist Party at conducting orchestrated transition to a market economy. It was subtly outlined in the July Concept of 1987, where the promises of reforms were presented with communist phraseology. The transition was to start with handing over the management of the enterprises to the workforces, allowing private manufacturing and commercial activities in the form of lease. In this way the party-state was trying to transfer the care for the survival of the state property to the immediate producers, to free itself from the role of major factor in the economy and to create new, mainly small producers. Through the changes that were undertaken in 1988-1989 the party and economic nomenclature that was at the head of the party-state pyramid had left for itself the possibility to become a new class – of real big owners – oligarchs.

The centrifugal tendencies in the Eastern Bloc facilitated those most radical attempts to modernize the system of the centrally-planned economy with a view to adjust to the new trends of the information, post-industrial revolution. Of primary importance, however, was the refusal of the USSR to be a raw material supplier of its satellites, when the *"new political thinking"* opened to it the opportunity to become such for Western Europe for hard currency and with the hope that it would be accepted into the club of the "rich". The strong US pressure and Ronald Reagan's strategy of total war against the USSR, declared to be the *"empire of evil"* also played a role for such reorientation.

The first victory of this strategy could be seen in 1985, when M. Gorbachev announced in Sofia his new policy *"Friendship is friendship, but cheese costs money."* Therefore, before the old Bulgarian leader stood the task to survive politically by seeking greater economic contacts with Western countries and by undertaking reforms in the economic sphere. There was even a conflict with Gorbachev, who accused him that he wanted to turn the country into mini-Japan and mini-FRG and impinged on the role and place of the Communist Party. This conflict that had taken place in the summer and autumn of 1987 showed that the USSR wanted to put the relations with its most loyal satellite on an economic base, but to keep it in the Soviet political orbit. That made Zhivkov more cautious in his maneuvering between the USSR and the West, but did not make him give up the transformation of the system. In 1988 was declared a change from the policy for development of heavy industry towards the production of consumer goods. Foreign loans started to be accumulated again with the aim to repeat the experience of Japan and the Asian tigers – rapid implementation of the latest innovative technologies. Having reached 10 billion

USD in 1989, they would serve as a proof of the falsity of the previous policy of modernization. The country started negotiations for signing a trade and economic agreement with the EU, after establishing diplomatic relations with it in 1988. In Plovdiv was established the first "free trade zone". However, nearly until the end of the system the reforms were carried out under the sign of *"more socialism"* and only in December 1988 Zhivkov dared to announce that the built until then socialism was *a prematurely born child* and therefore society and the economy should be modeled on a market basis. The withdrawal of the party not only from the economy but also from the symbiosis with the state under the new market conditions would be stated at various forums in 1988. That would become much clearer in 1989 with the adoption of Decree No. 56 and Decree No. 929, which introduced in industry, the services and agriculture lease and corporate organization and its transformation into a shareholders. In an attempt to keep hold of power Todor Zhivkov was ready to give up the position of Secretary General of the Communist Party, but to retain his position as head of state as Chairman of the State Council. But the prepared part of the nomenclature around the reformers of Andrey Lukanov could not allow that. There was an ongoing scenario for getting out Bulgaria from the camp of the defeated in the Cold War and its incorporation to the winners camp, in which a part of the former power holders hoped to find their political and socio-economic future again as an elite by renouncing the existent policy of modernization and the man who embodied it. One day after the fall of the Berlin Wall which symbolized the end of the Cold War, Todor Zhivkov was ousted from power by an internal party coup. In that way began the transition to a market economy and parliamentary democracy, which in its essence turned to be just another catching up with the leading core of highly developed countries in the conditions of triumph of neoliberalism.

At the request of the Bulgarian Communist Prime Minister Andrey Lukanov a group of American economists under the leadership of Dr. Richard Rahn and Dr. Ronald Utt worked out a program for such transition that was called "Report on the Bulgarian Economic Growth & Transition Project" prepared by the US National Chamber Foundation for the People's Republic of Bulgaria. Under way was a successful and long implemented scheme for catch-up modernization – tight alignment with the leader of the winners and closely following his instructions.

The history of Bulgarian economic modernization in 1944-1989 shows particularly that. It managed to achieve significant and rapid socio-economic results, where engineering, electro-technical and electronic industries increased their share in the total industrial output from 7.3 % in 1948 to 32.2 % in 1989, while for the same period food industry reduced its share from 41.4 % to 21.9 %. Moreover, quite significant was the change in the foreign trade of the country: if in 1957 the export of items and raw materials for consumption accounted for 48.6 %, in 1989 it dropped to 23.6 %. At the same time, the export of industrial goods and raw materials increased from 51.4% to 76.4 %, while only that of machines and equipment – made respectively 7.1 % in 1957, and 52.2 % in 1989. Yet, these changes in the structure of the economy, which show that the country had successfully implemented its industrialization, including the phase of automation, were made in view of the large economic area of the Comecon: in 1950 there was realized 88.7% of the

turnover of the country, and in 1989 – 79.9%. At the same time was increased the share of the developing countries: in 1950 it was 1.0 % and in 1989 – 6.7 %. Much less was the increase in the turnover with the developed countries – from 10.3% to 12.0%, and also with the countries of the EEC – from 5.2 % to 7.7 %[4].

It is evident that the policy of economic modernization had been successful in the era. The international context was favorable for it – the Cold War between the USSR and the US and the formation of the Eastern Bloc in the course of that war. The rivalry and the blocking of the normal development of trade between the two blocs contributed to the adoption of the Soviet model of development. Bulgaria had become a communist party-state with a command economy. All that was achieved in the economy and social structure was based on Soviet investments, markets, raw materials. The Bulgarian leader Todor Zhivkov tried to sell his political loyalty in the most profitable way, even by committing a national treason with the proposals for a more tight rapprochement between the USSR and the People's Republic of Bulgaria, turning political humiliation into economic dividends. Subsequently, when the USSR refused to continue subsidizing Bulgarian and Eastern European economy by introducing market relations with them, the created industrial facilities degraded and lost lose their structural importance for the economy. Thus the share of exports of machinery and equipment and apparatus as the most synthetic expression of the achieved during the industrialization dropped from 51 % in 1989 to 12.5 % in 2001. Just opposite was the ratio of the export of services (transport and tourism). From 2.4 % in 1991 they would reach 32.2 % in 2001. There was also a sharp change in the major foreign trade partners of the country – in 2001 in the EEC member states was already exported 54.8 % of the manufactured goods in Bulgaria, and in Eastern Europe – 17.8 %. Even more dramatic was the reduction of trade with the Soviet Union/the Russian Federation: in 2001 it accounted for 2.5 % of the total exports, while it imported 20% of all imports. That resulted it tremendous passive balance for the country.

Having drawn the lesson from its historical experience, Bulgarian society sought to join the new economic and political space – the European Union. That is why the new political elites, using the power of the state subjected the economy to reforms aimed at liberalization from above, deregulation and privatization with the consequent socio-economic outcomes – deindustrialization, de-agrarisation, unemployment, uneven development. Becoming in 2007 a part of the European Union, the country fitted into the new reality, where the importance of the nation state was already dying out at the expense of the regional groupings.

[4] *НР България '89, Кратък статистически справочник.* ЦСУ, София, 1990, с. 25, 56, 58.

БИБЛИОГРАФИЯ

ИЗВОРИ

1. Архивни документи

Архив „Фонд Горбачов"(АФГ) – Москва

Архив на Комисията за разкриване на документация и за обявяване на принадлежност на български граждани към Държавна сигурност и разузнавателните служби на Българската народна армия (АКЗДРСПБГДСРСБНА)

VI– Л– 352, част II – Център за обучение на ръководни кадри

Централен държавен архив (ЦДА)

Фонд1Б – Централен комитет на БКП
- Опис 5 – Пленуми и съвещания на ЦК на БКП (1945 –1964)
- Опис 6 – ПБ на ЦК на БКП (1944–1967)
- Опис 16 – Отдел „Наука и образование" (1953–1963)
- Опис 17 – Отдел „Стопански" (1944–1946, 1949–1950)
- Опис 18 – Отдел „Селскостопански" (1944–1963)
- Опис 19 – Отдел „Промишлен" (1950–1963)
- Опис 34 – Пленуми и съвещания на ЦК на БКП (1965–1967)
- Опис 35 – Политбюро на ЦК на БКП (1968–1975)
- Опис 38 – Отдел „Организационен" (1964–1974)
- Опис 55 – Информационно-социологически център (1969–1990)
- Опис 58 – Пленуми и съвещания на ЦК на БКП (1968–1975)
- Опис 59 – Национални съвещания и срещи (1968 1989)
- Опис 60 – Междупартийни срещи и разговори (1968–1989)
- Опис 65 – Пленуми и съвещания на ЦК на БКП (1976–1989)
- Опис 66 – Политбюро на ЦК на БКП (1976–1980)
- Опис 67 – Политбюро на ЦК на БКП (1981–1984)
- Опис 68 – Политбюро на ЦК на БКП (1985–1989)
- Опис 91– Информация до членове на ПБ и секретариата на ЦК на БКП (1948–1978)
- Опис 100 – Материали по подготовката на декемврийския пленум на ЦК на БКП, 11–13 декември 1989 (1988–1989)

Фонд 47 – Министерство на индустрията (1946–1950)
Фонд 117 – Народно събрание (1937–1997)
Фонд 130 – Държавна планова комисия (1945–1991)
Фонд 136 – Министерски съвет (1944–1989)
Фонд 166 – Министерство на промишлеността (1948–1951)
Фонд 259 – Министерство на външната търговия (1945–1997)
Фонд 607– Комитет по труда и работната заплата (1959–1993)
Фонд 89 – Министерство на земеделието (1894–1994)
Фонд 1244 – Съвет за икономическа взаимопомощ (СИВ)1949–1991
Фонд 378Б, Личен фонд на Тодор Живков (1911–1998)

2. Публикувани документи, справочници, статистика

„Аферата" ТЕКСИМ в свидетелства и документи. Състав. Л. Стоева. С.: *Тексимреклама* АД, 1994.

България и Студената война. Документи от личния архив на Тодор Живков. Отг. ред. Й. Баев, CDR.

„Кухненският дебат" между Никита Хрушчов и Ричард Никсън от 24 юли 1959 г. – http://astro.temple.edu/~rimmerma/Khrushchev_Nixon_debate.htm.

1963 – Отричането от България. Стенограма от Пленума на ЦК на БКП от 4.XI.1963 г. за присъединяването на България към Съветския съюз. С.: ИК *Огледало*, 1994.

24.10.1989 г.: Петър Младенов атакува Живков с гневно писмо. – Във: в. *24 часа*, 23.10.2014, https://www.24chasa.bg/Article/4382654.

БКП в резолюции и решения на конгресите, конференциите, пленумите и Политбюро на ЦК. Т. IV (1944–1955 г.). С.: *Партиздат*, 1955.

В Политбюро ЦК КПСС... По записям Анатолия Черняева, Вадима Медведева, Георгия Шахназарова (1985–1991), Горбачов-фонд, Москва: *Алепина бизнес букс*, 2006.

Вечна дружба. Секретни стенограми, публикувани от Павел Стоилов. – В: сп. *Факел*, 2005, № 3.

Девети конгрес на БКП, 14–17 ноември 1966 г. Стенографски протокол. С., Изд. БКП, 1967.

Десети конгрес на БКП, 20–25 април 1971 г. Стенографски протокол. С.: *Партиздат*, 1971.

Димитров, Г. *Съчинения.* Т. 11. Изд. на БКП. С., 1954.

Димитров, Г. *Съчинения.* Т. 14. Изд. на БКП. С., 1955.

Единадесети конгрес на БКП, 29 март – 2 април 1976, Стенографски протокол. С.: *Партиздат*, 1971.

Живков, Т. *Аграрната политика на БКП. Доклади, речи, статии, лекции.* Т. 1–2. С.: *Партиздат*, 1985.

Живков, Т. *Да въплътим в реални дела решенията на XII конгрес на партията.* С., 1982.

Живков, Т. *За литературата, изкуството и културата.* С.: *Партиздат*, 1972.

Живков, Т. *За някои нови виждания и подходи в разработването и провеждането на научно-техническата политика на НРБ.* Из доклада на ген. секретар на ЦК на БКП на пленум на ЦК на БКП от 12–13 февруари 1985. – В: *Проблеми на висшето образование*, 1985, № 1.

Живков, Т. *За някои явления и процеси в нашата икономика и за тяхното овладяване при изпълнение на плана за 1983 и до края на VIII петилетка.* Реч пред пленум на ЦК, 15 декември 1982, С., 1983.

Живков, Т. *За преустройство на духовната сфера.* Документи, утвърдени от пленума на ЦК на БКП, състоял се на 19 и 20 юли 1988. С., 1988.

Живков, Т. *За развитие на образователното дело в Народна република България.* С.: *Партиздат*, 1979.

Живков, Т. Избрани съчинения. Т. 1–39. С.: *Партиздат*, 1975–1989.

Живков, Т. *Икономическата политика на БКП.* Доклади, речи, статии и изказвания. Т. 1–3. С.: *Партиздат*, 1982 г.

Живков, Т. *Науката – могъща производителна сила.* Доклади, речи, слова, статии и лекции за науката и научно-техническия прогрес в България. Т. 1–2. С.: *Партиздат*, 1985.

Живков, Т. *Някои практически мерки и подходи за по-нататъшно осъществяване решенията на Юлския пленум на ЦК на БКП (1987).* Доклад на пленум на ЦК на БКП, състоял се на 13.XI.1987 г. – В: *Труд*, бр. 272 от 20 ноември 1987 г.

Живков, Т. *Образователното дело – дело всенародно. Речи, статии, изказвания за образованието и за просветното дело в България.* Т. 1–2. С.: *Народна просвета*, 1980.

Живков, Т. *Отчет на ЦК на ЦК на БКП за периода между десетия и единадесетия конгрес и предстоящите задачи. Доклад през XI конгрес на БКП 29 март 1976.* С.: *Партиздат*, 1976.

Живков, Т. *Отчетен доклад на ЦК на БКП пред VII конгрес на БКП.* С.: *Партиздат*, 1958.

Живков, Т. *Реалният социализъм.* Библиотека „Социални идеи" № 11, съставител д-р Бенжамен Варон. С.: Унив. изд. *Св. Кл. Охридски*, Фондация *Арете-Фол*, 2006.

Живков, Т. *Социализмът и неговата роля в световния революционен процес.* – Във: в. *Работническо дело*, бр. 242, 29 август 1964 г.

Закон за петгодишния държавен народностопански план на НРБ (1949–1953). – сп. *Планово стопанство*, 1948, № 10. С., с. 669.

Иванов, Д., Куманов, М. *Първа Българска република 1946–1991.* Енциклопедия. Изд. *Земя*, 2011.

Илиев, И. *Икономиката на България през периода 1949–2001.* С., 2004.

Комплексна програма за по-нататъшно задълбочаване и усъвършенстване на сътрудничеството и за развитието на социалистическата икономическа интеграция на страните-членки на СИВ. С., 1971.

Меморандум на група български емигранти от Германия и Австрия до австрийския президент Бруно Крайски, юли 1981 г. – В: *Икономика*, август 1992.

НР България '89, Кратък статистически сборник, Централно статистическо управление. С., 1990.

Народное хозяйство стран-членов СЭВ в 1980 году. Статистический сборник, Москва, 1981.

Население, 1985, Комитет за социална информация при МС.

Национална партийна конференция, 28–29 януари 1988. Стенографски протокол. С.: *Партиздат*, 1988.

Образование и култура в НР България. Статистически годишник. С., 1965.

Осми конгрес на БКП, 5–11 ноември 1962. Стенографски протокол. С.: Изд. на БКП, 1963.

Отчет на ЦК на БКП пред XIII партиен конгрес. Утвърден от XIII конгрес на БКП на 5 април 1986. С.: *Партиздат*, 1986.

ПБ и секретариата на ЦК на БКП 1944–1989, Справочник. ДА *Архиви.* С., 2011.

Пети конгрес на БКП 18–25 декември 1948, Стенографски протоколи. Ч. 1. С.: Изд. на БКП, 1949.

Пленум на ЦК на БКП. За състоянието на страната, партията и непосредствените задачи. Доклад на ПБ, изнесен от ген. секретар П. Младенов на 11 декември. Резолюция. Заключително слово на др. П. Младенов, 13 декември 1989. С.: *Партиздат*, 1989.

Програма на БКП, приета единодушно от X конгрес на БКП, 24 април 1971. С., 1971.

Програма на Комунистическата партия на Съветския съюз. С.: *Партиздат*, 1961.

Ревякина, Л., Тошкова, В., Волокитина, Т. *Великите сили и България. Примирието между СССР, Великобритания, САЩ и България (януари–октомври 1944). Документи.* Том I. С.: Акад. изд. *Проф. М. Дринов*, 2015.

Реквием за една длъжница. Външният дълг на България – ракурси и дискурси. (Доклад на експертна група в състав проф. М. Стоименов, доц. Ст. Александров, к.и.н. В. Ахундова, к.и.н. Г. Ганчев, к.и.н. Ст. Сотиров, к.и.н. Ч. Николов, работила по поръчение на ВНС). – В: *Икономика*, юли, 1992.

Решения на януарския пленум 1950. – В: *Известия на ВС на БСП*, 1990, № 8.

Решенията на XII партиен конгрес – дело на цялата партия, дело на целия народ. Материали за изучаване на проблемите, развити от др. Т. Живков след XII конгрес на БКП. С., 1982.

Седми конгрес на БКП, 2 юни – 7 юни 1958, Стенографски протокол. С.: Изд. на БКП, 1958.

Седми конгрес на ОФ. Стенографски протокол. С., 1972.

Статистически годишник на НРБ за 1960, 1970, 1980, 1983, 1989.

Съдът над историците, Българската историческа наука. Документи и дискусии 1944–1950. Т. 1. Ред. В. Мутафчиева, В. Чичовска. С.: Акад. изд. *Проф. М. Дринов*, 1995.

Ташев, Т. *Министрите на България 1879–1999.* Енциклопедичен справочник. С.: Акад. изд. *Проф. М. Дринов*, Изд. на МО *Св. Георгий побеносец*, 1999.

Терзийски, П. *Социалистическа България в дати и събития 1944–1984.* С.: *Наука и изкуство*, 1984.

Тодор Живков пред студентите на 7 декември 1988 г. – http://vbox7.com/play:79159a6c.

Указ на Държавния съвет на Народна Република България № 56 за стопанската дейност. – Приложение на в. *Работническо дело*, бр. 11 от 11 януари 1989 г.

Указ на Държавния съвет на Народна Република България № 2242 за свободни безмитни зони. – В: *Държавен вестник*, бр. 55 от 1987 г.

Установяване и укрепване на народнодемократичната власт (септ. 1944 – май 1945). С., 1969.

XIII конгрес на БКП, 2–5 април 1986, Доклади и решения. С.: *Партиздат*, 1986.

Шести конгрес на БКП, 25 февруари – 3 март 1954. Стенографски протокол. С.: Изд. на БКП, 1954.

3. Спомени, публицистика, интервюта

William Blum and David N. Gibbs, *„Afghanistan: The Soviet Invasion in Retrospect"*, *International Politics* 37, No. 2, 2000, http://dgibbs.faculty.arizona.edu/brzezinski_interview

Аврамов, Л. *Петдесет оспорвани години. Спомени.* С.: *Тексимреклама* АД, 1993.

Аврамов, Р. *Ретроспекция за Академика*, – В: *Култура*, бр. 13, 8 април 2010.

Аркадий Бриш: *Если мы опоздали, США могли применить ядерное оружие,* http://ria.ru/atomtec/20140829/1021772049.html.

„Аферата" ТЕКСИМ в свидетелства и документи. Състав. Л. Стоева. С.: *Тексимреклама* АД, 1994.

Билдирева, С. *Атентатът 15 години по-късно.* С., 1996.

Бобчев, К. *Индустриализирането на България и неговите предели.* – В: *Списание на Българското икономическо дружество*, год. XXXVII, 1938, № V.

Боев, Ив. *На крачка зад държавния глава. Записки на преводача (1979–1990)* С., 2002.

Бон хвана главния шпионин на екс-ГДР. – В: *24 часа*, 12–13 дек. 1992.

Бонев, Ст. *Времето, в което живях и хората, с които работих.* С.: *Нови хоризонти*, 2001.

Боянов, К. *Щрихи от развитието на изчислителната техника в България.* С.: Акад. изд. *Проф. М. Дринов*, 2010.

Бучков, Д. *Основни задачи на преустройството и усъвършенстването на висшето образование.* – В: *Проблеми на висшето образование*, 1986, № 6.

Валев, Э. Б. *Проблемы экономического развития придунайских райнов Румынии, Болгарии и СССР.* – В: Вестник МГУ, серия География, 1964, выпуск 2.

Василева, Р. Христова, Н. *Разузнаването ще дава данни за фирмите зад граница.* – Във: В. *Сега*, 11 септември 2004 г.

Виделов, Х. *Третата степен на висшето образование – основен момент в преустройството на висшето образование.* – В: *Проблеми на висшето образование*, 1983, № 2.

Видолова, М. *Политиката на БКП за планиране на образованието на кадрите.* – В: *Хиляда и триста години България и българското образование.* С.: *Народна просвета*, 1983.

Георгиева, Ал. *Coca cola пробила желязната завеса през България.* – Във: В. *Монитор*, 20.08.2005.

Германия борется за лидерство в мировой промышленности. – http://www.vedomosti.ru/technology/articles/2014/10/28/germaniya-boretsya-za-liderstvo-v-mirovoj-promyshlennosti-s.

Горбачев, М. *Жизнь и реформы.* Москва: *Новости*, кн. 2, 1995.

Горбачов, М. *Понять перестройку. Почему это важно сейчас.* Москва: *Альпина бизнес букс*, 2006.

Дойнов, О. *Спомени, допълнени от Зоя Димитрова*. С.: *Труд*, 2002.

Живков, Ж. *Кръглата маса на ПБ*. С.: *Импрес-67*, 1991.

Живков, Т. *Мемоари*. В. Търново: *Абагар*, 1997.

Изнасяме електроника за 500 млн. евро. – Във: в. *Преса*, 21 октомври 2013.

Илиев, И. *Икономическият скок в развитието на нашата страна и повишаване на материалното благосъстояние на трудещите се*. – В: *Планово стопанство*, 1959, № 2.

Интервю с Морис Бадиш – В: *Ники Дойнов разказва историята на „Булгаррено"* – (26 декември 2014) http://vbox7.com/play:0255f657df.

Как бяха убити американските университети. Пет лесни стъпки, които доведоха до краха на университетите в САЩ. – Във: в. *Дума*, бр. 220, 22 септ. 2012.

Кираджиев, С. *София каквато беше, 1944–1989*. С.: *Гутенберг*, 2010.

Кисинджър, Х. *Дипломацията*. С.: *Труд*, 1997.

Колев, Ал. *Имаше ли смисъл*. С., 2005.

Комиссаров, А. *Четвертая промышленная революция, Коммерсант*, 13.10.2015. – В: http://www.vedomosti.ru/opinion/articles/2015/10/14/612719-promishlennaya-revolyutsiya.

Лалов, К. Велева, В. *Власт, пари, комунизъм*. С.: *Труд*, 2007,

Левчев, Л. *Ти си следващият*. Роман от спомени. С.: *Труд*, 1998.

Луканов за кризата. II изд. С.: *Сиела*, 2011.

Манолова, Н. *Външният дълг и 10 ноември 1989 в документи и тайни*. С., 2002.

Медведев, В. *Распад. Как он назревал в „мировой системе социализма"*. Москва: *Международные отношения*, 1994.

Николов, В. *Дело № 4. Икономическата катастрофа на социализма*. С.: *Дамян Яков*, 2011.

От Девети до Десети, състав. Димитър Иванов. С., Фондация *Арете*, Унив. изд. *Св. Кл. Охридски*, Изд. *Захарий Стоянов*, 2004.

Панков, Г. *Епизоди от едни живот*. С.: *Захарий Стоянов*, 2001.

Петков В. *Могат ли да бъдат отклонени пътищата за текущия прираст на столицата?* – Във: в. *Вечерни новини*, 13 август 1970 г.

Пехливанов, Ив. *Свидетел на историята*. С.: *ИфоДизайн* ООД, 2005.

Писарев, П. *Подир изгубеното време, Спомени*. С.: *Жанет 45*, 2011.

Славков, И. *Батето*, записал и обработил Георги Гълов. Т. 1–2. С.: *Труд* , 2010,

Славова, Л. *Висшите учебни заведения – самоуправляващи се организации*. – В: *Проблеми на висшето образование*, 1987, № 6.

Солаков, А. *Председателят на КДС разказва*. С.: *Тексимреклама* АД, 1993.

Странджа-Сакар – Република на младостта. С.: *Народна младеж*, 1983.

Суайцър, П. *Победата. Тайната стратегия на Рейгън за разбиването на СССР*. С.: *Труд*, 1999.

Тамбуев, Г. *Корупция, облечена във власт*. – Във: в. *Труд* от 4, 5, 6, и 8 юни 1987.

Терзирадева, *Нужни ли са на България 17 729 гастарбайтери?* – Във: в. *Работническо дело*, бр. 89, 30 март 1990.

Тодоров, Ст. *До върховете на властта. Политически мемоари*. С.: *Хр. Ботев*, 1995.

Трайков, Б. *Превратът*. С.: *Труд*, 1999.

Филипов, Гр. *Незавършено интервю*. С.: ИК *Нов свят*, 2009.

Фол, Ал. *Основни направления в развитието на висшето образование за 1981–1985, прогноза до 1990 и по-нататъшно засилване на сътрудничеството между социалистическите страни в областта на висшето образование*. – В: *Проблеми на висшето образование*, 1980, № 6.

Христов, Хр. *Империята на задграничните фирми. Създаване и дейност и източване на дружествата с българско участие зад граница 196 -2007*. С.: *Сиела*, 2009.

Христов, Хр. *Тайните фалити на комунизма. Истината за краха на българския социализъм в секретните архиви на дело № 4/1990 за икономическата катастрофа*, Институт за изследване на близкото минало. С.: *Сиела*, 2007.

Христов, Хр. *Тодор Живков*. Биография. С.: *Сиела*, 2009.

Христофоров, Ас. *Еволюция на либерализма.* – В: *Бразда*, 1945, № 1.

Цонев, М. *За някои закономерности на научно-техническия прогрес, отразен в тезисите на XIII конгрес на БКП за работата на партията за социалното, икономическото и културното развитие на НР България през деветата петилетка (1986–1990) и до 2000 година.* – В: *Трудове по история и теория на науката и техниката*, т. 3–4. С., 1987.

Чакъров, К. *От втория етаж към нашествието на демократите.* С.: *Труд*, 2001.

Човекът, който изпревари своето време. Спомени за Георги Найденов-ГЕТО. С.: *З. Стоянов*, 2001.

Шопов, Д. *Партийната концепция за новия кодекс на труда и някои аспекти в развитието на висшето образование.* – В: *Проблеми на висшето образование*, 1983, № 1.

Шпионски истории от времето на комунизма. – Във: в. *Сега*, 4 декември 2004; 11 декември 2004.

Щилянов, Г. *Създаване на организационни, икономически и нормативни предпоставки в развитието на ВУЗ.* – В: *Проблеми на висшето образование*, 1986, № 6.

Ядков, Д. *Булгартабак, Спомени.* С.: *Сибия*, 2003.

Яхиел, Н. *Тодор Живков и личната власт.* Спомени, документи, анализи. С.: *M&M*, 1997.

НАУЧНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ

Bărbulescu Mihai, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Şerban Papacostea, Pompiliu Teodor. *Istoria României.* Bucureşti: Corint, 2002.

Barjot,D.,Lescent-Giles,I. Ferriere le Vayer, M. *Europe au XX-e siècle: Economie, culture, politique.* Volume1, 2001. Centre de Recherche sur l'Histoire de l'Europe du Nord-Ouest. Université Charles de Gaulle – Lile-3.

Bell, D. *The Coming of Post-Industrial Society. A Venture in Social Farecasing.* N.Y. 1973.

Berend, I. *Central and Eastern Europe, 1944–1993. The detour from periphery to periphery,* Cambridge University Press, 1996.

Berend, I. *From the Soviet Block to the European Union. The Economic and Social Transformation of Central and Eastern Europe since 1973*, Cambridge University Press, 2009

Brunnbauer, U. (ed) (Re) *Writing History in Southeast Europe.* – In: (Re) Writing History – Historiography in Southeast Europe after Socialism. Studies on South East Europe. Vol. 4 Munster: Lit, 2004.

Filipova, N. *Lebanon in the Bulgarian Foreign Economic Policy in the 1960s and the early 1970s.* – In: Regions, borders, societies, identities in Central and Southeast Europe, 17th–21st centuries. Bulgarian-Hungarian History Conference, Sofia, 16–17 May 2012.

Gerschenkron, Al. *Some Aspects of Industrialization in Bulgaria.* – In: Economic Backwardness in Historical Perspective. Cambridge, Massachusetts: The Belknap press of Harvard University 1962.

International Encyclopedia of the Social Sciences. V. 10. The Macmillan Company, USA, 1986.

Koleva D., I. Elenkov, *Did the "Change" Happen? Post-socialist Historiography in Bulgaria.* – In: Brunnbauer, U. (ed) (Re) Writing History. – Historiography in Southeast Europe after Socialism. Studies on South East Europe. Vol. 4 Munster: Lit, 2004.

Kostov, A. *La Bulgarie face a l'Americanisation au XX-e siecle.* – Dans : LBarjot, D., Lescent-Giles, I. Ferriere le Vayer, M. *Europe au XX-e siècle: Economie, culture, politique.* Volume1, 2001. Centre de Recherche sur l'Histoire de l'Europe du Nord-Ouest. Universite Charles de Gaulle – Lile-3.

Kostov, Alr. *Die neue technische Intelligenz: zur Ausbildung bulgarischer Ingenieure zwischen 1945 und 1989.* – In: Transformationsprobleme Bulgariens im 19. und 20. Jahrhundert. Historische und ethnologische Perspektiven. Südosteuropa-Studien Band 75, München, Verlag Otto Sagner, 2007.

Marceva, Il, Les problemes de l'emploi et du chomage en Bulgarie dans les annees 50 du XX-e siecle – Etudes balkanique, 1998, № 1–2.

Reynolds, D. *Science, technology and the Cold war* – In: The Cambridge History of the Cold War, Edited by Melvyn P. Leffler, Odd Arne Westa, Cambridge University Press, 2013.

Rutland, P. *The Dynamics of the Soviet Economic Mechanism:Insights from reform debates, 1977–1987* – In: Political Implications of Economic Reform in Communist Systems. Ed. by D. L. Bahry and J. C. Moses, 1990.

Аврамов, Р. *Комуналният капитализъм*. Т. 1–3. Фондация *Българска наука и култура*. С., 2007.

Аврамов, Р. *Пари и де/стабилизация в България 1948–1989*. С.: *Сиела*, 2008.

Аврамов, Р. *Стопанският XX век на България*. Център за либерални стратегии. С., 2001.

Адибеков, Грант. *Коминформ и България*. – В: България в сферата на съветските интереси (Българо-руски научни дискусии), състав. В. Тошкова, Л. Ревякина и др. С.: Акад. изд. *Проф. М. Дринов*, 1998.

Амброуз, Ст. *Стремеж към глобализъм. Американската външна политика от 1938 до началото на 90-те*. С.: ИК *Петър Берон*, 1995.

Антонова, В. Каменова Д. *Демонтаж. Една балканска история от края на XX век*. Русе: *Авангард принт*, 2008.

Арон, Р. *18 лекции за индустриалното общество*. С.: Любословие, 1995.

Артемов, Е. Т. *Научно-техническая политика в советской модели позднеиндустриальной модернизации*, РОССПЭН, Москва, 2006.

Атанасов, А. *Работническата класа в България 1948–1958* г. С.: Профиздат, 1987.

Баев, Й. *Военно-политическите конфликти след Втората световна война и България*. С.: Изд. на Министерство на отбраната *Св. Георги Победоносец*, 1995.

Баев, Й. *Системата за европейска сигурност и Балканите в годините на Студената война*. С.: *Дамян Яков*, 2010.

Баев, Й. *Другата студена война. Съветско-китайският конфликт и Източна Европа*. С.: Военно издателство, 2012.

Баева, И. *„Сближението" между България и Съветския съюз (1963–1973)* – В: Сп. *Ново време*, 1993, № 3.

Баева, И. *Източна Европа през XX век. Идеи, конфликти, митове*. С.: *Парадигма*, 2010.

Баева, И. *80-те години – десетилетие на пропуснатите реформи в България*. – В: сп. *Ново време*, 2003, № 11.

Баева, И. *БРП/к/ и другите в Коминформбюро*. – В: *България в сферата на съветските интереси (Българо-руски научни дискусии)*, състав. В. Тошкова, Л. Ревякина и др. С.: Акад. изд. *Проф. М. Дринов*, 1998.

Баева, И. *България и Източна Европа*. С.: *Парадигма*, 2001.

Баева, И. *Българо-съветските отношения в годините на перестройктата*. – В: *България в сферата на съветските интереси*, състав. В. Тошкова, Л. Ревякина и др. С.: Акад. изд. *Проф. М. Дринов*, 1998.

Баева, И. *Източна Европа след Сталин 1953–1956. Полша, Унгария, Чехословакия и България*. С.: Унив. изд. *Св. Кл. Охридски*, 1995.

Баева, И. Калинова, Евг. *„Възродителният процес" – върхът на айсберга. Българската държава и турската етническа общност в страната (средата на 30-те – началото на 90-те години на XX век)*. – Във: *Архивите говорят*, изд. ДА *Архиви*, т. 55. С., 2009.

Баева, И., Калинова, Евг. *Следвоенното десетилетие на българската външна политика 1944–1955*. Лекционен курс. С.: *Полис*, 2003.

Баева, И. *Комунистът от трето поколение, който започва да възстановява капитализма. Андей Луканов*. – В: *Български държавници 1944–1989*, състав. М. Радева. *Скорпио*, 2005.

Баева, И. *Между Сцила и Харибда. Тодор Живков при последната си среща с Горбачов*. – В: сп. *Ново време*, № 11, ноември 2007.

Баева, И. *Образ СССР/России в Болгарии на закате „государственного социализма" и в годы перехода к новой общественной модели (1985–2009)*. – В: Россия – *Болгария: векторы взаимопонимания XVIII-XXI вв.* Москва: *РАН*, 2010.

Баева, И. *Социалистическая модернизация в Болгарии: плюсы и минусы.* – В: *Восточноевропейские исследования*, VI, 2007.

Баева, И. *Социалноикономически предпоставки и последици от „възродителния процес"* – В: *Евразийски хоризонти: минало и настояще.* Сборник в чест на проф. д.и.н. Валери Стоянов, Институт за исторически изследвания – БАН, С., 2011.

Баева, И. *Тодор Живков.* С.: *Кама*, 2006.

Баева, И. *Трансформационный кризис в советско-болгарских отношениях 1989–1991 гг.* – В: Российская и болгарская государственность: проблемы взаимопонимания XIX–XXI вв. Институт славяноведения. Москва, 2014.

Баева, И. *Успехи и проблеми в социалистическия интеграционен процес през 70-те години на XX век* – В: *Интеграционните процеси през 70-те години на XX век*, състав. И. Баева. С.: Унив. изд. *Св. Кл. Охридски*, 2014.

Барсенков, А. С., Вдовин А. И. *История России 1917–2004*, Москва: *Аспект-пресс*, 2006.

Беров, Л. *Резултатност на политиката за индустриален протекционизъм в балканските страни между двете световни войни.* – В: *Протекционизъм и конкуренция на Балканите през XX век.* С.: Изд. на БАН, 1989.

Беров, Л. *Относно темповете за развитие на промишлеността в НР България в края на 40-те и през 50-те години.* – В: *Исторически преглед*, 1987, № 12.

Биков, М., Мицев, Начев, Н. *Икономическата криза в България: причини и последици.* С., 1992.

Бинева, В. *Стопанските кадри на национализацията.* – В: *Исторически преглед*, 2005, № 3–4.

Богатуров, А. Д., Аверков, В. В. *История международных отношений 1945–2008*, Москва: *Аспет-пресс*, 2010.

Богданова, Р. *Политика и стопанство.(Някои аспекти от стопанската политика на ОФ септември 1944 – септември 1945).* – В: *Исторически преглед*, 1991, № 12.

Боев, Б., Славов, Г., Петров, Н. *Младежкото бригадирско движение (1946–1985).* С., 1986.

Бокарев, Ю. *СССР и становление постиндустриальнього общества на Западе 1970–1980-е годы*, Москва: *Наука*, 2007.

Бориславов, Б. *Патентите в България – кратка история.* – В: *Икономическата наука в полза на България*, том. 3, под ред. на доц. д-р Марчо Марков, УНСС. С., 2004.

Бояджиева, П. *Социалното инженерство. Политики за прием във висшите училища през комунистическия режим в България*, Институт за изследване на близкото минало. С.: *Сиела*, 2010.

Бранков, Г. *Социалистическо преустройство на научния фронт 1944–1978.* – В: *Трудове по история и теория на науката и техниката.* Т. 3–4. С., 1987.

Ваис, М. *Международни отношения след 1945 г.* С.: *Кама*, 2004.

Вартаньян, Э. *Аграрная наука в Болгарии. История и современность 1878–2000*, Краснодар, 2002.

Василева, Б. *Миграционни процеси в България след Втората световна война.* С.: Унив. изд. *Св. Кл. Охридски.* С., 1991.

Вачков, Д. *Задграничните български дружества – опит за модернизация на външната търговия или начало на тайното източване на държавните финанси.* – В: *Историята – професия и съдба.* В чест на 60-годишнината на член. кор. д. ист. н. Георги Марков. С.: Център за изследване на българите; *Тангра Танакра*, 2008.

Вачков, Д. *Икономиката на комунистическа България (1944–1962)* – В: *История на Народна република България, режимът и обществото*, под ред. И. Знеполски, Институт за изследване на близкото минало. С.: *Сиела*, 2009.

Вачков, Д. *Интересен документ за външния дълг на България през 70-те години.* – В: *Известия на държавните архиви*, 2000, № 7.

Вачков, Д., Иванов, М. *Българският външен дълг 1944–1989. Банкрутът на комунистическата икономика,* Институт за изследване на близкото минало. С.: Сиела, 2008.

Везенков, Ал. *Властовите структури на БКП 1944–1989,* Институт за изследване на близкото минало. С.: Сиела, 2008.

Велева, Л., Пенчев, П., Димитров, М. *90 години Университет за национално и световно стопанство 1920–2010.* С.: Унив. изд. *Стопанство*, 2010.

Верт, Н. *История Советского государства 1900–1991.* Москва: *Весь Мир*, 1998.

Вишневский, А. С., *Серп и рубль. Консервативная модернизация в СССР.* Москва 1998, http://ecsocman.hse.ru/text/19190166/.

Волокитина, Т. *О некоторых дискуссионных аспектах изучения проблемы сталинизма в Восточной Европе в 40–50-е годы XX в.* – В: Русия, Европа и светът, състав. И. Баева. С.: Унив. изд. *Св. Кл. Охридски*, 2012.

Волокитина, Т. *Смена стратегического курса Москвы в Восточной Европе в конце 40-х годов в контексте международной ситуации.* – В: *Сталинизмът в Източна Европа след Втората световна война.* С.: *Парадигма*, 2005.

Гадис, Дж. *Студената война. Нова история.* С.: ИК *Кралица Маб*, 2007.

Галоузка, М. *Контрактните цени между страните-членки на СИВ* – В: *Социалистическата общност през 80-те години,* Международна научно-теоретична конференция 25–26 март 1982 г., проведена във ВИИ „К. Маркс". С., 1982г.

Гелер, М. и А. Некрич. *Утопията на власт.* С.: *Хр. Ботев*, ч. 2, 1994.

Георгиев, Г. *Българската градска култура при капитализма. Основна характеристика.* – Във: *Втори международен конгрес по българистика*, т. 10, 1987.

Георгиева М, *От модернизация към глобализъм. Икономическото развитие на балканските държави през XX век на примера на България.* – В: *Двадесетият век – опит за равносметка.* С.: Унив. изд. *Св. Кл. Охридски*, 2003.

Георгиева-Тодорова, М. *Към въпроса за неуспешното „догонващо" развитие на „периферните" държави в Югоизточна Европа на примера на България.* –В: *Проблеми на стопанската история.* С.: УНСС, 2000.

Горанов, П. *Подготовката на български квалифицирани кадри в СССР.* – В: *Летопис на дружбата*, т. 3. С., изд. НС на ОФ, 1972.

Григорова, И. *Българо-френски отношения в годините на управление на ген. Дьо Гол (1958–1969).* С.: *Албатрос*, 2009.

Григорова, И. *Въвеждане на производството на автомобили „Рено" в България – успехи и провали.* – В: *Исторически преглед*, 2013, № 1–2.

Григорова, И. *Външнополитическите приоритети на Алжир в първите години на национална независимост.* – В: *Исторически преглед*, 2012, № 1–2.

Грозков, Р. *Някои методологически въпроси на системата за планиране потребностите от специалности и наставянето им на работа.* – В: *Проблеми на висшето образование*, 1986, № 6.

Груев, М. *Между петолъчката и полумесеца: Българските мюсюлмани и политическият режим 1944–1959.* С.: *Кота*, 2003.

Груев, М. *Преорани слогове. Колективизацията и социалната промяна в Българския северозапад (40-те-50те години на XX век),* Институт за изследване на близкото минало. С.: *Сиела*, 2009.

Груев, М., Кальонски, А. *Възродителният процес. Мюсюланските общности и политическият режим*, Институт за изследване на близкото минало. С.: *Сиела*, 2008.

Даскалов, Р. *От Стамболов до Живков. Големите историографски спорове за новата българска история*. С.: *Гутенберг*, 2009.

Даскалов, Р. *Българското общество 1878–1939*. Т. I–II. С.: ИК *Гутенберг*, 2005.

Джуд, Т. *След войната. История на Европа след 1945*. С.: *Сиела*, 2010.

Димитров, Г. *България в орбитите на модернизацията*. С.: Унив. изд. *Св. Кл. Охридски*. С., 1995.

Димитров, Г. *Модернизацията – основание за съществуването на социологията*. – сп. *Социологически проблеми*, 1995, № 2.

Димов, А. *Аграрният въпрос в източноевропейските страни*. С.: *Везни*, 1992.

Добрева, Д. *Да построиш собствен дом. За употребата на социалните мрежи в социалистическото село*. – В: *Социализмът–реалност и илюзия. Етнологични аспекти на всекидневната култура*, Етнографски и-т с музей, БАН. С., 2003.

Дойчинов, Б. *Промени в структурата на висшето образование в България 1944–1948*. – В: *Исторически преглед*, 1991, № 1.

Дубинин, Ю. А., Мартынов, Б. Ф., Юрьева, Т. В. *История международных отношений (1975–1991гг.)*, Учебник МГИМО, Москва, 2006.

Енчев, Ст. *Някои въпроси на политиката на БКП за преустройството на образованието (1944–1958)* – В: *Известия на Института по история на БКП*, т. 44, 1981.

Енчев, Ст. *Политиката на БКП за развитие на образованието 1979–1984 г.* – В: *Известия на Института по история на БКП*, т. 52, С, 1984.

Замфирова, А. *Какво се случи с прехода към пазарна икономика?* – В: *Изследвания по история на социализма в България*, Т. 3, *Преходът*, ЦИПИ. С., 2011.

Запрянова А., Нягулов, Б., Марчева, Ил. *Историографията между приемственост и промяна*. – В: *Исторически преглед*, 2005, № 1–2.

Зегерт, Дитер, *Политологични възгледи върху държавния социализъм в Източна Европа*. – В: *Исторически преглед*, под печат

Зидарова, Л. *Митът за голяма и малка правда* – В: *История и митове*. С.: ЛИК, 1999.

Златев, Зл. *Аграрната реформа в България (1946–1948)*. – В: *Исторически преглед*, 1993, № 1.

Златев, Зл. *Българо-съветски икономически отношения 1944–1958 г.*. С.: Изд. на БАН, 1986.

Златев, Зл. *Социално-икономически преобразования в България 1944–1948*. – В: *Исторически преглед*, 1981, № 1.

Златев, Зл. *Стопанската политика на българските правителства 1944–1949*. С., 2007.

Иванов, М. *Българското стопанство през второто „златно десетилетие" 1935–1939*. – В: *Исторически преглед*, 2004, № 1–2.

Иванов, М. *Реформаторство без реформи, Политическата икономия на българския комунизъм 1963–1989 г.,* Институт за изследване на близкото минало. С., Сиела, 2008.

Иванов, М., Вачков, Д. *История на външния дълг на България 1878–1990*, в три тома. С.: Изд. БНБ, 2009.

Иванчева, Л. *Националният изследователски център – еволюция и съвременно развитие*. – В: *Списание на БАН*, 2008, № 2.

Икономика на България през преходния период от капитализъм към социализъм. Т. 2. С.: *Наука и изкуство*. С., 1972.

История на БКП, Институт за история на БКП. С., 1981.

История на българите от Освобождението (1878) до края на Студената война (1989), под ред. на акад. Г. Марков, том III. В: Изд. *Труд*, 2009.

История на България 1919 –1944, Институт за исторически изследвания, БАН, том 9. С.: Изд. *Тангра-Танакра*, 2012.

История на НРБ. Режимът и обществото, Институт за изследване на близкото минало, под общата редакция на И. Знеполски. С.: Сиела, 2009.

История на Отечествения фронт/Съюз в България. Т. 1. Под. ред. И. Баева. С.: Унив. изд. *Св. Климент Охридски*, 2012.

История на Софийския университет „Климент Охридски". С., 1988.

Исусов, М. *Работническата класа в България 1944 –1947*. С., 1971.

Исусов, М. *Сталин и България*. С.: Унив. изд. *Св. Кл. Охридски*, 1991.

Калинова, Евг. *Победителите винаги имат право (Съдбата на германските имущества в България и на българските претенции спрямо Германия след Втората световна война)*. – В: Collegium Germanika 3, Sofia, 2000.

Калинова, Евг., Баева, И. *Българските преходи 1939–2002*. С., *Парадигма*, 2002, 2005, 2010.

Калинова, Евг. *Българската култура и политическият императив 1944–1989*. С.: *Парадигма*, 2011.

Калинова, Евг. *Мястото и ролята на ОФ в годините на „народната демокрация" (1944 –1947)*. – В: *История на Отечествения фронт/Съюз в България*, т. 1, под ред. на проф. И. Баева. С.: Унив. изд. *Св. Кл. Охридски*, 2012.

Калинова, Евг. *Победителите и България 1939–1945*. С., Унив. изд. *Св. Кл. Охридски*, 2004.

Калинова, Евг. *Преориентация на българската външна търговия (септември 1944–1949 г)*. – В: *Двадесетият век. Опит за равносметка*. С.: Унив. изд. *Св. Кл. Охридски*, 2003.

Калинова, Евг. *Привилегията „социална принадлежност" в българското висше образование*. – В: сб. *Учител на учителите. Юбилеен сборник в чест на проф. Й. Шопов*, състав. М. Радева. С.: Унив. изд. *Св. Кл. Охридски*, 2006.

Калинова, Евг. *Софийският университет във водовъртежа на политическите събития (1956–1958)* – В: *Образованието в социалистическа България. Между традицията и комунистическата идеология*, В. Търново, 2015.

Калинова, Евг. *Социалистическата интеграция през 70 –те години на XX век и поредния опит на България за „сближаване" със СССР*. – В: *Европейски интеграционни процеси през 70-те години на XX век*, състав. И. Баева. С.: Унив. изд. *Св. Кл. Охридски*, 2014.

Калинова, Евг. *„Българската следа" в атентата срещу папа Йоан Павел Втори*. – В: Баева, И., Калинова, Евг. *Социализмът в огледалото на прехода*. С.: *Изток-Запад*, 2011.

Камбушев, Б. *Проблемите на социалистическата икономическа интеграция във валутно-финансовата област през 70-те години на XX век и промените в българската банкова система в началото на 80-те години*. – В: *Интеграционните процеси през 70-те години на XX век.*, състав. И. Баева. С.: Унив. изд. *Св. Кл. Охридски*, 2014.

Кандиларов, Евг. *„Малкото е хубаво" или идеите за задоволяване на потреблението в България през 80-те години на XX век*. – В: *Исторически личности и идеи. Сборник в чест на 60 -годишния юбилей на проф. д-р И. Баева*. С.: Унив. изд. *Св. Кл. Охридски*, 2011.

Кандиларов, Евг. *Аспекти на научната политика в България (50-те – 80-те години на XX век)*. – В: *Исторически преглед*, 2013, № 5–6.

Кандиларов, Евг. *България и Япония. От Студената война към XXI.* С.: Изд. *Дамян Яков*, 2009.

Кандиларов, Евг. *Държавният комитет за наука и технически прогрес – иновационни стратегии и политика в годините на държавния социализъм.* –В: *Известия на БИД*, т. 41. С., 2009.

Кандиларов, Евг. *От „реален" към „демократичен" социализъм. Из зигзагите на идейното и програмно развитие на БКП след Втората световна война.* – В: *Изследвания по история на социализма в България 1944 –1989*, ЦИПИ и фондация „Фридрих Еберт", т. 2. С., 2010.

Кандиларов, Евг. *ОФ – от коалиция към единна обществено-политическа организация.* – В: *История на Отечествения фронт/съюз в България*, т. 1, под ред. И. Баева. С.: Унив. изд.. *Св. Кл. Охридски*, 2012.

Кандиларов, Евг. *СИВ vs ЕИО. Политически и икономически отношения между Социалистическата общност и „Общия пазар"* – В: *Интеграционните процеси през 60-те години на XX век*, състав. Искра Баева. С.: Унив. изд. *Св. Кл. Охридски*, 2013.

Кандиларов, Евг. *Създаване и развитие на българската национална иновационна система през втората половина на XX век.* – В: *Известия на РИМ – Габрово*, том I, 2013, *Фабер*, 2015.

Кандиларов, Евг. *Тодор Живков: между перестройката на Горбачов и реформите на Дън Сяо Пин.* – В: *Социални идеи, движения и политики. Изследвания на НПИ „Димитър Благоев"*, ЦИПИ. С., 2014.

Кандиларов, Евг. *Участието на България в ЕКСПО '70 – българо-японските отношения и формирането на българската икономическа политика.* – В: *Известия на държавните архиви*, т. 20, 2005.

Кодинов, Ст. *Международната финансова система на съвременния етап.* С.: Изд. БАН, 1992.

Коен, Д. *Военновременната икономика на България: 1939–1944.* С.: Унив. изд. *Св. Кл. Охридски*, 2002.

Колев, Й. *Развитие на българското предприемачество.* – В: *Икономическа мисъл*, 2003, № 4.

Колева, Д., Еленков, Ив. *Промените в българската историческа наука след 1989 г.: очертания и граници.* – В: *Балканският XIX век. Други прочити.* Състав. Д. Мишкова. С.: *Рива*, 2006.

Корнай, Я. *Възпроизводство на дефицита.* – В: *Социологически проблеми*, № 1–2, 2003.

Корнай, Я. *Социалистическата система. Политическа икономия на комунизма.* С.: Акад. изд. *Проф. Марин Дринов.* С., 1996.

Коровыцина, Н. *С Россией и без нее. Восточноевропейский путь развития.* Москва: *Экс-мо*, 2003.

Костов, Ал. *От занаят към професия. Инженерството на Балканите.* С.: *Парадигма*, 2015.

Костов, Ал. *От противници в Студената война до партньори в Европейския съюз. Българо-белгийски отношения от Втората световна война до наши дни.* С.: *АртМедия Комюникейшънс.* С.: 2007.

Крамптън, Р. *Кратка история на България.* С.: *Отворено общество*, 1994.

Крийд, Дж. *Опитомяване на революцията.* С.: *Апострофи*, 2007.

Кутейников, А. В. *Проектирование автоматизировайнной системы управления народным хозяйством СССР в условиях экономической реформы 1965 г.* – Экономическая история. Ежегодник 2011/2012, МГУ, РАН, РОСПЭН, Москва, 2012.

Лори, Б. *Балканска Европа от 1945 до наши дни* (на френски ез. 1996). С.: *Колибри*, 2005.

Луджев, Д. *Българската държава между демокрацията и диктатурата.* – В: *Исторически преглед*, 2013, № 5–6.

Луджев, Д. *Град на две епохи, История на обществените групи в българските градове в средата на XX век.* С.: Унив. изд. *Св. Кл. Охридски*, 2005.

Луджев, Д. *Двойната модернизацията на България през XIX-XX век.* – В: *Историята – професия и съдба.* В чест на член. кор. д. ист. н. Георги Марков. С.: *Център за изследване на българите; Тангра Танакра*, 2008.

Луджев, Д. *Дребната буржоазия в България 1944 -1958.* С., Наука и изкуство, 1985.

Луджев, Д. *Опит за преход към социализъм в България и Източна Европа.* – В: Луджев, Д., Василева, Б., Баева, И. *Утопия и реалност.* С.: Унив. изд. *Св. Кл. Охридски*, 1991.

Луджев, Д. *Опитът за преход към социализма в страните от Източна Европа.* – В: *Исторически преглед*, 1990, № 1.

Луджев, Д. *Революцията в България 1989-1991,* № 1. С.: *Д-р Ив. Богоров.* С., 2008.

Манов, В. *Реформы в постсоциалистическом обществе: опыт Болгарии.* Москва: *Экономика*, 2000.

Манолова, Н. *Обединение и реорганизация на българското кооперативно движение в средата на 40-те години.* – В: *Исторически преглед*, 1990, № 9.

Марков, Г. *За философското осмисляне на историята.* – В: *Историческата наука в България-състояние и перспективи*, Институт по история – БАН. С., 2006.

Маркова, Д., Тодорова Р. *Техническият университет град Габрово – създател на техническа интелигенция в България.* – В: *Модернизацията на България и Габрово 1878-2006*, В. Търново, 2007.

Марчева, Ил. *Българската икономика между Изтока и Запада през 80-те години на XX век.* – В: *Проблемът Изток-запад, Историческа перспектива.* С.: *Парадигма*, 2003.

Марчева, Ил. *Българският път към Европа през втората половина на XX век. Социално-икономически щрихи.* – В: *Исторически преглед*, 2000, № 5–6.

Марчева, Ил. *Един малък епизод от голямото строителство на АЕЦ „Козлодуй"* (Въз основа на наскоро разсекретени документи от ДС). – В: *Алманах „Via Evrasia"*, бр. 1, В памет на проф. Е. Михайлов. С., 2012.

Марчева, Ил. *Електрификацията на България (1949-1953)* – В: *Векове*, 1991, № 1–2.

Марчева, Ил. *За субективния фактор в съветско-българските отношения по време на „перестройката" (1985-1989)* – В: *България и Русия между признателността и прагматизма*, под ред. на акад. Г. Марков, ИИ – БАН, Форум „България-Русия". С., 2009.

Марчева, Ил. *Идеите за икономически реформи в СССР в средата на 60-те години на XX век: „Либерман" vs. „Глушков".* – В: *Исторически личности и идеи. Сб. в чест на 60 -годишнината на проф. д-р Искра Баева.* С.: Унив. изд. *Св. Кл. Охридски*, 2011.

Марчева, Ил. *Идеите за индустриализацията на България 1944–1948.* – В: *Исторически преглед,* № 8–9, 1992.

Марчева, Ил. *Идеите за решаване на аграрния въпрос в България в края на 80-те и началото на 90-те години на XX век.* – В: *Преломни времена. Юбилеен сборник в чест на 65-годишнината на проф. д.и.н. Любомир Огнянов.* С.: Унив. изд. *Св. Кл. Охридски*, 2006.

Марчева, Ил. *Изследванията по социална история на България през XX века в историографската перспектива на периода 1990–2005г.* – В: *Историческата наука в България – състояние и перспективи*, Институт по история – БАН. С., 2006.

Марчева, Ил. *Индустриалната политика в България 1944–1958* – В: *Страници от българската история*, т. 2. – *Събития, размисли, личности.* С.: *Просвета*, 1993.

Марчева, Ил. *Конфликтът М. Горбачов – Т. Живков или още веднъж за съветско-българските отношения през втората половина на 80-те години на XX век.* – В: *Историята – професия и съдба. В чест на член-кор. д.ист. н. Георги Марков.* С.: Център за изследване на българите; *Тангра Танакра*, 2008.

Марчева, Ил. *Към историята на икономическата реформа в средата на 60-те години в България.* – В: *Исторически преглед*, 2012, № 1–2.

Марчева, Ил. *Началото на края на социализма в България през първата половина на 80-те години на XX век.* – В: *Исторически преглед*, 2004, № 3–4.

Марчева, Ил. *Опити за икономически реформи в България през втората половина на XX век.* – В: *120 години изпълнителна власт в България*. С.: ИК *Гутенберг*. С., 1999.

Марчева, Ил. *Парадокси на модернизацията в България след Втората световна война.* – Във: *В търсене на истината. Юбилейно издание по случай 70 години от рождението на проф. Николай Генчев*, състав. Пл. Митев. С.: Унив. изд. *Св. Кл. Охридски*, 2002

Марчева, Ил. *Перестройката в България в светлината на модернизацията.* – В: *Историческо бъдеще*, 2003, № 1–2.

Марчева, Ил. *Периферия на периферията или периферия на центъра. Размисли върху особеностите на процеса на индустриализация-модернизация в България след Втората световна война.* – Сб. *Периферията в историята*. С., 1996.

Марчева, Ил. *Политиката на българските правителства за финансиране на индустриализацията 1949–1953.* – В: *Исторически преглед*, 1990, № 4.

Марчева, Ил. *Предизвикателствата на модернизацията в България след Втората световна война.* – В: *Ново време*, 1995, № 1.

Марчева, Ил. *Проблеми на външноикономическата ориентация на България в края на 80-те и началото на 90-те години* – В: *Следвоенна България между Изтока и Запада*, Национална научна конференция, Хасково 27–28 февр. 2004, Исторически музей – Хасково. С., 2005.

Марчева, Ил. *Проблеми на стопанската политика в България в края на 40-те и началото на 50-те години.* – В: *Модерна България, Сборник в чест на 65-годишнините на проф. д-р. В. Георгиев и акад. Ил. Димитров*, състав. И. Баева. С.: Унив. изд. *Св. Кл. Охридски*, 1999.

Марчева, Ил. *Проблемите на модернизацията при социализма: индустриализацията в България* – В: *Изследвания по история на социализма в България 1944–1989*, т. 2, ЦИПИ и Фондация „Фридрих Еберт", 2010.

Марчева, Ил. *Публикуваните спомени като извор за паметта на българите за социализма.* – В: *Българският XX век. Колективна памет и национална идентичност*, състав. Ана Лулева. С.: ИК *Гутенберг*, 2013.

Марчева, Ил. *Първи стъпки на България към обединяваща се Европа в края на 80-те и началото на 90-те години на XX век (по материали от българските архиви).* – В: *Bulgarian Historical Review*, 2006, № 1–2,

Марчева, Ил. *Социалистическият експеримент в селското стопанство 1944–1989.* – В: *Изследвания по история на социализма в България 1944–1989*, т. 2, ЦИПИ и Фондация „Фридрих Еберт". С., 2010.

Марчева, Ил. *Социални измерения на урбанизацията в България след Втората световна война.* – В: *Балканистичен форум*, 1997, № 2

Марчева, Ил. *Социо-културни аспекти от живота в България през погледа на един западен експерт в края на 60-те години на XX век.* – В: *България, Балканите и Русия XVIII–XXI век.* Българо-руски научни дискусии. Институт за исторически изследвания – БАН. С., 2011.

Марчева, Ил. *Спомените като другата история. Мемоарите на комунистическата номенклатура след промените в България през 80-те години на XX век.* – В: *Историческо бъдеще*, № 1–2, 2005.

Марчева, Ил. *Съветският модел в българската икономика. Основни идеи, проблеми и перспективи за изследване.* – сп. *Исторически преглед*, 1996, № 3, 64–82.

Марчева, Ил. *Съветският фактор в българското преустройство през втората половина на 80-те години на XX век: Гласността срещу Т. Живков.* – В: *Минало*, 2004, № 2.

Марчева, Ил. *Тодор Живков – пътят към властта. Политика и икономика в България 1953–1964*, Институт по история – БАН, (2000).

Марчева, Ил. *Търговските преговори между България и СССР (1944–1948)* – В: *България в сферата на съветските интереси*, (Българо-руски научни дискусии), състав. В. Тошкова, Л. Ревякина и др. С.: Акад. изд. *Проф. Марин Дринов*, 1998.

Марчева, Ил. *Щрихи от политиката за индустриализация-модернизация на България през втората половина на 20 век.* – В: *Collegium Germania, Probleme der Entwicklung Bulgariens in den 20er bis 90er Jahren des 20 Jahrhunderts*, Sofia, 1997.

Масларов, Ив. *Проблеми на преустройството на системата за подготовка на специалисти без откъсване от трудоватата дейност.* – В: *Проблеми на висшето образование*, 1987, № 6.

Матолчи, Д. *Принудителното задлъжняване на Унгария.* – В: *Двуликият Янус. Предизвикателствата на прехода към демокрация в Унгария*. С.: *Отечество*, 2000.

Методиев, М. *Машина за легитимност. Ролята на ДС в комунистическата държава*, Институт за изследване на близкото минало. С.: *Сиела*, 2008.

Мигев, Вл. *Българските писатели и политическият живот в България – 2 (1971–1989)*. С.: *Дио Мира*, 2014.

Мигев, Вл. *Висшето образование в България през 60-те и началото на 70-те години на XX век.* – В: *Исторически преглед*, 2005, № 5–6.

Мигев, Вл. *Колективизацията на българското село 1948–1958*, С.: Унив. изд. *Стопанство*, 1995.

Мигев, Вл. *Несъстоялата се „Априлска пролет" на България.* – В: *Исторически преглед*, 1993, № 4–5.

Мигев, Вл. *Някои моменти от историята на бригадирското движение в България (1946–1989г.)* – В: *Бригадирското движение в България 1946–1989*. Сб. от национална научна конференция, Димитровград, 2006.

Мигев, Вл. *Отражението в България на политиката на Китайската комунистическа партия за „Големия скок" (1958–1960).* – В: *Минало*, 2012, № 1.

Мигев, Вл. *Отражението на унгарските събития през 1956 година върху българския обществено политически живот.* – В: *Известия на държавните архиви*, т. 70, 1995.

Мигев, Вл. *Полската криза, „Солидарност" и България 1980–1983*. С.: Унив. изд. *Св. Кл. Охридски*, 2008.

Мигев, Вл. *Пражката пролет '89 и България*. С.: *Изток-Запад*, 2005.

Мигев, Вл. *Проблеми на аграрното развитие на България 1944–1960*. С.: *К&М*, 1998.

Мигев, Вл. *Проблеми на социално-икономическото развитие на България през шестата петилетка (1971–1975).* – В: *Исторически преглед* 1985, № 1.

Мигев, Вл. *Частният сектор в българската икономика през 60-те години.* – В: *Сборник в чест на доц. Минчо Минчев*. В. Търново: Унив. изд. *Св. св. Кирил и Методий*, 2006.

Миланова. С., *Законът за трудово-поземлената собственост през 1946 г. – позиции и алтернативи.* – В: *Исторически преглед*, 1992, № 6.

Миланова, С. *Законът за конфискуване на имущества придобити чрез спекула и по незаконен път от 1946 г.* – В: *Исторически преглед*, 1994–1995, № 4.

Миланова. С., *Социални функции на застрахователния монопол от 1946.* – В: *Епохи*, 1995, № 1,

Милушев, Ив. Николов, Ив. *За подготовката на кадри в технологичния етап на научно-техническата революция.* – В: *Проблеми на висшето бразование*, 1986, № 5.

Милушев, Ив., Николов, Ив. *Технологически университети и центрове.* – В: *Проблеми на висшето образование*, 1985, № 5.

Мирчева, Хр. *История на международните отношения в най-ново време*, книга 1 и 2. С.: *Софи-Р*, 2002, 2004. .

Мирчева, Хр. *Съвременна история, Светът в историята на XX век*. С.: *Софи-Р*, 1999.

Митев, П.-Е. *Преходът и пауките за българската левица*. – В: *Изследвания по история на социализма в България*. Т. 3, *Преходът*. ЦИПИ, Фондация „Фридрих Еберт". С., 2011.

Митрович, Л. *Стратегия зависимой модернизации и формирование общества полу-периферийного капитализма на Балканах*. – В: *Восточноевропейские исследования*, Международный журнал по социальным и гуманитарным наукам – РАН, II, 2005.

Мишев, В. *Аграрната криза и нейното преодоляване*. – В: *Икономиката на кръстопът. План и пазар, външни дългове, конкуренция, инфлация, изходът от кризата*. С.: *Партиздат*, 1990.

Мишкова, Д. *„Предимствата на изостаналия" – началото на балканската модернизация*. – сп. *Социологически проблеми*, 1995, № 2.

Мурашко, Г. П., Носкова, А. Ф. *Сталин и национальные политические элиты стран Восточной Европы в контексте внутрипартийных репрессий 1949– 1943 г.* – В: *Сталинизмът в Източна Европа след Втората световна война*. С.: *Парадигма*, 2005.

Никова, Г. *Живковата икономическа реформа, перестройката и стартът на скритата приватизация в България*. – В: *Исторически преглед*, 2003, № 5–6.

Никова, Г. *„Големият заговор" срещу България (1949–1953)*. – В: *Лица на времето*, ЦИПИ. С., 1997, т. 2.

Никова, Г. *„Флиртът" на България със Западна Германия през 70-те и 80-те години на XX век*. – В: *Историята – професия и съдба. В чест на член-кор. д. ист. н. Георги Марков*. С., ИК *Тангра-Танакра*, Център за изследване на българите, 2008.

Никова, Г. *„Реформите" в СИВ през 60-те години на XX век и България*. – В: *България и Русия между признателността и прагматизма*, под. ред на акад. Г. Марков, ИИ – БАН, Форум „България – Русия". С., 2009.

Никова, Г. *Българското стопанство между Германия и Съветския съюз. Ликвидиране на германското технологично влияния в България*. – В: *Исторически преглед*, 2000, № 3–4.

Никова, Г. *Вновь между Германией и СССР: Болгария в 70-е –начале 90-ых годово XX века*. – В: *Россия и Болгария: векторы взаимопонимания*. XVIII–XXI, Москва, РАН, 2010.

Никова, Г. *Външноикономическите отношения на България след Втората световна война (1945–1960)*. – В: *Страници от българската история*, т. 2. – *Събития, размисли, личности*. С.: *Просвета*, 1993.

Никова, Г. *Кризата в Източния блок и опитите на Живков за икономическите реформи*. – В: *Следвоенна България между Изтока и Запада*, Национална научна конференция, Хасково 27–28 февр. 2004, Исторически музей – Хасково. С., 2005.

Никова, Г. *Ликвидиране на германската собственост в България след Втората световна война*. – В: *Проблеми на стопанската история*. С., УНСС, 2000.

Никова, Г. *Модренизацията през 70-те и 80-те години – мит или реалност*. – В: *Модернизацията на България и Габрово 1878–2006*, ИИ – БАН, РИМ – Габрово, В. Търново, 2007.

Никова, Г. *Планът Маршал, европейските сили и България*. – В: *Исторически преглед*, 1993, № 4–5.

Никова, Г. *Разделянето на европейското пространство и България*. – В: *Исторически преглед*, 2000, № 5–6.

Никова, Г. *СИВ и България 1949–1960*. С.: Изд. на БАН, 1989.

Никова, Г. *Съветското икономическо проникване в България след Втората световна война*. – В: *Исторически преглед*, 1996, № 2.

Никова, Г. *Сътрудничество между страните-членки на СИВ в планирането и стопанското развитие на България (1949–1960).* – В: *Исторически преглед*, 1984, № 5.

Никова, Е. *Балканите и Европейската общност.* С.: Изд. на БАН, 1992.

Николов, Ив. *Панелният блок – реалност без илюзия.* – В: *Социализмът – реалност и илюзия, Етнологични аспекти на всекидневната култура.* Етнографски и-т с музей, БАН. С., 2003.

Новейшая история стран Европы и Америки XX век. 1945–2000, часть 2, под ред. А. М. Родригеса и М. В. Пономарева, ВЛАДОС, ИМПЭ им. А. С., Грибоедова, Москва, 2001.

НРБ от началото до края, под общата редакция на И. Знеполски, Институт за изследване на близкото минало. С.: *Сиела*, 2011.

Огнянов, Л. *Сталинизацията на на Българската комунистическа партия през 1948–1949 г.* – В: *Сталинизмът в Източна Европа след края на Втората световна война.* С.: *Парадигма*, 2005.

Огнянов, Л. *Дипломация на съвременна България.* Шумен: Унив. изд. *Епископ Константин Преславски*, 2006.

Огнянов, Л. *Държавно-политическата система на България 1944–1948.* С.: Изд. на БАН, 1993.

Огнянов, Л. *Митът за „историческия прелом" в България през 1956 г.* – В: *История и митове.* С.: *ЛИК*, 1999.

Огнянов, Л. *Политическата система в България 1949–1956.* С.: *Стандарт*, 2008.

Оксфордска история на XX век. С.: *Труд*, 2000.

Паларе, М. *Балканските икономики 1800–1914: еволюция без развитие*, (англ. издание 1997). С.: *Апостроф*, 2005.

Панайотов Р. *Технически прогрес и индустриална революция.* – В: *Трудове по история и теория на науката и техниката.* Том VII. С., Съюз на учените в България, 1991.

Петков, П. *Ликвидиране на капиталистическата собственост в промишлеността в България.* С.: Изд. на БКП, 1965.

Петров, Г. *По въпроса за икономическата същност на данъка върху оборота в НРБ.* – В: *Икономическа мисъл*, 1956, № 4.

Петров, Л. *Военната икономика на България 1919–1945.* С.: Унив. изд. *Стопанство*, 1999.

Пивоваров, Ю. Л. И. *Урбанизация в России в XX веке: представления и реальность.* – В: *Общественные науки и современность*, 2001, № 1.

http://ecsocman.hse.ru/data/777/303/1218/008pIWOWAROWx20x60.l..pdf.

Пиляк, М. *Од „великог скока" до јулске концепције": реформе бугарског привредног система 1958–1968.* – В: *Токови историје*, № 3, Београд, 2012.

Пиндър, Дж. *Европейският съюз.* С.: *Захарий Стоянов*, 2006.

Пихоя, Р. Г., Соколов, А. К. *История современной России. Кризис коммунистической власти в СССР и рождение новой России. Конец 70-х – 1991 гг.*, Москва: РОССПЭН, 2008.

Политическая история. Россия – СССР – Российская федерация, т. 2, М: *ТЕРРА – TERRA*, 1996.

Пописаков, Гр. *СИВ и единството на националните с интернационални интереси на НРБ.* – В: *Летопис на дружбата.* Изд. на ОФ, т. 5. С., 1975.

Попов, Г. *История на средното и висшето образование (учебно дело).* С.: *Любомъдрие*, 2000.

Попова, И. *Съдебните процеси срещу инженерите в България 1949–1953.* – В: *Известия на държавните архиви*, бр. 100, 2010,

Попова, И. *Съдебните процеси срещу инженерите в България. Спомени на участници в процесите и техни близки.* – В: *Исторически преглед*, 2011, № 3–4.

Проданов, В. *Догонваща модернизация и насилие (Опит за обяснение на покушенията, насилието и политиката в България 1878–1947).* – В: *Историята – професия и съдба. В чест на членкор. д.ист.н. Георги Марков.* С.: *Тангра-Танакра*, Център за изследване на българите, 2008.

Проданов, В. *Теория на българския преход.* С.: Изд. *Захарий Стоянов*, 2012.

Радков, Ив. *Социални последици от концентрацията, механизацията и индустриализацията на селското стопанство в България (1958–1978)* – В: *Исторически преглед*, 1979, № 4–5.

Развитие на индустрията в България 1834–1947–1989; отг. редактори: Беров, Л. Димитров, Д. Василев, В. С.: Изд. *Наука и изкуство*, 1990,

Райчев, А. *Генезис, мутация и дегенерация на вторите мрежи.* – В: *Социологически проблеми*, 2003, № 1–2.

Рангелова, Р. *България в Европа. Икономически растеж през XX век.* С.: Акад. изд. *Проф. М. Дринов*, 2006.

Ратьковский, И. С., Ходяков, М. В. *История Советской России.* С.-Петербург: *Лань*, 1999.

Ревякина, Л. *Фонд „Москва" (Международен фонд за помощ на левите и работническите организации) 1950–1991.* – В: *Исторически преглед*, 1998, № 5–6.

Рихтер, Д. *Советския политика в период Бериевского междуцарствия: новая оценка.* – В: *Холодная война, Новые подходы, новые документы.* Москва: Институт всеобщей истории – РАН, 1995.

Ростоу, У. У. *Стадии на икономическия растеж. Некомунистически манифест.* Бургас, 1993.

Санду, Тр. *История на Румъния.* С.: *РИВА*, 2010.

Сименова, Н. *Приносът на завод „Оргтехника" за развитието на изчислителната техника у нас (60–80-те години на XX век).* – В: *Известия на РИМ – Габрово*, том 1, 2013, *Фабер* 2015.

Симеонов, С. *Научно-техническата ценностна ориентация на ръководните партийни кадри.* – В: *Проблеми на ефективното използване на изчислителната техника в партийната работа, Доклади и съобщения.* Ч. I. Май 1987. С.: ЕИЦ при ЦК на БКП, за служебно ползване.

Симов, Б., Благоев, Б. и Асланян, О. *Възстановяване и развитие на промишлеността в НРБ 1944–1948.* С., 1968.

Сиринели, Ж.-Ф., Ванденбуш, Р. Деперие-Вавасьор, Ж. *История на съвременна Франция. От Първата световна война до управлението на Франсоа Митеран.* С.: *Кама*, 2006.

Стефанов, Н. Колева, А. *Китай, Социално-икономическо развитие от древността до наши дни.* С.: *Изток-Запад*, 2014,

Стефанов, Н, *Иновации и иновационна политика в България през годините на държавния социализъм*, – В: *Изследвания по история на социализма в България* 1944–1989. Т. 2. С.: ЦИПИ и фондация „Фридрих Еберт", 2010.

Стоименов, М. *Външният дълг на България – какъв е изходът?* –В: *Икономиката на България.* С., 1990.

Стопанска история 681–1981, под. ред. на акад. Н. Тодоров. С.: *Наука и изкуство*, 1981,

Стоянов, Б. *„Меденият месец" на Западна Европа: европейската интеграция в периода 1958–1962.* – В: *Интеграционни процеси през 60-тегодини на XX век*, състав. И. Баева. С.: Унив. изд. *Св. Кл. Охридски*, 2013.

Стоянов, Л. *„Като един организъм, който се оросява от единна кръвоносна система" (За Юлския пленум на ЦК на БКП от 1973 г.)* – В: *България и Русия между признателността и прагматизма*, под ред. на акад. Г. Марков, Форум *България – Русия*, ИИ – БАН. С., 2009.

Стоянова, П., Илиев, Е., *Политически опасни лица. Въдворявания, трудова мобилизация, изселвания след 1944 г.* С.: Унив. изд. *Св. Кл. Охридски*, 1991.

Танев, Ст. *Социалистическият възход на българското висше образование (9.IX.1944 – 1984).* С.: НИИВО при МНП,1987.

Тасев, Ал. *Външнотърговският стокообмен и външните пазари на България. История, политика, икономика 1986–2008.* С.: Акад. изд. *Проф. Марин Дринов*, 2012.

Таунсън, Д. *Речник на съвременната история от 1945 г. до наши дни.* С.: *ЛИК*, 2001.

Терещенко, Ю. Я. *История России XX – начала XXI в.* Москва: *Слово*, 2004.

Тодорова, М. *Икономическата мисъл в балканските страни през периода между двете световни войни по въпросите на протекционизма.* – В: *Протекционизъм и конкуренция на Балканите през XX в.* С.: Изд. на БАН, 1989.

Тодорова, М. *Външният дълг на България.* Информационен център за трансфер на технологии – ИНФОРМА, София, април 1990.

Тодорова, М. *Външният дълг на България: Как стигнахме дотук.* – В: *Избор*, изд. на СДС и Федерацията на клубовете за гласност и демокрация, 1990, № 3.

Тодорова, Цв. *Индустриализация и структурни промени в България преди Първата световна война.* – В: *Исторически преглед*, 1991, № 5.

Тодорова, Цв. *Икономическата модернизация – случаят Габрово след 1878 до 1918.* – В: *Модернизацията на България и Габрово 1878–2006*, В. Търново, 2007.

Тофлър, А. *Третата вълна.* С.: ИК *П. Яворов*, 1991.

Тошкова, В. *САЩ и България 1919–1989, Политически отношения.* С.: ИК *Синева*, 2007.

Тошкова, В., Александров, Е. *Дипломация на ограничения суверенитет* – В: *История на българите.* Т. IV. С.: *Труд*, 2003.

Тошкова, В. *Дирижираният крах на европейския социалистически Изток в края на XX век.* – В: *Проблемът „Изток-Запад". Историческа перспектива*, С.: *Парадигма*, 2003.

Тошкова, В. *Друга версия за българския преход към „демокрация и пазарна икономика".* – В: *България, Балканите и Русия XVIII – XXI век. Българо-руски научни дискусии.* Институт за исторически изследвания, 2011.

Тютюнджиев, Ив., Палангурски, М., Костов, А. и др. *Стопанска история на България.* В. Търново: *Ровита*, 2011.

Филипова, Н. *Българската дипломация в Египет, Сирия и Ирак във времето на студената война (средата на 50-те – средата на 70-те години та XX век).* С., 2008.

Филипова, Н. *Проблемите на стопанските връзки на Народна република България с арабския свят до 1967 г. в анализите на Министерство на Външните работи и Министерство на външната търговия.* – В: *Известия на Българското историческото дружество*, т. 41. С., 2011.

Фичоров, И. *Съдбата на българските индустриалци 1947–1951.* – В: *Минало*, 1995, № 2

Фуко, М. *Що е Просвещение?* – В: *Критика и хуманизъм. (Пост)модерността*, 1991, № 3.

Фукуяма, Ф. *Краят на историята и последният човек.* С.: *Обсидиан,* 1993, второ издание, *Обсидиан,* 2015 г.

Хабермас, Юр. *Философски дискурс на модерното* (първа глава от едноименния труд, 1986). – В: *Философски алтернативи*, 1993, № 5.

Христиди-Маринова, Р. *Висшето образование в България от съветските до болонските реформи.* С.: Унив. изд. *Св. Кл. Охридски*, 2013.

Христова, Н. *Нови подходи в осмислянето на модерната българска култура.* – В: *Историческата наука в България. Състояние и перспективи*, Институт по история – БАН. С., 2006.

Христова, Н. *Спецификата на българското „дисидентство". Власт и интелигенция 1956–1989.* Пловдив: *Летера*, 2005.

Христова, Н. *Спецификата на българското „дисидентство".* – В: *Исторически преглед*, 2004, № 3–4.

Цачевски, В. *Българският комунизъм*. С., 1993.

Центрально-восточная Европа во второй половине XX века. Том 1 – *Становление „реального социализма" 1945–1965*, Москва, 2000, и том 2 – *От стабилизации к кризису 1966–1989*, Москва: *Наука*, 2002.

Цокова, П. *Регионалната политика на българската държава в Благоевградски, Смолянски и Кърджалийски окръг 60-те и 70-те година на XX век*. Дисертация, 2011.

Цонев, К. *Българо-арабски отношения. Факти и анализи*. С.: *Парадигма*, 1999.

Чалъков, И. *История на технологичните иновации в Източна Европа – теоретически и методологични предпоставки на анализа*. – В: *Социологически проблеми*, 2000, № 2–3.

Чичовска, В. *Политиката срещу просветната традиция*. С.: Унв. изд. *Св. Кл. Охридски*, 1995.

Чонков, Т. *За подбора и обучението на курсистите и студентите, приети из средата на работническата и селската младеж*. – В: *Проблеми на висшето образование*, 1983, № 2.

Щагин, Э. М. *Противоборство власти и оппозиции по вопросам социалистической реконструкции деревни*. – В: *Российское государство и общество XX век*, изд. Московского университета, 1999.

Янчева, Я. *Колективизацията в българското село (1948–1970). Колективна памет и всекидневна култура*. С.: ИК *Гутенберг*, 2015.

ИМЕНЕН ПОКАЗАЛЕЦ

Bărbulescu Mihai 204, 617
Barjot, D., 12, 546, 617
Bell, D. 287, 617
Berend, I. 12, 17, 27, 314, 404, 405, 617
Blum, William 442, 615
Brunnbauer, U 14, 19, 617
Dennis Deletant 204, 617
Elenkov, I. 19, 617
Filipova, N. 261, 617
Gerschenkron, Al. 15, 617
Gibbs, David N. 442, 615
Keith, Hitchins 204, 617
Koleva, D. 19, 617
Kostov, A. 546, 617
Kostov, Alr. 26, 571, 617
Lescent-Giles, I. 12, 546, 617
Marceva, Il. 118, 617
Pompiliu, Teodor 204, 617
Reynolds, D. 10, 26, 294, 295, 438, 444, 471, 617
Rutland, P. 507, 618
Şerban Papacostea 204, 617

Абалкин, Леонид 487, 506,
Аверков, В. В. 28, 357, 440, 619
Аврамов, Лъчезар 266, 267, 269, 270, 554, 615
Аврамов, Румен 13, 14, 25, 36, 69, 220, 520, 615, 618
Аганбегян, Абел Г. 506, 507
Агджа, Мехмед Али 445
Адибеков, Грант 86, 618
Адъмс, Ян 431
Айвазов, Тодор 445
Айзенхауер, Дуайт 177
Александров, Емил 27, 482, 630
Александров, Стоян 518, 614
Александров, Чудомир 543
Амин, Хафизула 442
Ангелов, Ангел 343, 355, 464, 465
Ангелов, Георги 59, 169
Андропов, Игор 456
Андропов, Юрий 201, 325, 456, 457, 459, 490, 491, 494, 507
Антал, Лайош 218
Антов, Методи 270, 271
Антонов, Сергей 445
Антонова, Веселина 540, 618
Апро, А. 239
Арбатов, Георгий А. 507
Аройо, Жак 473
Арон, Раймон 16, 618
Артемов, Е. Т. 26, 618
Асланян, О. 52, 629
Асса, Мориц 261, 262
Атанасов, Атанасов 73, 398, 618
Атанасов, Георги 486, 502, 509, 513, 518, 526, 527, 545, 559, 560
Афанасиев, Сергей А. 514
Ахундова, Вера 518, 614

Баев, Йордан 23, 27, 199, 202, 333, 613, 618
Баева, Искра 19, 20, 25–27, 41, 57, 79, 84, 86, 120, 154, 210, 213, 241, 245, 247, 335, 338–341, 343, 360, 363, 376, 403, 409, 425, 441, 446, 454, 477, 479, 485, 486, 505, 525, 526, 531, 534, 540, 543, 545, 546, 557, 559, 564, 565, 618–620, 622–625, 629
Байбаков, Николай, К. (Байбаков) 290, 417–419, 457, 498, 499, 512
Байчев, Илия 265, 268
Балев, Милко 346, 508
Балевски, Ангел 169, 294, 350, 355, 356
Барнс, Мейнард (М. Барнс) 56, 63
Барсенков, А. С. 27, 106, 139, 230, 324, 325, 430, 488, 489, 491, 506, 529, 619
Бахчеванов, Петко 169
Башев, Иван 221
Бевин, Ърнест 64
Бел, Даниел 287
Белопитов, Никола 295
Белчев, Белчо 518
Белчева, Дора 231
Беренд, Иван 11, 17
Берия, Лаврентий (Берия) 106, 107
Беров, Любен 13, 25, 32–34, 619, 629
Бешков, Анастас 169
Бжежински, Збигнев 327, 440, 442
Бидо, Жорж 64
Биков, М. 365, 619
Билдирева, Стефана 446, 615
Бинева, Валерия 73, 163, 619
Бирюзов, Сергей 44
Благоев, Борис 52, 154, 629
Бобчев, Константин 33, 34, 615
Богатуров, А. Д. 28, 357, 440, 619
Богданова, Румяна 59, 619
Богомолов, Олег Т. 506, 507

Бодров, Михаил Ф. 73
Боев, Б. 66, 619
Боев, Иван 491, 503, 507, 508, 615
Божинов, Тодор 348
Бокарев, Юрий 26, 89, 218, 287, 288, 291, 328, 337, 444, 471, 619
Бонев, Станиш 221, 225, 226, 238, 239, 242, 243, 345, 346, 381, 498, 499, 512, 586, 615
Борисла́вов, Б. 296, 354, 619
Боровин, Г. Д. 495
Босев, Крум 221
Босуф 261
Бояджиев, Александър 291
Бояджиева, Пепка 26, 166, 172, 370, 371, 619
Боянов, Кирил 289, 291–293, 297, 342, 343, 349, 353, 615
Брадистилов, Георги 169
Бранд, Вили 524
Брандт, Вили 325
Бранков, Георги 357, 619
Браун, Джон 431
Брежнев, Леонид 211, 213, 325, 326, 335, 337–339, 351, 418–422, 443, 447, 455–457, 490, 495, 499, 507, 527, 529, 530, 586
Бриш, Аркадий 89, 615
Брус, Владжимеж 218
Будинов, Иван 231, 273
Булганин, Николай. А 288
Бурилков, Желю 32, 59
Бурлацкий, Фьодор 324, 325
Буров, Димитър 82
Бухарин, Николай 79, 217
Бучков, Димитър 572, 615
Българанов, Боян (Българанов) 131, 142, 144, 145

Ваис, Морис 334, 619
Вайс, Оскар 391
Валев, Емил (Валев) 203, 204
Валев, Эмиль 203, 615
Ванденбуш, Р. 9, 280–283, 285, 399, 629
Ваниъс, Ян 211
Ванков, Владимир 242
Варон, Бенжамен 466, 614
Вартаньян, Эгнара 159, 619
Василев, В. 629
Василев, Жельо 445
Василева, Бойка 19, 106, 619, 624
Василева, Р. 277, 615
Вачков, Даниел 21, 25, 38, 44–46, 87, 255, 357, 379, 380, 417–420, 422, 423, 448, 449, 455, 479, 518–520, 522, 565, 619–621
Вачков, Иван 268, 275
Вачков, Марин 269
Вдовин, А. И. 27, 106, 139, 230, 324, 325, 430, 472, 487, 488, 491, 506, 619
Вебер, Макс 7, 99
Везенков, Александър 26, 620
Велев, Ангел 268, 275
Велева, Валерия 24, 518, 616
Велева, Лиляна 26, 304, 620
Велчев, Борис 154, 210, 346
Верт, Николай 137, 138, 620
Виделов, Христо 568, 615
Видински, Раденко 84, 319, 402
Видолова, М. 307, 369, 615
Вишневский, А. С. 17, 620
Вноуша, Я. 565
Войтила, Карол 445
Волокитина, Татяна 44, 83, 84, 614, 621
Враницки, Франц 545
Вутев, Георги 482
Вълчанов, В. 25, 265, 270, 271

Гадис, Джон 28, 56, 620
Галоузка, М. 341, 342, 620
Ганев, Благой 424
Ганев, Ганчо 307
Гартхоф, Реймънд 447
Гелев, Иван 242
Гелер, Михаил 138, 620
Геновски, Михаил 60
Геншер, Ханс Дитрих 363, 524, 545
Георгиев, Георги 8, 570, 620
Георгиев, Кимон 41, 51, 75
Георгиева, Ал. 263, 615
Георгиева, Мария 14, 15, 620
Георгиева-Тодорова, Мария 15, 620
Георгиев-Гец, Георги 416
Георгиу-Деж, Георги 201, 203
Герасимов, Любен 221
Геров, Васил 169
Гершенкрон, Александър 15
Глушков, Виктор, М. 245, 289–291, 300, 624
Гомулка, Владислав 78, 141, 205, 206
Горанов, Горан 491
Горанов, Петър 164, 167, 168, 620
Горанова, Вълка 253
Горбачов, Михаил С. 339, 401, 459, 460, 473, 482, 487–508, 510, 514, 524–537, 544, 547, 549, 550, 558, 565, 594, 595, 612, 613, 615, 618, 623, 624
Горимко, Андрей 503

Гочев, Вълко 81
Грашнов, Марин 299
Греков, Леонид 528
Григоров, Митко 154, 234
Григорова, Ирина (Григорова) 27, 179, 257, 261, 620
Грозков, Румен 570, 620
Груев, Михаил 21, 25, 103, 397, 401, 402, 620, 621
Губиделников, Тодор 82
Гугов, Н. 299
Гълов, Георги 409, 560, 616
Гьобелс 524

д'Естен, Валери Жискар 327, 328
да Консейсао, Арлета Мария Болоньеш 392
Давидков, Димитър 242
Давидов, Давид 221, 222, 224, 225, 232, 239, 242, 245, 345, 346, 508, 587
Дамянов, Георги 81
Дамянов, Райко 131, 133, 153
Данчев, Петко 509, 555, 556, 559, 561, 586
Даскалов, Румен 8, 19, 20, 621
Даскалова, Светла 162
Деперие-Вавасьор, Ж. 9, 280–283, 285, 330, 399, 629
Дженкинс, Рой 328
Джуд, Тони 28, 621
Джуров, Добри, (Джуров) 456, 558, 559
Димитров, Георги – социолог 8, 621
Димитров, Георги -политик-комунист 45, 53, 59, 60, 64, 75, 76, 79–81, 90, 91, 101, 161, 459, 613
Димитров, Данчо 131, 187
Димитров, Димитър 25, 570
Димитров, Марко 26, 304, 620
Димитров, Никола 238
Димитров, Филипп 19, 522
Димитрова, Блага 484
Димитрова, Зоя 343, 616
Димов, Ангел 250, 621
Димов, Иван 294, 350, 355
Добрев, Кръстьо 81, 224
Добрева, Доротея 251, 621
Дойнов, Огнян 330, 343, 344, 346–349, 359, 360, 365, 366, 423–428, 434, 465, 510–514, 518, 519, 522, 526, 540, 561, 586, 589, 616
Дойчинов, Б. 160, 161, 621
д-р Димитров, Георги М. (Гемето) (д-р Г. М. Димитров) 41, 49, 56, 57
Драгойчева, Цола 51, 123
Дубинин, Ю. А. 28, 327, 334, 440, 449, 621
Дулев, К. 299
Дълбоков, Савва 235, 269
Дън Сяо Пин 201, 443, 473, 536, 537, 623
дьо Бонис, Жак 391, 402
дьо Гол, Шарл (дьо Гол) 27, 178, 179, 201, 587, 620
Дюркхайм, Емил 7

Еленков, Иван 19, 79, 623
Елцин, Борис 507, 525, 529, 553
Енчев, Ст. 171, 373, 621

Жамс, Е. 218
Жар, Жан Мишел 438
Живков, Живко 84, 85, 195, 209, 213, 248, 249, 255, 256, 259, 266, 267, 270, 271, 336, 346, 586
Живков, Тодор 6, 19, 20, 26, 27, 55, 85, 94, 108, 119–121, 124, 127, 132–135, 139–143, 145–154, 156, 162, 170–174, 176, 180, 182–191, 194–199, 204–216, 220–226, 229, 230, 232–238, 241–244, 246, 247, 253, 254, 258–263, 265–269, 272, 275, 277, 278, 284, 285, 293–297, 299–302, 304, 307, 309–311, 318, 325, 328, 335–338, 344–353, 356, 360, 362–365, 368–370, 373, 374, 380, 381, 383–387, 389–392, 395, 402, 403, 409–414, 417–424, 426, 427, 433–435, 446–448, 450, 451, 453, 456–468, 471–477, 480–487, 489, 491–500, 504–514, 518, 519, 522–564, 569–571, 574, 575, 581, 584–586, 595, 596, 612–619, 621, 623–627
Живкова, Людмила 410, 482
Жиров, Юри 540
Жишев, Николай 380

Замфирова, Авксентия 535, 554, 621
Запрянова, Анатоанета 18, 621
Зарев, Кирил 267, 380, 417, 426, 452, 519, 559
Заславская, Татяна 400, 401, 506
Зегерт, Дитер 17, 18, 621
Зидарова, Людмила 285, 621
Зимел, Георг 7
Златев, Златко 25, 35, 37, 45, 48, 50, 51, 61, 62, 64, 66, 69, 71, 72, 107, 111, 115, 118, 621
Златев, Минчо 169
Знеполски, Ивайло 25, 37, 45, 179, 397, 619, 622, 628

Иванов, Георги 422
Иванов, Димитър 24, 249, 614, 616
Иванов, Ив. 265
Иванов, Марий 296, 319
Иванов, Мартин 18, 21, 25, 36, 38, 44, 46, 211, 222, 295, 336, 357, 379, 380, 417–419, 422, 423, 428–431, 448, 449, 455, 471, 478, 479, 518–520, 522, 551, 565, 620, 621
Иванов, Саздо 169
Иванов, Христо 270
Иванов, Цвети 57

Иванчева, Людмила 310, 356, 463, 621
Илиев, Емил 625
Илиев, Иван 25, 616
Илиев, Любомир 291, 292, 297, 587
Исусов, Мито 26, 47, 50, 67, 76, 79, 80, 83, 86, 622

Йоан Павел I 446
Йоан-Павел II 445, 446, 622
Йозал, Торгут 485
Йорданов, Георги 522

Кадар 524
Кадерко 241
Калинова, Евгения 25, 27, 38, 41, 49, 57, 64, 70, 154, 159, 165, 166, 168, 172, 173, 175, 241, 247, 337, 403, 446, 454, 455, 459, 461, 479, 484–486, 511, 543, 552, 557, 559, 564, 618, 622
Калчев, Никола 348
Камбушев, Борислав 343, 417, 622
Каменова, Дарина 540, 618
Кан Шън 201
Кандиларов, Евгений 26, 27, 67, 68, 76, 88, 89, 286, 295, 346, 350–355, 357, 361, 364–367, 425, 426, 462, 467–469, 473, 492, 493, 511–514, 526, 532, 536, 537, 622, 623
Караманев, Георги 522
Кармал, Бабрак 503
Картър, Джими 287, 440, 442, 445
Квартирников, Асен 160, 169
Кейнс, Джон Мейнард 32, 218
Келдиш, Мстислав, В. 300
Кенан, Джордж 56
Кенеди, Джон 177
Кинов, Иван 80
Кираджиев, Светлин 300, 397, 616
Кирилин, Владимир А. 430
Кирилова, Мария 154
Кириченко, Алексей 142
Кирков, Людмил 403, 416
Кисинджър, Хенри 28, 616
Клейтман, Максим 514
Клисурски, Кирил 75
Кодинов, Стоил 437, 623
Коен, Давид 39, 623
Кожухаров, Кънчо 51
Кол, Хелмут 524, 525
Коларов, Васил – политик 58, 60, 75, 84, 91–93, 120
Коларов, Васил – финансист 220, 519, 559, 560
Колев, Александър 163, 165, 242, 345, 616
Колев, Йордан 13, 623
Колев, Тодор 463, 481
Колева, А. 352, 629
Колева, Даниела 19, 20, 623
Комиссаров, А. 10, 616
Константинов, Владимир 446
Конт, Огюст 7
Коритарова, Роза 244
Корнай, Янош 20, 417, 623
Коровицина, Н. 17
Коровыцина, Наталья 27, 396, 397, 623
Косигин, Алексей 230, 232, 233, 235, 418, 430
Костов, Александър 27, 159, 283, 335, 362, 576, 623, 630
Костов, Трайчо 58, 80–83, 93, 94
Крайски, Бруно 448, 614
Крамптън, Ричард 252, 415, 431, 432, 623
Крейни, Кейт 431
Кремаков, Борис 59
Крийд, Джералд 415, 623
Кръстанов, Любомир 294, 296, 350
Кръстев, Антон 445
Кръстев, Ганчо 391
Кубадински, Пенчо 151, 266, 267
Кузмин, Йосиф Й. 133
Куманов, Милен 614
Кунин, Петко 51, 53, 81–83, 230
Кутейников, А. 289, 290, 623
Куфарджиев, Никола 154
Кънев, Хр. 299
Кюрзи, Леандър 391, 392, 402

Лазаров, Кирил 230
Лазаров, Симо 438
Лалов, Кирил 24, 518, 616
Ланге, Оскар 218
Ландис, Дейвид 10
Лебедев, Сергей А. 289
Левесек, Жак 563
Леви, Исаак 242
Левицки, Мелвин 449
Левчев, Любомир 280, 616
Ленин, В. И. 17, 236, 241, 480, 495, 497, 550
Лесечко, Михаил 239
Либерман, Евсей 218, 219, 221–224, 233, 245, 290, 624
Лигачов, Егор 529
Лилков, Христо 65
Лилов, Александър 460
Лист, Фридрих Даниел 31
Лори, Бернар 159, 623
Луджев, Димитър 14, 19, 20, 25, 36, 44, 50, 69, 71, 73, 74, 522, 531, 550, 552, 555–558, 623, 624

Луканов, Андрей 359, 360, 380, 417, 418, 425, 426, 433, 469, 512, 514, 518, 519, 526, 545, 546, 549, 554–556, 558–560, 562, 565, 566, 581, 595, 596, 616, 618
Лулчев, Коста 57, 67

Маджаров, Никола 570
Максуел, Робърт 120, 414, 586
Маленков, Георгий (Маленков) 106–108, 114
Манахилов, Васил 242
Мандрас, Анри 399
Манов, Васил 577, 581, 624
Манолова, Надя 24, 53, 565, 616, 624
Манчев, Георги 427
Мао Дзедун 199, 333
Марезе, Майкъл 211, 564
Марер, Пол 211
Марков, Васил 82
Марков, Георги 14, 15, 18, 20, 25, 255, 358, 532, 536, 586, 619, 622, 624, 627, 629
Марков, Стоян 347, 465, 509, 519
Маркова, Д. 303
Маркс, Карл 7, 78, 169, 236, 325, 491
Мартов, Юлий 506
Мартынов, Б. Ф. 28, 327, 334, 440, 444, 449, 621
Марчева, Илияна 13, 15, 16, 18, 21, 24, 26, 29, 46, 47, 52, 58, 60, 65, 79, 84, 99, 108, 119, 153, 194, 211–213, 218, 219, 244–246, 249, 280, 282, 290, 294, 317, 340, 341, 389, 398, 428, 448, 453, 454, 456, 460, 469, 482, 483, 485, 486, 493, 508, 521, 523, 528, 530, 532, 534, 555, 557, 564, 565, 581, 621, 624–626
Маршал, Джордж 63, 64, 89, 583, 627
Масларов, Иван 572, 626
Матеев, Евгений 97, 212, 220, 224, 230–233, 235, 294
Матолчи, Дьорд 520, 626
Медведев, Вадим 491, 505, 508, 525, 530, 613, 616
Методиев, Момчил 296, 626
Мигев, Владимир 25, 27, 66, 101–104, 108, 116, 117, 140, 146, 172, 229, 240, 243, 244, 247, 250–252, 306, 308, 311, 313, 335, 369, 370, 404, 441, 460, 472, 482, 484, 626
Микоян, Анастас 45, 108, 112, 142, 213
Миланов, Христо 271
Миланова, Сашка 52, 61, 62, 626
Милушев, Георги 558
Милушев, Иван 568, 569, 626
Минков, Тодор (Минков) 427, 428
Мирчева, Христина 10, 28, 41, 56, 63, 179, 246, 299, 326, 362, 627
Митев, Петър-Емил 486, 628
Митеран, Франсоа 9, 524, 629
Митовски, Здравко 75
Митрович, Л. 8, 17, 627
Михайлов, Борис 242
Михайлов, Стоян 535, 543
Михайлов, Тончо 262, 263
Михов, Иван 242
Мицев, Н. 365, 619
Мишев, В. 390, 627
Мишев, Георги 403, 416
Мишев, Мишо 230, 232
Мишев, Стоян 424
Мишкова, Диана 8, 19, 623, 627
Младенов, Йордан 348
Молотов, Вячеслав 45, 64, 108
Моро, Алдо 446
Мурашко, Галина П. 80, 627
Мутафчиева, Вера 160, 615

Над, Имре 78
Наджибула 503
Найденов, Георги 248, 260–263, 265–273, 275, 276, 617
Наумов, Борислав 271
Начев, Георги 299, 365, 412, 619
Неболиев, Атанас 81
Некрич, Александър 138, 620
Немчинов, Василий С. 289
Ниерш, Режьо 218
Никова, Господинка 14, 25, 38, 46, 64, 79, 81–83, 88, 89, 91, 93, 97, 112, 115, 117, 131, 132, 136, 151, 181, 200, 201, 214, 216, 238, 334, 344, 353, 357–359, 362–365, 421, 423, 426–428, 433, 465, 505, 523, 526, 527, 531, 532, 534, 545–547, 550, 551, 554, 556, 627, 628
Николов, В. 24, 616
Николов, Иван 299, 345, 407, 568, 569, 626, 628
Николов, Чавдар 518, 614
Никсън, Ричард 279, 326, 613
Новотни, Антонин 141, 148
Носкова, Албина Ф. 627
Нуниш, Виктор Алейшо Коща 392
Нягулов, Благовест 18, 621

Овчаров, Стоян 509, 540, 544, 555, 559, 560, 561
Огнянов, Любомир 26, 27, 57, 76, 79, 80, 100, 119, 361, 389, 420, 422, 447, 459, 555, 624, 628

Павлов, Никола 81
Павлов, Тодор 212, 291
Павурджиев, Васил 75
Палазов, Илия 59
Палангурски, Милко 576, 630
Паларе, Майкъл 15, 628
Панайотов, Румен 8, 9, 628

Паница, Дими 446
Панков, Георги 513, 533, 616
Папазов, Боян 484
Папазов, Начо 347, 359, 456, 511
Папандреу, Андреас 555
Пастухов, Кръстьо 57
Патоличев, Николай 148, 273, 422
Пачов, Пантелей 554
Пенев, Ангел 265
Пенчев, Пенчо 26, 304, 620
Пери, Джак 447
Петков, В. 398, 616
Петков, Георги 65
Петков, Никола 56–58, 60, 63, 67
Петков, Петко 52, 69, 628
Петраков, Николай, Я. 506
Петров, Георги 97, 220–222, 224, 225, 234, 235, 628
Петров, Людмил 38, 628
Петров, Н. 66, 619
Петров, Славчо 265, 271
Петровски, Боню 82
Пехливанов, Иван 331, 344, 347, 348, 381, 423, 424, 426, 434, 575, 616
Пивоваров, Ю. Л. И. 396, 628
Пиляк, Милан 222, 239, 628
Пиндър, Джон 179, 201, 327, 488, 628
Писарев, Павел 169, 616
Пихоя, Р. Г. 27, 430, 482, 487, 495, 533, 628
Полански, Сол 558
Пономарева, М. В. 10, 628
Пономарьов, Борис 201
Пописаков, Гр. 200, 201, 628
Попов, Г. 305, 628
Попов, Димитър 188, 198
Попов, Живко 482
Попов, Иван 293, 295, 296, 319, 330, 343, 344, 346–349, 353, 587
Попов, Никола 24
Попова, И. 82, 628
Проданов, Васил 14, 15, 18, 629
Пръмов, Иван 428

Радков, Иван 388, 389, 629
Разлогов, Емил 256
Райчев, Андрей 20, 629
Ран, Ричард 566
Рангелова, Росица 25, 520, 577, 581, 589, 604, 629
Ранд, Ремингтън 289
Ратьковский, И. С. 27, 217, 629
Ревякина, Луиза 44, 180, 614, 618, 626, 629
Рейгън, Роналд 438, 439, 441, 443, 444, 447, 455, 468, 488, 490, 497, 501, 594, 616
Рейнолдс, Дейвид 10
Рижков, Николай 457, 499, 513, 514, 526
Рисман, Д. 287
Рихтер, Д. 107, 629
Робинс, Л. 305
Родригес, А. М. 10, 628
Роев, Радослав 270
Рокфелер, Д. 327
Ростоу, Уолт Уитмън 16, 629
Рузвелт, Франклинк Делано 32, 41
Руковишников, Николай 422
Русев, Светлин 543
Русинов, Георги 416
Рутланд, Петер 507

Сакарев, Иван 570
Сакеларов, Манол 81–83
Санду, Траян 203, 479, 629
Сахаров, Андрей 440
Свраков, Георги 169
Селигмен, Бен 218
Сендов, Благовест 291, 297, 345
Серна-Шрайбер, Жан-Жак 9
Сименова, Наталия 319, 629
Симеонов, С. 515, 629
Симов, Борис 52, 82, 629
Сиринели, Ж.-Ф. 280–283, 285, 330, 399, 629
Ситарян, Степан, А. 506
Скордев, Димитър 291
Славков, Иван 409, 410, 506, 616
Славов, Васил 81
Славов, Г. 66, 619
Славова, Л. 570, 616
Сланski, Рудолф 92
Соколов, А. К. 27, 430, 482, 487, 495, 533, 628
Солаков, Ангел (Солаков) 266, 269, 270, 616
Сотиров, Стоян 518, 614
Спасов, Иван 265, 270, 271
Спасов, Любомир 81
Спасов, Мирчо 270
Сталин, Йосиф 26, 27, 41, 56, 57, 63, 67, 76–83, 86, 90, 93–96, 102, 103, 106, 119, 171, 199, 202, 216, 338, 583, 584, 618, 622, 627
Стамболийски, Александър 43, 98
Стаменов, Стамен 348, 380, 434
Станков, Димо 446
Стефанов, Георги 169
Стефанов, Иван 81, 94

Стефанов, Никола 26, 286, 295, 345, 350, 352, 355, 364, 366, 367, 380, 462, 467–469, 508, 629
Стефанов, Трайко 345
Стоева, Лилия 265, 268, 613, 615
Стоилов, Павел 502, 613
Стоименов, М. 518, 614, 629
Стоичков, Григор 391, 400
Стойнов, Димитър 81
Стоянов, Борис 178, 629
Стоянов, Лъчезар 336, 629
Стоянов, Младен 132
Стоянов, Христо 65
Стоянова, Пенка 67, 100, 629
Ступов, Алексий Д. 83
Стърлинг, Клер 446
Суайцър, Питър 441, 616
Суслов, Михаил 142, 201
Сушков, В. 495
Събков, Стефан 427

Тагамлицки, Ярослав 297
Таджер, Витали 345
Таков, Пеко 93, 94, 235, 482
Таков, Янчо 482
Тализин, Николай В. 457
Тамбуев, Георги 528, 616
Танев, Стоян 26, 169, 173, 370, 371, 571, 572, 630
Тасев, Александър 27, 516, 525, 533, 550, 630
Тасков, Борис (Тасков) 148–150
Таунсън, Дънкан 55, 63, 439, 442, 443, 517, 630
Тачър, Маргарет 438, 439, 524
Ташев, Ташо 85, 120, 221, 224, 242, 294, 346, 349, 509, 615
Тейлър, Фредерик 10
Теолов, Ламбо 93
Терещенко, Ю. Я. 27, 115, 179, 202, 325, 327, 342, 344, 383, 430, 443, 444, 472, 487, 489, 544, 630
Терзийски, Петър 48, 100, 615
Терпешев, Добри 51, 60, 68, 81, 94
Тито, Йосип Броз 78, 80, 86, 140
Тихонов, Николай А. 480, 499
Тодоров, Иван (Горуня) 195
Тодоров, Николай 24, 33
Тодоров, Станко 84, 85, 123, 127, 131, 141, 143, 153, 184, 185, 208–210, 213, 299, 337, 338, 343, 346, 383, 384, 395, 418, 419, 424, 426, 543, 588, 616
Тодорова, Мария 25, 43, 517, 518, 519, 630
Тодорова, Румяна 303, 624
Тодорова, Цветана 13, 31, 630
Тонев, Любен 169
Тончев, Стефан 75
Тотев, Атанас 169
Тофлър, Алвин 9, 16, 630
Тошкова, Витка 27, 44, 447, 449, 546, 558, 564, 614, 618, 626, 630
Трайков, Боян 528, 616
Трайков, Георги 75
Труман, Хари 45, 56, 63
Тумбев, Т. 270, 271
Тютюнджиев, Иван 15, 32, 42, 576, 630

Уайтхед, Джон 545
Уейнбърг, Алвин 295
Уотъртън, Стюарт 566
Устинов, Дмитрий 443, 456

Филатов 82
Филипов, Гриша 221, 222, 225, 232, 239, 240–243, 266, 381, 423, 424, 455, 465, 477, 508, 509, 561, 587, 616
Филипов, Димитър 260, 267
Филипова, Надя 27, 118, 199, 322, 630
Фильов, Камен 465
Фичоров, Иван 68, 73, 630
Фол, Александър 375, 567, 616
фон Вайцзекер, Рихард 545
фон Мизес, Лудвиг 219
фон Нойман, Джон 289
Фотел, Б. 545
Фридман, Милтън 218
Фуко, Мишел 8, 630
Фукуяма, Франсис 18, 630
Фуше, Кристиан 305
Фъргюсън, Найл 352

Хабермас, Юрген 13, 630
Хаджийски, Иван 18
Хайек, Фридрих 218
Халифакс, Джефри 448
Халщайн, Валтер 179, 201
Харизанов, Иван 51, 60
Хашми 261
Хитлер, Адолф 40
Ходяков, М. В. 27, 217, 482, 629
Хонекер, Ерих 493, 524
Христиди-Маринова, Румяна 26, 171, 301, 307, 308, 369, 630
Христов, Борис 83
Христов, Емил 221, 222, 224–226, 238, 242, 243, 345, 346, 492, 508, 587
Христов, Христо – журналист 24, 180, 254, 255, 260, 261, 268, 277, 331, 358, 450, 515, 516, 522, 559, 616

Христов, Христо – кинорежисьор 403, 484
Христов, Христо – политик 359, 452, 518, 522
Христова, Наталия 13, 277, 484, 615, 630
Христозов, Руси 127, 128, 131, 132, 151
Христофоров, Асен 59, 617
Хрушчов, Никита 106, 108, 110, 114–116, 121, 123, 125, 127, 134, 135, 137–143, 145–148, 152, 153, 177, 179–181, 183, 190, 191, 200–207, 209, 210, 212–214, 224, 233, 279, 290, 324, 338, 494, 496, 497, 584, 613
Хубчев, Васил 348
Хусак, Густав 246, 481

Цанев, Ангел 268, 275
Цанков, Георги 142, 154
Цанов, Васил 391
Цачевски, Венелин 361, 631
Цекова, Станка 258, 259
Цокова, Полина 318, 631
Цолов, Тано 84, 85, 151, 215, 266, 267, 417–419, 586
Цонев, Кирил 450, 631
Цонев, М. 567, 617
Цончев, Цоньо 81

Чакъров, Костадин 446, 491, 526, 617
Чакъров, Тончо 348, 586
Чалъков, Иван 26, 631
Чанков, Георги 109, 123, 124, 128, 132
Чаушеску, Николае 479, 493, 504, 558
Червенков, Вълко (Червенков) 67, 80–82, 84, 93, 95, 96, 103, 108, 109, 116, 119, 120, 140, 154, 164, 168, 185, 196, 224, 259
Червенков, Лулчо 82
Черненко, Константин 211, 457, 458, 459, 490
Черноколев, Титко 82, 83, 102, 163, 294
Чичовска, Весела 26, 42, 160–162, 164, 615, 631
Чолаков, Станчо 42
Чонков, Т. 371, 631
Чърчил, Уинстън 41, 56

Шарапов, Виктор 528, 558
Шареф, Мабед 261
Шахназаров, Георгий 242, 491, 530, 613
Шеварднадзе, Едуард 503, 527, 528, 533, 543
Шик, Ота 218
Шимунек, О. 239
Шмит, Хелмут 363
Шопов, Вълкан 385, 386
Шопов, Димитър 567, 617
Шулц, Джордж 545

Щагин, Э. М. 54, 631
Щилянов, Ганю 571, 617
Щраус, Йозеф 545
Щраус, Франц Йозеф 363, 549

Ът, Роналд 566

Югов, Антон (Югов) 81, 120, 121, 132, 142, 145, 146
Юрьева, Т. В. 327, 334, 440, 444, 449, 621

Ядков, Димитър 229, 566, 617
Яковлев, Александър 494, 495, 497, 506, 546
Янков, Коста 248, 255, 259
Янчева, Яна 21, 25, 104, 631
Ярузелски, Войчех 441, 504
Яхиел, Нико 139, 140–142, 145, 146, 149, 153, 221, 222, 224, 350, 351, 356, 380, 491–493, 497, 504, 508, 509, 526, 535, 543, 617

Илияна Марчева

Политиката за стопанска модернизация в България по време на Студената война

Българска, първо издание, 2016 г.

Корица *Васил Димитров*
Предпечатна подготовка *Васил Киров*
Коректори *Нина Славова, Деляна Пеева*

Печатни коли 40 формат 70×100/16
Печатница *Мултипринт* – Костинброд

Издателство „Летера"
4000 Пловдив, ул. „Родопи" № 62, пк 802
Тел.: 032 600930, 032 600943
e-mail: lettera_verlag@abv.bg, office@lettera.bg

1784 София, бул. „Цариградско шосе" 117
тел.: 02 9461607, e-mail: lettera_sofia@abv.bg
www.lettera.bg

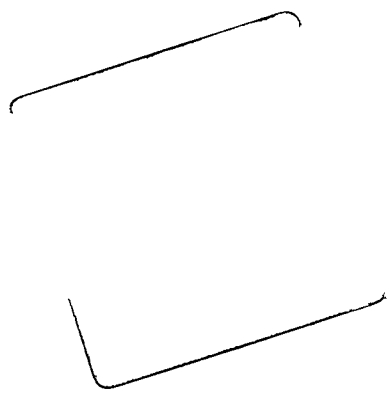

Илияна Марчева е дългогодишен изследовател на социално-икономическата история на България по време на Студената война. Възпитаничка на Историческия факултет на СУ „Св. Климент Охридски", тя свързва своята творческа съдба и научна кариера с Института за история (сега Институт за исторически изследвания) – БАН. Там тя защитава през 1990 г. дисертация за доктор по история (тогава кандидат на науките), избрана е за доцент през 2003 г. и е ръководител на секция „История на България след Втората световна война" от 2012 г. до сега. Автор е на монографията „Тодор Живков – пътят към властта. Политика и икономика в България 1953–1964 г." (2000 г.), както и на 90 студии и статии, включително и на няколко колективни монографии като „История на българите. От Освобождението (1878) до края на Студената война (1989)" (2009 г.) и „История на Отечествения фронт/съюз в България", т. 1 (2012 г.).

В монографията за пръв път е представена цялостно политиката за превръщане на България от аграрна в индустриална и урбанизирана страна с всички произтичащи от това социални последици в условията на Студената война от втората половина на XX век. Това е времето на управление на комунистическата партия, когато България е част от съветския лагер във войната. Тези вътрешно- и външнополитически фактори определят особеностите на политиката за модернизация, разглеждана като политика за индустриализация, за модернизиране на селското стопанство и подготовка на научно-техническата интелигенция. Проследена е връзката между фазите на Студената война и различните социално-икономически проекти на управляващата партия. Специално внимание е отделено както на българо-съветските отношения, така и на опитите за икономически връзки с високоразвитите страни и свързаните с това успехи и проблеми на модернизацията. Разгледана е и противоречивата роля на авторитарния режим на Тодор Живков в изграждането на урбанизираното и индустриализирано общество в България. Разкрити са идеите и личностите, които стоят в основата на различните концепции и опити за реформиране на модела на модернизация. Изведен е изводът, че постигнатото средноевропейско ниво на развитие и разработването на водещи отрасли на индустриализацията и модернизацията не могат да бъдат запазени след края на Студената война, защото те са до голяма степен неин продукт.

9 786191 790647

Цена: 19 лв.